

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Інститут історичних досліджень
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Yaroslav Hrytsak

A Prophet in His Country

Franko and the Community
(1856–1886)

Kyiv
Krytyka 2006

Ярослав Грицак

Пророк у своїй вітчизні

Франко та його спільнота
(1856–1886)

Критика
Київ 2006

Історик Ярослав Грицак розглядає особистість Івана Франка в контексті тогочасного суспільства й на тлі малих спільнот, із якими той узаємодіяв, і пише «біографію за характером і мікроісторію за жанром». Аналізуючи все розмаїття Франкових модерних ідентичностей, дослідник відкидає «одну з найбільших спокус в історіописанні» – телеологію, намагання звести різні можливості розвитку історичних подій до того єдиного варіанту, що вже зреалізувався, і вважає, що в обмеженні ролі Франка винятково до функції національного провідника, що ставив собі мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю, стільки ж правди, скільки було її в радянському франкознавстві, яке силкувалося подати «Каменяра» винятково як «революціонера-демократа».

Видання підготовано та здійснено
у співпраці з Інститутом Критики
та Українським науковим інститутом
Гарвардського університету
та за фінансової підтримки
Програми академічних обмінів
імені Фулбрайта,
а також за сприяння
ТОВ «Простір Капітал»
і пана Валентина Обштиря

Усі права застережено.
Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі
та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників
заборонено

*Моїм батькам
Марії та Йосифу*

Зміст

Вступ. Мікроісторія макролюдини	9
---------------------------------------	---

Частина перша

Франко та його часи

Розділ 1. Пограниччя під тиском змін	25
Розділ 2. Загадки Франкового народження.....	43
Розділ 3. Раннє дитинство	61
Розділ 4. Шкільні роки	79
Розділ 5. Між малою і великою батьківщинами	103
Розділ 6. Чи мали селяни батьківщину?.....	127
Розділ 7. Великий перелом.....	145
Розділ 8. Відомий деморалізатор Русі.....	175
Розділ 9. «Журнала, журнала лиш нам ще потрібно!»	199

Частина друга

Франко та його суспільство

Розділ 10. Франко та його світогляд.....	219
Розділ 11. Франко та його селяни	243
Розділ 12. Франко та його Борислав.....	275
Розділ 13. Франко та його жінки.....	303
Розділ 14. Франко та його євреї.....	335
Розділ 15. Франко та його читачі	365

Розділ 16. Як Франко став генієм.....	385
Розділ 17. Пророк у своїй вітчизні.....	407
Висновки	433
Примітки	441
Додатки	543
Таблиці	545
Список літератури і джерел	557
Список ілюстрацій.....	602
Список скорочень.....	604
Показчик імен.....	605
Показчик географічних назв	623
Показчик продовжуваних видань, альманахів, установ та організацій.....	623

Мікроісторія макролюдини

«Коломийки зъ образками»
Зеркало, 1890, 15 (27) жовтня, №20, с. 4

Це ще одна книжка про націоналізм. Від попередніх вона відрізняється своїм характером і жанром. За характером вона є біографією, за жанром – мікроісторією. Союз між біографією та мікроісторією не є аж таким незвичним. Навпаки: мікроісторія як жанр саме з біографій і виникла. Але з біографій особливого роду: простих малоосвічених людей (селян, мельників, проституток, монахів та ін.), про яких ніхто ніколи б не дізнався, якби їхні життєві історії не віднайшли в архівах пізніші дослідники. Головний герой цієї книжки Іван Франко належав до іншого калібру. Його літературна, наукова та публіцистична спадщина складається приблизно з чотирьох тисяч творів. Декілька з них уведено в навчальну програму і в канон української літератури. Про нього неможливо було не знати. Він був відомим за життя й уславленим після смерті. Такі, як Франко, заслуговують на великі історії, подібні до біографій, написаних про інших великих авторів – Шекспіра, Вольтера, Достоєвського та інших.

Однак до його життя можна застосовувати той самий масштаб дослідження, що до простолюду. Заради порівняння звернімося до героя одного з найпопулярніших мікроісторій – французького селянина XVI ст. Мартина Ґера, чи пак людини, яка видавала себе за нього¹. Справжній Ґер пішов на війну, а за кілька років у його сім'ю замість нього затесався його випадковий знайомий. Найдивніше у цій історії було те, що батьки, родичі й навіть жінка не побачили обману – і хтозна, як довго це могло тривати, якби з війни не повернувся справжній Мартин Ґер.

Одна з інтриг Франкового життя схожа на історію з Мартином Ґером. Франко був, може, першим українським письменником, читаючи якого, дістаєш враження, що його герої – твої сучасники: вони розмовляють тією

самою мовою, обговорюють ті самі теми, реагують у той самий спосіб, у якій це робили б сучасні українці чи, якщо перекласти його іншою мовою – сучасні нам поляки, росіяни, французи чи німці. Але світ Франкових героїв має не аж так багато спільного із сучасним йому світом. Про це не раз писали тогочасні критики. «Перше, що вражає кожного читача його оповідань, се тая яскрава неправда: ми надіємося бачити дійсний світ, а бачимо Франківський, ми надіємося бачити людей реальних, а бачимо чисто Франківських», – писав один із них. У Франкових творах, писав інший, «багато дечого є занадто фантастичне, з обставинами галицького життя незгідне, або й взагалі неймовірне» (див. розділ «Франко та його читачі»).

Однак сучасники-читачі повірили Франкові, подібно як вірили несправжньому Мартинові Геру його нові родичі. Мало того: якщо для Герових сучасників ця віра мала локальне значення, Франкові сучасники бачили у його письменницькій біографії модель для творення власної ідентичності. Щоб зрозуміти причини такого самонавіювання, треба пізнати ментальні структури та систему цінностей тогочасного суспільства. Всього того зазвичай не побачиш в історичних працях, де полотно минулого написано широкими мазками.

Тому ця книжка розглядає Франкове життя на тлі дуже малих спільнот: його сім'ї, рідного села, товаришів у навчанні, редакцій газет і журналів, у яких він працював, нелегальних гуртків, серед яких він вів свою пропаганду, тощо. Інакше кажучи, вона пробує показати співвідношення між особистим і суспільним у творенні модерних ідентичностей. Франко народився в регіоні, який на межі ХІХ–ХХ століть відіграв особливу роль у націотворенні. Його рідна Галичина – прикордонна австрійська провінція, за яку впродовж Франкового життя (1856–1916) точилося гостре протиборство між Габсбургами та Романовими – була також об'єктом особливих сподівань українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Жодні зірки на небі не могли вказати на підсумок їхніх змагань. Усе було неясним і великою мірою залежало від випадковостей – як і личить націотворенню на пограниччі. Однак від розв'язки цього змагання в останню третину ХІХ ст. залежало, як виглядатиме геополітичний порядок у Центральній та Східній Європі у ХХ ст.

Для кожного, хто цікавиться формуванням ідентичностей у пограниччі, біографія – ідеальний об'єкт дослідження. Франко був незаперечним лідером серед тих, хто впливав на утвердження модерної української ідентичності, яка розвивалася мірою того, як тогочасне малописьменне аграрне

суспільство трансформувалося у письменне і змодернізоване. Різниця між цими двома суспільствами, як твердив один із найбільших теоретиків досліджування націоналізму Ернест Гелнер, є абсолютно центральною для розуміння сучасного світу². На Гелнерову думку, поява націоналізму і модерних націй тісно пов'язані з індустріальним світом – або, як не без іронії переказав суть його теорії Бенедикт Андерсон, «індустріалізм був машиною, що потребувала мастила націоналізму, щоби функціонувати»³.

Історія австрійської Галичини часів Франка водночас підтверджує і підважує тезу про зв'язок націоналізму з модерністю. Підтверджує, бо до середини ХІХ ст. – моменту народження Франка і початку масштабних модернізаційних змін – кількість людей, які думали про себе як про українців, обраховувалися кількома сотнями, якщо не десятками людей. На час його смерті число їх зросло настільки, що прийнято було вже говорити про «українське завоювання Галичини». Проте успіх українського націотворення підважує Гелнерову формулу, бо в цьому регіоні, слабо зачепленому індустріалізацією, його, за означенням, або не мало би бути, або він мав бути дуже слабким. Однак він був, і був досить сильним⁴. Оскільки Франкова біографія припадає на час цих змін, вивчення його біографії дозволяє сягнути до самого осердя суперечок про обставини появи та розвитку модерних націй.

Оповідь доведено рівно до половини Франкового життя. Таке обмеження вмотивоване кількома міркуваннями. Перше є радше технічним: мікроісторія є досить копітким жанром дослідження, що забирає багато часу і сторінок. Написання цілої біографії Франка у цьому жанрі відклало би публікацію цієї книжки ще на декілька років, а саму книжку перетворило би на «гросбух», що відстрашував би своїм виглядом читачів. Ані той, ані той варіант не видавався авторові привабливим, і щоб уникнути обидвох, довелося накласти певні обмеження.

Друга причина має науковий характер. Однією з найбільших спокус в історіописанні є телеологія, тобто зведення різних варіантів розвитку подій у минулому до того єдиного, що вже зреалізувався. У цьому випадку це означало би писання біографії Франка винятково як національного провідника, що мав намір перетворити селянське суспільство на українську модерну націю. Він справді був таким в останні десятиліття свого життя, але щонайменше до кінця другого десятка не мав наміру писати «для селян і про селян» і не був певним щодо свого українства. Та й навіть після того, як пережив національне навернення, дотримувався принципу «не проклинати та не опльовувати ніяких інших “ізмів”» ради націоналізму

(див. розділ «Журнала, журнала лиш нам ще потрібно!») Тому в писанні про Франка винятково як про українського націоналіста стільки ж правди, скільки було її в радянському франкознавстві, яке силкувалося подати його винятково як «революціонера-демократа». Молодий Франко потрапив бути і соціалістом, і феміністом, й атеїстом, проповідником вільної любові (див. розділи «Відомий деморалізатор Русі», «Франко та його ідеологія», «Франко та його Борислав», «Франко та його жінки»), а своє формулювання українськості він творив, рефлектуючи над єврейським питанням (див. розділ «Франко та його євреї»). Франкова творчість відносно легко і природньо проектувалася на інші «ізми»: завдяки ній можна бути водночас й українцем, й соціалістом, феміністом й атеїстом, а навіть змодернізованим євреєм. Тому Франка не можна зрозуміти, якщо звести всю його біографію лише до того, ким він був в останні роки. Ця біографія бере цілком протилежний поворот: де тільки можливо, вона написана так, ніби Франка на його тридцятому році раптом не стало, і що з ним сталося далі, ми не знаємо.

Нарешті, третя причина: привабливість Франкового українства ґрунтувалася не лише на його творчості, але й на певних фактах його біографії. Зокрема, важливу роль відіграв його статус молодого поета. А це своєю чергою усправедливує обмеження нашої розповіді до молодих років.

Постає, однак, питання: доки триває молодість поета? Адже молодість є поняттям не лише біологічним, але й соціальним, а тому зазнає змін разом із суспільною трансформацією. Від часів Христа до часів Наполеона середня тривалість життя становила 25 років, а за наступне століття зросла до 45⁵. У XIX столітті читач зовсім не здивувався би, вичитавши в романі щось там про «стару 45-річну жінку»: за тих часів жили коротше, а старість наставала раніше. 28-річного Франка вважали вже «старим кавалером»; із наближенням 50-річчя покоління двадцятилітніх дивилося на нього як на людину у похилому віці. Дослідники поетичної творчості вважають, що молодість поета у XIX ст. кінчалася з досягненням життєвої стабілізації⁶ – коли рівень його життя дозволяє йому нарешті осісти, завести сім'ю, житло тощо. Під цим оглядом цілком виправданим буде завершити розповідь про молодого Франка його одруженням у 1886 р.⁷

Книжка є науковою монографією, але написана так, щоб її могли читати не лише науковці. Заради того автор де тільки міг уникав академічного жаргону, а весь науковий апарат у вигляді приміток, покажчиків і таблиць помістив у прикінцеву частину книжки. Там також захована детальніша аргументація певних тез та специфічні сюжети «не для широкого вжитку».

Нефахівцям не обов'язково зазирати у цю частину – хіба що їх зацікавлять деталі дослідницької кухні.

Коротко про терміни. Впродовж усієї книжки вони вживаються у строго нейтральному значенні, безвідносно – наскільки це можливо – до ідеологічного обрамлення, яке набуває те чи інше поняття у публічних дискусіях. Почнімо з націоналізму – одного з найобтяженіших ідеологічно термінів. У цій книжці його вживано нарівні з іншими «ізмами»: соціалізмом, лібералізмом, консерватизмом, фемінізмом – тобто як один із різновидів ідеологій і модерних політичних рухів. Кожен «ізм» має схильність перетворюватися на «азм». Але нас цікавить тут не стільки еволюція цього руху, як його сутність. Під націоналізмом у цій книжці слідом за Гелнером я розумію ідеологію та політичний рух, головним організаційним принципом якого є вимога тотожності етнічних і політичних кордонів⁸. Ця дефініція зводить воєдино всі наявні типи націоналізму – ліберальний, інтегральний, державний, недержавних народів тощо – залишаючи публіцистиці окреслення на зразок «прогресивний», «демократичний», «войовничий», «кривавий» тощо.

Іншою концепцією є «традиційне суспільство». Кажучи загально, «традиція» покриває всю культурну спадщину, що її одне покоління передає іншому. Її існування є кінцевою умовою функціонування кожного суспільства. А тому кожне суспільство до певної міри є традиційним. У цій книжці «традиційним суспільством» називається лише той тип суспільства, де традиція передається від старшого до молодшого покоління безпосередньо (через прямий особистісний контакт) й усно⁹. Таке означення запобігає трафаретним спрощенням, дозволяючи уникати, скажімо, часто поширеного ототожнювання традиційного суспільства з певною верствою (скажімо, з селянством) або з певними конкретними матеріальними чи духовними виявами традиційної культури (одягом, піснями тощо). Відповідно до пропонованого означення, традиційним може бути не лише неграмотний селянин, але й вивчений ремісник, шляхтич та одружений священник східнохристиянської церкви, як довго він дістає фахові знання не через школу, гімназію чи університет, а через навчання від свого батька чи досвідченого майстра за принципом «роби, як я»¹⁰. Згідно з тією самою логікою, традиції можуть з'являтися і зникати, трансформуватися відповідно до нових змін – але заким зміниться сам спосіб їх передачі, світ залишається традиційним.

У протиставленні «традиційний/модерний» головну проблему становить, однак, не перший, а другий компонент. Термін «модерний» є дуже амбівалентним. Він має як часовий (модерний як щось, що відбулося

недавно), так й ідеологічний вимір (модерний як вищий, досконаліший спосіб організації суспільного життя)¹¹. Найчастіше обидва виміри поєднують між собою – так роблять, скажімо, прихильники модернізаційних теорій. Вони зводять модерність до переліку конкретних критеріїв, як-от рівень урбанізації та індустріялізації суспільства, освічености, суспільної та географічної мобільности, високої політичної структурованости тощо. Проблеми виникають при застосуванні цього категоріяльного апарату до конкретних історичних досліджень. По-перше, у минулому завжди знаходяться періоди, які відповідно до того чи іншого критеріїв були «модернішими» за пізніші (див. розділ «Загадки Франкового народження»). По-друге, є поважні підстави не вважати ці критерії за універсальні. Вони відображають конкретні реальні обставини окремих країн – умовно кажучи, «білих, англо-саксонських і протестантських», – де модернізація принесла найвідчутніші і швидші результати. Не зрозуміло, як застосовувати ці критерії поза «історичною батьківщиною» їх виникнення, для суспільств з іншим культурним і політичним середовищем¹².

Виходом із глухого кута є перенесення наголосу з об'єктивних критеріїв на суб'єктивне сприйняття самого факту змін. Якщо часове значення терміну «модерний» значно старше від модерного світу (його появу датують щонайменше VI ст. н.е.), то позитивно-оцінкове є порівняно недавнім. Від самих початків його появи це слово вживали переважно у пейоративному сенсі, на позначення чогось усвідомлювано гіршого, не такого досконалого порівняно зі «старими добрими часами». Докорінно змінили таке його значення наукова й індустріальні революції XVI–XVIII ст. Тоді стало зрозуміло, що коли поезія Гомера та Вергілія залишається неперевершеною, модерні відкриття Коперніка і Ньютона перевершують знання Архімеда і Птолемея¹³. Тому модерне суспільство у найширшому значенні можна означити не просто як суспільство, яке переживає швидкі зміни – але як суспільство, що свідоме цих змін¹⁴ і, найголовніше, оцінює їх позитивно.

Таке розуміння дозволяє пояснити, чому можлива поява порівняно сильних модерних політичних й інтелектуальних рухів у традиційних суспільствах, що опинилися під тиском трансформації. Сила цих рухів відображала прагнення до змін, які, на думку їхніх лідерів і послідовників, мали принести поліпшення життєвих умов. Чим відсталішим було суспільство, тим голосніше лунали їхні бойові кличі, тим вище здіймали вони свій прапор. Рівно ж запропоноване розв'язання допомагає зрозуміти модернізаційні процеси як суму більш-менш автономних складників, не конче взаємопов'язаних. Зокрема, у цій книжці послідовно проводиться

різниця між «модернізацією» та «модерністю»: модерність означає нові культурні й інтелектуальні течії, модернізація – соціальний та економічний розвиток. Відповідно до цього розрізнення Галичина у цій книжці постає як історичний регіон, де було багато модерности, але мало модернізації. За аналогією можемо сказати, що на другій крайній точці тих земель, які тепер прийнято називати українськими, у промисловому Донбасі кінця XIX – початку XX ст., було багато модернізації, але мало модерности¹⁵.

Можна зробити крок далі й представити опозицію не обов'язково як антиномію (або – або), а як певний симбіоз (і – і) чи навіть синтез. Модерний світ найкраще уявити собі як палімпсест, де під поверхнею модерних явищ виразно проступають традиційні структури. Ця книжка пропонує перспективу, яка у суспільних та гуманітарних науках є не надто модною, а проте виправданою у випадку багатьох країв Центральної та Східної Європи – а саме визнання того, що поряд із модерними політичними структурами, соціально-економічними перетвореннями та новими культурними практиками у творенні сучасних ідентичностей дуже важливу роль і далі відіграють старі («традиційні») релігійні та культурні різниці. Ба більше: існує певна «стежка залежність» (path-dependency) між старими і новими структурами у тому розумінні, що перші обмежують число можливих сценаріїв розвитку других або роблять одні з них імовірнішими за інші. Коли заходить мова про націоналізм і національні ідентичності, то, правдоподібно, історично вони вилонилися саме з християнської традиції¹⁶. Залишається, однак, питанням, чи з однаковою силою проступали вони у західно- і східнохристиянському світі? Матеріал цієї книжки схиляє її автора думати, що радше ні. Ця теза поки що залишається робочою гіпотезою, не підкріпленою достатньою аргументацією, але вона допомагає зрозуміти важливі сюжети Франкової біографії.

Ідентифікація з тією чи іншою групою означає встановлення меж, за якими приписувані цій групі ідентичності втрачають свої властивості. Майже завжди ці межі є уяв(ле)ними – не у тому сенсі, що вони реально не існують, а в тому, що єдиний реальний спосіб їхнього існування є уявлення. Відповідно, вони не є заданими раз назавжди та наперед, а конструйованими, змінюваними й залежними від обставин¹⁷. Бути українцем у XIX ст. не обов'язково означало набір тих самих значень, що у XX ст. І, навпаки, сучасні прихильники політичного русинства мають мало спільного з галицькими русинами Франкових часів. Та вже зовсім ніякої заданости не було у перетворенні галицьких русинів на українців. Саме тому в цій книжці послідовно вживано різні терміни на позначення трьох різних

груп: русинів, українофілів та українців. Коротко зв'язок між ними всіма можна пояснити так: українці – це ті, ким мали стати русини відповідно до намірів українофілів. Аналогічно розрізнявано – знову ж таки, де тільки це можливо – іудеїв і євреїв, мазурів і поляків. В обидвох випадках, іудеї мали стати євреями, а мазури – поляками згідно з намірами відповідно єврейських і польських націоналістів.

Ідентичності частіше аніж ні означають проектування уявленої групи на певний історичний простір. Здебільшого кордони, на які опиралася уява, не були визначені наперед, а були об'єктом змагання між різними національними та імперськими проєктами. Відповідно, більшість назв регіонів і національних батьківщин, що вжиті в цій книжці – Русь, Польща, Україна, Галичина, – не були нейтральними географічними поняттями, і їх не можна встановити а priori. Вони є результат ситуативної співдії різних акторів, і лише через цю співдію їх можна визначити. Такий підхід набуває поширення у найновіших дослідженнях історії національних рухів у Центральній та Східній Європі¹⁸. Автор цих рядків теж поділяє цей підхід і старається застосувати його, однак, із декількома суттєвими застереженнями. Дослідників націоналізму часто і справедливо звинувачують¹⁹ у вузькій дослідницькій перспективі: вони забувають розглядати національні ідентичності у ширшому спектрі всіх можливих форм групової ідентифікації – фахових, гендерних, ідеологічних, релігійних тощо. Біографія Франка є переконливим прикладом неправомірності такого звуження. В історичному театрі Центральної та Східної Європи націоналізм не був одинокою драмою. Франкова ідентичність була результатом насамперед співдії різних модерних політичних ідеологій, серед яких націоналізм був важливою, але не єдиною. Тому перше доповнення полягає у вимозі максимально можливого розширення кола акторів.

Друге доповнення полягає в тому, що сама драма розгорталася великою мірою на старій сцені й зі старими декораціями. Тому множину чинників, що могли вплинути на його вибір, не можна обмежувати лише модерними акторами – імперськими чиновниками, соціялістами, лібералами, консерваторами, націоналістами тощо. Щонайменше до Першої світової війни декорації й акторів постачало традиційне суспільство. Важливо бачити, як залучення традиційних акторів (у першу чергу – селян та іудеїв) у світ модерної політики впливало на зміну самого поля та правил гри.

Інше, третє доповнення і застереження стосується самого способу досліджування цієї драми. Найчастіше, а особливо після т.зв. «лінгвістичного повороту» в історичних науках, вона зводиться до аналізу самого сценарію – чи, інакше кажучи, дискурсивного аналізу. Вартості цього аналізу годі

заперечити. Проблематичним видаються однак такі дослідження, які ним починаються і ним закінчуються. Хоч би які вони були цікаві, вони створюють враження дверей, що обертаються навколо осі – кожен, хто вступив у них, виходить точно у тій самій точці²⁰. Сценарій не вичерпує драми. Важливою є сама гра акторів, їхня взаємодія з глядачами. Франко якраз був одним із тих авторів, що своїми текстами активно творять нові дискурси. Проте аналіз суспільної рецепції його творів показує, що навіть найпровокативніші й найдискутованіші тексти мали вузьку сферу впливу. Тому з'ясування причин Франкової популярності – а разом її границь – потребує конче раз по раз покидати дискурсивні поля й аналізувати структури життя людей, котрі не забирали голос у цих дискусіях через неписьменність або байдужість.

У кожному разі, писання біографії вимагає враховувати різні контексти, а тому передбачає інтердисциплінарність. Ця книжка написана на перетині історії, літературознавства, соціології та етнографії. З усіх цих дисциплін автор цих рядків може ствердити свою фаховість лише в історії. У решті він був і залишається дилетантом. Досвідчений читач може легко відчитати суму тих методик і методологій, фахово чи по-дилетантськи застосованих у цій книжці. Тут вважаю за потрібне зупинитися лише на одній, яка найбільше вплинула на загальний дизайн дослідження: на теорії полів відомого французького соціолога П'єра Бурдьє. Бурдьє вводить поняття поля гри (jeu), правила якої не цілком ясні й скодифіковані. Головне у цій грі – це ставки (enjeux), які здебільшого виникають під час змагання між гравцями. Гравці сходяться в тому, що у цю гру варто грати, й інвестують у неї свої зусилля. Існують також козирні карти (економічний, соціальний, культурний, символічний капітал), вартість й ієрархія яких може мінятися у процесі самої гри. В емпіричному дослідженні треба визначити, що є полем гри, де пролягають його межі і які типи капіталу в ньому задіяно. Найтяжче визначити межі самого поля, оскільки вони самі є об'єктом і ставкою гри. Учасники гри – економічні фірми, дизайнери моди, письменники – постійно стараються відрізнити себе від свого найближчого супротивника і встановити свою власну монополію над певною ділянкою поля²¹.

Бурдьє пропонує метафору й образи картярської гри (ставки, козирні карти). У випадку масових політичних рухів доречнішим видається порівняння з грою, де більше і гравців, і вболівальників, численні натовпи яких хоч і не грають, але перебіг подій на полі вважають життєво важливим для себе. Такою грою є футбол. Розвиваючи цю метафору, головну інтригу книжки можна зобразити так: у зв'язку з занепадом старого

режиму в ХІХ ст. на європейському континенті між різними етнічними, релігійними, соціальними та ін. групами починається великий турнір за право ввійти у ХХ ст. Кількість учасників значно перевищує кількість призів. Збігом обставин сталося так, що Галичина часів Франка стає полем, де відбувається один із півфінальних матчів. Щоб виграти, один з аутсайдерів – українофільська інтелігенція – пробує опанувати нові правила і техніку гри, зібрати соціальний і символічний капітал, перетворити пасивних досі жителів своєї провінції на масову групу підтримки тощо. Всі ці заходи можуть виявитися марними, якщо команда не матиме доброго форварда, який забиватиме голи. Ця історія є розповіддю про те, як Франко став таким форвардом – завдяки обставинам, які потребують окремого вяснення і які неможливо зрозуміти, не збагнувши самої логіки гри.

Наприкінці стисло опишемо стан іншого поля, в якому намагається позиціонувати себе ця книжка. Ним є франкознавство. Вивчення життя і творчості Івана Франка має довгу історію й усталені традиції. Перші праці про Франка з'явилися ще за його життя²². Багатство Франкової спадщини у поєднанні з відносно доброю збереженістю архівів і довготривалістю дослідницьких традицій²³ створили унікальне становище, яким можуть похвалитися біографи не кожної видатної особистості: на сучасному етапі досліджень життя Франка можна розписати за окремими днями. Парадоксом є те, що незважаючи на такі детальні знання, досі не існує хоч трохи задовільної академічної біографії Франка. Почасти це можна пояснити політичними обставинами: навіть і за життя, а ще більше після смерті Франко став об'єктом боротьби декількох політичних течій, кожна з яких силкувалася встановити своє монопольне право на нього як на свого ідейного попередника. Тому життя і діяльність Франка часто описували у згоді з ідеологічними схемами, які передбачали свідоме замовчування чи викривлення окремих фактів. Найбільше відзначилася тут радянська наука, яка, за влучним висловом Євгена Сверстюка, писала біографії ніби з обов'язку показати «придатність до державної служби» своїх героїв²⁴.

Ця тенденція залишається живою і після падіння комунізму, коли формально франкознавство звільнилося від політичного тиску і дослідницьку свободу в принципі нічим не обмежено. Іншою перешкодою є загальна настанова, коли гонитва за новими фактами заступає потребу робити широкі висновки. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала – здебільшого у міжвоєнних галицьких газетах – кампанію проти «причинкових» дослідів і «причинкових» істориків, що пишуть «до», а не «про»²⁵.

У загальній ієрархії наукових цінностей я ставлю відкриття нових способів осмислення вже відомих фактів вище над збиранням нових фактів. Серед праць, у яких дотримано такий підхід, ця книжка не є першою і, зрозуміло, не буде останньою. Від часу падіння комунізму вийшло декілька першокласних досліджень, що відкривають простір для нових інтерпретацій Франкового життя і творчості²⁶. Деякі з них з'явилися поза франкознавством – однак без урахування результатів і висновків цих досліджень годі уявити собі будь-яку серйозну біографію Івана Франка²⁷. Після їх оприлюднення писати про Франка стало якщо не легше, то принаймні набагато цікавіше, аніж, скажімо, на початку 1990-х років.

Ця біографія Франка є також підсумком моїх власних майже двадцятирічних досліджень. 1990 року я видав невелику книжечку як спробу нової біографії Франка²⁸. За шістнадцять років, що відтоді минули, наші знання про Франка істотно розширилися. Проте це тільки дає змогу чіткіше усвідомити, як багато ми ще не знаємо і не розуміємо. Тому авторським кредом і далі залишається латинське прислів'я, яким я закінчив вступ до тієї, давнішої праці: «Зробив, що зміг; хто зможе, хай зробить краще».

Подяки

Ця книжка писалася довго. Між нею та мною встановилося щось на зразок змагання, хто кого скорше кінчить: я – її чи вона – мене. Врешті-решт, ми досягли компромісу: замість усієї біографії Франка читач одержить лише половину, історію його молодих літ. Але навіть такого половинчатого результату не вдалося би досягнути без допомоги багатьох людей та інституцій. Усім їм за це хочу подякувати.

Найперша подяка належить тим програмам та організаціям, що на різних стадіях забезпечили фінансово працю над цим проектом: Програмі Фулбрайта (США) та Лізи Майтнер (Австрія), Фондові Катедр Українознавства та Гарвардському Інституту Українознавства.

Саму ідею та головні ідеї книжки мені допомогли сформулювати розмови та консультації з Мартою Богачевською-Хомяк, Любомиром Гайдою, Григорієм Грабовичем, Тамарою Гундоровою, Ярославом Дашкевичем, Володимиром Дібровою, Ярославом Ісаєвичем, Андреасом Капелером, Майклом Кенеді, Алфредом Рибером, Романом Шпорлюком.

Геролд Біндер, Ернест Гйдел, Михайло Гнатюк, Оля Гнатюк, Роман Головин, Роман Горак, Богдан Гудь, Андрій Заярнюк, Оксана Кісь, Кость Королишин, Ігор Косик, Олег Купчинський, Євген Наконечний, Роман Осташ, Олег Павлишин, Ігор Підкова, Ева Рудницька, Вікторія та Остап

Середа, Ігор Чорновол, Богдан Якимович, Богдан Янишин привернули мою увагу до деяких важливих публікацій.

У пошуках нових документальних матеріалів мені допомагали Мирослава Дядюк, Галина Сварник, Марта Сенів, Надія Франко у Львові, Галина Бурлака, Ігор Гирич, Алла Диба, Віктор Дудко, Степан Захаркін у Києві, Іскра Шварц у Відні, Яцек Пурхля у Кракові, брат-монах чину оо. Василян Петро та Ева Рудницька у Варшаві, Левко Чабан у Нью-Йорку, Ксенія Кебузинська у Кембриджі (Масачусетс).

Під час праці над книжкою я користав з домашньої бібліотеки Оксани та Миколи Маслюхів та гостинности Катерини Смаглій у Києві, Миколи Галіва у Нью-Йорку, Юрка Королишина у Варшаві, Ярини Будрок у Кембриджі та Клавдії Ердгайм у Відні.

Окремі розділи книжки читали й коментували Ірина Вушко, Олена Гузар, Михайл Дмитрієв, Микола Крикун, Алексей Міллер, Франк Сисин, Мацей Яновський. Увесь текст перед друком прочитала Оксана Дмитерко. Вона, а також Марія та Мирослава Мечержак допомогли комп'ютерним набором тексту та роботою над додатками.

Мій син Йосип разом зі своїми товаришами Мар'яною Похмурською, Володимиром Боднаром, Тарасом Маслюхом допомогли в упорядкуванні матеріялу та укладанні таблиць.

У роботі над остаточним варіантом тексту мені дуже допомогло спілкування зі студентами Львівського національного університету імені Івана Франка та Українського Католицького Університету, які прослухали курс на підставі цієї книжки, у першу чергу – з Оксаною Бірковою, Інною Залуцькою, Назаром Кісем, Данилом Судином, Сергієм Терещенком.

Велику допомогу на всіх стадіях роботи над книжкою – від виявлення окремих публікацій та архівних матеріалів до укладання покажчиків – надав Тарас Романюк.

Віктор Янко допоміг знайти додаткові кошти для публікації книжки.

Щира подяка належиться працівникам видавництва «Критика» Вадиму Дивничу, Миколі Климчуку, Тамарі Масленниковій, Андрієві Мокроусову, Майї Притикіній та Ярині Цимбал.

Джерелами постійної інспірації та моральної підтримки були ректор Українського Католицького Університету о. Борис Гудзяк і моя дружина Олена Джеджора.

Кожна з цих осіб причинилися до тих місць у книжці, які можуть сподобатися читачам. Відповідальність за слабші місця я несу сам один.

A detailed historical map of Eastern Europe and the Black Sea region. The map shows various countries and cities, with labels in German. The text 'Частина перша Франко та його часи' is overlaid in the center. The map includes labels for cities like Riga, Memel, Königsberg, Danzig, Stettin, Breslau, Lodz, Krakau, Temberg, Kiew, Poltawa, Charkow, Taganrog, Asowsk Meer, Krim, Odessa, Nikolajew, Cherson, Jekaterinoslaw, Dniewep, Bug, Dniestr, Jassy, Kischinew, Bukarest, Konstanza, Sewastopol, Konstantinopel-Balkan, Adrianopel, Ost-Rumelien, Philippopel, Sofia, Saloniki, Brussa, Angora, and Neapel. It also shows the Black Sea (Schwarzes Meer) and the Mediterranean Sea (Adriatisches Meer).

Частина перша
Франко
та його часи

Розділ 1

*Пограниччя
під тиском змін*

«Галичина перед автономією,
Галичина по двадцяти літах»
Нове зеркало, 1885, 1 (13) грудня, №1, с. 4

Австрійська Галичина: рух без змін, зміни без руху

На карті світу є такі місця, де програєш уже через те, що народився саме тут. У ХІХ ст. австрійська Галичина була одним із них. Той, хто хотів собі багатства і слави, чи бодай просто спокійного й хоч трохи заможного життя собі та своїй сім'ї, найперше мусив виїхати звідси. Якби галицькі предки Карла Маркса та Зигмунда Фрейда – якщо обмежитися тільки двома прикладами – назавжди залишилися в цьому краї, світ навряд чи щось почув би про їхніх геніальних нащадків¹.

Галичина належала до тих східноєвропейських країв, яким ані велика територія², ані природні багатства не трансформувалися у суспільне багатство. Найбільший край австрійської частини Габсбурзької монархії був водночас найупослідженішим: у 1880 р. тут, на 26,1% її території з 26,9% її населення, було розміщено лише 9,2% її промислових підприємств³. Наприкінці ХІХ ст. на 1000 мешканців Галичини припадало лише 8 осіб, які мали річний прибуток 600 і більше гульденів (для порівняння: у Богемії цей показник становив 28, а у Нижній Австрії – 99)⁴. Більшість населення Галичини (близько 80%) жила з екстенсивного і малопродуктивного сільського господарства – стверджують, що це був один із найвищих показників в Європі. Галичина пасла задніх і в двох найважливіших показниках цивілізаційного розвитку: смертності (36,4‰ у 1882 р.) і неписьменності (76,79% у 1880 р.; тут вона ділила свою сумнівну славу з сусідньою Буковиною та балканськими краями Австро-Угорської імперії)⁵.

1888 р. польський економіст і підприємець Станіслав Щепановський надрукував книжку, назва якої – «Галицькі злидні» – правила Галичині за візитівку в усій Європі. Він вираховував, що пересічний галичанин працює за чверть, а їсть за половину європейця⁶. Окрім «галицьких злиднів», знані були «галицькі вибори» як символ політичної корупції та зловживання

владою, «тернопільська мораль»* – як евфемізм на позначення шахрайства і «галицький граф» як синонім самозванця. Вислів «ein typischer Galizianer» (типовий галичанин) був чи не найтяжчою образою, що її західний єврей міг кинути євреєві східноєвропейському: вважалося, що геть усі галицькі євреї – брудні, малоосвічені й зарозумілі⁷. В очах Відня та освіченої німецькомовної публіки Галичина була «напів-Азією», «землею ведмедів», «австрійським Сибіром»⁸.

Утім, символом відсталості Галичина була не тільки для Заходу, але й для Сходу. Українські соціалісти в Російській імперії нарікали на «галицьке варварство, або, інакше кажучи, цивілізацію, вироблену по польських лакейських хатах та попівських кухнях»⁹. Поляк у Вільнюсі чи Варшаві вбачав у своїх галицьких одноплемінцях «галілеушів» – відсталих порівняно з поляками, що жили під Росією чи Прусією, й вартих усілякої погорди¹⁰. Інтелектуальний гуру варшавського позитивізму Александер Свентоховський писав: «Ця наша Галичина є якоюсь фатальною скелею в океані цивілізації, об яку трощаться всі її кораблі й на якій тільки хижі птахи мостять собі гнізда»¹¹.

Втіленням цивілізаційної відсталості був кожен із головних автохтонних акторів галицької сцени: малоземельні й здебільшого неграмотні русько-українські та польські селяни; такі ж бідні й тверді у своїй вірі галицькі іудеї; духовенство східного (греко-католицького) та західного (римо-католицького) обряду; дрібна шляхта й великі польські землевласники. На останніх лежала головна відповідальність за невтішний стан провінції. У їхніх руках зосереджувалася лєвова частка економічної, а з останньої третини ХІХ ст. і політичної влади у краї – аж такою мірою, що Галичину називали великим «фільварком польської шляхти». Наприкінці 1880-х років площа угідь одного великого землевласника пересічно дорівнювала площі близько 100 дрібних господарств, а його голос у виборах до парламентів – крайового (Галицького Союму) чи імперського (Державної Ради) – був вартий 180 селянських голосів¹². Відень намагався підважити домінування польської аристократії від самого моменту анексії Галичини до складу Габсбурзької монархії (1772). Спочатку він скасував особисту залежність селян, а 1848 р. – панщину, тобто право поміщиків безплатно користуватися селянською працею. Однак інші привілеї аристократії залишалися в силі.

* Див.: Іван Франко, *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, т. 44, кн. 1, с. 508–509. Далі вказівки на це видання позначено в тексті посиланням на відповідний том і сторінку у квадратних дужках, напр.: [44/1: 508–509].

У 1885 р. було формально скасовано монополію на вироблення і продаж спиртних напоїв – головне джерело прибутків для поміщиків і моральної та фінансової деградації для решти галичан. Однак неформально цей привілей діяв і далі аж до 1910 р. А монопольні права поміщика призначати священика на парафію (право презенти), на володіння зброєю, полювання та рибальство залишилися непорушними до самого кінця Габсбурзької імперії (1918)¹³. Політично галицьке поміщицтво поділялося на дві партії – західногалицьких «станьчиків» та східногалицьких «подоляків». Злостиві язики стверджували, що «подоляки» такі самі як «станьчики», тільки дурніші. Подоляки були менше налаштовані на компроміси в селянському та руському питаннях. Своїм політичним гаслом вони вибрали слова руського селянина-посла до галицького сойму Ковбасюка: «Хай буде, як бувало»¹⁴.

У добу динамічної соціально-економічної та політичної модернізації галицький уклад життя виглядав надто анахронічно. Вважається, що австрійська Галичина розминулася зі своєю епохою¹⁵. Не дивно, що дослідники беруть її за еталон традиційного/аграрного суспільства¹⁶. Повз увагу багатьох із них проходить, однак, те, що «злидні» не були суто галицькою специфікою. Вони радше виражали стан цілого прото-індустріального суспільства Східної та Центральної Європи¹⁷ – а в ширшому розумінні, й усїєї європейської периферії разом із Балканами, півднем Апенінського й Іберійського півостровів та Скандинавією. Питання, чому саме австрійська Галичина, а не російське Полісся чи угорська Карпатська Русь (теперішнє Закарпаття) стали уособленням цивілізаційної відсталості, вимагає окремого дослідження¹⁸, але можна припустити, що жоден інший історичний регіон не знав такого драматичного й інтенсивного зіткнення між силами модернізації та силою традиції.

Окреслюються декілька напрямків і декілька «острівців» модернізації. Найпершою та найранішою була т.зв. «модернізація через бюрократизацію», коли головним рушієм змін був не банкір чи підприємець, а державний чиновник¹⁹. Цей тип модернізації особливо позначився на Львові – столиці, а отже, місці зосередження адміністративних органів та чиновництва. Завдяки своєму статусові столиці найбільшого австрійського краю Львів акумулював значну частину державних податків і державних інвестицій, а впровадження в 1870 р. міського самоуправління дало змогу вкладати ці кошти у розвиток міських інфраструктур. Якщо як критерій модерності застосувати максимальний ужиток цих інфраструктур для щоденних потреб жителів міста, то Львів останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст. був

модерним містом – можливо, самотнім справді модерним містом на землях колишньої Речі Посполитої²⁰. Прикладом (хоча, відповідно до галицьких умов, дуже химерним) швидкої індустріалізації стала гірничодобувна промисловість у Прикарпатті. Завдяки їй Галичина на початку ХХ ст. стала третім найбільшим центром видобутку нафти у світі²¹.

Поза тими «острівцевими» модернізаціями австрійська Галичина поволи, але невпинно підпадала під вплив змін, які заторкували уклад життя геть усіх суспільних верств і віровизнань. Прокладання залізниць зумовило масовий імпорт товарів із центральних і промислово розвинутих провінцій. Ці товари були кращої якості і, що важливо, дешевші за місцеві вироби. Це вело, серед іншого, до появи не лише у поміщиків і чиновників, але й у сім'ях священників, селян і навіть іудеїв не бачених раніше меблів, модного одягу і нових харчових продуктів (як-от рис, чай і кава). Конsumerистські настрої зміцнювало хай повільне, але невпинне підвищення освіченості місцевого населення: потреби зростали не лише у кількісному, а й у якісному вимірі – тобто ставали набагато різноманітнішими. В останні десятиліття ХІХ ст. до цих чинників додається ще один: масова заробітчанська еміграція селян, передусім – до Америки. Багато хто з них вислав свої заробітки додому, що означало появу вільних грошей у натуральних селянських господарствах; деякі поверталися, збагачені новими звичками, потребами і світоглядом²².

Разом з імпортом товарів і грошей відбувався імпорт нових ідей і нових слів: нігілізм, матеріалізм, асиміляція, соціалізм, націоналізм, лібералізм, антисемітизм, декаденція²³. Цим ідеям було де вкорінитися завдяки виникненню в останній третині ХІХ ст. добре розбудованого публічного простору, з численними громадськими інституціями, культурними центрами, видавництвами, бібліотеками, читальнями – і в містах, і в селах²⁴. Розбудова публічного простору стала результатом політичних реформ, до яких Габсбургів вимусили воєнні поразки в Італії (1859) та від Пруссії (1866): щоб відновити свій авторитет, довелося йти на розширення прав підданців. Подібною була логіка змін у сусідній Російській імперії після поразки у Кримській війні. Однак там розгортання національних і революційних рухів змусило уряд згорнути ліберальні реформи, – натомість у Габсбурзькій монархії таке реформування ніколи не припинялося. Головними віхами тут були перетворення централізованої Австрійської монархії на дуалістичну Австро-Угорську (1867), надання краям політичної автономії (1869), запровадження виборчого права для робітників (1897) і загального (1905) виборчого права. Політичне й господарське

домінування земельної аристократії поступово розхитувалося під тиском соціалістичних і націоналістичних рухів. Останні десятиліття XIX – початку XX століття Галичина, як і інші краї, стає свідком зародження масової політики з політичними партіями, маніфестаціями та гострою виборчою боротьбою²⁵.

Масштабність змін найбільше помітна на прикладі демографічного розвитку, що був у XIX ст. умовою *sine qua non* соціально-економічної трансформації. Населення Галичини за габсбурзького панування постійно зростало: від 3,3 млн. у 1785 р. до 7,9 млн. у 1910 р.; початки якісного перелому припадають на середину XIX ст.: якщо з 1785 до 1851 р. населення виросло на 39%, то в 1851–1910 р. цей показник становив уже 72%²⁶. Приріст був результатом насамперед поступового відходу у минуле мальтузіанських механізмів контролю над чисельністю населення – епідемій і голоду. Останню велику смугу природних катастроф – т.зв. «тісні роки» (1840–1850-ті), потьмарені неврожаєм та епідемією холери²⁷, можна вважати своєрідним водорозділом в історії краю: хвороби й голод траплялися й пізніше, але вже ніколи не мали таких дошкульних наслідків²⁸. Мінялася сама структура відтворення населення через перехід від високих до низьких показників відтворення (народжуваності і смертності). Головним джерелом приросту ставало зменшення смертності завдяки поліпшенню санітарних умов і харчування та поширенню освіти – всіх тих змін, що їх прийнято називати цивілізаційними²⁹.

Поєднання демографічного вибуху з податковим тиском та поширенням консумеристських настроїв вело до неминучих змін у сільському господарстві. Диспропорція між кількістю населення та його потребами, з одного боку, та можливістю їх задовольнити, з іншого, підважувала старий спосіб екстенсивного господарювання, змушуючи його поступатися перед інтенсивними методами. Цей новий тип селянського суспільства, де традиція співіснувала (часом конкуруючи, а часом уживаючися) зі змінами, історики воліють називати «посттрадиційним»³⁰.

В останні десятиліття XIX ст. зараховувати головні верстви галицького суспільства до табору «традиції» можна лише з певними застереженнями – бо і християнське село, і єврейський штетл дедалі більше підлягали модернізаційним впливам. Можна спокуситися на тезу, що Галичина середини XIX століття і Галичина перелому XIX і XX століть становили два різні образи, можливо, навіть два різні суспільства³¹. В уяві багатьох галичан старий світ захитався. У 1870–1880-х рр. з'являються тексти, автори яких – хтось тривожно, а хтось радісно – пишуть про перспективу зникнення за

одне-два покоління головних соціальних груп галицького суспільства: місцевих поміщиків, руських селян та галицьких іудеїв³². Навіть якщо ці передбачення не були слушні, самі по собі вони багато що кажуть про стан суспільства. Вирвані зі звичного укладу маси галичан мусили опанувувати нові суспільні ролі.

Галичина як джерело конфлікту

Галичани шукали відповіді на непрості питання, а гра історичних обставин робила ті пошуки доленосними для населення Австро-Угорської та Російської імперій. У стосунках між ними Галичина набрала особливого значення – насамперед завдяки своєму потрійному пограничному статусові: політичному, етнічному та релігійному. З перспективи політичної історії, землі Галичини в різні часи були пограниччям різних великих держав³³. У раннє середньовіччя вона була західною окраїною Київської Русі, північною окраїною Угорського королівства та (правдоподібно) східною окраїною Великого Моравського князівства. З XIV ст. її приєднано як «Руську землю» до Польського королівства. Землі Галичини залишалися під владою польської корони аж до 1772 р., коли їх занексували Габсбурги.

Пограничний статус галицьких земель було перервано двічі, коли вони були осердям Галицького (XI–XII ст.), а згодом (у XIII–XIV ст.) Галицько-Волинського князівства. Офіційна австрійська назва краю «Королівство Галичини і Лодомерії» була латинським варіантом Галицько-Волинського князівства, що постало з об'єднання західних і південних окраїн Київської Русі. У момент найбільшої могутності влада галицько-волинських князів сягала на півдні Чорного моря, а якийсь час вони навіть утримували контроль над Києвом. Місцеві князі були споріднені з польськими та угорськими королями. Тому коли у 1340 р. галицька династія вигасла, Галичина стала об'єктом воєн між одними та другими за право володіти нею. Перемогли польські королі. Але факт, що Галичина короткий час належала до угорської корони св. Стефана, дозволив Габсбургам як спадкоємцям цієї корони вимагати у 1772 р. приєднання Галичини до своїх володінь. Західну частину Королівства Галичини і Лодомерії склала Малопольща, яка становила ядро Польського королівства, але формально частиною Галицько-Волинського князівства ніколи не була. Невідповідності між історичним правом і новопосталими кордонами на цьому не закінчувалися: Волинь, друга половина Галицько-Волинського князівства (таємнича «Лодомерія» в офіційному титулі краю), після поділів Речі Посполитої підпала

під владу Петербурга, після чого Відень ніколи не проявляв до неї окремого інтересу.

Доля новоприєднаних земель якийсь час не була певною. Напередодні поділу Польщі існувала можливість, що вона підпаде під владу Російської імперії. 1767 р. Львів зайняли російські війська, а від 1769 р. у місті перебувала постійна російська залога. Російська імператриця Єкатеріна II чинила опір претензіям Відня на ці землі, вважаючи, що зі своїм титулом «самодержця всіх земель руських» вона має на них не менше прав, ніж австрійська імператриця Марія Терезія. А та особливого інтересу до спадщини Речі Посполитої не виявляла. Інтереси Габсбурзької монархії були спрямовані на захід і південь: на німецькі землі, Італію та Балкани. Марія Терезія приєднала до Священної Римської імперії (тогочасна назва Габсбурзької монархії) майбутню Галичину в надії, що цю територію вдасться виміняти у пруського короля Фридриха на втрачену на початку XVIII ст. Силезію. Цього не сталося. Однак через усе XIX ст. влада Габсбургів над Галичиною пронесла стигмат тимчасовості: щоразу, коли виникала міжнародна криза, з'являвся привид російської реанексії.

Війни з революційною Францією спочатку на короткий час зблизили три монархії – учасниці поділу Речі Посполитої. Їхній Священний союз у 1815 р. постав як гарант непорушності монархічної системи в усій Європі. Коли під час «весни народів» у 1848–1849 рр. в Угорщині вибухнула революція проти Габсбургів, російський імператор Ніколай I надав молодому Францу Йосифу допомогу, й вислані війська пройшли через Галичину. У другій половині XIX ст. такої ситуації – проході військ одного союзника через територію іншого – не можна й уявити: навіть військові маневри на сусідніх із Галичиною російських губерніях Відень сприймав як демонстрацію ворожих намірів. Стосунки між Габсбургами та Романовими вдавалося нормалізувати, але в рамках «холодного миру», позначеного взаємною недовірою і взаємними підозрами.

На початку XX ст. Галичина була другим після Балкан джерелом напруження між Віднем і Петербургом. На відміну від Балкан, де зішлись у конфлікті геополітичні амбіції, Галичина як проблемна територія постала з суміші зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників. Поразки польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. і хвиля антипольських репресій у Російській імперії змушували польських патріотів перенести центр своєї діяльності до австрійської Галичини. Тут стосунки між польськими освіченими класами та Віднем переходили виразну еволюцію від конфлікту до колаборації. Після низки антигабсбурзьких повстань під час

наполеонівських воєн, у 1846 р. та революції 1848 р., у 1860-х роках галицькі польські еліти заявили про свою лояльність до австрійського імператора. Пунктом примирення стало надання у 1867 р. Галичині статусу автономного краю. За умови домінування польської знаті автономія Галичини автоматично означала польську автономію. Відтоді поляки становили більшість у місцевому адміністративному апараті, в тому числі найвищому, а в самому Відні було створено посаду міністра Галичини (без портфеля). До того ж нова конституція 1867 р. гарантувала всім офіційно визнаним націям імперії рівні права, зокрема право вживати рідної мови у школах, державних інституціях і в публічному житті, а підданцям, заохочуючи їх до громадської активності, надавала широкі особисті свободи. За цих нових обставин польський національний рух дивився на Галичину як на свій «національний П'ємонт» – територію, звідки колись почнеться об'єднання всіх етнічних земель в єдину національну державу³⁴.

Український рух у Російській імперії наслідував ті самі зразки. Російський уряд, добачивши в цьому «польську інтригу», спеціальними указами 1863 та 1876 р. звів сферу публічного вживання української мови до мінімуму. Ці укази на довгі роки зупинили українське націотворення у Російській імперії – а водночас спричинили перенесення центру національного життя до австрійської Галичини як до «українського П'ємонту»³⁵.

Автономний період в історії Галичини (1867–1914) був часом активного творення польських та українських політичних і культурних організацій, появи масових видань національними мовами – всього того, що було заборонено або дуже обмежено в Російській імперії. До того ж, сусідство Галичини з російськими територіями перетворювало її на вигідний транзит грошей, зброї та преси для російських революціонерів. Російській владі розвиток подій у Галичині бачився як зловмисне плекання ворожих їй політичних рухів. А Відень із такою самою підозрою ставився до місцевого русофільського руху, вбачаючи в ньому російський підступ. Напруження у стосунках між двома імперіями досягло вершка у передвоєнні десятиліття. В атмосфері взаємної підозри і недовіри навіть таке нібито невинне питання, як відкриття українського університету у Львові, Петербург трактував як *casus belli*. Не дивно, що з початком світової війни російське командування вибрало Галичину найпершим об'єктом своєї атаки³⁶.

До австрійсько-російського конфлікту додавалася ворожнеча між місцевими поляками та русинами. Руський табір відрізняли від польського два суттєві моменти. По-перше, політичний вплив галицьких русинів і близько не міг дорівнятися до впливу галицьких поляків. Досить сказати,

що аж до кінця Габсбурзької монархії жоден русин так і не посів високого місця в адміністрації краю. По-друге, на відміну від польських еліт, освічені русини потерпали від кризи національної ідентичності. Вони були поділені між собою на українофільську, русофільську та полонофільську орієнтації. Суперництво між ними є істотною частиною історії національного відродження галицьких русинів у 1830–1914 рр.³⁷ Переможцем у цій конфронтації став український рух. Напередодні Першої світової війни його політичні опоненти з польського національного табору говорили про «українське завоювання» Галичини і прокували галицьким полякам долю англійців в Ірландії та німців у чеських землях та Силезії³⁸.

Тому кінець Першої світової війни та розпад Австро-Угорської імперії став початком польсько-української війни (1918–1919). У 1920 р. Галичина стала одним із головних театрів у польсько-радянській війні, в перебігу якої було утворено українську Галицьку Соціалістичну Республіку. Паризька мирна конференція 1923 р. вирішила долю цього краю, віддавши його під владу відродженої Польської держави³⁹.

Приклад Галичини як джерела конфліктів між протиборчими імперіалізмами та націоналізмами може бути ілюстрацією до довготривалої історичної тенденції, що однаково стосувалася як східних окраїн Австро-Угорської, так і західних окраїн Російської імперії, а ширше – всього євразійського простору. Географічні особливості Євразії – величезні території без чітких внутрішніх поділів – провадили до постійних дискусій і протиборства навколо політичних і етнічних кордонів. Вважають, що в світі не так багато регіонів, де творення імперій, держав та націй було позначено амбівалентністю так сильно, як тут⁴⁰.

Галичина як етнічне і цивілізаційне пограниччя

Австрійська Галичина була штучним витвором Гасбургів, не вкоріненим ані в історії, ані в географії. Вона не була ані островом, ані навіть півостровом, відділеним від решти світу океанськими чи морськими водами. Те, що можна було б назвати природними кордонами – ріки Вісла, Буг, Прут, Збруч, – становили лише невелику частину її кордону. На півдні від Панонської рівнини її відмежовували Карпати – південний кордон Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, а згодом – Польського королівства та Речі Посполитої, за яким починалися землі корони св. Стефана. Але надійною лінією оборони проти чужинців ці мальовничі, але

не стрімкі гори служити не могли. Від доісторичних часів й аж до двох світових воєн через них переходили численні й чисельні армії, а в спокійніші роки – торговці й контрабандисти, що перевозили через карпатський хребет свій товар, заробітчани чи просто гнані голодом селяни. Історики говорять про існування на західному пограниччі Галицько-Волинського князівства смуги безлюдних лісових пуш, яка служила природною і стабільною етнічною межею між західними та східними слов'янами, пізнішими поляками та українцями⁴¹. Іронія в тому, що ця лінія лісів – чи принаймні те, що залишилося від неї у ХІХ столітті – проходила рівно через середину австрійської Галичини. В кожному разі, ця лісова лінія у минулому не могла зупинити масову міграцію із Заходу поляків, німців, євреїв.

Населення краю складали дві більші групи, поляки та русини (приблизно по 40–45% кожна), та єврейська меншість (близько 10–12%, див. таблицю 1). У східній частині русино-українці становили виразну більшість – 65%, тоді як поляків було близько 20%, а євреїв – близько 10%. Етнічні відмінності збігалися з соціальними. У Східній Галичині поміщики були майже без винятку поляки, селяни – переважно русини, а євреї були посередниками між тими й тими в ролі корчмарів, торговців, орендарів. До цього трикутника додавалася фігура німецького чи німецькомовного (переважно чеха з походження) чиновника⁴². Варто згадати також розкидані по всій Галичині поселення німецьких колоністів, а ще у Львові існувала невелика меншина вірмен, але в ХІХ столітті вона майже повністю розчинилася у польській спільноті.

Зрозуміло, що збіг етнічних і соціальних відмінностей не міг бути абсолютним. Якщо брати всю Галичину, а не тільки східну частину, то більшість польського населення становили все-таки селяни. Поляками, однак, їх можна було вважати умовно: самі себе вони називали «мазурами» і під час польського повстання 1846 р. взяли сторону габсбурзької влади, помагаючи арештувати, а часто й знищувати польських повстанців. Поляків було багато також серед таких груп міського населення, як ремісники, купці, робітники, представники вільних професій і чиновники. Русини, крім селянства, мали чисельний прошарок греко-католицького духовенства. Тривалий час то була єдина освічена група – тому про русинів говорили як про народ «хлопів і попів». Ця ситуація почала мінятися в останні десятиліття ХІХ ст. з появою світської інтелігенції. Невелику частину руського населення складали міщани. Характерну спадщину по Речі Посполитій становила численна дрібна шляхта, у Східній Галичині істотна частина її була руського походження.

Іудейська спільнота швидко диференціювалася під впливом реформ 1860-х років, які, серед іншого, скасували старі феодальні обмеження та заборони щодо євреїв. Більшість євреїв залишалася міською біднотою, навіть якщо займалася торгівлею чи ремеслом. Верхівку становили сім'ї рабинів серед правовірних іудеїв та цадиків серед хасидів. Багатші й освічені євреї пробували нові ролі: землевласників, підприємців, представників вільних професій. Значна частина їх асимілювалася у місцеве німецьке або польське, набагато рідше – у руське середовище⁴³.

В кожній місцевості співвідношення між різними соціальними та етнічними групами складалося по-своєму. Зазвичай населення було одноріднішим у селах та на заході і менш однорідним у містах та на сході. Найгустіше заселеною і найстрокатішою була територія, що тяглася вздовж континентального торгового шляху з Заходу на Схід через Краків, Перемишль, Львів і далі до австрійсько-російського кордону. У середньовіччі і ранньоновітні часи цей шлях був віссю, навколо якої обертався весь європейський господарський комплекс, а за австрійського панування його галицький відгалузок трансформувався у головну торгову ланку, що з'єднувала великі міста монархій Габсбургів і Романових⁴⁴. Ним до Галичини стікалися великі потоки мігрантів із заходу і сходу. Райони пообіч цього шляху розвивалися за рахунок місцевих людських ресурсів, а тому населення там було одноріднішим⁴⁵.

Присутність євреїв була набагато більшою у Східній Галичині: 1881 р. частка їх серед місцевого населення становила 13,4% проти 8% у Західній. До того ж західногалицькі євреї зосереджувалися у повітах, суміжних зі східною частиною, і майже всі жили у містах – тоді як східногалицькі розселялися більш-менш рівномірно по всіх повітах, а багато з них жило по селах. Іншою характерною рисою була наявність у східній частині міст, де євреї становили більшість населення, як-от у Коломиї чи прикордонних Бродах⁴⁶. Міста і район Прикарпаття були основними осідками німецької колонізації (т.зв. карпатських німців).

Що ж стосується автохтонного населення, то існувала «мазурська колонізація Русі» [44/1: 401–403]⁴⁷, але не було руської колонізації: офіційна статистика показує наявність у 1881 р. кількох західних повітів, де не було жодного руськомовного галичанина і мешкало не більше як 10 греко-католиків – натомість у східній частині не було такого повіту, де кількість польськомовних галичан чи римо-католиків була би меншою за 1000 осіб⁴⁸.

Галичину, а надто її східну частину, порівнювали з Вавилонською вежею. До останньої третини ХІХ ст. офіційною мовою була німецька. Її знання було умовою кар'єри. Крім того, вона вважалася мовою «високої культури», найбільше придатною до спілкування між освіченими людьми. В 1869 році офіційною мовою краю стала польська, і вона щораз більше почала проникати у сфери, де раніше панувала німецька. Вимогою до чиновників було знати якусь слов'янську мову, щоб спілкуватися з місцевим населенням. Тому значну частину габсбурзьких бюрократів складали чехи: їм було легше порозумітися з тутешніми поляками та русинами. В результаті Галичина «була покрита чехами як мурахами»⁴⁹.

Ознакою доброго тону було знання французької або англійської. Французькою мовою, особливо у перших десятиліттях австрійської влади, польські освічені верстви боронилися від германізації⁵⁰, а до англійської вдавалися місцеві аристократи, коли хотіли підкреслити свою соціальну вищість не лише щодо німецького чиновника, але й щодо одноплемінного польського міщанина чи дрібного шляхтича. Як підрахував львівський публіцист Ян Лам, крім чотирьох головних мов – німецької та трьох краєвих (русько-української, польської та їдиш), галичанини користувалися запозиченнями ще з дванадцяти мов: латини, румунської, мадярської, вірменської, французької, чеської, церковнослов'янської, російської, італійської, англійської, навіть турецької та арабської⁵¹. Російські слова вживала місцева руська інтелігенція, коли треба було компенсувати брак абстрактних і модерних термінів у малорозвинутій руській літературній мові⁵². Це лише додавало до загального замішання. У 1850-х роках син відомого руського поета Николая Устияновича запитував батька: «Скажи мені, тату, що ми властиво є? Ми мислимо по-німецьки, говоримо по-польськи, а пишемо як? – по російськи!»⁵³.

Здавалося, що галицькі села зі своїм однорідним русько-українським чи польським населенням мали би бути вільні від цієї мовної мішанини. Проте іншомовні слова проникали і в село – передусім завдяки солдатам, які, повернувшись з війська, хвалилися перед односельцями своєю «цимбалізацією» (себто цивілізованістю), розказуючи, як їх закликали до «бєфєлю» (Befehl, *нім.* – наказ), давали гроші на «клянігкайти» (Kleinigkeit, *нім.* – дрібничка), як вони мали «рошток» (Rasttag, *нім.* – день відпочинку), стояли на «шальваху» (Schildwach, *нім.* – стійка) і як їм якогось паздєрніка (razdiernika, *польськ.* – жовтня) давали фляйш із кнохами (Fleisch mit Knochen, *нім.* – м'ясо з кістками)⁵⁴.

Дослідники Галичини як пограниччя культур переважно зосереджуються на її мовному й етнічному багатстві. Вони переочують, однак, що Галичина була також – а може, й насамперед – цивілізаційним пограниччям, якщо під цивілізаційними межами розуміти поділи між найбільшими світовими релігіями. Ще за часів середньовіччя кордон між Польщею та Руссю відіграв особливу роль у поділеній тоді Європі: то була границя не лише між сусідніми державами, але й між західним та східним християнством. У середньовічній Європі було не аж так багато територій із таким укладом⁵⁵. Він вписував ці землі у великі релігійні простори. Один простір єднав Галичину, як і сусідні польські, чеські, угорські землі, з католицькою Європою. Інший уводив її у світ східного християнства, крайні межі якого після падіння Візантійської імперії динамічно рухалися на схід і північ разом із територіальною експансією Московського князівства і Російської імперії. Відчуття належності до великого релігійного простору впливало на ідентичність місцевого населення. Воно давало йому підставу думати про себе в категоріях, більших за регіональні, національні чи навіть імперські ідентичності.

Іншим наслідком цивілізаційного пограниччя була різниця в характері й темпі модернізації різних етнічно-релігійних груп. Цей чинник вартий окремого обговорення. Дослідники націоналізму сходяться на тому, наскільки важливим для формування модерних ідентичностей було книгодрукування і виникнення читацьких ринків. Бідність книжкової продукції довго була характерною рисою східнохристиянського світу. Коло читання освіченого східного християнина у XVI ст. було практично таким самим, що й три століття перед тим, і своїм незначним обсягом відтворювало бібліотеку середньостатистичного монастиря – разюче контрастуючи з багатою книжковою продукцією західнохристиянського світу⁵⁶. Порівняння двох християнських світів на порозі модерного націотворення показує, що відмінності між ними були більші, ніж просто різниця в кількості: якщо до початку XVII ст. на Заході було надруковано близько 200 млн. примірників різних книг, то в Московському царстві цей показник за кращих обставин не міг перевищити 40–60 тис.⁵⁷ У XIX ст. ситуація з друкованою продукцією змінилася істотно. Особливо вражає динаміка зростання книжкового та журнального ринку в Російській імперії за правління Александра II (1855–1881). Але навіть у 1880 р. російська книжкова продукція не досягала обсягу німецького книгодрукування з-перед 1848 р., а за кількістю книгарень Російська імперія у 1870 р. поступалася Нідерландам⁵⁸. У самій імперії 1881 р. за кількістю журналів у перерахунку на чисельність населення

росіяни відставали від місцевих шведів, фінів, німців і поляків (статистика не враховувала українців і білорусів, які через цензурні обмеження не мали своїх національних видань, хоча їхня освічена верства читала поросійськи). Значну частину відповідальності за відставання у друці можна списати на російський уряд, зокрема на його жорстку цензурну політику. Однак і в Австро-Угорській імперії, де цензура була м'якшою, а політичні свободи більшими, східнохристиянські русини, румуни, серби за цим самим показником поступалися західнохристиянським німцям, угорцям, чехам, хорватам і словенцям (цей двоподіл порушувався у випадку словаків, що були ближчими до першої групи)⁵⁹ (див. таблицю 2).

Гальмівним чинником у розвитку книгодрукування та читацького ринку був низький рівень письменности населення. І знову ж таки, серед східнохристиянських народів цей рівень був однаково невисоким і в Російській, і в Австро-Угорській імперії. І тут, і там вони виразно відставали від протестантів, іудеїв та католиків⁶⁰ (див. таблиці 3 і 4). У самій Галичині число неписьменних у Галичині зростало із Заходу на Схід і було найвищим серед руського населення. Загальна тенденція була така, що чим більша частка руського населення у певній місцевості, тим вищий рівень неписьменности; в окремих східних повітах він сягав аж 90%⁶¹.

Відмінности між Західною та Східною Галичиною та польським і руським населенням були помітні й у темпах демографічних змін. Назагал галицькі русини вступили у велику демографічну трансформацію пізніше; за багатьма показниками, властивими для традиційного відтворення (надзвичайно низький рівень неодружених серед дорослого населення та ранній вік вступу у шлюб, дуже високий рівень народжуваности і смертности), вони були ближчими до народонаселення Балкан, Румунії, українських губерній Російської імперії, аніж до галицьких поляків⁶².

Виявити «намацальні» різниці між східно- та західнохристиянським населенням на рівні статистики порівняно легко. Важко, однак, пояснити й сконцептуалізувати їх⁶³. А проте ця статистика наочно показує, на які труднощі наражалися русько-українські та інші східнохристиянські національні патріоти у творенні модерної нації з малоосвічених селян. Дехто стверджував відмінність між руським і неруським населенням на рівні не менш «намацальному», ніж освіченість чи смертність: на рівні менталітету (цей термін пасує тут дуже добре: щонайменше половина галицьких русинів була неписьменною і жила у світі усної традиції). Митрополит Андрей Шептицький на початку ХХ ст. писав на підставі своїх двадцятирічних спостережень:

«...Йти за течією» – ось, хоч важко, може, повірити в це, ментальність орієнталів взагалі, а русинів зокрема. Це є, можливо, однією з якостей чи одним з недоліків раси, все ще слабо розвинених і примітивних, щоб мати власні расові концепції, майже вроджені ідеї чи ментальності, повністю індивідуальні у своєму контексті, повністю відмінні від усіх інших і настільки поширені поміж всього народу, що серед тисяч ви не знайдете особистости, здатної піднятися понад ці ідеї; але тим не менше, як я собі уявляю, це одна з головних характеристик народів, сформованих і розвинутих цивілізаціями Сходу. У всіх формах цих цивілізацій присутнє щось пасивне. Навіть у своїй діяльності народи Сходу виступають як єдине тіло, і окремі особи майже ніколи не здатні мислити чи діяти в спосіб відмінний від того тіла⁶⁴.

Слова Шептицького мають тим більшу вартість, що їх можна кваліфікувати як «свідчення свідка проти себе»: по-перше, він ставився до своєї пастви зі щирою симпатією, по-друге, виводив ментальність русинів із ритуальних практик церкви, яку сам очолював. Тезу про існування окремої «східнохристиянської культурної спільноти» поділяють багато дослідників Східної Європи. У XIX ст. вона була найпомітнішою серед східнослов'янських (пізніших українських, білоруських та російських) селян. Їхня традиційна культура була генетично пов'язана зі східнохристиянською есхатологією. Багато в чому вона була чужою чи навіть ворожою до модерної культури тієї частини східнослов'янських еліт, що зазнавала впливу вестернізації⁶⁵.

На масовому рівні вона виражалася в живучості в уяві мільйонів мешканців Центральної та Східної Європи поняття Русі – розпливчатого окреслення східнослов'янської спільноти, члени якої вживали старослов'янської мови у церковній практиці, розмовляли взаємозрозумілими говірками, мали рудиментарну історичну пам'ять про своє спільне походження й усвідомлювали свою відмінність від західних християн та іудеїв. Лише поступово, підкоряючись доцентровим впливам великих культурних центрів – таких, як Київ, Львів чи Вільно, – з цього великого простору почали вилонюватися окремішні національні ідентичності. Відповідно до мовно-культурних схожостей і відмінностей, існувало декілька різних варіантів: витворення єдиної східнослов'янської нації; перемога асиміляційних проєктів, підкріплених силою державного (російського чи польського) апарату; утвердження окремих національних ідентичностей для більших етнічних груп (української, білоруської та російської) або поява змішаних ідентичностей (як-от спільна «руська» ідентичність для українців і білорусів)⁶⁶.

На території великого поліетнічного пограниччя, які творили східні провінції Австро-Угорської та західні провінції Російської імперії, формування однієї нації неминуче було руйнуванням інших. У цьому, зокрема, переконує історичний досвід формування модерної української нації, що руйнувала водночас і російський, і польський національний проєкти⁶⁷. Повз увагу більшості дослідників проходить факт, що необхідною умовою творення модерних націй у цьому регіоні було руйнування старих, сакральних спільнот – таких, як «свята» Русь. Як писав анонімний український соціаліст у 1881 р., «крім трьох племен: велико-мало-білорусів, існує ще четверте: загальнорусів, щось невідрадне, густий прошарок, який покрив Русь народну, Русь національну, Русь племенну»⁶⁸.

Як й інші пограничні регіони, Галичина мала особливий привілей: відігравати велику роль в артикуляції нових ідентичностей⁶⁹. У виборі того чи іншого варіанту йшлося не тільки про мову чи історичну пам'ять – головні елементи національної ідентичности. Шанси кожного з національних проєктів на перемогу не останньою чергою визначала соціальна програма, яку він пропонував руському селянству, найчисельнішій верстві потенційної нації – відповідно до тих нових умов, що склалися під впливом модернізаційного тиску на традиційне суспільство. У кінцевому рахунку, успіх мав здобути той, хто зуміє подолати культурну прірву, яка відділяла здебільшого малограмотне східнохристиянське населення від секуляризованої та вестернізованої еліти. Це був виклик для руських патріотів, котрі, на відміну від шукачів легшого та забезпеченого життя, не виємігрували з краю, а залишилися в ньому. Таких, як Іван Франко.

Розділ 2
Загадки
Франкового народження

Типи галицьких селян і євреїв
Малюнок із книжки: Bolesław Limanowski,
Galicja przedstawiona słowem i ołówkiem,
Lwów, 1892, с. 20

М айже кожна біографія Івана Франка починається з факту, що він народився 27 серпня 1856 р. у селі Нагуєвичах Самбірського округу (з 1867 р. – Дрогобицького повіту) в українській селянській сім’ї¹. Більшість зі складників цього твердження надається до різних тлумачень. Не те що Франкове народження повите туманом таємничости. Просто між датою його появи на світ (1856 р.) і часом появи його перших біографій (початок ХХ століття) пролягає ціла прірва між т.зв. традиційним і модерним суспільствами. Сам Франко у спогадах про дитинство в 1902 р. зауважував, що «майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашій закутку, не лишилося майже ані сліду» [21:169].

Традиційне і модерне суспільство мають свої власні культурні коди², й висловити традиційні поняття засобами модерної мови тяжко, а часом неможливо. Багато втрачається при перекладі. Зокрема, записані «помодерному» головні елементи його ідентичности – «Іван», «Франко», «27 серпня 1856 р.», «село Нагуєвичі», «українська сім’я», «селянська сім’я» – не відтворюють деяких важливих обставин Франкового народження.

Відмінність між двома світами добре показувала приказка «На селі дохтор піч, а свиня астроном». Франко коментував її так: «Приказка заснована на анекдоті про астронома, що ночуючи у мужика, бачив, як той лічить ся лягаючи животом на горячу піч, а вивіщувавши з зір, що в ночі буде гарна погода, велів собі постелити на дворі, хоча мужик остерігав його, що “мої свині ворожать дощ”, і справді дощ застукав його»³.

Якби Франкові в ролі «мужика» довелося відповідати «астрономові» про час і місце свого народження, відповідь могла бути приблизно такою: «Я народився в Слободі (або на Війтівській Горі)⁴, на літнього Івана,

зразу по тісних роках». Така відповідь матиме свій сенс і передаватиме дуже важливі моменти Франкової біографії. Щоб зрозуміти їх, треба на якийсь час відмовитися від перспективи астронома і перейти на точку зору сільського жителя галицького Прикарпаття А. Д. 1856.

Між селом і містом

Франко народився у Нагуєвичах і провів там і в сусідній Ясениці Сільній перші вісім років свого життя. Потім він часто повертався до рідного села, а якийсь час, на початку 1880-х років, навіть думав оселитися там постійно. Втім, будучи освіченою людиною, головну частину свого життя він провів у міському середовищі: спочатку в сусідньому Дрогобичі, а від двадцятого року життя й до самої смерті у 1916 р. у Львові, столиці Галичини. Проте у своїх віршах, оповіданнях, повістях, наукових розвідках, публіцистиці та спогадах Франко постійно звертався до образу сільського світу. Цей світ давав йому багатий матеріал для літературної фантазії та світоглядного становлення, результатом якого стали, серед іншого, зусилля зблизити село і місто та зробити мову одного зрозумілою для іншого.

Дихотомія «місто – село» є засадничою для модернізаційних теорій. Розвиток міст трактується як квінтесенція модернізаційного процесу – і навпаки, успіх модернізаційного проекту оцінюється тим, як далеко просунулася урбанізація⁵.

Однак таке протиставлення міста і села могло бути малорелевантним в аграрному суспільстві. Це можна проілюструвати на прикладі такого критерію, як чисельність населення. В середині ХІХ ст. цей критерій як підстава для класифікації того чи іншого населеного пункту як міста коливався від 2 тисяч чоловік у Німеччині, Австрії, Франції та Ірландії до 20 тисяч у Нідерландах. Загальна тенденція була така, що у країнах із традиційно вищим рівнем урбанізації цей показник був вищим. Аграрна Східна Європа – так само, як Швеція на півночі, Португалія на південному заході Європи та Сербія на Балканах – до середини 1850-х рр. мала найнижчий рівень урбанізації. А тому там цей критерій був нижчим⁶. Чисельність населення була необхідною, але не достатньою умовою для того, щоб трактувати той чи інший населений пункт як місто: сусідній із Нагуєвичами Борислав, ставши у другій половині ХІХ ст. одним із найбільших промислових центрів Галичини з населенням 10–12 тис., мав ознаки міста, однак за офіційною номенклатурою й далі вважався «селом»⁷.

До ХХ ст. урбанізацію не можна представити як невинний висхідний рух за формулою «вище, і вище, і вище, і далі, і далі, і далі» (Up and Up and Up and On and On and On). Він мав свої «вершини» і «низини», які відтворювали цикли демографічних змін та економічного розвитку. Свою роль відігравали й позаконотмічні чинники: війни, епідемії, зміна кордонів, адміністративні реформи тощо⁸. Особливістю східноєвропейської урбанізації у ХІХ ст. був її слабкий зв'язок з індустріалізацією. Міста розвивалися або виникали тут передусім як адміністративні й торговельні, але рідко коли як промислові центри. З іншого боку, селяни, навіть коли їх притягав до міста промисловий розвиток, не квапилися асимілюватися у міське середовище, й тому не міста «урбанізували» вихідців із села, а вони «руризували» міста⁹.

Австрійська Галичина відзначалася низьким рівнем індустріалізації навіть за центрально- і східноєвропейськими стандартами. Деякі з адміністративних (повітових) центрів у минулому не мали міських прав і привілеїв, а були просто ярмарковими поселеннями, і містами вважалися тільки тому, що були осідками повітового суду або іншого адміністративного органу. Іншим критерієм була чисельність єврейської громади: євреї переважно жили не з рільництва, а з торгівлі чи промислів, і якщо частка їх у населеному пункті досягала третини, його вважали містом¹⁰.

Не слід випускати з уваги ще й високий рівень «аграризації» галицького міста. В 1880 р. у 15 найбільших галицьких містах кількість міського населення, що зберігало зв'язок із рільництвом, коливалася від 0,4 до 40%. У східній частині цей показник був вищий, ніж у західній, досягаючи у сусідньому з Нагуєвичами Дрогобичі 15%, у Стрию – 25%, а в Самборі аж 40%. Тому, говорячи про місто, треба уточнювати, про яку його частину йдеться: про забудований кам'яницями і вимощений тротуарами центр чи про цілком сільські на вигляд передмістя з земельними ділянками й хатами під солом'яними стріхами¹¹.

Беручи до уваги ці обставини, можна краще зрозуміти перипетії Нагуєвичів. На час Франкового народження його село було відносно великим: у 1850 р. тут мешкало 2238 осіб, майже вдвічі більше, ніж у найближчих великих селах Попелях (1307) і Тустановичах (1102)¹². Тобто принаймні критерій чисельности наближав його до міста. Істотним був не лише розмір, але й історія – в Нагуєвичів, як рідко в якого галицького села, довга й добре вдокументована¹³. Село складалося з трьох частин: Нижніх Нагуєвичів (1240 чол.), Верхніх Нагуєвичів (912 чол.) і малого присілку Слободи (86 чол.), у якому й народився Франко. Верхні Нагуєвичі у ХVІІ ст. мали маґдебурзьке право, що його надавали містам. Був і вїт, як

і по великих містах – довічний, в особі шляхтича¹⁴. Назва однієї з частини села – Базар – свідчить, що тут було місце постійних ярмарків. Інші назви – Вали і Ворота – вказують, що доступ до Нагуєвичів стерегли фортифікації. Документи та численні місцеві перекази, частину яких записав Іван Франко, також засвідчують наявність укріпленого замку. Хата Франків стояла у тій частині, де він, правдоподібно, і містився. Сліди замку залишилися до часів Франка: його вітчим іще у 1870-х роках повідкопував на місці колишнього валу чимало цегли¹⁵.

У випадку Нагуєвичів діяло декілька важливих містотворчих чинників. Першим був комунікаційний. Місто покликане пов'язувати населення певної території з навколишнім світом, щоб відкрити місцевим мешканцям можливість скористатися з тих вигод, які передбачає економічна спеціалізація їхнього регіону. Тому міста є ніби опорними пунктами у мережах торгівлі, інформації та впливу, що простягаються далеко за межі округу чи країни¹⁶. Нагуєвичі стояли на тракті – битій дорозі, яка була частиною старого торгового шляху. Цим шляхом возили місцеву сіль, головний середньовічний товар. Нагуєвичі розташувалися майже посередині між двома історичними містами – за 16 км від Дрогобича й за 24 км від Самбора. Це якраз стандартна відстань між двома середньовічними містами – довжина одного денного переходу. Селяни з навколишніх сіл за день могли приїхати до міста й повернутися додому, а міщани або купці – дістатися іншого міста, заки настане ніч¹⁷.

У Нагуєвичах була одна з найстаріших жуп (солеварень) на Підкарпатті. Вона існувала там від ранніх часів Речі Посполитої, а може, навіть іще від часів Галицького (Галицько-Волинського) князівства. Солеварні промисли як урбанізаційний чинник або інтенсифікували промислово-торговельну діяльність у старих містечках, або ж давали початок новим містам. У випадку Нагуєвичів вони творили логічний ланцюг: свобода промислової діяльності не мислилася поза містом, а місто – поза маґдебурзьким правом. Уважають, що Нагуєвичі остаточно не стали містом через спротив частини його мешканців поширенню міського (маґдебурзького) права на все село, бо це означало б накинення на них панщини та інших обов'язків щодо війта. Тому влада вдовольнилася створенням псевдомаґдебургії¹⁸.

Прихід нових часів зменшив роль солеваріння як містотворчого чинника. На час приєднання руських земель Речі Посполитої до Габсбурзької монархії місцевий соляний промисел занепав, у 1818 р. офіційний видобуток солі взагалі було припинено, проте місцеві селяни нелегально виварювали сіль для власних потреб і на продаж аж до Другої світової війни¹⁹.

Якраз у момент занепаду солеваріння у Нагуєвичах став розвиватися інший вид промислу – видобуток нафти. Нафтова промисловість скрізь становить потужний містотворчий чинник. Австрійська Галичина стала одним із найбільших у світі центрів видобутку нафти. Нагуєвичі були знані зі своїх нафтових родовищ і наприкінці XVIII ст. були центром нафтового видобутку. За переказами, місцевий селянин Байтала (ім'я невідоме) винайшов спосіб дистиляції нафти. Однак видобута й перероблена тут нафта аж до середини XIX ст. не знаходила масового збуту на ринку²⁰. Тому місцевий видобуток нафти ніколи не розвинувся у велике виробництво, а Нагуєвичі – у місто. Коли ж економічна кон'юнктура змінилася й видобуток нафти став надзвичайно прибутковим промислом, інші навколишні села – Борислав, Тустановичі, Східниця – перехопили в Нагуєвичів першість. Спроби розпочати видобуток нафти у Нагуєвичах, зроблені в 1890-х роках, наразилися на опір місцевих селян, настрашених прикладом того, що сталося з мешканцями Борислава: ті майже поголовно втратили ґрунти й «пішли з торбами» – тобто стали або жебраками, або ж робітниками на нафтових промислах²¹.

Жодний зі згаданих урбанізаційних чинників – вигідне географічне розміщення та місцеві промисли – у випадку Нагуєвичів так і не змогли зреалізуватися. На час Франкового народження пам'ять про напівміський статус Нагуєвичів затерлася. Франко ніколи про нього не згадував, хоча відтворював минуле села досить детально. Так само й у географічному описі 1858 р., де подано інформацію про найзначущі міста й села Галичини, про Нагуєвичі немає жодної згадки²².

Те, що Нагуєвичі не стали містом, було грою випадку, а не вислідом якоїсь залізної закономірності. Закономірністю можна вважати те, що в 1850-х роках, на час народження Франка, в Галичині, як і всюди в Європі, розпочався новий – і то безпрецедентний – цикл урбанізації. Вона тривала різними темпами й забрала майже ціле століття (до середини 1950-х рр.), допоки зрівнялася на заході й сході Європи. В австрійській Галичині у 1910 р. частка міського населення становила 19,8%, що більш-менш відповідало рівневі урбанізації більшості західних країн перед 1850-ми роками. Про помітні зміни можна говорити лише під кінець XIX століття, та й вони стосувалися таких великих міст, як Львів, Краків і Перемишль²³.

Більшість же галицьких міст була т.зв. «містечками», що їх деякі дослідники схильні трактувати як окремих історико-культурний тип: «Таке галицьке містечко було ще напівселом, втоплене – що важливо – в місцевому пейзажі... Той тип локальної спільноти не міг постати без місць

публічного згромадження, яке пропонує місто, але й без контакту з землею, її пейзажем, колоритом природи, від якого велике, та навіть і середнє місто відтинає свого мешканця»²⁴.

В австрійській Галичині різниці між містом і селом не конче означали відмінності між модерністю і традицією. До певної міри це стосувалося навіть столичного Львова, де за часів Франкової молодости значна частина населення (42,8% у 1880 р.²⁵) не вміла ні читати, ні писати, тобто жила у світі усної традиції, – а це вважають однією з підставових ознак традиційного суспільства²⁶. Виходець із села міг перебраться до міста й залишитися в межах традиційного світу, не змінивши радикально свого побуту й свого способу мислення.

Це обтяжувало суспільну модернізацію, бо спротив традиційного суспільства викликам модерного світу треба було ламати не лише в селах, але й у містах. А з другого боку, це міняло характер модернізаційних змін, перефокусовуючи їх з об'єктивних процесів (індустріалізації, в Галичині майже відсутньої, та урбанізації, дуже тут припізненої) на процеси суб'єктивні: перетворення ментальних структур, що їх можна було пережити, навіть не виїжджаючи з села – завдяки прилученню до читалень, кооперативів та інших сільських організацій.

Селянський син?

Іван Франко народився в селі. Але це не робило його селянином. Ісус Христос також народився в селі, й імператор Діоклетіян, і перший чехословацький президент Томаш Масарик, – однак назвати будь-кого з них селянином було би великим непорозумінням. Бо в селі живуть не лише селяни²⁷. У галицькому селі, крім них, можна виділити принаймні ще сім верств: поміщиків, дрібну шляхту, сільських ремісників, євреїв, німецьких колоністів, державних службовців, священників²⁸. Соціально розмаїття сільського світу добре відбилосся у фольклорі, що його Франко за юних літ зібрав у Нагуєвичах й околицях: серед персонажів бачимо представників знаті (пан, шляхтич), влади (мандатор, вїт, писарчук), вільних професій (адвокат, лікар-«цирулик»), а також ремісників (коваль, швець, маляр, мельник), священників, євреїв, циганів, сільських бандитів (опришки), солдатів (жовніри і рекрути), жебраків²⁹.

Батько Івана Франка Яків був ковалем, тобто сільським ремісником. Масова свідомість чітко відмежовувала коваля і селянина-рільника. «Без плуга – не орач, без молота – не коваль», – казала народна мудрість. Іншою

темою приказок про коваля була краща забезпеченість його існування. У громаді могли бути умільці на всі руки, здатні в разі потреби виконати й ковальську працю («І коваль, і швець, і кравець, і на дуду грець»). Але були специфічні види ковальської роботи, де коваля не міг замінити ніхто – як, наприклад, підковування коней («Неук кує – коней псує»³⁰). Право підковувати коня мав лише коваль, який здобув спеціальну ремісничу науку. Франко вивів свого батька у багатьох творах: в одному він згадує, що Яків – чи, точніше, головний герой, наділений його рисами – мав право кувати коней [19: 192], в іншому – що він «термінував [тобто був учнем. – Я.Г.] три роки у Дрогобичі у славного коваля і довголітнього цехмістра Мороза» [22: 231].

Завдяки батьковому ремеслу сім'я Франків була заможна³¹. Їхнє господарство налічувало 24 морги, а в Нагуєвичах найбільша земельна власність рідко сягала 20 моргів [44/1: 79–80]. Сім'я наймала декілька слуг. На заможність указували розміри та вигляд Франкової хати³². Хто відвідував Франка, згадував про неї як про великий, чистий будинок, як у заможніших селян на Дрогобиччині: крита соломною хата з вікнами, зверненими на велике подвір'я з господарськими будівлями – шпихліром (коморою для збіжжя), великою стодолюю та кузнею³³.

Хата Франків стояла на хуторі (присілку) Слобода, закладеному у 1779 р. у безпосередньому сусідстві з Нагуєвичами³⁴. Родина Франків (батьки Якова, тобто Іванові дід і баба) переселилися на Слободу із сусіднього села Озимина у 1824 р., купивши тут хату разом з обійстям в одного з місцевих господарів³⁵. Іван Франко вірив, що його родина по батькові походить від зукраїнізованих німецьких колоністів [31: 29], а тому в ньому самому є «кавалочок німця» [48: 370]. Цю віру поділяло багато його знайомих³⁶. Із його німецьким походженням доброзичливці пов'язували такі Франкові риси, як вільнодумство, пунктуальність, систематичність, а недоброзичливці – нібито зверхнє ставлення до інших українців та їхньої культури («той потомок німецького емігранта не любить руської раси», то «не простий Русинисько, а “höhere deutsche Kultur”!»)³⁷.

В одній зі своїх повістей Іван Франко писав, що прадід його батька (чи, точніше, його художній образ, коваль Іван Гердер) був чистокровним німцем, спровадженим до Галичини в перших роках австрійського панування [19: 193]. Якщо прийняти цю деталь як ствердження факту свого німецького походження³⁸, то Франко, либонь, помилявся принаймні щодо дати. Прискіпливий дослідник Франкового родоводу Роман Горак довів, що на момент приходу Габсбургів у Галичину сім'я Франків жила там уже

давно і вважала себе русинами. Записи в метричних книгах села Озимини засвідчують, що прадід Івана Франка, Теодор (Федь) Франко, хрестив усіх своїх дітей не в костелі, як годилося б німецькому колоністові, а в греко-католицькій церкві. Сім'я Франків постачала селу хресних батьків та матерів – а це явна ознака, що її не відмежовували від односельців якісь релігійні чи культурні бар'єри³⁹.

Це не означає, однак, що Франкову родину можна беззастережно віднести до руських селян. Франки належали нібито до сільської аристократії – вони були вільні селяни, не знали панщини і постійно постачали селу вїттів та громадських попечителів. Про неавтохтонне походження Франкової родини говорить їхнє прізвище. Анонімний дописувач до головної руської газети «Слово» у 1860-х рр. писав, що національність будь-якої особи можна встановити з її прізвища. «Такъ можна съ певностевъ исторично доказати, же въ Галичиннѣ по нѣмецки называючіеся по происхожденью и народности нѣмецкой належатъ, хотяи они сами нынѣ до инныхъ народностей для интересу признаются»⁴⁰.

Етимологія прізвища *Франко* неслов'янська: воно походить від латинського «Francus < Franciscus», римської назви одного з германських племен, яка пізніше зеволуціонувала в ім'я «Франц/Франк»⁴¹, а саме ім'я, як це часто буває, стало основою для прізвища⁴². Всі відомі в історії Франки (в тому числі іспанський каудильйо) походили з німецько- або романомовного простору⁴³. Оскільки романські мови в австрійській Галичині не були надто вживані, методом вилучення залишається пристати на версію про німецьке походження імені Франко. В Галичині це ім'я було особливо популярне серед селян-латинників – тобто католиків, які засимілювалися у місцеве руське середовище, не відмовившись від своєї віри. Переїнявши руську мову, вони зазвичай не переймали руських імен. Тому серед них рідко траплялися Михайли чи Івани – зате часто Франки, Войтехи, Казимири, Владислави⁴⁴.

Німецька колонізація Галичини почалася щонайраніше з XIII століття і протривала аж до Другої світової війни. Перед 1772 р. у Галичині головними осередками німецької мови були Львів і сільське Підгір'я. Німецькі колоністи зазвичай оселялися у Галичині компактно і від мешканців навколишніх сіл жили досить ізольовано, творячи серед ненімецької більшості окремі острівці, відмінні від неї не лише мовою та релігією, але й звичками. Про переселенців ішла слава як про добрих і працьовитих господарів, позбавлених, однак, «нормальних» людських рис: веселости, щедрости й гостинности. Вони звали себе «господарями» або «колоністами», а назву

«селяни», маючи її за зневажливу і зверхню, припасали для русинів та поляків. Інколи взаємна відчуженість приводила до вибухів насильства: наприклад, у 1880-х роках на околиці Дрогобича, коли колоністи з Ноєрдорфу побили палицями гурт руських селян, котрі на Різдво йшли до них із колядою.

Проте якщо сім'ї колоністів селилися серед руських чи польських родин, вони швидко асимілювалися, одружувалися з автохтонами, переймаючи їхню мову та звичаї⁴⁵. Тож немає нічого дивного, що Франки, які у Нагуєвичах (як і перед тим в Озимині) становили явну меншість, втратили всі – окрім власного прізвища – ознаки чужості. «Середньовічні» хвилі колонізації взагалі асимілювалися легше; німці, що приходили до Галичини після 1772 р., часто не могли засимілюватися у греко- чи римо-католицьке середовища, бо були протестанти, а крім того, вже мали розвинуту мережу культурних товариств, шкіл, сільськогосподарських товариств і видань – тобто всього того, що утримувало їхню німецьку тотожність⁴⁶.

У кожному разі, приклад із Франковим прізвищем заперечує покvapні висновки, нібито його сім'я була суто українського (руського) і селянського роду⁴⁷. Вона була сільською, а не селянською, руською, але (правдоподібно) неавтохтонного походження, продуктом довготривалої асиміляції у місцеве східнохристиянське середовище.

Родина Франкової матері теж була неселянською. Вона виводилася зі старого та чисельного шляхетського роду Кульчицьких. Із того роду походив Юрій Кульчицький, герой Віденської облоги 1683 р. й засновник однієї з перших – але не найпершої! – кав'ярень в Європі⁴⁸. Про Франків родовід за материнською лінією знаємо набагато менше, аніж про родовід батька. Франків дід помер раніше, як народився його онук. Бабцею Франка була Людвіка Кульчицька з Ясениці Сільної, овдовіла і заможна шляхтянка з шістьма дітьми⁴⁹.

Шанси вродитися у шляхетській, а не селянській сім'ї в Галичині були досить високими. Річ Посполита була відома своєю понад усяку міру чисельною шляхтою. Її частка коливалася між 5 і 10% населення, а перед поділами сягала 16% (рідко в якій країні цей показник перевищував 1–2%). Більшість (в австрійській Галичині у середині ХІХ ст. – близько 75%) становили дрібні (маломаєтні) шляхтичі⁵⁰. Дрібна шляхта була особливо чисельною на карпатському Підгір'ї, де нараховувалося близько 700 її «загород» – окремих поселень у межах сіл.

Головними тенденціями у розвитку цього прошарку були економічний занепад і поступова декласація. Інструментом її нерідко виступала освіта:

батьки-шляхтичі, прагнучи забезпечити засобами існування своїх дітей, віддавали їх на навчання, відкриваючи тим дорогу до здобуття нових професій. Однак занепад не означав повного зникнення. Ще у 1930-х роках чисельність галицької шляхти, за оцінкою тогочасного дослідника, становила майже пів мільйона⁵¹.

Місцева шляхта була переважно автохтонна. Про це свідчать прізвища шляхетських родів, найчастіше пов'язані з тими селами, де ці роди мешкали: Бережницькі (з Бережниці), Височанські (з Висоцького), Зубрицькі (з Зубриці), Ільницькі (з Ільник), Корчинські (з Корчина), Крушельницькі (з Крушельниці), Чайковські (з Чайкович) тощо. Рід Франкової матері, Кульчицькі, походив із села Кульчиць Самбірського округу; крім згаданого Юрія Кульчицького, з нього вийшов козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний⁵².

Дрібна шляхта відома під різними іменами: «малоземельна», «ходачкова» (від *ходаків* – постолів, у які часто мусив узуватися бідний шляхтич), «околишня», «загонова», «загородова», «загумінкова», «засцянкowa». Походження її було різне. Хтось був нащадок колись багатих, а тепер зuboжілих місцевих (руських) шляхетських родів, хтось – польської дрібної шляхти, яка разом із польським просуванням на схід переселялася на Підкарпаття. Деякі шляхетські роди були нащадками селян, що їм дарували шляхетський статус руські та литовські князі та польські королі за особливі заслуги. Інші ж просто купували собі цей статус або ж добивалися його правдами й кривдами⁵³.

De jure вона мала певні привілеї та шляхетський титул, рівний магнатерії («Шляхтич на загороді рівний воєводі»). De facto дрібна шляхта становила клієнтелу багатих магнатів і не раз могла зазнавати від них утисків та знущань. Шляхетський титул не був тотожний багатству: розмірами своїх маєтностей місцева сільська шляхта не дуже відрізнялася від селянства. У Нагуєвичах про шляхту ходила така приповідка: «У мене, – каже шляхтич, – три стодоли повні: в одній мак, в другій такої так, а в третій миш у голову зайшла, поки зерно найшла» [26: 183].

Однак шляхта плекала ідею власної відмінності від простого селянства, виводячи своє походження від Яфета, а селянське – від Хама. Колись цю відмінність відбивав насамперед правовий статус: шляхтичі не відробляли поміщикові панщини та інших повинностей. Після скасування у 1848 р. панщини шляхта утримувала свою іншість у звичках, одязі, манерах триматися вдома і на людях, навіть у мові, вживаючи польських чи запозичених через польську мову чужоземних слів⁵⁴. В Ясениці Сільній оповідали історію

вдови-шляхтянки, жебрачки Бачинської: «Ходит, бувало, по жебрах. У лахах, веретищов прикрита. А шльихоцкої фудулії не помітуєсьї. Ввіде бувало до хати, то не так як друга баба, щоби стала та “пацьир” говорила, – а вона собі на лаву. І най-но би котра господиня не сказала їй: “А що там, пані Бачинська?” – ну, ну, то так тоту господиню спущує, що й світа божого не ввидит. “А ти, сяка-така, не знаєш, хто я? Хоть я тобі у лахмані, а я собі мосці пані!” І не давай їй, бувало, так як другій бабі, кусник хліба або що – в очи верже. Але зараз мисочку якої теплої страви перед ню, або муки, або зерна якого в торбу – то аж тогди поговорит, поговорит, та й піде» [26: 183].

Відмінність сільської шляхти від селян виявлялася, зокрема, у зверхності, часом – ворожості до простого селянства. У 1863 р. ходачкову шляхту в Ясениці охопив неспокій, викликаний звістками про нове польське повстання у Російській імперії. «Постійте-но, – [говорив один із ясеницьких шляхтичів], – швидко то воно не так буде, – вернуться давні часи, будемо ми знов хлопами орати, а жінками волочити». Тоді ж селом ходив вірш, у якому шляхта погрожувала селянам помститися за «мазурську різню» 1846 р. «Швидко, – говорилося у послідній строфці того вірша, – будемо ми вас вішати за горла на гаки, а за вашу душу засвіtimo каганець» [26: 182].

Дивно, чому Людвіка Кульчицька вирішила видати свою 20-річну дочку Марію за Якова Франка, 53-річного селянина-вдівця. Через різницю й у віці, й у соціальному статусі цей шлюб виглядає явним «мезальянсом». Щодо шлюбної поведінки сільської шляхти існують два різко відмінні між собою погляди. Іван Франко на підставі особистих спогадів та зібраних етнографічних матеріалів стверджував, «що розділу між шляхтою а хлопами в ділах життя нема: хлопи женяться з шляхтянками, шляхтичі (рідше) з хлоп'янками» [26: 181]. Супротивний погляд обстоюють сучасні дослідники дрібної шляхти: шляхетська традиція, стверджують вони, суворо забороняла шлюби з селянами й селянками. Такі шлюби вважалися великим горем і соромом для шляхтича чи шляхтянки⁵⁵.

Правда лежить десь посередині. Загалом шляхтичі намагалися укладати шлюби між собою, а позаяк неухильне дотримання такого правила неминуче вимагало би шлюбів між близькими родичами, то воно припускало винятки – втім, суворо регламентовані. Цю схему добре ілюструють записи у метричній книзі Ясениці Сільної з 1785 по 1855 р. – тобто до того року, коли відбувся шлюб між Яковом Франком і Марією Кульчицькою. Повні відомості про статус нареченого та нареченої подано у 216 записах за ці роки. У 183 випадках то були шлюби між селянами, у 19 – між шляхтичами і

шляхтянками, і лише у трьох випадках (у 1830, 1831 і 1845 рр.) зафіксовано шлюби між вихідцями зі шляхетських і нешляхетських сімей (решта записів припадали на шлюби між священницькими, солдатськими, міщанськими та жebraцькими сім'ями). Із трьох шляхетсько-селянських шлюбів один випадок припадав на шлюб між шляхтичем і дочкою сільського вейта, про статус сімей двох інших селянок немає даних. Можна припустити, що таких випадків було більше, бо інколи в записах не вказано соціального статусу принаймні однієї сторони. Так, зокрема, виглядає й запис про одруження Якова Франка та Марії Кульчицької: соціальний статус нареченої названо – «шляхтянка», а про Якова Франка не написано нічого⁵⁶.

Ходачкова шляхта могла одружуватися поза своєю групою – але з сім'ями, яких уважала рівними собі за статусом. Рівність не вимірювалася багатством чи привілеями: до близького собі статусу шляхта зараховувала людей, які завдяки своїм умінням вивищувалися над загалом. Яків Франко був багатим ковалем, знаним і поважаним в усій окрузі, отже, «дорівнював» шляхті⁵⁷. Очевидно, для Людвіки Кульчицької цих підстав було досить, щоб вибрати його на свого зятя.

Дослідники руської шляхти відзначають у її колективному портреті такі риси, як стійкий індивідуалізм, упертість, самостійність, опірність зовнішнім впливам⁵⁸. У Франковій вдачі їх помітно. Ті, що його знали, згадували притаманні йому духовний аристократизм, впевненість, відвагу, відчуття свого «я»; він ніби казав іншим: «Набик, бо я йду». Це, на їхню думку, риси людини, яка не знала панщини⁵⁹. Ці риси Франко успадкував від матері – сам він в одному з присвячених їй віршів писав, що вона наділила його гордою душею [2: 167].

Багато десятиліть по тому, як Франко покинув свої краї й добув славу, місцева шляхта вважала його «своїм», шляхтичем, відчувала групову гордість за його успіхи й відмовлялася визнавати його за «селянського поета»: «То йому чорт у ту руду голову такого всього напхав. Е, якби-то стара [Людвіка. – Я.Г.] встала та послушала!»⁶⁰.

Існує ще один, незаперечний доказ його неселянського походження. По смерті батька (1865) і матері (1874) круглий сирота Іван Франко як здібний учень отримав доволі високу стипендію з фонду Глівінського⁶¹ – її надавали дітям здібнілої шляхти, і вона ніколи не дісталася би Франкові, якби він був селянином.

Дослідники Франка сперечаються про національну ідентичність родини його матері. Одні проголошують цю родину польською, інші кажуть про її український («руський») характер⁶². Детальніший розгляд родинної

історії Кульчицьких стримує від однозначних висновків. Єдине, що можна сказати впевнено: ідентичність вихідців із цієї родини була ситуативною, тобто залежала від обставин. Ті з Кульчицьких, які залишилися в селі, засимілювались у місцеве руське середовище. Вони говорили руською мовою, співали руських пісень (про це виразно говорить Франко у спогадах про матір), читали русько-українські видання, ставали (як брат його бабуні Іван Гвоздецький) греко-католицькими священиками тощо. Дехто ідентифікував себе зі «старою» Річчю Посполитою аж такою мірою, що приєднувався до польських повстанців – як-от Франків дядько Іван Кульчицький, який загинув 21-річним юнаком у польському повстанні 1863 р.⁶³ Інші ж переймали елементи польської культури, але без будь-яких політичних наслідків. Далека родичка Франкової матері тітка («цьоця») Кошицька, у якої він жив під час свого навчання у Дрогобичі, ходила і до греко-католицької церкви, і до римо-католицького костелу, співала польських і руських пісень – але з чоловіком сварилася тільки по-польському [21: 171–172, 185].

Вихідці з дрібної шляхти від моменту скасування панщини й аж до Першої світової війни поповнювали лави різних політичних і національних рухів в Австрійській і Російській імперіях. Певна частина їх ідентифікувалася й з українцями. У 1907 р. в Самборі було створено «Товариство руської шляхти в Галичині», яке ставило собі за мету піднесення освітнього та економічного становища загонової шляхти в краї⁶⁴. Однак з українською нацією ототожнювало себе небагато шляхтичів: український національний рух здавався їм занадто «демократичним» (селянським), тоді як себе вони вважали аристократією⁶⁵.

Хоч би як там було, думка, нібито «Івана Франка з крові, костей, з думками й ідеалами видала українська стихія»⁶⁶, має мало спільного з реальними фактами. Франкова ідентичність, як соціальна, так і національна («селянин» та «українець»), була продуктом не його оточення, а того свідомого вибору, який він зробив по тому, як покинув Нагуєвичі.

Дата та ім'я

У метричному записі про народження Франка вказано дату 27 серпня 1856 р.⁶⁷ Своєму шкільному товаришеві Карлові Бандрівському Франко признавався, що насправді народився на два дні раніше. 27 серпня його хрещено, і саме цю дату записав священик⁶⁸, відтак вона перекочувала у пізніші офіційні документи й у пізніші біографії. Плутанина з датами

народження не є чимось незвичайним для традиційного суспільства: аж до самого кінця його існування (приблизно до завершення Другої світової війни) більшість народжених у селі могли повідомити свій вік лише приблизно. Вони не знали точного дня, коли народилися, а нерідко навіть і року. Так було і з Франковим батьком: особисті документи Якова Франка подають їх аж три – 1798, 1802 і 1810⁶⁹. Причину слід шукати в одному з підставових елементів архаїчного світогляду – домінуванні концепції циклічного часу над лінійним. Мірилом такого часу були не годинник і не стінні календарі, а природні орієнтири (сонце, зірки, зміна пір року, спів півня) або ж чергування церковних свят і постів. Церковний календар був важливим для маркування часу приходу людини на світ: у селі відзначали не день народження, а іменини – день святого-хоронителя. От і в документах Франка як день його народження записано день хрещення. Але це не єдина пов'язана з цим проблема для Франкових біографів.

Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років Франко написав серію автобіографічних оповідань, де вивів себе в образі малого сільського хлопчика Мирона [15: 65–71; 22: 35–52]. Як видно з цих оповідань, саме так – Мирonom, а не Іваном – його називали вдома. Звичай давати дитині два імені не був рідкістю, у східнохристиянській традиції він існував від самого прийняття християнства. Імена двох різних святих мали забезпечити дитині ніби подвійний захист⁷⁰. Проте, хоча дуже близько до часу Франкового хрещення, на 17 серпня старого (30 серпня нового) стилю, припадає день великомученика Мирона, Франко, як свідчить запис у метричній книзі Нагуєвичів, був хрещений як Іван, другого імені йому не давали⁷¹. Проблема полягає ще й у тому, що для місцевої традиції ім'я Мирон було *природне*, але *незвичне*. У метричній книзі Нагуєвичів перед 1864 р. (тобто до того часу, до якого збереглися записи) є згадка лише про одну дитину, хрещену як Мирон: так у 1844 р. назвали незаконнонародженого сина Єви Мискин. І хоча вибір імені міг ставати предметом домовленості між батьками і священником (який, діставши хабара, міг дати незаконнонародженій дитині «нормальне» ім'я, або ж навпаки: назвати рідковживаним ім'ям законнонароджену дитину, якщо посварився з батьками або не одержав від них очікуваної плати⁷²), цей окремий приклад ілюструє загальне правило: ім'я «маркувало» народжену дитину, вказувало на її статус. Іменами головних християнських святих називали законнонароджених дітей, а незаконнонароджені одержували імена святих менш знаних. Великомученик Мирон до числа відомих святих не належав, і його «припасали» для незаконнонароджених⁷³.

Чому таке ім'я могло дістатися Франкові? В цьому не було б нічого дивного, якби то була позашлюбна дитина⁷⁴. Зрештою, до- і позашлюбні зв'язки у Галичині на момент Франкового народження не були рідкістю. Церква їх забороняла, громада суворо засуджувала, але людська природа брала своє⁷⁵. Підрахунки, зроблені на основі метричних книг від другої половини 1840 до початку 1870-х рр., показують, що у Нагуєвичах незаконнонародженою була кожна 10–15 дитина. Істотно вищим був цей показник у великих містах: у греко-католицьких парафіях Львова він коливався від 15 до 45% від усіх дітей, народжених за цей період⁷⁶ (див. таблицю 7). На думку про «незаконнонародженість» дитини може навести й велика вікова різниця подружжя – а в батьків Івана Франка вона вимірювалася цілим поколінням: Яків Франко був на рік старшим від свого покійного тестя! Практика видавати молодих дівчат за набагато старших чоловіків могла мати різні мотиви, але одним із них була дошлюбна «зіпсованість» дівчини. А коли Іван Франко вже був відомим письменником і суспільним діячем, Львовом кружляли плітки, нібито він є незаконнонародженим сином єврея («старозаконника»). На доказ наводили його юдофільство та яскраво руде волосся⁷⁷.

Попри те, що гадка про незаконнонародженість назбирує декілька аргументів, її варто відкинути з декількох причин. Першою є біологічна: Франко родився аж через рік після шлюбу, укладеного 1855 р., а після нього народилися ще двоє його братів із таким самим, як і в нього, гарячорудим волоссям. По-друге, Франкові спогади засвідчують, що батько ставився до нього з великою любов'ю та ніжністю – навряд чи було б можливим, якби Іван був незаконнонародженим. Та навіть якби бракувало аргументів «проти», це припущення треба відкинути з огляду на презумпцію невинності – бо їй бракує прямих і переконливих доказів «за».

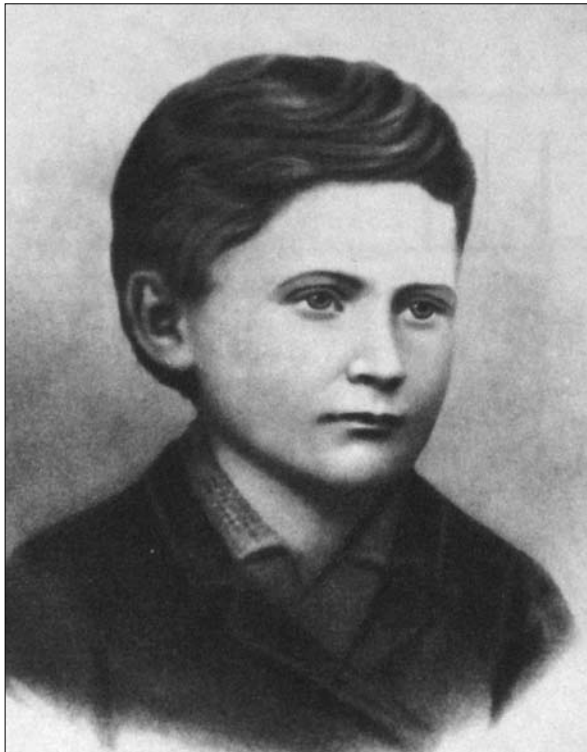
Правдоподібнішим є родинний переказ: Івана Франка назвали Мироном, щоб уберегти його від смерті в ранньому віці⁷⁸. Перша дружина Якова та його дочка – єдина дитина від першого шлюбу – померли. І коли у досить пізньому віці в нього народився первісток-син, він дуже боявся його втратити. Тому сім'я вдалася до поширеного у східних християн трюку – спроби «ошукати смерть»⁷⁹: сина називали вдома інакше, ніж записано у церковній метриці, вірячи, що смерть, коли прийде забирати дитя, не зможе його знайти.

Доказом на користь того, що у сім'ї Франкових батьків така традиція була, може бути те, що Франкового молодшого брата Захара вдома звали Михайлом [49: 35]. Про самого Івана Франка таких документальних свідчень

досі не знайдено. Натомість маємо спогади, що у сім'ї та у селі його кликали зменшливо-пестливим «Іванцьом, Іванчиком» [48: 96] або ж «Ясьом»⁸⁰. Ці свідчення не заперечують повністю версії «Мирона», бо стосуються Франка пізнішого віку, коли найбільша небезпека смерти вже минула. Але чому ж тоді його брата Захара й далі кликали «Михайлом» ще й у дорослому віці?⁸¹

Загадку з Франковим другим ім'ям напевне ніколи не вдасться розгадати. Але в цій історії більше важить не так мотивація його батьків, як рішення самого Франка у дорослому віці вибрати собі ім'я «Мирон» як свій головний літературний псевдонім⁸². Вибір був глибоко символічним: не посоромившись назватися «байстрючим» ім'ям, Франко кинув виклик традиційному суспільству. Це було частиною його програми модернізації Галичини відповідно до тих поглядів, які він здобув, покинувши село – тобто коли він перестав думати як «мужик», а став «астрономом».

Розділ 3
*Раннє
дитинство*

Іван Франко –
учень третього класу Дрогобицької гімназії
(з групової фотографії), 1870 р.

Із книжки:
І. П. Слупський, упор., Іван Франко.
Документальні фотографії, вид. 2-ге, доповнене.
Б. д., б. м. [Львів, 1971], с. 17

З -поміж усіх періодів свого життя, що їх Франко описав у спогадах чи автобіографічних творах, згадав у фольклористичних чи етнографічних дослідженнях, найчастіше він звертався до дитинства. Франко витворив власну його версію, а відтак численні франкознавці її сканонізували. У ній найперше впадає в очі певна ідеалізація сільського життя: він не випускав нагоди наголосити на вищості сільських стосунків і селянських характерів над містом і міщанами; твердив, що його дитячі роки під багатьма оглядами були щасливішими порівняно з матеріальною скрутою та моральним зіпсуттям, серед яких виростають бідняцькі діти у містах [*Мозаїка*: 338*; 39: 229].

Почасти в цьому виявляється природна для кожної дорослої людини тенденція бачити у дитячих роках найщасливіші моменти свого життя. Однак у Франковому випадку незаперечним є вплив його політичних та естетичних поглядів. Уже один із найперших його дослідників Омелян Огоновський зауважив, що певні моменти з Франкових автобіографічних оповідань перегукуються з біографією Тараса Шевченка¹. Франко малював своє дитинство, користаючи уже з певних готових моделей – у даному випадку, моделі «селянського поета».

Треба взяти під увагу ще й загальний контекст. Цивілізаційні зміни другої половини ХІХ ст. вели до руйнування традиційного суспільства і, відповідно, викликали ностальгію за зниклим світом сільської ідилії. Спробою зберегти те, що нищила модернізація, була поява цілого літературного жанру т.зв. *Dorfgeschichten* (сільських історій, з особливим

* Див.: З. Т. Франко, М. Г. Василенко, упор., Іван Франко, *Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах*, Львів, 2001, с. 338. Далі вказівки на це видання позначено в тексті посиланням на відповідний том і сторінку у квадратних дужках.

піджанром *Gettogeschichten*)². Цей жанр був особливо популярний у модерній українській літературі з її захопленням мовою, фольклором і побутом села як головними маркерами національного життя³. З Франком пов'язують початок нової течії – не ідеалізації сільського життя, а зображення гніту, страждання та інших кривд, що припадає на долю селян⁴. Однак, як виглядає, попри загальне критичне наставлення до ідеалізованого зображення села, Франко не вільний від цього принаймні у двох випадках: коли пише про найбідніше, спролетаризоване селянство⁵ та про своє дитинство.

Закидати Франкові навмисне спотворювання фактів було б несправедливо, та навіть і наївно. Як кожен літератор, він мав право на *licentia poetica*. До чести Франка треба сказати, що час до часу він зупиняв тих своїх біографів, що бралися без застережень на підставі його літературних творів писати історію його дитинства [39: 38, 227–231]. Однак кожному, хто береться писати про його найраніші роки, треба не лише довіряти Франкові, але й старанно перевіряти його.

Життя серед природи

Один із центральних моментів Франкових розповідей про дитинство є описи багатой природи Нагуєвичів та їхніх околиць. Нагуєвичі містяться у мальовничій долині, оточеній високим хребтом – Ділом. У Франковій уяві цей Діл єднав світ земний і світ небесний. Він був «високий аж під саме небо і довгий так, що сягав від одного краю обрїю до другого. Його горішні контури, легко хвилясті, вирізувалися ярко на пречистій небесній блакиті, хоч і він сам висів над усім краєвидом як здоровенний шмат тої самої блакиті, тільки густої, якоїсь важкої, темнуватої» [22: 41].

Село розташувалося обабіч невеликої річки Збір. «Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві» [22: 209]. Село оточували густі ліси. Малою дитиною Франко любив блукати в лісі. Це була «його церква». Він будив у нього «ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія» [22: 35].

У франкознавчих студіях опис Франкового дитинства в селі витримується переважно у тонах солодкової ідилії: мовляв, там він жив у гармонії з багатою природою, зігрітий любов'ю своєї родини та простотою селянських стосунків. Так зростали в ньому перші паростки любові до

поезії та краси. Якщо він добував і перші уявлення про жорстокість і несправедливість світу, то із зовнішніх джерел, що перебували поза життям сільської громади: з панського двору, священичої («попівської») резиденції, єврейської корчми, місцевої влади. Франко свідомо підводить до враження [22: 204], що коли б узяти та й скасувати ці чинники, Нагуєвичі можна б назвати «земним раєм».

Чого, однак, бракує в цих описах – то це визнання факту, що багато з проблем сільського життя виводилося власне з «життя у природі». Для доіндустріальних суспільств характерна майже тотальна залежність від природних ресурсів. Ця залежність особливо сильно проявлялася у часи неврожаїв, епідемій та інших стихійних лих, які повторювалися з упертою й інтенсивною регулярністю⁶.

Записи на берегах церковних книг у Нагуєвичих дають короткий перелік нещасть, що випали на долю Франкового села: епідемії холери у 1831 та 1873 рр., негода, яка знищила врожай у 1839, 1848, 1870, 1872 та 1874 рр., падіж худоби у 1869 р., дорожнеча зерна у 1854–1855 рр., знищення зерна комахами («хробаками») у 1870 р. Простий підрахунок показує, що за 44 роки (1831–1874) різноманітні природні катаклізми вражали село аж 11 раз, тобто в середньому що чотири роки!⁷

Цей перелік показує, що життя в традиційному суспільстві наражене на постійну небезпеку. Однією з його ознак є банальність смерті – через недоїдання, низький рівень гігієни, поширення масових хвороб і майже цілковиту відсутність медичної допомоги. Смерть була постійним супутником кожної сім'ї. Її найпершою жертвою ставали діти. Щоб забезпечити відтворення у такому суспільстві, високий рівень смертності треба було компенсувати високим рівнем народжуваності. Жінка мусила, наскільки це їй дозволяло здоров'я, народжувати впродовж усього репродукційного віку: пересічно 6–8 разів, подеколи близько до біологічного максимуму (10–12 народжень). Із народжених дітей виживала приблизно половина. Від розміру сім'ї залежав достаток: що більша сім'я, то більший шанс на порівняно забезпечене існування, бо діти були дармовою робочою силою. Шлюб за таких обставин найчастіше був справою не кохання, а тверезого розрахунку. Розлучення не допускалися і становили рідкісний виняток, бо вони руйнували сімейне господарство. По смерті когось із подружжя йому чи їй зразу ж шукали заміну. Статус вдівця/вдови був низький, тому у другому шлюбі могли зійтися партнери, перший шлюб між якими був би сприйнятий як мезальянс⁸.

Історія сім'ї, в якій народився і виріс Іван Франко, у цю схему вкладається повністю. У Якова Франка не залишилося дітей від першого шлюбу, і його повторний шлюб у досить пізньому віці був останнім шансом створити сім'ю. Він одружився два тижні по тому, як поховав першу жінку, що померла від холери у 1855 р. За рік у подружжя народився первісток Іван, герой нашої оповіді. Марія народила у цьому шлюбі ще чотирьох дітей: дочок Тетяну (1858) і Юліанну (1863) та синів Захара (1859) й Онуфрія (1861). З п'ятьох дітей, народжених у шлюбі Якова Франка з Марією Кульчицькою, двоє – обидві дочки – померли малими дітьми (Тетяна прожила п'ять, а Юліанна – неповні три роки).

Яків Франко прожив із Марією дев'ять років, до своєї смерті 15 квітня 1865 р. у віці 63 роки. Пів року по тому вдова одружилася з парубком Григорієм Гавриликком, сусідом Кульчицьких, молодшим від неї на шість років (на момент шлюбу йому було 23), народила від нього ще трьох дітей, із яких вижила тільки дочка Юлія (після одруження – Юлія Багрій). Марія перестала родити у 1870 р., захворівши після останніх пологів. Хвороба поклала її у ліжку, з якого вона вже не встала. Марія Кульчицька померла 1 червня 1873 р. у віці 38 років.

Посиротілі Іван Франко з братами були здані на повну ласку вітчима. Той не довго носив жалобу й уже за два з половиною тижні – 18 червня 1873 р. – одружився з Марією Терлецькою, теж шляхтянкою з походження. З нею він прожив аж до 1900 р., а по її смерті одружився втретє з Параскою Франко, племінницею Якова, яка до того часу поховала двох чоловіків. Гаврилик помер 22 травня 1916 року, не доживши тижня до смерті самого Івана Франка⁹.

Схеми утворення і розпаду сімей великою мірою залежали від форм господарювання. Підставою виживання для більшості у традиційному суспільстві була праця на землі. Специфікою Галичини, як і всієї Східної Європи, було домінування екстенсивного рільництва, що базувалося на тяжкій ручній праці. Добрива, техніка, сівозміни були незнані або використовувалися мінімально. У своїх головних рисах це був дуже консервативний спосіб господарювання: фахівці стверджують, що місцева агротехніка не зазнавала суттєвих змін впродовж п'яти тисячоліть, від часів Трипільської культури (III тис. до н.е.). На значно гірших землях, де застосовували інтенсивне рільництво, вдавалося виростити більші врожаї: в Чехії, наприклад, у 1890 р. з одного гектара збирали 17,43 центнера пшениці, тоді як у Галичині – 12,23, на Буковині – 12,54, у гірській частині Карпат – 8,5 центнера. Забезпеченість селян харчами трохи покращала

з появою у XVIII ст. картоплі, яка швидко стала головним харчовим продуктом і вперше дала мешканцям села шанс наїстися. Проте картопля не змінила основної схеми виживання: якщо земля вродила, селяни мають що їсти, не вродила – голодують¹⁰.

Народження і раннє дитинство Франка припало якраз на перші роки під час і після найбільшої природної катастрофи, що спіткала Галичину у XIX столітті. У народній пам'яті вона відклалася під назвою «тісні роки» (1840–1850-ті роки). Як і у випадку з відомим ірландським голодом, початок їй дав великий неврожай картоплі 1846 р. Він повторився у наступні роки. «...Не одна господиня, – переповідав Франко спогади своїх односельців, – притомившись цілий день над копанням, вечером усе викопане забирала в запаску і, голосно ридуючи, мов по покійнику, вертала додому...» [26: 194]. Михайло Зубрицький, Франків приятель і місцевий етнограф, додавав ще один живий образ із тих часів: «Як котрий увидів кусок хліба, то аж трясся до нього»¹¹.

Неврожай картоплі був лише початком дальших нещасть. Після 1850 р. почалася епідемія чуми серед худоби, а в 1854 р. – холери, яку на Підгір'ї називали «коломиюкою» (саме від цієї епідемії померла перша жінка Якова Франка). Господарську кризу поглибили політичні події. У зв'язку з Кримською війною (1853–1856) Відень виставив у Галичині, як у пограничному з Російською імперією краї, військові частини. Утримання великої армії привело до збільшення попиту на картоплю. Одночасне закриття кордону та заборону ввозити сільськогосподарські продукти з Росії у поєднанні з переліченими чинниками призвели до справжньої продовольчої катастрофи¹². В окремих місцевостях були навіть зафіксовані поодинокі факти канібалізму. Галицькі селяни рятувалися від голоду, тікаючи у сусідні землі. Франкову сім'ю від голоду врятував батько. У «тісні роки» він їздив на Поділля по пшеницю й на Буковину по кукурудзу, перепродуючи їх потім удома, та возив дрогобицьку сіль у Замостя й на «Литву» (так називали тоді білоруські землі, що належали до литовської частини колишньої Речі Посполитої)¹³.

Усі ці факти допомагають зрозуміти, наскільки бажаною і довгоочікуваною була поява у сім'ї Якова і Марії Франків сина-первістка. Ніде у спогадах чи в автобіографічних творах Іван Франко не описав стосунків між батьками. Проте з цих творів добре видно, що обидвоє любили його. Яків був доброю і великодушною людиною й не шкодував для сина душевного тепла. Радісний настрої і веселість, які панували у батьковій кузні, залишилися у Франковій пам'яті «живими і незатертими» спогадами. То були

«найприємніші й найщасливіші хвилі мого дитинства» [16: 436], скаже він багато років по тому; «на дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь» [21: 170]. Іван сидів у кузні, приглядаючись до батькової праці й слухаючи розмов, що їх вели селяни з Нагуєвичів і навколишніх сіл. Батько дбав, щоб сина не зачепили ані іскри від розжареного заліза, ані розмови на неморальні – як він уважав – теми.

Хоча Яків Франко був неписьменним [31: 29], Іван Франко добачав у ньому «зав'язок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на інший <...> лад і <...> забігала думкою в будуще» [22: 221–222]. Його девізом було «з людьми і для людей» [21: 167]. Яків відзначався тим, що тепер назвали би громадською активністю й громадською жертовністю. Коли в Нагуєвичах після скасування панщини (1848) збирали гроші на церкву, із зібраних в усій громаді 447 золотих ринських він сам пожертував 189. За це Яків удостоївся згадки у тогочасній русько-українській пресі¹⁴. У 1849 р. він був серед галицьких селян, які у Львові урочисто відзначали першу річницю знесення панщини [2: 8].

Непересічна особистість Якова Франка залишила відбиток на синові. По своєму батьку, як твердив Іван Франко, він успадкував потребу праці заради громади. Одну зі своїх найкращих поем (так про неї, принаймні, відгукувалися сучасники) «Панські жарти» (1893) Франко присвятив його пам'яті. У віршованій передмові до неї він писав:

О батьку мій! Коли сьогодні
Хоч іскра тих огнів горить
У моїй груді, щоб народні
Злі дні в добро перетворить,

Коли нещастям, горем битий
Не заклепивсь, не знидів я,
А встав, щоби братам служити,
То все те – спадщина твоя.
[2: 468]

Хоча Франко й заперечував, що в його батька була глибока поетична натура, але його життя не було без того, що можна назвати поетичними моментами. Франко згадував про свого батька як про людину, наділену багатою уявою і даром «образового висловлювання своїх думок»¹⁵.

Цим талантом відзначалася і мати Франка. Про неї відомо набагато менше, аніж про Франкового батька. З принагідної згадки [42: 327] можна довідатися, що вона, попри шляхетське походження, від дівочих літ зналася

з селянською працею. Мабуть, була вродлива; згідно з родинним переказом, Яків Франко вирішив одружитися з нею зразу ж після першого випадкового побачення, зваблений її красою та молодістю¹⁶. Праця і хвороба знищили її вроду: ті, хто бачили її десять-п'ятнадцять років по шлюбі, згадують про неї як про стару (нагадаймо, що вона померла у віці 38 років!) і немічну жінку¹⁷. Крім здібности до образного висловлювання, Франко успадкував по мамі ще один талант. У становленні його як поета і літератора першорядну роль зіграло зацікавлення фольклором (Михайло Возняк навіть твердив, що свою діяльність Франко «почав і закінчив фольклором»)¹⁸. Цю любов до фольклору Франко, як він сам признавався, завдячував своїй мамі [1: 74–75]. Від неї він записав, серед іншого, цілий цикл весільних пісень, «який, на жаль, у завірюсі пізніших літ десь мені затратився»¹⁹.

Натомість Франків вітчим Гринь Гаврилик був «натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а зато з значною дозою скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енергії» [49: 241]. Батькова щедрість і гостинність допровадила до того, що перед його смертю господарство зайшло у борги і сильно підупало. А тому Гавриликові довелося брати його в залізні руки, суворо контролювати кожний гріш і кожний видаток. Як і Франків рідний батько, його вітчим вибивався понад сільський загал: він заробив трохи грошей, працюючи у Бориславі, вмів писати, багато читав і п'ять років був сільським вйтом [49: 35]. Уже в дорослому віці Франко признавався, що дуже високо поважав Гаврилика, «як звичайно уважаємо того чоловіка, що відзначається прикметами, яких у нас самих мало» – а вітчим відповідав взаємністю [49: 35, 241].

Біографи Франка на підставі цих слів часом зображають їхні відносини майже як ідилічні: вітчим дбав про сироту навіть по смерті своєї дружини й постарався, щоб Іван закінчив школу. Як видно з листування Франкової родини та з інших принагідних матеріалів, ці стосунки не були аж такі безхмарні²⁰ – хоча й поганими назвати їх не можна.

Листування відтворює інший, реальний, навіть жорстокий світ сімейних стосунків у Нагуєвичах. У цьому світі сварки і бійки не були рідкістю. Вони часто кінчалися побоями, в окремих випадках навіть допроваджували до смерті²¹. Ворожість між дітьми не оминула й сім'ї, в якій виростав Франко. Своєї дружині він пізніше признавався, що не було великої любові між ним і його молодшими братами: коли сім'я сідала обідати, то брати клали під лавою сокиру, щоб відстрашити й відігнати Івана від миски зі стравою. Причиною була їхня заздрість до Івана як до батькового улюбленця²².

Наявні матеріали не подають навіть натяку на те, що у сім'ї Франків коли-небудь дійшло до фізичного насильства щодо Івана чи будь-кого з її членів. Однак Франко час до часу ставав об'єктом агресії з боку своїх ровесників. Це пов'язано з певними особливостями соціалізації сільських дітей, із тим моментом, коли 5–6 річна дитина виходить поза батьківське обійстя на дорогу, на подвір'я сусідів, на луки, поля і ліси. Там вона неминуче потрапляє у товариство інших дітей, що у спільних іграх та забавах творять ніби власні невеликі громади. Такі дитячі громади становили основу для товариських зв'язків і групової солідарності у міру того, як діти ставали дорослими, створювали власні сім'ї та господарства. Однак не кожна дитина легко входила до товариства своїх ровесників: на перешкоді могла стати її фізична чи розумова вада, позашлюбне походження, погана слава її батьків як злодіїв чи чарівників, або притаманна їй самій горда поведінка, почуття вищости тощо. Зазвичай такій дитині судилися самотність, кпини і злостивість однолітків; траплялися випадки навіть вбивства таких «чужинців»²⁴.

Вірогідно, Франкові бодай почасти був знайомий такий досвід. У своїх оповіданнях він згадує себе п'ятирічним хлопцем «посеред цілої юрми таких самих крикливих, веселих, як і я, сільських хлоп'ят», що бавляться то на подвір'ї його батька, то на подвір'ї сусіда [15: 96], бігають по навколишніх полях, лісах і пасовищах, лазають по деревах, як білки, у пошуках пташиних гнізд, а часом і б'ються між собою²⁵. У цьому товаристві «чужим» був сільський хлопчина Митро, син бідної служниці, яка прижила собі дитину, а тоді «нанялася за мамку у жида», тож у дитячому гурті до хлопчика «чули якесь потаємне обридження за те, що він був байстрюк, а його мати служила у жидів; отим-то ми й його вважали немов напівжидиком» [15: 97–98], – але ніхто ніколи не мав ані сміливости, ані бажання якось його скривдити. Митро завойовував симпатії товаришів тим, що знав силу-силенну казок і співанок, і то дуже страшних, вони аж «морозили нам кров у жилах» [15: 98–99]. Франко мав багато рис, котрі робили його схожим на Митра. Плітки про Франка, поширювані згодом у Львові, що він буцімто незаконнонароджений син «старозаконника» (єврея), тяглися корінням у часи його нагуєвицького дитинства. Сільські діти дражнили Івана за його руде волосся²⁶. Про його маму в селі говорили, що вона вміла чарувати і мала силу над злими духами²⁷. Будь-якої з цих гадок було досить, щоби створити стіну між Франком і його ровесниками, і вірогідно, що у своєму власному селі він таки був «чужим»: у списку його друзів із часів дитинства немає нікого з Нагуєвичів, усі походили з сусідньої Ясениці Сільної. Туди

його віддали до бабці шестирічною дитиною, коли прийшов час навчатися у початковій школі. Його ясеницькі товариші згадували малого Франка як веселу і спритну дитину. З того часу беруть початок дві найбільші пристрасті його життя: збирання грибів і ловіння риби. Ті, хто познайомилися з ним пізніше, уже в zenіті його слави, згадують, що в обидвох цих справах він був неперевершеним. При цьому рибу він ловив голіруч, у закочених по коліна штанах, а то й самій сорочці, нерідко шокуючи тих, що сиділи на березі і чекали від нього більшої серйозности. Іншою дитячою грою було бігання на заклад по свіжозораній скибі: треба було втриматися на ній, не зіскочуючи у борозну. Франко перемагав, хоч і був найменшим²⁸. Але й у Ясениці Сільній він не мав цілковитого спокою: як наймолодший у класі багато натерпівся від інших учнів. Один із них кидав по дорозі за ним камінням і ледь його не вбив²⁹.

Малий Франко теж не був безневинним дитятком. Ще у зрілому віці його мучив образ пташеняти, якому він власноручно скрутив голову. Йому здавалося, «що все дурне, безцільне, жорстоке і погане, що я тільки коли зробив у своїм житті, скристалізувалося в конкретнім образі отсього малого, невинно замордованого пташка» [26: 68]³⁰. Наслідки інших дитячих забав могли бути набагато серйознішими. Одного разу Франко з двома товаришами стрибав зі стріхи на землю, встелену соломою. Він скочив першим і зразу забрав солому, щоб його приятель скочив на голий тік. І лише застережний крик іншого хлопчика відвернув нещастя³¹. У час навчання в Ясениці Сільній Франко «позичив» олівця у шкільного товариша – й тому дуже перепало від батька за втрату речі, на яку пішли тяжко зароблені гроші (Франко розповів цю історію в оповіданні «Оловець»)³². Ще одного разу Франко ледь не втопив свого однолітка: завів його, ради жарту, на глибоку воду, а тоді, сказавши «На, ратуйся», покинув. Той напевно втонув би, якби не нагодився старший хлопець і не витягнув його з води³³.

Всі ці маленькі епізоди з Франкової біографії цікаві перш за все тим, що показують реальний, а не зідеалізований образ сільського життя. Франкові бешкети показують у ньому нормальну сільську дитину. Його ненормальність полягала у чомусь іншому. Він час до часу впадав у глибоку задуму, говорив сам до себе, ставив старшим дивні запитання або говорив щось таке, від чого ті лише стонали плечима.

Сусіди твердили, що як дитя малий Франко «якесь не таке, як люди». Але часом малий Франко дратував навіть власну матір. В одному з автобіографічних оповідань він описував епізод зі свого дитинства: мати подає капусту на обід, всі їдять мовчки, але її старший син, задивившись на

образ Матері Божої на стіні, після хвили задуми питає: «чому тото свята матінка дивиться, дивиться, а капусти не їсть?». У хаті сміх, регіт, а його мама кричить на нього: «Та чому ти, тумане вісімнадцятий [звична сільська примовка до ідіота. – Я.Г.], не помислиш уперед, що маєш казати <...>!»³⁴ [15: 69–70]. Батько, який у своїх зрілих роках ледве дочекався дитини, втішався такою поведінкою свого сина і вважав її ознакою великого розуму. Яків навіть зробив синові в кузні окрему лавку, на якій той пробував і собі кувати. Однак йому погано виходило, і батько казав Іванові: «з тебе не буде коваля, ти будеш попом». Приблизно те саме казав Франкові і його перший учитель, сільський дяк Андрусевич: «Ти будеш великим писателем, або великим багатцем, або великим злодієм»³⁵.

Найдивнішим був інший епізод: одного літнього дня, коли над Ділом збиралися грозові хмари і блискавки, він став один до бою зі стихією, щоб захистити від дощу і граду своє село і сільські ниви. Викрикуючи заклинання, він заборонив бурі наблизитися до Нагуєвичів. «Перемігши» свого грізного противника, він після сильної екзальтації знепритомнів та впав у глибокий сон, аж поки його не знайшла стурбована мати. Цю надзвичайну силу Франко, за його власними словами, нібито успадкував від своєї матері³⁶.

Цей епізод ліг в основу автобіографічного оповідання «Під оборогом» [22: 35–52]. У контексті нашої розповіді він цікавий тим, що описує ще один характерний момент із «життя серед природи», на який майже не звертають увагу сучасні дослідники, у тому числі біографи Франка. Для Франкових сучасників навколишній світ був заселений надприродними силами. В їхній уяві ці сили були не менш реальними, аніж сама природа. Формально галицькі русини чи мазури були християнами-монотеїстами, фактично ж – пантеїстами. Вони вірили, що весь світ, небо, повітря й уся земля заповнені богами та що вся природа жива, а в ній усе думає й говорить нарівні з людьми та богами. Вірування у ці сили постачали їхній мозок тими причиново-наслідковими зв'язками у явищах щоденного життя, яких їм не вистачало через брак освіти. Чому зникло молоко у корови? Бо так начаклувала відьма, і забирання або псування коров'ячого молока є головним її заняттям. Окрім того, відьми крадуть зорі з неба, псують урожай, одягу, розбивають сім'ї, спроваджують хвороби на людей і навіть можуть позбавити їх життя. Направити шкоду може лише інша чарівниця, і то з іншого села. Як упізнати відьму? Просто: на Великодню ніч, коли всі люди у церкві зайняті відправою, вона сидить у куті і їсть ковбасу. Чаклувати можуть не лише відьми. Це вміють робити також євреї, їм

дозволено чарувати менш побожних людей. У надприродну силу можуть перетворитися навіть душі померлих інженерів. Талантом, яким відзначився раз малий Франко – відвертанням гроз – займалися градівники (інша назва – хмарники, градобури). Деякі сільські громади навіть тримали собі градівників і платили їм за те, що вони розганяли хмари³⁷.

У сучасного читача вся ця інформація може викликати хіба посмішку. Але в часи Франкового дитинства справи виглядали надто серйозно. Не було такого села, де хоч би одну, а то й декількох жінок не мали би за відьом. Досить було найменшої пригоди, щоб викликати підозру в чарівництві. Особливо це стосувалося часів суспільних нещасть: неврожаю, голоду, епідемії тощо. Хворобливо налаштована фантазія розбуджувала незвичайну підозріливість. Горе тому, на кого падала підозра, хіба що його чи її захищало суспільне становище. У самих Нагуєвичах у 1764 р. спалили одну з останніх знаних у краї чарівниць³⁸. Уява малого Івана була заповнена розповідями про духів і упирів, які він щодня чув від служниць або від селян у кузні [21: 160]. Однією з найстрашніших таких історій, через яку він від найменшого шурхоту скрикував і навіть непритомнів, була розповідь про те, як під час епідемії холери 1831 р. у Нагуєвичах спалили кількох селян, запідозрених у тому, що вони були упирями, винними у смерті односельців. А «найстаршим упирем» називали о. Йосафата Качановського, ігумена монастиря оо. Василіян у Дрогобичі і ректора міської школи, бо він був «дуже червоний» (імовірно, о. Качановський страждав від якоїсь хвороби крові, через що завжди мав червоне обличчя)³⁹. Знаючи про смертельну загрозу, яка нависла над ним через темноту мужиків, він довго ні на крок не міг вийти за стіни монастиря. 1873 р. епідемія холери повторилася, і цього разу в упирстві запідозрили вже місцеву дівчину-сироту Зоську. Та ніби втратила розум: скинувши одяг, бродила по полях у самій сорочці, а натрапивши на людей, ламала руки і страшно завивала. На своє щастя, дівчина зникла з села і з'явилася знов, коли епідемія вщухла: дехто з односельців уважав, що її треба зловити і провчити так, як їхні батьки провчили упирів у 1831 р. [46/1: 565–581]⁴⁰.

Можна припустити, що якби Франко залишився у своєму селі довше, він своєю часами дивною поведінкою міг би накликати на себе біду. В одному з автобіографічних оповідань Франко пробував узагальнити долю таких дивних дітей, як він сам:

Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку

нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей», то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвинути на добро, – стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця. [15: 70]

Шанс такій дитині може дати тільки освіта: вона не конче поліпшить її долю, але принаймні відкриє «очі на світ», і тоді дитина впиватиметься наукою, «як недужий свіжим повітрям» [15: 71].

По-своєму Франко узагальнив досвід частини інтелігенції сільського походження, таких «дивовижних появ», як він сам. Потреба психологічної компенсації за свою «іншість» штовхала їх на самоствердження через розвиток своїх інтелектуальних здібностей у школі чи самоосвітою, навчанням гри на музичних інструментах, залученням у релігійні справи тощо⁴¹. Щоб закладений у такій дитині потенціал міг зреалізуватися, потрібен був сприятливий збіг обставин, що перетворив би шанс на життєву реальність.

Освіта

У біографії малого Івана Франка була одна деталь, що робила його випадок винятковим: з усіх дітей, народжених у шлюбх Якова Франка, Марії Кульчицької та Григорія Гаврилика, лише йому, найстаршому, вдалося здобути повну освіту, від початкової школи аж до університету. Цим він відрізнявся також і від ровесників з інших сільських сімей. Перші вихідці з Нагуєвичів, які зуміли із середньою та вищою освітою (у тому числі з його родини), належали до покоління, молодшого від Івана Франка на 30–40 років⁴².

Щоб зрозуміти, чому і як це сталося, не достатньо покликатися лише на виняткову його обдарованість. За свідченнями людей, які знали родину Якова Франка, син Онуфрій із природи дорівнював або ж навіть був здібніший за свого брата Івана. Його віддали до дрогобицького коваля у науку, але там він пробув усього два роки: вітчим Гаврилик забрав його, бо не було кому коней пасти. Дружина коваля говорила пізніше: «Коли б Онуфро пішов був в школу так, як Іван, зобачив би світ, що то за талант був!»⁴³. Подібна історія повторилася з дитячим приятелем Франка Іваном Яцуляком. Батьки заборонили йому вчитися, бо він був найстаршим сином і

мусив помагати батькові у господарстві. Коли малого Франка віддавали до школи у Дрогобич, він намовив свого товариша йти з ним. Skorиставшись з нагоди, хлопчик зібрав торбу книжок і втік до дрогобицької школи. Але наступного дня батько знайшов його і забрав додому⁴⁴.

За Франкового життя сталася велика суспільна зміна: з'явився чисьельний прошарок інтелігентів – вихідців із села. Але то не були Франкові ровесники: вони були на одне-два покоління молодшими від нього. Вироблення у селянина думки, що освіта – це засіб до збагачення й успіху його дітей, прагнення «зробити сина людиною», допомогти йому «вибитися в люди», було феноменом кінця ХІХ ст.⁴⁵ Це не значить, що селяни за часів Франкового дитинства зовсім не розуміли практичного значення освіти. Одноліток і пізніший приятель Франка Михайло Зубрицький згадував, що у його рідному селі (Кіндратові Турківського повіту) «повідали, [що] коли чоловік знає “лумера” [«номери», тобто числа. – Я.Г.], нераз у войську в великім місті се придало би ся дуже, бо знав куди діватися»⁴⁶. Окремі батьки навіть готові наймати сільського вчителя, який би навчив їхніх синів читати і писати⁴⁷. Однак це не вирішувало питання грамотності в селі, бо бажання наймати вчителів виникало у дуже небагатьох, переважно заможних батьків, та й сільські вчителі назагал не відзначалися високим рівнем освіченості⁴⁸.

Ключем до суспільного успіху в австрійській Галичині була гімназійна освіта («матура»). Селяни, які хотіли її для своєї дитини, мусили постаратися, щоб вона закінчила хоча б чотирирічну школу, де давали знання вживаних у гімназії німецької та польської мов. У східногалицьких селах таких шкіл було дуже мало⁴⁹, а посилати дитину до міської школи коштувало набагато дорожче. Але проблема була не тільки у вадах державної освітньої системи. Навіть після того, як початкову освіту в Галичині оголосили обов'язковою (1869), рідко який селянин наважувався віддавати дітей до школи, принаймні надовше, аніж цього вимагав закон.

Екстенсивне рільництво, низькі врожаї та брак техніки узалежнювали виживання сільської сім'ї від кількості робочих рук. Дітей рано залучали до праці. З 5–7 років вони випасали худобу: наймолодшим доручали гусей, свиней і телят, старшим – коней і корів. Хлопці від 8 років працювали разом із батьком у полі, дівчата виконували жіночі роботи в полі й у хаті⁵⁰. Навчання дітей позбавляло селянське господарство доконче потрібної дармової робочої сили, і батьки важко мирилися з думкою, що їхні діти, замість працювати в господарстві, просиджуватимуть у школі, набираючися знань, у «практичному» житті здебільшого не потрібних.

Історія галицького суспільства другої половини ХІХ століття рясніє свідченнями такого наставлення селян. Михайло Павлик, теж виходець із села, передає слова свого батька: «Тато мій, як і кождий селянин, противен науці, бо каже, що миньї з нейї?»⁵¹. Анонімний дописувач до газети «Батьківщина» повідомляв 1880 р.: «Селяни пам'ятають стару приповідку: “Мій тато не учив ся, то і мені не треба”, та лише з великим примусом посилають діти до школи»⁵². Давати селянських дітей до міських шкіл уважалося за щось надзвичайне – переважно там училися діти священників, лісників, інших службовців⁵³. Батьки-селяни погоджувалися віддати сина до гімназії, поступаючись зовнішньому втручання, якщо місцевий священник, учитель або поміщик, помітивши в дитини таланти, брався переконувати їх у потребі дальшої освіти⁵⁴. Бувало, що хлопчика віддавали в науку, коли вроджена чи набута фізична вада робила його непридатним до сільських робіт⁵⁵.

Негативне ставлення до освіти лише почасти спричинялося тяжкими умовами селянського життя. За ним стояли певні ментальні структури, лише посередньо пов'язані з матеріальними обставинами. Селянському світогляду була притаманна моральна абсолютизація фізично виснажливої праці, тож до діяльності, побуту й дозвілля упривілейованих верств селянин ставився критично і з недовірою⁵⁶. Український діяч другої половини ХІХ ст. Борис Грінченко писав: «Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і – як здається мужикові – мало що робить, бо розумова праця у мужика не робота»⁵⁷. Тяжка фізична праця була сутністю селянської ідентичності; страждання, які він при цьому мовчки терпів, були богоугодні. Натомість освіта була противна Богові, бо навчала людей лінивству, злу й безбожництву⁵⁸. По суті, освіта ставала однією з головних відмежувальних ліній між «мужиком» і «паном»: «панамі» були не просто його та чужий поміщик, а все освічене суспільство взагалі, і в цьому полягало підставове заперечення селянством модерної культури та її носіїв, освічених людей⁵⁹.

Наскільки відбігало від норм селянського життя дитинство Франка, можна уявити, знаючи, що він був звільнений від праці в господарстві. Його описи сільської праці в автобіографічних оповіданнях не переходять найнижчого ступеня «сільської освіти» – пасіння гусей. Уже пізніше, у зрілому віці, коли позбавлений інших засобів існування Іван Франко змушений був таки повернутися до селянської праці, він признавався, що в нього «до польової роботи <...> зовсім нема вмільости» [48: 267]⁶⁰. Можливо, причиною цього нетипового явища було те, що батько жалів свого

довгожданого первістка⁶¹, або в його ковальському і досить заможному господарстві не було такої потреби у дитячій праці, а по його смерті вітчим дав Іванові змогу закінчити освіту, щоб у такий спосіб вилучити його з числа дітей, які одержать земельний спадок. Але факт залишається фактом: Франка не залучали до тяжкої праці, звичної для його однолітків.

Треба, однак, узяти до уваги, що з батьками Франко прожив тільки перші шість років свого життя⁶². З 1862 по 1864 р. він жив у своєї бабці Людвіки у Ясениці Сільній, куди його віддали у початкову школу. В одній з автобіографій Франко пояснював, що його віддали до родичів у сусіднє село, бо в Нагуєвичих школа була надто далеко, у горішньому кінці села. Це пояснення не виглядає цілком переконливим⁶³: адже після двох років навчання в Ясениці його віддали ще далі, аж у Дрогобич.

Виглядає, що Франкові зразу планували дати повну освіту. На відміну від нагуєвицької початкової, у ясеницькій школі дітей учили німецької та польської мов, без яких годі було продовжувати навчання⁶⁴. Це припущення виглядає ще переконливішим, якщо взяти до уваги засадничу відмінність між світоглядом шляхти і світоглядом селянства. Рід Людвіки Кульчицької достеменно простежується протягом трьох поколінь – від її батьків до її дітей, але навіть і на цьому відрізку видно, що в сім'ї було традицією давати дітям повну освіту. Брат Людвіки Іван був греко-католицьким священником і закінчив Львівську духовну семінарію. Невідомо, де вчилися її сини, але немає найменшого сумніву, що то були освічені люди: старший брав участь у польському повстанні 1863 р. проти Росії й загинув, а середній був офіцером і помер у Львові як «ліквідатор каси»⁶⁵. Третій син Павло не покидав села, бо мати переписала на нього своє майно, щоб доживати при ньому свій вік. Але цей також був письменним: саме він навчив читати Івана Франка, коли тому було шість років [49: 241]. Наймолодший син Ігнатій учителював у селі Куликові⁶⁶. З шести дітей освіти не дістали тільки дві дочки (у т.ч. мати Івана Франка) – і це при тому, що Людвіці по смерті чоловіка (1840) довелося дбати про добробут сім'ї самій. Кошти на освіту дітей вона одержувала, випродуючи свою землю, і це також говорить про засадничу відмінність її настанови від селянського світогляду, коли не земля, а освіта вважається об'єктом капіталовкладення в майбутнє дитини.

Франко постійно приїжджав до своєї бабці на канікули з Дрогобича, аж до її смерті у 1871 р. Казали, він був її улюбленцем. Характерно, що вона не залучала його до тяжкої роботи – хоча, як впливає зі спогадів Павла Кульчицького, сім'я працювала у полі, а чоловіки навіть не цуралися жіночої праці вдома [46/1: 578]. Людвіка Кульчицька мала безперечний вплив на

виховання внука. Двоє його молодших братів, якими вона не опікувалася, були позбавлені того духовного аристократизму, який відзначали у його вдачі сучасники. Вони не дістали освіти й жили та померли як прості селяни⁶⁷. Збереглися їхні та вітчимові листи до Івана Франка, писані у дорослому віці⁶⁸. Важливим є не лише зміст, але й форма написання. Онуфрій і Захар звертаються до брата не лише як до старшого віком, а як до особи з вищого соціального щабля; навіть вітчим, старший за Івана Франка і за віком, і за сімейним статусом, у звертанні до пасерба час від часу збивається з «Ти» на «Ви». Листи зраджують неграмотність Франкових братів і малограмотність їхніх сусідів або дітей, які писали за них на їхнє прохання: їх писано без розділових знаків і прописних літер, часто з використанням польських або й вигаданих букв, слова перекручено або ж поділено на частини за незрозумілими правилами. Але вони ж показують зародження нових явищ: Франкові родичі постійно просять надіслати їм газети, журнали, популярні календарі для читання та якісь «цікаві книжки», і як впливає з листів, цю їхню цікавість поділяють із ними сусіди та знайомі з села⁶⁹.

Річ не в тому, що Франкові брати значно поступалися перед ним в інтелекті чи вроджених здібностях: вони не цураються книжки, і принаймні Онуфрій виказував певні таланти. Просто жоден із них не дістав того життєвого шансу, який відкрився перед Іваном Франком, первістком і улюбленцем батьків та бабці. Без цього шансу навряд чи сам він у дорослому віці відрізнявся би від своїх братів. У кожному разі, Франко ніколи не став би Франком, якби його дитинство текло тим самим руслом, що й в абсолютної більшості селянських синів.

Розділ 4

*Шкільні
роки*

Іван Франко (в центрі)
з Ярославом Рошкевичем та Іполитом Погорецьким,
Дрогобич, 1875 р.

Із книжки: І. П. Слупський, упор., Іван Франко.
Документальні фотографії, вид. 2-ге, доповнене.
Б. д., б. м. [Львів, 1971], с. 23

Сільські хлопці, які в школі виявили хист до навчання, здебільшого прагнуть, не залишаючися довго в селі, за першої ж нагоди переїхати до міста – тенденція, добре znana історикам освіти¹. Не був тривалим і Франків побит на селі. Школу в Ясениці Сільній він покинув наприкінці першого класу², після прикрої сутички з одним із сільських школярів³. На початку вересня 1864 р. мати привезла Франка до міської школи у Дрогобичі, де його вписали зразу до другого класу [39: 38]. У Дрогобичі він провчився загалом 11 років: спочатку, від осені 1864 до літа 1868 р., у Дрогобицькій головній школі, а від осені 1868 р. і до літа 1875 р. – у Дрогобицькій вищій гімназії⁴.

Про дрогобицький період свого життя Франко залишив декілька автобіографічних оповідань. Читання деяких із них залишає по собі нелегке враження. В оповіданнях «Schönschreiben» («Красне писання») та «Отець-гуморист» ідеться про надзвичайну жорстокість учителів до учнів у Дрогобицькій головній школі. У першому оповіданні жертвою цієї жорстокости став сам Франко. Під час уроку «красного писання» (каліграфії) він дістав кулаком в лице від свого вчителя, колишнього економа Валька, за те, що неправильно тримав перо. Кров залляла хлопцеві лице, і він упав на підлогу, втративши свідомість. Валько злякався – вже тоді в дрогобицькому суді були процеси з приводу побиття міщанських і панських дітей. Та йому полегшало, коли дізнався, що покараний – син простого селянина з Нагуєвичів: «Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди!».

У нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, – значиться, можна його бити і зобиджати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться.

Валько не помилився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок вчителя-економа уйшов йому гладко, так, як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, стався першим насінням обурення, погорди і вічної ворожнечі против усякого поневолення та тиранства. [15: 90]

Не знати, скільки в цій історії правди, а скільки вигадки⁵. Принаймні у тій частині, де Франко описує жорстокість учителів, він залишається вірним правді. До 1867 р. тілесні покарання учнів були нормальною практикою у тогочасних школах і навіть дозволялися законом. У Галичині був відомий анекдот: учитель у початковій школі запитав у дітей: «Хто не їсть і не п'є, а все ходить і б'є?» – і дістав відповідь: «Пан учитель» (правильна відповідь, очевидно, була: настінний годинник)⁶. Франків приятель зі шкільних років Карло Бандрівський згадував, що вчителі користувалися з цього правила понад усяку міру, били чим попало і куди попало: киями, тростинами, ключами від замка по долонях, – валили не землю і копали ногами⁷.

Сумніви виникають щодо «першого насіння» «вічної ворожнечі проти усякого поневолення», які нібито посіяла в серці «хлопського сина» жорстокість учителя. Оповідання написане у 1879 р. [15: 490], декілька років по тому, як Франко навернувся на соціалізм і став активним пропагандистом нових ідей. Виглядає, що, пишучи оповідання «Schönschreiben», він експлікував свій тодішній спосіб думання на раніші події⁸.

В іншому оповіданні – «Отець-гуморист», написаному вже у постсоціалістичний період (1903) – Франкова відповідь на вчительську жорстокість має мало спільного з протестом проти соціального гніту і несправедливости. Франко розповідає трагічну історію свого товариша, який помер від побоїв отця-василіянина. Оповідання є сумішшю реальних подій та авторської фантазії. Образ «отця-гумориста» зібраний із двох учителів – русина о. Телесницького та поляка Тарчаніна, який прийняв греко-католицький обряд і вступив до василіянського монастиря. Телесницький відзначався садистськими схильностями – зокрема, він бив учнів киями, які служили для притримування відчинених вікон улітку. На совісті Тарчаніна лежала смерть не «хлопської», а вже панської дитини, сина старшого комісара скарбничої сторожі Новосельського. У Франковому оповіданні це Волянський, із яким оповідач сидів за однією партою. І коли скривавлений, тяжко побитий хлопець під регіт класу ледве доходить до свого місця, оповідач

душився від плачу. Мене щось стискало за горло, пекло внутрі, проймало боєм, соромом і жалем, мовби я сам був винен усьому тому, що тут сталося,

мовби я сповнив тяжкий злочин, дивлячися спокійно на се катування, не кричачи гвалту або не лігши сам під удари. Я потайки схилився і цілував, і слізьми обливав холодну руку Волянського. [21: 306]

У цьому описі набагато більше суто людського, спонтанного та щирого почуття, аніж у «зідеологізованій» реакції на жорстокість Валька⁹.

Франко сам дуже виразно вказував, що його дрогобицькі оповідання до опису справжніх подій додають «щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу» [21: 302], і застерігав, що на їх основі не варто писати його біографії, особливо у чорних тонах [15: 7]. Однолітки згадують про малого Франка як про веселу, здорову і рухливу дитину приятельської вдачі¹⁰. Радянське франкознавство, однак, трактувало «Schönschreiben» та «Отця-гумориста» як фактографічну основу для опису релігійного мракобісся, яке нібито панувало в Дрогобицькій міській школі¹¹. Але насправді вона була далекою від гнітючого образу «юдолі плачу і печалі», що його навіюють обидва оповідання. Школа перебувала під наглядом греко-католицького монашого чину св. Василя (василіян). Габсбурги вимагали від монаших чинів корисної суспільної праці, як-от утримання навчальних чи лікувальних закладів – інакше монастирі підлягали розпуску. Василіяни не стояли перед такою загрозою, бо займалися освітою від самого моменту заснування (1743). Василіяни у греко-католицькій церкві становили елітарний і багатий монаший орден, бо рекрутувалися зі шляхти, і були знані найперше зі своїх добрих шкіл¹².

Те, що василіяни опікувалися школою, не означало, що тут викладали церковнослов'янською чи вчили лише дітей греко-католиків. Австрійське шкільне законодавство чітко й однозначно вимагало світського характеру освіти – навіть якщо школою опікувалися монаші чини. Імперська система навчання поклала в основу принцип, за яким усім учням, незалежно від того, в якому коронному краї вони вчать, належало дати однакові знання, щоби, скажімо, випускники будь-якої гімназії мали рівні можливості конкурувати за ту саму державну посаду¹³. Тому урядовою мовою у Дрогобицькій школі була німецька. Польська і руська вивчалися як окремі предмети, але жодна не була мовою викладання. Учні мали вільно володіти німецькою. У навчанні застосовували засіб, широко вживаний у школах по всій Європі, коли йшлося про навчання державної мови серед недержавних народів: на шию учневі, який заговорив рідною мовою, вішали дерев'яну табличку (у школі василіян її звали Sprachzeichen). «Хто до другого заговорив по-польськи (по-руськи тоді в місті з інтелігентних людей ніхто

не говорив), сей діставав сю табличку і старався її другому упхати, а хто не міг нікому другому передати і приніс її до школи, був за се караний. Язика німецького, що я тоді навчився, іменню німецької правописи, се мені на ціле життя лишилося», – згадував вихованець василіянської школи у Дрогобичі (закінчив її у 1858 р.), а пізніше вчитель Франка Теофіль Грушкевич¹⁴.

Коли Франко вступив до дрогобицької школи, вона ще була німецькомовною (тому її називали «німецькою»). Але вже, відповідно до «духу часу», вчителі між собою і до учнів говорили по-польськи. Поруськи викладали руську мову та релігію для греко-католиків¹⁵. Окрім отців-василіян, учителями в ній були і світські особи, а серед школярів були греко-католики, римо-католики, іудеї. Школа була відкритою для зовнішнього контролю. На іспити, влаштовувані щопівроку, сходилася комісія, складена з деканів, бургомістрів і радних міста, а також батьки та всі зацікавлені люди. Це таки забезпечувало певний рівень неупереджености й об'єктивности. Досить сказати, що Франка двічі карали переведенням на «ослячу лавку» – обидва рази за те, що він читав під час уроку, ховаючи книжку під партю. Але щоразу після цього екзаменаційна комісія, вражена його знаннями, повертала його на першу партю. Сільське походження учня важило мало, як видно з того, що разом із сином на почесне місце в класі було запрошено його матір, вдягнуту по-селянськи¹⁶. І взагалі, всі шість семестрів навчання у василіянській школі Франко за свою успішність незмінно займав першу або другу позиції й діставав відзнаки¹⁷.

Навчання в Габсбурзькій монархії було побудовано на системі класичної освіти. Василіянські школи у Галичині ще називали «латинськими» з огляду на те, яке місце у них посідали античні мови. З переходом до гімназії вага цих мов не падала, а навпаки, зростала. Наука полягала в заучуванні напам'ять великих текстів «звідси і досі» та пересичуванні уроків латинськими, грецькими і німецькими зворотами, тропами та фігурами з античної поезії – всім тим, чим так «грішать» деякі Франкові, особливо публіцистичні, твори¹⁸. Вивчання напам'ять великих текстів мало потрійну мету: розвинути й загострити пам'ять; дати дитині добрі зразки любові до батьківщини, мужности, витривалости та інших чеснот лояльного підданця імперії; і, нарешті, відкрити учневі скарби античної поезії¹⁹. Дехто наводить інші мотиви: сила-силенна вивченого напам'ять мала притупити зародок самостійної думки. «Класичні науки настроювали на ідеальний, романтичний, літературний лад, представляли життя у гармонійних барвах, але водночас доводили до пасивного стану, плодили бездумні натури, придатні до кандидування на урядові посади, натури бюрократичні,

нездатні до підприємництва, до того, щоб дати собі раду з практичним, самостійним життям», – писала одна з галицьких «жертв» класичної освіти, котра вчилася у ті ж часи, що й Франко²⁰.

Класична освіта була двосічним мечем. З одного боку, вона зводила до мінімуму самостійність мислення. Розбираючи на уроках Платонові тексти як граматичні приклади, учні не обговорювали їхнього змісту. Втім, із другого боку, навіть і такий спосіб вивчення текстів ховав певні небезпеки, бо міг будити захоплення грецькою та римською республікою на противагу до імперського Риму. Тому консерватори жалілися, що класичні студії ведуть до республіканізму й соціалізму. В кінцевому рахунку, багато залежало від учителів, від того, на що вони клали головний наголос, навчаючи античної традиції²¹.

Під впливом прочитання Гомера, Геродота, Плутарха та інших стародавніх авторів у багатьох дітей – особливо тих, що вибивалися понад пересічний рівень – рано прокидалися бажання наслідувати античних героїв. Це раннє пробудження амбіцій було дуже важливим у біографіях таких Франкових сучасників, як Зигмунд Фройд чи Михайло Драгоманов²². Нічого такого не знайдемо у біографії Франка. Відсутність цієї теми навряд чи є випадковою. Що є, однак, це захоплення літературою, як класичною, так і сучасною. Книжки, а найперше художня література, були його найбільшою пристрастю: він полював за ними, казав Карло Бандрівський, як «лис за курми»²³. Читав багато, навіть під час уроків, і до кінця життя рідко коли можна було побачити його на вулиці без книжки під пахвою.

На підставі тих розрізнених фактів із Франкового дитинства можна припустити, що його найпершою життєвою амбіцією було стати літератором. Малого Франка вабила слава Гомера, а не героїв Плутарха. Вивчення античної поезії, помножене на захоплення народними піснями, заохотило його самого писати вірші. Поштовхом послужило душевне потрясіння: при кінці першого року навчання, навесні 1865 р., помер його батько. Франко згадував, що за декілька днів перед смертю він з'явився у школі. «На екзамені, котрий був властиво тільки парадом, був і мій батько, – я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати нагороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав» [49: 241]. Окрім гострої травми осиротіння, на малого Франка могло справити враження ще й те, що батько помер уночі з Великодньої суботи на неділю (з 15 на 16 квітня 1865 р.), – згідно з віруванням, це означало, що душа померлого йшла просто до раю. Так чи інакше, на смерть батька малий Франко написав свій перший вірш «Великдень». Ця найраніша проба його пера не збереглася²⁴.

Однак вона важлива нам як ствердження факту, що Франко почав писати дуже рано, вже в перший рік після переїзду до міста²⁵.

Вражає самий лише перелік того, що написав Франко за час навчання у Дрогобичі: по закінченню шкільної та гімназійної освіти він мав декілька грубих зошитів, списаних власними віршами, драмами, перекладами староєврейських пророків, «Краледворського рукопису», фрагментів «Слова о полку Ігоревім», «Пісні про Нібелунгів», Софокла, Гомера, Горация, Гайне та ін. [48: 8–9, 11, 16; 49: 243]. В останні роки він навіть узявся перекладати та переробляти популярні п'єси для місцевого руського театру [26: 371] та виношував намір видати дві збірки власних творів²⁶. До свого першого видавця він писав напівжартома-напівсерйозно: «Приятелю, якби я Вам прислав все, що я до сього часу понамазовував, то би-сте ся устрашили!» (кількість написаного мала бути набагато більша, бо час до часу він спалював те, що вважав невдалим [48: 15]).

Більшість із тих творів постала під час його навчання у гімназії, по тому, як він закінчив школу василіян. Гімназійні роки були важливими для Франка з багатьох оглядів. Вони вирішально вплинули на його соціалізацію: вступивши до гімназії 12-річним хлопчиком, він закінчив її 19-річним юнаком. Роль гімназійної освіти важко переоцінити хоч би під формальним оглядом: вона була головною передумовою для суспільного зростання. Документ про зданий гімназійний екзамен зрілості (*matura*) поділяв суспільство на дві великі групи упривілейованих і неупривілейованих, подібно до того, як у старі часи грамота про знатне походження ділила суспільство на упривілейованих і посполитих. А в конкретних умовах австрійської Галичини саме гімназія, а не університет, була головним джерелом постачання інтелігенції²⁷.

Франкове навчання в гімназії припало на роки, коли Галичина переживала драматичні зміни – запровадження конституції та автономії. Ці зміни діткнули і Дрогобич, і саму гімназію у дуже суперечливий спосіб. У 1867 р. місто було піднесено до статусу адміністративного центру новоутвореного Дрогобицького повіту, а також зараховано до числа т.зв. «більших міст» (*grösseren Stadt*) – надання цієї категорії означало не визнання розміру (хоча Дрогобич і належав до першої сотні найбільших австрійських і першого десятка найбільших галицьких міст)²⁸, а певний правовий статус, що давав місцевому населенню привілей вибирати своїх депутатів до парламенту за окремою курією. Трьома сусідніми містами з таким статусом були Стрий, Самбір і Станиславів. Від цих трьох міст Дрогобич відрізняла близькість нафто- й озокеритно-видобувного промислів у

сусідньому Бориславі. Це відкривало перед містом досить-таки рідкісну як на Галичину можливість стати великим індустріальним центром й утворити разом із Бориславом щось на зразок східноєвропейського варіанту пари Ліверпуль – Манчестер.

Але цю можливість попервах належно не використали. Парадоксальним чином близькість промислів діяла як гальмівний фактор. Борислав відтягав на себе основні людські та фінансові ресурси, полишаючи Дрогобич із невеликими рештками. Показово, що темпи демографічного приросту Дрогобича у 1857–1900 рр. та частка зайнятих у промисловості, ремеслі й торгівлі були нижчі, як у Стрию і Станіславові, та ледь перевищували Самбір²⁹. Якщо Дрогобич у чомусь виграв від близькості Борислава, то хіба у перетворенні його на центр споживання, де відпружувалися після важкого трудового тижня чимало робітників: жодне інше місто в Галичині не мало таких високих прибутків від продажу спиртних напоїв, як Дрогобич, а за кількістю шинків (167 у 1875 р.) він перегнав і Самбір (52), і Стрий (84), і Станіславів (118)³⁰.

Зміни на краще почалися лише десь на межі 1870–1880-х років, а акумулятивного ефекту вони досягли в останні десятиліття перед війною. Кардинальною подією стало відкриття залізничного сполучення Дрогобича зі Стриєм, Самбором і Бориславом у 1872 р., зі Львовом у 1873 р. та Станіславовом у 1875 р. Відтепер до Львова з Дрогобича із зупинкою у Стрию можна було дістатися швидким поїздом за неповні чотири години. Колією рухалися не лише люди й товари, але й новини та певні зразки для наслідування. Впродовж перших десяти років після відкриття залізничного сполучення у Дрогобичі з'явилися осідки великих компаній, почалася інтенсивна забудова центру кам'яницями, виникла ціла мережа громадських товариств (від пожежного і кредитного до музичного і читального), почали виходити аж дві газети (єврейська «Drohobyczer Zeitung» і польсько-українська «Gazeta Naddniestrzańska»). Під кінець XIX ст. Дрогобич став індустріальним містом та інтелектуальним центром, що підтримував стосунки і з крайовою, і з імперською столицею. Давід Горовітц, один із засновників молодіжного сіоністського руху, так згадував про місто свого дитинства:

Дрогобич у всьому, що стосується суспільного життя малих міст у Галичині, був винятковим. На поверхні він нагадував всі інші місця: тут панувала меланхолія і похмура атмосфера меланхолії. <...> А однак усе було іншим <...>. Усе було до певної міри гострішим, різноманітнішим, видатнішим. Було очевидно, що тут більше енергії та більше бродіння.

Нафта, яка виступала з-під землі в сусідньому містечку Борислав, витворювала суспільні й господарські зміни, незнані деінде <...>. Це було єдине місто в Галичині, яке приваблювало увагу всього світу³¹.

Образ Дрогобича, який виникає з цих слів, становить різкий контраст до Франкових спогадів часів його дитинства і юности:

В часі моїх гімназійних студій Дрогобич був містом, дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було, – вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною, чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч наполовину європейське місто. Не було навіть води, крім домашньої соленої, якої посторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора, були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у сьомім гімназійнім; до того часу Дрогобич був собі «вільним королівським містом», вільним, неважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовим життям. [21: 316]

У часи Франкового навчання місто виглядало «по-міському» лише у центрі; натомість передмістя мало відрізнялися від сіл. Загальна площа міста у 1880 р. становила 1600 моргів, але якщо вилучити з неї обшар землі, зайнятих під городи, поля і ліси, то справді міська частина становила заледве 300 моргів³².

Однак «міське повітря» робило своє: у Дрогобичі Франко вчився і набирався нових, не властивих для сільського життя понять і звичок. Його найпершими вчителями мудростей міського життя були ремісничі підмайстри, з чийого товариства він міг користати, живучи у далекої родички Кошицької, власниці столярної майстерні в одному з передмість Дрогобича. Життя міських ремісників, за словами Франка, було «розмежоване зовсім за іншими межами, поділене по зовсім іншій шкалі», аніж те, до якого він звик у селі. Від одного з підмайстрів, Яська Романського, Франко дізнався про справжню вартість грошей:

У селі я бачив, як усі дорожили грішми, побивалися за ними, але який їх практичний пожиток, чим вони можуть бути для чоловіка, се лишалося мені тайною. Селяни купували за гроші дуже мало: сіль, перець, шкіру на чоботи – значить, речі, нічим не придатні для моєї дитячої фантазії.

Найбільша частина їх грошей йшла в якусь неясну для мене безодню, що звалася «штайрантом» [перекручено від Steueramt (*нім.*) – податкова управа. – Я.Г.], що то про неї селяни говорили все з якимось острахом, так, що й я привик бачити в ній щось страшне та нелюдяне. І коли в селі мені траплялося часом мати кілька крейцарів – звичайно заможніші гості дарують господаревим дітям по крейцару або два «на обарінок» – то я не знав, що робити з ними, і, побавившись, або губив їх, або віддавав мамі. Тут уперве я пізнав вартість грошей як джерела різних приємностей. Ясько вчив мене промінювати гроші на цукерки, яблука, горіхи, оповідав про різні способи, як у місті заробляють і пускають гроші, характеризував заробітки жебраків, водоносів, шматярів та кістярів, перекупок, садівників і різних категорій того дрібного зарібного люду, що заселявав промислову частину Дрогобича... [21: 181–182]

Серед усіх інституцій, що надавали Дрогобичу вигляд міста, важливе місце займала гімназія. Вона виділялася навіть візуально: це був один із небагатьох двоповерхових будинків у центрі міста, більшість (95%) становили одноповерхові будівлі³³. Дрогобицька гімназія не могла бути світочем просвіти у місті, де на початку 1880-х рр. 70% населення не вміло ані читати, ані писати³⁴. Вона мала інше призначення: колонізувати місто. Дрогобич належав до числа тих галицьких міст, де поляки становили виразну меншість (23,5% проти 25,8% русинів та 50,4% євреїв у 1880 р., якщо рахувати на підставі конфесійної приналежності)³⁵. Великі передмістя були русько-українські, а середмістя – єврейське. Поляків, поза урядниками, професорами і ремісниками, було мало³⁶. Гімназію створили 1858 р. ухвалою міських урядників і на громадські гроші з патріотичною метою прищепити молоді польський дух. Першому директорові гімназії – внукові наполеонівського офіцера та вихідцеві з польської патріотичної шляхти Броніславу Тшасковському – вдалося zorganizувати навчання так, що хоча учнів-русинів було вдвоє більше за поляків, із крайових мов тут викладали головню польську, а руську використовували тільки для пояснення граматичних форм. До того ж усі вихованці, попри протести греко-католицького катехита і місцевого священика, мали відвідувати католицький костел. Тшасковського звільнили після того, як учні-поляки у патріотичному пориві погрожували фізичною розправою австрійським офіцерам, які стаціонували у Дрогобичі. У самій гімназії трималася стара єзуїтська традиція періодичних бійок старших учнів із євреями. Найбільшою з них була сутичка 1863 р., в якій патріотично настроєні учні, збужені звістками про ровесників, що проливали кров у Російській імперії, шукали

продуховину своїм почуттям. До погромників приєдналися ремісники, приєдналися б навіть і селяни, якби на прохання дрогобицьких євреїв для їхнього захисту з Самбора не прибуло військо. Про результативність системи виховання, яку запровадив Тшасковський, свідчить те, що серед нападників були засимільовані учні-євреї, перейняті польським патріотизмом³⁷.

Впровадження польської мови викладання у 1867 р. у галицькі гімназії надало політиці асиміляції руської та єврейської молоді майже офіційного статусу. Німецька мова з уваги на її високий міжнародний статус, рівень німецької художньої і наукової літератури та її доконечність для кар'єри у державному та публічному секторах далі залишалася одним із головних предметів: за кількістю годин у галицьких гімназіях вона поступалася тільки класичним мовам³⁸. Але зате всі інші дисципліни належало викладати по-польськи. Ця реформа провадилася якраз у ті роки, коли Франко навчався у молодших класах гімназії. Вона створювала поважні проблеми для вчителів, більшість із яких дістала освіту німецькою мовою, а дехто ледве міг говорити по-польськи. Польських підручників не було, польська термінологія не була розроблена. Тому вчителі мусили заступати своїми лекціями відсутні книжки й на ходу творити нову термінологію. Іншим негативним елементом була заміна німецьких учителів польськими патріотично налаштованими. «Це, – писав Франко у своїх спогадах, – був переломний момент, важкий для слабких, але благодатний для сильних, відкриваючи їм поле для власної, оригінальної праці, не керованої надміру регуляціями»³⁹.

Цими специфічними обставинами й можна пояснити, чому у Дрогобицькій гімназії було так багато водночас і слабких, і сильних учителів: реформа нібито відтискала середняків, зміцнюючи натомість обидва полюси. Окрему роль відігравав міський статус гімназії: місто не могло забезпечити вчителям той рівень зарплати, який мали вчителі державних гімназій. Доки гімназію не перевели на державне фінансування (1871), охочих зайняти місце вчителя було небагато. Найкращі втікали з Дрогобича, а їх заміняли супленти (молодші вчителі), які здебільшого не мали закінченої університетської освіти⁴⁰. У спогадах Франко писав, що більшість гімназіальних учителів збували час у кав'ярні, занедбуючи свої обов'язки і часто приходячи до класу п'яні. Окремо від цієї кампанії трималися шанованій серед учнів учитель зоології Едвард Гюкель, який очолив німецько-руський спротив проти асиміляції⁴¹; Емерик Турчинський, так само улюбленець учнів, що заступив Гюкеля на його посаді⁴²; його брат Юлій; учитель історії та літератури, руської мови та алгебри, а zarazом –

Франків класний керівник Іван Верхратський, др. Микола Антоневиц та два катехити, греко-католицький о. Олексій Торонський і римо-католицький о. Анджей Дронжек [21: 316].

Спогади Франкових однокласників дають змогу ствердити, що неординарних особистостей серед учителів Дрогобицької гімназії було більше. Вони дуже прихильно згадують математика Едварда Міхонського, який на численних прикладах переконував їх, що теорія без практики нічого не варта⁴³, вчителя малюнків і гімнастики чеха Францішка Сикору, що потім став професором Львівської політехніки, Ксенофонта Охримовича, пізнішого бургомистра Дрогобича, та ін.⁴⁴ Взагалі, складений на підставі цих спогадів список Франкових учителів, що вже були на той час або стали згодом письменниками, науковцями, послами, директорами гімназій в інших галицьких містах, буде досить довгим і промовистим.

Те саме можна сказати про учнів: у той самий час тут учився талановитий художник, один із засновників єврейського модерного мистецтва Маврицій Готліб, відомий віденський публіцист др. Генрих Монат та ін. Франко згадував про них і їхні таланти з великою повагою; так само шанобливо відгукнувся він [*Мозаїка*: 342] про д-ра Ісаака Тігермана, пізніше – дрогобицького адвоката, і про Леона Штернбаха, професора Краківського університету та видатного класика-філолога⁴⁵. Випущена у 1908 р. з нагоди 50-ліття Дрогобицької гімназії її ювілейна історія окремо відзначала Івана Франка серед знаменитих випускників гімназії⁴⁶, а викладачі, коли хотіли запевнити у своїй значущості нових гімназистів, нагадували, що вчили його⁴⁷.

Історію Дрогобицької гімназії часів Івана Франка не можна малювати однією барвою. Як і всі австрійські гімназії, вона мала на меті продукувати пасивну і ялову інтелігенцію. У ній панували суворі й дріб'язкові регламентації, від яких не був вільний ніхто. Досить сказати, що формальним приводом для звільнення її першого директора стало те, що він подався на авдієнцію до міністра освіти, не зголивши бороди, – а міністерське розпорядження 1852 р. дозволяло державним чиновникам тільки вуса і бакенбарди⁴⁸. Найприскіпливіше дирекція контролювала, що студенти читають. Заборону було накладено не тільки, скажімо, на Дарвіна, а й на все, що не входило до шкільної програми. Це стосувалося й газет, отож Франко пройшов усю гімназію, їх не читавши [21: 318]. У роки Франкового навчання з гімназії виключили майбутнього лідера русофільського руху Осипа Маркова (1849–1909), бо той одержав поштою декілька номерів «Московских ведомостей»⁴⁹. З іншого боку, гімназіяльні роки залишили

Франкові один із найкращих його спогадів. «Товариське життя між учениками, – писав він про дрогобицьку гімназію, – було також таке, що доставляло багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як це буває іноді по наукових закладах» [15: 7].

Дрогобицька гімназія напевно не дорівнювала Ітонові чи Царсько-сельському ліцеєві. Не була вона навіть і серед найкращих у тодішній Галичині⁵⁰. Втім, вона дала Франкові те, що допомогло йому стати надзвичайно цікавим центральноєвропейським інтелектуалом: цілком вільне володіння, усно і пером, трьома мовами: руською (українською), польською та німецькою⁵¹. Інша річ, що гімназія не могла повністю вдовольнити його цікавості до знань. Франко-школяр і гімназист вирізнявся з-поміж своїх товаришів нечищеними по кілька тижнів чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям – і першою локацією (місцем) у класі [18: 179]. Його вродженим талантом була надзвичайна пам'ять: після уроку міг слово у слово повторити щойно почуту від учителя годинну лекцію [49: 243]. Можучи написати на кожну задану додому тему по п'ять зовсім різних домашніх завдань, Франко-гімназист вимінював їх в однокласників на книжки [39: 40]. З п'ятого класу гімназії (1871–1872) він почав збирати власну бібліотеку, і до кінця навчання у Дрогобичі вона нараховувала близько 500 томів. А що серед них було багато книжок, яких годі було дістати в гімназії, то квартира з Франковою бібліотекою стала місцем збору невеликої громади гімназистів. Час до часу вони сходилися сюди на читання та розмову. Приманила бібліотека також місцевого бібліофіла Лімбаха, батька одного з гімназистів, – а відтак Франко отримав доступ до ще однієї приватної збірки [21: 316–332].

Франко читав без будь-якої системи, все поспіль: твори польських літераторів Фредра, Дзержковського, Захаріясевіча, Лозинського, німецьких Гофмана (яким особливо зачитувався), Вілянда і Кляйста, спомини Бенвенуто Челіні у перекладі Гете, французьких Ежена Сю та Дюму. Лімбах зацікавив його Дикенсом, але натомість відбив йому любов до французької літератури [21: 322, 325]. Така безсистемність відображала інтелектуальну обмеженість провінційного світу, що її Франко добре схарактеризував, міркуючи про Лімбаха: «Се було щось подібне до цілоти, з бідною зліпленої з найрізноманітніших шматочків людського знання, які міг у тих часах напхати цікавий чоловік по галицьких провінціяльних містах» [21: 317].

Із тих «шматочків людського знання» найменшу частину становила руська література. «У нас в Дрогобичі руської книжки трудніше дістати,

як з папороті цвіту», – писав Франко-гімназист до свого приятеля у 1874 р. [48: 10]⁵². Руська література у Франковій бібліотеці була представлена всього-на-всього однією полицю журналів 1850–1860-х рр. Частина з них він порятував від того, щоб вони пішли на розпалювання вогню або на обгортання пасок – бо саме таке застосування вони нерідко діставали у греко-католицьких сім'ях, котрі відвідував Франко [21: 320]. З руських журналів Франко читав белетристику; публіцистичні і наукові речі його не цікавили. Учитель руської мови Іван Верхратський дав йому читати два найзнаменитіші на той час твори русько-української літератури, «Русалку Дністрову» та «Кобзар» Тараса Шевченка. «Русалку Дністрову» Франко тоді зовсім не зрозумів, як не зрозумів «ані язика, ані речі» й першої української книжки, яка йому трапилася – «Переяславської ночі» Костомарова. Зате Шевченко справив на нього величезне враження – аж так, що він вивчив майже всього «Кобзаря» напам'ять [49: 243].

Витонченість «високої» руської культури не заступила йому багатства місцевої «низької». Ще у молодших класах гімназії пристрасстю Франка стало збирання народної творчості, яку він записував від «свідущих людей» – ремісників, торгівців, міщан, ченців, навіть жебраків. Під кінець навчання у дрогибицькій гімназії мав два товсті зошити з 800 записами, здебільшого коломийок [49: 243]. А потужний контраст між багатством «низької» фольклорної культури та незаповненістю простору культури «високої» захолював літературні амбіції Франка. Про нього в старших класах гімназії вже можна впевнено сказати те, що у стосунку до навчання у василіянській школі та в молодших гімназійальних класах виглядало лише як припущення: для нього роль моделей, вартих наслідування, відігравали великі поети. Бібліотеку він почав збирати, прочитавши Шекспіра і Шилера [21: 318]. На зібраннях у своєму мешканні Франко читав своїм шкільним товаришам Шевченка, Міцкевича, Словацького та видатних німецьких поетів. Узагалі, любив розповідати про відомих людей і поетів.

Правдоподібно, вирішальний вплив на нього справив його вчитель Іван Верхратський⁵⁴, який сам був поетом – до того ж мав себе за *найбільшого* українського поета, більшого навіть за Шевченка і Федьковича⁵⁵. Верхратський щонеділі запрошував руських учнів до себе читати книжки. Франко приходив до нього майже щодня, саме тут він і дістав Шевченкового «Кобзаря». Верхратський першим звернув увагу на літературний талант цього учня, але не ставив його надто високо ані тоді [22, 327], ані потім⁵⁶. Набагато вище він оцінював талант Франкового гімназійального товариша Ізидора Пасічинського, який тоді вже друкував вірші у народовецьких ви-

даннях. Публічний успіх Пасічинського та старшого студента Дрогобицької гімназії Дмитра Вінцковського, автора великої, але нудної поеми «Попадя», надихали Франка і зміцнювали його бажання стати поетом [49: 242].

Писання віршів та оповідань було тоді чимось більшим, аніж просто літературними заняттями. Література мала замінювати національно-політичні стремління, надто коли політичні практики ще не були вироблені, а національні орієнтації окреслювалися невиразно. Досить сказати, що всі Франкові вчителі, причетні до викладання мови та літератури, активно залучалися у громадсько-політичні справи. Вчитель польської історії та автор повістей Юліуш Турчинський був учасником повстання 1863 р., учитель церковнослов'янської мови Михайло Андрухович став послом галицького сойму, а Іван Верхратський і Теофіль Грушкевич були діячами народовецького табору. Сьогоднішні літературні гуртки студентів-гімназистів завтра могли стати політичними партіями. Тому залучення молоді до літературної діяльності було боротьбою за молодечі душі. Коли Турчинський дізнався, що учні-русини сходяться до Верхратського, він завів у себе вдома читання для учнів-поляків. Франко брався писати також по-польськи і по-німецьки, і то, за оцінкою Турчинського, по-польськи писав навіть краще за учнів-поляків⁵⁷. Першість Франко віддав усе-таки руській мові, хоча до кінця життя звертався і до німецької, і до польської.

Вибір національної орієнтації не був таким легким, як може здатися. В автономній Галичині він міг стати ключовою умовою успішної кар'єри для кожної освіченої людини. Провінційні органи у Львові докладали всіх зусиль, щоб усунути з галицьких гімназій залишки німецької системи і замінити німецьких і німецькомовних учителів патріотично налаштованими поляками, часто зі шкодою для рівня викладання. У старших класах Франко думав про кар'єру гімназіального професора – а тому мусив замислюватися про наслідки своєї мовно-національної орієнтації. Польська мова, подібно як перед тим німецька, відкривали доступ до більшого читачького ринку, аніж мова галицьких русинів: по-польськи в Галичині читали і поляки, і євреї, і русини, натомість рідко хто з поляків та євреїв умів читати руською – і через її низький престиж, і через кирилицю. До того ж, польський націоналізм зберігав притягальну силу завдяки його назагал демократичному характерові. Досить нагадати, що рідний дядько Франка загинув у польському повстанні 1863 р. Подібний вибір стояв не лише перед русинами, але й перед галицькими освіченими євреями. Франків одноліток із Дрогобицької гімназії Маврицій Готліб виступав прихильником пропольської орієнтації: він відчував себе одночасно і євреєм, і поляком, і бажав працювати задля зближення обох національностей⁵⁸.

Готлібовим шляхом ішло багато єврейської молоді, і впродовж десятиліть автономії її кількість швидко зростала⁵⁹, тож саме вона надавала Дрогобицькій гімназії польського характеру. Треба думати, що й у всьому Дрогобичі польська мова запанувала завдяки швидкій асиміляції євреїв: у 1880 р. нею розмовляла майже половина (48,5%) мешканців, хоча частка поляків (осіб римо-католицького віросповідання) була вдвічі меншою⁶⁰. Однак у багатших єврейських сім'ях і батьки, й діти були прихильніші до німецької. Показово, що газета місцевих «поступових» євреїв у 1880-х роках виходила у Дрогобичі по-німецьки⁶¹.

Важко встановити напевно, які процеси проходили серед руських студентів. Біографії Франкових однокласників, а також інших відомих русинів, випускників Дрогобицької гімназії 1870–1890-х рр.⁶² засвідчують, що чимало учнів усе-таки не підкорилися польській асиміляції⁶³. Сам Франко визнавав, що за часів його навчання у гімназії русько-польські стосунки далекі були від того національного і конфесійного антагонізму, які вони набрали згодом⁶⁴. Вони проявлялися тільки в більше або менше гарячих дискусіях про історію або літературу, причому учні-євреї у ці дискусії не втручалися [*Мозаїка*: 342].

В одному випадку Франкові самому довелося стати жертвою польського патріотизму. На уроці літератури учням загадали прокоментувати одне місце з Міцкевічевого вірша:

W słowach tylko chęć widzimy, w działaniu potęgę.
Trudniej dobrze dzień przeżyć, niż napisać księgę.

Франко насмілювався твердити, що Міцкевічеве твердження хоч і красиве, але неправдиве, принаймні однобічне, бо написати книжку таки важче, а писане слово часом стає великим ділом – і дістав від учителя суворо догану за спрофанування поваги до Міцкевіча. Відтак на учительському засіданні його поведінку згадали як приклад легковаження моралі й понизили йому оцінку з поведінки [26: 325]. Цей інцидент поклав початок його боротьбі з культом найбільшого польського поета, яку Франко вестиме до кінця свого життя.

У психологічному портреті Франка-гімназиста видно рису, яка виразно проступить у нього в дорослому віці і яку він возведе у характер програмової настанови «против рожна перти, против хвиль плисти» [1: 54]: якщо він відчував спрямований проти нього тиск, чинив опір, але якщо цього не було, ставав нерішучим. Франко твердо знав, що не буде поляком і не стане польським поетом. Однак йому бракувало певности, коли

йшлося про вибір між русофільською й українофільською орієнтаціями. Найопукліше це простежується у нестійкості правопису його ранніх творів. Традиційно галицько-руську літературу писано й друквано етимологічним правописом, де написання слів відображало не сучасне їх звучання, а те, яке вони мали набагато раніше, у період панування церковнослов'янської мови. Українофільська орієнтація пропонувала натомість «фонетичний» правопис, суть якого зводилася до принципу «пиши, як чуєш, читай, як бачиш». Боротьба між прихильниками двох правописних систем була в центрі суперечок у середовищі галицько-руської інтелігенції у 1860–1880 рр. Більшість греко-католицьких священників обстоювало етимологією через звичку до церковщини⁶⁵. Для свідомих патріотів важливою була також та обставина, що етимологія підкреслювала давність («історичність») церковнослов'янської культури – а це в їхніх очах зрівнювало її з польською культурою. Як переконував о. Йосиф Левицький у своєму виступі при створенні руського комітету у Дрогобичі у 1848 р., «Браття наші поляки славляться тим, же мають много книг друкованих, котрих народ їх нечитає, а в нас русинів так много книг незнаходиться. Не завидимо ім того богацтва, и ми русини довольні нашими книгами и нашою літературою. Маємо ціле набоженство во стародавном русском язице, и чиж то не красна література?»⁶⁶.

Священники-староруси у проповідях переконували селян, що слідом за новим правописом повернеться панщина (фонетика вважалася польським винаходом). Одна з тогочасних епіграм звучала так:

Не пхай, свиня, рило,
Там, де святий Кирило!
Йор, йори, ять викидают
І в том Русь-матер убивают.

У Галичині ходив анекдот про діда-староруса, що вбив палицею свого внука-гімназиста, заставши його за читанням надрукованих фонетикою книжок⁶⁷.

Іван Верхратський заохочував учнів писати фонетикою, але тільки не в чистових зошитах. Заклик подівав на Франка: більшість своїх літературних творів у гімназії він писав фонетикою. Карло Бандрівський згадував, як у шостому класі (1872–1873) Франко провадив суперечки з учителем руської мови Михайлом Андруховичем про етимологію та фонетику, про «язичіє» «Слова» і народну мову. Дискусії проходили «так завзято, що вони обидва перебалакували звичайно цілу годину, але решта українців відносилася

байдуже до їх балачки»⁶⁸. Через рік, у 1874 р., Франко надіслав свої вірші для друку у руський студентський журнал «Друг», що видавався у Львові. Після перших публікацій він перестав висилати нові вірші, бо старі були нібито так підправлені під «язичіє», що він ледве їх упізнав⁶⁹. Інший гімназійний товариш розказував такий епізод із життя Франка-гімназиста: назбиравши кілька своїх перекладів із Шилера і Гете, він відіслав їх у друкарню русофіла Білоуса у Коломию. Але відповіді так і не дочекався, мабуть тому, що більшість перекладів було написано фонетикою⁷⁰.

Перечитування Франкових листів з 1874–1875 рр. змушує поставити під сумнів достовірність цих розповідей. Навряд чи у гімназійні часи він зробив однозначний вибір на користь фонетики, народної мови і, відповідно, української орієнтації. Мова його домашніх завдань і перших творів повні русофільських слів, і Верхратський не переставав виправляти їх та замінювати українськими формами⁷¹. Редакція «Друга» друкувала вірші фонетикою, якщо автори наполягали. Саме так учинив Франків колега Ізидор Пасічинський⁷²; для самого Франка це питання вочевидь не було принциповим. Його листи до редакції «Друга» писані етимологічним правописом [48: 606]. В одному з листів він скаржиться на брак руської літератури у Дрогобичі, – але під цією літературою Франко розумів не лише літературу українську («малоруську»), але й російську («великоруську») [48: 10].

Франко признавався пізніше, що в останні роки навчання у Дрогобичі він був тільки спостерігачем за різними партіями та відтінками галицької Русі, і що це спостереження було «не без численних розчарувань та помилок» [15: 12–13]. Суперечки навколо мови і національної орієнтації були йому чужими і зовсім незрозумілими. Він не міг знайти у них ладу і хитався довго на один або на другий бік [49: 244]. Він звучить як русофіл, коли листується з Василем Давидяком, членом редакції «Друга», і як українофіл, коли пише до Щасного Сельського, лідера українофільського студентського товариства «Січ» у Відні [48: 17]. У 1875 р. він пише вірша «Схід сонця» з нагоди русофільського віча, скликаного русофільським «Обществом имени Михаила Качковского» у стародавній столиці Галичини Галичі [3: 296–299]. Але рік чи два перед тим він став членом українофільського товариства «Просвіта», і тішився тим, що належить до цього товариства, «мов найбільшим скарбом» [49: 324].

Якби Франко народився раніше або вступив до іншої гімназії, йому, можливо, вдалося б уникнути цих хитань. У 1860-х роках, коли він тільки вчився у молодших класах, на суспільну арену виходять «молоді народовці»,

які чітко і виразно заявили про свою українську ідентичність. Навернення в українство вони пережили, коли навчалися у гімназіях та університетах, а тому їхня діяльність найшла вираз у творенні мережі українофільських студентських громад. У Дрогобицькій гімназії таку громаду заснували ще 1864 р., але проіснувала вона недовго⁷³. Принаймні її вже не було тоді, коли там учився Франко.

У 1870-х роках такі громади ще існували у Бережанах, Тернополі, Львові й у Станиславові. У самому ж Дрогобичі серед руської інтелігенції національного життя не було майже ніякого⁷⁴. Навесні 1875 р. народовецький студентський гурток «Дружній лихвар» звернувся до Франка з проханням «зав'язати в Дрогобичі між молоддю громаду, які є по інших місцях» [48: 17]. Із цього нічого не вийшло. Про причини невдачі написав у своїх спогадах галицький український письменник, а на той час – учень Самбірської гімназії і член місцевого кружка Андрій Чайковський. Якось він разом зі своїми товаришами приїхав у гості до Дрогобича. Їх вразило життя дрогобицьких студентів: п'ють, гуляють, залицяються, деякі навіть до жінок своїх учителів. Зустрівшись із Франком, Чайковський запитав, чому у Дрогобичі нічого не вдається зорганізувати, й почув: «Та з ким? Хіба не знаєш тутешніх студентів? Коби шинок та чарка, а поза тим нічого...»⁷⁵. У листі до Щасного Сельського (квітень 1875 р.) Франко писав, що на всю Дрогобицьку гімназію разом із ним було всього троє студентів, цікавих до русько-українських справ [48: 17] – надто мало, щоб творити гурток⁷⁶.

Невизначеність молодого Франка у питаннях національної ідентичності у тогочасній Галичині була не відхиленням від норми, а радше самою нормою. Його власні хитання відображали невизначеність та опортунізм його середовища. Багато діячів тогочасного руського табору уникало чіткого національного вибору. Вони працювали, особливо на низовому рівні, і в русофільських, і в українофільських організаціях, не роблячи суттєвої різниці між одними і другими⁷⁷. Вони погоджувалися між собою щодо того, що не є поляками, і досить рішуче опиралися польському асиміляційному тискові (навіть якщо говорили між собою по-польськи) – але не знали або не хотіли знати, чи є вони українцями або росіянами: обидві національні ідентичності вміщалися у загальне і досить розмите поняття «руськості». Воно було тим зручніше, що не вступало у конфлікт із вищою лояльністю до Габсбурзької монархії, а тому не створювало загрози життєвій кар'єрі.

Кілька років по тому, у вересні 1878 р., переживши навернення на українофільство й соціалізм, Франко написав серію оповідань під назвою «Рутенці». У предмові до них Франко спробував охарактеризувати рутенців «як

суспільний тип», головними рисами якого є «невиразність, невизначеність і половинність». Цей тип, на думку Франка, постав унаслідок накладання загальноєвропейської течії – виникнення буржуазії з її буржуазними інстинктами – на специфічні галицькі умови [15: 13]. Погоджуючись із першою частиною цієї характеристики (невиразність як головна риса рутенства), важко, однак, визнати рацію за її другою половиною (рутенство як вираз буржуазної культури). Новонавернений соціаліст Франко ригористично застосував тут категорії марксистського аналізу. Рутенство як явище було глибоко вкорінене не у загальноєвропейську буржуазну, а у місцеву шляхетську культуру. Його коріння тяглося від просвітницької політики Габсбургів кінця XVIII ст. Реформи Марії Терезії та Йосифа II ставили за мету, серед іншого, піднести освітній рівень греко-католицького священства, єдиної еліти руського суспільства. Просвітницька політика справила, однак, несподіваний ефект: замість зблизити греко-католицьке духовенство з іншими верствами руського суспільства, найперше – з селянством, вона призвела до його асиміляції у панівну шляхетську культуру. «Якщо у 1780 р. греко-католицький священник міг почуватися у корчмі з селянами майже як вдома, то у 1830 р. він шукав вишуканішого товариства <...>. Позбутися своєї культурної чи соціальної близькості до селянина означало піднятися до статусу, який не мав ще свого відповідника в українському суспільстві. Якщо на рівні особи переїзд до міста неминуче означав прийняття панівної польської культури, то так само просування по соціальній драбині викликало полонізацію цілого прошарку духовенства»⁷⁸.

Дальший розвиток подій відвернув галицьке греко-католицьке духовенство від польської асиміляції та висунув на чоло руського національного табору. Однак залишилася вкорінена шляхетська культура. Її тяглість забезпечувалася серед іншого тим, що греко-католицькі священники були квазишляхетським станом, бо їм дозволено було одружуватися, а їхні сини часто обирали професію своїх батьків. Шлюби між дрібною шляхтою і священницькими дітьми та факт, що шляхетські діти нерідко самі ставали священниками (як-от брати Франкової бабці та Франкової матері), зміцнювали цю амальгаму церковної традиції зі світською шляхетською культурою.

В останні роки гімназійного навчання Франко сам активно асимілювався у це середовище. У старших класах під час канікул та релігійний свят він гостював у священничих родинах своїх гімназійних товаришів. Священницькими дітьми були учні молодших класів Іполит Погорецький та Ярослав

Рошкевич, репетиторством яких він заробляв собі гроші на утримання (хоча Франка через бідність навіть було звільнено від оплати навчання, його вітчим лише частково міг оплатити йому прожиття у Дрогобичі)⁷⁹. Скінчивши передвипускний клас, влітку 1874 р. він уперше пустився в далеку мандрівку в околицях Карпат, щоб «пізнати трохи більше світу і людей». Двома найголовнішими пунктами цієї мандрівки були парафії його дядька (брата покійної матері) у селі Волосянці та батька Ярослава Рошкевича у селі Лолині Стрийського повіту [49: 244]. У Лолині Франко закохався у Ярославову сестру Ольгу, і його довголітній роман зі священничою дочкою став однією з найяскравіших подій його молодости. Батько Ярослава й Ольги, сільський парох о. Михайло Рошкевич, був старорусином. Він уважав Франка доброю партією для своєї дочки. Хоча Франко і був бідним, його гімназійна освіта, а ще більше літературні таланти давали підстави сподіватися, що з часом він займе респектабельне й добре забезпечене становище. О. Михайло Рошкевич мав нагоду утвердитися в цьому переконанні, коли його парафію відвідав митрополит Йосиф Сембратович. Франко опинився серед гостей-священиків, які зібралися з цього приводу у Лолині, і вони, вражені його ерудицією, пророкували йому велике майбутнє⁸⁰.

Перша поява Франка у сім'ї Рошкевичів усіх шокувала: він з'явився перед ними, тримаючи на палиці через плече вузлик, де були спаковані всі його речі; бідний одяг видавав брак смаку, а поведження за столом – добрих манер⁸¹. Але Франко доклав чималих зусиль, щоб відповідати очікуванням і стандартам свого нового соціального оточення. На тогочасній фотографії зі своїми вихованцями Іполитом Погорецьким та Ярославом Рошкевичем⁸² він уже виглядає як модно вдягнений денді: з допомогою Погорецького та його зв'язків Франкові вдалося справити новий костюм, у якому не соромно було показуватися у Рошкевичів та в інших священничих родинях⁸³.

Для вивчення Франкової вдачі та способу мислення показовими є його листи до Василя Давидяка, члена редакційного комітету «Друга». У них дуже мало від щирости та простоти – тих двох рис, які він пізніше найвище цінитиме у товариських стосунках. Натомість вони повні манірности, сентиментальних перебільшень і погано прихованого похліблювання. До Давидяка він звертається «приятелю мій первий, котрого спотикаю на путі життя» [48: 7] – і це при тому, що, як ми бачили, ані в Нагуєвичах, ані в Ясениці Сільній, ані в Дрогобичі Франкові ніколи не бракувало друзів! Така сама тональність вчувається в листах до Ольги Рошкевич, до знайомства з якою, писав Франко, «я не мав товариства, не знав нічого, крім своїх

книг. Світ лишався для мене невідомим, а велика школа товариства була зачинена», і тільки тепер «перед моїми очима відкрився широкий світ і стало світліше переді мною. Але ця зміна була надто різкою, і мій розум працював так багато і напружено, що я геть знесилів й відчув сім'я смерти, передчуття могильного холоду в грудях. Усі мої погляди на життя з тих пір стали зовсім іншими, змінилося усе моє єство» [48: 18, 20]. Характерна деталь: почавши листування з Ольгою Франко руською мовою, він уже з другого (цитованого вище) листа переходить на німецьку як мову, «відповіднішу» для такого випадку.

Не менш промовистими є побіжні згадки про ті літературні зразки, на які орієнтується Франко: повісті «Перша любов» Клари Бауер (у перекладі Давидяка), «Домна Розанда» Михайла Вагилевича, – ці друковані у «Друзі» просякнуті сентиментальністю любовні твори відгонять літературним салоном так само, як відгонить богемною атмосферою прибране ім'я літератора-початківця: *Джеждалик*. Франко намагався відповідати літературним уподобанням освіченої руської публіки.

Цілком інакшим був досвід його товариша Михайла Павлика. Доля звела їх на все життя після того, як покінчали свої провінційні гімназії та приїхали навчатися у Львівському університеті. Обидвоє походили з села, обидвом освіта відкрила двері до священничих сімей, але Павлик інтегруватись у священницьке середовище не вмів і не хотів. У листі до Михайла Драгоманова (20 квітня 1876 р.) він писав:

Отак бувало ходжу як затроєний по попах, та де мині в голові їх забави, коли мене усе в серце кололо жите їх домів: то я, засумувавшись серед танців та реготу, сиджу собі у кутику і думаю над тим, чого не виніс зі школи. А та думка перебігала ціле моє жите і губилася в дитинстві, де мене тулило до себе не таке тепле серце, як тоті воскові ляльки [тобто священничі дочки. – *Я.Г.*], що нічого більше не знають, тільки убиратися, бляншуватися [пудритися. – *Я.Г.*], скакати, реготатися, їсти і спати, і не видіти нікого в світі по над себе. Гуляють, п'ють та ще й сміються, із тої ровти, що часом зазирає у вікно, що бенкетують за їх гроши пани. По банкеті ж тотя скаклива панночка паплюжить мужиків та б'є слуги в лице. Уся така поведінка нашої шляхти [тобто священничих сімей. – *Я.Г.*] із робучим бидлом боліла, дуже боліла, бо хто ж відержить, як тата его й маму мішають з болотом!⁸⁴

Подібні враження виніс Павлик зі свого побуту у Лолині, куди Франко забирав його разом із собою на гостину до Рошкевичів. О. Михайло Рошкевич жив із переконанням, що селянин – то гадина. Прочитавши повість

про селянське життя, яку йому підсунув Павлик, він страшно розлютився на її автора: «то мусить бути якийсь [sic! – Я.Г.] свиня, коли му ся хоче таке лайдацьке, нендзне [мізерне. – Я.Г.] житє описувати»⁸⁵. Повернувшись із Долина, Павлик радив Франкові сказати своїй коханій, «най поскидає тото дранте з голови, з лица, з серця; і нехай схилиться трохи до люди – а ні, то пусти єї на сто вітрів, хочеш мати ляльку». Поведінка і манери Франка дивували і дратували його: «А жаль, що [Франко] так опутаний думками нашої інтелігенції: тай то коби хоть попович – але ні; ну, розбори тепер, відки се все? <...> Мені не був би такий жаль, якби він з аристократії – а так, гірко, і не знати, що то такого». Франко на подібні прихвильові скарги відповідав: «Якби Ви побули довше межі інтелігенцією, то бисьте так не злюбили ся на неї»⁸⁶.

Павлик характеризував тогочасне греко-католицьке духовенство як «попівську шляхту», і йому дуже дошкуляло домінування шляхетської культури серед студентів-русинів, найпереконливішим доказом чого він уважав їхнє зверхнє ставлення до «брата свого меншого» – селянина. «Слово “хлоп” смішить [студентів. – Я.Г.] – а коби Ви бачили, який то іроничний сміх тих будущих “просліпителів” <...>. Академики [студенти. – Я.Г.] тримають хлопів за ніщо, “биків”, як самі кажуть», «мужик <...>, то у них пониже пса», – писав Павлик у листах до Михайла Драгоманова у 1875–1876 рр.⁸⁷ Павлик не пише, чи був заражений почуттям зверхности до селян і Франко, але в кожному разі думка писати для селянства початківцеві-літераторові не спадала. Павлик передає його слова, сказані ще на початку 1876 р.: «Я пишу для інтелігенції, а для хлопа не гадаю»⁸⁸.

Молодечі плани Франка на момент закінчення навчання у Дрогобичі можна звести до кількох пунктів: він не мав наміру повертатися в село, він розраховував на кар'єру гімназійного вчителя, він мріяв про літературну кар'єру. Франко був певен, що не буде польським поетом. Але так само не мав він амбіцій стати поетом селянським. Його читацькою публікою мало стати освічене руське середовище з його специфічною квазішляхетською культурою. Заради успіху він готовий був догоджати салонним смакам цього середовища – про те, щоб самому формувати нові смаки чи нове середовище, йому не йшлося. Бажання творити одне й друге він відчує тільки в результаті глибокої ідейної революції, яка станеться з ним у перший рік по тому, як він покинув Дрогобич.

Розділ 5

*Між малою і великою
батьківщинами*

Ілюстрація зі збірки поезій Вінцентія Поля
Wincenty Pol, Pieśń o ziemi naszej z ilustracyami
Juliusza Kossaka, Kraków, 1888

На цьому місці розповіді варто відступити трохи від реальної Франкової біографії на гадані шляхи, якими вона могла би рушити. Ми не торкатимемося тут можливих варіантів його просування по соціяльній дробині. На це є дві причини. По-перше, під кінець його життя суспільні обставини змінилися такою мірою, що практично зникли будь-які обмеження на рух угору. Як свідчать біографії інших Франкових сучасників-співвітчизників, щасливий збіг обставин міг зробити неупривілейованого, але освіченого вихідця з села університетським професором (Францішек Буяк, відомий польський економіст і засновник цілої школи історично-економічних студій), або прем'єр-міністром (Вінцентій Вітос), або навіть президентом держави (Томаш Масарик). Франко, який не дістав професорської катедри у 1890-х, лише трохи не дожив, щоб, можливо, здобути пошану від новопосталої у Києві (1917) й у Львові (1918) національної української держави. Але, по-друге, за свого життя Франко й так досяг максимального, здобувши символічний статус «національного пророка», «українського Мойсея»¹. Тому-то обговорювати інші, «нижчі» можливості попросту немає сенсу.

Нас цікавитиме інше: в яких іще спільнотах він міг би досягти лідерських позицій? Ми розглянемо це питання на прикладі вибору батьківщини. На нашу думку, саме конкурентні образи «батьківщин», а не «націй» чи «класів», найповніше відтворюють спектр тих варіантів, які стояли перед Франком і його сучасниками. «Батьківщиною» могла бути як нація, так і більші (імперія, все Слов'янство) і менші за неї спільноти (край, окрема місцевість, навіть окреме село). Мало того, навіть свідомо відмова у виборі батьківщини вписувала «відмовника» в інші модерні спільноти: соціалістів-інтернаціоналістів («пролетаріят не має батьківщини») чи митців-

модерністів («мистецтво не знає батьківщини»). Ставлення до Батьківщини претендувало на найвищу лояльність, уважалося найсерйознішою справою, заради якої треба було жертвувати всім: особистим щастям, майном, а в разі потреби навіть життям.

Конструювання «батьківщини» було спільним заняттям політиків і географів, істориків і статистиків, військовиків і літераторів. З усього цього переліку ми зупинимося головню на останніх, оскільки їхня роль була особлива, а у Східній Європі – у певному розумінні навіть виняткова. Саме літератори надавали образу батьківщини найвищого емоційного реєстру, якого бракувало заявам політиків, географічним чи статистичним збірникам². Вони творили «уявлену батьківщину», а всіх своїх читачів перетворювали на «націю мрійників». Про них казали, що вони носять батьківщину з собою, а деякого з них уважали живим її втіленням³.

Наступний виклад не претендує на систематичне обговорення теми⁴. Він лише зачіпає її тією мірою, якою вона могла стосуватися молодого Франка – особливо в той момент, коли він закінчував гімназійну освіту і збирався розпочати навчання в університеті. Відповідно, ми звертаємо увагу передусім на твори, людей та обставини, які безпосередньо вплинули на його формування і до яких він озивався у своїх творах. У цьому розумінні вони були частиною його біографії.

«Sein Vaterland muß größer sein...»

1904 р. Франко надрукував оповідання «Батьківщина», події якого відбуваються саме в часи його молодості (1870-ті – початок 1880-х рр). Головним героєм розповіді був його гімназійний товариш Опанас Моримуха – постать вигадана, хоча, треба думати, не позбавлена реальних рис. Моримуха був сином заможного селянина з-під Дрогобича. Його любили за гумор і прозивали «Батьківщиною» за звичку називати свого батька «батьківщиною». Коли автор оповідання якось відвідав Опанасове село, він зрозумів, що його товариш словом «батьківщина» окреслює не тільки батька та родину, але й щось неособове: «Я ще ніколи не бачив хлопця, щоб так горячо любив свій рідний куток, так зжився з ним і весь жив у нім, і мене дивувало тоді лиш одно: як можна було так усею душею прив'язатися до такого мізерного, сумного, однотонного та нічим не визначного місця, як ота його славетна “батьківщина”» [21: 396].

Йшли роки. Ставши студентом Львівського університету, Опанас закохався у вродливу молоду жінку з «дамської обслуги» місцевої кав'ярні,

загальної улюблениці відвідувачів-мужчин, що називали її «Киценькою». Киценька згодилася стати коханкою Моримухи за умови, що він допоможе їй покинути остогидлий Львів та вибратись у великий світ. Щоб дістати гроші, Опанас продав господарство своїх померлих батьків. Коли він виїжджав з села, селяни обкидували його камінням та грудками і кричали «Юда! Юда! Батьківщину продав!».

Опанасове щастя не тривало довго. По чотирьох спільно проведених у Відні днях Киценька зникла разом із його грішми. Моримуха вернувся в Галичину і став учителем у далекому карпатському селі, сіючи «потроху зерно цивілізації в темнім закутку». Там його знайшла смертельно хвора Киценька – вона приїхала до свого колишнього коханого помирати. Розповідь завершується моралізаторським висновком: скільки у Галичині таких, як Киценька, що змарнували свою молодість, красу і силу розуму без жодної користі для себе й для загалу. На цю трату сил і талантів, підсумовує оповідач, є один лік: треба мати «в своїй душі свою “батьківщину”» [21: 423].

У оповіданні на прикладі Опанаса Моримухи показано процес, що його переживали мільйони Франкових сучасників: витіснення в ієрархії суспільних цінностей малої батьківщини батьківщиною великою. Малими батьківщинами були батьківське господарство і місцевість, у якій народився – те, що діставалося у спадок автоматично, без усвідомленого вибору, внаслідок самого народження. А під великою батьківщиною розумілася спільнота ідеологічного характеру – її не можна було успадкувати, її треба було самому вибрати, і безумовна лояльність до неї вважалася найвищою чеснотою⁵.

Новою ця ідея не була, її виразно артикулювала ще антична традиція. «Dulce et decorum est / Pro patria mori» («Солодко і почесно померти за батьківщину») – писав у своїх «Одах» Горацій; «Patria mihi vita mea carior est» («Батьківщина дорожча мені за моє життя») проголошував Цицерон; Вергілій в «Енеїді» поміщав загиблих за батьківщину до раю разом із поетами, жерцями та пророками⁶. Західнохристиянський світ продовжив традицію, надаючи поняттю батьківщини двох значень, вузького та широкого (подібно до німецьких Heimat і Vaterland). Від часів розвинутого середньовіччя (XII–XIII ст.) дедалі частіше вживаним ставало друге значення, як символ лояльності до політичної спільноти. Актуалізацію «ідеологічної батьківщини» можна побачити у часи Хрестових походів, Столітньої війни, італійського Відродження та Французької революції⁷. Дослідження старопольських літературних текстів показує аналогічну

тенденцію витіснення «малої» батьківщини «великою» у польській культурі XVI–XVIII ст.⁸

Це тенденція поширилася на східне пограниччя Речі Посполитої, значна частина якого після козацького повстання Хмельницького (1648–1657) опинилася у Московському царстві та пізнішій Російській імперії. Але якщо до повстання місцева руська еліта разом із козацьким проводом уважала своєю батьківщиною Річ Посполиту, то після нього з'явилося нове, конкурентне поняття отчизни як новопосталої козацької держави Гетьманщини. Треба виразно підкреслити, що поняття батьківщини у тогочасній польській та українській традиції мало територіальний, а не національний характер. Об'єктом найвищої лояльності була територія, а не нація. Поняття національної приналежності людей, які населяли певну територію, могло дискутуватися – і насправді дискутувалося, – але істотного політичного значення не мало. До того ж територія могла означати хоч державу, хоч країну. Скажімо, українська козацька старшина вважала своєю батьківщиною як власну державу, так і територію, яка не ввійшла у цю державу, але яку вони прагнули контролювати («Україна по обидва боки Дніпра», включно навіть із пізнішою Галичиною та «русько-малоруським містом Львовом»). Двоїстість поняття батьківщини перетворювала її на дуже зручний спосіб політичної легітимації: як показує історія повстань польської шляхти проти короля Речі Посполитої чи козацького гетьмана Івана Мазепи проти російського імператора Петра I, любов до батьківщини могла виправдовувати як лояльність до чинного політичного режиму, так і бунт проти нього. Ця ж двоїстість пояснює, чому поняття «Польщі» та «України» жили далі, коли держави Річ Посполита та Гетьманщина перестали існувати.

У XVII–XVIII ст. виникла ще й третя концепція батьківщини, яка змагалася за лояльність у середовищі східнохристиянських книжників Києво-Могилянської академії – найбільшого (до відкриття в 1755 р. Московського університету) освітнього центру у східнохристиянському світі: концепція «Русі» / «руської землі» як етнічно-династичної єдності Києва та Москви⁹.

Зрозуміло, що концепії батьківщини XVI–XVIII ст. і XIX ст. не були тотожні, навіть коли формально називалися так само. Найголовніша з-поміж змін, яких вони зазнали, полягала в тому, що поняття батьківщини дедалі частіше починають уживати як синонім «нації»¹⁰. З іншого боку, саме поняття «нації» також пережило глибоку зміну. Вона пов'язана з розповсюдженням «якобінської» моделі нації, базованої на ідеї однорідної

культурної спільноти й поширюваної на всі суспільні верстви, а не тільки на упривілейовану еліту¹¹.

Однак не варто переоцувати елементів певної тягlosti. Зокрема, ролі античної традиції у формуванні поняття «батьківщини». Вивчення її було покладено в основу гімназійної освіти у ХІХ ст. як в Австрійській (Австро-Угорській), так і в Російській імперії. А що ця освіта служила умовою *sine qua non* будь-якої кар'єри, то тяжко було знайти чиновника, офіцера, вчителя чи адвоката, якому колись у гімназії не загадували завчати напам'ять тексти Цицерона, Горація та Вергілія про святість батьківщини. Імперія прагнула сформувати у своїх підданців почуття, що саме вона є їхньою великою батьківщиною. Проте багато хто з освічених людей мав більш чи менш усвідомлене почуття, що їхня омріяна батьківщина зовсім не обов'язково збігається з кордонами імперії, в якій їм випало народитися й жити. Служити їй – так, особливо якщо це обіцяє зарплату і пенсію. Але помирати за неї?

Зразком такого думання для місцевих інтелектуалів міг служити вірш німецького поета Ернста Моритца Арндта (1769–1860) «Des Teutschen Vaterland»:

«Was ist des Teutschen Vaterland?
Ist's Preußenland? ist's Schwabenland?
Ist's, wo am Rhein die Rebe blüht?
Ist's, wo am Belt die Möve zieht?» –
«O nein, nein, nein!
Sein Vaterland muß größer sein». –

.....
Was ist des Teutschen Vaterland?
So nenne mir das große Land!
Gewiß, es ist das Östereich,
An Ehren und an Siegen reich?» –
“O nein, nein, nein!
Sein Vaterland muß größer sein». –

.....
«Was ist des Teutschen Vaterland?
So nenne endlich mir das Land!» –
«So weit die deutsche Zunge klingt
Und Gott im Himmel Lieder singt,
Das soll es sein!
Das, wackrer Teutscher, nenne dein!»¹²

[«Що є німецькою Батьківщиною? / Назви мені цю велику землю!» / Чи є нею Прусія? Чи є нею Швабія? / Чи є вона там, де на Райні цвіте виноградна лоза? / Чи є вона там, де на Бельті чайка летить?» / «О, ні, ні, ні! / Його [німця] Батьківщина мусить бути більшою» <...> / «Що є німецькою Батьківщиною? / Назви мені цю велику землю! / Чи є вона Австрією, / Багатою на славу і перемоги? / «О, ні, ні, ні! / Його Батьківщина мусить бути більшою» <...> / «Що є німецькою Батьківщиною? / Назви мені нарешті цю землю!» / «Як далеко звучить німецька мова / І Бог у небесах співає пісню, / Такою має вона бути! / Цю [землю] хоробрий німцю, назви своєю!»]

Біографія Арндта досить схожа на життєвий шлях Франка чи його героя Опанаса Моримухи. Арндт народився у заможній селянській сім'ї у Нижній Померанії (Vorpommern), в той час володінні шведського короля. У сприйнятті місцевих мешканців шведська влада не була чужа: шведська королівська династія була поріднена з померанською, вигаслою декілька поколінь тому. Сам Арндт пройшов еволюцію від лояльного шведського підданця до німецького патріота. Вирішальна зміна сталася під час його навчання в університеті, де він потрапив у середовище націоналістично налаштованого німецького студентства. Вірш «Des Teutschen Vaterland» постав у 1813 р., на хвилі німецького патріотичного піднесення під час наполеонівських воєн. Мрією Арндта була єдина велика Німеччина як третя найбільша європейська держава поряд із Британською та Російською імперіями. Ця мрія розбилася об плани австрійського канцлера Метерніха відновити Французьку монархію як противагу до Росії. Метерніх ладен був віддати новому французькому монархові Людовіку XVIII землі на захід від Райну – який, на його думку, творив природний кордон між французькими та німецькими землями. На що Арндт і відповів своїм віршем: самотнім природним кордоном для німецького патріота може бути крайня точка території, де чути німецьку мову¹³.

За таким формальним критерієм ця «німецька Батьківщина» мала б охопити й австрійську Галичину – хай там як, найсхіднішу територію, де ще було чути німецьку мову. Нею розмовляли австрійські чиновники, німецькі колоністи, освічені класи (вчителі, бібліотекарі, видавці газет тощо), які свідомо наслідували культуру центральних і північних німецьких земель¹⁴. Окрім того, образ Галичини як німецького краю зміцнювала присутність чисельної єврейської громади, чию мову їдиш австрійське законодавство й австрійська статистика зараховували як німецький діалект.

Ардт визначав територію німецького народу «від Північного моря до Карпат»; наступне покоління німецьких націоналістів посунули її границю аж на узбережжя Чорного моря, тоді як у народній культурі панувало «Raumgefühl» (відчуття простору) щодо Сходу як краю, що не має ані меж, ані кордонів. Німецькі націоналісти могли сперечатися про те, в який спосіб відбудеться об'єднання всіх німецьких земель – навколо австрійських Габсбургів (проєкт т.зв. Grossdeutschland, «Великої Німеччини») чи пруських Гогенцолернів (Kleindeutschland, «Малої Німеччини»); однак ті й ті сходилися на тому, що життєвою потребою німецької нації є просування на схід (Drang nach Osten)¹⁵.

За кожним із цих критеріїв Галичина формально вписувалася в означення німецької території. Однак, попри значні поступи германізації, за час австрійської влади ні в самій Галичині, ні поза нею не з'явилося жодного поетичного тексту, який трактував би Галичину як частину «Німеччини» в Ардтовому розумінні¹⁶. Галичина не вкладалася в образ німецької батьківщини ні за старим монархічним принципом (бо ніколи не була частиною Священної Римської імперії), ані за логікою модерної імперії: пропагувати німецький націоналізм у державі, де ненімці (угорці, поляки, русини, румуни тощо) становили дві третини населення, для Відня було б рівнозначно самогубству. Перевага німців у Габсбурзькій монархії виводилася не з національних мотивів, а з їхньої історично-культурної ролі: вони були справжнім Staatsvolk (державним народом), що домінував у державних установах¹⁷. У випадку земель колишньої Речі Посполитої додавався стійкий стереотип вищости німецької культури над «польським хазяйнуванням» (Polnische Wirtschaft), що асоціювалося з брудом, дикістю, безладом, анархією та – як твердив Ардт – із «прадавним польським гріхом – забуванням про справи батьківщини»¹⁸. Австрійські чиновники вбачали у новоприєднаній Галичині «Сарматію» – напівазіатський край, символ безладу й цивілізаційної відсталості. Щодо місцевих жителів – і найперше польської шляхти, на яку покладали головну відповідальність за цивілізаційну відсталість провінції – габсбурзькі бюрократи вважали своєю місією «перевиховати цих сарматських бестій у справжніх людських істот»¹⁹. Залучення до німецької культури було лише одним, але далеко не головним інструментом цивілізаційного перевиховання. Відповідно, успіхи «германізації» на середину XIX ст. вимірювалися не мовною асиміляцією, а добре мощеними дорогами, що за своєю якістю перевищували старі польські та сучасні їм у сусідній Російській імперії. Німецький характер Львова полягав у чистоті вулиць, у почутті захищеності і зверхності закону, що

мав відчувати кожен мешканець, та – не останньою чергою – в елегантності місцевих кав'ярень, які з цього погляду не поступалися кав'ярням Дрездена та інших німецьких міст²⁰.

Метою урядової політики було витворення в Галичині не галицьких німців, а цивілізованих галичан. Австрійську Галичину як цивілізаційний проєкт було задумано як лінгвістично й етнічно неоднорідну²¹. Вона мала відтворювати мультинаціональний характер самої імперії, розмаїття природи та культури якої мали підкреслювати єдність країни – так само, як історія кожної етнічної групи вливалася у широке річище «загальної історії старої батьківщини», тобто Габсбурзької монархії²². Але за часів існування її самої експеримент Габсбургів щодо витворення галицької ідентичності помітних результатів не досяг²³. Література з тих часів містить згадки про існування в Галичині групи інтелігентів, що вважали себе найперше «галичанами», а не поляками, русинами чи євреями. Варто, однак, відзначити малочисельність цих згадок порівняно з кількістю текстів, що виразно й активно обговорюють польську, русинську, українську, російську, єврейську і німецьку ідентичності. По-друге, у текстах 1850–1880-х «галичани» фігурують як «перехідні» та «зникомі» типи. Принаймні, їх не жаліли і їх висміювали у сатиричних віршах, протиставляючи їм справжніх патріотів²⁴.

Під кінець панування Габсбургів галицьке населення демонструвало широкий спектр лояльностей – від національної байдужості до програмового космополітизму, від задекларованого австро-угорського патріотизму до національного шовінізму. Існує гіпотеза, що у цьому спектрі «галичанство» могло набирати форми свідомого протиставлення до всіх цих конфліктних між собою лояльностей²⁵ – сказати б, an identity by default. Та навіть коли припустити слушність такої гіпотези, треба визнати, що в довшій перспективі «галичанство» не мало шансів вижити. У модерному світі, де, як писав Ернест Гелнер, кожна людина «повинна мати національність, так само як вона має ніс і два вуха»²⁶, безнаціональний «галичанин» був такою собі «людиною без властивостей» (Роберт Музиль), а тому виглядав дивно, як допотопний релікт.

«I to wszystko niby moje...»

У кожному разі, серед місцевих освічених класів раз по разу лунали голоси обурення проти спроб Габсбургів «вивести породу неісторичних галичан»²⁷. Головною суперницею галицької батьківщини була концепція

польської батьківщини у старих історичних кордонах з перед 1772 р. Пам'ять про Річ Посполиту була ще дуже свіжою, а її носії, польська знать і польське міщанство, були в Галичині єдиними верствами, що могли за своєю чисельністю й освіченістю рівнятися з австрійськими бюрократами. До останньої третини ХІХ ст. місцеве публічне життя було позначене антагонізмом між німецькою та польською культурою. У Львові опорними центрами протистояння були, відповідно, місцевий німецький університет, з одного боку, та заснована у 1817 р. Бібліотека Осолінських у Львові, осередок польської патріотичної діяльності, з другого. Більшість освіченої публіки поділялася на два антагоністичні табори, названі, за іменами найславетніших поетів двох націй, «партію Шилера» та «партію Міцкевіча»²⁸.

В уяві самого ж Міцкевіча і більшості польських патріотів Галичина займала другорядне місце²⁹. Серце польської батьківщини для нього, як і для більшості польських патріотів, билосся на «кресах» – білорусько-литовсько-українському пограниччі колишньої Речі Посполитої, анексованому Російською імперією. Це пограниччя було тереном двох найбільших польських повстань, 1830–1831 та 1863–1864 рр. Міцкевічеві разом із польськими поетами т.зв. «української школи» належала велика заслуга у витворенні міту кресів як краю суспільної гармонії, де польські поміщики браталися з руськими (тут: білоруськими й українськими) селянами, євреї співали польських патріотичних пісень, а українські козаки пророкували відродження Речі Посполитої³⁰.

Ситуація змінилася в останній третині ХІХ ст., з появою концепції «польського П'ємонту». Відтоді Галичина переноситься у самий центр уявлюваної польської батьківщини. Краків – столиця Малопольщі, давньої польської держави – в уяві багатьох поляків стояв вище за «зрусифіковану» Варшаву як символ живучості польських державних традицій. У польській літературі й публіцистиці назва «Малопольщі» поступово закріпилася за всією Галичиною, включно зі східною, руською частиною³¹.

Польські патріоти були свідомі сильних регіональних та мовно-етнічних відмінностей між різними землями їхньої Батьківщини: «Корони», Литви, Великопольщі, Русі, Поділля, Волині, України, польських Інфлантів. Вважалосся, однак, що всі ці різниці мають другорядне значення. Головна, «цивілізаційно-культурна» лінія відмінності проходила, на їхню думку, між польськими та німецькими землями на заході та польськими та російськими землями на сході. Стосунок Польщі до Росії був ніби дзеркальним відбитком стосунку Німеччини до Польщі, бо формулювався у категоріях

цивілізаційної вищости Заходу над Сходом – у даному випадку, Польщі над Росією. У скрайніх випадках – як-от теорії Францішка Духінського³² – росіян узагалі відносили до неєвропейської («туранської») раси. Територія по Дніпро включно з Києвом та місцеве «руське» (пізніше білоруське й українське) населення вважалися ушляхетненими польською цивілізацією, а тому належними до польського культурного та політичного простору³³. Підтвердженням цього, серед іншого, була швидка асиміляція освічених верств русинів, литвинів, євреїв та німців у польську культуру.

Показовим тут можна вважати приклад Вінцентія Поля (1807–1873) – «батька» модерної польської географії та відомого польського поета. Цей син габсбурзького чиновника ображався, коли йому нагадували про його німецьке походження. На Полеву думку, «історична Польща» об'єднувалася басейнами Вісли, Сяну, Дністра, Дніпра, Одера, Німану і Двіни у цілісний географічний простір «від моря до моря». Так само, як єдналися між собою води тих рік, мусили єднатися всі народи, що жили на цій території. Свою географічну візію він прибрав у поетичні форми:

Byłem w Litwie i w Koronie,
Byłem w tej i owej stronie
Byłem tu i tam
Od Beskidów do Pomorza
Z Litwy aż do Zaporozża
Cała Polskę znam
Znam to całe szczerze plemię
Polskie morze, polską ziemię
I tę polską sól
I o wszystkim marze, roję
I to wszystko niby moje
Nieby polski król³⁴.

(Був я у Литві і в Короні [Королівстві Польським. – Я.Г.] / Був я тій і в іншій стороні, / Був я тут і там / Від Бескидів до Помор'я / З Литви до Запорожжя / Знаю я цілу Польщу / Знаю я це ціле щире плем'я / Польське море, польську землю / І ту польську сіль / І про це все я мрію / і то все ніби моє / ніби [я] польський король.)

Ця картина ідилії та гармонії що далі то менше відповідала дійсності мірою того, як на «кресах» і в Галичині розвивалися й міцніли національні рухи місцевих етнічних груп. На початках польські патріоти легковажили

можливість національної емансипації «селянських народів», а ті з них, що ставилися серйозно, мали труднощі зі зрозумінням причин і характеру цих рухів. Вони вважали їх соціальними, а не національними. Син Адама Міцкевича Владислав критикував руських патріотів («русоманів») як «молодих людей <...> без майна, зі звихненим розумом і недоуків», а їхні твори – як Шевченкові «Кобзар» і «Гайдамаки», петербурзький журнал «Основа» та львівську газету «Слово» вважав важкою артилерією, що містить усі «помисли деконструктивного комунізму» і націленою на польських панів³⁵. Дехто бачив у цих рухах союзника у боротьбі проти германізації та русифікації. І зовсім невелика група зважилася перейти на бік цих рухів, ставши – як Володимир Антонович та Вячеслав Липинський – їхніми лідерами та ідеологами³⁶.

З огляду на розмір території та чисельність населення Русі, «руське питання» могло стати ключовим у визначенні майбутніх кордонів польської батьківщини. А що від 1860-х років центр «руського питання» перемістився до Галичини, то вирішальні дискусії велися саме тут. Серед польських політиків та інтелектуалів Галичини у ставленні до «руського питання» накреслилися дві лінії: заперечення самого існування русинів як окремої нації («Немає Русі, а є тільки Польща і Росія») або ж укладення польсько-руського союзу («Немає Польщі без Русі, як немає Русі без Польщі»). Ідеологічною легітимацією у другому випадку мав послужити міт Речі Посполитої як союзу Польщі, Литви і Русі. Перетворення Речі Посполитої з історичного союзу двох (Польщі і Литви) у союз трьох (із додатком Русі) були однією з найбільших мутацій, якої зазнала концепція польської батьківщини у ХІХ ст. Виразниками ідеї польсько-руського союзу у самій Галичині була група *gente Rutheni, nationi Poloni* – освічених русинів із походження, поляків за національністю. Вони покликалися на авторитет Станіслава Ожеховського, «*il primo literato*» Речі Посполитої ХVІ ст. Він нібито вигадав цю формулу, в якій *natio* перевищує *gens*, а *gens* мирно уживається з *patio*³⁷.

Провідною фігурою серед *gente Rutheni, nationi Poloni* був Платон Костецький (1832–1908). Син греко-католицького священика з Самбірщини, він закінчив Самбірську гімназію, але не закінчив Львівського університету через антислов'янську поставу одного з німецьких професорів. Подавшись у журналістику, він працював і в руських, і в польських виданнях, і став героєм одного з перших судових процесів у Львові, порушених проти журналістів. Засуджений у 1861 р. на два місяці ув'язнення за вимоги впровадити польську мову у Львівському університеті, Костецький зладив у тюрмі збірку поезій. Найвідомішим серед них була «Наша молитва»:

Во ім'я Отця і Сина,
То наша молитва,
Яко Тройця, так єдина
Польща, Русь і Литва.
.....
Єднов ми жиєм надієв,
Вспільная нам слава,
Всім зарівно милий Київ,
Вільно і Варшава <...>³⁸.

Однак існування типу *genti Rutheni, natione Poloni* не було довгим. Уже у 1880-ті роки він починає потроху відмирати. На початку ХХ ст. Костецького вважали «останнім *gente Ruthenus, natione Polonus*», а його похорон у 1908 р. поставив крапку в усій цій орієнтації³⁹.

«І где ж отчизна єсть моя?»

Для більшості освічених русинів формула «союзу Польщі та Русі» була нічим іншим, як запрошенням до асиміляції. І треба сказати, що польська асиміляція галицьких русинів просувалася дуже швидкими темпами – принаймні, швидше, аніж русифікація малоросів у Російській імперії⁴⁰. Однак цілковитому її успіхові протидіяло чимало причин: це й виразні релігійні та соціальні відмінності між руським і польським населенням, і політика Відня, що дозволила інституціонізувати ці відмінності в окремих політичних та культурно-освітніх організаціях, і посилення наприкінці ХІХ ст. всередині польського націоналізму ксенофобського напрямку, який звужував можливості компромісу. Кожної з тих причин окремо могло бути недостатньо, щоби перешкодити польській асиміляції руського населення, але в сумі вони давали непереможний ефект.

Існувала ще одна ваговита причина: живучість уявлення про руську батьківщину. Про неї мала нагадувати бодай офіційна назва краю – Королівство Галиції і Лодомерії, златинізована форма Галицько-Волинського князівства. Габсбурзька монархія розвинулася з унії історично-політичних, а не етнічних одиниць. Тому історичні аргументи відігравали серйозної ролі в легітимації політичних вимог. «Чиї ж то Карпати, чий то Сян, Буг і Дніпро з Дністром, і цілий простір урожайної землі між тими ріками з їхніми притоками? Яких то князів були столиці в Києві, в тій матері градів руських, у Червені, Володимирі, Перемишлі, Галичі?» – риторично запитував один із перших галицько-руських істориків Антоній Петрушевич⁴¹. Від

революції 1848 р. й аж до самого кінця існування Габсбурзької монархії головною політичною вимогою руських діячів був поділ Галичини на дві частини – руську та польську по ріці Сян. Львів за такого поділу залишався по руському боці й ставав столицею руського краю.

Галицькі русини вірили, що всупереч усьому «тверда Русь все перебуде», і повторювали з гордістю, що «велика руська мати»⁴². Проблема полягала в тому, що вони не могли дійти між собою згоди про те, що ж то власне є «велика Русь» і де пролягають її межі. Історико-географічно «Русь» була окреслена набагато гірше, ніж «історична Польща». У найвужчому значенні цим поняттям позначали регіон на правому березі Дніпра, у найширшому – весь східнослов'янський світ⁴³. Його похідні назви позначали різні території: Червона/Підкарпатська/Галицька Русь для східної Галичини, Угорська (Карпатська) Русь для Закарпаття, Біла Русь для сучасної Білорусі (і якийсь час також для Київщини й Волині)⁴⁴, Мала Русь і Велика Русь (або у слов'янсько-грецькому варіанті: Малоросія і Великоросія) та Південна і Північна Русь для розділення українських та російських етнічних територій, «вся Русь» для означення юрисдикції київської, а згодом московської православної церкви та володінь московського царя, а її зелінізована форма «Россія» з початку XVIII ст. стала офіційною назвою імперії Романових. Найчастіше кожен із цих термінів виступав не як назва точно означеної території, а радше відображав мінливий легальний статус різних східнослов'янських земель та народів⁴⁵. Тому щоразу, вживаючи цей термін, треба було уточнювати, про яку «Русь» і про яких «руських» («русинів», «руснаків») ідеться – «білих», «південних/північних», «великих/малих», «червоних», «галицьких», «карпатських», «угорських» тощо.

Для галицьких русинів існувало декілька можливостей означити свою батьківщину. На самих початках XIX ст. були ще поодинокі спроби ототожнити її з «руською» спільнотою колишньої Речі Посполитої (тобто вкупі з білорусами та українцями/малоросами Російської імперії)⁴⁶. Проте мірою того, як віддалялася в минуле пов'язаність із білоруськими територіями, такий спосіб ототожнення ставав анахронізмом. Найпростіше і найбезпечніше було проголосити себе членами австро-руської нації. Таке рішення не ставило під сумнів територіальну цілісність Габсбурзької монархії. І справді, найперша редакція маніфесту Головної Руської Ради – політичного органу галицьких русинів, утвореного під час революції 1848 р. – починалася словами: «Ми належимо до галицько-руського народа, котрий числить 2 1/2 мільона». І лише під рішучим тиском члена Ради Юліяна Лаврівського у кінцевому варіанті було записано, що галицькі русини є

частиною 15-мільйонного малоруського (українського) народу, більша частина якого проживає у Російській імперії⁴⁷.

Одна з головних причин малоімовірності австро-руського розв'язання полягала в тому, що воно не могло задовольнити руську інтелігенцію психологічно. Вона потребувала самоідентифікації з такою національною спільнотою, яка хоча б дорівнювала, а краще перевершувала уявлювану польську націю розміром та історичною величчю. Задовольнити такі вимоги спроможні були два варіанти: малоросійський і великоросійський (уживаючи сучасних термінів – український і російський). Вибір українського варіанту нав'язував до однієї з найгероїчніших сторінок в історії східних слов'ян – українського козацтва. Низка козацьких повстань аж до Хмельниччини захитала могутність Речі Посполитої і привела її до занепаду. У випадку з великоросійським варіантом галицько-руська публіка відчувала себе причетною до Російської імперії, що поклала край існуванню Речі Посполитої, а в XIX ст. розправилася з двома польськими повстаннями. Окрім того, перед галицькими русинами відкривалася готова висока культура, що з часів Пушкіна розвивалася дуже динамічно, а отже, могла конкурувати з модерною німецькою та польською культурою.

З цих двох національних орієнтацій найраніше проявила себе українська. Її початки пов'язують із діяльністю у 1830-х рр. «Руської трійці» – трьох молодих греко-католицьких семінаристів Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича. Метою «Руської трійці» було піднести місцеву руську мову та руську літературу до гідності інших слов'янських мов і культур. Революційне значення мав виданий ними альманах «Русалка Дністрова» (1837) – не так через його зміст, як через запровадження в літературу руської мови, якою на той час розмовляли майже самі тільки селяни. Але Шашкевич та його товариші зробили наступний крок: дотримуючись мовного критерію, вони проголошували національну єдність між австрійськими русинами та російськими малоросами як членами однієї нації⁴⁸.

Нове дихання українська орієнтація одержала під час революції 1848 р., коли її після деяких вагань і сумнівів прийняла більшість руського освіченого суспільства. Молодий поет і учень Головацького Іван Гушалевиц написав тоді вірша, змодельованого за зразком Арндта, але з русько-українською відповіддю:

Де єсть Руска Отчина?
Де пшениці, ячміна
И де жита єсть досить

Куди голод не гостить
На на на на на на
Ой там руска Отчина!

.....
Де Сян, Дністер і Буг реке,
Порогами Дніпро трясе,
Де широкі суть степи,
Де гуляють козаки
На на на на на на
Ой там руска Отчина!

Для підкреслення єдності Галицької Русі «з берегів Дністрових» з Україною «з берегів Дніпрових» у 1849 р. він вживав термін «русько-український» [35: 35–36], і цей термін наприкінці ХІХ ст. широко прийнявся у культурній і політичній лексиці галицьких русинів⁴⁹.

Однак після розгрому революції Відень повернувся спиною до русинів, і українофільська орієнтація згасла. Доля Руської трійці – якнайкраща демонстрація нестійкості українського вибору: Іван Вагилевич перейшов у табір *gente Rutheni natione Poloni*, Яків Головацький еволюціонував у бік російського націоналізму і навіть виїхав до Російської імперії, і тільки Маркіян Шашкевич, який помер у молодому віці, залишився вірним українофільській орієнтації. Відродження русько-української орієнтації пов'язано з епізодом, який іще раз показує важливість поетів: у 1862 р. львівський купець Михайло Димет (1821–1890) на замовлення місцевих студентів привіз із Києва Шевченків «Кобзар». Увесь тираж умиць розкупили, кому не вистачило друкованого примірника, мусили переписувати книжку. Покоління, народжене зразу по революції 1848 р., мало спільний яскравий досвід: перше прочитання Шевченкового «Кобзаря». Майже кожен із них потім порівнював це з релігійним наверненням. Під впливом прочитаного вони покинули польську мову і стали у розмові між собою дедалі частіше вживати «руську говірку». Шевченко впливав на молодь зрозумілою мовою, глибиною почуття і пристрастю, якої не вистачало місцевим руським поетам. «А понеже, – згадував пізніше русофільський лідер Филип Свистун, – козаки были частію малорусского народа, узнавала молодеж с гордостію в их подвигах ридарские подвиги своего народа, и крепила своего духа воспоминанием дел, полных энергии»⁵⁰.

У центр своєї поезії Шевченко поставив козацьку Україну як символ свободи і незалежності. Для Шевченка Галичина була такою самою Україною, що й малоросійські землі під владою Росії.

«Від берегів тихого Дона до кремнистих берегів швидкоплинного Дністра, – писав він у 1846 р., – один ґрунт землі, одна мова, один побут, одна фізіономія народу; навіть пісні одні і ті самі. Як одної матері діти...»⁵¹.

Шевченкові не заважало те, що руський люд Галичини складали «уніяти» (греко-католики) – оті зрадники православ'я, проти яких у XVII ст. боролися його герої, українські козаки. Для нього Україна була абсолютною цінністю – вищою аніж віра чи, навіть, любов до Бога:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Під впливом Шевченка нове покоління руських патріотів у 1860-х роках проголосило повернення до ідеалів Руської трійці та революції 1848 р. Разом з українськими патріотами із Російської імперії їм вдалося перевести поетичний образ Шевченкової України на мову політичної прози та географії⁵³.

Попри позірні успіхи у витворенні образу України як великої батьківщини існували й великі проблеми в її утвердженні. Декотрі з них були технічного характеру – як-от нестача карт і підручників, що призводила до напівкомічних ситуацій, коли молода людина, начитавшись Шевченка й Устияновича, вишукувала свою «велику соборну Батьківщину» у німецьких географічних атласах, користуючись німецькою термінологією:

У книзі «Erdkunde» знаходжу опис ріки Dniepr і Grassteppe; ростуть там Distelgewachse, мають dornige Bluetenkoeple, цвіт цих колючих осотів зветься Steppenlicht (світло степу). Восени вихор несе зсохле квіття степами, люди бояться його, називають Stepenhexe (степова відьма)⁵⁴.

Втім, гірше було, коли така людина, виріши і ставши поетом, плуталася з географією «святої отчини» у тисячних накладах своїх творів. У поемі Дениса Зубрицького «Конюший» (1852), якій пророкували велике майбутнє, її головний герой-галичанин, тікаючи від своїх ворогів на козацьку Україну, замість їхати на схід, рушає на північний захід! Мав рацію Михайло Драгоманов, один із найпринциповіших критиків галицького інтелектуального життя, коли твердив, що *Rutheni sunt genus gentium, quod de patria sua minime sapit* [Русини є національністю, що найменше знає про свою батьківщину]⁵⁵.

Існувала, однак, й інша поважна проблема, яка заважала освіченим русинам беззастережно вписувати Галичину в Україну: виразно імпортований характер української батьківщини. Краєвиди Галичини не мали принад українського степу, а місцева історія, вважалася багатом, не надавалася на те, щоб стати предметом поетичного оспівування⁵⁶. Чимало з галицьких русинів, замолоду захоплених Шевченком, у зрілі роки ставилися до нього вже стриманіше. Він залишався «своїм», але в тому розумінні, що й Пушкін, Міцкевіч, Колар, Вук Караджич: також «свої», бо слов'янські⁵⁷.

Незакорінена глибоко у свідомості та інституціях, концепція руської батьківщини міналася з кожним політичним поворотом. У серпні 1866 р. один із руських лідерів о. Іван Наумович (1826–1891) заявив у «Слові» «від імені многих», що «ми не руські з 1848 р., ми справжні русские». Етнографічно, історично, лексично і ритуально, твердив він, Галицька, Угорська, Київська, Московська, Тобольська та інші Русі є частинами однієї й тієї самої Русі⁵⁸. Заява Наумовича великою мірою зумовлена страхом руських лідерів перед відродженням польського домінування в Галичині у 1860-х рр. Такі обставини диктували логіку: «Якщо ми маємо втопитися, то краще у російському морі, аніж у польській калабані»⁵⁹. То була прихована а чи й відверта відповідь на питання, що його колись поставив Пушкін:

Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос⁶⁰.

Заява Наумовича пролунала саме тоді, коли в Російській імперії український рух потерпав від чергових репресій. Можна припустити, що якби русофільська орієнтація перемогла в Галичині, це поховало б український рух і там, і тут. Цього не сталося. Причина цього крилася передусім у характері русофільського руху. Опоненти галицьких «русофілів» із польського та українофільського таборів представляли їх як «російську іреденту» в Австро-Угорській імперії, підтримувану «російськими рублями». Саме так часто сприймав русофільську орієнтацію Відень. Однак це було справедливо тільки почасти. З текстів і біографій русофілів видно, що вони старалися бути лояльними габсбурзькими підданцями. Їхня активність обмежувалася територією Галичини, а поза нею їх вабили Київ і Москва як духовні столиці східного християнства, але аж ніяк не «зіпсований» західними впливами космополітичний Санкт-Петербург. Уявлюваною батьківщиною русофілів була не модерна Російська імперія, а давно зникла Русь київських духовних книжників. Її ознаками були не політичні чи етнічні кордони, а візантійська літургія, юліянський

календар, кириличний алфавіт з історичним «етимологічним» правописом. Називатися російською іредентою заслуговувала хіба що невелика (і то дуже пізня, від кінця XIX ст.) група т.зв. новокурсників, що справді робила виразний вибір на користь сучасної російської культури та Російської імперії⁶¹.

Можливість зrealізувати цю формулу залежала від позиції російського уряду та російської публіки. Однак особливого зацікавлення Галичиною вони довго не виявляли. Видаючи у Москві у 1845 р. огляд галицько-руської історії, Осип Бодяньський скаржився на «бедность сведений о братьях наших, таких же, во всех отношениях, Русских, как и мы, но непростительно забытых нами и нашими историками, географами, и т.п.»⁶². До 1848 р. про існування в Галичині слов'янського народу знали тільки вчені-славісти. Російські офіцери, які 1849 р. проходили зі своїми полками через Галичину на придушення угорської революції, мали уявлення про неї як про «німецький край». Вони дивувалися, почувши, що тут живе слов'янський народ, який розмовляє мовою, схожою на їхню⁶³. Але до початку Першої світової війни, коли через сім десятків років російські війська вступили в Галичину вдруге, ситуація змінилася не набагато. У передмові до виданої в 1915 р. книжки, призначеної познайомити російське суспільство з новозавойованим краєм, російський автор Н. Ястребов скаржився, що «Росія внутрішня» менше підготовлена до великої мети «збирання руських земель», аніж «Росія військова». Через погано зорганізовану шкільну освіту російське суспільство дуже мало знало про інші слов'янські народи – не лише про поляків, але про «веками оторванные от русского народного тела его части» (тобто про галицьких русино-українців)⁶⁴. Це стосувалося однаково й пересічних росіян, й освічених високопосадовців та багатьох інтелігентів: про Німеччину, Францію, Італію, Іспанію, Англію та Швецію вони знали набагато більше, аніж про сусідніх слов'ян⁶⁵.

Панславистські настрої натомість були досить сильними серед слов'янських народів Австро-Угорської імперії. Нотки панславізму були помітні в Руської трійці, не були вони чужі галицьким русофілам, а також певній, хоч і досить змаргіналізованій, групі польських патріотів. Візія всеслов'янської батьківщини оживилася на межі 1860–1870-х років, під час об'єднання німецьких земель навколо Прусії та утворення Німецької імперії, перед страхом неминучого, як здавалося, німецького *Drang nach Osten*. Львівський журнал «Słowianin» (1869) формулював цю ідею у формі парафрази вірша Арндта:

Где есть Словян отечество?

.....
Там есть Словянъ отечество
Где словянска мова гуде,
И матеръ-Слава возстає;
Там, где родинна слава є,
Земля старая где жіє!

.....
Поза Волгу, за Полтаву,
Ген ко Югу поза Саву
Поза край надвислянський
Поза степи наддніпрянський
Рідна мова процвітає
К общей доле поспішає⁶⁶.

На молодого Франка та його друзів особливо вплинув настрої київського історика та публіциста Михайла Драгоманова (1841–1895) – той у 1870–1871 рр., саме коли відбувалося об'єднання німецьких земель, стажувався в Берліні та Гайдельбергу і мав змогу особисто пересвідчитися у зростанні німецького шовінізму. Власні спостереження спонукали його написати вірш «Поклик до братів Славян» (1871), де була така характерна строфа:

З Північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу⁶⁷.

Хоч і сам український патріот, Драгоманов висміював спроби галицьких українофілів розмежувати «руських» і «русских», закликаючи «малоросійських» літераторів творити разом із «великоросійськими» одну спільну російську літературу⁶⁸.

Після ста років габсбурзького панування в Галичині у головах більшости освічених галицьких русинів існувало повне замішання ідей і думок щодо своєї великої батьківщини. Показовим прикладом є середовище львівського студенського «Академического кружка», у журналі якого «Друг» молодий Франко надрукував свої перші літературні твори. Провідний поет цього середовища Володимир Стебельський писав у 1872 р.:

І где ж отчизна єсть моя?
Разве Галіції поля?
О нет товариши-дружина,

.....
Где Днестровською волною
Мертвеци сітують,
Где України гетманской
Прежняя слава снится,
І где нивой великанской
Волга-мать струїся.

В іншому вірші, написаному в 1874 р., його батьківщина значно менша: вона займала «Галич весь, упавший край Данила» (малося на увазі Галицько-Волинське князівство часів Данила Галицького). Й у тому ж році у вірші «До Русі» він знову модифікує кордони:

Просвіщенє всіх незрящих
То наша корона,
Що розсипалась щербами
От Карпат до Дона⁶⁹.

У трьох різних віршах, написаних упродовж дуже короткого часу, один і той самий автор подав три різні бачення своєї батьківщини: від Сяну до Збруча (Галицька Русь), від Карпат до Дону (Україна) і від Дністра до Волги (Росія). Для повноти картини залишається тільки додати, що Стебельський закінчив кар'єру як польський поет!⁷⁰

Непорозуміння і різночитання цим не вичерпувалися. Поява в Галичині у 1860–1870-х роках західних ідеологій не спростила, а ускладнила пошуки батьківщини. Однією з них став соціалізм. Карл Маркс і Фридрих Енгельс у «Маніфесті комуністичної партії» (1847) проголосили, що «робітники не мають вітчизни». Розвиток капіталізму і світового ринку руйнує національну відособленість народів, а об'єднання зусиль пролетаріату різних країн є однією з найперших умов його визволення. Нації стають анахронізмом, а після перемоги пролетаріату вони відіmrуть зовсім. У межичасі боротьба пролетаріату проти буржуазії залишається національною – не тому, що ведеться під національними прапорами, а тому, що робітники кожної країни мають спершу покінчити з власною буржуазією⁷¹. Цей сценарій стосувався тільки «цивілізованих» країн. Було неясно, що робити з менш цивілізованими чи й зовсім нецивілізованими краями, як-от слов'янська Європа? Дискусії навколо цього питання розгорілися в Женеві на зборах, присвячених 50-річчю польського повстання 1830 р. й зорганізованих на протипагу до урочистих польських святкувань, які відбувалися всюди, а

особливо в Галичині, де умови для легального святкування були кращі. В головному виступі польський соціаліст Людвіг Варинський заявив:

Нашою батьківщиною є цілий світ. <...> Ми є земляками, членами однієї великої національності, ще нещасливішої, ніж Польща – пролетарської нації. Прапор тієї нації є нашим прапором, його інтереси – нашими інтересами, а його перемога буде нашою перемогою. А коли прийде хвилина нашого повстання, то нас вітатимуть уже не гасла «Хай живе Польща!» або «Хай згине Москва!», а одне гасло, спільне для цілого пролетаріату: «Хай живе соціална революція»⁷².

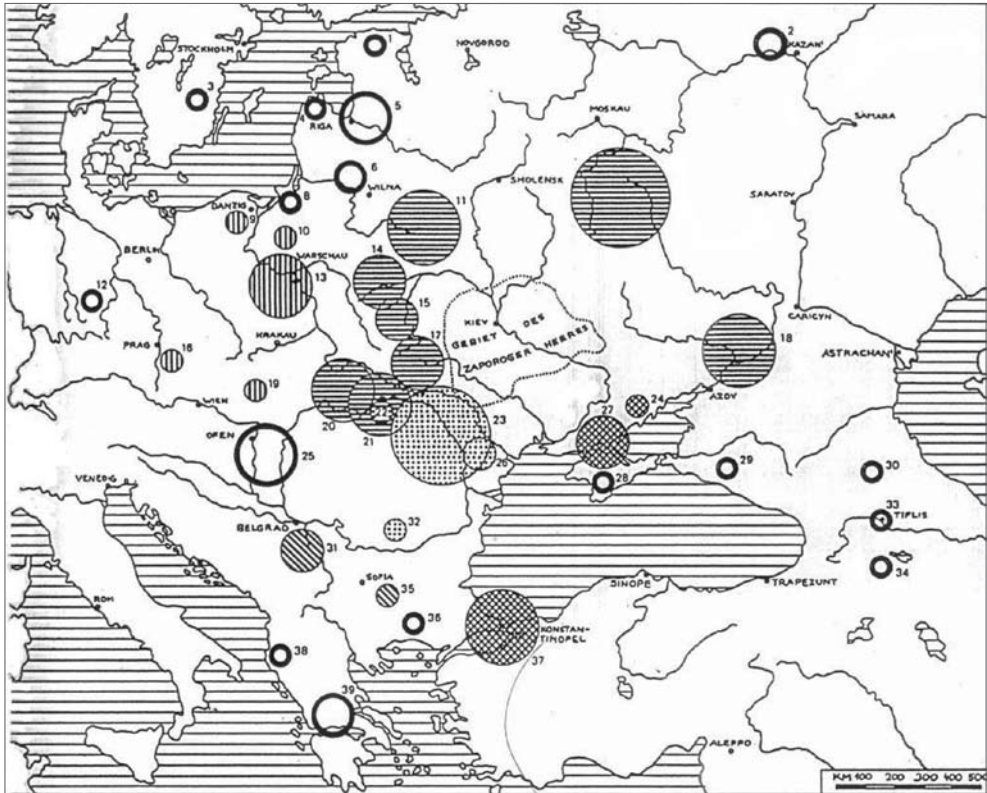
Виступ Варинського здобув гарячу підтримку російських соціалістів (задля більшого ефекту Варинський промовляв по-російськи), але розчарував патріотичне крило польських соціалістів і соціалістів українських. Їхні лідери Болеслав Лімановський і Михайло Драгоманов були певні, що без політичної незалежності не можна добитися політичних свобод, а без політичних свобод усі прагнення до соціалістичних змін залишаться мрією. Несподівано для організаторів захід провалився. Маркс, від якого вони сподівалися підтримки ідеї пролетарської нації, надіслав із Лондона листа з уславненням польського повстання, який завершувався словами: «Хай живе Польща!»⁷³

Ці дискусії, хоч і точилися в далекій Женеві, мали безпосередній стосунок до галицьких умов: Лімановський і Варинський стояли біля колиски соціалістичного руху в Галичині, а Драгоманов вирішально вплинув на молодого Франка та його товаришів. Щонайменше один із них, Михайло Павлик, запевняв Драгоманова, що галицькі руські селяни не розуміють лозунгу «за віру, вітчизну, патріотизм», зате розуміють соціалістичну пропаганду⁷⁴.

Із цього короткого огляду можна зробити висновок: ані реальному Іванові Франку, ані вигаданому Опанасові Моримусі, коли вони молодими покидали свою малу батьківщину й вирушали у великий світ, не було легко зорієнтуватися, котру саме нову батьківщину належить заховати в своєму серці. Арндт і Міцкевіч, Пушкін і Шевченко, Маркс і Драгоманов – якщо обмежитися тільки найбільше знаними й читаними авторами – давали на це питання різні відповіді. І жодна з них не мала ані рішучої переваги, ані переконувала остаточно.

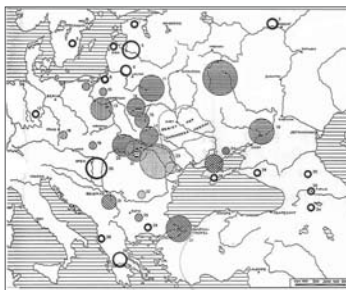
Розділ 6

Чи мали селяни батьківщину?

Карта показує походження запорозьких козаків
на середину XVII ст.

Susanne Luber, Die Herkunft von Zaporoger Kosacken des 17.
Jahrhunderts nach Personennamen, Berlin, 1983, с. 109

А як усе бачилося малоосвіченому чи й зовсім неосвіченому люду, батькам Моримухи і Франка? Наскільки їхня географічна уява могла давати підказки у пошуках великої батьківщини? Найбільшим авторитетом у цьому питанні був і залишається польський соціолог Станіслав Осовський, творець теорії двох батьківщин: «приватної» та «ідеологічної». Тривалий час, – твердив він, – посідання двох батьківщин було класовим привілеєм вищих верств. Селяни мали «приватну батьківщину», але залишалися поза межами «ідеологічної Батьківщини». Вони ототожнювали себе головню з тим місцем, де народилися, з віровизнанням, до якого належали, та зі своїм селянським заняттям («я є тутешнім», «я є католиком/православним/греко-католиком», «я є селянином»)¹. Дослідники традиційної селянської культури твердять, що вона не мала внутрішнього самомеханізму, який спонукав би мешканців села до ідентифікації з більшою уявленою спільнотою і стимулював процес їхньої національної інтеграції. Модерна концепція батьківщини має характер ідеологічний чи навіть політичний, бо пов'язана насамперед із поняттям національної держави – тієї, що вже є, чи тієї, яку ще належить здобути. Вона побудована на протиставленні *своєї* землі / *свого* народу *чужій* землі та *чужому* народові. Традиційний же образ світу був не ідеологічний, а космологічний. Його підставовою рисою є не опозиція «людина – людина», а опозиція «людина – космос». Головним критерієм «свійськості» є родинні пов'язання, наділені сакральним значенням, і порушення їх вважається найбільшим гріхом. Потрібна тривала спільна праця держави та інтелігенції, заким селяни здобудуть «Батьківщину» з великої букви².

Цю схему побудовано як на емпіричних польових дослідженнях (сам Осовський вивчав польсько-німецьке пограниччя), так і аналізі

слов'янського фольклору найархаїчніших районів білорусько-польсько-російсько-українського пограниччя (передусім Полісся) та Балкан у ХХ ст. Висновки, одержані на підставі досліджень конкретних регіонів у конкретний час, набули в сучасних академічних дискурсах універсальності й майже позачасовості – ними пояснюють увесь сільський світ від переддня запровадження християнства (ІХ–Х ст.) й аж до Другої світової війни. Така претензія на всеохопність породжує сумнів і провокує перевірку конкретним матеріалом, здобутим в іншому місці та в інший час – а особливо у момент, коли старі традиційні уявлення почали зазнавати ерозії.

«Отечество на язиці»

Приклад Франкового села й околиці дає добру для цього нагоду. Як уже згадано, у часи дитинства й юності він записав декілька тисяч одиниць народних пісень, приказок і прислів'їв (самих тільки коломийок у цій колекції нараховується близько 1300)³. Зіставлені з іншим матеріалом, вони служать цінним джерелом вивчення ментальної географії сільських жителів галицького Прикарпаття.

Знайомство з усною традицією Франкового села переконує, що уявний світ його мешканців не був аж таким вузьким і парохіяльним, як описано в теорії «малої» та «великої» батьківщин. У народних приказках та піснях можна знайти згадки про близькі й далекі землі, ріки й міста. А в одному випадку зафіксовано поняття «батьківщина» у широкому значенні: «Отечество на язиці, а в серці облуда»⁴. Важливим є однак уміти правильно відчитати географічні символи. Візьмімо для прикладу Єгипет: у місцевому фольклорі він означав не конкретне географічне місце, а символ Божого покарання, відповідно до Старого Завіту. Залежно від контексту, він міг означати тюрму, тяжку працю, нашестя мишей або корчму, де селяни пропивали своє майно та здоров'я. Цей термін не був автентичного сільського походження: у коментарях до приказок Франко припускав, що принаймні в одному випадку (Єгипет як корчма) він постав за почином греко-католицьких священиків, які провадили по селах кампанію тверезости і вибрали єврейські корчми головним об'єктом критики⁵.

У випадку з цитованою приказкою про «отечество» Франко вказував на її книжне походження. Саме формулювання – «отечество» а не звичне староукраїнське «отчизна»/«отчина» чи модерне українське «батьківщина»⁶ – видає її церковнослов'янське походження. Це цілком природно з огляду на східнохристиянські корені греко-католицької церкви.

Серед етнографічних матеріалів є запозичення і з латинської книжної традиції, що була підложжям католицької культури. Скажімо, приказка «Пізнати дурного по сміху його» відповідає латинській «Per risum multum poteris cognoscere tultum», «Єдина ластівка не робить весни» є дослівним перекладом «Una hirundo non facit ver», а «Вода камінь точить» звучить подібно до «Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo». Можна, звичайно, припустити, що русько-латинські паралелі відображають не запозичення з античних та неолатинських джерел, а показують спільні індоєвропейські коріння. Однак в окремих випадках латинські впливи є незаперечними. Таким випадком є зафіксована Франком у селі Дулібах Стрийського повіту непристойна травестія відомого Цицеронового вислову «Quosque tandem abutere Catalina patientia nostra?» – «Доки Ти будеш, Катерино, ходити у нашу кукурузу ср...?»⁷. Іншим прикладом є галицька приказка: «Воно би такого казусу наробило, що й не приповісти». Франко коментував її: «З латинського казус, спеціально в юридичнім значіню»⁸.

Наявність у приказках понять «книжного походження» показує одне зі слабких місць застосування теорії двох «батьківщин» до конкретних випадків. Теорію побудовано на протиставленні «низької» та «високої» культури як двох ідеальних типів – стані, який існує хіба що в місцях максимально віддалених від центрів високої культури, десь у Поліссі чи в окремих місцевостях на Балканах. У більшості ж випадків обидві культури співжили, часом творячи симбіоз. Т.зв. «народна культура» не є винятково спонтанним витвором сільських жителів (чи, в ширшому контексті, малоосвіченого чи зовсім неосвіченого населення). Фольклор часто-густо поставав у результаті «низової фільтрації» («downward filtration») високої культури до нижчих суспільних верств – а цей процес, своєю чергою, зрівноважувався «фільтрацією вгору» (upward filtration) низької культури. Разом узяті, обидва ці процеси могли вже у становому («феодальному», «традиційному») суспільстві витворювати певну спільноту, універсум національної культури, спільну батьківщину⁹.

«Могли» в останньому реченні означає можливість, яка не конче мусила зреалізуватися. Щоб побачити межу між можливістю і реальністю, варто приглянутися, що ставалося з географічними поняттями при переході зі сфери «високої» до сфери «низької» культур. По приклад звернімося до терміна, що є центральним для українського націотворення – «Україна» як символ ідеологічної батьківщини. Як географічне поняття «Україна» спорадично зустрічається у літописній традиції починаючи від 1187 р. Виразною є тенденція вживати його радше у сенсі малої батьківщини

(«окраїни», а не «країни») – зокрема можна надібати термін «Україна галицька» на позначення південно-східної частини середньовічного Галицького князівства (т.зв. Пониззя)¹⁰. Як уже сказано, образ України як «великої батьківщини постав у політичній культурі автономної козацької держави у XVIII ст.¹¹ А фольклорні збірки фіксують існування цього терміна у народній культурі XIX ст.¹², і, що важливо – на територіях, не охоплених козацькою державою, в т.ч. в австрійській Галичині. У передмові до петербурзького видання (1836) українських народних пісень малоросійський патріот Платон Лукашевич стверджував: щоб збирати пісні про Україну, треба їхати в Галичину. Українські пісні майже зникли з Малоросії, на землях колишньої козацької держави. Там їх витіснили пісні солдатів і візників (ямщиків). Натомість Галичина, хоч і відірвана від своєї батьківщини вже декілька століть, зберігає вірність «обітованій землі»:

Хто би повірив, що галицький пастух знає значно більше дум про героїв України та її історію, аніж посілий малоросійський козак. Він гордиться подвигами малоросіян, як своїми власними. Він радіє їх щастям й успіхами і тужить у прекрасних своїх піснях «про пригоду Козацьку»¹³.

Лукашевич міг перебільшувати щодо пам'яті про козаків й Україну у Галичині. Але факт присутності цих образів у галицько-руському фольклорі не підлягає сумніву. Це підтверджують, зокрема, пісні та коломийки, що їх записав Франко в Нагуєвичах. У них «Україна» асоціюється з далекою землею, свободою, яку захищають козаки від ворогів (турків, татарів, ляхів), куди вибираються місцеві парубки і звідки доносяться вістки про них до їхніх коханих сільських дівчат¹⁴. Але проблема в тому, що фольклорні матеріали не дають змоги провести ні просторової ідентифікації терміна Україна, ні етнічної приналежності її мешканців. Літературознавець Юрій Луцький проаналізував близько 1000 народних пісень, де згадувано Україну. В абсолютній більшості з них Україна фігурує не як історичне, географічне чи етнічне поняття, а радше як позаісторична сакральна і мітична концепція¹⁵. Єдиною ідентифікаційною деталлю є річка Дунай. У народних піснях він часто віддаляє Україну від решти території. Щоби потрапити в Україну, треба перейти/переплисти Дунай. Якщо взяти до уваги ареал поширення цих пісень (австрійська Галичина й українські губернії Російської імперії) і його розташування щодо Дунаю (на північ і схід від цієї річки), то усвідомлюємо очевидний парадокс: пісенна Україна мала би розміщуватися не на козацькому Запоріжжі, а в Панонській долині або на Балканах. Розв'язка цього парадокса проста, якщо взяти до уваги,

що у народній творчості Дунаєм називають усяку велику воду й навіть повинь. У народній мітології велика ріка має сакральне значення: перейти чи переплисти її означає зробити радикальну зміну в своєму житті, досягти якісно нового стану. Аналогічно перейти Дунай означає опинитися в далекій чужині, але водночас – змінитися, різко обірвати зв'язки зі старим життям, стати вільним і незалежним¹⁶. «Козацька Україна» «по ту сторону Дунаю» була трансцендентним поняттям, селянською утопією, краєм без «пана, жида та унії [греко-католицької церкви]»¹⁷.

Пов'язане з Україною поняття «козака» («козацька Україна») у зібраному Франком фольклорному матеріалі є так само позачасовим («козацькому роду нема переводу») й амбівалентним: козак означає молодого, вродливого та сміливого парубка, але також – голодранця, від якого можна очікувати чого завгодно¹⁸. Молодим дівчатам варто водночас і любити, й стерегтися козаків, бо вони зводять з розуму і позбавляють цноти. В образі козака сакральне змішане з грішним. У народних іконах Страшного суду, поширених у Карпатському регіоні, козак фігурує серед «народів по ліву руку», тобто тих, які разом з іновірцями (євреями, мусульманами, німцями) засуджені на вічні муки¹⁹. Тобто залежно від контексту козак у свідомості галицьких русинів міг означати і «свого», і (рідше) «чужого».

Зате у піснях і прислів'ях майже немає модерного етнічного терміна «українець» – правдоподібно тому, що цей термін був дуже рідкісним у високій культурі XVIII ст.²⁰ Його немає навіть у Шевченка. Коли українські патріоти в Галичині намагалися запровадити цей термін серед селян, то натикалися на стіну нерозуміння. Франків одноліток о. Филімон Тарнавський оповідав історію: в селі, де він був парохом, місцевий агітатор переконував селян, що вони повинні називати себе українцями.

Коли зайшов до хати старого газди Михайла Калужки, сказав йому, що він українець. Михайло Калужка пішов до коршми і спитав арендаря Шау Венгльра, що то є українець? Шая Венгльр сказав йому:

– Українець то такий бідака, що вже десь там скраю за селом мешкає, а ви, прецінь, господар в середині села, та де ж Ви українець! Я б його до суду подав за таку велику образу.

Тарнавський завершує розповідь такими словами: «Це свідчить, що назва українець в тих часах (рік 1897-й) ще многим навіть не була знана»²¹.

Приклад «України» демонструє амбівалентність народної географії. З одного боку, у ній є поняття, що їх можна трактувати як символи «великої

батьківщини». З іншого боку, вони є позачасовими і трансцендентними, а тому не дають змоги пов'язати цю «велику батьківщину» з конкретною місцевістю «тут і тепер».

Пецові люде?

Разом з тим, у галицькому фольклорі багато географічних назв, які відображають локальні ідентичності, ідентичності «малої батьківщини». Навіть сусіднє село вважається вже чужим (це, зокрема, відбилося в коломийках з Нагуєвич: у них сусіднє Ясениця Сільна, рідне село матері Франка, вже є чужим селом)²². Іншим підтвердженням локальних ідентичностей може служити приказка «Ми пецові люди, а не світові» (пецові – ті, які не злізають з пічки («п'єцу»), тобто не покидають рідної хати). Франко супроводив цю приказку коментарем: «Говорять про себе бойки, що не привикли весь вік виходити зі свого села»²³. Цю приказку, як і сам коментар, треба брати з примруженням ока: бойки були відомі зі своєї торговельної активності, котра допроваджувала їх не лише до більших галицьких міст, але і до Пешта, Відня, навіть Києва, Варшави, Москви і Парижа²⁴.

Фольклорні матеріали показують, що селяни не прив'язувалися до печі, а подорожували, і то з певною регулярністю. У Нагуєвичах говорили: «Від Могили штири милі». Це означало точну відстань від сільської гори Могили до окружного міста Самбір. Потребу знати цю віддаль можна пояснити лише тим, що селянам часто доводилося її долати. Коломийки подають причини, які змушували людей йти до Самбора: там був осідок влади, який час до часу треба було відвідувати у різних справах, місце, куди проводжали прикликаних до армії синів, братів і коханців, там була тюрма, де скніли покарані за різні провини односельці²⁵. Так само у дуже конкретному контексті згадувано інші міста: Коломия відома своїми мисками, Броди – хустками, а Болахів і Станиславів – своїм хлібом²⁶. Косів, Кути, Стрий, Тернопіль, Турка, Чортків, Яворів... – немає східногалицького міста, бодай раз не згаданого в нагуєвицьких коломийках. Із західногалицьких міст у них фігурує тільки Краків²⁷. Окремим випадком є приклад сусіднього Борислава, центру нафтової промисловості з 1850-х років, який ніби магніт притягав місцевих селян. Місце, з котрим пов'язували дивовижні історії про казкові багатства і життєві небезпеки, воно стало темою багатьох коломийок – що, крім іншого, показувало, як швидко фольклор реагував на найновіші події²⁸. Тогочасна народна творчість відображала місцевості й поза Галичиною, куди час до часу заводили місцевих селян різні життєві

загрози і потреби: Сигет, Оломоуц, Відень, Моравія, Угорські землі, навіть кордони Туреччини та далека Італія (Гіталія, у місцевій говірці – згадувана часто через недавно австрійсько-італійську війну, в якій брали участь багато галицьких рекрутів)²⁹.

Зрозуміло, були краї, що їх місцеві селяни відвідували частіше за інші. Поза всякою конкуренцією було сусіднє Поділля – багатий край, почасти розділений австрійсько-російським кордоном³⁰. Селяни йшли на Поділля у час передднівку, напровесні, коли старий урожай був уже спожитий, а до нового залишалося ще декілька місяців. В їхній уяві це був казковий край: «На Поділля хліб на кіллю, а ковбасами плетений» – хоча можна знайти у фольклорі й реалістичнішу оцінку: «І на Поділля пліт ковбасами не горожений»³¹. Гнані голодом чи бажанням заробити, гуцули спускалися з гір, «бакунярі» (контрабандисти) ходили в Угорщину по тютюн, а приносили картоплю [26: 194, 198].

На прикладі Франка та родин його батька й матері видно, що оспіваний у піснях ідеал сільського життя – «де народився, там вмираю»³² – раз у раз порушувався. Дослідники європейського середньовіччя переконують відмовитися від образу традиційного сільського суспільства як суспільства нерухливого і малозмінного. В останніх десятиліттях старого режиму у Франції та Англії рівень географічної мобільності (тобто частка жителів, які бодай раз за життя міняли місце мешкання) коливався між 5 і 50% усього населення³³. У селянських суспільствах, писав Фернан Бродель, *homo stabilis* зовсім не означав *homo immobiles*³⁴. Припускають, що єдиною серйозною причиною, яка заважала сільському населенню подорожувати часто й далеко, був брак швидких і дешевих транспортних засобів³⁵.

У Східній Європі додатковим гальмівним чинником було прикріплення селян до землі. Однак цей фактор не був абсолютним. По-перше, завжди існував прошарок селян, які не знали кріпаччини (як-от родина Франкового батька). По-друге, на малородючих землях, де панщина не могла постачити прибутку, поміщики змушували селян до «відходу» у міста і промисли. По-третє, час до часу майже всіх селян гнала в дорогу потреба прогодувати сім'ю під час неврожаю чи отого «передднівку» (нагадаємо, що так чинив і Франків батько, рятуючи сім'ю у «тісні роки»). Тогочасна мемуаристика розповідає, як голод спустошував цілі села і як їхні мешканці полишали рідні місця заради пошуку харчу³⁶.

Нарешті, завжди знаходилися сміливці, готові подолати сотні кілометрів у пошуках кращого та вільного життя. Походження українських козаків показує це якнайкраще: крайніми точками території, звідки сходилися за

Дніпрові пороги ці дослідники географії, були Скандинавія на Півночі, Шотландія на Заході, Урал на Сході й Балкани на Півдні, – хоча головними «поставниками» були руські (пізніші українсько-білоруські) землі Речі Посполитої, разом із Червоною Руссю, пізнішою Галичиною³⁷.

Логічно припустити, що по скасуванню панщини у 1848 р. географічна мобільність меншканців галицьких сіл зросла. Але сказати щось певніше можна лише від кінця ХІХ ст., коли з'являються систематизовані дані. Вони показують, що мешканців Галичини, які перебувають поза місцевостями, де народилися, постійно більшало: 10% у 1880 р., 15% у 1890 р. та 20% у 1900 р.³⁸ Однак треба застерегтися, що дані, зібрані у відносно стабільні й «ситі» роки, не можна екстраполювати на часи соціальних і природних катаклізмів – неврожаїв, голоду та епідемії.

Географічна мобільність не була визначальною рисою традиційного суспільства, проте недалека мандрівка була для селян звичайною річчю: вони виходили до сусідніх сіл на храмові свята або відвідати родичів, на базар до найближчого міста; часом рушали й далі, до сотні кілометрів, вибираючись на прощу, сезонні заробітки тощо. До 1890-х років, доки не почалася масова міграція селян до Північної та Південної Америки, такі мандрівки переважали. Зазвичай вони не спричиняли великих змін у житті сільського мешканця: щоразу він вертався до рідного села, «малої» батьківщини. Але все-таки подорожі й зустрічі з постійними мандрівниками – прочанами, жебраками, кобзарями, циганами, євреями – сприяли поширенню інформації про зовнішній світ і змушували до самоідентифікації³⁹.

Бенедикт Андерсон у класичній праці «Уявлені спільноти» підкреслював, наскільки важливими були релігійні та службові проці для формування відчуття протонаціональної спільноти у мешканців Південної Америки задовго до приходу туди націоналізму⁴⁰. Подібного висновку доходить дослідник подорожей у Східній Європі – щоправда, він стосується лише освічених класів⁴¹. Залишається питанням, чи можна цей висновок поширити на простих «посполитих»? Чи виникав у них при цьому образ «більшої батьківщини»?

Як і в попередніх випадках, однозначних висновків тут бути не може. З одного боку, натрапляємо на численні приклади парохіяльного мислення. У 1822 р. селяни зі Станиславівського округу у відповідь на утиски місцевого поміщика просили австрійських чиновників дозволу переселитися в іншу «націю». Під цією нацією вони розуміли Буковину. Галицькі русини у середині ХІХ ст. називали її Волощиною, а тамтешніх жителів «волохами». Натомість буковинські русини називали Галичину «Польщею» або

«Лядчиною» (Лящиною). Угорські русини називали Галичину переважно «Руссю», а свій край – «Угорщиною». Але коли наставала потреба відрізнити себе від мадяра, вони називали його угром або угрином, а себе русинами або русняками, а католиків – папезниками. Ще один зразок «вивихненої» географії: «мазури» (польські селяни із Західної Галичини) відрізняли себе від жителів Східної Галичини, але називали її «Польщею». Сусідні українські землі Російської імперії (Центральну Україну) галицькі русини називали «Московщиною»⁴². В середині ж самого галицько-руського населення існували поділи між подолянами (жителями рівнини) та горянами, які своєю чергою ділилися на гуцулів, бойків і лемків і часто були об'єктом насмішок серед жителів карпатського Підгір'я («дурний бойко», «дурний, як гуцул»)⁴³.

Руська земля

Не підлягає сумніву: у свідомості мешканців галицького села поряд із локальними ідентичностями існували й ширші. У колимиїках, що їх зібрав Франко, помітна межа між «далекою країною», «чуженною стороною»⁴⁴, з одного боку, та «руською землею»⁴⁵, з іншого. Однак поняття «руськості» нелегко перекласти на мову географії чи націоналізму. «Взагалі, всякий чоловік греческого исповеденія в Галичине именує себе “Русином”, а своє отечество *Русью*», – твердив Яків Головацький у 1847 р.⁴⁶ Важливим у цьому твердженні для нас є наголос на релігійному характері «руськості». «Русь» символізувала сакральну спільноту, тому у народній культурі вона часто виступала з епітетом «свята». Міхаїл Чернявський у класичному дослідженні традиційних мітів показав, що «Свята Русь» ніколи не поширювалася на конкретну територію – це було трансцендентальна, неісторична Русь, ототожнювана зі східним (православним) християнством, але не з конкретним правителем чи державою. Воно було чужим озахідненому російському дворянству, й ані Московське князівство, ані Російська імперія не вживали його як самоназву. Образ «святої Русі» був поширений серед селянства, і воно монополізувало цей образ як самоназву (що, серед іншого, відобразилося у формулі «руський=православний=селянин»)⁴⁷.

Жодна територія не могла претендувати на уособлення святої Русі. Не мав цей образ і виразного етнічного забарвлення. На нього натрапляємо в епосі українських козаків⁴⁸, бачимо його у самоозначенні українських і білоруських селян, серед яких ідентифікація «русини, руські люди, руські» була поширена аж до Другої світової війни⁴⁹, поки її не витіснили модерні українська, російська, білоруська та «советська» ідентичності.

Існує гіпотеза про «руськість» східнохристиянських селян як релікт середньовічної високої культури, яка була сумішшю візантійської спадщини з єретичними християнськими рухами й поширювалася між селянами усно, через тексти, що їх співали народні співці (каліки і старці у білорусів і росіян та лірники й кобзарі в Україні)⁵⁰. Ітинерарій цих співців охоплював увесь східнохристиянський світ: перетинаючи державні кордони, у ХІХ ст. вони легко могли переходити з українських губерній Російської імперії в Галичину й Буковину і повертатися додому⁵¹.

У випадку Галичини існували ще й додаткові причини, що зумовлювали живучість руської ідентичності. Як і Закарпаття (Угорська Русь), вона безпосередньо контактувала із західнохристиянським світом, а тому тут інтенсивність релігійної самоідентифікації (число випадків, коли треба було заявляти про відмінність своєї конфесії) була вища. У Речі Посполитій цей край мав офіційну назву «Руське воєводство», аж поки ввійшов до складу Габсбурзької монархії. На карті Боплана (ХVІІ ст.), одній із найраніших й найвідоміших карт Східної Європи), він є єдиною Руссю. Тому для галицьких русинів «Русь» могла бути водночас «малою» та «великою» батьківщинами.

Брак спеціальних досліджень не дає змоги з'ясувати, що частіше мали на увазі галицькі селяни під руською землею – свій край чи ширший східнохристиянський світ. Тут ми можемо лише робити принагідні припущення. Привертає увагу приказка «Від Києва до Кракова всюди біда однакова» – Франко коментує її у національному сенсі, вживаючи не властивих для селянських говірок модерних термінів: «Допікає однаково Українцям і Полякам»⁵². Це дозволяло б думати, що «нашою» територією для галицьких русинів мав би бути великий простір, центром якого уявлявся Київ. Однак існують майже ідентичні за змістом приказки, де Київ заміщено Львовом⁵³; ще в одній приказці Київ згадано як велике місто: «Київ не відразу збудований»⁵⁴ – і характерно, що й це прислів'я має інші версії, де Київ також замінено на Львів або на Краків⁵⁵, а форма вислову нагадує відомий латинський вислів «Roma die uno non aedificata est».

Утім, у галицько-руському фольклорі можна надібати й згадки про Київ, де жодне інше місто його заступити не може. Це насамперед колядка, що її записав у селі Мшанці на Старосамбірщині о. Михайло Зубрицький. У ній ідеться про Київську Софію – святую церкву в «святім Кійові». У 1885 р. Зубрицький передав запис цієї колядки Франкові, а той 1889 р. надрукував її в «Киевской старине». Франкова публікація заохотила етнографів до жвавої дискусії про джерела й автентичність цього запису. Зрештою,

сам Франко піддавав сумніву згадку про Київ у такій далекій місцевості, «де народ у теперішню пору ледве чи й знає щось про існування Києва»⁵⁶. Пізніша знахідка у цілком іншій галицькій місцевості легенди про «Київську лавру» («там в Росії є великі таке місто Київ і там є найвища на цілий світ церква і називає-ці Лавра»⁵⁷) переконала Франка у безпідставності його сумнівів. Що важливо – і мшанецька коляда, і пізніша легенда показували певний спільний троп: уявлення про Київ як місто особливої Божої ласки [42: 259, 261], тобто як центр «святої Русі».

Найсхіднішим населеним пунктом у ментальній географії народної культури в Галичині була Москва – щоправда, не саме місто, а утворений від його назви епітет («московський») як синонім російської держави. Цей образ мав виразно негативну конотацію («московське пожалуване» як синонім «тяжкої кари», «пеня московська» – «всякої напасті»)⁵⁸. Руський фольклор Галичини, як й українська народна творчість у Російській імперії, містила багато антиросійських стереотипів, сфокусованих навколо фігури «москаля», що в одних випадках відчитується як солдат, в інших – як росіянин⁵⁹, а в окремих – навіть як люди іншої віри («ті Москалі, що нині є, то вони походять з татарів»); а цар московський лише тоді навернувся на християнство, коли йому показався у небі хрест і під цим знаком його військо стало перемагати всіх ворогів)⁶⁰. Серед зібраних Франком приказок є одна, яка виразно виказує негативне ставлення до тих освічених русинів, які вважають себе росіянами («Кацап кацапом, пасе свині загалом, лупит шкіру пазуром»)⁶¹. Чи значило це, що руська ідентичність серед мешканців села не могла трансформуватися у російську? Аж ніяк. Про це говорять біографії тих вихідців із села, які пропагували образ Росії як батьківщини – як-от селянського сина з Дрогобиччини Осипа Маркова, який учився разом із Франком у Дрогобицькій гімназії. Русофільська преса подавала його біографію як зразок для наслідування всім освіченим селянам: «Ми, руски мужики, можем гордитися таким славним мужем»⁶². Негативний образ «москаля» не заважав руським селянам досить приязно приймати російських солдат під час походу російської армії через Галичину 1849 р., а пізніше – під час російської окупації у 1914–1915 рр. Галицьким русинам особливо імпонували їхня «тверда віра», як вони побожно моляться⁶³. По руських селах у 1860–1880-х роках по селах кружляли чутки, що скоро в Галичину прийде російський цар, вижене євреїв, покарає поляків, забере землю у панів і роздасть її місцевим селянам. Надії на швидкий прихід «Білого царя» особливо зростали на тлі загострення австрійсько-російських стосунків у 1870–1880-х рр. Наївна віра в російського царя мала насамперед

соціяльний, а не національний вимір: подібні чутки поширювалися і серед чеських та болгарських селян. Але етнічне (антипольське й антиєврейське) забарвлення годі заперечити. До того ж селяни, які кликали самі себе русинами, називали Санкт-Петербурзького монарха «руським царем», не роблячи різниці між «російським» і «руським»⁶⁴. Особливо їм було до вподоби, що «він має тверду віру і заховує ся твердо» (тобто суворо дотримується всіх церковних постів)⁶⁵.

Цей останній спосіб самоідентифікації вимагає особливого пояснення. Він ґрунтувався на одній із підставових рис традиційного світогляду східноєвропейських селян. Як уже говорилося, селяни не ототожнювали «Святу Русь» ані з Російською імперією як державою, ані з російською знаттю. Вони вилучали «панів» (під якими розуміли освічені класи взагалі) зі «Святої Русі», бо ті, в їхньому розумінні, були уособленням диявола та силами зла, покликаними жити за рахунок визиску селянської праці. Оберегти селян від цих диявольських сил міг тільки монарх як помазанець Божий на землі. У селянському протиставленні «ми» – «інші» монарх був на «нашому» боці⁶⁶. Від інших східнослов'янських селян галицькі відрізнялися тим, що суміщали лояльність одразу до двох монархів: Франца Йосифа, культ якого був надзвичайно популярний у Галичині, та «Білого царя» зі Сходу. Тому у свідомості мешканців галицького села не лише Романови, але й Габсбурги теж були «русинами»⁶⁷. Можна припустити, що селяни стали би перед тяжким вибором, якби дійшло до австрійсько-російської війни, загрозу якої не раз прогнозували у 1860–1880-х роках і якою журилися мешканці галицького села («чи не піде австріяк на москаля»)⁶⁸. У контексті нашої розмови важливим є інше: можливість ототожнення «руськості» з «російськістю» в Галичині існувала так довго, як у Росії існував монархічний лад. Після його краху в 1917 р. такий спосіб ідентифікації втратив рацію існування – що не можна сказати про образ «України», яка мала конотацію вільної землі, свобідної від усякого гніту.

Огляд руського фольклору переконує, що найтяжче сільським жителям було б сумістити образ «Русі» з великою польською батьківщиною, як цього прагнули декілька поколінь польських політиків і польських революціонерів у Галичині. Формально у цьому суміщенні не було нічого антиісторичного: Руське воєводство декілька століть було частиною Речі Посполитої. На перешкоді стояло, однак, одразу декілька чинників: соціяльний (Польща уособлювалася панамі та панщиною), релігійний (поляки були католики) та етнічний. Що стосується останнього, фольклорний матеріал, у якому поляки (ляхи) були представлені у негативному світлі, дуже великий. Із

нього випливає, що поляки – прокляті, диявольські, нікчемні, дурні, злі, ненависні. Гірший від них образ мали хіба що галицькі євреї («жиди») ⁶⁹. Але поляків звинувачували якраз у тому, що вони спровадили євреїв у Галичину («Як поганий лях спровадив жида, то жиди стали панами, а ми пішли з торбами», – таке прислів'я записав Франко у Дрогобичі) ⁷⁰. Деякі прислів'я прямо закликали грабувати, бити й навіть убивати поляків – нерідко вкупі з євреями («Всіх Ляхів бий києм», «Тікай ляше, що на тобі, то наше», «Ляха бий і ще іншому подавай, бо він тільки печений добрий», «Кукіль з пшениці вибирати, жидів і ляхів різати» тощо). Аналізуючи цю групу прислів'їв, дослідник русько-українського фольклору ХІХ ст. доходить висновку, що «ідеологічна підстава до вбивства у ХХ ст. [маються на увазі польсько-українські етнічні чистки 1919 і 1943 рр. у Галичині і Волині. – Я.Г.] була готова ще перед появою модерного, войовничого націоналізму» ⁷¹.

Етнічні стереотипи завжди амбівалентні. Серед прислів'їв є й такі, щоправда, невелика група, в яких поляків представлено нейтрально, навіть позитивно, і які не відкидають можливості міжетнічної солідарності: «Наша і ляша – не людська [доля]», «Від Київа до Кракова всюди біда однакова», «І в Кракові злидні однакові» (коментар Франка: «І там людям не гаразд»), «Піди до Кракова, всюди біда однакова» (коментар Франка: «Одно лихо всюди»), «Ляхів гудьмо, але з Ляхами будьмо» ⁷². Чого, однак, немає у руському фольклорі, то це ідеї польського короля як свого, «руського» монарха. Причина тут, імовірно, не так у самому королі, як в образі Польщі як анархічної держави, що нею правлять пани: «Нема кріля в Польщі», «Ляшки ся бунтують, бо короля в Польщі не чують». Річ Посполита є символом безладу: «Ого, зразу видно, що ту нема крільи в Польши!», «Якої Польши ви мені тут наробили» (коментар Франка: «Якого nelaду, клопоту») ⁷³. Поляк є синонімом бунтівника (у конкретному випадку – бунтівника проти Росії: «Який я поляк? З москалями не бився!») ⁷⁴.

У фольклорі, зібраному Франком, є тільки один приклад позитивного наставлення до Речі Посполитої – і, що характерно, негативного ставлення до Габсбургів. У Ясениці Сільній він почув приказку: «Як Польща знову настане, тогди Марія Тереза з пекла вийде». Імплікація тут очевидна: Марія Терезія допустилася великого гріха, коли згодилася взяти участь у поділах Польщі. Приказку записано не від селян – вона відображала вірування місцевої руської загонової шляхти ⁷⁵. Можна думати, що якби Франко перейняв цю шляхетську традицію, то його особиста інтеграція у велику польську Батьківщину не склала б особливих труднощів. Проте навряд чи

цей шлях могла би повторити більшість його ровесників нешляхетського походження і виховання.

Для уявлення про ідентичність руських мешканців галицького Підкарпаття важливою є група приказок, яка позиціонує їх одразу щодо кількох груп і відображає поширений у «високій культурі» XVI–XVIII ст. жанр *descriptio gentium*⁷⁶: «По німецьки нецко, по польськи корито, по руськи валів», «Польський міст, німецький піст, турецьке набоженство, то все блазенство», «...а жидівське гі... – то всьо єдно», «...лютерський піст, німецьке гі... – вшитко єдно»⁷⁷. Це «гумористичне порівняння непутящих речей» (термін Франка)⁷⁸ точно вказує, ким русини *не є*: поляками, німцями, турками, євреями, протестантами. Однак воно залишає без відповіді питання, а ким же вони *є*, тобто до якої більшої спільноти поза межами своєї малої батьківщини вони належать. Саме такий тип ідентифікації (знання *ким ми не є*, заким ми знаємо, *ким ми є*) відрізняє етнічну ідентичність від ідентичности національної: етнічна група може означуватися щодо інших, нація мусить означуватися щодо самої себе⁷⁹. Ця група приказок оприявнює ще одну рису ідентичности «посполитих». При порівнянні різноманітних лих етнічні окреслення співіснують з окресленнями локальними, професійними тощо: «Сохрани Боже від польського моста, від калуського батога і від галицької справи!», «...від скалатського болота, від панської карности і від людської ненависти» (польські мости були знані зі свого поганого стану, Калуш і Скалат – містечка у Галичині)⁸⁰.

З етнічною ідентичністю у традиційному суспільстві справа стояла приблизно так, як і з географічною мобільністю: вона була важливою, але не чільною рисою щоденного життя⁸¹. Однак таку саму роль могли відігравати соціальні ідентичності. Як відзначав анонімний рецензент найпершої збірки руських народних приказок Григорія Ількевича (1841), «не менѣ разительно пребивается ту различность становъ и ихъ противоположность: попъ, хлопъ, ляхъ, жидъ и нѣмѣць»⁸². Найвиразнішими й найпоказовішими були ті випадки, коли етнічні відмінності збігалися з соціальними та релігійними («поляк» як символ пана, католика та нерусина). Однак за інших обставин етнічна чи релігійна близькість не могла гарантувати почуття «близькості», коли йшлося про соціальну дистанцію – на що, між іншим, вказує існування чималої групи галицько-руських приказок про греко-католицьких священників («попів») як негативних персонажів.

Самоокреслення мешканця галицького села можна представити як певний континуум, крайню віддалену точку якого представляли поляк і єврей («Лях, жид і собака, то віра однака»)⁸³, найближчу – члени його родини

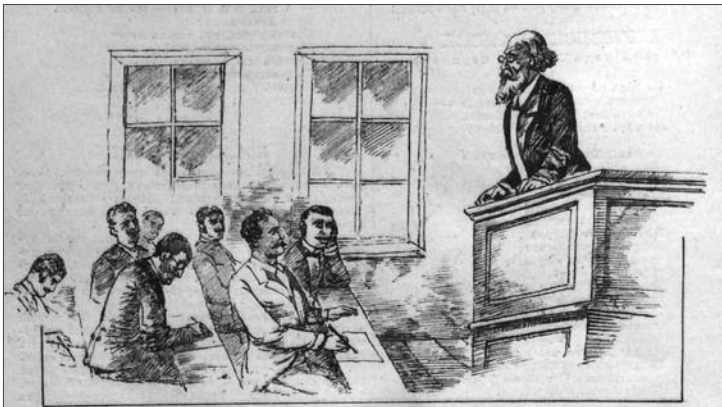
(всередині самої сім'ї проводиться різниця між своїми/законнонародженими дітьми та пасинками/байстрюками). Де лягала розмежувальна лінія між «нами» й «чужими», залежало від конкретних обставин. Інколи вона могла розділити мешканців двох сусідніх сіл, двох закутків одного села чи навіть двох сусідів. У випадку селян найчастіше критерієм виступала фізична праця та пов'язані з нею атрибути. Для галицького селянина «паном» був кожен одягнений по-міському, «шляхтянкою» – кожна жінка в капелюсі⁸⁴. А могло статися й так, що русини з сільської околиці змикали лави, залучаючи до них навіть осіб з іншим соціальним статусом, але спільної віри й етнічного походження (нація «хлопів і попів»). Такий спосіб ідентифікації міг активізуватися за кризових умов, коли мешканцям села йшлося про визначення свого ставлення до держави або можновладців. Показовим тут є приклад революції 1848 р., коли селяни масово підписували петицію про поділ Галичини на Східну («руську») та Західну («польську») частини, записувалися у руську народну гвардію або складали гроші на «жертвник отечества»⁸⁵ (як це було, нагадаймо, з Франковим батьком). В окремих випадках селяни могли підтримувати ідею утворення окремої «Руської Губернії» і власного «руського уряду», але відмовляли підпису, боячися, «щоб Панщина не вернулася, або щоб то зрада не могла бути»⁸⁶. Континуум «свій/чужий» не кінчався панами, ляхами і євреями як утіленням зла. За крайньою точкою «чужости» починалася знову зона «свійськості» з миропомазаним монархом. Його роль полягала в утримуванні балансу між «добрими селянами» та «поганими панами» – бо інакше «безбожні й гулящі» пани запровадили б назад панщину. У кожному разі, як відзначав Францішек Буяк на підставі власних спостережень, сільські мешканці у 1880-х роках перебували на тій стадії, коли ще потребували персоніфікації для поняття «Батьківщина» – і образ «доброго монарха» добре служив цій меті⁸⁷.

Огляд галицько-руського фольклору дозволяє зробити два висновки. Обидва є дуже попередніми, однак вони дозволяють внести корективи до теорії про «приватну» та «ідеологічну» батьківщину. Першим є ствердження факту, що перед тим, заки селяни почали рухатися у нову національну батьківщину, їхня ідентичність не була тільки локальною. Вони мали відчуття приналежності до більшої спільноти, аніж їхнє село. До цього їх змушували щоденні обставини їхнього життя: потреба час до часу покидати рідні домівки, а також перебування у світі, сповненому релігійними віруваннями та символами. Цими концепціями була «руська земля» (Русь) й Україна. Обидві не мали національного

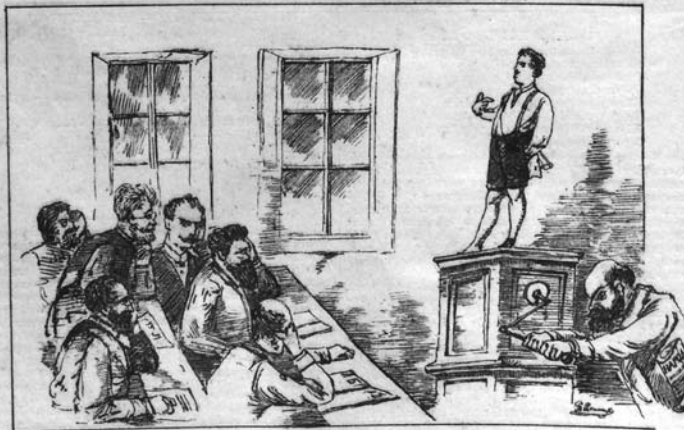
значення – тобто не означали етнічної території, яка, у згоді із засадничим принципом націоналізму, мала б одержати окремий політичний статус. Ці «переднаціональні» концепції відзначалися не так широтою представленого в них простору («мала батьківщина» – «велика батьківщина»), як способом того представлення: вони були географічно слабо означувані й невіразні, мали трансцендентальне значення.

Другий висновок зводиться до того, що зміна ідентифікації селян не означала однолінійного вrostання з малою у велику батьківщину. Існувало декілька візій великих батьківщин, як «старих», так і «нових», які змагалися за те, щоб заповнити уяву та свідомість сільських жителів. Виглядає, що у випадку Галичини адекватнішою є не схема Осовського, а інтерпретація, яку запропонував Пітер Салінз, досліджуючи французько-іспанське пограниччя у Піренеях. Моделі ідентичності, яка мала вигляд кількох кіл різного діаметру, вписаних одне в одне (від меншої до більшої батьківщини), він протиставив модель альтернативних ідентичностей (counter-identities), що не є зафіксованими у постійній ієрархії, а радше існують на різних рівнях і у взаємозв'язку одна з одною: обстоюючи інтереси своєї батьківщини, мешканці одного села могли перебувати в опозиції до сусіднього села, те саме стосувалося мешканців сусіднього повіту чи регіону, але всі вони могли єднатися між собою в інших випадках, коли виникала така потреба⁸⁸. Історичний розвиток національних ідентичностей на пограниччі полягав саме у змаганні між собою альтернативних концепцій. Однією з ключових умов успіху було резонування проєктів «згори» з візіями «знизу» – що дещо звужувало вибір, але не ліквідувало його взагалі.

Розділ 7
*Великий
перелом*

Таке становище займає „молоде покоління“ у людей

а таке хоче займати у насъ.

«Таке становище займає “молоде покоління”
у людей, а таке хоче займати у нас»

На нижньому малюнку зображено Михайла Павлика,
який корбою крутить механізм із молодиком на трибуні.
Зеркало, 1890, 1 (13) квітня, №7, с. 4

Університет

Восени 1875 р., по закінченні гімназії, Франко приїхав до Львова і записався на філософський факультет до місцевого університету. Докладного опису обставин свого переїзду до Львова він не залишив. Маємо лише принагідні згадки. На їх підставі можемо догадуватися, що цей переїзд мусив бути великою подією у його житті. Львів, що був столицею найбільшого австрійського краю, в уяві вчорашнього дрогобицького гімназиста «лежав десь у мітичній далечині» [21: 184]. У листах до Давидяка він просив подавати щонайменші деталі з львівського життя, бо це його страшенно цікавило [48: 29]. До Львова він приїхав, за його власним визнанням, «повен маломісточкових фантазій та маломісточкової чутливости» [15: 15]. У листі до Ольги Рошкевич, написаному зразу після вступу в університет, він признавався, що «боявся Львова» і що перші тижні львівського побуту його побоювання справдили: він зазнав немало злигоднів і пережив не одне розчарування [48: 39].

Про Франкові тодішні пережиття можемо здогадуватися на підставі спогадів інших, що прибули до Львова приблизно у тому ж самому часі. Ці спогади об'єднує одна тема – зачудування великим містом. Львів відрізнявся від усього, що вони бачили перед тим. Високі кам'яні будинки, численні величні костели та церкви, сила народу, що роївся на вулицях як мурахи у мурашнику, а серед них особливо багато євреїв – усе це виглядало дуже дивним, як у фантазії¹.

Таке враження про Львів складалося вже у перші десятиліття габсбурзької влади, і то навіть для мандрівників з австрійських і німецьких земель². Період габсбурзького панування було часом швидкого зростання міста. Наприкінці XVIII ст. воно нараховувало 30 тис. мешканців. У перші роки перебування Франка, на межі 1870–1880-х років, населення Львова

перевищило 100 тисяч (103.422 особи у 1880 р.). Двома найближчими містами приблизно такої самої величини у Центральній та Східній Європі був Вільнюс і Київ; на окраїнах Австро-Угорської та Російської імперій їх перевищували тільки Одеса (185–219 тис. у 1870–1880 рр.) і Варшава (308–382 тис. мешканців). Якщо провести уявне коло з центром у Львові радіусом 300 км, то в його межах не було жодного іншого міста, яке могло би зрівнятися з ним своїм розміром. На цьому просторі Львів був метрополією – тобто найпершим містом. У самій Австро-Угорській імперії Львів був п'ятим найбільшим містом після Відня (834 тис. у 1870 р.), Будапешта (320 тис.), Праги (250 тис.) і Трієста (119 тис.). У Галичині найбільше наступне за ним місто, Краків, мало майже у вдвічі менше населення (50–60 тис. у 1870–1880 рр.)³.

Виразна різниця в розмірі між Львовом та іншими галицькими містами підкреслювала його столичний статус. Саме завдяки цьому статусові у місті 1784 р. відкрили університет. Виник певний парадокс: у «найвідсталішому» краї Габсбурзької монархії на початку 1870-х років із шести її університетів містилося аж два (другим був старий Ягелонський університет у Кракові). Окрім університету, у Львові були відкриті у 1844 р. технічна академія (реорганізована у 1872 р. у Львівську політехніку), у 1855 р. – рільнича школа в передмісті Дубляни, у 1874 р. – Вища лісотехнічна школа, у 1880 р. – музична консерваторія, у 1881 р. – школа ветеринарії. Автономія краю та міста дала поштовх до розростання мережі доуніверситетського навчання. Перед запровадженням автономії у Львові було 18 публічних шкіл із 48 класами і 15 приватних шкіл, а напередодні Першої світової війни – вже 43 публічні школи з 466 класами і понад 20 приватних⁴.

Львів відіграв важливу роль завдяки своєму подвійному статусові адміністративного і культурно-освітнього центру. Він діяв як великий магніт для довколишнього люду, що шукав можливостей поліпшити свою долю. За останні 40 років австрійського панування – час, упродовж якого Франко жив у Львові (1875–1916) – кількість городян майже подвоїлася (196 тис. у 1910 р.), головню за рахунок таких самих, як і Франко, прибульців. Великі маси народу прибували сюди завдяки розбудові комунікаційної мережі. Після відкриття у 1861 р. залізничної лінії Львів–Перемишль місто дістало сполучення з Віднем і цілою Центральною та Східною Європою. У 1869 р. відкрили залізничну вітку Львів–Броди, а 1871 р. доправили її до самого австрійсько-російського кордону. Це поклато початок дуже інтенсивному рухові пасажирів і товарів між Львовом та Києвом, Одесою й іншими містами Російської імперії. Для тих російських підданців, які виїжджали

на лікування у Карлові Вари чи навчання до Женеви, вибиралися до музеїв та опери у Відні та Празі, тікали на Захід від урядових репресій та від антиєврейських погромів (1881) чи, навпаки, переправляли зі Заходу на Схід нелегальні політичні видання і нелегальну зброю, Львів ставав обов'язковим транзитним пунктом, нерідко – місцем коротшої чи довшої зупинки або навіть і постійного мешкання.

Роль Львова у східно- і центральноєвропейському потоці товарів, людей та ідей в останній третині ХІХ століття зростає у зв'язку з «п'ємонтським покликанням» Галичини. Столиця найбільшого краю Австро-Угорської імперії стала водночас прихованою столицею для національно свідомих українців і поляків. Вони витворили тут мережу національних установ та видань, що не мали шансів на існування у Російській і Німецькій імперіях. Ще у перших десятиліттях ХІХ ст. роках Львів за кількістю друкованої польськокомовної продукції посідав третє місце після Варшави та Вільна, а наприкінці століття зрівнявся за цим показником з усією Російською імперією⁵. Щодо масштабів україномовного друкування, то до скасування обмежень проти українського друкованого слова в Російській імперії (1905) Львів попросту не мав собі рівних⁶. А загалом за числом періодичних видань різними мовами у перерахунку на одного мешканця Львів на початку 1880-х років переважав значно більшу від нього Москву. Якби Галичина опинилася тоді у складі Російської імперії (а наприкінці 1870-х рр. загроза австрійсько-російської війни й окупації Галичини була досить реальна!), то Львів випередили б у цьому тільки Петербург і Варшава⁷.

Лінія розвитку тогочасного Львова відбігала від інших великих міст як Австро-Угорської, так і Російської імперії. Його ріст не набрав аж таких разючих масштабів, як у випадках Варшави, Києва, Одеси чи Катеринослава⁸. Зміни, що відбувалися тут, мали радше якісний, аніж кількісний вимір – за рахунок поглиблення і тих переваг, які давав його мешканцям столичний статус Львова. За австрійського панування Львів не став ані великим промисловим, ані торговельним центром, будучи насамперед адміністративним і культурним осередком. У 1880 р. у Львові проживало 1,8% всього населення краю, але 13% чиновників і 18% представників вільних професій – порівняно з 7% зайнятих у промисловості й 3,5% усіх робітників⁹. Більшість мешканців навколишніх міст і сіл, що приходили до Львова, за браком фабрик і заводів наймалися на роботу у ремісничі майстерні чи домашню прислугу, на будівництво чи в залізничне депо. Робітничі міграції були нечисельні й не переважували міські інфраструктури, як це було характерно для великих промислових центрів на кшталт Варшави, Лодзя,

Юзівки чи Баку. Роль Львова як адміністративного та культурного центру стримувала масову робочу міграцію ще й тим, що він став багатим містом у бідній провінції, і не кожному дозволяв у ньому жити гаманець. Найновіші моди, що доходили до міста через пов'язання між віденськими і львівськими сім'ями, модерне міське планування у вигляді широких бульварів, що його запровадили замість старих фортечних укріплень габсбурзькі чиновники, щоб якось винагородити себе за вимушене перебування в далекій провінції, спорудження у Львові третього найбільшого в Європі театру, богемна культура численних кав'ярень і ресторанів – усе це, надаючи містові слави «Відня Сходу»¹⁰, означало, серед іншого, відносно високі ціни на мешкання, товари та послуги.

Впровадження міського самоуправління (1870) уможливило вкладання великих коштів у дальшу розбудову міста. У другій половині XIX ст. у Львові запроваджується газове освітлення вулиць, будується мережа водогонів і каналізації, закладаються парки та вводиться трамвайне сполучення. У Львові споруджуються будинки крайового парламенту (1877–1881), залізничної дирекції (1887), ощадної каси (1897), залізничного вокзалу (1904), нового міського театру (1897–1900)¹¹.

Тому Франкові по приїзді до Львова майже на кожному кроці мала впадати у вічі велика кількість риштовань. Він поселився на передмісті, на вулиці з калабанями, навколо якої велися будівельні роботи¹². Відтоді й аж до 1902 р., коли він переїхав у власну віллу, Франко часто міняв квартири. Атмосфера спорудження будинків і вокзалів, відкриття пам'ятників і павільйонів, мощення вулиць каменем буде супроводжувати його всюди. Вона позначиться як на окремих творах («Каменярі», «Муляр»), так і на світогляді у цілому – бо служитиме ілюстрацією суспільного прогресу, здійснюваного за певним планом і завдяки цілеспрямованим зусиллям.

Від моменту свого приїзду Франко мусив спостерігати ще одну річ: швидко колонізацію Львова. В останній третині XIX ст. німецький *Lemberg* знову перетворювався на польський *Lwów*. Польський характер міста маніфістувався на різних рівнях і в різний спосіб: від домінування поляків у місцевій адміністрації до перейменувань вулиць іменами героїв польської історії¹³. Про поступ колонізації можна судити зі спогадів двох Франкових знайомих, котрі, як і він, приїхали до Львова в 1870-ті роки. Першим був польський революціонер Болеслав Лімановський, який після ув'язнення в Сибіру знайшов притулок у Галичині (1870). Столичне місто Львів вразило прибульця своїм німецьким характером:

Львів справляв враження сильно онімеченого міста. Це була пора, коли на вулицях з'явилися печені каштани, і євреї викрикували: «Heisse maronen! Heisse maronen!». Дрібні магазини називали «грайзлернями» (Greisslerei). Було багато німецьких вивісок. У ресторанах частіше було чути мову німецьку, аніж польську. Певний час я ходив на обід до ресторану, розташованому при театрі. Траплялося так, що при однім столі я заставав майже одне й то саме товариство. Всі розмовляли по-німецьки, а до їхньої мови часто впліталоя: «*panie dobrodzieju*». Як потім переконався, то були львівські міщани, які говорили по-польськи <...>. У театрі частіше ставили п'єси німецькі, аніж польські. У костелі єзуїтів у неділю проповідь відбувалася німецькою мовою. В уряді та школах німецька мова ще не поступилася польській. Лекції, які влаштовувалися в ратуші для широкої публіки, були переважно німецькими. Взірцем для Львова у стравах, напоях, забавах і модах був Відень. Повільно, однак, польськість витісняла німецькість. І в 1878 р., коли я покидав Львів, він мав вигляд польського міста¹⁴.

У тому самому році, коли Лімановський покидав Львів, до Львівського університету на правничі студії записався Євген Олесницький, приятель Франка з часів його молодости. Львів видався йому майже чисто польським містом:

Усі уряди польські, школи й університет польські, театр польський, написи всюди польські, торгівля в руках поляків і жидів, що маніфестувалися під національним поглядом як поляки. Мова всюди польська – в крамницях, реставраціях, кавярнях говорили по польськи. Велика то була відвага заговорити до кельнера або купця по українськи і на такого всі зглядалися як щось надзвичайне. Те нечисленне українське населення, що було в місті, крилося кудись по закутках, а наверх його не було видно: розмірно найбільше ще українського елементу було в найнижчих робітничих верствах, між домашньою службою та каменичними сторожами. З тих сфер рекрутувалися головно публіка, що в неділі і свята заповнювала церкви¹⁵.

Іван Франко розпочав своє навчання у Львівському університеті якраз у той момент, коли цей найбільший осередок німецької культури в місті втрачав свій німецький характер. 4 липня 1871 р. віденський уряд скасував обов'язкове вживання німецької мови на правничому та філософському факультетах. Право викладати мали тільки ті професори, які знали хоча б одну з двох крайових мов. Було встановлено трирічний перехідний період. 1874 р. німецькомовні викладачі, які не вивчили руської або польської мови,

мали покинути університет. Розпорядження 1871 р. привело до масового ексодусу німецьких професорів й означало викреслення Львівського університету з числа німецьких університетів. Його роль мав перебрати Чернівецький університет, створений у 1875 р. з метою нести «німецьке світло на Схід»¹⁶. У зв'язку з цим депутат австрійського парламенту і професор Віденського університету Едуард Суес запропонував Львівський університет закрити, бо він занепадає і взагалі зайвий – адже Галичина має ще один університет у Кракові. Інший віденець Арман Дурмайхер у своїй книжці про австрійські університети взагалі відмовлявся обговорювати стан справ у Кракові та Львові, бо після впровадження польської мови наука, вважав він, покинула стіни обидвох університетів і для освічених німців вони стали закладами настільки ж чужими, що й університети французькі й англійські¹⁷.

В обороні польської науки та Львівського університету став місцевий професор Ксаверій Ліске (1838–1891), один з основоположників модерної польської історичної науки. У 1876 р. у відповідь на закиди Едуарда Суеса він написав брошуру «Про позірний занепад Львівського університету». Як головний аргумент він наводив статистику зростання кількості як наукових видань, так і студентів у Львівському університеті після впровадження там польської мови. Його аргументація не була позбавлена національної мегаломанії: мовляв, у світі немає жодного іншого народу, який написав би наукових праць у чужих мовах більше від поляків. Проте в одному він мав рацію: дегерманізація назагал не знизила, а підвищила рівень викладання. До цього німецькі професори поділялися на дві групи: одні, маючи науковий рівень нижчий від посереднього, трактували посаду у Львівському університеті як синекуру, інші, талановитіші й амбітніші, мріяли якнайшвидше досягнути наукових успіхів, щоб дістати запрошення від центральних німецьких університетів¹⁸.

Полонізація Львівського університету відбулася коштом зменшення не так німецької, як руської присутності. До запровадження автономії тут було аж три університетські катедри з руською мовою викладання: руської мови і літератури (з 1849 р.) та дві катедри права (з 1862 р.). Напередодні реформи русини були найчисельнішою етнічною групою в університеті і становили майже половину всього студентства (45,6% у 1857 р.). У 1883 р. вони становили заледве третину (34,8%)¹⁹.

Як сприймав ці зміни Франко, безпосередніх свідчень не маємо. Він мав пропозиції виїхати на навчання до університетів у Відні й Чернівцях, де викладали німецькою мовою. Однак не зробив цього. Навряд чи тому, що

вітав полонізацію – його вірші, написані у перші роки університетського навчання, сповнені сильних антипольських почуттів. Можна думати, що головну роль зіграло його бажання залишитись у Львові як великому культурному центрі галицьких русинів.

Якщо Франко й мав якісь надії здобути добру освіту у Львові, то вони мушили швидко розвіятися. В одній з автобіографій він згадував:

Львівський університет не був тоді світочем у царстві духа; що більше, його можна було б порівняти з закладом для культури безплідности in spiritualibus. Ще сьогодні беруть мене холодні дрижачки при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вчености, про це рабське додержання друкованих зразків і словесних формул. Один з найдібніших учителів того часу Ф. Зрудловський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу, приходячи до нового товариства, рекомендуватися так: «Я є той Зрудловський, що протягом тридцяти літ забивав памороки молоді римським правом, а коли нарешті мені прояснилося в голові, то не мали мене за злочинця, а тільки за божевільного». Інші, більш безглузді панове, не втратили свого розуму, але переживували спокійно і з святою повагою пашу аж до свого блаженного кінця.

Треба додати, що тоді у львівському університеті не викладали ні філософії, ні психології, ні славістики, ні романістики. А психологія, філософія і педагогіка були в руках одного професора Євсебія Черкавського, українця родом, польського шовініста за пристрасстю і політика за професією²⁰. Як депутатові лишалося йому мало часу для університету, а буваючи там, мав звичку читати страшним гробовим голосом з старих зошитів яке-небудь пусте верзіння, що не мало ні початку, ні кінця, – мабуть, це був курс, який він розтягав не на семестр, а на ціле п'ятиліття.

Я пристрасно прагнув знання, але одержав тільки мертвий крам, а його треба було проковтнути, якщо бажалося дістати цісарсько-королівську посаду. Студювання ради хліба, а не науки – це було гасло тодішнього Львівського університету, може, крім єдиного винятку, – історика проф. Ліске, але я не ходив на його лекції.

Я розчарувався, відчув огиду і почав шукати знання поза університетом. [34: 371–372]

Лекції на університеті мене зовсім не зайняли і не дали мені нічогосінько – ані методи, ані здобутків. Я слухав класичної філології у пок[ійного] Венцловського й зівав, слухав руської граматики й літератури у д-ра Огоновського. [49: 245]

У сучасній польській історіографії можна надібати думку, що таку негативну оцінку зумовили Франкові націоналістичні погляди: його нібито гірко вразило обмеження освітніх можливостей для українців в університеті; імпліцитно натякається, що Франко був «знаний зі своєї нелюбові до польської нації»²¹. З такою оцінкою тяжко погодитися. Обминаючи тут загальне питання про те, як Франко ставився до поляків, звернімо увагу на його досить позитивне ставлення до польських професорів Ксаверія Ліске, Юліана Охоровіча і Леона Білінського і надзвичайну критичність до українця Огоновського.

Франко міг бути дуже суб'єктивним у своїх оцінках. Вони також могли мінятися під впливом обставин і часу: в іншому контексті (який, однак, не має нічого спільного з польсько-українським антагонізмом) він дуже критично висловлювався про Ліске та його історичну школу²². Тому їх не можна брати просто так на віру, а варто зіставляти з оцінками інших. Із цієї перспективи цікавою є полеміка, що її значно пізніше, на початку 1890-х р., провадив із Франком його професор Омелян Огоновський. На той час цитована вище Франкова автобіографія була вже опублікована, й Огоновський знав про критичну оцінку його курсів. Він заперечував Франкові, говорячи про себе в третій особі:

Дивним дивом марикує собі тут Франко, що на університеті не міг нічого путнього навчитись. Все-ж покойний Венцлевський був професором тямущим і відтак з його школи вийшло чимало добрих учителів класичної філології; та й мабуть у Омеляна Огоновського можна дечого навчитися, коли в 1878–1879 р. напильнішим его учеником був Олександр Брикнер [Brückner. – Я.Г.], которий тепер є професором університету Берлінського²³.

Огоновський приводить ще один аргумент: на його думку, Франкові подобалася соціологія – але професорам філології годі було її знати²⁴. Цей аргумент у контексті дискусії звучить анахронічно: Франко не зразу захопився соціологією, принаймні на першому році навчання він записався на філологічні курси, зокрема й Огоновського²⁵.

З іншого боку, вкрай критичну поставу Франка до Огоновського поділяв і колишній київський професор Михайло Драгоманов. Під час свого короткого побутування у Львові він завітав до університету, відвідав лекцію з руської літератури й потому сказав у гурті молоді, що «скільки бував по Росії і в Європі, а таких глупих викладів, як у Львові, не чув ніде»²⁶.

Подібну оцінку дав і Михайло Павлик, із яким Франко цілий рік жив разом на одній квартирі. Про Огоновського він писав: «хто чув його один

рік, не має вже що чути на другий»²⁷. Загальний стан університетської науки Павлик охарактеризував, перефразувавши відому латинську мудрість *Non scholae sed vitae discimus* (Учимося не для школи, а для життя) – у Львівському університеті, з його слів, вона діяла навпаки: все для школи, нічого для життя. Тому Павлик твердив, що «волю каміння товкти, аніж вчитися...»²⁸

Цілком можливо, що на Франка і Павлика з його різкими оцінками університетської освіти сильно вплинуло їхнє пізніше знайомство з російською революційною літературою, яка ставила вище офіційної університетської індивідуальну освіту²⁹. Численні сліди цього впливу можна знайти у Павликових листах. У приватних розмовах пізніше він нібито заявляв, що по прочитанню Белінського, Добролюбова і Чернишевського «мав враження, що мене випустили з австрійської тюрми на широкий степ»³⁰.

Була, однак, й об'єктивна причина: провінційність інтелектуального життя у Львові взагалі й у Львівському університеті зокрема. Францу I, засновникові університету, приписують слова: «Не хочу мати вчених, хочу мати чиновників». Відповідно, Львівський університет постав заради двох цілей: виховання чиновників і священників (які, знову ж таки, були державними службовцями), і двома головними факультетами були правничий і теологічний. Програма третього, філософського факультету, формувалася за «залишковим принципом»: там викладали гуманітарні, а почасти навіть природничі дисципліни, що не ввійшли у програму правничого і теологічного факультетів (такий універсальний характер філософського факультету зберігся у деяких сучасних німецьких, австрійських і швейцарських університетах). Серед його викладачів траплялися колоритні фігури, як-от професор історії Маус, виходець із Швабії, який колись був учителем Фердинанда. Це дозволяло йому чути вільно й оголошувати свої ліберальні погляди не озираючись. Але Маус був радше винятком; до того ж Франко не застав його, коли вписався до університету. Назагал же вплив професорів не виходив поза університетські стіни: вони «світили, але не промінювали». Брак публічного життя в університеті неминуче позначився на самому місті. Будучи столицею провінції, Львів до останньої третини XIX ст. не мав достатніх умов, щоб стати вогнищем науки і літератури³¹. У 1861 р. Яків Головацький, попередник Омеляна Огоновського у Львівському університеті, відповідав на прохання російського консула Міхаїла Раєвського у Відні присилати щотижня статті про місцеві новини:

Впрочем, Львов – провинциальный город, важных событий столь мало, что едва и наберется на столько материалов, чтобы еженедельно можно было посылать постоянные статьи³².

Провінційний статус Львівського університету виводився з того культурно-географічного факту, що до останньої чверти ХІХ століття це був найсхідніший форпост німецької культури. Блискучим професорським складом він похвалитися не міг: наукові таланти притягалися «центральними» університетами у Берліні, Відні, Ляйпцигу, Гайдельбергу чи Тюбінгені.

Полонізація Львівського університету докорінно змінила його статус у конфігурації стосунків «центр – периферія». По тому, як російський уряд заклав Віленський університет (1831), а створений на його базі у 1834 р. Київський університет, як і новостворений у 1882 р. Варшавський, стали інструментами русифікації західних окраїн Російської імперії³³, сполонізований Львівський університет виростав до символічної ролі найбільшого польського університету на землях колишньої Речі Посполитої. З колишнього провінційного німецького університету він став університетом у «прихованій» польській столиці. Це привертало увагу польських науковців із російського і пруського заборів. Вони користали з місцевого ліберального режиму і з патріотичним завзяттям будували тут вогнище польської науки³⁴.

Полонізація Львівського університету об'єктивно справила позитивний вплив на Франкову біографію. Це особливо помітно після його першого арешту й ув'язнення з 12 червня 1877 р. по 15 березня 1878 р., внаслідок звинувачень у нелегальній соціалістичній пропаганді. Арешт і ув'язнення докорінно змінили життя Франка – серед іншого, вони поставили його і Павлика на дорогу суспільно-політичної діяльності. Як писав Франко пізніше, до цієї діяльності їм обидвом бракувало теоретично-наукової готовності. Їм самим ще треба було багато вчитися, а до них уже горнулася жменька молоді [49: 246]. Павлик покинув університет і дораджував зробити це Франкові, вважаючи, що університетські студії їм тепер ні до чого, бо ані він, ані Франко не дістануть державної посади. На щастя, Франко не послухав Павлика. Під час зимового семестру 1878–1879 року Франко записався аж на три курси у професора Охоровіча (з філософії фізики, практичні заняття з філософії та семінар із психології) та на курс економії професора Білінського. Обидва професори – Охоровіч та Білінський – були зірками польського наукового життя, котрі, як і Ксаверій Ліске, переїхали до Львова з початком полонізації університету.

Юліан Охоровіч (1850–1917) був одним з основоположників психології, філософом, літератором та винахідником. Становлення Охоровіча як науковця проходило в університетах Варшави та Ляйпцига. У Варшаві він уславився як один з ініціаторів публіцистичної кампанії «боротьби молодії преси зі старою» (1868–1875); сам він поруч зі Свентоховським був одним із лідерів варшавського позитивізму та його головним теоретиком. У 1875 р., по завершенню докторату в Ляйпцигу, він нав'язав контакт із Львівським університетом, де йому запропонували посаду приватного доцента психології та філософії природи. Охоровічеві лекції були незмінно популярні, а його самого студенти дуже любили³⁵. На ідейне формування Франка він вплинув саме тоді, коли тому настала пора зміцнитися теоретично. В останні роки свого університетського навчання він, за власним визнанням, користав головню з лекцій Охоровіча [48: 213; 49: 246].

Охоровіч впровадив Франка у філософію позитивізму. Влітку 1879 р. суперечки про соціалізм і дарвінізм тривали на його університетських заняттях аж два тижні (Франко був їх учасником). Університетська влада дивилися недобрим оком на його позауніверситетську діяльність. Сучасники твердили, що Охоровіч не готувався до лекцій, думаючи, що вистачить самого натхнення. Тому його виклади були поверхові. Це відчувала студентська молодь, а неприязна йому професура вжила це як аргумент, щоб не дати йому посади в університеті³⁶. Охоровіч не дістав обіцяної промоції на посаду професора і в 1882 р. змушений був покинути Львівський університет і саме місто.

Натомість Леон Білінський (1846–1923) був утіленням професорської сумлінности і добропорядности. Відомий економіст, він габілітувався працею про теорію Мальтуса і Рикарда й був одним із перших викладачів у Львівському університеті, що перейшли на польську мову. Білінського залічувано до економічної школи, яку в Німеччині називали «соціялістами з катедри»; він був членом організації німецьких економістів, заснованої у 1873 р. в Айзенаху під гаслом прагнення до суспільних реформ³⁷. Феномен швидкого висунення Франка наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років на позицію провідного теоретика галицького соціалізму до кінця не можна зрозуміти, якщо не взяти до уваги вплив Білінського. Принаймні, у своїй пізнішій публіцистиці на економічні теми Франко засвідчив свою повагу і шанобливе ставлення до праць Білінського [44/1: 338; 44/2: 432].

Франко продовжував ще вчитися у зимовому семестрі 1879/80 роках. І знову його улюбленим професором залишався Охоровіч – йому належало три з п'яти курсів, на котрі Франко записався³⁸. Але ще до закінчення

цього семестру, на початку березня, Франка знову заарештували. Наступне тримісячне ув'язнення не зменшило його бажання закінчити освіти, і восени 1880 р. він востаннє записався в університет, але про його навчання у зимовому семестрі 1880/81 року жодних записів не знайдено. Достовірним залишається тільки те, що Львівського університету він не закінчив. Завершувати університетську освіту йому довелося через десять років – у 1890 році, але не у Львові, а у Чернівцях; він зробив це заради права вступити на докторські студії у Віденському університеті.

Одна з найбільших іроній Франкової біографії і його посмертної слави є факт, що його ім'я присвоїли тому університетові, який він так і не закінчив і в якому йому так і не дозволили викладати. Головним університетом для нього стала тюрма й ув'язнення. Вони не дали йому формальної освіти, але вони зробили його насправді вільним і незалежним та утвердили його моральний авторитет серед декількох поколінь русько-українських інтелігентів.

Народження Мирона

Свої головні амбіції Франко реалізував поза університетом. Він мріяв стати «руським літератором». На момент приїзду до Львова серед місцевої руської студентської громади Франко вже мав славу видатного молодого письменника³⁹. Про це він писав своїй коханій по декількох місяцях перебування у місті:

Я починаю тут в Львові ставатися якимось куріозум або знаменитістю, не знаю. Не раз прийде який-такий до кружка.

– З ким маю честь?

– Іван Франко!

А там збоку докине другий:

– Vulgo Джеджалик.

А той християнин стане та очі витріщить!.. [48: 47]

Як молодий письменник, Франко мусив визначитись у своїй національній орієнтації. Від цього великою мірою залежали зміст і читацький успіх його творів. Львів часів галицької автономії був «націоналізаторським» містом⁴⁰: дискусії навколо ідентичности досягали тут найвищої інтенсивности і рідко кого могли залишити осторонь. Для молодого Франка після сонливого публічного життя у провінційному Дрогобичі цей досвід був цілковито новим. У Львові, признавався він згодом, «я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі і

незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік» [49: 244].

По приїзді Франко вступив до русофільського «Академического кружка». Пізніше він тердив, що його зв'язки з русофільством були припадковими й ідейно з ним він не мав нічого спільного. Свій вибір він пояснював бажанням друкуватися на сторінках «Друга» і мати доступ до бібліотеки⁴¹. Але його знайомі з тих літ говорять що інше: Франко мав тоді «закраску русофільства»⁴². Це підтверджують невеликі, але промовисті деталі: у протоколах нарад в «Академическом кружке» Франко дописував до свого ім'я патронім «Яковлевичъ» на русофільський манір⁴³; в одній зі своїх рецензій при імені рецензованого автора вживав слово «господинъ» [26: 29]; збережені бланки голосування у 1876 р. засвідчують, що із 56 студентів лише семеро вжили фонетичний правопис, і Франка серед них не було⁴⁴.

Русофільством відзначалася більшість руського студентства. Русофілами були Франків друг, завзятий «етимолог» Михайло Павлик, і ще одна «свіжа» літературна сила, Володимир Левицький, який одночасно з Франком приїхав із провінції до Львова і ввійшов до редакції «Друга»⁴⁵. Русофільство було тоді провідною течією у руському таборі. Це, серед іншого, відображалося у кращому фінансовому і матеріальному становищі «Академического кружка» порівняно з народовецьким «Дружнім лихварем». «Кружок» діставав субвенції від русофільських товариств і інституцій, які були значно багатші від народовецьких, оскільки мали більшу кількість членів, у тому числі серед верхівки руського суспільства⁴⁶. Він мав три великі кімнати у Народному домі – головній руській інституції у Львові, читальню і власну бібліотеку, його члени отримували позички та стипендії, театральні квитки за меншу ціну тощо. Тимчасом як «Дружній лихвар» не мав ні свого приміщення, ані бібліотеки, ані (що для Франка було найважливіше) власного видання на зразок «Друга». Часопис «Правда», що його видавали народовці, мав радше політичне, аніж літературне спрямування, та ще й виходив дуже нерегулярно. Про періодичність «Правди» не було й мови, бо, згідно з чинним австрійським законодавством, це вимагало грошової застави (кавції) – на що народовців явно не вистачало. Діяльність товариства «Просвіта» була дуже млява, і полягала головню в організації двічі на рік зборів: загальних, для полагодження адміністративних питань, та вечорниць, що збиралися на початку березня для вшанування пам'яті Шевченка (і то доводилося наймати чужий зал і чужі сили, як-от хор і солістів із польського товариства)⁴⁷.

Обговорюючи національну орієнтацію молодого Франка, треба брати під увагу ту обставину, що «Академический кружок» і «Дружній лихвар» не перебували у стані перманентного конфлікту. Як переконливо аргументувала дослідниця тогочасного студентського життя, обидва товариства слід уважати двома напрямками всередині однієї течії – національного руху галицьких русинів, заки він набрав чіткої кристалізації⁴⁸. Сам «Академический кружок» не був однорідним. «Твердими русинами» (переконаними русофілами) у ньому була невелика група студентів на чолі з його головою Степаном Лабашем. На іншому полюсі стояла група «угодовців» – прихильників досягнення компромісу з народовцями. Їхніми лідерами були Антін Дольницький, Михайло Павлик і Володимир Левицький. Франко належав якраз до середини, що вагалася, не знаючи, на чий бік стати⁴⁹.

Не можна сказати, що Франко був геть у всьому половинчастим і маловиразним. У своїх друкованих творах він раз по раз набирав рішучого тону. У вірші «Наперед!» (осінь 1875 р.) Франко кликав русинів на «страшню брань», що «жде на нас», але з мечем не зі сталі, а з науки правди. Головним ворогом в уяві «Джеджалика» була Польща. У боротьбі з нею він звучить дуже героїчно: «най сам Мицкевич зрить / Днесь Польщу розвалим!»⁵⁰. Інший його вірш написаний від імені «Бога свободи». Він кличе всі братні слов'янські народи (очевидно, поляки до їх кола не належали) на «бій святий» «звалити тирана з висоти» – Османську імперію.

Онъ не опресе намъ, – онъ хорый!
Въ Европѣ встане день новый:
Герцеговина й Черногора
Най буде кликъ нашъ боевый!⁵¹

Обидва вороги молодого Франка – це вороги зовнішні. Варто звернути увагу, що серед них немає Російської імперії. Навпаки, його вороги є водночас «історичними» противниками Росії, отже, принаймні імпліцитно Франкове русофільство не виключало російської орієнтації. Це підтверджується його розумінням руської літератури як літератури, спільної для малоросів і великоросів [48: 10]. Таке розуміння резонувало з закликами інших авторів «Друга» не розмежовувати ці два культурні потоки: «Есть один тільки народ рускій в історії, розвитку, вообщє в культуре, есть тільки один в літературі... І Шевченко, і Пушкін, і Гоголь, і Федькович і пр. суть виразом многосторонного, ясновсвєтлящого русского духа»⁵².

Ідеалом молодого Франка є «свята Русь». Про його релігійність важко сказати щось однозначне – але принаймні він вважає за потрібне маніфестувати її публічно у своїх віршах. Один із них мав назву «Божескость людського духа», інший – ще промовистішу «Стих в честь го В[ысоко]п[е]р[восшенства] Кир Йосифа Сембратовича митрополита <...> в нарочитый день тезоименія 26 декемврія 1875 (7.І.1876) в чувстві іскренней благодарности і ізрядного почитаня Питомцами гр. к. ген. Семинарії Львовской предложенный “Хреста мы знаменем хрестились”» (1875)⁵³. Приблизно у тому самому часі, коли Франко писав свій «стих в честь» митрополита Сембратовича, він виступив в «Академическом кружке» з публічною доповіддю «Поэзия и еи становиско въ нашихъ временахъ». «Поэзия, – сказав він у ній, – есть вынайденье искры божества въ действительности»⁵⁴.

Ми рівно ж не знаємо достеменно, як співвідносились у свідомості молодого Франка його релігійність із його патріотичним почуттям. Щоб захищати цілісність «Русі», розколотої на православну і греко-католицьку церкву, треба було піднятися понад релігійні почуття. У приватній дискусії з Сильвестром Сембратовичем, редактором церковного часопису «Русский Сіон», Франко доводив, що народність (нація) має стояти над вірою⁵⁵ – але, правдоподібно, ця дискусія відбулася пізніше 1875 р. У кожному разі, на захист «Русі» Франко підіймається не з меншим завзяттям, аніж закликає воювати проти Польщі і Туреччини. Він, наприклад, засуджував молодого українофільського поета Корнила Устияновича, який в одній зі своїх поетичних збірок наважився «вляти в нас ненависть проти імені Русь, русин <...> і знищити віру в святість княгині Ольги» [26: 18]⁵⁶.

Проти першого, – писав Франко, – попросту повстає наше власне чувство. Історія усвятила назву Русь. Під такою назвою предки наші боролися і голови клали, то назва і віра в її святість охоронила нас од національної і моральної погибелі. [26: 18]

Франкова критика Устияновича-молодшого варта особливої уваги з двох причин. По-перше, це є дискусія навколо того, які суспільні цінності й орієнтири має проголошувати національний руський поет. Саме під цим кутом зору дивиться на Устияновича Франко і, можна думати, саме так бачить себе самого у майбутньому. По-друге, Франкова критика дозволяє позиціонувати його щодо поділу руських патріотів не лише на українофілів і русофілів, але й на консерваторів і демократів. Дослідники студентського руху 1870-х років твердять, що друга розділова лінія, можливо, була

важливішою за першу. Члени товариств поділялися між собою не так на русофілів та українофілів, як на прихильників «більшого або меншого консерватизму, більшої або меншої прихильности до народу» – хоча навіть ці поняття є занадто ясні, «щоби приложити до котрої-небудь з воюючих сторін»⁵⁷.

Франкова критика Устияновича позиціонує першого ближче до русофілів і консерваторів, другого – до українофілів і демократів. Цікавим у цьому протистоянні є факт, що Устиянович декілька років тому сам був таким «панроссом», що й Франко. Він так само ненавидів Польщу, пробуджував у собі «дух слов'янина», славословив «победоносну Москву» на Балканах, був «захисником Русі». Устиянович став однак українофілом після двох візитів до Російської імперії у 1867 та 1872 р. Там, серед іншого, його захопив українофільський рух своїм демократизмом, радше ніж націоналізмом, своїм бажанням «зблизитись до народу, піднести той народ до себе»⁵⁸.

За один рік, з 1875 по 1876, значна частина руських студентів, серед них і Франко, пережили таку саму ідейну революцію, що й Устиянович – щоправда, нікуди не виїжджаючи. Промотором цих змін став доцент Київського університету та українофіл Михайло Драгоманов, який поклав собі встановити тісні контакти з львівськими студентами-русинами. Зрозуміти Франкову ідейну еволюцію у 1875–1876 р. неможливо без бодай короткого екскурсу в історію українофільської орієнтації. Зазвичай цю орієнтацію розглядають у контексті українського націоналізму, у кращому разі – нарівні з іншими альтернативними національними орієнтаціями, у полі напруги між польським націоналізмом та імперською владою⁵⁹. Повз увагу більшості дослідників проходить, однак, факт, що українофільство стосувалося не лише національної орієнтації, але й пропронувало певні суспільно-політичні преференції у системі координат «лівий – правий», «консерватор – поступовець» тощо. І часом складно визначити, що було на першому, а що на другому місці – соціальні чи національні мотиви. Але для адекватного розуміння природи українофільства не можна відділяти одне від другого.

Це добре помітно на прикладі Кирило-Методіївського братства (1845–1847) – першої організації, що поклала початок вичленуванню української ідентичности зі спільноруського потоку. Подібно до інших націоналістичних організацій, що виникли в цей час («Молода Італія», «Молода Німеччина», «Молода Ірландія» тощо), воно намагалось поєднати національні гасла з ідеєю демократії. Стремління «братчиків» можна звести до декількох

пунктів: звільнення селян від кріпацтва, просвіта народу, слов'янська федерація на демократично-республіканській основі (про політичне відокремлення України від Росії у них не було й мови). Ідеологічним наріжним каменем модерної України став заклик найвизначнішої постаті у середовищі Братства, Тараса Шевченка, до одночасного національного та соціального визволення⁶⁰.

Київська громада продовжувала цю лінію, але з поправкою на інший, радикальніший дух часу. Урядові донесення писали про членів громади як про «общество коммунистов», що ширять між народом «вредные идеи и мысли»⁶¹ і носять в одній кишені писання «батька Тараса» (Шевченка), а в другій – «Капітал» Карла Маркса⁶². Саме Михайло Драгоманов винайшов формулу поєднання національних і соціальних мотивів, яка стала своєрідним моральним імперативом для декількох поколінь українського національного руху аж до революції 1917 року. Він уважав, що для українського народу як для народу «плебейського», де основну масу становить малоземельне селянство, а панівні класи є польськими, російськими, німецькими або єврейськими, завдання соціального та національного визволення збігаються. На думку Драгоманова, «по обставинам України тут плохий той українець, що не став радикалом [соціалістом. – Я.Г.], і плохий той радикал, що не став українцем»⁶³.

Київська Громада не була однорідною. Драгоманов був лідером лівого крила, т.зв. «лівобережних» українофілів. Вони були вихідцями з різних станів («різничинцями») з Лівобережної України (Малоросії), де була живою ще пам'ять про козацтво і козацьку державу. Накладаючись на впливи західних ідеологій та захоплення молоді російською прогресивною літературою, ця пам'ять витворювала атмосферу радикальних настроїв⁶⁴. Поміркованіше крило виводилося – здебільшого, але не тільки – зі сполонізованих поміщиків Правобережної України. Але їхній вибір української орієнтації також був продиктований не так національними, як соціальними мотивами. Багато з них пройшли через польський революційний рух, але у певний момент порвали з ним і перейшли на бік українського селянства, щоб не почуватися «дармоїдом-паразитом»⁶⁵. Праві громадівці були виховані у польсько-французькій культурі, що домінувала у помістях Правобережжя, і до росіян ставилися зверхньо як до нації нібито малокультурної. Лідер «правобережців-європейців» Володимир Антонович уважав вплив російської культури на Україні занадто великим, а тому шкідливим⁶⁶.

Розходження між «правим» і «лівим» крилом київської Громади відображали дві різні моделі, на яких мала би будуватися українська нація.

Обидві визнавали чільну роль українського селянства. Але у «лівобережній» версії українська нація мала головно селянством й обмежуватися. Виняток робився для міських трудящих мас та передової інтелігенції – «усіх, хто робить корисну громаді працю» (Драгоманов)⁶⁷. Натомість правобережні виступали за розширене розуміння нації – за включення в неї й інших класів, щоб українець міг бути «і попом, і землевласником, і купцем, і суддею, і чиновником, і поліцейським, і публіцистом, і соціялістом, і радикалом, і консерватором, і лібералом, і легітимістом, і буржуа»⁶⁸.

Розходження між двома крилами Київської громади аж до середини 1880-х років поступалося місцем компромісу. Виразом цього була тісна співпраця Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова як двох лідерів Громади⁶⁹. Зокрема, у 1876 р. вони спільно видали працю «Исторические песни малорусского народа», за яку були пошановані престижною Уварівською премією⁷⁰. Окрім спільного для всіх «хлопоманства» (так обзивали популізм громадівців їхні опоненти з польських та російських середовищ)⁷¹, обидва крила єднала ідея «нероздільної єдності Малоросії з Великою Росією». Вони були переконані, що українці повинні розділяти спільну долю з Росією у надії, що рано чи пізно вона вийде на іншу дорогу, дорогу політичної свободи і широкого розвитку особистості⁷². Російський уряд спочатку не виявляв надмірної ворожості до організованого українства. Подібно як він уживав марксизм для поборення свого головного політичного противника – російського народництва, так само розвиток української культури сприймався ним як забороло проти польського національного руху – єдиного націоналізму, який серйозно турбував Санкт-Петербург у Південно-Західному краї. Ще на початку 1860-х років влада не лише не чинила перешкод для видання українських букварів, але й асигнувала українські підручники через міністерство народної освіти⁷³. Українська (малоросійська) та білоруська культура вважалися частинами однієї великої руської (але не великоруської!) культури, що мала протистояти польським культурним і національним впливам на західних окраїнах Російської імперії.

Ця формула захиталася на початку 1860-х років. Переломне значення мало польське повстання 1863 р. Як і попереднє повстання 1831 р., воно поставило під сумнів громадянську модель імперської лояльності. Тепер самої тільки лояльності підданців до монарха вже не було достатньо. Потрібно було ще й лояльність до культури, мови та релігії народу/нації, чие ім'я носила сама імперія. Російська імперія лише починала освоювати логіку націоналізму. Ліберальні реформи не були відкинута. Але їхне

проведення було поставлено у залежність від успіхів русифікації у тому чи іншому регіоні⁷⁴.

Український рух став однією з перших жертв зміни офіційної політики. Повстання 1863 р. породило безпідставну підозру, що український рух є польською інтригою. Російський уряд чи не вперше почав усвідомлювати загрозу українського національного проєкту для цілісності імперії. Результатом стала заборона 1863 р. вживати українську мову для освіти і масових видань. Царська політика до українського руху не відзначалася постійністю: періоди репресій чергувалися з періодами відносної толерантності. На початку 1870-х років громадівцям вдалося відновити свою діяльність. Вони здобули певну кількість голосів на муніципальних виборах у Києві, розпочали видання газети «Київській телеграфъ» та перебрали у свої руки місцеве відділення Імператорського географічного товариства, що ставило собі за мету збирання та публікацію етнографічних матеріалів. Успіхи громадівців викликали серйозне занепокоєння серед їхніх опонентів у Києві, прихильників «руськості». Короткий період лібералізації змінився новою, на той раз значно жорсткішою забороною публічного вживання української мови⁷⁵.

За цих обставин київська Громада вирішила перенести центр своєї діяльності поза кордони Російської імперії, на Захід. Це завдання було доручено Михайлові Драгоманову, що сам став жертвою репресій – «за соціалістичні тенденції та український сепаратизм» його було звільнено з посади доцента Київського університету. Не чекаючи на офіційне вислання, на початку 1876 р. Драгоманов виїхав за кордон. Перед від'їздом Київська громада визнала його своїм посланцем й обіцяла підтримувати його діяльність на Заході фінансово⁷⁶.

Першою зупинкою Драгоманова по дорозі на Захід був Львів. Тут його вперше побачив Іван Франко, коли Драгоманов відвідав лекцію Огоновського і по її закінченні висловив вбивчу оцінку львівського професора⁷⁷. Скепсис Драгоманова щодо рівня інтелектуального життя галицьких русинів мав за собою довшу історію. Вперше він побував у галицькій столиці у 1873 р. Драгоманов був шокований побаченням тоді у Львові. Уродженець містечка Гадяч на Полтавщині, він ще з дитячих років виніс глибоку відразу до гри в карти – улюбленого заняття провінційної інтелігенції. У Львові він відвідав «Руську бесіду», один із центрів народовецького руху. Там перед його очима постала така картина:

Коли се я бачу у Львові, в університетському місті, в столиці вільнішої частини нашої Русі в на пів політичному товаристві – столи з картами,

і за ними сидять звісні патріоти, професори, літератори, політики, для них покидають усяку розмову про найбільше пекучу справу патріотичну, народну, літературну. «Та се ж старий Гадяч, повітове місто Миколаївської доби!» [тобто часів правління Ніколая I (1825–1855)]. – Я.Г.] – думалося мені, коли я вертався у свій готель після першого вечора в «Бесіді» – ось куди я вернувся, об'їхавши стільки світа!⁷⁸

Цей епізод дуже добре передає різницю між «наддніпрянцями» і «галичанами». Галицько-руські політики й інтелектуали жили в одному з наймодерніших міст Східної Європи, але попри те лишалися однією з найменш інтелектуально змодернізованою групою – нові сучасні літературні, мистецькі і політичні течії обминали їх стороною. У цьому вони сильно відрізнялися не лише від місцевої польської та єврейської еліти, але й від українців із Російської імперії. Це безпосередньо відчули на собі молоді галицькі русини. Член руської студентської організації «Січ» у Відні Остап Терлецький після відвідання Києва у 1874 р. писав своєму приятелеві:

А Вам скажу щирю и одверту правду, що перед громадою в Київi и перед усіма Українцями я стояв теж в опозиції до теперішнього провадження справ народних ві Львові. Я сам своїми власними очима переконався, як Львовяне зледащили и на ніщо звели себе и цілу партію, котра по неволі на них спускатися мусить. И який величєнний контраст між Львовом и Київом! Яка в Київi невсипуща праця, – я своїм очам не хотів повірити⁷⁹.

Подібного погляду тримався й Михайло Павлик. Він так ніколи й не виїхав до Києва (хоч і збирався туди декілька разів). Але свій образ України й Києва він складав за допомогою приїжджих українців. Досвід спілкування з ними приводив його до невтішних порівнянь. «У Вас (хоть і не всі) – люде, а у нас – дрянъ, – писав він у листах до Драгоманова. – Оттаких би нам у Галичині <...>. Не знаю, кажу Вам, що би я був робив, якби не був познакомився з украї[н]цями...»⁸⁰.

Не дивно, що за таких обставин Драгоманов зміг справити великий вплив на молодих руських інтелігентів. Спочатку він вирішив зробити головну ставку на галицько-руських студентів у Відні, об'єднаних у народовецьку організацію «Січ». Головна битва сталася у травні 1873 р., коли «поступовці» добилися його перетворення на наукове. Очолив їх Остап Терлецький, студент, а пізніше бібліотекар Віденського університету [33: 322].

Але найбільшого успіху Драгоманову вдалося досягнути у Львові. У 1874 р. в одному з перших номерів журналу «Друга» вчитель руської

мови у Львівській гімназії о. Ігнатій Онишкевич помістив статтю «Новое направление украинской литературы». Стаття реферувала зміст двох київських статей Драгоманова про співвідношення між російською, великоруською та малоруською (українською) літературами. Драгоманов спростовував поширену думку, що українська література виникла внаслідок «польської інтриги». Він пропонував розглядати цю літературу як частину ширшого літературного процесу у Російській імперії. На його думку, українська література є «простонародною», пристосованою виключно для усвідомлення і просвітлення простого малоруського народу. Такий же самий статус мала мати література великоруська – як література для усвідомлення народу великоруського. Й обидві входять як складові потоки у літературу російську, яка мала бути більшою і вищою, бо призначатися для освічених класів, з розвинутішими естетичними почуттями. Якщо галицькі русини хочуть наблизитися до російської літератури, то для них природно буде скористатися для цього українською літературою, як це вже роблять «малоросійські» (українські) діячі й учені з Російської імперії. Стаття Онишкевича кінчалася закликком до галичан подумати, за закликком Драгоманова, про мовну одностайність усіх руських видань у Галичині. Але як справжній «твердий русин», він був проти ідеї Драгоманова замінити «етимологію» «фонетикою»⁸¹.

Онишкевичева стаття дала Драгоманову добру нагоду втрутитись у галицько-руські справи. Відповідь вилилася у три листи до редакції «Друга». Ці публікації 1875–1876 рр. були частиною його хитромудрого плану, укладеного ще у 1872 р.: «поширити в Галичині український напрямок через нову руську (великоруську) літературу, яка своїм світським характером підірве в Галичині клерикалізм та бюрократизм і наверне молодь до демосу, а оскільки демос там український, то українська національна свідомість досягнеться сама собою». Драгоманов був певен, що галицька руська молодь, попри її симпатії до Росії та російської культури, насправді не знала ані російської мови, ані російської літератури. А тільки-но вона познайомиться з російською літературою, то зразу зрозуміє, настільки мова галицько-руської літератури відрізняється від російської. Окрім того, знайомство з творами російських письменників-народників – Герцена, Чернишевського, Добролюбова – відверне їх від наміру творити «салонну літературу» і поверне їх лицем до народу. А орієнтація на народ неодмінно приведе до перемоги української течії⁸².

Попри позірну складність й інтелектуальну надуманість, план Драгоманова спрацював. Його листи до редакції «Друга» частина студентської

молоді сприйняла як одкровення. Коли з другим листом редактори журналу ще намагалися дискутувати⁸³, то третій вони помістили без відповіді, бо з головним пунктом аргументації Драгоманова – «потребі студій над ходом європейських передових ідей при гарячій чувстві до народности» – вони цілковито погоджувалися⁸⁴. Під впливом Драгоманова в середовищі русофільського «Академического кружка» сталася революція. У жовтні 1875 р. прихильникам угоди з українофільською течією вдалося ввійти у керівництво товариства. За їхньою намовою на початку 1876 р. до «Кружка» вписалося 13 студентів-народовців. Завдяки цьому маневру «угодовцям» вдалося переголосувати «твердих» і повністю перебрати у свої руки спочатку редакцію «Друга», а потім і саме товариство. Драгоманова було оголошено почесним членом «Академического кружка»⁸⁵.

Зміни в «Кружку» найкраще задокументовані на сторінках журналу «Друг». Починаючи від 1876 р. він починає виходити у новому, більшому форматі. Але ще більші зміни сталися в його змісті: відтепер головну частину становлять не літературні матеріали (повіді, оповідання, поезії), а літературна критика і дискусії. Міняється й сам тон публікацій – із салонно-запопадливого, котрим «тихий і щирий Друг» потурав смакам публіки (а надто «руским девицам-красавицам»⁸⁶), на агресивно-зухвалий, спрямований на утвердження нової програми: «праці около добра нашего народа, піднесенє и просвіщенє тутешнего руского елемента на его же мові»⁸⁷. Знаком цих змін стали, між іншим, передрук, на пораду Драгоманова, антиклерикальної повісти Глеба Успенського «Отравленный дякон», опублікованої в петербурзьких «Отечественных записках» під псевдонімом . Іванов, і стаття Драгоманова «Изъ русской общественной жизни». Статтю вміщено саме задля того, щоб ознайомити з найновішою белетристикою Росії та покінчити з «безплідними суперечками» про стосунок галицької літератури до літератури «руської»⁸⁸.

Першою ластівкою, що знаменувала зміни в самій редакції «Друга», стала коротка стаття Михайла Павлика «Из уст народу», надрукована у квітні 1876 р. У ній він подав три народні пісні, дві з котрих записав сам, третю – його сестра Анна Павлик. Публікацію він закінчив закликком до молоді записувати пісні, якщо хто не зможе кирилицею, то латинкою⁸⁹. Дуже скоро по тому Павлик розпочав свій власний хрестовий похід проти старих символів і старих ідолів. В одному з травневих номерів він надрукував рецензію на три найновіші видання – «Житє Тараса Шевченка» Омеляна Огоновського, брошуру Стефановича «Пянство і погибель народа» та «Байки і повѣстки» Івана Верхратського. Із цих трьох Павлик пощадив лише

Огоновського, ствердивши тільки: «Все, що пишешся, повинно бути важне і для “простих” і для “образованих” людей, повинно мати рівну стійність і для люду, і для інтелігенції». Найбільше дісталосся Верхратському. У цього самозваного поета, писав Павлик, немає поетичного таланту, і краще б він узявся до складання словника термінів або спробував укласти Словник малоруської мови, або ж зайнявся натуральною історією⁹⁰. Для Павлика критерієм поетичного хисту є вміння відтворити дух народної пісні: «Коротенька народна пѣсня засоромѣ всю «надобну» літературу п. В[ерхратського], «знателя языка». Тутъ житѣ – а въ «надобной лите- ратурѣ» п. В[ерхратського] звѣдъ слѣвъ – трупъ»⁹¹.

Павликові рецензії стали скидатися на відверте літературне хуліганство: він намагався якнайдошкульніше вдарити супротивника, не дбаючи про аргументи і не щадячи його еґо. У рецензії на «Новели Володимира Пасічинського» писалося, що «при страшном убожестве литературним нашего края публикується самая дрань»⁹². Як писав Верхратський у своїй відповіді, «огидна і поверхова» Павликова критика «не пояснює нічого, не виказує нічого, окрім мѣлкости и злобы дописавателя»⁹³. Верхратський написав окрему брошуру про шкідливу літературну тенденцію «Друга», закінчивши її зверненням до священицтва: «Не пренумеруйте “Друга”! Прочь съ “Другомъ”!»⁹⁴.

Редакція «Друга» дістала гострий відгук і від іншого лідера народовецької течії, о. Степана Качали. Врадуваний попервах вісткою про те, що «Академический кружок» і «Друг» перейшли на українофільство, він, однак, засмутився, коли прочитав листи Драгоманова – «того нигилисти московского <...>, котрий убираєся в красне пір’я європейської цивілізації и науки, нехтуючи народность и все що для чоловіка було святим». Досі українофільству закидали то політичний сепаратизм, то польський патріотизм. Тепер, після перевороту в «Друзі», українську орієнтацію пов’язуватимуть із соціалізом, комунізмом і нігілізмом. «Лихо у нас, – закінчував Качала свою критику, – не мож іти с твердими [русофілами. – Я.Г.] для їх керунку, але гірше іти з молодими, де проявляються так згубні тенденції»⁹⁵.

Не полишив своєю увагою «Друга» і табір русофілів. «Слово» присвятило молодіжному журналові декілька публікацій, продовжуваних із номера в номер протягом червня – липня 1876 р. Критицизм «Друга» відіграє роль підду і шкідливу, бо прививає у молодіжні серця «ненависть къ общепочитаемымъ русскимъ институциямъ» і деморалізує дівиць як читачок. Окремо діставалося Павликові за грубий і непристойний тон його публікацій.

Програмово же «Слово» докоряло «Другові» за космополітичність (на його сторінках більше пишеться про «Париж, Варшаву, Висбаден, Жорж Санд і др.»). «О русских князях, о славней нашей минувшости, не упоминается в “Друзь” ни словомъ») і за «многоязычіє» (редакція журналу не знає навіть, як написати «такое святое слово, якъ – рускій»). У дискусії з «Другом» «Слово» волило приймати поставу ображеної гідності: «на грубые, неприличные, съ правдою несходные оскорбленія малолетнихъ юношей остается только отвѣтъ: нѣхай мальчики забавляются!»⁹⁶.

Виступи Павлика та його друзів виконували важливу роль: вони творили нові дискурсивні поля, що їх раніше у галицько-руській публіцистиці не було. Провокативно-образливий тон змушував опонентів брати слово на свій захист. Тим самим вони збільшували число текстів про характер і завдання літератури, а скандал, що супроводжував ці публікації, неминуче привертав увагу місцевої читацької публіки до цих питань.

Опріч критики, Павлик пробував творити позитивну програму. 12 (24) червня на музично-декламаторському вечорі з нагоди 33-ї річниці смерті Маркіяна Шашкевича він виголосив доповідь «Про потребу етнографічної роботи в Галичині». Доповідь багато в чому повторювала аргументи трьох листів Драгоманова. Головною її тезою був брак у Галичині народної літератури, що могла би прислужитися широким масам і подати їм корисну науку. Таку літературу може витворити лише етнографічна праця. Етнографія покаже справжні потреби народу, з одного боку, та зверне увагу руської інтелігенції на поступові європейські ідеї, з іншого. В сумі ж вона викличе в Галичині масовий рух поборників народного діла – так як це стається по всій Європі і як це вже сталося в підросійській Україні. Павликів виступ, як писав «Друг», «приняла публіка с правдивим восторгом, що ручаєсь нам за то, що подібні гадки скоро приймуться тепер межі молодіжжю»⁹⁷.

23-річний Павлик став лідером усього нового руху. З його іменем пов'язували переродження «Академического кружка» й переведення його «на Драгоманівську дорогу»⁹⁸. На фоні Павлика Іван Франко як публічна фігура виглядав невиразно і блідо. Він став бібліотекарем товариства, а наприкінці лютого 1876 р. – секретарем редакції «Друга» (головою там і там було вибрано Антона Дольницького). Франко утримував першість у кількості літературної продукції, друкованої у «Друзі», а влітку 1876 р. видає першу збірку своїх творів⁹⁹. Але жодна з цих публікацій не приносить йому більшого успіху, не ставить його в центр публічної уваги¹⁰⁰. Його театральний дебют – прем'єра п'єси «Три князі на один престол» 9 березня

1876 р. – скінчився невдачею, що межувала з провалом; головню, як повідомляє «Друг», через відмову дирекції польського театру позичити костюми, але не останньою чергою також через авторські похибки і невикінченість сюжету¹⁰¹.

Показовою була історія найбільшого на той час Франкового твору – повісти «Петрії і Довбушуки». Франко почав писати її й друкувати у «Друзі» ще до публікації там листів Драгоманова, а завершив аж наприкінці 1876 р., по перевороті у «Кружку»¹⁰². Головною сюжетною інтригою була ворожнеча між двома родами, Петріїв і Довбушуків, навколо схованих скарбів галицького опришка Олекси Довбуша. Написана в дусі Гофмана й Ежена Сю повість повна фантастичних елементів, чи не найбільшим із яких є поява 150-річного (!) Олекси Довбуша як одного з головних персонажів. Редактор «Друга» Антін Дольницький мусив навіть вирізувати цілі сюжети, настільки вони здавалися йому фантастичними і неймовірними. Авторська оповідь з карколомними любовними лініями головних героїв обтяжена моралізацією та довгими ліричними відступами¹⁰³.

Франко явно пробував догодити смакам галицької читацької публіки. А саме проти них спрямована була критика Драгоманова у листах до редакції «Друга»:

Целью литературной работы в Галичине служит почти исключительно выработанная печальной историей рутенская публика, иереи, трепещущие консистории, урядники, держащиеся за свои «посады», давно позабывшие свои семинарские и университетские тетрадки и не думающие следить за ходом европейской мысли, едва-едва поддерживающие свой аппетит к литературе польскими и немецкими газетами и журналами в конфейных, да «красавицы», в которых в Галичине, по немецкому образцу, видят кухарок, или по шляхотско-польскому – наложниц и салонных болтуний, «красавицы», которые не читали кроме молитвенника да польских «Розмаитосцей». И литературные идеи и вкусы этой публики – становятся законодателями Ваших литераторов!¹⁰⁴.

Характерно, що до цього листа Драгоманова редакція «Друга» додала передмову: «Думки, висловлені в ньому [в листі], хоч може декуди й занадто гострі, та проте до тої міри варті ближчого розгляду й уваги, що ми поручаємо його нашій публіці, а особливо нашим молодим письменникам [курсив мій. – Я.Г.], із яких може не один в теперішній переходовій порі нашого письменства не знає, на яку дорогу ступити і куди простувати, щоб його праця не була марна, і щоб він бодай своєю щирою охотою причинився

до здійснення великої життєвої думки: реальної просвіти і піднесення нашого народа»¹⁰⁵.

Про повість «Петрії і Довбушуки» Павлик навесні 1876 р. розмовляв із Франковим вітчимом, коли гостював у Нагуєвичах «...Заговорилися ми з ним, – писав Павлик Драгоманову, – і він каже Франкови: лиши тих Довбушуків, то неподібно, а возьми ся до чогось розумнішого <...>. І се каже селянин письменний о «Друговій» літературі... Видите, яких літераторів виховує гімназія, що не в силі щось люцького написати <...>»¹⁰⁶ У своїх листах до Драгоманова Павлик не жаліє гострих слів на адресу колеги: оскаржує Франка у конформізмі, називає його «прапорчиком» (chorągiewka), «дволичним», «непосидючим», «фальшивим», а в одному випадку не зупиняється навіть перед тим, щоб звинуватити у донощицтві та плагіаті¹⁰⁷.

Причини Павликового роздратування мали, так би мовити, програмовий характер. Він вірив в особливе покликання нової інтелігенції селянського походження. Вихована тяжкою працею селян, вона тепер мусила повернути їм борг вдячності. На львівське студентство сподіватися марно, бо серед них панує погордливе ставлення до галицького селянина. Їх смішить уже саме слово «хлоп», і вираз «хлоп-бик», тобто прирівнення селянина до скотини, чути серед них раз у раз. Павлик навіть вигадує терміни на позначення цього середовища: «шляхетство», «попівська шляхта». Згідно з Павликом, серед редакції «Друга» «найкращі люде з [молодих] львов'ян – хлоповичі», тобто він сам, Белей і Франко¹⁰⁸. Але його дивувала і дратувала Франкова постава. Франко противився публікації «Отравленого дякона», і в розмові з одним із членів редакції, поза плечима Павлика, намагався зняти цю повість із друку: «то небезпечно, буде революція; не дайте, не пустіть того»¹⁰⁹.

Однак Франкові погляди таки мінялися. Це добре помітно в еволюції сюжетної лінії його повісти «Петрії і Довбушуки». У другій частині, написаній уже після перевороту, з'являється нова і не менш неймовірна сюжетна лінія: головний герой, селянський син Андрій Петрій, одружується з дочкою графині (!). Треба думати, що Франко робить це ради того, щоб показати згубність впливу «панського життя» на вихідця з народу: дружина героя зраджує його і ледь не позбавляє життя, вступивши у союз із польськими повстанцями 1863 р. Самих повстанців у повісті зображено вкрай негативно, як зграю пихатих і боягузливих шляхтичів. Таким поворотом сюжету Франко ніби демонструє, яка прірва тепер пролягає між ним і шляхетським станом, із якого сам походив. Повість закінчується примиренням між двома родами, від імені яких виступає Олекса Довбушук, син опришка, та Андрій

Петрій, котрий продав свій маєток і повернувся в село, щоб працювати для народу. Обидвоє сходяться на тому, що «не Довбушевими грішми <...>, но власними силами, власним пожертвоуванем, власною працею треба двигати нам той народ, і лише таке діло поблагословит бог» [14: 242].

Остаточне переродження Франка у бік «радикалізму» можна датувати осінню 1876 р. Свідчення цьому знаходимо у листі Павлика до Драгоманова від 2 листопада 1876 р.:

Нові гадки йдуть межі молодіж незамітно, але сильно, так що молода партія (народовці) явно вже каже, що львівські народовці далеко лишилися позаду науки і бачать, що треба вчитися. Дольницького б не впізнали, Франка – також. Він хотів було відібрати собі життя¹¹⁰, що таке уперед думав і писав, і казав, [що] у сім винен Дольницький...¹¹¹

Як доказ того, що Франко «перевернувся», Павлик наводить його нові вірші «Наймит» і «Поступовець», написані на народні теми. Обидва вірші надруковано в жовтні – листопаді у «Друзі» й підписано новим псевдонімом: «Мирон ***»¹¹². Існують серйозні підстави вважати, що Франків вибір псевдоніма *Мирон* є частиною його далекосяжної програми – винайдення власної селянської ідентичности. Але це ім'я означало не просто селянське походження. Якби це було так, Франкові досить було би вибрати за псевдонім своє перше ім'я «Іван». Це ім'я, котре і в народній, і в високій культурі виступало як символ селянина-простака (часом у протиставленні «Іван – пан»)¹¹³. Псевдонім «Мирон» ніби містив приховане послання: ім'я, що його давали тільки байстрюкам, означало осіб, які водночас і були селянського походження, і відрізнялися від інших «нормальних» селянських дітей. Їхня ненормальність полягала в їхній винятковій обдарованості. Через це мали труднощі у спілкуванні як зі своїми однолітками, так і – навіть – своїми батьками. Але вирішивши, вони несли слово правди під селянські солом'яні стріхи. Багато з них не спромоглося виконати цю благородну місію: вони або не дістали своєчасно необхідної підтримки й освіти, або відступали перед тиском соціальних обставин. І лише деяким – як самому Франкові – вдалося вистояти і стати апостолами нового вчення. Франко намагався переконати своїх читачів, що галицькі села переповнені такими дітьми, яким він був у дитинстві. І тільки-но соціальні бар'єри буде знесено, в Галичині появиться ціла нація «Миронів» – селян, що переймуться «правдами науки» і забажають «перевести їх у життя» [15: 71].

Франкове переродження в русько-українського селянина супроводжується не лише зміною його літературного псевдоніма. Він більше ніколи не додаватиме до свого імені патроніма «Яковлевич», і коли багато років по тому один із його російських адресатів захоче звернутися до нього саме так, Франко відраджуватиме його від цього словами «у нас <...> обертання по отечеству не вживається» [50: 222]. Міняється й прізвище: у Франковому селі його наголошували на першому складі, тепер же наголос переноситься на останній склад, на український звичай¹¹⁴.

Ще перед своїм остаточним наверненням, у лютому 1876 р., Франко перестав уживати німецької мови в листах до своєї коханої. З цього приводу він писав до неї:

А питаєш, може, чому пишу тепер по-руськи, а не по-німецьки? Проста річ. Німецька бесіда – то для мене модний фрак, котрим строїться не раз і такий штуцер [франт (*нім.*) – *Я.Г.*], котрому по кишнях вітер свище. Но руська бесіда – то для мене той любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, яким єсть, в котрім і я тебе найбільше люблю! Руська бесіда – то бесіда мого серця! [48: 46]

Фотографія Франка з 1881 р. показує, що його слова були правдивими і в іншому сенсі: його богемний одяг – «модний фрак» – зник і був замінений непретензійною вишиваною сорочкою, символом української селянської культури¹¹⁵.

Під впливом Драгоманова Франко покинув свою ідею писати винятково для інтелігенції. Це було більше, ніж переміна літературних орієнтирів. Це було віднаходження своєї селянської ідентичности, від якої Франко все більше віддалявся під час свого навчання, але яку він «відкрив» для себе у результаті свого навернення.

Розділ 8
*Відомий
деморалізатор Росії*

Іван Франко, 1881

Із книжки: І. П. Слупський, упор., Іван Франко.
Документальні фотографії, вид. 2-ге, доповнене.
Б. д., б. м. [Львів, 1971], с. 27

У Галичині розповідали анекдот про те, як польський соціаліст-емігрант із Варшави, якому заборонили поселитися в Австро-Угорській імперії, звернувся з клопотанням до галицького намісника Сангушка. «Прошу мені розповісти, як Ви уявляєте собі соціалізм?» – поцікавився той. «Соціалізм – це боротьба капіталу з працею». «А, коли так, то Ви можете одержати громадянство, – відповів Сангушко. – Бо капіталів у нас нема, а працювати ніхто не хоче!»¹

Не знати, скільки у цій історії правди. Але можна напевно сказати, що приписувані галицькому намісникові слова відображали спосіб думання багатьох освічених людей у Галичині². Один із найкращих знавців суспільних відносин у краї (таким принаймні вважав його Іван Франко [44/1: 11–12, 33–34]) Станіслав Щепановський твердив, що

соціалізм, так само як єзуїтизм, капіталізм і багато інших «ізмів», є лише чужим нальотом, прищепленням на нашій ґрунті чужих уявлень, котрі виникли у цілковито інакших умовах і які перебувають у суперечності з нашими власними громадянськими традиціями і думками щодо суспільної організації³.

Один із лідерів «українського П'ємонту» Корнило Сушкевич заявляв, що «в нас нема соціальної квестії»⁴. Володимир Барвінський був певен, що індивідуальний характер русько-українського народу є противником комуністичних і соціалістичних ідей. Головним народним ідеалом, на його думку, є не знищення класів, а свобідний і нічим не обмежений перехід з одного класу в інший та свобідний розвиток особистости. Він зіставляв українське козацтво та Французьку революцію і доходив висновку, що Україна у стремлінні до цього ідеалу щонайменше на 100 років обігнала

Францію і весь Захід, а тому українцям немає потреби копіювати великі комуністичні й соціалістичні перевороти Заходу⁵.

Галицькі публіцисти і консервативної, і ліберально-демократичної орієнтації прагнули довести, що через економічну недорозвинутість Галичини й потужну закоріненість традиційно-релігійних вартостей соціалізм не мав шансів прийнятися на галицькому ґрунті⁶. До 1870-х рр. слова «соціалізм» чи «комунізм» уживано хіба що задля таврування окремих осіб чи політичних течій⁷. А загалом поінформованість про соціалістичну ідеологію була дуже низькою. Франків університетський професор Леон Білінський писав у зв'язку з цим станом, що галицьке суспільство готове кинутися з камінням на кожного, хто бодай ненароком ужив терміна «суспільне питання»⁸.

Арешт і судовий процес

Не дивно, що за таких настроїв публіки соціалізм у Галичину було імпортовано. Цю західну ідеологію принесли в Галичину двоє іммігрантів, однаке зі Сходу, з Російської імперії. Поляк Болеслав Лімановський став біля витоків тутешнього соціалістичного руху безпосередньо, українець Михайло Драгоманов – опосередковано, однак на руську студентську молодь Лімановський впливу не справив – на відміну від Драгоманова.

Віднайдення галицькими студентами української ідентичности було лише частиною плану Драгоманова. Другою частиною було зробити їх, «по обставинам України», радикалами. Радикалізм Драгоманова не був тотожний соціалізму, а тим більше – марксизму (до якого він ставився скептично, вважаючи його «німецькою метафізикою»). Політичний світогляд Драгоманова був синкретичним, і його осердя становив не соціалізм, а лібералізм⁹. У дискусіях зі своїми опонентами Драгоманов не раз покликався на т.зв. програму 1873 р. як на найстисліший вираз своїх позицій. Надрукована за його спонукою у львівській газеті «Правда» як «Одкритий лист з України» декількох десятків київських громадівців на знак протесту проти консервативного повороту в ідеології галицьких народовців, вона зводилася до трьох пунктів: «федералізм у політиці, демократизм у соціальних питаннях і раціоналізм у культурі»¹⁰. Жоден із трьох пунктів не зводився до соціалізму. Але соціалізм виступав як можливий (хоча не єдино можливий!) логічний наслідок щонайменше двох із них – демократизму і раціоналізму.

Роль Драгоманова у соціалістичному наверненні Франка та інших молодих галичан можна признати лише тією мірою, якою він спричинився

до перших соціалістичних процесів проти галицько-руської молоді. Галичина від середини 1870-х років стала перевалочним пунктом для політичних емігрантів із Російської імперії, що вибиралися далі в Європу. Серед них були польські соціалісти, російські народники, українські громадівці – всі, кого погнало на Захід наростання репресій у Російській імперії. Влітку 1876 р. Драгоманов винайняв у Львові квартиру для Павлика, що мала стати своєрідним готелем для прибульців із Росії. У зворотньому напрямку – з Відня та Женеві через Львів до Києва – рухалися революційні видання українською та російською мовами. Тому квартира була ще й складом революційної літератури. Не дивно, що за такої інтенсивності переміщення людей і книжок та браку в молодих галичан конспіративного досвіду ця діяльність мусила швидко опинитися в полі зору австрійської поліції.

Найпершою жертвою цієї конспіративної діяльності став Остап Терлецький. 1876 р. його заарештували у Відні за поширення т.зв. «метеликів» – невеликих за обсягом і розміром брошур, призначених для соціалістичної пропаганди серед українських і російських селян. За ним на початку 1877 р. настала черга Павлика у Львові. Російські квартиранти Павлика Александр Черепакін та Сергій Ястрембський (Ястшембський) побилися в одній із львівських кав'ярень із поліційним агентом. Обшук, що настав за цією бійкою, виявив на Павликовій квартирі близько 1000 брошур авторства Драгоманова і ще одного київського громадівця-марксиста Сергія Подолинського. Поліція заарештувала Павлика, а судовий процес 17–20 березня 1877 р. виніс йому вирок 8 днів тюрми¹¹. Після цих двох арештів поліції легко було прослідкувати, хто стоїть за всією схемою революційного транспорту. Кожен лист Драгоманова до його галицьких кореспондентів перлюстрували.

Для дальшого розвитку подій – й особистої долі Франка – найважливіше значення мав лист до Павлика від 25 травня 1877 р. Лист містив розширену інструкцію для галичан щодо дальшої діяльності. Зокрема, Драгоманов ставив завдання поширювати нові ідеї на нові території, Буковину і Закарпаття, з яким Драгоманова в'язали особливі емоційні зв'язки: відвідавши Закарпаття у 1875–1876 рр., він був вражений бідністю і темнотою місцевого руського люду, зневагою до нього з боку місцевих угорців і євреїв та егоїзмом і слабкодухістю руської інтелігенції. Під враженням побаченого він дав собі «Ганібалову присягу: що небудь зробити для угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народа, в демократично-поступовому напрямку»¹². Влітку 1876 р. – на початку 1877 р. Драгоманову

вдалося направити на Закарпаття декількох своїх емісарів (одним із них був потім заарештований у Львові Александр Черепакін). Однак ця «закарпатська акція» не принесла відчутних результатів¹³. У травневому листі до Павлика Драгоманов вибрав Франка як свого нового емісара. Він уповноважував Франка виїхати до Сигета й Мукачева, нав'язати контакти з місцевою молоддю і збирати етнографічні та економічні матеріали¹⁴.

Франко нічого не знав про зміст цього листа та про покладену на нього місію. Він був свідомий, однак, що перебуває під наглядом. На початку 1877 р., у зв'язку з арештом Павлика, його притягали до слідства, але поки що – тільки як свідка, який цілий рік жив разом із підозрілим на одній квартирі¹⁵. Франко і його товариші побоювалися дальших провокацій. На якийсь час вони, знаючи, що всі їхні листи перечитує поліція, навіть перестали листуватися з закордоном. Деякі номери «Друга» на той час було сконфісковано. Про діяльність членів редакції цього журналу було нібито донесено до російського посольства у Відні. Говорили, що як тільки вони з'являться у Росії, їх негайно заарештують¹⁶. Усі ці пострахи та плітки зміцнювали Франка на думці, що йому треба доконче добитися сильнішого становища і поважнішого імені – тоді до нього буде тяжче вчепитися [48: 53–54, 69].

А тим часом Франкова слава зростала. Великого розголосу набули його оповідання про Борислав, друковані у «Друзі» від початку 1877 р., а потім того ж року видані як другий і третій томи його творів¹⁷. Їх було написано, серед іншого, заради того, щоб показати гостроту соціального питання в Галичині¹⁸. Натуралістичне зображення побуту бориславських робітників шокувало тогочасні читацькі смаки й викликало, зі слів Франка, «повний succès de scandal серед галицької публіки» [49: 245]. «Публіка, що позивала читаючи “Домну Розанду”, “Дениса”, “Повість без титулу” і т.и., але вдавала, що вони її дуже подобають ся, почала кипіти гнівом, коли в друку почали появляти ся мої перші бориславські нариси», – згадував пізніше Франко¹⁹. Деякі священники виступили з протестами, твердячи, що такі описи деморалізують жінок. Сам митрополит греко-католицької церкви Йосиф Сембратович розпорядився принести йому «Друга» з бориславськими оповіданнями молодого автора, «щоби побачити, що се за звір». По прочитанню він рішив, «що нічо там нема такого нечоловічеського, бо автор не пише се, щоби захопити до подібного [аморального] життя, а тільки щоби відстрашити. Но помимо того – додали отці – воно не пригложується до “плавного” читання красавицям» [48: 64]²⁰.

Окрилений успіхом Франко вирішив написати цілу повість на бориславську тему під заголовком «*Voа constrictor*». Цими планами він ділиться з Ольгою Рошкевич. Ще у травні 1876 р. Франко попросив у її батька руки його дочки [48: 51]. Відповідь була ухильна, але обнадійлива. Принаймні, Франко разом із Павликом та іншими друзями, як і раніше, часто гостюють у домі Рошкевичів у Долині. Ольга особливо тішилася літературною славою свого нареченого; зі свого боку, він підбиває її також до літературної кар'єри [48: 69]. Юначий флірт переріс у пристрасне кохання, і, як це впливає з листування між Ольгою Рошкевич та Іваном Франком, десь у тому часі їхні стосунки перестали бути чисто платонічними.

Так чи інакше, 12 червня 1877 р. Франко повертався з Долина до Львова, по найщасливіших, як він признавався пізніше, хвилях свого життя. «По дорозі, – згадував Франко, – уложив план “*Voа Constrictor*”, і в слідуючих днях написав першу частину, а за тиждень зістав арештований і зіпхнутий на саме дно нещастя, в таку бездну, о котрій тепер без дрожі і замирання серця подумати не можу» [48: 458].

На момент, коли Франко повертався до Львова, туди зі злочасним листом від Драгоманова приїхав польський соціаліст Еразм Кобилянський. Його особа, як і сам приїзд, були повиті таємничістю. Його справжнього прізвища ніхто не знав. У соціалістичному середовищі від був відомий як Михайло Котурницький. А до Львова він приїхав під прибраним ім'ям Станіслава Барабаша²¹. Поселившись у готелі, він привернув до себе увагу підозрілою поведінкою: замкнувшись у кімнаті, обшивав полотном книжки, щоби відправити їх далі поштою. Готельна обслуга донесла поліції. Обшук виявив у нього револьвер, схований у тростину кинжал, пляшечку з отрутою. Арешт «Барабаша-Котурницького» започаткував майже піврічне слідство. На підставі листів Драгоманова та доносів було проведено близько 80–100 домашніх обшуків, окрім Львова та Відня, майже по всій Галичині. Слідство набрало драматичних, часом трагікомічних поворотів. «Січовиків» Остапа Терлецького і Щасного Сельського привезли з Відня до Львова у кайданах. Михайла Павлика заарештували прямо в лікарні. Коли поліція повідомила дирекції лікарні про намір заарештувати хворого, та зразу ж виписала його, боячись узяти на себе відповідальність за можливу втечу. Лише на підставі схожості імен у Відні обшукали якогось Михайла Павлюка, а у Львові Йогана Франка²².

Інцидент з арештом Кобилянського сам по собі був настільки дрібним, що коли б не курйозний збіг декількох чинників, він, може, не мав би ніяких наслідків²³. Переслідування соціалістів в Австрії розпочалися 1870 р., коли

у Відні декількох із них звинуватили у державній зраді. Після цього було ще декілька репресивних заходів²⁴, зокрема процес над Остапом Терлецьким у 1876 р., який – попри твердження української історіографії²⁵ – не був *першим* соціалістичним процесом в Австрії. Але центральна влада не сприймала соціалістичну загрозу надто серйозно. Досить сказати, що до 1877 р. в архіві міністерства зовнішніх справ не існувало навіть окремої рубрики «соціалістична пропаганда». Всі справи, які стосувалися галицьких соціалістів, числилися під рубрикою «польські конспірації у Відні та Львові». Документи у справі «Барабаша і товаришів» (як вона офіційно називалася) показують, як слабо Відень орієнтувався у тогочасному соціалістичному русі: австрійська поліція вважала заарештованого у Львові Котурницького емісаром російської та польської секції «Інтернаціоналу», що її головою нібито був сам Драгоманов²⁶.

До широкого публічного розголосу цієї справи доклатося декілька чинників. Одним із них була загальна паніка, що охопила галицьке суспільство влітку 1877 р. через забобонний страх перед цифрою 7. Цифру сім уважали зловісним знаком. Поєднання двох цифр 7 у назві одного року – а ще більше чотирьох 7 липня 1877 – віщувало лихо: пожежі, війни, землетрус, «кінець світу». «Дві сімки, як дві сокири, зависли над світом... – згадувала пізніше Юлія Шнайдер. – Катастрофа була темою розмов, викликала психозу. Кожна буря, блискавка, грім заповідали удар. Сумні настрої, жах. Одні молилися, другі шукали в чарці поради, пили, щоб тільки не глянути тверезо смерті в очі. Сліпі та криві діди-прошаки, що ледве животіли й не знали, нащо і з чого живуть, прощалися та в'язали клунки, щоб у хвилину землетрусу покласти своє добро на плечі та втікати»²⁷.

Інші страхи пов'язувалися з очікуваннями війни між Австрією та Росією. Ці страхи мали реальну підставу. Якраз у цей час Російська армія вела війну на Балканах з Османською імперією під гаслом визволення слов'ян від мусульманського ярма. Австрію страшили перспективи російського домінування на Балканах і створення там великої слов'янської держави. Питання можливої війни з Росією обговорювалося при віденському дворі дуже серйозно. Однією з причин тривоги було побоювання, що війна вестиметься в Галичині, прикордонній провінції, де шанси на перемогу, через симпатії руського населення до Росії, були невеликими²⁸. З іншого боку, ходили чутки, що у Галичині вздовж австрійсько-російського кордону формуються загони польських повстанців, готових рушити вглиб російської території й заатакувати південно-східну частину колишнього Королівства Польського. Російський уряд скаржився Відневі на сторонну

бездіяльність галицької влади, львівське намісництво спростовувало ці вістки як безпідставні панічні чутки²⁹.

Франко у спогадах вказував на збіг хвилі арештів із загальною панікою, що охопила Галичину через оголошення російсько-турецької війни. Російське військо проходило зовсім близько від австрійського кордону, а частина його технічного устаткування взагалі переправлялася галицькою залізницею в Румунію. Галичиною ширилася чутка про московських агентів, що їздять краєм. Виник страх, що поява російської армії може спричинити у руських повітах «гайдамаччину»³⁰. Іван Горбачевський (1854–1942), майбутній австрійський міністр здоров'я, а тоді – студент Віденського університету та член віденської «Січі», писав у листі до Драгоманова від 5 листопада 1877 р.:

В Галичині повиходили дуже дивні і цікаві речі – іменно панує ще дотепер дуже велика паніка перед соціалізмом. Де був і то який живий Русин то коли не запирали то хоть ревізію в нього робили. Чіпаються зовсім не винних людей, урядників, студентів, гімназистів, учителів і т.д. – чорт знає за що. Всюди по селах кружляють найрізноманітні вісті. Ту розказують що ножі святили, там нашли порох стрільби і т.д. Хто такі байки видумує, здається що жиди причинили ся багато до того, а потому поляки самі, котрі по селях розсилають жандармів – а тії розпитують хлопів про якісь речі, про які хлопи як живуть не чули³¹.

Польські газети вимагали мобілізації австрійського війська для захисту громадського спокою та організації самооборони. Для заспокоєння цих настроїв східногалицькі повіти відвідав галицький намісник Альфред Потоцький. У загальній паніці заарештували російського історика Іловайського та німецького мандрівника Остен-Сакена [33: 349].

В уяві галицької публіки балканська війна, соціалізм, польські повстанці, російські агенти й бунтівливі селяни єдналися в одне ціле. Слідство могло розробляти кожну з цих ліній. Воно почалося з «польського сліду»: першими поліція заарештувала польського соціаліста Болеслава Лімановського, на той час кореспондента львівської «Gazety Narodowej», та Августа Скерля, директора місцевої польської робітничої організації «Ognisko». Їх обидвох відвідав Кобилянський зразу по приїзді до Львова. Заарештували ще трьох поляків, чиї адреси знайшли під час обшуку Кобилянського та осідку «Ogniska»; однак визнали підозрілим і доправили до львівської в'язниці лише одного з них, студента медицини у Відні Едмунда Бжезінського. Допитавши Кобилянського, львівська поліція дійшла висновку, що Котурницький мав

на меті «ширення злочинної соціалістичної пропаганди межи польським людом в Галичині [курсив мій. – Я.Г.] та польському Королівстві, а в першу чергу поміж робітниками»³².

Проте скоро польський слід було закинуто, і справа набрала характеру «руської змови». Лімановського по недовгому ув'язненні випустили на волю. Із семи в'язнів, поставлених перед судом 14 січня 1878 р., тільки двоє – Кобилянський і робітник Антін Перебендовський – були поляки; решта п'ять – Михайло Павлик, його сестра Анна Павлик, Остап Терлецький, Іван Мандичевський, Щасний Сельський та Іван Франко – були русини, з них четверо – члени українофільських студентських організацій³³.

Чому замінили польський слід на руський, пробував пояснити Франко. Якраз у той час, твердив він, у Відні доживало останні дні централістське ліберальне міністерство Аверсперга, тяжко скомпрометоване корупційними скандалами. Особистий приятель цісаря гр. Таафе вів переговори з чеськими послами про їхнє входження у новий кабінет. Польські послы теж сподівалися міністерських посад. Галицькій владі було вигідно подати справу так, нібито одиноким надійним опертям державної влади в Галичині є польська шляхта. «Почалося гарячкове шукання конспіраторів, – писав Франко, – недавнє польське *liberum conspicio* знайшло собі противагу в *liberum denuntio* польської консервативної преси» [33: 348]³⁴.

Польська адміністрація краю звично представляла Відню руський рух як москвофільську загрозу. У 1877 р. цю загрозу можна було подати як справжню реальність, бо заарештовані русини діяли за інструкціями російського підданця Михайла Драгоманова. Містом ходили поголоски – можливо, навіть пущені поліцією, – що викрито організацію, яка служила московським цілям. Поліція у Відні нібито одержала донос, що соціалістом є навіть редактор «Слова»³⁵. Натомість русофіли намагалися перекласти вину на українофілів, вказуючи на природний зв'язок українофільства з нігілізмом і соціалізмом. На масштабність хвилі арештів безперечно вплинули доноси русофільських студентів, що в такий спосіб хотіли взяти реванш за свою поразку в «Академічнім кружку» у 1875–1876 рр. Львівська газета «*Dziennik Polski*» писала, що русофіли за день наперед знали про кожний новий обшук і кожен новий арешт – а це давало підстави думати, що арешти і обшуки робилися за їхніми доносами³⁶. Студенти-русофіли з Львівської духовної семінарії навіть донесли на своїх українофільських колег-семінаристів, унаслідок чого 18 вихованців семінарії обшукали, а ординаріят одразу ж їх виключив. Відомий організатор студентських товариств у 1860-х рр. Данило Тянячків у написаній із цього приводу

брошури «Соціялісти межі семінаристами?!» риторично запитував, розповідаючи про доноси русофільської молоді: «Ті люде, так з молоду вже опоганені, мають бути священиками? Можуть вони ними бути, можуть вони учити закону віри і любові?»³⁷.

Під час арештів поліція сконфіскувала 199 назв книжок соціялістичного чи українофільського змісту³⁸. Жодну з них у Габсбурзькій монархії не було заборонено, тож володіння ними не було злочином, але те, що кожної назви було по кілька, інколи навіть по кілька десятків і сотень примірників, давало привід припустити, що літературу призначено для поширення, а це потребувало спеціального дозволу; заарештовані його не мали, і вже на цій підставі можна було судити їх за злочинну діяльність. Однак нелегальне розповсюдження книжок іще не могло правити за доказ існування таємної організації. Трудність у доведенні полягала в тому, що, згідно з австрійським законодавством, для підтвердження існування таємного товариства потрібен був протокол засідання такого товариства і докази, що підозрювані сплачували членські внески. Слідство тому й тяглося так довго, що бракувало фактів, на які можна було оперти оскарження. Болеслав Лімановський уважав, що заарештованих русинів відпустили б, якби не підступні зізнання студентів-русофілів: саме завдяки їм «Академический кружок» після українофільського перевороту було представлено як таємне товариство³⁹.

Видно було сфабрикованість справи. Вже хоча б із того, що зі своїм «партійним товаришем» Остапом Терлецьким Франко познайомився лише під час слідства. Заарештованих судили на підставі непрямих доказів. Прокурор Зборовський будував своє звинувачування на силілогізмі: всі звинувачені є соціялістами, а оскільки пропаганда соціялістичних ідей ведеться переважно нелегальним шляхом, то вони, очевидно, є членами таємного товариства. Як зауважив Павлик у виступі на суді, на такій же підставі можна судити всіх співаків і музикантів: усі вони співають і грають за одними нотами – отже, є змовниками. Сфабрикований характер судової справи 1877–1878 року треба особливо підкреслити з уваги на те, що радянська історіографія пробувала трактувати її як доказ існування в Галичині соціялістичного руху. Насправді ж ані суддя, ані галицька публіка не мала чіткого поняття, що таке соціялізм і в чому полягає його злочинний характер⁴⁰.

Франкознавці, подаючи Франка як головну дійову особу цієї історії (це, зокрема, відобразилося у назві, під якою цей процес описано в літературі – «процес Франка і товаришів»)⁴¹, дуже перебільшували. Насправді роль

«зірки» на ньому відігравав удруге заарештований Остап Терлецький⁴². Його промова під час судового процесу справила найбільше враження своєю щирістю й переконаністю – аж такою мірою, що судді цілком його виправдали⁴³. Павлик же звернув увагу суддів і преси своїми виступами про вільну любов, чим шокував публіку і через що зробився об'єктом анекдотів⁴⁴.

Свідчення про поведінку на судовому засіданні Франка різняться. Одні кажуть про велике враження від його виступів⁴⁵, інші взагалі оминають його увагою⁴⁶. Преса виділяла Франка серед інших оскаржених завдяки його юначому мрійливо-веселому вигляду; він, здавалося, навіть був задоволений з того, що став предметом уваги і відповідав на запитання суддів по-руськи і з наївною відвертістю⁴⁷. Попервах Франко звернув на себе увагу слідчих винятково тією агітаційною місією на Закарпаття, що йому призначив був Драгоманов⁴⁸. Але в ув'язненні він ненароком обтяжив себе новим звинуваченням. У судовій камері він пробував розговоритися з іншими в'язнями – трьома селянами та кухарчуком-зłodієм Каролем Скаміною – і розповісти їм про соціалізм. З усіх чотирьох лише Скаміна виявився уважним слухачем. Але не так, як бажав би цього Франко. Скаміна зразу ж доніс про зміст розмов карному суду⁴⁹. З того часу проти Франка, крім оскарження у приналежності до таємного товариства та недозволеному поширенні літератури, фігурувало ще одне звинувачення, яке обтяжувало його вину: намагання здобути для таємного товариства нових прихильників⁵⁰.

Окрім Мандичевського⁵¹, всі звинувачувані призналися до соціалістичних поглядів, але ніхто не визнав себе винним у приналежності до таємного товариства. Суд засудив Франка на шість тижнів та 5 гульденів штрафу. Порівняно з іншими, це не був ані найтяжчий, ані найлегший вирок: Котурницького і Павлика засудили на 3 місяці, Івана Мандичевського, Щасного Сельського й Анну Павлик на 1 місяць арешту⁵². У тюрмі він пробув до початку березня 1878 р., тобто у загальному враховуючи час слідчого ув'язнення, 9 місяців⁵³. Під час ув'язнення Франко багато читав, писав і навіть збирав з уст в'язнів матеріяли для своїх літературних й етнографічних творів⁵⁴. Але загалом тюремний досвід був для нього нелегким. Франко писав:

Дев'ять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14–18, перекидувано з камери до камери, при ненастанних ревізіях та придирах (се, бач, за те,

що я «писав», т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутих олівцем пісні та приповідки з уст союзників або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одне вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 – під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили мені «найліпше» місце до сну – під вікном насупротив дверей; а що вікно задля задухи мусило бути день і ніч отворене і до дверей продувало, то я щорана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна. [49: 245]

З перспективи ХХ століття з його досвідом нацистських і радянських концтаборів, скарги на жорстокість австрійської пенітенціарної системи можуть здатися смішними. Не треба, однак забувати, що тюрма завжди залишається тюрмою, а навіть декілька тижнів ув'язнення у поганих санітарних умовах могли привести до непоправної втрати здоров'я, а в окремих випадках – до смертельної хвороби, як-от сухот чи запалення легенів (як це сталося з Володимиром Наумовичем, сином відомого русофільського діяча Івана Наумовича, ув'язненим разом із батьком у 1882 р.⁵⁵, та Франковим знайомим селянином Гринем Римарем після арешту і суду у 1886 р.)⁵⁶. Найбільше ж докучав ув'язням поганий тюремний харч. Сестра Болеслава Лімановського зразу по відвіданню його у львівському ув'язненні писала: «Бідака зле виглядає, тюремні мури мусять діяти на нього погано, і власне, того боюся, якщо йому доведеться сидіти довше... Їжу йому посилаю з дому»⁵⁷. А треба взяти до уваги, що у львівському ув'язненні Лімановський пробував набагато менше, аніж Франко, до того ж, як сам признавався, у досить комфортних умовах, через постійну опіку дружини і сестри, які регулярно передавали йому їжу, гроші і книжки⁵⁸. Під час першого ув'язнення Павлика таку саму роль виконував Іван Франко – купував на гроші Драгоманова харчі й носив їх своєму приятелю. Одночасне ув'язнення самого Франка й обидвох Павликів було тяжчим ще й тому, що не було нікому носити їм передачі з волі. Університетський професор Павлика і Франка Омелян Огоновський відмовився передати ув'язням гроші, які надіслав йому для них Драгоманов⁵⁹.

Але, твердив Франко, «не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі, сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільности, кинений на нас, страшенно болів мене» [49: 245–246]. Цей засуд був відчутний іще під час судового процесу, з газетних коментарів⁶⁰ та з глузливих викриків публіки на засіданнях. Люди або уникали Франка, або, коли мали справи до нього,

зустрічалися з ним потай. Батько Ольги Рошкевич заборонив Франкові відвідувати його дім і відмовив йому руки своєї дочки⁶¹. Франка виключили з «Просвіти», йому заборонили приходити до «Руської бесіди». Андрій Чайковський розповідав, як під час вечорниць до нього звернувся Леонід Заклинський: «Дайте, товаришу, дещо на бідного Франка. Він вийшов з тюрми такий, що сорочки на ньому немає». Чайковський, віддавши йому дві шістки, порадив Заклинському зайти у зал межі панство, яке, напевно, дасть більше. «От вигадали! – відповів той. – Коли б так справді зробив, то б мене викинули за двері. Хіба ж не знаєте, як усі дивляться дідьком на Франка?» Цей настрій передався і на студентську молодь. Чайковський згадував, як, будучи головою «Дружнього лихваря», під тиском інших членів виключив Франка з цього товариства й заслужив за це похвалу від «старшого громадянства»⁶².

Задля справедливості треба відзначити: у народовецькому таборі були надії, що Франко поверне зі шляху, на який його штовхнули обставини. Навіть після арешту Франка «Правда» надрукувала його оповідання «Оловець». Після судового процесу «Рускій Сіон» помістив велику статтю, де обговорено долю кожного із засуджених. З усіх соціалістів газета виразно ставила хрест на Павлику як виразно «червоному комуністі» й антиклерикалі. Натомість вона не втрачала надію, що Франко може ще повернутися назад: його письменницький талант виказує у ньому інтелігентність і мораль, несумісну з соціалізмом⁶³.

Суспільний остракізм Франка і Павлика був покаранням за порушення коду поведінки галицько-руського освіченого суспільства. Австрійські русини дбали про свою репутацію «тирольців Сходу», тобто найлояльнішої етнічної групи: за це вони сподівалися підтримки від Відня в їхніх національно-культурних змаганнях проти панівної польської верхівки, а на щоденне життя очікували спокійного та забезпеченого існування. Загальна ідеологія, за словами Андрія Чайковського, полягала в тому, що «найбільше щастя для рутенця – скінчити університет і вчепитися обіруч цісарської клямки, стати урядовцем... значіння, аванс, становисько, пенсія, емеритура...»⁶⁴.

До знайомства з Драгомановим Франко поділяв цю ідеологію. Він прагнув стати модним «салонним» письменником, одружитися з дочкою священика, працювати гімназіальним учителем. Протягом 1876–1878 рр. усі ці можливості відпали одна по одній. Соціалістичний процес дуже прислужився Франкові, вивівши його поза стежку державної кар'єри й давши відносно незалежне (хоч і незабезпечене соціально) становище в

суспільстві. Ще у 1891 р. він писав, що «Галичина має стосунково мало людей на становищах, а дуже мало на незалежних становищах, т. є. на таких, де би чоловік міг сказати сміло і явно: держуся таких і таких поглядів політичних, належу до такої партії, і хто мені що зробити. <...> Наша молодіж ішла і йде досі переважно в попи (становище про око незалежне, на ділі ж дуже залежне), в педагоги (становище просто рабське)⁶⁵ або в урядники (судові, адміністраційні і т.і., становище також дуже залежне). <...> На незалежних становищах маємо хіба кількох адвокатів та й ми два журналісти (оскільки становище П[авли]ка можна вважати становищем, а не міражем) [49: 292–293]⁶⁶.

Це нове, незалежне становище відкривало перед Франком і його товаришами можливість творити нові ідеї, нові норми і способи поведінки. Позбавлені можливості утримання з державної служби чи праці в громадських інституціях, галицькі соціялісти заради виживання не мали іншого вибору, як витворювати собі власні засоби існування, хоча не дуже певні й досить обмежені⁶⁷ – а разом з тим будувати нове суспільство, альтернативне щодо старого руського. З цього моменту особиста кар'єра Франка стає все менше і менше його особистою, а все більше і більше суспільною справою.

«Відомий деморалізатор Русі»

Судовий процес 1878 р. утвердив у політичному лексиконі Галичини нові терміни: соціялізм і нігілізм. Обидва насамперед пов'язувалися з «відомими деморалізаторами Русі» Іваном Франком і Михайлом Павликом⁶⁸. Після виходу з тюрми Франко і Павлик відновили видання «Друга» під новою назвою – «Громадський друг». Ця назва мала вказувати як на близькість журналу до видаваної Драгомановим у Женеві «Громади», так і на його соціялістичний характер. «Громадівство» – бажання жити громадами – мало стати українським варіантом терміна «соціялізм». До того ж, «громада» трактувалася як відповідник до французької «commune», тому назва «Громадський друг» нав'язувала ще й до Паризької комуни⁶⁹.

Перший номер «Громадського друга» (квітень 1878 р.) відкривався Франковим віршем «Товаришам із тюрми», який, по суті, представляв програму цього видання:

Ми ступаємо до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Ні за панство неситих панів.

Наша ціль – людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов!

[3: 335–336]

Можливості добитися до читацької публіки були дуже обмежені. «Громадський друг» вийшов накладом 400 примірників. Скільки з них насправді потрапило до читачів, судити важко. Журнал сконфіскували за два тижні після виходу, найперше – за Франків вірш, що його прокуратура вважала особливо небезпечним закликом «до боротьби за суспільний переворот»⁷⁰. Така сама доля спіткала друге число – цього разу через вірш Франка «Невольники» й оповідання Павлика «Ребенщуківа Тетяна»⁷¹. Щоб уникнути дальших конфіскацій, редактори вдалися до хитрощів: випускати кожен наступний номер під іншою назвою, як окремих альманах. Так у 1878 р. з'явилися збірки «Дзвін» і «Молот». А з другої половини 1878 р. Франко почав видавати ще й окрему серію популярних книжочок під назвою «Дрібна бібліотека», на противагу серійним виданням «Просвіти». Багато користи нова тактика не принесла: «Дзвін» і «Молот» розділили долю «Громадського друга». Комісар львівської поліції заявляв від імені властей, що вони упораються «з тими львівськими Бебелями й Лібкнехтами, сконфіскували перший номер, сконфіскуємо 2, 3, 4 і т.д.»⁷².

Франко відзначав пізніше, що прокуратура конфіскувала ці видання не за пропаганду в Галичині творів відомих європейських соціалістів (А. Шефле, А. Лянге), а за художні твори та публіцистичні статті, що виходили з-під його і Павликового пера⁷³. У такий спосіб влада давала зрозуміти, що готова толерувати соціалізм як теорію, але придушуватиме спроби пристосувати його до галицьких умов. Ця лінія відповідала настроям значної частини галицької публіки. «Dziennik Polski» закликав «не легковажити того руху, відповідальність за який хай падає на відомих деморалізаторів Русі. <...> Чого ж можна сподіватися від майбутнього, коли будуть читати темним селянам, за своєю природою схильними до всякого песимізму, бунтівливі уривки з брошур на зразок “Дзвону”? Відносно соціалізму в Німеччині та нігілізму в Росії не мусимо стояти, склавши руки; ми не є і не хочемо бути ангелами, що дерев'яніють перед лицем ворожої згуби – але тут, на землі нашій, не можемо байдуже дивитися на роботу недоварених голів, які загрожують суспільству»⁷⁴. Володимир Барвінський писав у листі до Мелітона Бачинського: «Не можна ніяк допустити, щоб наш народ, наша

молодіж і ми самі озвірячилися. А слід такого звіряцтва я бачу вже навіть у “Дрібній бібліотеці”»⁷⁵.

Влітку 1878 р. Франко з Павликом опинилися в тяжкому становищі, яке доводило його часами до розпуки та думок про самогубство. «По місту казки дивовижні раз у раз: що вже нас арештували, то будуть арештовувати, стережіться, то вішати будуть, то процес виточать за Hochverrat [державну зраду (нім.). – Я.Г.] і т.ін. Але все це дурниці, якби не викликало поганих наслідків з другого боку. Молодіж, котра досить радо горнеться до “Гром[адського] друга”, взяли в крипи, грозять ексклюзіями та арештами всякому, хто з нами перестає, тягають по канцеляріях та допрошують, – ну, пекло, та й годі!» [48: 84].

Австрійська влада виділяла особливо Павлика як особу, яка тримає в руках всі нитки соціалістичної агітації та підтримує постійний зв'язок із Женевою. Саме в ньому бачили головного призвідцю видань «Громадського друга», «Дзвона» і соціалістичних брошур. Поліційні звіти подавали його діяльність як галицьку ланку у міжнародній соціалістичній змові, що готувала революційний переворот повсюди на континенті і яка, між іншим, проявилася у замаху німецького соціаліста Нобелінга на німецького імператора влітку 1878 р.⁷⁶ Франко перебував у тіні свого товариша. Однак наприкінці 1878 – на початку 1879 р. в очах поліції він сам став головним пропагатором соціалізму в Галичині. 1 жовтня 1878 р. за наказом галицької влади Лімановський мусив покинути Львів і Габсбурзьку монархію⁷⁷. Він виїхав до Швейцарії, що була місцем притулку для соціалістичної еміграції з Російської та Австрійської імперій. Услід за ним наприкінці січня 1879 р. до Женеви виїхав і Павлик, щоб уникнути тюремного ув'язнення після чергового судового процесу [48: 153, 156],

Перед від'їздом Лімановський влаштував прощальну вечерю, куди, окрім Франка і Павлика, він запросив польських соціалістів Антонія Манковського, Йосипа Данилюка, Болеслава Червінського та Адольфа Інлендера. На вечері господар і гості домовилися утворити товариство, що мало зайнятися ширенням соціалістичних ідей у краї. Франкові доручили написати короткий соціалістичний «Катехизм» на зразок «Соціалістичної віри» Люї Бьяна. Як згадував Лімановський, Франко згодився, додавши: «Щоправда, я сам добре соціалізму не розумію, але навчуся його, поки писатиму»⁷⁸.

За точність Франкових слів в інтерпретації Лімановського ручатися важко⁷⁹. Якщо триматися цієї версії, незрозуміло, чому вибір випав саме на Франка: чи зібраним ішлося лише про літературний талант, а чи також

це було своєрідним визнанням його очитаности в соціалістичних працях? Так чи так, Франко впорався з покладеним на нього завданням блискуче. Його по-польському написаний і виданий у Львові⁸⁰ наприкінці 1878 р. «Katechizm socjalistów» («Соціалістичний катехізм», інша назва – «Що таке соціалізм?») здобув велику популярність. «Всі тутка [у Львові. – Я.Г.] говорять, що доста зрозумілий, а робітники дуже хвалять», – писав Іван Франко про успіх своєї книжки до Ольги Рошкевич наприкінці 1878 р. [48: 133]. До появи книжки Шимона Млота-Дікштейна «Хто з чого живе?» («Kto z czego żyje?», 1881) Франків «Катехізм» уважали за найкращий популярний виклад Марксової економічної теорії польською мовою⁸¹.

За якісь пів року, з літа 1878 до початку 1879 року, Франко перетворився з маловідомого молодого руського письменника на лідера галицького соціалістичного руху. Влітку 1878 р. робітники-друкарі у Львові починають друкувати газету «Ргаса». Франко і Павлик почали співпрацювати з нею вже з перших номерів⁸². Наприкінці 1878 р. робітники вибрали Франка на невідписаного редактора газети. Редакторство він розпочав із нового, 1879 р. [48: 129–130]. 1 січня 1879 р. «Ргаса» вийшла з новим підзаголовком: «Двотижневик, присвячений справам трудящих класів». З професійного органу львівських друкарів газета перетворилася на загальноробітничий орган.

У науковій літературі немає єдності думок щодо того, хто був ініціатором цієї реформи. Зіставлення двох подій – прихід Івана Франка на посаду редактора «Ргасу» та перетворення її на загальноробітничий орган – наштовхує на думку, що ідея реорганізації газети вийшла від самого редактора. Так вважають українські (і радянські, і неарадянські) автори⁸³. Натомість відома польська дослідниця соціалістичного руху в Галичині Валентина Найдус стверджує, що зміна характеру газети була заслугою польського революціонера Людвіга Варинського, який у жовтні 1878 р. приїжджав до Львова і мав тривалі розмови з галицькими соціалістами. Емігрант із Російської імперії, Варинський переконував редакційний комітет «Ргасу» у конечній потребі перейти до активної революційної діяльності. Хоча львівські соціалісти і не згодні з його аргументами, але одним із результатів тих розмов, вважає Найдус, було перетворення газети на загальноробітничий орган⁸⁴.

За такої інтерпретації Франкова роль зводиться до мінімуму⁸⁵. На підтвердження цього погляду Найдус наводить фрагмент із Франкового листа до Михайла Драгоманова від 16 січня 1883 р., в якому він стверджував, що ніколи не був редактором «Ргасу» і не мав вирішального голосу в

редакційному комітеті [48: 347]. Але до цих Франкових слів треба ставитися з обережністю: він мусив виправдовуватися перед звинуваченнями Драгоманова, а тому його аргументи полемічно перебільшені. Факти кажуть, що за час перебування на редакторській посаді (від серпня до кінця 1878 р.) він надрукував 35 статей, значна частина яких мала програмовий характер. І навпаки: майже всі програмові статті, що їх друкувала «Ргаса», вийшли з-під Франкового пера⁸⁶.

Що ж стосується перетворення газети на загальноробітничий орган, то така тенденція окреслилася ще в серпні 1878 р. Вже тоді Михайло Павлик заявив, що «Ргаса» захищатиме інтереси всіх робітників. У 1880 р. в одній зі своїх статей (у той час неопублікованій) він запевняв, що саме йому вдалося переконати видавця, робітника Йосипа Данилюка, замінити напрямок газети⁸⁷. Але в тому самому році саме Франко береться відповідати на закиди Павлика на адресу «Ргасу» й робить це від імені редакції газети [48: 231, 234]. Свідчення Павлика вказують також на велику роль Йосипа Данилюка. Він не лише редагував газету, але й у вільний від роботи час, вечорами та ночами, сам її набирав. Данилюкова квартира була одночасно і мешканням його багатодітної сім'ї, і головним приміщенням редакції, і притулком для тих її працівників, які не мали за що і де жити, – у тому числі, і для Франка і Павлика [48: 267, 280].

Цей короткий огляд різних версій перетворення «Ргасу» в загальноробітничий орган дає уяву про сам редакційний комітет: він не був ані сталим, ані однорідним. Баланс стосунків у ньому мав свою динаміку. Найсильнішими впливи Франка були від початку 1879 р. до початку 1880 р. Редакційний комітет «Ргасу» задумувався як легальне прикриття для соціалістичного комітету – керівного органу соціалістичного руху в Галичині, що його насправді не існувало. Як найбільше підготовлений теоретично, Франко разом із Людвіком Інлендером, братом Адольфа, були головними ідеологами цього комітету. Зокрема, у 1879–1880 рр. вони обидвоє викладали політекономію у робітничих гуртках самоосвіти [48: 249]. А в грудні 1880 р. уже втрьох (третім був поет-соціаліст Болеслав Червінський) завершили роботу над першим програмовим документом галицького соціалістичного руху в Галичині під назвою «Program socialistów polskich i ruskich Wschodniej Galicji» («Програма соціалістів польських і руських Східної Галичини»)⁸⁸. Франко відійшов від редакційного комітету на початку 1880-х років, почасти через особисті обставини, почасти – внаслідок незгоди з іншими його членами щодо характеру соціалістичного

руху в краї. Але безпосередні зв'язки з робітничим середовищем він утримував щонайменше до 1886 р.⁸⁹

Дуже обмежувала Франка в його діяльності місцева влада. Він перебував під постійним наглядом поліції, яка раз по раз обшукувала квартири, на яких він жив⁹⁰. Час до часу на ним нависала загроза конфіскацій, арештів і нових судових процесів. У березні 1880 р. його заарештували в околиці Коломиї, куди він вирушив, щоб готувати місцевого сільського вчителя Кирила Геника до іспиту зрілості. За декілька днів до Франкового приїзду в цій самій околиці – у селі Москалівці біля Монастириська – селянин Дмитро Фокшей стріляв у вїята і тяжко поранив його. Обшук у хаті Фокшея виявив женецькі соціалістичні видання, «Громадський друг» і «Дзвін». Поліція вирішила, що натрапила на сліди соціалістичної змови. У Косові заарештували Павликову сестру Анну, а Франко потрапив під арешт, бо опинився на «терені акції». Слідство у Коломиї тривало три місяці. Суд довів, що Фокшей стріляв не з чистого намови, а з власної волі. Франка випустили. Але що він не належав до місцевого Коломийського повіту, то його, як «волоцюгу без паспорту», відправлено «цюпасом» (Schuhpass) – пішки в супроводі жандарма – до рідного села Нагуєвичів. Згодом Франко писав про це так:

Сей транспорт по поліцейським арештам в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в моїм житті. Вже до Дрогобича я приїхав з сильною гарячкою. Тут впаковано мене в яму, описану в моїй новелі «На дні», відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Нагуєвич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшенний тиждень в готелі, написав повістку «На дні» і на останні гроші вислав її до Львова, а опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтори дня в гарячці й голоді, ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя. [49: 247]

Врятував Франка готельний слуга, інколи приносячи йому в номер кілька ложок супу. Через три дні у готелі з'явився Геник. Він допоміг Франкові вернутися до Дрогобича по паспорт, а тоді дав йому притулок у своєму будинку в Нижньому Березові. Коли коломийський староста дізнався про побут Франка в околиці, він наказав негайно доставити його до Коломиї. А оскільки у Франка не було грошей на підводу, то жандарм погнав його, ще хворого, в літню спеку. Від тяжкої дороги у нього повідпадали нігті на ногах. Староста, побачивши паспорт Франка, змушений був відпустити

його на волю. Не чекаючи нових неприємностей, Франко сам повернувся до Нагуєвичів.

Ці пригоди він описав у згаданій повісті «На дні», що вийшла як останній, 14-й випуск «Дрібної бібліотеки» (1880). Франко представив себе в образі молодого інтелігента, повного любові до народу ідеаліста, який, проваджений своїми благородними намірами, опиняється на самому «дні» галицького суспільства – у тюрмі. Там він гине від руки одного з в'язнів, доведеного суспільними умовами до рівня бездумного злочинця. Повість справила на читачів сильне враження. Анонімний рецензент у народовецькому журналі «Зоря» пророкував, що соціалізм Франка неминуче приведе його до того трагічного фіналу, описаного у повісті. А освіченій русько-українській спільноті в Галичині шкода втрачати таку велику літературну силу. Рецензія кінчалася словами: «Ми високо ціним талант п. Франка, його працьовитість і думаємо, що власне задля цього таланту і цієї праці з тисячних грудей... понесеться однодушний поклик “Як найскорше вертатися!”»⁹¹.

Рецензент покликався на думку головного героя повісті: «скоро б дорога наша показалася несхідною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, – зараз вертати» [15: 158]. Франка ця рецензія сильно зачепила. Він написав гостру відповідь редакторові «Зорі» Омеляну Партицькому, бо вважав його автором анонімної рецензії. Поминаючи особисті нападки на Партицького, Франкову відповідь можна звести до одного пункту: ніхто не може його переконати, що обрана ним дорога незгідна з природними законами розвитку:

Ми сього не бачили і, бачиться, ніколи й не побачимо. <...> Хіба ж Ви не знаєте, що все, що привчає людей мислити, розсуджувати, роззиратися по світі, що все те чимраз більш увільнює їх з-під гнету авторитетів, зближає більш до поступу, зближає більш до соціалізму? Хіба ж ви не знаєте, що вже сама проста грамотність, ширена між людом, становить огромну підпору для нас, бо дає нам можливість ширити свої думки, письмами та книжками? [48: 249–250]

Настільки був виправданим Франків оптимізм? Найперша і найприродніша відповідь: наскільки він сам вірив у те, що писав. Історики знають, що людська віра часто буває важливішою за так звані об'єктивні факти⁹². У вірші «Каменярі» (1878) Франко описував дивний сон: він бачив себе, прикутого ланцюгом до скелі, з важким молотом у руках, «а далі тисячі таких самих, як я». Голос говорить їм: «Лупайте сю скалу!».

І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

.....
Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святого думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і в світі позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

[1: 66–68]

Поштовхом для написання цієї поезії був реальний образ робітників, які товкли каміння при дорозі та пробивали залізничний тунель у Карпатах⁹³ [1: 423]. Але цей образ аж ніяк не можна застосовувати для оцінки середовища Франка та його товаришів: він міг побачити його хіба що уві сні. Чисельність галицьких соціалістів з усіма їхніми прихильниками вимірювалася не тисячами, навіть і не сотнями, а щонайбільше кількома десятками: саме стільки робітників зібралось на прощальну демонстрацію, коли Лімановський покидав Галичину⁹⁴. У 1879 р. львівські соціалісти силкувалися створити робітничу організацію за зразком британських профспілок (trade-unions). Франко задля цього навіть написав про них спеціальну статтю для «Расу»⁹⁵. Результат цих зусиль був, однак, мізерний: на загальних зборах новоствореної організації у січні 1882 р. були присутні всього 30 робітників – тоді як «офіційне» ремісниче об'єднання «Gwiazda» («Зірка») налічувало близько 1000 членів. Приблизно в тому часі галицький соціалістичний комітет узявся за створення партії з робітників і селян усіх трьох національностей. Скликані з цією метою у Львові робітничі зібрання спочатку були масовими (300 осіб у січні 1881 р. і 700 у червні 1881 р.). Чи було це новою і стабільною тенденцією, тяжко гадати – бо всі наступні львівські збори (у жовтні – грудні 1881 р. і квітні – червні 1882 р.) поліція або заборонила, або розпустила зразу ж після перших виступів⁹⁶.

19 лютого 1880 р. Франко писав у листі до Михайла Павлика:

...Про стосунок наших до львівських робітників не багато й дасться сказати. Бо хто такі наші? Студенти, академіки, ну, а в них який стосунок з робітниками? Коли сходяться, то кождий приватно. <...> Якби було видавництво, то наші взялись би до ближчого студіювання життя робітників (помешкання, поживу, заробок і т.д.)⁹⁷, ну, а тепер, коли все розлазиться і розпрягається, то про таку систематичну роботу й думати годі. [48: 233]

Середовище, з яким мали справу галицькі соціялісти, складало головно робітники-друкарі (зецери), письменні за означенням, які були чимось на зразок «робітничої аристократії» (і то дуже бідної – галицької! – аристократії)⁹⁸. Практично не було контактів із провінцією – хіба що з Дрогобиччиною та Косівщиною, і тільки тому, що Франко й Павлик часто навідували рідні місця і поширювали там соціялістичну літературу.

Тому діяльність галицького соціялістичного комітету замикалася сама в собі. Данилюк сам складав свою газету й роздавав безплатно. Інтелігентська молодь читала брошури на таємних зібраннях і час до часу ходила на пиво з кимось із робітників. Зрозуміло, що навіть така скромна діяльність не була цілком безпечною і вимагала мужности⁹⁹. А проте, всі твердження про існування в Галичині соціялістичного руху, про заснування соціялістичної партії, поширення соціялістичної літератури були нічим іншим, аніж називання малих речей великими іменами.

Галицькі соціялісти не мали сил ані на те, щоб гуртом – як польсько-русько-єврейська спілка – стати важливою партією у цілій Галичині, ані щоби поодинці – як польське, руське та єврейське угруповання – опанувати свої національні табори. Спроби Франка та його товаришів збудувати незалежні інституції, що, з одного боку, ширили нові ідеї, а, з другого, забезпечили їх засобами існування, не вдалися. У квітні 1881 р., по кількох місяцях напівголодного існування, він вирішує покинути Львів і повернутися в рідні Нагуєвичі «без надії навіть вернути сюди ще коли-небудь» [48: 283]. Що, однак, зумів зробити Франко у Львові за три роки після ув'язнення, то це зібрати навколо себе декілька десятків молодих людей, які своєю чергою зуміли вплинути на спосіб життя і думання освічених галичан, найперше – русинів, але не тільки.

Розділ 9

*«Журнала, журнала лиш нам
ще потрібно!»*

«Начало борьбы о пренумаротѣ в на годъ 1883».
Карикатура показує занепад русофільських видань
(собака з написом «Пролом»,
назвою русофільської газети)
порівняно з популярністю народовецьких
(місяць із написом «Діло»,
назвою українофільської газети)
Зеркало, 1882, 15 листопада, №22, с. 176

Поява на межі 1870–1880-х років у Галичині соціалістичного руху була частиною великої трансформації політичного життя, і то центральною її частиною – хоча не так за силою дії, як за часом виникнення. Вона почалася у 1860-х роках, унаслідок реформ Габсбурзької монархії. До цього часу «публічного життя у Галичині не було. Вся діяльність концентрувалася в урядових бюрах»¹. Реформи клали край періодові державної опіки над суспільством, «коли уряд був усе, а народ нічого, коли навіть найдрібніша публічна справа була в руках уряду». Починається друга доба – доба «самостійних поривів і змагань»².

Ці зміни можна концептуалізувати як появу «публічного простору» – тобто добровільних громадських організацій (клубів, товариств, культурницьких і наукових організацій та видань), що відкривали можливість для вільного й інтенсивного обміну думок і досягнення певного консенсусу протягом та внаслідок цих дискусій. Поняття «публічного простору», що його запровадив Юрген Габермас³, виявилось дуже плідним для досліджування політичних рухів у ХІХ ст.⁴ В останніх роках цю концепцію досить успішно застосували при дослідженні українського і польського національного рухів у Галичині останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.⁵

Поняття «публічного простору» досить добре надається для Франкової біографії першої половини 1880-х років. Центральне місце у ній займають його «журнальні плани»⁶. Однак журнали, а в ширшому розумінні – світ літератури – перебувають і в центрі публічного простору. Ступінь його розбудови зазвичай оцінюють за числом видань і чисельністю читацької публіки. А це, своєю чергою, вважається вирішальним для самовизначення й успіху кожного руху, а національного – передусім⁷. Розуміння цього існувало у тогочасному суспільстві. «Журнала, журнала лиш нам ще

потрібно!», – писав Іван Белей у листі до київського «громадівця» Олександра Кониського у 1884 р.⁸ Подібну думку, але докладніше, висловив Кониський, коли переконував Франка залишатися у редакції народовецького журналу «Зоря»: «Тут річ іде не о “Зорі”, а о цілій справі розбудження сонних, годовання голодних і піднесення нашого письменства до того ступеня, щоб воно хоч трохи походило на європейське. Для мене ся справа – найважливіша в теперішнім часі русько-національного життя»⁹. Зі свого боку Драгоманов вимагав від Франка створити такий журнал, який прискорив би формування в Галичині «радикально-прогресивної партії» – такої, «які єсть в усій Європі і які в Західній Європі (Англії, Франції, Італії) не сьогодні-завтра возьмуть в руки й державну силу».¹⁰

Дискусія навколо створення нового журналу, включно з назвами, що пропонувалися для нього («Огляд літературний», «Літературні записки», «Записки» або «Мисль»)¹¹ показує, що як галицьким народовцям і радикалам, так і київським громадівцям ішлося про т.зв. «товстий журнал» – тип періодичного видання, який виник у Росії у 1830–1840 рр. і поширився на сусідні землі. Такі журнали формували літературні смаки, вибираючи з усього багатства літератури найважливіші тексти, провадили полеміку задля пошуку узагальненого погляду, будували ієрархію авторитетів і цінностей, а в кінцевому рахунку – перетворювали розрізнених читачів на публіку. Для освіченого населення Східної та Центральної Європи, доступ якого до сфери активної політики був закритим або обмеженим, літературні журнали виконували роль ерзацу парламентської партії, а для народів, розділених державними кордонами – загальнонаціонального квазіпарламенту. Чільну роль відігравав редактор, що мав забезпечувати журналові певний «партійний» напрямок. Для цього він мусив втручатися в надісланий йому матеріал, переробляючи його часом до невпізнання. Сама по собі посада редактора такого права йому не давала – треба було, щоб і автори, і читацька публіка визнавали його як літературний авторитет¹².

Саме літературний престиж і легітимізував Франка як редактора, роблячи його центральною фігурою у створенні нових журналів. Франко «притягав за вуха» до літератури нових людей, часом із досить посередніми здібностями, добряче переписуючи їхні твори¹³. Крім того, він заповнював сторінки журналу власною продукцією, витрушуючи, як про нього говорили, готовий матеріал, як із рукава¹⁴. Франкові літературні й організаційні таланти робили його бажаним об'єктом змагання зразу декількох політичних і національних середовищ: русько-українських народовців і радикалів, українсько-польсько-єврейських соціалістів і польських лібералів. Це надавало Франковій біографії особливої інтриги.

Між радикалами і народовцями

Вимушений побут у Нагуєвичах для Франка не був ані надто довгим, ані цілковито іншим порівняно з тим, що він робив у Львові. Одинока серйозна зміна полягала в тому, що він мусив взятися разом з молодшими братами до сільської роботи, щоб прогодуватися, бо вітчизняним відмовився утримувати його просто так¹⁵. Господарча робота залишала для літературної праці лише вечір та непогідні дні. «От і я, бог бачить, досить занятий, цілими днями то коні пасти, то коло сіна, то в ліс, вечором у нас не світиться, то й лягай спати, а хоч би й світилося, то чоловік змучений, як сто чортів, – а все-таки я часом урву хоч настільки часу, щоб написати яку-небудь статейку або прочитати дещо», – писав Франко в червні 1882 р. до свого приятеля Івана Белея [48: 312].

Список усього, що Франко написав і видав за неповні два роки життя у Нагуєвичах, дуже довгий: дві повісті – «Борислав сміється» та «Захар Беркут», цикл поезій «Веснянки», український переклад поеми «Фауст» Гете й десятки статей на літературні й політичні теми, – всього 106 позицій, вдвічі більше, ніж вийшло з-під його пера за попередні два роки життя у Львові. Франків талант ріс і міцнів, і зміна життєвих обставин не впливала на працездатність. В ідеологічному аспекті помітно таку ж саму тяглість: більшість із написаного тоді – це менш або більш відверта пропаганда соціалізму¹⁶.

Справжні зміни сталися на початку 1883 р., коли Франко повернувся до Львова, купивши це повернення ціною співпраці з колишніми опонентами, галицькими народовцями. Вона давала йому постійний заробіток і можливість утримати себе в місті, однак не була породжена самою тільки життєвою скрутою. Її диктував новий розвиток подій у русько-українському таборі.

До початку 1880-х років у ньому існував такий собі розподіл праці: монополію на політичну діяльність тримали русофіли, тим часом як народовецькі лідери, за кількома винятками, у політичну роботу не пхались і зосереджувалися на культурно-просвітній. А русофільські лідери будували свою політику на союзі з німецькими лібералами-централістами у Відні як противагу до польського домінування у краї. Однак 1879 р. віденські ліберали впливи в уряді втратили. Новий прем'єр-міністр Едуард Таафе сперся на коаліцію з трьох парламентських сил: німецьких консерваторів та чеських і польських послів. Цей потрійний союз під назвою «залізне кільце» забезпечив йому правління аж до 1892 р. Зміни у Відні позбавили руських

політиків сильного союзника в центрі та віддали на ласку польських партій у Галичині. У самому краї уклався союз польських землевласників, міських інтелектуалів та галицьких бюрократів на спільній платформі «органічної праці» заради піднесення суспільно-економічного статусу польського населення. Цей союз був спрямований на зменшення політичної ролі селянства (як руського, так і польського) і руських політиків. Користаючи з виборчих привілеїв і вдаючися до маніпуляцій, польські політики зуміли домогтися, щоб на виборах до галицького сойму у 1879 р. пройшло всього три руські кандидати (порівняно з 16-ма у 1873 р.) і жодного селянина¹⁷.

Виборча поразка похитнула політичне домінування русофілів у руському таборі, а судовий процес у червні – липні 1882 р. проти їхніх лідерів, звинувачених у державній зраді – намірі від'єднати руські землі від Австро-Угорщини і приєднати їх до Російської імперії – остаточно поклав йому край. Хоча суд зняв з підсудних це звинувачення, кандидати від русофільського руху зазнали нових поразок на соймових виборах 1883 і 1885 р., його прихильників усунули з високих посад у церковній ієрархії, а сам рух був скомпрометований як політично неблагонадійний¹⁸. Виразом кризи, серед іншого, став занепад русофільських видань. Найбільша газета «Слово» постійно втрачала читачів (з 1200 на початку 1860-х до 300–400 на початку 1880-х років) і врешті в 1887 р. взагалі закрилася¹⁹.

Криза «нагорі» у русько-українському таборі контрастувала з динамічним розвитком інфраструктури «знизу». Найвиразніше ця динаміка виявилася у розбудові мережі сільських читалень. Перші такі читальні з'явилися на початку 1870-х років, а з 1879 по 1887 р. їх було відкрито 600²⁰. «Єсть се об'яв в наших обставинах так характерний і так безмірно важний для нашої будущини, що вартість его і переоцінити не можна, – писав Іван Франко на початку 1883 р. – Показує він, що не тільки цікавість до науки і знання збудилася в нашій народі, а також і той дух спільності, дружності й асоціації, той дух – працювати згідно соединеними силами, котрий єсть першим признаком і необхідним признаком і необхідним умовієм сильного життя й розвою нашого народу»²¹.

Питанням було, котре з галицьких угруповань перетворить пробудження селянства на політичний капітал. Ними не могли бути соціялісти. Франко декілька разів дорікав редакції «Ргасу», що вона не цікавиться селянським питанням і недооцінює його важливості [48: 347]. Франко мав намір видавати побіч «Ргасу», але за її зразком, ще й двотижневу газету для селян [48: 298]. Однак грошей на цю ідею не знайшлося.

Так само не вдалися й Франкові спроби змобілізувати середовище русько-українських радикалів. У 1881–1882 рр. він видавав на пару з Іваном Белеєм журнал «Світ». Він продовжив лінію «Громадського друга», узявши, однак, набагато м'якший тон. Часопис припинив існування не через поліційні переслідування, а через байдужість публіки: розраховане на молоду русько-українську інтелігенцію видання ледве розходилося у 150 примірниках²².

З усіх галицьких угруповань найкращі шанси відкривалися перед народовцями. Це засвідчив успіх їхньої газети «Батьківщина», що почала виходити з осені 1879 р. спеціально для селян. Пізніше Франко згадував, імовірно, на підставі власних спостережень у Нагуєвичах, що газету

дожидали люди цілими гуртами геть за селом, висилаючи післанця, що мав принести номер із пошти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що, слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад, забувала про їду і недільний відпочинок. Її слово було святе; кожда громада, де було хоч кілька людей живішої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в «Батьківщині» свої господарські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у «Батьківщині», і то звісток, майже виключно писаних селянами²³, там люди ходили мов осоромлені на ціле сусідство, на весь край. [41: 487–488]

Від січня 1880 р. поряд з «Батьківщиною» народовці почали видавати газету «Діло» для освіченої публіки²⁴. «Діло» було задумане як альтернативна русофільському «Слову», – про що говорив уже сам вибір назви. Редактор «Діла», колишній редактор «Правди» Володимир Барвінський завдання нової газети бачив у тому, щоби «визволити широку публіку від баламуцтва і тероризму “Слова” а мало помалу зводити сили Русинів разом»²⁵. Щоб схилити на свій бік русофілів, він був готовий на далекосяжні компроміси, зокрема й правописно-мовні концесії («Діло» друкували етимологією). З тих-таки міркувань Барвінський стримувався від різкої критики русофільського руху під час процесу 1882 р.²⁶

Організаційно та фінансово народовці були надто слабкі, щоб скористатися зі зміни політичної кон'юнктури. «Діло» видавав і поширював гурток аматорів, озброєних радше добрими намірами, аніж коштами й талантами²⁷. За таких обставин не легковажили жодною робочою силою. Барвінський залучив до редакції «червоного» Івана Белея і навіть розраховував на участь Франка [49: 249], хоч і вважав впливи Франка на

молодь шкідливими й намагався їх поборювати²⁸. Франко й собі був досить скептично налаштований до Барвінського й до нової газети як до «угодової» і «безбарвної» [48: 226].

Згідливішим він зробився в останні місяці 1882 р., коли став очевидним близький кінець «Світу». Його прийняли до редакції «Діла» за протекцією Белея, хоча надмірного ентузіазму Барвінський не виявляв [48: 340]. У «Ділі» Франко писав на політичні та економічні теми. «Коли часом читаєте “Діло”, – писав він до своєї знайомої Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко) в листопаді 1883 р., – то знайте, що всі статті найнудніші, такі, котрих жінщини ніколи не читають, а чоловіки мало коли розуміють, – що всі вони походять з моїх рук» [48: 375].

Франко іронізував. Його статті таки читали, а його участь у «Ділі» навіть додала йому передплатників [48: 347; 49: 249]. Водночас Франка запросили до участі у новому літературному журналі «Зоря», що, як і «Діло», почав виходити з 1880 р.²⁹ Франко стає душею іншого народовецького видання – сатиричного журналу «Зеркало» 30 (1882–1883 рр., з 1884 р. – «Нове Зеркало»). Окрім того, він видає «Дрібну бібліотеку», редагує альманахи «Ватра» (1886) і «Перший вінок» (1887)³¹.

Люди, які знали Франка, відзначали, що після повернення до Львова він надзвичайно «розписався на всі боки». Він посилав свої праці не лише до українських, але й до польських видань, і навіть задумав писати по-німецьки³². Серед освічених галицьких русинів росло переконання, що Франкова участь у будь-якому виданні є гарантією читацького успіху. «У нас нема здібнішого, живішого і розумнішого робітника, як Франко» – писав Іван Белей до Олександра Кониського 26 грудня 1884 р.³³ «Без Франка люба збірка була би нічим», – твердив Володимир (Лукич) Левицький у 1885 р.³⁴ А Наталя Кобринська у листі до Франка (3 серпня 1884 р.) передала цю думку з властивою їй безкопромисністю: «Я о “Зорі” звикло виражалася, що якби повитинати з неї все то, що Ви пишете, то сміло можна решту продати на вагу...»³⁵.

Плодовитість мала свої негативні сторони – такі як надзвичайна розсіяність таланту, брак глибших тем, купа фактичних помилок. «Дорогий мій, – писав Франкові у вересні 1884 р. Михайло Драгоманов. – Ви себе не шануєте й не бережете! Перш усього: за все Ви беретесь, тратите сили навіть на програми подорожжя в стихах³⁶, котрі нагадують ті, що в Германії консьержі роздають квартирантам на новий рік, коли поздоровляють їх, щоб дістати на шнапс. Хиба на те Ви маєте талант беллетриста й здібність дослідача, щоби писати таке?! Далі Ви просите вказувати Вам помилки в

Ваших статтях. – Для цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статтях <...> помилки кишать»³⁷.

А понад усе Франка діймали виснаженість і слабке здоров'я: йому йшла ротом кров, на нього нападали приступи роздратування або депресії. Часом йому здавалося, що він божеволіє чи що його кінець уже близький. «Не дай, Боже, бути таким зайнятим, як отсе я, – писав він 29 листопада 1885 р. до сестри Драгоманова Олени Пчілки. – <...> Не раз просто до того доходить, що сидиш-сидиш – і починаєш писати листи до осіб фантастичних і о ділах зовсім фантастичних, щоб тільки втекти від власних мислей і від власних нервів» [48: 580]. Настійні нагадування лікарів і друзів берегти здоров'я, займатися фізкультурою, приймати оздоровчі ванни³⁸ лишалися без результату. Виглядає, що попри скарги, йому подобався цей стан – принаймні він не мав наміру його серйозно міняти.

Питання, чим насправді була праця Франка у народовецьких виданнях, є одним зі спірних у його біографії. Радянські літературознавці воліли бачити у співпраці Франка з народовецькими виданнями тактичний крок, який давав йому змогу дістатися до масового читача, щоб критикувати «капіталістичний лад»³⁹. Однак перегляд Франкових матеріалів у «Ділі» залишає враження, що він не був таким собі соціалістичним «Троянським конем» у народовецькому таборі. Історик «Діла» характеризує час Франкової співпраці як цілий етап історії розвитку часопису⁴⁰. Франко писав редакційні статті й готував програмові промови – тобто великою мірою визначав політику народовецького табору. Для масового народного віча у червні 1883 р. Франко підготував головну доповідь в економічних справах, але через свою славу соціаліста не міг промовляти сам, – тому замість нього цю доповідь виголосив його приятель Василь Нагірний.

Драгоманов і Павлик уважали працю Франка в «Ділі» безпринципним опортунізмом. Особливо обурих їх Франків вірш-елегія, написаний на смерть Володимира Барвінського 22 січня 1883 р.⁴¹ У ньому Франко назвав Барвінського «батьком» (хоча той був старший від Франка всього на шість років!), «другом», «братом» [18: 227–228]. Як твердив Павлик, по смерті Барвінського вся редакція «Діла» дорівнювала «Белей+Франко під доглядом старших народоців». Іронія ситуації полягала в тому, що народовецьке видання редагували двоє радикалів! Політика Белей та Франка ставила під загрозу існування радикального табору, бо вони закинули справу радикальної газети, не проводячи своєї власної лінії у «Ділі». Як приклад того, що насправді можлива інша лінія, Павлик ставив себе: повернувшись із Женеви до Львова на початку 1883 р., він, хоч і не

мав постійних засобів до існування, не пішов «на поклін» до народовців, а взявся до редагування робітничої газети «Праса». Павлик мав на меті видавати її як протывагу до «Діла», перетягнувши на свій бік Франка – «бо інакше він пропаде принципіально, а це все таки літературна сила»⁴².

А Франко був більше налаштований на компроміси. Розходження між народовцями та радикалами бачилося йому не антагонізмом між двома таборами, а як розходженням усередині одного українського табору [48: 335]. Ціною такого компромісу була Франкова мовчазна згода переходити через внутрішню народовецьку цензуру [48: 454, 456]. Зі свого боку, народовці крізь пальці дивилися на дрібні порушення Франком редакційної дисципліни [48: 479].

Між українцями та поляками

Порушником спокою став Михайло Павлик. Участь у редагуванні «Прасу» не була довгою, вже влітку 1883 р. він опинився без роботи, і Франко та Белей умовили керівництво «Діла» дати Павликові працю – але так, щоб про це не знала ширша публіка. Участь у народовецькому таборі Павлик виправдовував тим, що мав на меті допомогти народовцям переродитися у справді народну партію⁴³. Але й тут Павлик не залишився надовго. Лагідний і навіть несміливий у приватній поведінці, він мав особливий хист провокувати публічні скандали. Восени 1884 р. Павлик надрукував статтю «Москвофільство і українофільство серед сільського люду в Галичині й на Буковині». У ній він поставив русофіла Івана Наумовича вище над покійним Володимиром Барвінським у справі народної просвіти, а також похвалив Франка за його рішучий вплив на реорганізацію галицьких українофілів⁴⁴. Олії у вогонь додало те, що стаття з'явилася у польській газеті «Kurjer Lwowski» – тобто винесла «домашні справи» русинів на загальне обговорення, і тепер «вороги не тільки якої там партії, але вороги Русі галицької в загалі можуть лише затирати руки»⁴⁵. На Павликову статтю гостро відреагували ображені народовці. Франко став в оборону Павлика, хоч і визнав некоректність його аргументів, але його виступ не пригасив, а лише розпалив конфлікт. Зокрема, Франко посварився з Белеєм, своїм єдиним союзником, якому до цього часу вдавалося згладжувати тертя між Франком і рештою редакції «Діла»⁴⁶.

Майже одночасно з появою Павликової статті стався інший гучний скандал. У листопаді 1885 р. у Львові помер Адольф Нарольський, який, хоч і був народовцем, однак зблизився з радикалами, зокрема дописував

до «Громадського друга» й листувався з його редакцією. Бувши атеїстом, Нарольський заповів поховати себе без священика. Нечисельна громада з 10–15 студентів проспівала біля могили «Ще не вмерла Україна», Михайло Павлик виголосив промову. Але навколо похорону почали ширитися плітки (казали, зокрема, нібито молодь, стоячи при могилі, курила цигарки), їх підхопила русофільська преса, побачивши зручний привід затаврувати українофілів як «соціалістів», «нігілістів» та «атеїстів»⁴⁷. Відбиваючись від звинувачень, «Діло» назвало похорони Нарольського «демонстрацією двох доктринерів», застерігши: якщо молоді доктринери надалі не відмовляться від «фанатичних, згубних для загального діла демонстрацій», то «суспільність потрапить виєлімінувати таких людей зі свого товариства»⁴⁸.

Ці два випадки вирішили долю Франка, який уже нарікав, що йому стає тяжче працювати у «Ділі». На початку 1885 р., коли незгоди стали нестерпними, він пішов із газети і вже більше ніколи до неї не повертався. Народовці сказали йому «на дорогу»: «Іди і не признавайся, що ти русин»⁴⁹. Як і в 1878 р., народовці закрили Франкові доступ до своїх інституцій⁵⁰. Найболіснішим для нього наслідком обидвох скандалів була втрата можливості редагувати журнал «Зоря», власник і редактор якого Омелян Партицький саме збирався віддати його у Франкові руки. «Старші» побоювалися, що Франко перетворить «Зорю» на орган соціалістів: «От глядіть, як “вони” пишуть тепер уже! <...> А що ж вони будуть писати, коли дістануть “Зорю” у свої руки! – говорилося у таборі народовців. – Ми їх з болота підняли, пригріли і прокормили, а “вони” ось як нам відплачуються» [48: 498]. Під тиском більшості Партицький передав «Зорю» у власність Товариства Шевченка. Франко міг лишатися в редакції, але під жорстким контролем «старших».

Франко опинився серед декількох середовищ і декількох візій. Народовці сподівалися участі Франка у новій «Зорі», але трактували цей журнал як своє партійне видання. Функція Франка у ньому зводилася до ролі «робучого вола» або «слуги-редактора» [48: 549, 583, 595]. Коли ж він не згоджувався на таку роль, йому показували на двері.

Народовці, однак, не були цілковито самостійними у своїх рішеннях. Вони залежали фінансово від Київської громади, а їй вузькопартійна настанова народовців була не до вподоби: кияни бачили «Зорю» головним органом українських сил, і то не лише Галичини, а всієї України⁵¹. Вони наполягали на участі Франка, вбачаючи в тому запоруку успіху. Декотрі українські автори, довідавшись про вихід Франка з журналу,

знеохотилися писати будь-що для «Зорі». Зовсім приголомшений був Олександр Кониський, головний зв'язківець між Києвом і Львовом, який доклав найбільше зусиль до організаційного та фінансового забезпечення народовецьких видань⁵². А Володимира Антоновича страшила перспектива поширення на Галичину московського централізму. У Києві ходила чутка про велику грошову допомогу русофілам (1,5 млн. рублів) від російського уряду для поправки шкоди, що її завдав процес 1882 р. Протиставитися цьому міг, на думку лідера киян Володимира Антоновича, лише орган «ясно и смело анти-московфильській» – але поставлений «прогрессистами» Франком і Павликом⁵³.

Кияни взялися мирити Франка з народовцями. Вони натиснули на Франка, щоб той згодився співпрацювати з народовцями, а на народовців – щоб не чинили тиску на Франка і сміливіше виступали проти русофілів. У лютому 1885 р. Франко виїхав до Києва для переговорів із Київською громадою про створення власного журналу [48: 525], проте з цього задуму нічого не вийшло, і у вересні того самого року він повернувся до «Зорі» як фактичний (але не підписний) редактор [48: 548].

Компроміс розгнівив Драгоманова. Він уважав союз Франка з «Зорею» під орудою Київської громади «противонатуральним шлюбом», угодою «огня з водою», укладеним мало що без нього, а навіть проти нього особисто. У 1882 р. в Женеві припинила існування його «Громада», і вже навесні 1884 р. він запропонував створити замість неї «всеукраїнський і прогресивний» журнал на чолі з Франком. Він навіть придумав для нього назву «Поступ» і написав програму. Він уповноважував і рекомендував Франка для переговорів із киянами за двох умов: журнал, по-перше, мав дотримуватися радикальної програми, в дусі київської громадської декларації 1873 р. (федералізм, демократизм, раціоналізм), і по-друге, не бути ніяк пов'язаним із галицькими народовцями (яких він називав *luxus pop lucendo* – «світло, що не світиться»). Союз Франка з народовцями за ініціативою київських громадян, нарікав він, «помогли розстроїти діло основи «Поступу» а встроїти гібридну “Зорю”»⁵⁴.

Драгоманов ненавидів «Барвінщину»⁵⁵. Крім особистих, він мав на це і принципові причини. Він дуже приклався до творення народовецьких організацій у Львові на початку 1870-х років, з надією, що вони підуть шляхом пропаганди «поступових» ідей у краї. Ці надії не були безпідставними: раннє народовство виступило на публічну сцену з досить радикальними ідеями та планами. Однак їхня організаційна слабкість, перш за все брак структур на провінції, штовхала їх до союзу з греко-католицькими

священиками – головним середовищем, із якого рекрутувалися руські національні патріоти (як писав Іван Белей у листі до Кониського, «Русь Галицька – одинока мабуть сторона в цілм світі, де без попівської піддержки ані література, ані політика неможлива»⁵⁶). А це неминуче віддаляло їх від програми 1873 р., зокрема притуплювали соціальні моменти коштом національних. У народовців, писав Драгоманов, тільки й розмов, що про власну хату, але не знають, чим цю хату меблювати. Їхній журнал не може мати успіху ані в Галичині, де все більше виявляється невдоволення мас міщанства і селянства світськими та церковними порядками, ані тим більше у Наддніпрянській Україні серед «прогресивної» молоді, яка через брак здорової українофільської радикальної альтернативи «російщиться»⁵⁷.

Подібні закиди Драгоманов робив і київським громадянам. Від його виїзду на еміграцію до середини 1880-х років характер Громади змінився: багато з первісних її членів помирало або ж відійшло від українофільського руху, ставши на шлях державної кар'єри. А ті, хто залишився, воліли обмежити свою діяльність культурницькою та науковою роботою. Їх дратували політичні заяви Драгоманова, здатні спровокувати російський уряд на нові антиукраїнські репресії. Іншим боком медалі стало посилення в середовищі громади націоналістичних позицій. Це, зокрема, відобразилося у настирливих порадах Кониського поставити ребром у «Зорі» національне питання і проголосити «Галицька Русь для Галицьких Русинів». Драгоманов не погоджувався з такою позицією і проведення її вважав шкідливим для майбутнього журналу:

Націоналісти помиляються, – писав він, – коли думають, що публіка може щодня жити націоналізмом, завше думати про «свою хату» <...>. В життю громадським чоловік частіше пан, чи мужик, чи ліберал, чи абсолютист, раціоналіст, чи клерикал і т.д., а дуже рідко русин чи поляк, москаль. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігії й т.д. – а потім вже вдовольняти своє національне почуття, навіть коли воно в його збуджено, – і через те він буде читати охотно чужі видання, коли вони будуть його навчати тому, що йому цікаво⁵⁸.

Між Драгомановим, для якого навіть Антонович став тепер «шкідливим для прогресу і неєвропейцем», і Київською громадою росла стіна нерозуміння і відчуження. Врешті-решт, після різкого листування зі взаємними звинуваченнями у 1886–1887 рр. між Драгомановим й Антоновичем дійшло до розриву стосунків⁵⁹.

Драгоманов ставив на молодше покоління у самій Галичині і пов'язував із ними всі ті позитивні зміни, що сталися в русько-українському таборі. Воно постало з кінця 1870-х років під прямими впливами самого Франка і вважало його за свого лідера. «Молодші» не визнавали за народовцями морального права на керівництво руським табором і обзивали їх «українофільськими кацапами», вважаючи їх такими ж обскурантами, як і русофілів⁶⁰. На середину 1880-х рр., коли, на їхню уяву, число «молодших» уже переважило старших, вони задумали видавати власний орган «молодої Русі», і на редактора запросили Франка. Організаційне прикриття та гроші цьому журналу мало дати Жіноче товариство у Станиславові під керівництвом Наталі Кобринської [48: 525].

Жіноче товариство підтримки відмовило, план помер, і тоді галицькі «молодші» змінили лінію і в ультимативній формі зажадали від «старших» повернути Франка в «Зорю» [48: 540–542]⁶¹. Поза тим, що Франко поділяв оцінки Драгоманова, він схилився до угоди і намагався притягти свого женецького наставника до співпраці з «Зорею». Франко бачив нову «Зорю» як компроміс між лінією «Правди» та лінією «Громадського друга». Вона мала бути ані суто націоналістичною, ані суто соціалістичною – або, як писав Франко, в ім'я одного «ізму» «не проклинати та не опльовувати ніяких інших “ізмів”» [48: 483].

Драгоманов із його планом видавництва «Поступу» залишився сам. Оскільки серед усієї радикальної молоді він найвище ставив Франка, то на нього покладав головну відповідальність за крах «Поступу»: «...Кажу Вам: покайтесь в гріхах своїх, принесіть гріх покаєння; великий гріх Ви нарobili й велику одвічальність набрали Ви на себе на будуще <...> нашу газету втопили Ви...»⁶². У квітні 1886 р. Драгоманов проголосив, що розриває стосунки з Франком: «ми тепер різного поля ягоди» і «прежньої дружби між нами не може бути»⁶³.

До повного розриву не дійшло: як і в ранішій (1883) сварці з Павликом, жест Драгоманова був радше виявом крайнього роздратування, аніж серйозною прокламацією. Однак і з ідеї редагування «Зорі» теж нічого не вийшло. Франко мусив покинути журнал, і не з власної волі. «Народовецька суперредакція» закинула йому публікацію в «Зорі» «неморальних» матеріалів. Звинувачення були формальними і несправедливими, бо перед друком він показав ці матеріали головному редакторові [49: 250]. Але цих звинувачень вистачило, щоб змусити Франка залишити редакцію «Зорі»⁶⁴ – і, як виглядає, жодна з двох сторін за цим особливо не жаліла. Вихід Франка з народовецьких видань завершив усталення внутрішніх поділів у русько-

українському таборі: «ретроградні елементи відштовхнули від себе молоде покоління, і до кінця 80-х років розрив стає повним» [41: 150].

Позбувшись праці у народовців, без засобів до існування Франко не залишився. Його прийняли польські видання. Ще від 1879 р. він дописував до польських журналів і газет, спочатку у Російській імперії, а потім – у Галичині. Франко був кореспондентом у варшавській газеті «Prawda», яку видавав Александер Свентоховський і яка в Галичині мала репутацію «ретичного органу»⁶⁵ та в петербурзькому виданні «Край»⁶⁶. Головним і єдиним місцем його праці на наступні десять років (1887–1897) стала газета польських лібералів «Kurjer Lwowski». У ній Франко працював найдовше з усіх газет і журналів і надрукував тут найбільшу кількість матеріалів (близько 900)⁶⁷. Згодом він називав свою працю у польських виданнях «наймами у сусідів», натякаючи на її вимушений характер. Однак відчуття вимушености виникло в нього не зразу, а лише по декількох роках, коли між Франком, з одного боку, та польськими лібералами та соціялістами, з другого, виросла стіна взаємовідчуження та антагонізму. А в середині 1880-х років і він, і його колеги-радикали працювали у польських часописах у згоді зі своїми поглядами. Зокрема, «Prawda» і «Kraj» друкували Франкові статті з критикою галицьких відносин, чого годі було сподіватися від народовецьких видань. Ці публікації провокували роздратування народовців – і допомагали внутрішньому розмежуванню у русько-українському таборі. Віддаляючись від народовців, Франко зближувався з польськими «поступовими елементами». В основі їхньої співпраці лежала думка про можливість компромісу заради «осягнення спільної цілі – поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю»⁶⁸.

Цікавою інтелектуально, хоч і нетривалою (1886–1887), була Франкова співпраця з львівським журналом «Przegląd Społeczny». Редагував його польський емігрант Болеслав Вислоух, на рік старший від Франка виходець із дрібної польської шляхетської родини на Поліссі, українсько-білоруському етнічному пограниччі в Російській імперії. До Львова він перебрався разом із дружиною Марією, з якою познайомився у Варшаві під час ув'язнення за соціялістичну пропаганду. Його львівська квартира стала центром притягання місцевої лівої інтелігенції всіх національностей⁶⁹. Окрім Франка, подружжя Вислоухів зуміло залучити до співпраці в журналі колишніх членів редакції «Pracu» Людвіка Інлендера, Болеслава Червінського, Михайла Павлика та його сестру Анну, Франкового приятеля й однокурсника з часів навчання у Львівському університеті Генрика

Бігеляйзена, молодих польських братів-соціалістів Фелікса та Ігнація Дашинського, поета Яна Каспровіча (цей, як і Франко, мав титул «селянського сина»), одного з перших лідерів сіонізму в Галичині Альфреда Носіґа та видатних постатей польської, російської й української еміграції Михайла Драгоманова, Болеслава Лімановського, Георгія Плеханова та ін.

Франко був у цьому журналі найпродуктивнішим автором⁷⁰. Один з українських дослідників зайшов так далеко, що навіть назвав його «співредактором» «Przegląd Społeczny»⁷¹ – що не відповідає правді, але до певної міри відображає міру його заангажованості у видання журналу. Франко не визначав ідейно-програмового обличчя журналу – цю роль виконував Болеслав Вислоух. Але тут були надруковані Франкові програмові статті з аграрного та єврейського питання. Поза тим, що журнал проіснував всього півтора року і з 18 його номерів 11 було сконфісковано, він посів помітне місце в інтелектуальній історії Галичини та сусідніх земель⁷². По першій році виходу журналу Вислоух писав, що «Przegląd» спричинився до виразного повороту в суспільному житті й літературі – «пересунення центру ваги національного життя до нижчих суспільних верств <...>, що стає невичерпним джерелом тривкої і сильної демократії»⁷³.

З усіх журнальних проєктів, якими займався Франко у 1883–1886 р., «Przegląd Społeczny» був найближчим до його ідеалу періодичного видання як за змістом, так і за формою. За формою це був «товстий» журнал, спрямований на вироблення громадської думки⁷⁴. Його ідейні настанови були подібні до тих, що дотримувалася «Праса», але він був досить критично наставлений до марксизму і вбачав головну політичну силу в селянстві. Як і женевські та галицькі радикали, він пропагував раціоналізм та позитивізм⁷⁵. У національній програмі Вислоух стояв на етнічному принципі й визнавав Східну Галичину та Львів українською територією. Тут він не тільки сходився з Драгомановим, але навіть ішов далі, критикуючи його федеративні плани за недостатню увагу до національного питання (Драгоманов пропонував будувати федерацію за територіальним, а не національним принципом)⁷⁶. Редакція та автура «Przegląd Społeczny» була справді інтернаціональною спільнотою – правдоподібно, *останньою* справді інтернаціональною спільнотою у Галичині.

Підводячи підсумки Франковим журнальним та газетним планам 1881–1886 рр., не можна не дивуватися їхній надзвичайній багатомірності та розкиданості. Франко спромігся працювати водночас і з українськими радикалами, і з галицькими (неруськими) соціалістами, і з українськими націоналістами та польськими демократами і з Австро-Угорської, і з

Російської імперій. Якщо керуватися тезою, що масові видання були головним інструментом для творення модерних «уявлених спільнот», то газети і журнали, що їх редагував Франко, їхня автура і читацька публіка представляли два різні проекти: федеративну польсько-українсько-єврейську спільноту, утворену на підставі горизонтальної інтеграції «трудоxих верств» різного етнічно-релігійного походження, та вертикально зінтегровану українську націю. Кажучи інакше, Франко намагався поєднати соціалізм із націоналізмом, і таке поєднання було ядром його візії модерної української ідентичности. Наскільки йому вдалося синтезувати ці дві ідеології, і наскільки успішною була ця спроба синтезу у площині її суспільної рецепції, є предметом нашої дальшої розповіді про молодого Франка.

A detailed historical map of Eastern Europe and the Balkans, showing major cities, rivers, and political boundaries. The map is in a light, faded style. The text is overlaid in the center. The map shows cities like Berlin, Stettin, Danzig, Königsberg, Riga, Memel, Diinaburg, Minsk, Kiew, Smolensk, Pöltawa, Jekaterinoslaw, Nikolajew, Cherson, Odessa, Krim, Sewastopol, Konstanza, Bukarest, Jassy, Kischinew, Pruth, Prupet, Tarnopol, Czernowitz, Szegedin, Budapest, Wien, Prag, Breslau, Lodz, Krynkau, Tembetv, Brinni, Agram, Triest, Klupe, Bosnien, Sarajewo, Belgrad, SERBIEN, ARUM, BUNGARIEN, Ost-Rumelien, Philippopol, Adrianopel, KONSANTINOPEL, Saloniki, Belissa, Angora, Konstantinopel-B, and the Adriatisches Meer. Rivers like the Dnieper, Bug, and Danube are also visible.

Частина друга
Франко
та його
суспільство

Розділ 10
Франко
та його світогляд

Майстерня Яна Матейка.
Фрагмент розпису Львівського політехнічного інституту

Із книжки:

Maryan Gorkowski, *Wskazówki do objaśnienia jedynastu obrazów
Jana Matejki przeznaczonych do Politechniki lwowskiej,*

Kraków, 1895, с. 8. Пояснення алегорії

див. далі у тексті розділу

Розповідь про молодого Франка неможлива без загальної характеристики його світогляду. Насамперед треба сказати, що його погляди не становили цілісної системи. Спроби окреслити Франкові погляди як «власну, еволюційно складну філософську систему – «франкізм»»¹, є малопереконливими. Намагання «систематизувати» Франка відображають радше агіографічну тенденцію у найновішому франкознавстві, аніж автентичний спосіб Франкового мислення.

В історії української політичної думки виділяють двох осіб, яких можна назвати системними мислителями: лівого ліберала Михайла Драгоманова та правого ліберала Вячеслава Липинського². Випадок із Франком – інакший. Подібно до того, як у літературній діяльності він ніколи не написав твору великої форми (роману), так і в своїй політичній діяльності Франко не надав своїм поглядам вигляду системи. Для оцінки Франкового світогляду можна застосувати образ, до якого вдався колись у відомому есеї про Льва Толстого Ісая Берлін. Він поділив усіх мислителів на «їжаків» і «лисиць» – за принципом, що лисиця знає багато речей, зате їжак знає одну велику річ:

...Велике провалля розділяє тих, хто, з одного боку, зводить усе до єдиної центральної візії, однієї більш або менш логічно послідовної або виробленої системи, з допомогою якої вони розуміють, думають і відчувають – єдиний універсальний організаційний принцип, у контексті якого все, ким вони є і все, що вони говорять, має значення – і тих, хто переслідують декілька цілей, часто непов'язаних або навіть суперечних між собою, якщо й взагалі сполучених, то лише *de facto*, заради причини психологічного або фізіологічного характеру, безвідносно до якогось єдиного морального чи естетичного принципу; ці останні ведуть життя,

здійснюють вчинки і плакають ідеї радше відцентрові, аніж доцентрові, їхні думки – розкидані або ж розсіяні, рухаються на різних рівнях і вловлюють сутність великого розмаїття досвіду та об'єктів самих по собі, без свідомих чи несвідомих спроб залучити чи вилучити їх із непорушної, всеохопної, то самозаперечної та неповної, а то фанатичної й унітарної внутрішньої візії³.

Франко був класичною «лищицею». І його соратники, і його опоненти докоряли йому за непослідовність і мінливість поглядів, звинувачували у «скоках» та обзивали «прапорцем», що розвертається туди, куди подме вітер⁴. Незалежно від того, наскільки справедливими чи несправедливими були ці закиди, вони відображали мінливий («артистичний» або «поетичний», як казали деякі його сучасники) характер його натури. Тому вивчення Франкового світогляду, як і полювання на лисиць, потребує особливої техніки, зокрема – відмови від спроб звести його до якогось єдиного «-ізму». Важливо бачити різні джерела його формування, різні контексти його функціонування та, відповідно, різні можливі способи його відчитання.

Речник поступу

Попри мінливості Франкового світогляду, він мав певне центральне і стабільне вістря. Це вістря найкраще представити з допомогою карикатури, що її Франко придумав для львівського сатиричного журналу «Нове Зеркало». На ній мав бути зображений локомотив із написом «Posturus» (златинізована форма українського слова «поступ»), у якого вперлися, намагаючися стримати його рух, два бугаї – з них один карикатурно представляв австрійського міністра Андраші, другий – німецького канцлера Бісмарка. Їхні зусилля спостерігають збоку двоє селян, і один каже до іншого: «Ні, Семене, не спинить тота пара [биків] тоту пару [паровий локомотив]» [41: 445]⁵.

Ця карикатура відображає головні елементи світогляду Івана Франка: віру у поступ і його нестримну силу; засудження та висміювання «реакційних сил», які надаремно силкуються його спинити; переконання, що народу (селянам) належить головний суд у цій справі, і що вреші-решт саме він, народ, найбільше виграє від масштабних «поступових» змін. Бракує лише «машиніста» – передової інтелігенції, покликаної прокласти новий маршрут і роз'яснити народові його призначення. До неї зачисляв себе і Франко.

Не знати, чи свідомо, але Франків образ пародіював сюжет картини, що у тому часі вийшла з майстерні польського художника Яна Матейка. У 1870-х роках, коли у Львові споруджували будинок Львівської політехніки, австрійське міністерство освіти замовило відомому майстрові серію картин, що мали прикрасити головний зал. Львівська політехніка випускала інженерні кадри, покликані нести нові, модерні технології у відсталий аграрний край. Завданням Матейка було представити цю місію в алегоричній формі. Сюжет однієї з його картин був такий: залізничною колією їде дрезина, попереду якої біжить маленький хлопчик, символізуючи собою силу парового локомотива. На дрезині – чоловік і жінка, постаті яких символізують емансипацію: чоловік під впливом технологічного прогресу звільняє жінку від тягара домашнього господарства й відкриває для неї широкі обрії нового життя. Позаду видно заводські димарі, що контрастують з одноманітним ритмом сільського життя, – його на картині символізують фігури двох селян, зайнятих оранкою та сівбою. На далекому тлі видно пароплав, ще один символ прогресу⁶.

Розписи Матейка – зрозуміло, без свідомої премедитації – ілюстрували слова з Марксового «Капіталу»: «Країна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього»⁷. Схожість між Матейком, Марксом і Франком пояснюється вірою значної частини освічених європейців ХІХ ст. в універсальний поступ. Розвинуті західні краї, як-от Британія, Прусія чи центральні провінції Австро-Угорської імперії, показували майбутнє таких відсталих земель, як Галичина.

Поїзд був центральним символом поступу. Годі було шукати кращого образу разючих змін, що їх принесли технічні винаходи. Двадцять років по тому, як відкрилася перша у світі залізнична лінія Ліверпуль–Манчестер (1830), британський «Economist» писав, що

у пересуванні по суші <...> поступ стався найколосальніший, він перевершив усі наші попередні шаблі [розвитку. – Я.Г.], відколи існує людська раса <...>. За Адамових часів середня швидкість подорожі – якщо Адам коли-небудь у неї вирушав – була чотири милі за годину; у році 1828, або ж 4000 років по тому, це все ще було всього 10 миль, і люди з тверезим і науковим складом розуму були готові ствердити і раді довести, що цю швидкість ніколи не буде перевершено: 1850 р. вона становить зазвичай 40 миль на годину, а 70 для тих, кому подобається така швидкість»⁸.

Зображення поїзда бачимо на логотипі варшавського тижневика «Przegląd Tygodniowy», від року заснування якого (1866) відраховують народження польського позитивізму. «Przegląd Tygodniowy» особливо наголошував на використанні парової сили та залізниць як умові відродження польської нації⁹. Тарас Шевченко, повертаючись у 1857 році зі свого довголітнього заслання, молився за душу винахідника паровоза¹⁰, а про пароплав – і взагалі про тяглову силу пари – писав, що це «молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом»¹¹.

Те, що у Шевченка є поодинокую згадкою, у Франка розвивається у послідовну програму. Дослідник Франкової біографії називає поетизацію техніки однією з характерних особливостей його творчості на тлі всієї української літератури XIX століття¹². Для Франка «винаходка парових машин, телеграфів, фонографів, мікрофонів, електричних машин і т.д. спроваджує в світі, хто знає, чи не більшу революцію, ніж ціла кривава французька революція» [48: 111]. Франко споетизував поїзд як «залізного коня», якому земля тісна через його швидкість і який, прорвавши межі й передвічні перешкоди, «в одну сім'ю з'єднав всі землі, всі народи» [1: 201].

Не всі поділяли Франків оптимізм щодо залізниць й історичного прогресу. Денис Зубрицький у листі до Міхаїла Погодіна скаржився на залізницю як на одне з двох найбільших галицьких лих (другим були іудеї), бо воно приносить вигоду лише підприємцям, фабрикантам і легковажним любителям мандрів, а залишає без хліба мільйони народу. Тому він відраджував заводити залізницю у Росії, бо від цього виграють хіба що «просвітителі» – якими є не хтось інший, як «завладевшие периодической германской литературой жидаы»¹³. Подібно русофільський лідер о. Іван Наумович проклинав західну науку з її технічними винаходами і протиставляв їй незіпсованість «святої Русі»:

Єсть у нас діла священні
Єсть у нас премудрость книг;
Ви на машинах учені,
А ми, Русь, на книгах сих¹⁴.

Були й такі, що просто боялися залізниці. У 1886 р. львівська «Зоря» надрукувала оповідання Наталі Кобринської «Як стара Янова їхала залізницею з Коломиї до Бурштина», щоб показати, «як то гірко відчувають

нераз прості люди поступ і винаходи цивілізації». Кобринська оповіла історію простої жінки, баби Юстини, яка зважилася їхати до свого сина «тою якоюсь колією». Вона боялася тієї залізниці «якби несамовитого», бо їхати до Бурштина (90 км) – то «така далечина, що як згадаєш, то аж мороз іде по шкірі». А коли нарешті з великими пригодами доїхала, вона «подякувала Господу Богу, що так щасливо її допровадив». Ця історія відображала страх старших галичан у 1880-х роках перед залізницею. Батько Франкового приятеля, греко-католицький священник, ніколи не їздив поїздами та ще й відраджував сина: «Ей, уважай, уважай сину, то небезпечно так їхати, що день в газеті стої якийсь нещасливий випадок на залізниці»¹⁵.

Ці приклади дозволяють відтінити радикальний характер Франкового світогляду: він захоплювався поступом, що для багатьох його сучасників було небажаною, навіть небезпечною справою. «Поступ» був центральною категорією, навколо якого укладався світогляд Франка, як в молодому, так – з певними застереженнями – і зрілому віці¹⁶. Наголошення на приматі поступу відділяло його і його товаришів – принаймні, в його уяві – від найближчих союзників у руському таборі, галицьких народовців [48: 188–189]. Франка називали «одним із найвідданіших речників поступу у нашій краю»¹⁷.

Вивести Франкові погляди на поступ із маси написаної у молодому віці публіцистики важко: там він реферує і переказує погляди інших мислителів, лише принагідно вставляючи свої коментарі. Так він робить у своєму довгому і незакінченому есеї «Мислі о еволюції в історії людськості», надрукованому в журналі «Світ» у 1881–1882 рр. Воно є малооригінальним, і для дослідника Франкової думки важливим хіба тим, що дозволяє ствердити: Франко не поділяв думки про тяглість і пряmlinійність розвитку, і розділяв «поступ наперед» від «поступу назад». Однак нормою в його уяві був лише «поступ наперед», тоді коли «поступ назад» є «проявою пізнішою і хворобливою» [45: 81–82, 117–118].

Франкова візія поступу оригінальніша, коли прибрана у яскраві поетичні образи. На особливу увагу з цього погляду заслуговує програмовий вірш «Гімн», відомий іще під назвою «Вічний революціонер». Твір, написаний у 1880 р. і вперше надрукований у львівській робітничій газеті «Ргаса» двома роками пізніше¹⁸, а 1905 р. покладений на музику Миколою Лисенком, був, зі слів сучасників, справжньою «бомбою»¹⁹. «Гімн» відкривав поетичну збірку «З вершин і низин» (1887) – підсумок його літературної праці, «продиктованої щирим бажанням загального добра і поступу, щирою

любовою до рідного народу і рідного краю...» [1: 21]. Отже, Франків «вічний революціонер» є «Дух, що тіло рве до бою, / Рве за поступ, щастя й волю» (звернімо увагу, поступ іде на першому місці і пов'язаний з універсальними людськими цінностями, щастям і волею). Він невмирущий, і ніщо – «Ні попівські тортури / Ні тюремні царські мури / Ані війська муштровані / Ні гармати лаштовані / Ні шпійонське ремесло» – не може звести його у гріб. Він усюдисуючий: його чути «По курних хатах мужицьких, / По верстатах ремісницьких, / По місцях недолі й сліз». І він невпинний, він котиться, мовби лавина, і нема у світі сили, «Щоб в бігу її спинила, / Щоб згасила, мов огонь, / Розвидняючийся день» [1: 22, 24]²⁰.

У Франковому «Гімні» відчуваються паралелі з віршем польського поета-«wieszca» Юліуша Словацького «Odpowiedź na Psalmy przyszłość»: схожий революційний настрій, спільний герой – Вічний революціонер, навіть той самий ритм²¹. Але попри формальну схожість кожен із цих двох віршів написаний в іншій літературно-світоглядній конвенції. «Вічний революціонер» Словацького є метафізичний дух, що підноситься до самого неба і звіздам «приносить долоні вихри комет і племіння» і провіщає криваву боротьбу, Апокаліпсис, за якого «ніхто з могил не скористається»²². Франків «вічний революціонер» не пнеться вгору до недосяжних висот – навпаки, він дуже «приземлений», націлений на конкретні людські дії. Його перемога – не кінець людської історії, а початок нової доби «розвидняючогося дня».

Словацький був поетом-романтиком, і його вірш вважається «одним з найвиразніших маніфестів поступової романтичної думки»²³. Франко хоч і перебував під сильним впливом романтизму, належав до позитивістської школи, що виникла як реакція проти романтичного напрямку у літературі. Позитивістська візія відрізнялася і від первісної ідеї поступу, народженої Просвітництвом: кінцевою метою прогресу для позитивістів є не просто звільнення людського розуму – як цього домагалися Просвітники, а раціональна організація суспільства. Відповідно, носієм розуму є не окремий індивід, а цілий клас, покликаний здійснити цю велику мету²⁴.

Як окремої інтелектуальної течії українського позитивізму не існувало. В русько-українському випадку те, що можна назвати відповідником позитивізму, набрав виразу т.зв. радикалізму (тлумаченого як назва окремої суспільно-політичної течії, а не як вираз певного екстремізму поглядів). Це була синтеза декількох течій, у тому числі – й польського позитивізму. Впливи польських позитивістів на Франка є очевидними²⁵: його наближало до них прагнення ширити серед народу освіту і культуру, праця серед

селянства, відкриття робітничої теми, вимоги демократизації суспільних відносин, емансипації жінок і рівноуправнення іудеїв²⁶. Як і польські позитивісти, навчені поразкою повстання 1863 р., вимагали перейти від революцій до позитивної («органічної») праці – важливість якої базувалася на вірі в працю, науку та освіту як головних рушіїв цивілізації – так і Франко сподівався перевернути суспільний лад «Не зброєю, не силою / Огню, заліза і війни, / А правдою, і працею, / Й наукою» [1: 53]. Однак так само як українська і польська ситуації по 1863 р. сильно різнилися між собою, так і Франко у своїх поглядах багато в чому відрізнявся від польських позитивістів²⁷.

Можна радше говорити, що Франко і польські позитивісти зверталися до тих самих джерел. Ними були праці Огюста Конта, Герберта Спенсера, Чарлза Дарвіна, Томаса Гекслі, Генрі Томаса Бокла, Ернеста Ренана та їхніх численних популязаторів. З числа цих авторитетів на першому місці – як свідчать спогади²⁸ – для молодого Франка стояв Огюст Конт, творець самого терміна «позитивізм» і його головний ідеолог. Конта вважають уособленням ХІХ століття, де занепад віри у Бога не супроводжувався появою нової універсальної легітимачії суспільно-політичного порядку. Конт узявся власне сконструювати таку філософську систему, яка могла би, кажучи словами пізнішого його дослідника, примирити «деструкцію з конструкцією, заперечення зі ствердженням, науку з релігією, голову з серцем, минуле з сучасним, порядок із поступом»²⁹. Серед усіх великих ідеологічних візіонерів ХІХ ст. він першим зрозумів, що новий світ потребує нової релігії, суголосної з загальним науковим духом доби. Такою релігією мала стати віра у поступ. Французька революція апелювала до принципів, що мали знищити *ancien regime*. Але й вона породила нові «метафізичні» догми, які самі стали перешкодами поступу. «Безплідній метафізиці» попереднього філософського ідеалізму Конт протиставив систему «позитивного» знання – тобто знання, ворожого спекуляціям, знання безперечного і точного, опертого винятково на факти. Він поєднав в одну систему знання всіх природничих наук і поширив свій метод на історію, політику і мораль, витворивши – як він сам це заявляв – нову науку «соціологію» (йому належить і авторство цього терміна). Позитивізм вимагав досліджувати соціальні явища у той самий спосіб, що й явища фізики чи хімії. Заняття соціологією мало на меті навести порядок у тій частині природи, яка досі була найнедосконалішою – тобто у людському суспільстві. Контівська філософія була просякнута християнською ідеєю універсальної любові, але місце Бога як центрального об'єкта любові у

ній займало загальне добро всього суспільства. «Жити заради інших» ставало головною максимом. Позитивізм мав поширитися на всі ділянки людського життя, аж до мистецтва: звільнене від теологічних пут, воно зможе по-новому виконувати свою функцію «ідеалізації реального життя». У цій філософській системі навіть поезія та поети діставали свою нову, «справжню» місію: вони ставали ніби священиками нової позитивної релігії, покликаних показувати красу і велич людського життя³⁰.

Це вибіркоче і доволі спрощене представлення Контової системи зроблено тут ради того, щоб у ході пізнішої розповіді впізнавати «позитивістські» джерела поглядів Франка на суспільство і літературу. Не знати достеменно, чи читав він самого Конта – жодної його книжки в особистій Франковій бібліотеці немає, зате є дві, написані популяризаторами – «Соціологія Огюста Конта» Болеслава Лімановського (1875) та «Огюст Конт і позитивізм» Джона С. Міла (1874). Час видання обидвох книжок дозволяє припустити, що Франко придбав їх замолоду. Про це кажуть і Франкові примітки на берегах Мілової книжки. Видно, що читач цієї книжки робив тільки перші кроки у знайомстві з Контом: олівцем підкреслено всі головні терміни та поняття, а також підставові положення його філософії³¹. Тогочасні дискусії довкола позитивізму у Львові та Варшаві зазвичай були позначені філософським дилетантизмом. Показовим може послужити приклад із Болеславом Лімановським. Пізніший дослідник Лімановського досить скептично оцінював глибину його знайомства з Контом. Слабо володіючи французькою мовою, Лімановський познайомився з соціологією Конта «з другої руки», через німецьких авторів³².

Чи було інше у випадку Франка? Коли йдеться про становлення його філософських поглядів, можна почути, що він був вихованцем Львівського та Віденського університетів, двох осередків розвитку позитивістських систем³³. Однак цей аргумент є анахронічним: Львівсько-Варшавська філософська школа, близька до лінгвістичного позитивізму Вітгенштайна і «віденського гуртка», сформувалася пізніше, у міжвоєнну добу. Щодо Франка напевно можна сказати лише те, що він учився в зірки польського позитивізму Юліана Охоровіча, який недовго викладав у Львівському університеті. Щоправда, перші книжки Спенсера і Маркса з'явилися у Франковій бібліотеці навесні 1877 р., імовірно, під впливом Драгоманова³⁴ – тобто майже рік перед тим, як Франко записався на курси до Охоровіча. Але пропагувати позитивізм Охоровіч почав пізніше, коли Франко після першого свого арешту й ув'язнення вже почав відвідувати його лекції. Тому виключати університетський досвід Франка у становленні його як

позитивіста не можна. А це, своєю чергою, означає, що він не був цілком самоуком-дилетантом.

Ствердження підставових засад позитивізму бачимо в одній із його перших статей, написаних 1878 р. для газети «Ргаса»:

Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом. Вона має лише справу з світом зовнішнім, з природою, – розуміючи ту природу якнайширше, тобто включаючи до неї все, що тільки підпадає під наше пізнання; також і люди з їх поступом, історією, релігією, і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір. Сама людина є тільки одним з нескінченних створінь природи. Тільки природа дає людині засоби до життя, до задоволення своїх потреб, до розкоші і щастя. Природа є для людини всім. Поза природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з'явитися для людини блаженна правда. [45: 32]

Інспірація Контом та іншими західними позитивістами відрізняла Франка від старшого покоління українофілів – галицьких народовців. Народовці 1860–1870-х рр. були першими серед галицько-руських орієнтацій, хто ставив наголос на потребі «органічної праці», поступу та західної просвіти і намагався впровадити науковий дискурс у популярні публікації. Ці ідеї та підходи вони перейняли з польського позитивізму, який у Галичині дебютував навіть раніше, ніж у Варшаві, Мецці польських позитивістів³⁵. Однак у працях народовців важко знайти покликання на Конта, Дарвіна чи Маркса. Правдоподібно, з цими іменами старші народовці познайомилися вперше аж наприкінці 1870-х років, коли заходилися дискутувати з молодшими від них радикалами, у т.ч. з Франком. Однак у цій дискусії вони, як показав Франко, бралися судити про питання, що їх самі не розуміли, і про книжки, яких не читали [45: 58–68]. Нагадаймо: народовець Омелян Огоновський писав, що Франкові-студентові подобалася соціологія – але йому, професору філології, годі було її знати³⁶.

У кожному разі, філософом №1 для Франка був Конт – а не Маркс, як це силкувалися довести радянські франкознавці. Марксизм, на думку Франка, був лише відгалуженням позитивізму, перенесенням і застосуванням позитивістичних підходів щодо знань про суспільство. У «Програмі галицьких соціалістів» (1881), написаній за участю Франка, стверджено, що саме Карл Маркс підніс теорію соціалізму до значення *позитивної* науки [45: 449].

Інша річ, що позитивізм і марксизм були близькі між собою. Рідко хто з марксистів у часи своєї молодости не читав і не захоплювався працями Конта, Спенсера, Міла, Бокла та ін. Карл Каутський замолоду (в середині 1870-х рр.) теж зазнав впливу усіх цих авторів, Болеслав Лімановський перейшов до соціалізму через позитивізм, а Казімеж Келес-Крауз, один із провідних теоретиків польського соціалізму, називав учнів Конта «рідними братами» марксистів³⁷. Позитивізм формував погляд на розвиток суспільства як результат дії об'єктивних, незалежних від волі людини й історично зумовлених чинників, а тим самим готували ґрунт для сприйняття соціалізму. І, що особливо важливе у контексті нашої розповіді про Франка, позитивізм і марксизм поділяли спільну віру в особливе соціальне призначення інтелігенції – як групи, що повинна відкривати суспільству його історичну місію.

Соціалізм як підстава народолюбства

Соціалізм – і то в різних його відмінах, аж до марксизму – був другим потужним джерелом Франкового світогляду. Соціалізм, твердив пізніше Франко, перший дав йому і Павликові міцні основи для їхнього народолюбства. Свої соціалістичні ідеали Франко найповніше виклав у листі до Ольги Рошкевич, 20 вересня 1878 р. В основі побудові нового ладу, вважав Франко, лежатиме суспільна («громадська») власність на засоби виробництва. Суспільство складатиметься із рівноправних громад, які самі обиратимуть собі керівників. Усі плоди праці повинні належати тим, хто працює. Зникнуть класові привілеї та нерівність, справи загальнодержавної ваги (розвиток шкіл, музеїв, інститутів тощо) буде фінансовано із суспільних фондів, військо замінить громадська міліція. Соціалістичний лад забезпечуватиме вільний розвиток усіх націй, які створять «вільну федерацію». Запанує необмежена свобода особистости, зникнуть нерівні шлюби, укладені з розрахунку, діти будуть виховуватися у поняттях розумних, поступових і наукових, але ніхто не заборонятиме їм знайомитися й з іншими, протилежними ідеями [48: 113].

У світогляді молодого Франка було чимало такого, що суперечило марксизмові. Він поділяв окремі положення ласальянства – соціалістичної течії, до якої сам Маркс ставився вороже. В одній зі своїх пізніших статей Франко, вслід за австрійським соціалістом Обервіндером, писав навіть про «вищість» Ласалья над Марксом, бо той, мовляв, запозичаючи свої теорії «почасти від Маркса <...> поклав підвалини п р а к т и ч н о г о

соціалізму»³⁸. Франко практично не вживає центральних для марксизму термінів: «класова боротьба», «пролетарська (або «комуністична», як у «Маніфесті») революція» тощо³⁹. «Під словом “всесвітня революція” я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину; се можуть під революцією розуміти тільки всесвітні рутенці, плосколоби та поліцаї <...>, – писав він у листі до Ольги Рошкевич. – Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу. <...> Я переконаний, що послідній акт великої революції соціальної буде остільки лагідніший, а тим самим розумніше і глибше переведений, оскільки освіта і наука зможе прояснити масам робочого народу ціль і способи цілого діла» [48: 111–112].

Найбільший же відхід Франка від марксизму можна помітити тоді, коли він пробує пристосувати його до галицьких умов. Маркс, як і Конт, Спенсер чи Бокл, не давали відповіді, що робити з їхніми теоріями тут і зараз у суспільстві, яке лише «вдивляється у картину власного майбутнього» – тобто, де технологічний поступ, індустріялізація, буржуазія, пролетаріят, модерна наука та інші гучні фрази звучали як список мрій, але не як реалії життя. У програмі галицьких соціалістів до слів «прагнемо утворити сильну робітничу партію» зроблено примітку, що її, як уважають, дописав Франко:

Нашим стосункам, можливо, більше б відповідала б назва «народної» партії. Бо в той час, коли на Заході кадри майбутньої бойової армії пролетаріяту готуються з фабричних робітників, у нас цю роль обіймає, здається, сільський люд... Рух пролетаріяту у нас буде, очевидно, передусім аграрним. [45: 455]

Його конфлікт із редакцією «Прасу» полягав саме у його спробах пристосувати соціалістичну пропаганду до селянських потреб. З усіх Франкових статей редакція відкинула саме ту, в якій він «радив писати більш по-хлопськи, викинути всю заграничну термінологію та й старатися змодифікувати й саму теорію соціалізму так, щоб вона ліпше приставала до наших аграрних та дрібнодворних обставин, ніж Марксів фабричний соціалізм» [48: 347].

У Франкових тогочасних заявах убачають впливи Драгоманова, який виступав проти механічного застосування марксизму до східноєвропейських умов. Серед друзів Драгоманова у Київській громаді були Микола Зібер,

один із перших у Росії популяризаторів економічної теорії марксизму, та Сергій Подолинський, «найбільш “чистий” соціаліст своєї доби»⁴⁰. Вони намагалися створити щось на зразок української версії марксизму. Зокрема, Подолинський пояснював закони марксизму як наслідок закону збереження енергії, і ця спроба не пройшла повз увагу Маркса⁴¹. Драгоманов, Подолинський і Зібер були українці за патріотичними переконаннями і космополіти за способом життя: вони вчилися або ж стажувалися у Берліні, Гайдельбергу, Парижі, а друкувалися у французьких, німецьких, італійських та російських еміграційних виданнях. Тому вони були помітні у всеєвропейському інтелектуальному середовищі⁴², а їхні твори дісталися навіть на львівській семінар Охоровіча, де, як писав Франко, праця Подолинського про соціалізм і дарвінізм викликала гарячі дискусії протягом двох тижнів [48: 213–214].

Поєднання націоналізму та соціалізму було характерним для кількох поколінь української інтелігенції, що вслід за Драгомановим, Франком і Павликом ступили на поле політичної та культурної діяльності між 1860-ми і 1910-ми роками. Зрозуміло, таке поєднання не було винятково українським явищем. Радше воно було досить типовим для діячів соціалістичних рухів (для прикладу – польського та єврейського) у Центрально-Східній Європі. Однак само по собі воно становило «суперечність у поняттях». І не лише в тому розумінні, що, як писав Ісає Берлін, не всі найвищі вартості, до яких прагне людськість, можна погодити між собою⁴³. У конкретних умовах Центрально-Східної Європи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. йшлося про щось інше: соціалістичні теорії та організовані на їх основі політичні рухи ставилися байдуже, а то й вороже до національних прагнень т.зв. «недержавних народів». Іще у 1848–1849 р. Фридрих Енгельс у низці своїх статей («Боротьба в Угорщині», «Демократичний панславізм» та ін.) доводив, що всі слов'яни, за винятком поляків і росіян, не зможуть відіграти прогресивної ролі у загальному ході історичного розвитку й тому приречені на загибель як самостійні народи⁴⁴. Таку позицію поділяли Фридрих Ласаль, Пьотр Лавров та інші ідеологи соціалістичного руху. На їх думку, єдиним призначенням «недержавних» народів було їхнє розчинення (асиміляція) у «державних» народах. «Це не було ніякі національні великодержавні примхи, тільки вплив цілком означеного погляду на хід та інтереси історичного розвитку», – згадував пізніше Едуард Бернштайн про загальну атмосферу у міжнародному соціалістичному русі на рубежі 1870–1880-х рр.⁴⁵

Становище українських соціалістів обтяжувалося певними ідеологічними стереотипами стосовно українського руху, що панували в середовищі їхніх найближчих союзників – польських і російських соціалістів. В українському соціалістичному русі вони вбачали ламання міжнародної солідарності заради дрібних і партикулярних інтересів. Особлива небезпека для російських і польських соціалістів полягала в тому, що потенційно він міг вибити у них із-під ніг одну з найбільших територіальних баз у Центрально-Східній Європі – з цього погляду, існування окремого литовського чи естонського руху становило меншу загрозу. Як повідомляв 1901 р. з Лондона Келес-Крауз, група російських соціал-демократів, що гуртувалася навколо «Іскри», відкидала в принципі можливість існування окремої української соціал-демократичної партії. Дозволити українцям мати власну партію, на думку «іскрівців», було би «політичним самогубством»⁴⁶.

Тому діячі українського соціалістичного руху стояли перед дилемою: чи наближати час універсального тріумфу соціалістичних ідей, жертвуючи своїми «партикулярними» національними стремліннями, а чи працювати на користь власного «національного відродження», ризикуючи ввійти у конфлікт із соціалістичними рухами сусідніх «державних» народів. На практиці ця дилема диктувала необхідність вибору – чи зберігати свою організаційну відрубність, а чи працювати в спільних організаціях із соціалістами «державних» націй. Зрозуміло, що той чи інший вибір організаційної структури наперед визначав характер майбутнього державного устрою українських земель у разі сподіваної перемоги соціалістичної революції у цьому регіоні: унітарна чи федеративна побудова соціалістичного руху передбачала унітарний чи федеративний характер майбутньої польсько-української (чи, відповідно, російсько-української) соціалістичної держави, тоді як існування відрубної української соціалістичної партії могло би стати гарантом політичної самостійності України.

Молодий Франко, як і Павлик, у всіх цих суперечках перебував під сильним впливом Драгоманова. Драгоманов не лише винайшов формулу поєднання соціальних і національних інтересів, але й розробив організаційні підстави функціонування українського соціалістичного руху. На його думку, українські соціалісти-патріоти повинні змагати до створення федеративної партії, що поєднала б українських селян із російськими, єврейськими та польськими трудівниками – найбільшими неукраїнськими етнічними групами на українській етнічній території. Як протиотруту від польських і російських територіальних претензій Драгоманов висував

принцип: дотримуватися федеративних зв'язків лише з тими польськими й російськими соціялістами, як поділяють етнічний, а не історичний принцип побудови майбутньої держави. Природними союзниками українського руху він вважав «недержавні» народи Росії – фінів, естонців, молдаван, «кавказців», а серед росіян – ті окремі групи, що мали сильні обласницькі традиції (донці, уральці, сибіряки)⁴⁷.

Цю формулу було проводити непросто. Вона натикалася на сильний спротив прихильників суворої централізації соціялістичного руху. Неда remotely Драгоманов зазнав гострої критики Леніна. Як відзначав Іван Лисяк-Рудницький, «Драгоманов і Ленін, перебуваючи на протилежних позиціях у питанні централізації, погоджувалися в одному: організаційна структура революційного руху визначає наперед характер устрою, породженого переможною революцією»⁴⁸.

Негативне ставлення до українського соціялізму Франкові випало уздріти дуже рано. Російські соціялісти, які наприкінці 1870-х років прибували до Львова по дорозі на Балкани, де мали намір будувати соціялістичну республіку, висміювали спроби галицьких соціялістів вести пропаганду українською мовою, бо вважали, що – як передавав їхні слова Франко – «малі нації мусять приставати до великих і вчитися їх язика. Отсе найпростіша дорога до вселюдської рівности»⁴⁹.

Але українські соціялісти могли знайти підтримку у Галичині, серед своїх польських колег. У польському русі, особливо серед його ліберального і лівого крила, ідеї федерації мали сильну підтримку. Автори «Програми соціялістів і руських Східної Галичини» виразно заявили, що не поділяють поширених серед марксистів поглядів про поділи на «державні» й «недержавні», великі й малі народи: «Немає бо народів вищих і нижчих: усі є рівними і мають рівне право на вільний розвиток». У Галичині, де проживало кілька націй, соціялісти кожної національності мали творити між собою федеративний союз, залишаючи за собою право автономії у внутрішніх справах і «свободу об'єднуватися зі спорідненими групами, які будь-де існували б». Таким чином, українські соціялісти, входячи разом з польськими до складу редакційного комітету «Ргасу», мали право об'єднуватися з женеvською групою «Громади» Драгоманова, а польські – з варшавськими, краківськими та іншими групами. У самому ж краї їхні відносини врегульовувалися так: «Там, де перебуває люд виключно польський, діяльність займаються поляки, де виключно український – українці, у змішаних общинах пропаганда відбувається спільними силами» [45: 456, 461].

Однак під час випуску самої «Програми» у світ сталася історія, яка показала, що дотримання рівноправності у стосунках між польськими й українськими націоналістами не є такою простою справою. Текст був переданий у Женеву, де його видруком мав зайнятися Болеслав Лімановський. Лімановський зробив невелику зміну і в самій назві програми – з первісної назви «Програма польських і руських соціалістів Східної Галичини» він вилучив слово «руських». Коли обурені такою зміною львів'яни відмовилися прийняти весь тираж, він заклеїв старий заголовок на всіх примірниках стрічкою з написом «Програма галицьких соціалістів». Стрічку легко було відклеїти, і тоді кожен міг прочитати, що програма стосується лише польських соціалістів. Чи з боку Лімановського це було свідоме нехтування соціалістів-русинів, а чи тільки прикрий недогляд, як він сам стверджував? Франко мав враження, що помилка Лімановського не була випадковою і ще багато років по тому любив наводити цю історію як приклад несумлінності польських соціалістів. Лімановський у своїх «Спогадах» не згадує її зовсім. Сучасні польські історики схильні вбачати у цьому інциденті друкарську помилку. Вони певні, що Болеслав Лімановський зберігав прихильне ставлення до українців і до українського соціалістичного руху до останніх днів свого життя⁵⁰.

Інцидент із «Програмою» показав різницю української та польської оптики: те, що Лімановському видавалося дрібницею, виглядало принциповою справою в очах русько-українських соціалістів у Львові та Женеві. Пройде декілька місяців, і в жовтні 1881 р. на міжнародній конференції соціалістів у м. Хурі (Швейцарія) Лімановський повторить свою «помилку»: виступаючи як делегат від редакційного комітету «Ргасу», він знову говорив про існування у Галичині тільки польського соціалістичного руху. Хурський з'їзд став місцем сутички двох концепцій у польському соціалістичному русі. Лімановський виступав речником течії, для якої національне питання мало засадниче значення. Для аргументації своєї думки він покликався, серед іншого, на «Програму галицьких соціалістів». Його головний опонент Людвік Варинський уважав, що вимога національного визволення не може фігурувати серед програмових завдань польського соціалістичного руху. Для нього це було другорядне питання, яке автоматично розв'яжеться з розв'язанням соціалістичного питання. Конференція стала на бік Варинського й постановила, що «визвольна боротьба є боротьбою класів, а не національностей», у виразливості позиції українських соціалістів: вони не могли бачити свого союзника у Варинському, але з його опонентом Лімановським їм теж важко було знайти спільну мову.

Головну дискусію українським соціялістам доводилося витримувати з російськими революціонерами. Драгоманов мав особливо довгий список боротьби з російськими лівими: його перша сутичка з «великоросійським централізмом і всеросійськими якобінцями» сталася ще у 1869 р. у Києві, під час дискусії з делегатом від студентської молоді з Петербурга. Ці суперечки продовжилися після його переїзду до Швейцарії, «Мекки» російського революційного руху. Щоб зорганізувати «західницько-федеративний підкоп» під політику «самобутництва» й «обрусіння» російських соціялістів-революціонерів, Драгоманов у 1879–1881 рр. зблизився з женецькими анархістами-прудонівцями. Він активно пропагував створення «Східноєвропейської інтернаціональної федерації» із соціялістів Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій та Румунії. Першим кроком на цьому шляху мало стати створення літературного союзу для соціялістичних публікацій усіма мовами Східної Європи, як «плебейськими», так і «державними». В окремому циркулярі «Вниманию социалистов-иммигрантов из России» Драгоманов обґрунтував принцип, за яким належало організовувати соціялістичні партії за природними (географічними, економічними, національними) областями, а не на основі державних кордонів⁵¹.

Серед російських революціонерів федеративні ідеї розділяла організація «Чорний переділ», яка стояла на позиціях «західництва» і поступово еволюціонувала у бік марксизму. На думку її лідера Георгія Плеханова, «лише федеративний принцип у політичній організації народу, що визволився... може гарантувати нормальний хід розвитку народного життя»⁵². Інший член «Чорного Переділу» Павел Аксельрод навіть долучився до плану Драгоманова і виїхав до Російської імперії. Звідти до Женеви він повернувся з програмою південноросійського «чорнопредільського» гуртка з Одеси, який визнавав федеративний принцип⁵³.

Що сталося далі, важко зрозуміти – кожна сторона подає свої версії. Залишається однак фактом, що влітку 1880 р. в Женеві дійшло до гострої дискусії між Драгомановим і Павликом, з одного боку, та Плехановим, з другого. Головною темою стала потреба вести соціялістичну пропаганду українською мовою. Розпочав її Михайло Павлик, виступивши в одній із женецьких кав'ярень на спільних зборах польських і російських соціялістів із доповіддю про розвиток соціялістичного руху в Галичині. Він наводив його саме як приклад руху, де принцип пропаганди різними мовами вже дотримано на практиці. Плеханов, однак, обстоював принцип побудови соціялістичних організацій відповідно до державних, а не етнічних кордонів.

«Ми, – занотував Плеханов у записній книжці, – могли би зрозуміти пристосування до почуттів пригноблених народностей, але раз це зайве, то треба прямо перейти до питання економічного»⁵⁴.

Позиція редакційного комітету «Ргасу» у питаннях, порушуваних у закордонних дискусіях, була двозначною. З одного боку, він підтримував ідею створення соціалістичних організацій за національно-федеративним принципом, а з іншого, вважав, як і Плеханов, що через малочисельність й організаційну слабкість галицького соціалістичного руху вирішення такого завдання є питанням далекого майбутнього. Точка зору Франка була близькою. Коли Павлик образився тим, що «Ргаса», кажучи про Східну Галичину, необережно вжила термін «Польща», від імені редакційного комітету йому відповідав Іван Франко: «Ргаса» «не хоче і не може бавитися питаннями національними, в великій часті недоступними а зовсім непотрібними для робітників» [48: 234].

Що Франкова відповідь не була просто собі виправданням, а виявом його позиції, говорить інший епізод, пов'язаний із тим-таки Павликом. Отримавши від нього для друку рукопис Івана Нечуя-Левицького про українських гетьманів, Франко вилаяв його:

По якого чорта Ви прислали мені статтю про гетьманів? Хіба гадаєте на правду, що тут нема чого ліпшого друкувати, як те свинство, котре нікого не обходить, крім Барв[інського] et comp[ania]. <...> Чорт побери всю історію. Нам тепер треба подати важніші речі – у нас і так тотя нещасна, лихо понята історія довела до того *безглузлого націоналізму і самостійництва* [курсив мій. – Я.Г.], котрим «Правда» так величається, як порося орчиком. [48: 190–191]

Франко готовий був жертвувати національними ідеалами заради ідеалів соціалістичних. Але чи почувався він психологічно комфортно, роблячи цю жертву? Є підстави думати, що ні. На початку 1880-х років Франко пише вірш «Не пора»⁵⁵:

Не пора, не пора, не пора,
Москалеві й ляхові служити!
Довершилась України кривда стара, –
Нам пора для України жити.

Не пора, не пора, не пора
За неvigласків лить свою кров,
І любити царя, що наш люд обдира, –
Для України наша любов...

Залишається тільки гадати, чи не був цей вірш відповіддю на женеvські суперечки Драгоманова і Павлика з російськими та польськими соціялістами. Покладений на музику на початку 1900-х років, цей вірш став одним із найпопулярніших гімнів галицьких українців, особливо серед націоналістично настроєної студентської молоді – рідко яке молодіжне зібрання не починалося або не кінчалося співанням «Не пора»⁵⁶.

Може, ніде суперечливість Франкових поглядів не виявляється так виразно, як у факті, що він був автором двох популярних українських гімнів – революційно-«космополітичного» «Вічного революціонера», співаного нарівні з «Інтернаціоналом», та національного «Не пора, не пора», співаного поряд із головним українським національним гімном «Ще не вмерла Україна». І, що важливо, обидва вірші, такі різні за змістом, написано в одному й тому самому часі.

Як уже згадувалося, подібний дуалізм був властивий усьому українському соціялістичному руху. Внутрішню класифікацію його діячів можна провести за тим, наскільки вони наближалися чи віддалялися від кожного з двох полюсів – націоналізму чи соціялізму. Подолинський і Зібер були більше соціялістами, ніж націоналістами, і їхнє українство уявлялося їм насамперед як революційна справа⁵⁷. Погляди Драгоманова становили рівновагу соціялізму й націоналізму. Молодий Франко надавав перевагу то націоналізмові, то соціялізмові, і виглядає, що в його хитанні не було якоїсь виразної системи. Йому перепадало від Драгоманова і за не досить виразну національну позицію у стосунках із польськими соціялістами у Львові, і за далекойдучі компроміси у співпраці з народовцями. Однак ця «безсистемність» за певних обставин давала Франкові важливу перевагу над Драгомановим: не скутий обмеженнями системи, він міг легко і швидко еволюціонувати, тим самим виходячи на нові терени у розвитку української політичної думки⁵⁸.

Треба однак виразно підкреслити, що у свої молодечі роки Франко будував передусім не українську націю, а «русько- польсько-єврейську громаду» – союз робітників, селян і «поступової» інтелігенції всіх трьох національностей проти «імущих» класів тих самих національностей. Інша річ, що його літературні твори й публіцистика 1870–1880-х років відкривала космополітично настроєній молоді двері для «віднайдення» свого українства – але знову ж таки, українства як частини міжнародного поступового руху.

Post scriptum

Відкриттям Драгоманова і Франка – відкриттям не оригінальним, але важливим у контексті Східної Європи – було ствердження факту, що піднести маси до загальної культури й цивілізації можна лише на національних підставах. Чи, вдаючися до образів Франкової карикатури, універсальний поїзд поступу мусить обов'язково рухатися національними рейками, тобто бути «поступусом», а не «прогрессусом». Будучи соціялістами, Драгоманов і Франко намагалися довести Марксову неправоту у тій частині його теорії, яка заперечувала для робітників потребу національної батьківщини.

Подібний етос до кінця ХІХ ст. запанував серед соціялістів Австро-Угорської імперії. Натомість у Російській імперії питання про співвідношення соціального та національного й далі перебувало в центрі суперечок⁵⁹. Досить сказати, що після ухвалення Брюнської (1898) програми однією з визначальних рис австро-марксизму став мирний поділ на різні національні соціал-демократичні партії, а після створення Російської соціал-демократичної партії (1903) перший визначальний скандал вибухнув через відмову її керівництва прийняти єврейський Бунд на правах автономної національної одиниці. Ганс Момзен, один із найавторитетніших дослідників австро-марксизму, добачав подібність Брюнської програми з Програмою галицьких соціялістів (1881)⁶⁰. Не знати, маємо тут справу з випадковим збігом, чи із впливом українського та галицького соціялістичних рухів взагалі й Драгоманова та Франка зокрема, а чи радше з текстами, подібність яких є результатом того, що вони вирости в одній і тій самій ментальній атмосфері незалежно один від одного.

У російському та польському випадках впливи Драгоманова і Франка є очевиднішим, хоча й не конче у тому значенні, що у випадку австрійському. Так само, як Ленін критикував Драгоманова за його федеративні погляди, Фелікс Кон (1864–1941), інший більшовицький лідер, звинувачував Франка разом із Драгомановим у тому, що вони мали намір ослабити сили польського соціялістичного руху через його організаційне роз'єднання та підпорядкування національним завданням. У своїх звинуваченнях Кон дійшов до того, що назвав Франка попередником Юзефа Пілсудського⁶¹. Кон знав про ранню історію соціялістичного руху та галицькі обставини з першої руки. Замолоду він належав до керованої Варинським польської партії «Пролетаріят» (1882), після поразки російської революції 1905–1907 рр. деякий час переховувався у Галичині, а у 1920 р. провадив роботу щодо створення Комуністичної партії Західної України⁶². Його звинувачення

на адресу обидвох українських соціалістів прозвучали зразу по тому, як російські більшовики перемогли у війні проти польсько-українського союзу Пілсудського та Петлюри (1920). Порівняння Франка з Пілсудським, одним із найбільших тогочасних ворогів більшовицького режиму, у тому контексті звучало досить зловісно – якби на той час Франко був живий і досяжний для більшовицької влади, Конова стаття звучала би як політичний донос.

Що вражає у мисленні молодого Франка – це неуха до держави як обов'язкового чинника змін. У модернізації Європи ХІХ ст. помітно щось на зразок певної тенденції: чим далі на схід, тим сильнішою є роль держави як *agens movens* індустріалізації. У країнах і краях, де – як у Російській імперії – емансипація селян відбулася пізно, капітали були порівняно незначними, а суспільну атмосферу затруював брак інституційної довіри, держава аж до кінця століття виступала як головний модернізаційний чинник⁶³. Об'єктивно це мало би спонукати поступовців до союзу з державою – що й спостерігаємо у випадку російських західників чи польських лібералів в Австрійській імперії⁶⁴. Натомість російські революціонери, польські соціалісти й українські патріоти надавали пріоритет народному первню у своїх модернізаційних проєктах. І тим самим перетворювали ці проєкти на гарну, але все-таки утопію.

Очевидно, що відповідальність за це не падає на них самих. Їх провокував чужий і репресивний характер держави, підданцями якої вони були. Через те державна модернізація в їхній уяві поставала в образі «Чінгісхана з телеграфом, пароплавами і залізними дорогами»⁶⁵. Як і коли, однак, зможуть скористатися телеграфом, пароплавом і залізними дорогами Франкові Семени та Мирони без допомоги Бісмарка й Андраші, залишалося цілком неясним. Молодий Франко давав на це запитання лозунгову відповідь, а тому розв'язання відсувалося *ad calendam Graecam*:

...В будущині воля в нашій, українській хаті неможлива без рівночасної волі у всіх сусідніх нам слов'янських хатах, а й тотя знов неможлива без волі в цілій Европі, в цілій людськості. Значиться, і воля, свобода, коли має бути правдивою, повною волею у нас, мусить основуватися на волі межинародній, загальнолюдській. [26: 162]

Ці утопійні риси свого молодечого світогляду Франко поборював й висміював у зрілі роки. Однак до тридцятого року життя у нього ніде не бачимо проблисків пізньої самоіронії. Молодий Франко був дуже серйозним у своїй вірі.

Розділ 10. Франко та його світогляд

Короткий огляд Франкового світогляду не дозволяє зупинитися на багатьох важливих темах, таких як його ставлення до релігії, його погляди на механізм суспільної зміни, на історію тощо. А найголовніше: він нічого не говорить про «народ» як про центральний пункт його світогляду. Остання тема буде предметом розгляду наступних розділів книжки. Ми зробимо це на прикладі його ставлення до чотирьох груп, що стояли у центрі уваги тогочасних позитивістів: селян, робітників, жінок і євреїв.

Розділ 11

Франко
та його селяни

На карикатурі над хатою з написом «Читальня»
кружляють круки, збоку на неї нападають фігури,
що уособлюють польські видання «Przegląd»,
«Wieniec», «Gazeta Narodowa».

Карикатуру підписано розмовою двох селян,
мазура і русина:

Мазур: Брате, а чого ж хочуть від твоєї хати
мої вітчими?

Русин: Разить їх світло в моїй хаті

Мазур: Брате! Позич мені своєї терпеливості

Нове зеркало, 1885, 15 (27) серпня, №16, с. 4

Одним із найпоширеніших образів Івана Франка є уявлення про нього як про селянського сина. Франко великою мірою сам створив і поширив його. За різних обставин і різних нагод він називав себе «мужиком» [2: 186], писав чи говорив про себе як вигодованого «чорним селянським хлібом і працею твердих селянських рук» [31: 31], як про «селянського сина, що завжди стояв близько до життя своїх братів і свояків у селянському каптані» і був готовий «віддати свої сили на службу селянських інтересів» [34: 373]. Українські радянські й неісторичні франкознавці наголошували «селянськість» Франка, бо і тим, і тим це давало зручну стартову точку для побудови відповідного нарративу: у першому випадку він ставав речником пригнобленого класу – селянства, ще не зовсім пролетаріату, але вже достить близького до нього; у другому – речником пригнобленої селянської (недержавної, неісторичної, плебейської) нації, і його особисті успіхи ототожнювалися з успіхами покривдженого, погордженого всіма народу¹.

Насправді селянська самототожність Франка багато в чому надумана. Вона була результатом його ідейної еволюції у молодечому віці, коли він, під впливом Драгоманова, став ототожнювати себе з селянством і селянськими інтересами. Про це перевтілення Франка тут уже було сказано. Тепер нас цікавитимуть інші питання. Перше: які наслідки воно мало для самого Франка та його творчості? Друге: наскільки цей його образ був успішним чи переконливим для селян й інтелігенції – двох головних груп, які мали стати головними споживачами міту «Франко – селянський син»?

Велика трансформація

Упродовж усього «довгого» ХІХ століття селянство Центральної та Східної Європи пережило велику трансформацію, яка дуже змінила спосіб

його життя й зробила його політично значущою силою². Стартовою точкою цих змін можна вважати емансипацію селян від поміщиків. Загальна їх тенденція така: чим раніше відбулося це звільнення, тим дужчих внутрішніх перетворень зазнало селянство. Випадок Галичини відрізнявся тим, що тут цей процес відбувався поетапно і був розтягнутий у часі: він розпочався зразу з приходом Габсбургів, коли селян звільнили від особистої залежності, і скінчився аж під час революції 1848 р. зі скасуванням панщини. Довга тінь селянської залежності, однак, давалася взнаки аж до Першої світової війни, оскільки селяни так довго виплачували викуп за своє звільнення (властиво, мали би виплачувати його й далі, якби не війна і розпад монархії).

Поряд із тим, офіційна статистика та інші джерела інформації фіксують значні зміни, що сталися вже через декілька десятків років по 1848 р. Тому наслідки скасування панщини можна узагальнити як дві взаємо суперечні тенденції: з одного боку, зубожіння селянства та неможливість для щораз більшого числа вільних тепер селян прожити з праці у своєму господарстві, з іншого – повільне, але безупинне поліпшення стандартів їхнього життя, поширення нових, «цивілізованих» умов їхнього побуту та зміни у масовій свідомості. Наголошування лише на одній із двох тенденцій неминуче викривлює загальну картину селянського життя в Галичині; а спробам встановити загальний баланс між обома перешкоджає брак відповідних досліджень³.

Наступна розповідь не претендує дати вичерпну чи підсумкову характеристику тієї трансформації галицького селянства, що сталася у пореформенні десятиліття. Вона радше ставить собі за мету ідентифікувати ті крайні межі тягlosti і змін, між якими поміщалося життя більшості галицьких селян. Однією зі сталих тенденцій від середини ХІХ століття є пауперизація селянства. Найбільше помітна вона у зменшенні розмірів сільських господарств. Доступна наукова література різниться між собою щодо конкретних даних. За одною оцінкою, з 1857 по 1896 р. розмір середнього селянського господарства скоротився у 40 разів; за іншою, темпи скорочення були менш запаморочливими: 2,4 рази за 1857–1889 рр. Відповідно, розміри середньої ділянки становили у 1880-х роках 2 або 4 га⁴. Хоч би яким із цих розрахунків ми керувалися, доходимо того самого висновку: середньостатистичне земельне господарство вже у 1880-х роках ледве могло прогодувати одну родину. Іван Франко на підставі наявної літератури та власних підрахунків доводив, що прожитковий земельний

мінімум становив 15 моргів (8,4 га) на Поділлі та 20 моргів (11,2 га) на Прикарпатті [44/1: 573].

Проте існував інший, певніший критерій селянського достатку – це поширеність т.зв. передднівку, періоду, коли кінчалися запаси зі старого врожаю, а нового треба було ще чекати. Яків Головацький за декілька років до скасування панщини писав у своєму «Щоденнику подорожі через Галицьку й Угорську Русь», що місцеві селяни вважають багатим уже того, хто не голодує перед новим урожаєм і не потребує ані купувати, ані позичати зерна чи борошна⁵. Таке означення статусу «багача» показує, що передднівок був звичним для більшості селян. Наприкінці 1870-х років, як видно з офіційних звітів, ситуація змінилася мало: передднівки траплялися зі щорічною регулярністю й заторкували більшість господарств⁶.

Результатом пауперизації було велике число селян, вимушених заради виживання шукати додаткових заробітків: їхня кількість становила 0,8 млн. у 1869 р.⁷ та 1,2 млн. на початку ХХ століття⁸. Можна назвати декілька причин масового зубожіння селянства: не вигідні умови реформи 1848 р., що залишила їх без значної частини землі, якою вони раніше користувалися разом із поміщиками (лісів і пасовиськ); брак грошей у селянському натуральному господарстві для сплати податків і позичок; відсутність промисловости, яка могла би відтягнути велику частину селян від землі й забезпечити альтернативними засобами існування; зрештою, поширення пияцтва – того постійного бича, яким супроводжується бідність і яке в Галичині набрало характеру справжньої суспільної чуми через т.зв. пропінацію. Однак при цьому треба мати на увазі, що а) багато селян могли розорюватися індивідуально, але кількість землі, яка перебувала у їхньому розпорядженні як у суспільної групи, постійно зростала, і що б) розміри заборгованости поміщицьких господарств були набагато вищими (втричі більшими від селянських з розрахунку на гектар землі на початку ХІХ ст.)⁹. Тобто галицьке селянство все ж таки пристосовувалося до життя у нових пореформених умовах – принаймні, краще від поміщиків¹⁰.

Причинами аграрного перенаселення були не так економічні, як позаекономічні чинники. Одним із них був демографічний вибух. Він різко збільшив число селян і селянських сімей, а це призвело до подрібнення селянських господарств. Наприкінці 1870-х років землі, на яких господарювали селяни по всій Галичині, були вже дуже мало схожі на земельні наділи з часів панщини. Малий розмір господарств обмежував і можливість селян утримувати худобу, отже, селянин не мав гною для управи поля, а це своєю чергою неминуче знижувало урожайність¹¹.

Інша проблема полягала в екстенсивному характері агротехніки. Дослідники сільського господарства твердять, що у Галичині в середині XIX ст. рівень агротехнічної культури не дуже відрізнявся від того, який панував там, скажімо, у XII чи XIII столітті. Вплив великого землевласництва на зміну способу господарювання був незначний, бо воно так само базувалося майже на самих тільки екстенсивних методах. Перші зміни почали проступати лише у 1860–1880-х роках, коли замість традиційного дерев'яного плуга з'явився залізний, а в окремих господарствах стали застосовувати мінеральні добрива¹². Ці нововведення набрали масштабності в останні десятиліття перед Першою світовою війною. Однак за часів Франкової молодости говорити про перелом у способі господарювання в Галичині було ще зарано. У Чехії, де землі були гірші, але де застосовували техніку й модерніші засоби обробітку землі, пшениці в 1890-х роках збирали 17,43 центнера з гектара, тоді як у Галичині – 12,23, на Буковині – 12,54, у гірській частині Карпат – 8,5 центнера¹³. Набагато краще за місцевих селян у Галичині господарювали німецькі колоністи: майже всі застосовували техніку і мінеральні добрива й практично не знали передднівку¹⁴.

На стан сільської агротехніки сильно впливала ментальність селян, їхня недовіра до змін і страх перед ризиком, неминучим під час переходу до нових форм господарювання¹⁵. Запровадження нової агротехніки вимагало також капіталовкладень: придбати реманент і мінеральні добрива без грошей було неможливо. Тобто час вимагав створення системи довгострокових і вигідних кредитів – але ні уряд, ані громадські інституції довго не ставили собі такої мети. Тож найчастіше селянам залишалося тільки одне – позичати у сільських лихварів. І позичали вони не так заради купівлі нової техніки, як заради виживання під час передднівку чи для сплати податків. Зазвичай позичку давали на короткий термін і за дуже високі відсотки, тому боржник попадав у такі тенета заборгованости, з яких важко було виплутатися, не втративши частини або й усього господарства¹⁶.

Галицькі селяни стали жертвою ліберальної ери після 1848 р., коли землю було визнано необмеженою власністю одиниць із повним правом уживання і надживання. Формально ліберальна політика скасовувала багато обмежень, що їх накладали на селянські господарства. Фактично ж вона віддала селян на поталу конкуренційної боротьби з нерівними засобами і шансами успіху. Селяни могли би скористатися з нових умов, якби уряд застосовував щодо них політику «позитивної дискримінації». А оскільки цього не сталося, то галицькі селяни масово ставали жертвами змін, і навіть серед них лунали голоси, що «за панщини ліпше було» [44/1: 546–548].

За нових обставин одним із головних засобів виживання стала зарібкова еміграція. Основними її напрямками були сусідні землі Російської імперії – колишнє Королівство Польське, Литва, Волинь або Центральна Україна, рідше Угорщина, Румунія або Буковина. По-справжньому масштабні зміни сталися з початком масової міграції до Північної Америки у 1890-х роках. Незважаючи на величезні терпіння та муки, що їх зазнавали перші мігранти в Америку, багато кому вдавалося заощаджувати зароблене й відправляти родинам у Галичині. Ці гроші йшли головно на купівлю землі. Додатковим, але відчутним чинником покращання стану селян стало поширення в селі кооперативного руху. Кооперативи давали селянам вигідні позички і пропагували нову техніку та нові способи господарювання¹⁷. У результаті, як розповідав Франкові у 1890-х років один із селян-радикалів, «навіть найбідніший [селянин] може жити, коли тільки має пару здорових рук і охоту до праці» [19: 346–347].

Поступові зрушення в житті і побуті селянства набули якості цивілізаційних змін. Сільське населення зростало головно завдяки зниженню смертності. Це означало, що назагал селяни почали краще харчуватися і більше дбати про особисту гігієну. Вони й далі споживали переважно їжу рослинного походження, м'ясо на обідньому столі з'являлося так само рідко, – але їсти стали більше, аніж перед 1848 р., і випікали хліб із якіснішого борошна. Мінялися також і побутові умови: меншало випадків, коли худобу тримали в хаті; самі хати почали будувати на дві кімнати, а не на одну, як раніше; з'явилися скляні шибки. Офіційні звіти повідомляли, що дедалі більше селян прагнуть зробити своє помешкання приємним для життя. Ознакою цього була, зокрема, поява в селянських хатах меблів, виготовлених і куплених у місті, а на стінах, поряд з іконами, – картин. Прикметним було поширення скла й фаянсу, а також металевого посуду замість звичних дерев'яних ложок і тарілок, уживання нафтових ламп і стінних годинників. Раніше селяни носили власноручно вироблений одяг – тепер набували звичку купувати готовий, особливо охоче – жінки, які тепер тішилися навіть панчохами та французькими сукнями. Найобнадійливішою зміною стала поява у деяких оселях досі незнаной меблі: книжкової полицки, що свідчило про появу в селян і нової звички читати¹⁸. Фрагментарність свідчень не дозволяє встановити напевно, настільки масштабними були ці зміни, і якою була їхня динаміка. Правдоподібно, що вони стосувалися найперше тих селянських сімей, члени яких частіше стикалися з містом: сезонних робітників і міської прислуги. Не буде, однак, великим перебільшенням сказати, що галицьке селянство переживало

стан, характерний для більшості селян Східної та Центральної Європи: на початку ХХ століття селянський світ став «молодим, переповненим енергії, рішучим у переборенні перешкод, які зупиняли його розвиток, суспільством»¹⁹. Залишалося, однак, великим питанням, хто зможе краще переплавити соціальну енергію пореформеного селянства у політичний капітал.

Галицькі селяни мали за собою тривалу і радикальну традицію селянських виступів. З них найбільшим і найкривавішим було повстання 1846 р. – т.зв. «мазурська різня». Воно принесло галицькому селянству справді європейську «славу», а пам'ять про нього служила пострахом для галицьких землевласників та місцевої влади аж до самого кінця габсбурзької влади²⁰. Свій політичний – і то досить голосний – дебют галицькі селяни зробили в австрійському парламенті у 1848 р.²¹ Під час відкриття галицького сойму у 1861 р. адміністрація ще не втручалася у вибори, а тому до сойму було вибрано 18 польських та 17 українських селян із загального числа 150 депутатів. Більшість виступів селянських послів стосувалися тих феодальних пережитків, які упривілейовували поміщиків селянським коштом. Соймова активність селян не могла становити загрози для політичної монополії великих землевласників, але принаймні вона їх дратувала. На протипагу селянському гаслу «Хлопи, вибирайте хлопів» шляхта кинула свій клич «Хлоп – то ворог». Різними способами – підкупом, адміністративним тиском чи й просто насильством – вибори провадилися так, що у наступних двох каденціях (1876–1889) у соймі не було жодного селянського депутата²².

Політичний дебют русько-українського національного руху в Галичині приніс перші обнадійливі результати співпраці інтелігенції та селянства. Але вона не потривала довго. Запанувала пореволюційна реакція 1850-х років, і їхні шляхи розійшлися. Головним питанням, яке тоді займало селян, була боротьба за т.зв. «сервітути» («ліси» і «пасовиська») – землі, якими селяни до 1848 р. користувалися спільно з поміщиками, а після реформи позбулися такої можливості. Найактивніше боротьба навколо «лісів і пасовиськ» точилася від початку 1850-х до кінця 1860-х років; з 1870-х років вона пішла на спад²³. У момент найвищої селянської активності руська інтелігенція була, однак, зайнята своїми справами: т.зв. «азбучною війною» – боротьбою проти спроб польської адміністрації краю запровадити в руську мову латинську азбуку [47: 549–650].

«Відчуження інтелігенції від народу, його життя й інтересів було повне, – писав Франко про часи своєї молодости. – Зарівно українство

народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне... Ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував вивчити народів. До самого 1880 року вся маса нашого народу жила в поглядах, що найвищу і одну власть у державі має цар, що він може все зробити і від його волі все залежить» [41: 473–474].

Оцінка Франка назагал слушна, проте надто узагальнювальна і різка – бо і серед народовців, і серед русофілів були діячі, які серйозно займалися селянським питанням. Значна частина руської інтелігенції поділяла етос Просвітництва, і працювали серед селянства без огляду на те, мало чи не мало воно політичну вагу. У лоні греко-католицької церкви існувала група «народних священиків»²⁴. Особливо помітним серед них був о. Іван Наумович, який у 1870-х роках заопікувався популярними виданнями, написаними простою, «селянською мовою». Ширення просвіти серед народу було метою також українофільської «Просвіти» (1868) та русофільського «Общества имени Михаила Качковского» (1873). Зі свого боку, верхівка греко-католицького духовенства у 1860-х роках узялася за боротьбу з алкоголізмом, у якому вбачала головну причину матеріального та духовного занепаду руського селянства. Видання «Просвіти» й «Общества Качковского» мали наклад від 1 до 5 тис. примірників, а книжечка «Грамота тверезости» (1874) розійшлася у 45 тисячах примірників – що дає приблизне уявлення про можливості мобілізації селян²⁵.

У ставленні руської інтелігенції до селянства у 1860–1870-х роках було, однак, багато патерналізму і мало розуміння та співчуття. Характерним є приклад нагуєвицького священика о. Осипа Левицького, який хрестив Франка. О. Левицький був одним із перших т.зв. національних будителів, ушавленим автором галицько-руської граматики. «Захисник народу», він однак зумів швидко налаштувати проти себе значну частину парафіян, як тільки опинився у Нагуєвичях. Справа дійшла до церковного суду. У свідченнях, що їх о. Левицький давав перед перемиською консисторією на своє виправдання, постає його образ Нагуєвичів – розгнужданого, розпитого села, моральність якого щоденно падає. Народ з охотою йде у єврейську корчму і там пропиває свій маєток. У нагуєвицькій школі о. Левицький якось застав пологи сільської дівчини: вона боялася родити вдома, де її безчестя побачать батьки²⁶.

Для нашої розповіді неважливо, наскільки правдивою є ця характеристика. Важливо, що саме так о. Левицький бачить ввірену йому парафію і місцевих селян. Приклади такого ставлення можна помножити. У серпні 1875 р. у Галичі відбулося народне віче, скликане «Обществом

Качковського». Коли Михайло Павлик вніс пропозицію надрукувати руською мовою «Біблію», то священники із товариства, створеного задля того, щоби ширити просвіту серед народу, заявили: «Мы, по принципу, не должны допускать никакой популяризации, ни даже перевода святого писания на простонародный галицкий язык, потому-де, что за ними последуют, как в Немеччине XVI века, церковная реформация и мужицкие войны»²⁷. Один із лідерів іншої освітньої організації, «Просвіти», твердив під час загальних зборів, що «наш селянин – як скотина, як му будемо систематично давати науку – то здохне»²⁸, ще один пояснював бідність народу його лінивством, розтратністю і пияцтвом²⁹.

Такі заяви виходили з уст патріотів, які вважали (і, правдоподібно, цілком широ), що «ґрунтом нашим єсть народ: его звичаї, успособленя, обичаї і т.д.»³⁰. Розходження між справжнім і вигаданим образом селянина особливо яскраво виявлялося в художній літературі. Селянська тема стала в русько-українській літературі центральною в ХІХ столітті. До того селяни рідко виступали в художніх творах, а коли й виступали, то або як декоративно-сентиментальні «пейзани» (у латинській поемі «Roxolania» Кльоновіча (1584), чи в «Канівському замку» Гощинського, чи в «Пані Тадеуші» Міцкевіча), або ж в образі голоти, дичі, гайдамак і придуркуватих пияків (єзуїтські драми і коляди, поширені на руських землях Речі Посполитої). Зміни зазначилися у ХVІІІ ст., але перелом прийшов із романтизмом, через його захоплення фольклором і селянським побутом як підставою національного життя. Хоч і не всі головні літературні герої є селянами, але навіть «неселянські» персонажі найчастіше діють на селі, живуть серед селян, зайняті проблемами селянського життя³¹.

Традиції романтизму в русько-українській літературі були дуже живучі. На початку 1860-х років Анатоль Вахнянин, один із молодих народовців-українофілів, писав, що «малоруський чоловік» «спадщину батьківську ховає <...> непорочну у своїм серці та устах під сільською стріхою. Там жие він, вдячний своїм дідам; там родить пісні та думи за них, щоб безсмертну пам'ять внукам передати. У сільській хатині родить він геніїв: родить Тараса [Шевченка] і інших, родить Маркіяна [Шашкевича] – різних синів. Через них співає він світу свою долю і горе, через них передає в будучу долю героїв та їх пам'ять безсмертну»³².

Відповідно до живучости романтизму, селянська тема в українській літературі довший час зводилася головню до етнографічно-описового, часто – досить поверхового зображення народного життя. Стало майже обов'язком «дивитись на світ і на людей очима співучого селянина,

афектувати селянську наївність» [33: 238]. Супроти такого способу письма повставали ті літератори та літературні критики, що обстоювали реалізм як головний творчий метод. Вони покликалися на авторитет Тараса Шевченка, який сам висміював таких романтиків: «Прочитали собі по складах “Енеїду” та потинялися коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою шапок не скидаючи, або на дружньому банкеті як вони згадують старовину, і як вони плачуть, наче справді в турецькій неволі або в польського магната кайдани волочать... Отак-от, братія моя возлюбленная. Щоб знать людей, то треба пожити з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу»³³.

Творення українського селянства

Те, що у Шевченка проривалося у вигляді принагідних зауважень, у 1870-х роках стало розгорнутою програмою для нового покоління українських літераторів. Франко так характеризував це покоління: «Переважне хлопські сини походженням, соціалісти з переконання, молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали – сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки»³⁴.

Ця характеристика була автобіографічною. Пробуючи на початку 1880-х років дати короткі означення радикального руху, Франко на два перші місяці поставив «любов до мужика» та «критика роботи інтелігентних верств около піднесення народа» (третім й останнім була: «освіта на основі європейської позитивної науки»)³⁵. Відповідно до цих принципів, увесь навколишній світ у дзеркалі Франкової літератури набуває нової перспективи: він чітко поляризується на селян, позитивних героїв, та їхніх ворогів, героїв негативних. Реальні життєві історії Франко переписує так, щоби підкреслити цю поляризацію. Герой оповідання «Отець-гуморист», «селянський син» Волянський, гине від побоїв свого вчителя-ченця. За основу цього сюжету Франко взяв кілька правдивих історій із часів свого навчання, – але учень дрогибицької школи Новосельський, що справді помер від побоїв учителя, не був селянською дитиною, як не були селянськими дітьми й жоден із двох реальних Волянських (в одного батько був священик, в іншого – працював на видобутку солі), а смерть того Франкового однокласника, що таки справді був селянським сином, не мала жодного стосунку до жорстокости вчителів³⁶.

Подібно переписав Франко й іншу історію, яку почув у домі своєї нареченої Ольги Рошкевич. Її брат, Франків вихованець Ярослав Рошкевич, малим забавлявся тим, що взимку закопувався у сніг. Якось до будинку Рошкевичів прийшов хлопець із села, одягнутий в саму сорочку – як звичайно ходили гірські діти. Ярослав пообіцяв хлопцеві, що дасть йому «галаган» (монета вартістю 4 крейцари), якщо той теж закопається у сніг – що той і зробив. Ярославова молодша сестра Михайлина розповіла про цей «жарт» матері, і та дуже насварила сина. У Франковій розповіді історія набрала цілком трагічного обороту: шестирічний сільський хлопчина босоніж бігав по снігу за взутим паничем, бо той обіцяв дати йому «галаган», якщо він зловить його. Хлопець заробив свої гроші, але застудився і помер удома, стискаючи в руках «галаган» – дарунок облудливого панича [1: 180]. Михайлина Рошкевич, яка сама розповіла цю історію Франкові, дуже дивувалася з такого закінчення. Вона показувала йому цього хлопця, живого й уже дорослого, і питала: «Навіщо було так трагічно представляти?»³⁷.

В ранніх оповіданнях Франко показує селян не лише як жертв панської сваволі. Він виводить новий образ селянина – борця за соціальну справедливість. Представлення цілої галереї «селян-протестантів» уважається національною особливістю і міжнародною заслугою модерної української літератури³⁸. Франкові не належить першість у виведенні цього образу: за декілька років до нього це зробили Панас Мирний у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (1875) та Іван Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря» (1876). Однак у Франка цей образ набирає нового виміру – на відміну від анархічних бунтарів Миколи Джері Нечуя-Левицького та Чіпки Панаса Мирного головний герой його оповідання «Моя стріча з Олексою» готовий до свідомої та організованої дії. Оповідання нібито автобіографічне: розповідь ведеться від імені Мирона, щойно випущеного з тюрми, куди він потрапив за пропаганду соціалізму. «Проскрибований» владою і суспільством, він повертається у рідне село, до свого вітчима, мачухи і двох рідних молодших братів. «Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до “найпорядніших і найчесніших господарів” <...> з дивним тактом обминав питання про мої “проступки” і про мою “кару”» [15: 49–50]. Натомість зустріч із далеким родичем Олексою Сторожем, знаним зі свого бунтівливого характеру і бажання справедливості, переходить в емоційну дискусію про соціалізм.

Під час моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалось кров'ю, – він встав зо стільця і, коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

– Чуєш, чуєш, Катерино! [Катерина – жінка Олекси. – Я.Г.] Слухай, що він говорить! Розумієш усьо? Ох, брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе бог держит на тій дорозі, коли-сь раз на ню став!

Він кинувся обнімати і цілувати мене. Катерина, втираючи сльози рукавом, також зблизилася ідо мні, малі Сторожі обступили мене, щечечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зрушення. Весь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов се кожде з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, своєї сили вливало в мене!..

Але що ж добродії, – такі хвилі лучаються тільки «проскрибованим», так, як той тільки чує вдсятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя «проскрибованого» часами сумне і важке, але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати житттям. Внутрішній супокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба против темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в затрутім, удушливім воздуху недумства! Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пута», варто стати «проскрибованим»! [15: 57–58]

Оповідання «Моя стріча з Олексою» вважається першим в українській літературі зображенням ідеалу соціалістичного суспільства³⁹. Матеріяли, пов'язані з перебуванням Івана Франка після ув'язнення у своєму селі, не містять жодного свідчення такої ентузіастичної реакції нагуєвицьких селян⁴⁰. Франко справді давав молодим селянам читати соціалістичну літературу. Своєму товаришеві дитинства Іванові Яцуляку він надсилав книжки та журнали. Але коли Франка почали переслідувати за соціалізм, Яцуляк виніс усю літературу в поле і спалив – за що потім Франко йому докоряв. Після ув'язнення 1880 р. Франко приходив до нього, розказував йому «всякі речі про бідних людей, як терплять вони всілякі кривди. Розповідав, мусить кінчитися колись людська біда, як Тарас Шевченко заповів у своїх творах». Але в Яцулякових спогадах нема нічого, що бодай наближено нагадувало би сюжет «Моїх зустрічей з Олексою»⁴¹.

Є ще одне промовисте свідчення селянської реакції на Франка у часи його короткого побуту в Нагуєвичих (1881–1883). Це є спогади адвоката Івана Кобилецького, уродженця сусідньої Ясениці Сільної. На час описуваних подій мав 6–8 років (народився у 1875 р.):

Одного разу восени я був зі своїм батьком при оранці в полі. Підійшов сусіда, селянин, і розпочалася довга розмова; під час неї цей сусіда сказав до мого батька: «Чи хлопця, – показуючи на мене, – будете таки посилати до школи?». – «Я ще напевно не знаю», – відповідає батько. «Е, дали б ви собі спокій із тими школами, – каже сусіда, – дивіться, що сталося з Франком: від Бога відступив, пан-Бог наслав на нього покаяння – з розуму зійшов <...>. То вже вдурів то вдурів, але хоч би тихо дома сидів. Люди із Слободи [присілку, де жила сім'я Франків. – Я.Г.] оповідають про нього, що аж волосся на голові стає. Цілими днями, кажуть, по лісах, як несамовитий волочиться так, що люди в ліс бояться зайти. По ночах, повідають, ходить по хаті, щось сам до себе говорить, усміхається – сідає до столу, щось пише, знову встає і ходить, і так цілу ніч. А я колись трохи не настрашився його. Йду до Борислава, а той на Попелівській горі іде з Борислава. Оброслий, як дід, портки по коліна підкасов, чоботята на палиці і щось до себе говорить і сміється; то я на другий бік дороги та в ноги. І пощо то діти тепер до школи посилати?»⁴².

Мабуть, у цих спогадах описано Франків спосіб писання віршів: він творив їх ходячи, промовляючи або наспівуючи про себе рядки і строфи, заким сідав їх записувати на папір⁴³. Але невтаємничені в «секрети поетичної творчости» селяни вважали таку поведінку ознакою божевілля і лякалися. В кожному разі, не розуміли його й виразно трактували як «чужого».

Добрівляни і Воля Якубова як пробний камінь русько-українського радикалізму

Франкові невдачі у поширенні соціалізму серед селян Нагуєвичів і Ясениці Сільної можна списати на відоме спостереження про те, що «нема пророка у своїй вітчизні». Іронія полягала в тому, що для молодого Франка це був єдиний терен для соціалістичної пропаганди серед селянства. Український соціалізм у Галичині ширився острівцями; всі вони виникали, як писав Михайло Павлик на початку 1880-х років, «коло місця роду соціалістів з народу»⁴⁴, тобто у місцевостях, де мешкали або куди час до часу наїжджали галицькі соціалісти: Львів, місце проживання більшості з них, Косівщина і Коломия, де працював серед селян Павлик, та Дрогобиччина, місце народження Франка⁴⁵. На своїй малій батьківщині Франко мав найбільший успіх у двох сусідніх селах, Добрівлянах та Волі Якубовій. Про історію місцевого соціалістичного руху написано чимало⁴⁶. Після

Франкової смерти було записано спогади одного з добрівлянських селян, Петра Берегуляка. У 1880-ті роки, коли Франко займався соціалістичною пропагандою, він був ще малим хлопцем. Але він був причетний до цієї історії через свого дядька Гриня Берегуляка: його, як найменшого, під час таємних нарад ставили на сторожу, щоб попередити зібраних селян про наближення жандармів. У розповіді Петра Берегуляка пропагандистська діяльність Франка і місцевих селян-соціалістів виростає до гігантських розмірів: у Добрівлянах у 1882–1886 рр. відбувалися таємні з'їзди за участю Франка; селяни переписували і розмножували літографічно агітаційні брошури та відозви, які писав для них Франко, та розліплювали їх по дорогах або ж носили в дальні села, а в торгові дні кидали людям до возів⁴⁷.

Факт соціалістичної пропаганди підтверджував Семен Вітик, ще один український соціаліст із Дрогобиччини, на двадцять років молодший від Франка. Його батько був залізничником і мешкав у залізничній будці у чистому полі між селами Воля Якубова і Добрівляни. До цієї будки сходилися селяни з навколишніх сіл, коли їхали у своїх справах до Дрогобича або йшли працювати до Борислава, і балакали про свої поточні справи. Десятирічний Семен Вітик із великою цікавістю слухав ті розмови, а пізніше написав про це у спогадах. Ніщо так сильно не захопило околицю, твердив він, як розмови про Волю Якубову і Добрівляни:

Спочатку таємничо, а потім усе голосніше говорили собі селяни, що в Волю-Якубову й Добрівляни наїхали якісь молоді люди, зібрали в лісі народ і почали йому розказувати, що так далі жити не можна, що по селах велика біда, що тиснуть податки та що пани все забрали від селян. Слово до слова повторювали оповідачі про все те, що чули на зборах у лісі, а ті, що не чули, додавали від себе, й таємні збори в Волі Якубовій та промови докладачів росли й розрозсталися до небувалих розмірів, набирали якоїсь грози. Селяни говорили, що ці молоді люди закликали народ, щоб перестав спати, перестав ходити кожний сам для себе, а щоб єдналися всі разом у одну громаду для спільної роботи⁴⁸.

Знайдені матеріяли слідства над «селянами-соціалістами» з Волі Якубової та Добрівлян (1886)⁴⁹, як і спогади одного з них, Гриня Римаря⁵⁰, разом з іншими дотичними матеріялами, дозволяють зіставити ці спогади зі свідченнями самих учасників цього гуртка. Найбільша їхня цінність у тому, що вони дають змогу проаналізувати межі та характер впливу Франка на місцеве селянство.

Найперше варто відзначити, що і Добрівляни, і Воля Якубова мали репутацію «революційних сіл» задовго до Франка. Воля Якубова була місцем селянських виступів 1819 і 1843 рр.⁵¹, а Добрівляни відзначилися тим, що після запровадження автономії місцева громада по-своєму зрозуміла ідею самоврядування і цілих шість років, з 1867 по 1873 р., жила і чинила громадський суд не за австрійськими законами, а за власним звичаєвим правом, «по справедливості за божими заповідями»⁵². Це були великі села: у Добрівлянах жило 1600, у Волі Якубовій 1000 мешканців⁵³. Більшість господарів (у випадку Добрівлян – майже дві третини) прогодувати себе і свою сім'ю з власної землі не могли й мусили шукати додаткових заробітків. Ними було ткацтво і візництво. Селяни возили свої товари і дрогобицьку сіль не лише до навколишніх сіл, але й на ярмарки до Дрогобича, Самбора, Стрия, а окремі аж до Львова та на Закарпаття, Буковину та Угорщину [44/1: 502–504]. У кожному разі, місцеві селяни частіше бували у місті, більше бачили світа, охочіше посилали дітей до школи і навіть у гімназії, а тому були готові сприймати нові ідеї. Обидва села, а особливо Добрівляни, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття весь час вели перед у національним, політичним і освітнім русі – а часом, на думку галицьких радикалів, вони вже аж занадто повертали вліво⁵⁴.

Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років Добрівляни стали «Меккою» для молодих галицьких соціалістів і народовців. Це сталося завдяки місцевому пароху о. Антонові Чапельському. Замолоду він належав до групи т.зв. «ранніх обрядовців» – греко-католицьких священників-реформаторів, які, серед іншого, ставили собі за мету ширення просвіти серед народу і які формували своєрідний осередок між Самбором і Дрогобичем. На початку 1880-х років, вже у дуже зрілому віці, о. Чапельський усе ще мав репутацію «поступового священника». Про його «поступовість» говорить факт, що він не боявся приймати у себе вдома Франка, Павлика та молодого польського соціаліста Ігнація Дашинського (двох останніх він навіть переховував у себе від жандармів)⁵⁵. Ці ж риси успадкував його син Іван, молодший приятель Франка по дрогобицькій гімназії, який перейняв від батька парафію⁵⁶. Завдяки Чапельським Добрівляни були місцем, куди приїжджала молода русько-українська інтелігенція. Зокрема, тут часто зупинявся Франко. У родині Чапельських живе спогад про те, що Франко під час одного з таких побутів навіть думав одружитися з дочкою старшого отця. У 1880-х рр. у Добрівлянах учителювали також дві інші наречені Франка – Ольга Білинська та Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко). До них навідувався Франків найближчий приятель і двоюрідний брат Білинської

Володимир Коцовський, один із лідерів молодшої генерації⁵⁷. Окрім того, з Добрівлянами і Волею Якубовою мав активні контакти редактор дрогобицького ліберального двотижневика «Gazeta Naddniestrzańska» Едмунд Леон Солецький⁵⁸. У 1886 р. Франко навіть думав осісти у Добрівлянах або Волі Якубовій, купивши там ґрунт й утворити там комуну разом зі своїми товаришами⁵⁹.

Головним місцем, де відбувалися зустрічі й обмін ідей між інтелігенцією та сільськими активістами, були сільські читальні. Чи було їх виникнення пов'язано з Франком і настільки, неясно. Регулярно приїжджати в Добрівляни Франко став від 1878 р.⁶⁰ Читальню у Волі Якубовій заснували роком раніше, у 1877 р. Однак цілих чотири роки вона проіснувала «провізорично», тобто лише на папері. Її поновне відкриття відбулося 21 серпня 1881 р. А в Добрівлянах читальня відкрилася 22 травня 1881 р. – тобто і там, і там через декілька місяців після того, як позбавлений засобів існування у Львові Франко переїхав до Нагуєвичів [48: 283]. Чи «після того» значить «унаслідок того», не знати. Документи про заснування обидвох читалень Франка серед засновників не згадують. Природно, що ініціатори могли просто не вносити його до офіційних списків за його ж згодою: саме лише згадування прізвища знаного соціаліста, який перебував під наглядом поліції, могло зашкодити цілій справі. Ідею заснувати читальню у Волі Якубовій, згідно з документами, подали учні Павло Гарбінський та Данило Лепкий, статут написав Франків гімназіяльний приятель Михайло Зубрицький, а найбільше до її відкриття спрочинилися львів'яни Іван Кузів і Михайло Струсевич⁶¹. У Добрівлянах читальню заснували місцеві селяни Гринь (Григорій) Римар, Гринь Берегуляк та Іван Ступак⁶². Франко знав їх усіх: із Римарем учився у Дрогобицькій гімназії, з іншими підтримував зв'язки через бориславських і дрогобицьких робітників та Едмунда Солецького⁶³.

Впадають в очі дві важливі деталі. Перша – молодий вік активістів. У Добрівлянах з усіх 20 членів читальні десятеро були парубки; у Волі Якубовій менше – 5 із 40, але тут існувало «Братство молоді», яке діяло спільно з читальнею, але без статуту. Решту становили «жонаті». Ті з них, яких можна ідентифікувати, були більш-менш ровесниками Франка, тобто лише на декілька років старшими або молодшими. Друга деталь (пов'язана з першою) – дуже швидкий розкол, що стався у сільських громадах через читальні. Головна лінія поділу на їх прихильників та противників пролягла між молодими й старшими селянами. Активісти у Волі Якубовій у звіті про свою діяльність писали, що читальня «від заснування <...> до сього часу бореться з ворогами». Головним опонентом був Панас Зубрицький, вїт і проводир

«старших газд», авторитет якого був zagrożений діяльністю значно молодших за нього читальників. До нього приєднався й місцевий священик о. Михайло Гарбінський. Спочатку він підтримував читальнянський рух, однак пізніше став його ворогом через те, що читальники зажадали від нього зменшити плату за церковні триби, як того вимагало австрійське законодавство. На бік читальників став священиків син Павло, один із засновників читальні. За це батько вигнав його з дому, і той мусив спочатку жити серед селян, а потім найнятися робітником на залізниці. Spiritus movens опозиції був молодий (у 1882 р. двадцятидворічний) селянин Атанасій Мельник. У 1883 р. його прихильники вчинили переворот у читальні, обравши Мельника головою і виключивши з неї семеро своїх опонентів. Мельник звинуватив стару владу у зловживанні громадськими грошами. На виборах 1884 р. його партія здобула більшість у сільській раді (10 із 18 радників), а у 1885 р. йому забракло одного голосу, щоби стати сільським війтом⁶⁴.

У Добрівлянах ситуація на початку була порівняно спокійніша. «Читальня ту не має багато прихильників найбільше через те, що нема кому добре повести її, і зацікавити та захопити людей до вписування в члени. Рух взагалі дуже млявий», – признавалися місцеві провідники у відповіді на анкету про стан читальнянського руху⁶⁵. Суспільну злагоду вдалося втримувати завдяки о. Антону Чапельському, знаному і любленому в селі за добру вдачу (зокрема, він не брав плати за триби від бідніших селян). До провідника місцевої читальні Гриня Римаря отець ставився ніби до власного сина: Чапельський рано помітив вроджені таланти малого хлопця, наполіг, щоб його послали до гімназії. Коли Римар вернувся з військової служби й обійняв посаду спочатку жандарма, а потім громадського писаря, стосунки між ним і о. Чапельським залишалися дуже дружніми. Але в 1884 р. вже старий і хворий о. Чапельський уступив парафію своєму зятеві о. Йосифові Яворському, і становище змінилося. Причина напруження була та сама, що й у Волі Якубовій: молодий священик виявився таким же зажерливим. Його заміна о. Грабовенським уже не могла зарадити справі, конфлікт зайшов надто далеко. Врешті-решт священики з обидвох сіл донесли про шкідливу «соціалістичну агітацію» в читальнях єпископській канцелярії у Перемишлі, а та переправила донос у дрогобицьке староство для розслідування справи. У березні 1886 р. Мельника, Римаря і ще трьох селян заарештували, а згодом доправили до Самбора для суду⁶⁶.

Боротьба «селян-соціалістів» (як називали їх в офіційних матеріалах та в газетах) за владу в громаді й конфлікт зі священиком були тільки

надводною частиною айсберга. Нелегальна діяльність Франка та інших міських інтелектуалів залишалася під водою, під час слідства вона так і не впливла, і тепер відтворити її можна тільки на основі особистих архівів і пізніших спогадів. Кількість і повторюваність свідчень про Франкову роль у цій історії не залишає сумнівів, що вона була дуже важлива, якщо не центральна. З Мельником і його приятелями він зустрічався у дрогобицькій міській читальні, на дрогобицькій квартирі Ігнація Дашинського та в хаті дрогобицьких міщан Коссаків⁶⁷. Про загальну атмосферу близьких і теплих відносин свідчить листування між Франком, коли на початку 1883 р. він повернувся до Львова, та Дашинським і Мельником, які залишилися, відповідно, у Дрогобичі та Волі Якубовій. «Перед кількома днями приходив до мене Мельник з Волі Якубової, – писав Ігнацій Дашинський у листі до Франка від 4 лютого 1884 р. – По кількох днях знову прибігає до мене і каже, що хоче на гвалт женити[ся], а з ніким іншим, іно з Анною Павлик, так ся дуже сподобала стаття єї в “Молоті” уміщена». У листі від 13 квітня 1884 р. Мельник просив Франка про посередництво у його справі з Павлик, бо з часу прочитання її статті «єдиним моїм бажанням було і єсть, якщо можна, взяти її за товаришку жити»⁶⁸. Як уже згадувалося вище, Франко нібито написав декілька малих агітаційних брошур для селян і приходив на таємні селянські збори до Добрівлян. На одних із них він мав розказувати про земельну справу і про порядки в Америці і Швейцарії⁶⁹. Можна припустити, що Франко викладав основні тези вирішення аграрного питання у Галичині – бо приклад Америки постійно присутній у його тогочасних (1886–1888) публіцистичних працях, присвячених цій темі [44/1: 475, 572–573, 44/2: 107–188].

Правдоподібно, з діяльністю читалень у Волі Якубовій та Добрівлянах пов'язаний лист «Справа церковна у Східній Галичині», що його надрукувала українською мовою «Праса» за наполяганням «товаришів із провінції». У ньому пропаговано думку про потребу відлучити церкву від держави й висловлено певність, що «замість релігії запанує колись штука [мистецтво. – Я.Г.] й наука»⁷⁰. Слід також думати, що під впливом своїх дрогобицьких знайомств Франко у 1883 р. написав брошуру «Розмова про гроші і скарби з передмовою о заложенню Добровлянської читальні». Вона була переробкою його підручника з політичної економії, який він написав іще у 1879 р. для львівських робітників і де у популярній формі виклав основні положення політичної економії за Мілом, Марксом і Чернишевським [49: 248]⁷¹.

Якщо про зв'язок двох вищеназваних публікацій із діяльністю Франка у сільських читальнях Дрогобиччини можна говорити з великою вірогідністю, то у випадку поширення Шевченкової поеми «Марія» цей зв'язок є цілком певним. Наприкінці 1870-х років одному з членів Київської громади Федору Вовку прийшла ідея використовувати твори Шевченка, «великого селянського поета», для пропаганди соціалістичних ідей серед українського селянства Австро-Угорської та Російської імперій. Проти цього виступив Михайло Драгоманов – не так проти самої ідеї, як проти способу її виконання. На його думку, «найчервоніші, найменш цензурні речі у Шевченка найменш годяться для того, щоб пускати їх в народ цілком, без покажчика і приміток». Тому він радив вибирати з «Кобзаря» «найліпші, найпростіше писані й найясніші по думкам листки та вставляти їх у оповідання, які науковим способом повчатимуть про історію України, про державні й громадські порядки і т.п.»⁷².

За таким принципом Драгоманов видав у Женеві у 1882 р. окремою книжечкою поему Шевченка «Марія, мати Ісусова». Вибір на цю поему впав тому, що вона подавала відомий євангелістський сюжет у новій, «революційній» версії: за Шевченком, Марія народила Ісуса від молодого апостола, що ходив від села до села і пророкував прихід нового месії. Послання поеми було досить простим: Ісус Христос був земного походження, близьким до народу, так само як і Марія, оборонниця «окрадених, сліпих невільників», і його апостоли-«мужики»⁷³. У викладі Шевченка життя святого сімейства схоже до життя пересічної української селянської сім'ї. «Отже, й Шевченко, – писав Драгоманов у передмові до цього видання – розказав про Ісуса та матір його Марію також по своїй вірі, по своїм думкам та побажанням, та й зложив ніби своє євангеліє, в котре вложив свої думки та бажання. А бажав Шевченко, щоб всі вже люде, а не тільки люде одної віри чи племені (народу) були вільні і рівні між собою і правом, і маєтком, щоб не керували людьми ані попи, ані пани, ані царі...»⁷⁴.

Шевченкова поема була видана як «метелик» українською мовою, але латинськими літерами у польській транскрипції, щоб бути зрозумілою не лише русинам, але й полякам та євреям⁷⁵. Вона стала одним із найпопулярніших видань, яке використовували галицькі соціалісти у своїй пропагандистській діяльності⁷⁶. Франко твердив, що поема була дуже популярна серед селян. «Перечитую тож “Кобзаря”, – писав Франко у листі до Івана Белея з Нагуєвичів наприкінці 1881 р. – Не можеш поняти, яке враження зробив тут другий том⁷⁷ [«Кобзаря». – Я.Г.] на наших людей, що у нас були в гостях [на весіллі у Франкового рідного брата. – Я.Г.]»

Я читав їм деякі дрібні штуки: “Марію”, “Сон”, “Кавказ” і др. Просто поражені були, як могло на нашій мові бути щось таке написане!» [48: 301]. У листі до Драгоманова, написаному роком пізніше (4 грудня 1883 р.), Франко повідомляв, що «Шевченкова поема» розходилася масово по селах Дрогобицького, Стрийського і Перемиського повітів, «по селянах, читальнях і попах», а в Дрогобичі її читали ремісники, навіть євреї. «О “Марії”, – писав він у цьому листі, – говорив я з одним мужиком – чоловік мислячий і очитаний у церковних речах, а також і в світському децю трохи (колись-то він мене малого за два тижні навчив читати). Він дуже дивувався за передмову і падкував, як то може бути, щоб євангелісти говорили один так, а другий інакше. “То на такий спосіб де ж правда є?”» [48: 387].

Шевченкова «Марія» разом зі збірками «Молот» і «Дзвін» та двома іншими женецькими виданнями-«метеликами» («Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як треба її держати» українською мовою та «Jan Brzoska» польською) були знайдені захованими у бочці з капустою у хаті одного з заарештованих. Вони послужили одним із головних доказів вини. При цьому найбільшого негативного розголосу набула саме Шевченкова поема через її еретичний зміст. Атанасій Мельник, казали свідки, приносив до читальні женецьке видання «Марії» і Талмуд і зачитував їх, щоб показати суперечності в догматиці християнської релігії і доказати людське, а не Боже походження Ісуса Христа. Заарештовані «при кожній сприятливій нагоді стверджували, що все, що учать священники, є неправдою, заперечували існування Бога, повчали, що чоловік не має душі і гине як скотина»⁷⁸.

Судовий процес над «селянами-соціялістами» з Добрівлян і Волі Якубової проходив у Самбірському окружному суді 30 травня – 3 червня 1886 р. Звинувачених судили як тяжких злочинців: процес відбувався при зачинених дверях, і пресі було заборонено повідомляти про його перебіг. Підсудним поставлено в провину підбурювання проти різних суспільних верств і проти власности, висміювання релігійних обрядів і самої релігії, образу маєстату (чести австрійського імператора). Суд присяжних через відсутність достатніх доказів звільнив підсудних від звинувачень у нелегальній соціялістичній пропаганді, зате визнав винними щодо інших статей звинувачувального акта. Григорія Римаря та Григорія Берегуляка було засуджено відповідно на два і півтора роки ув’язнення суворого режиму. Інші оскаржені одержали інші терміни, а одного цілковито виправдали⁷⁹.

Самбірський процес викликав суспільний резонанс. Дискусія між галицькими газетами зводилася головню до того, кого слід винити у згубній пропаганді. Консервативна польська газета «Czas» звинувачувала руських народовців і русофілів у свідомому веденні анархічної пропаганди серед селяства і на цій підставі вимагала закрити всі руські читальні у Галичині⁸⁰. Русофільський «Новий пролом» перекладав ці звинувачення на плечі народовців, вказуючи на своє виправдання, що в обидвох читальнях обшук не виявив жодного русофільського видання⁸¹. Своєю чергою «Діло» заперечувало вину народовської партії, вважаючи справжнім винуватцем «нігілістичний вплив» Борислава і Дрогобича на сільську околицю⁸². Франко вбачав головне значення цього судового процесу у тому, що він послужив своєрідним пробним каменем для ставлення галицької інтелігенції до сільських читалень. «Сміло можна сказати, – писав він, – що інтелігенція та зайняла становище, яке зовсім не робить їй чести і свідчить про надзвичайно низький рівень розуміння свободи, відкриває перед нами у всій своїй наготі фальш тих шумних фраз про потребу освіти народу на широких основах»⁸³.

Однак Воля Якубова і Добрівляни стали для українських радикалів пробним каменем, що мав показати їм, якою мірою вони впливали на руське селянство і чи могли розраховувати на нього як на соціальну опору. Драгоманов у цій історії вбачав тільки початок нового руху – «на цьому не стане, а діло піде далше» – і вимагав від Франка та інших «молодих» активніших дій. Він мав проблему з тим, як означити цей рух, що вважався йому початком радикальної «штунди»⁸⁴ – протестантського руху, поширеного на Півдні України серед німецьких колоністів та, під їхнім впливом, місцевих українських селян⁸⁵. Цей рух, сподівався Драгоманов, мав привести в Галичині до переродження греко-католицької церкви, подібно до того, як це сталося колись у Німеччині з католицькою. Такий розвиток він вітав і вбачав у цьому велике майбутнє для України й українського руху⁸⁶.

Інші особи, причетні до діяльності читалень, були налаштовані скептичніше. Едмунд Солецький назвав знайдену під час арешту літературу «дурними брошурами, яких народ не розуміє, але які будь-що-будь наражають його без потреби на відповідальність перед карними законами, тоді як легкодумні сівачі цих брошур сидять безпечно за пічкою»⁸⁷. Слова Солецького перегукуються з пізнішими зізнаннями головного героя процесу, Григорія Римаря. Відбувши ув'язнення, він по кількох роках писав: «Наробили важкого шуму в стоячій воді, зроблено чоловіка яковсь небезпечнов істотов для суспільности і церкви; і попроваджено тую справу

так удачно, що результат з того вийшов для мене дуже неприємно, бо м зівстав узнаний винним збродні §122 літера а і d закону карного. Суд тому нич не винен, а дуже мало шо, а хто тому найбільше винен, о тім не вже не тепер споминати»⁸⁸.

Гринь Римар тяжко поплатився за цю справу: у тюрмі він захворів на сухоти й по виході з ув'язнення помер у 1893 р. на 42 році життя⁸⁹. О. Михайло Зубрицький писав після його смерти: «Сей чоловік при своїх способностях міг був би причинитися до піднесення селян в своїй стороні, коли би хто такий найшовся, що був би йому наказав до сего дорогу і з ним спільно трудився»⁹⁰. Зубрицький учився разом із Римарем і Франком у Дрогобицькій гімназії, всі троє знали між собою, а тому його жаль із приводу Римаревої долі можна віднести на адресу Франка: очевидно, що в очах Зубрицького Франко не став таким наставником для Римаря.

Справа «селян-соціалістів» із Волі Якубової та Добрівлян показує, що ідейний вплив Франка навіть на «поступову» селянську молодь був досить обмеженим. З усіх ідей, які він та його товариші пропагували у сільських читальнях, прищепився тільки антиклерикалізм. До соціалістичних гасел селяни здебільшого лишилися глухими.

Первісне непорозуміння: аналогії та паралелі

Щоб зрозуміти, що сталося у Волі Якубовій і Добрівлянах у 1882–1886 рр., треба вдатися до ширших порівнянь. Тут ми лишаємо ґрунт «твердих фактів» і вступаємо на хистку площину аналогій та інтерпретацій. Винагородою за ризик може бути краще розуміння тих самих фактів, що без обрамлення відповідним контекстом важать не аж так багато. Першою аналогією можуть послужити матеріали про рецепцію Шевченкових творів серед українських селян, хоча стосуються вони не Галичини, а підросійської України, і то пізнішого часу. Зразу ж після того, як під час революції 1905 р. у Російській імперії було скасовано обмеження на літературу українською мовою, Борис Грінченко зорганізував опитування сільських учителів про те, наскільки селяни розуміють Шевченка. Одержані відповіді привели його до цікавих висновків. Головний полягав у запереченні того, що Шевченко, мовляв, є «народним поетом», який писав як «народ», і тому народ його розуміє. Не існує, вказував Грінченко, чогось такого, як однакове сприйняття Шевченкової поезії.

Найпопулярнішим Шевченковим твором була трагічна історія молодої дівчини, зведеної та покинутої російським офіцером, – поема «Катерина».

Першу її строфу – «Кохайтеся, чорнобриві / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люде, / Роблять лихо з вами» – за бажання можна прочитати як політичний маніфест українського націоналізму. Однак слідів такого прочитання серед селян виявлено не було. Селяни дуже неоднаково дивилися на Катерину. Дівчата і молоді жінки плакали над її долею, а в одному селі на Катеринославщині дівчата навіть поклали початок поеми на мелодію і співали як пісню. Парубки теж читали її охоче, але сміялися над Катерининим гріхом. Натомість старші та «поважні» селяни дратувалися поемою і лаяли її за «неморальний зміст»: «І нащо він (Шеченко) її писав? Негарна книжка».

Назагал селянам було цікаво слухати Шевченкові поезії зі схожими на «Катерину» лірично-побутовими сюжетами – «Наймичку», «Причинну», «Утоплону», «Тополю». Вони називали їх «казками». Натомість зрозуміти поеми з історичними сюжетами їм було тяжче. Для цього треба хоч трохи знати історію, як знали її освічені класи (зокрема й Шевченко), – а цього знання сільським читачам не вистачало. Грінченко переказує розмову з освіченою молодого селянкою: вона дуже любила читати «Кобзаря» та історичні книжки й навіть сама складала вірші, проте мала великі труднощі з розумінням Шевченкових історичних поезій. Її цікавили не так описи гетьманів і конкретних історичних подій козацької історії, як ліричні пригоди головних героїв. Коли це діялося, вона здебільшого не знала, відповідаючи на запитання дуже приблизно: «до того врем'я, поки ще люде не були панськими [тобто кріпаками. – Я.Г.]». В історичній poemі «Гамалія» вона легко зідентифікувала Дніпро, але не знала, що таке гарем («наче турецький будинок»), Візантія («турецьке судно»), Хортиця («це таке судно, що козаки у ньому їздили»). І вже зовсім незрозумілими для неї були Дарданели. У найпопулярнішому Шевченковому творі «Гайдамаки» ні ця жінка, ні інші селяни нічого не зрозуміли з «Інтродукції». А їхнє ставлення до гайдамаків зовсім не було однозначно позитивним: вони не вважали, що гайдамаки робили добре діло, бо через них «стілько пропало народу». Читання вголос поеми селяни не раз переривали розповідями про свої справи, якщо вони хоч якось були пов'язані з сюжетом. Свій аналіз популярності Шевченкового «Кобзаря» на селі Борис Грінченко закінчував таким висновком: «Ми справді маємо великого поета, але в мужичій хаті його ще не знають або мало розуміють»⁹¹.

Паралель між Грінченковими селянами, які читали Шевченка, і «селянами-соціялістами» з Волі Якубової та Добрівлян очевидна: в обох випадках інтелігенція і селяни, звертаючися до одних і тих самих тек-

стів, розуміють їх по-різному. Не йдеться про те, що хтось розуміє їх «правильно», а хтось «неправильно». Насправді, кількість прочитань того самого тексту може бути безмежною, а тому самі міркування про «правильність» чи «неправильність» рецепції великою мірою позбавлені сенсу. Суть проблеми в тому, що інтелігенція і селяни, читаючи чи слухаючи одні й ті самі тексти, писані тією самою мовою, по-різному розуміють одні й ті самі слова й поняття (а селяни часом і зовсім не розуміють).

Ще однією ілюстрацією цього ж феномена може послужити ситуація у південних і східних українських губерніях під час революції. Наприкінці весни – влітку 1918 р. селянство підняло повстання проти німецької окупації, й Антанта – а насамперед британський уряд, що претендував на контроль над цими територіями – зацікавилися, чи і наскільки надійним може виявитися український повстанський рух як союзник у боротьбі з Центральними державами. У травні 1918 р. департамент політичної розвідки британського міністерства зовнішніх справ підготував для військового міністерства меморандум про становище в Україні. Його анонімний автор, без сумніву, добре ознайомлений з українськими умовами, писав:

...Коли запитати простого селянина в Україні про його національність, він відповість, що він є православним; коли змусити його сказати, чи він є великоросом, поляком чи українцем, він відповість, що він селянин; якщо ж наполягати на тому, якою мовою він розмовляє, то він скаже, що розмовляє «тутешньою мовою». Можна, звісно, дістати від нього відповідь, що він «руський», але ця заява навряд чи визначає питання про його стосунок до українства; він по-просту не думає про свою національність у тих поняттях, що інтелігенція⁹².

Остання фраза – про те, що селянин не думає у тих поняттях, що інтелігенція – може послужити ключем до розуміння стосунків між міськими інтелектуалами та їхніми сільськими адептами. Цей феномен добре відомий історикам французької революції кінця XVIII століття та російської революції 1917 р. Орlando Файджес в окремому дослідженні цього явища зауважував, що мова

є засадничим чинником для культурної інтеграції селянства. Поширення революційної риторики на село – розвиток національного дискурсу громадських прав та обов'язків – могло би створити нову політичну націю, про яку мріяли лідери демократії. Тут ми знову натрапляємо на паралелі з Францією [французькою революцією. – Я.Г.]. Бо так само як у Франції був величезний розрив між французькою писемною культурою та діалектною

усною культурою, так само у Росії існував подібний розкол між політичною мовою міст і словами, з допомогою яких селяни виражали свої власні моральні та політичні концепції. Термінологія революції була чужою мовою для більшості селян (а так само для великої кількості неосвічених робітників) у більшості частин Росії. <...> В Україні, балтійських землях і на Кавказі, де міські еліти відрізнялися від місцевого селянства етнічно, це була буквально чужа мова⁹³.

Це спостереження може так само бути слухним і для мирних, «не-революційних» часів – хіба що тоді воно не матиме такого драматичного характеру для політичної долі тієї чи іншої країни, а тому менше приверне уваги. Газета «Кієвлянинъ» писала у 1875 р.: «Бувають випадки, що чиновники та селяни, говорячи про одне й те ж, просто не розуміють один одного <...>, а з простих слів селяни інколи роблять досить своєрідні висновки»⁹⁴. Історія руських провінцій Габсбурзької монархії дає багато прикладів такого непорозуміння. Анонімний дописувач до української газети розпитував людей із галицького села, які по недільній службі виходили з церкви:

«...А що там, правду пан отець кажуть?» – «Та красно говорять» – «А що говорили?» – «Та де нам простим се розуміти»⁹⁵.

Інший дописувач розповідав про подібний досвід на Буковині:

Питаю раз на суді свідка Василя Гамаяка, 23 літнього, православного парубка з Рогізної: «православної віри?» – «Га, борони Боже! я ще протоколу жодного не мав [тобто не був суджений. – Я.Г.], це я перший раз у суді!» Питаю знову раз в суді свідка Мариню Сологуб, 40 літню православну газдиню, з Раранча: «якої віри?» – «я донька Данька» – одповіла. Питаю знову 32 літнього господаря православного, Танаска Яремка: «якої віри?» – «ковальської» – відповідає⁹⁶.

Автор допису звинувачував у такому стані православних священників, що не дбають про просвіту народу і противляться заведенню на селі читалень зі страху, що селяни перейдуть на уніятську віру (натяк на те, що частина українських активістів у Буковині були галицького походження, тобто греко-католиками). Матеріали церковних візитацій показують, що селяни греко-католики часто не могли висловити різниці між греко-католицькою та православною вірами. Їхнє розуміння відмінностей зводилося до зовнішніх ознак (як-от факт, що православні священники носять бороди, а греко-католицькі, наслідуючи католицьких, голяться). Мало того: мешканці села

часто не розуміли підставових символів віри. «Не раз траплялося – писав візитатор наприкінці XVIII ст., – що запитані на катехизації: що таке свята Трійця? відповідали: Мати Божа; а хто такий Христос? Трійця свята. Або ж в іншому місті: чи ти християнин? християнин; а чи віруєш в Христа? Вірую; а хто ж такий Христос? а вже того не знаю. Чи умре душа? Бог його знає. Чи воскресне тіло на суд Господній? не встане, і так далі...»⁹⁷

Фольклорні матеріали, що їх збирав Франко, показують, що за сто років мало що змінилося. Він наводив приклади, як селяни перекручували найзвичайніші молитви через їх нерозуміння, наприклад, «мняця» замість «во ім'я отця», «яков на небі, яков на землі» замість «яко на небі, так і на землі». Франко робив висновок, що «люди слухають писання тому, бо се с в я т е письмо, але не тому, що розуміють читане» [35: 241]⁹⁸.

На підставі цих розсіяних у часі і просторі, але численних свідчень можна вивести певну тенденцію «первісного непорозуміння», властивого для спілкування між освіченими й неосвіченими класами, у ті моменти, коли вони шукають між собою зближення заради спільних (як вони думають) цілей. Чи був Франко жертвою такого непорозуміння? Був, і то не раз. До наведених вище прикладів, почерпнутих із його молодечих років, можна навести інший, узятий з пізнішого часу. Його оповів Іван Кобилецький:

В кінці 1900 або на початку 1901 року я постарався відкрити читальню «Просвіти» в Ясениці-Сільній. На це відкриття я запросив Франка і ще живого тоді Михайла Кобилецького, на той час урядника в Городку-Ягайлонськiм, і обидва вони приїхали. Цей приїзд є, на мою думку, дуже важливим до пояснення психіки нашого селянина того часу.

Франко привіз із собою в подарунок для читальні цілу купу книжок, так що читальня в Ясениці мала найкращу бібліотеку в Дрогобиччині. Промову Франкову всі присутні вислухали з роззявленими ротами, надзвичайно уважно. Скінчивши свою промову, Франко пояснював книжки, що привіз, як їх треба читати і розуміти. На все це присутні на зборах не відгукнулися жадними оплесками. Михайло Кобилецький, підбурений таким дарунком Франка, витягнув 20 корон і поклав як дарунок для читальні. Тоді всі присутні почали кричати «славно» і плескати в долоні, аж вікна бряжчали. Франко зрозумів, що його книжки ніщо проти 20 корон Миколи Кобилецького, витягнув з кишені також 20 корон, поклав як дарунок для читальні, і аж тоді присутні вшанували його гучними оплесками.

Цей інцидент викликав велике обурення у ходачкової шляхти проти селян, і це обурення на мені окошилося. По скінченні відкриття читальні шляхтичі-господарі походились до мого батька і разом з ним робили мені

закиди, навіщо я запрошував Франка на таку компромітацію. «Навіщо хлопві книжок, – казали вони, – йому дай шістку [дрібні гроші. – Я.Г.], і буде як пес скавуліти. Сам Михайло Кобилецький сказав мені після, що як був би знав, що так вийде, то гроші пізніше передав би. Цей випадок хай буде свідком того, які-то льоди треба було ломати, щоб дістатися до «хлопа»⁹⁹.

Треба думати, що, навчений цим досвідом, Франко взявся переглядати свій досвід спілкування з селянами. У 1902 р. Франко написав передмову до збірки віршів, призначеної спеціально для «руських селян і міщан». У ній він давав поради, що і як власне видавати для селян. Він підкреслював, що «прості люди» виділяють з усієї друкованої продукції три види письменства, які вони вважають «“мудрим”, пожиточним письменством, таким, яке годиться брати в руки статочному та поважному чоловікові» [33: 417–418]. Ними є «письма» (релігійні видання, зі словом Божим і правдою релігії), «права» (закони і повинності, за якими живуть у державі) та «казети» (часописи з новинами про те, що діється у світі). Натомість інакше дивляться селяни на ті книжки, де або оповідають вигадані пригоди, або які друковані строфами, як пісні. Перші книжки люди називають «байками», а інші – «співанками». Селяни дуже люблять читати байки, особливо коли це розповідь про якихось реальних осіб, про дивні, страшні або смішні пригоди, і коли оповідається жваво, не нудно. «Наші люди дуже радо читають такі оповідання і деколи вважають їх за щирю правду, а іншим разом видять у них образ дійсних людських відносин, пристрастей, бажань та змагань». Але віршів селяни читати не люблять. «Се для дівчат, для дітей», – кажуть не раз поважні господарі, коли їм упаде в руку така книжка. Навіть про такі поезії, як Шевченкові, говорять не раз: «Та що нам тут читати! То співанки, а нам, старим, уже не до співанок» [33: 417–418].

Франкові спостереження доповнюються свідченнями його сучасника проф. Францішка Буяка, дослідника галицького села, що сам із походження був селянином, «Народ, – писав він, – шукає у книжці, як зрештою загал освічених людей, передовсім гарної, цікавої фабули, яку йому дають оповідання історичні і повісті; менше цінить він видання наукові, що мають на меті поширення корисних знань»¹⁰⁰.

З-поміж усіх Франкових творів особливо популярні у сільських читальнях були три, якраз охоплені тими категоріями читання, що їх він сам і визначив як особливо цікаві для селян: перші дві – історична повість «Захар Беркут» і переспів середньовічної поеми «Reineske Fuchs» під назвою «Лис Микита» – «байки»; третя – праця, що містить «образ дійсних

людських відносин»: «Панщина та її скасування 1848 р. у Галичині». Всі три мають виразну тенденцію: «Захар Беркут» – соціалістичну, «Лис Микита» – антипопівську й антишляхетську [49: 201], «Панщина» поєднує соціалістичну й антишляхетську, – але ніде Франко не проводить її відверто, маскуючи під цікаву оповідь, яка займає увагу читача; з усіх трьох лише «Захара Беркута» Франко написав у молоді роки¹⁰¹.

Можна з певністю говорити, що всупереч самозваній селянській ідентичності Франка його стосунки з селянами замолоду були проблематичними, а вплив на галицьке селянство досить обмеженим. Що, втім, не означає, ніби Франків «селянський проєкт» зазнав повного краху. Тут мусимо знову вдатися до аналогій. Класичним прикладом інтелігентсько-селянського непорозуміння вважається «ходіння у народ» – кампанія, до якої вдалися російські народники у 1874 р. Перебравшись у селянський одяг, народники поселялися у селах, працюючи фізично, ведучи простий спосіб життя й наївно сподіваючись у такий спосіб викликати довір'я у «народу» і залучити його до антисамодержавного руху. Всі знають – навіть із підручників, – що селяни нібито рішуче не сприйняли революціонерів і навіть самі доносили на них у поліцію. Новіші дослідження показують, що все було небагато складніше. З одного боку, народники усвідомлювали прірву між освіченим суспільством і простим народом, а тому у встановленні контактів із селянами виявляли виняткову обережність. З іншого боку, селяни не тільки не доносили на народників, а в подеколи навіть намагалися захистити їх від влади. Якщо на народників хтось і доносив, то не селяни, а купці, священики, управителі маєтків, поміщики. У контексті нашої теми важливо особливо відзначити, що під час слідства селяни демонстрували вибіркову пам'ять: вони досить добре пам'ятали лозунги та промови народників, але «забували» їхні прізвища та інші обставини, пов'язані з їхнім побутом у селі. Мотиви такої поведінки легко зрозуміти – вони намагалися в такий спосіб уникнути кримінальної відповідальності¹⁰².

Хитрощі, вдавання дурників були типовою формою селянського спротиву, «зброєю слабких»¹⁰³. Треба думати, саме таку поведінку продемонстрували «селяни-соціалісти» на процесі 1886 р. По-перше, під час слідства не пролунало імені жодного з міських інтелігентів, причетних до створення і діяльності обидвох читалень, – у тому числі й Франкового. Всі розуміли, що така згадка тільки обтяжить їхнє становище, надавши їхній діяльності нелегального характеру. По-друге, молоді селяни не були неуки. Григорій Римар навіть закінчив два класи гімназії, а потім доповнював свою освіту під час військової служби у Відні. Менше ніж за рік перед

смертю, відповідаючи на запитання анкети про свою освіту, він написав: «Науки високої не посідаю... [але] через читанє книжок і газет, все ж таки чоловік трохи розумнішим зробився, – а принаймні від дурнішого»¹⁰⁴. І, нарешті, – і що найважливіше – існують докази, що селяни принаймні почасти сприймали ідеї, які їм намагалися донести соціялісти. Нагадаймо, що на Атанаса Мельника так вплинула стаття Анни Павлик, що він аж захотів із нею одружитися, а Петро Берегуляк у спогадах зумів досить точно відтворити зміст Франкового виступу у Добрівлянах по кількох десятках років після описуваних подій¹⁰⁵.

Селянське розуміння, як і пам'ять, були вибірковими: вони сприймали ту частину соціялістичного послання, що резонувала з їхніми очікуваннями і світоглядом, і пропускали повз вуха або ж погано розуміли загальні абстрактні принципи. Франко любив покликатися на твердження німецького реформатора Міхаеля Фліршайма про те, що Deutschland (Німеччина) насправді є Deutsch Land (німецька земля), тобто не та земля, де живуть німці, а та земля, якою німці володіють [44/2: 109]. Для розв'язання земельного питання у Галичині Франко пропонував схожий принцип: «польська земля для поляків, а руська для русинів» [44/1: 573]. Така формула поєднувала соціяльне та національне питання у легко зрозумілий для селян образ їхньої нової батьківщини, де вони володітимуть землею. Саме таке поєднання робило успішною пропаганду українських соціялістів під час революції в підросійській Україні, забезпечивши їм перемогу у виборах до Установчих зборів¹⁰⁶. А в австрійській Галичині воно стало основою діяльності Русько-Української Радикальної Партії, створеної у 1890 р. для політичної мобілізації місцевого селянства. Іван Франко був серед її засновників, а головні пункти її економічної програми базувалися на його працях та досвіді з середини 1880-х років¹⁰⁷.

Post scriptum

Галицький русько-український радикальний рух розпочався наприкінці 1870-х, і судити про його успіхи серед селянства на середину 1880-х років зарано. Так само тяжко судити про селянську свідомість декілька десятків років по тому, як скасування панщини розпочало її трансформацію. Докладний аналіз текстів, що постали з середовища т.зв. сільських «нотаблів», показує¹⁰⁸, що на середину 1880-х років соціяльна («горизонтальна») ідентифікація цієї найсвідомішої частини галицького селянства переважала над національною («вертикальною») – хоча можна

бачити виразні сліди й однієї, й другої. З великою правдоподібністю можна припустити, що свідомість селян відзначалася амбівалентністю і демонструвала мало з того, що могло її чітко кваліфікувати як «клас» чи «націю».

Тому й Франкові успіхи, і його невдачі щодо витворення модерного («свідомого») селянства мали би відповідати такому маловизначеному й амбівалентному станові. Однак і така оцінка була б не цілком слушною. Вона побудована на помилковому припущенні, що селянство має обов'язково проходити еволюцію, кінцевим пунктом якої є його «усвідомлення» за тим образом і подобою, які творять для нього інтелігенція. Насправді, навіть у «несвідомому» стані селянство досить добре давало собі раду з пристосуванням до нових умов життя. Не існувало «об'єктивних причин», чому воно доконечно мало приставати до інтелігентського проєкту.

Творення модерних ідентичностей не було одностороннім процесом «згори до низу». Радше можна говорити про взаємні спроби селян й інтелігенції достосуватися одне до одного, скоротити – шляхом проб і помилок, обгородок і компромісів – велику дистанцію між ними. Варто наголосити, що Франків «селянський проєкт» не був адресований самому лише селянству. Вже його сучасники демаскували Франка: він твердить, нібито пише «для селян», – але для кого написано його довгі статті, яких селяни напевно не розуміють?¹⁰⁹ Його праці були призначені насамперед русько-українській інтелігенції, особливо тому поколінню, що виходило на громадсько-політичну сцену в останній третині ХІХ ст. Для молодих людей Франко виконував роль певного зразка, за яким вони намагалися моделювати свою діяльність і творчість. Він виконував цю роль не як реальний фізичний *Іван*, а як уявний *Мирон* – певний архетип, що, з одного боку, уособлює найкращі риси селянства, а з іншого, легітимізує працю інтелігенції серед народу¹¹⁰.

Що діставали селяни взамін? Найпростіша відповідь: окремі звички і спосіб думання освічених класів¹¹¹. Здатність і бажання селян ідентифікувати себе у термінах і категоріях, чужих для їх щоденного нормального досвіду, вважається надзвичайно важливою для формування модерних націй¹¹². Важливо при цьому, щоб вони могли почуватися рівними з освіченими класами, мати однакову з ними гідність. Роль Франка як «селянського сина» могла бути винятково важливою – і як живого символу успіху людини «з низів», і завдяки його творчості.

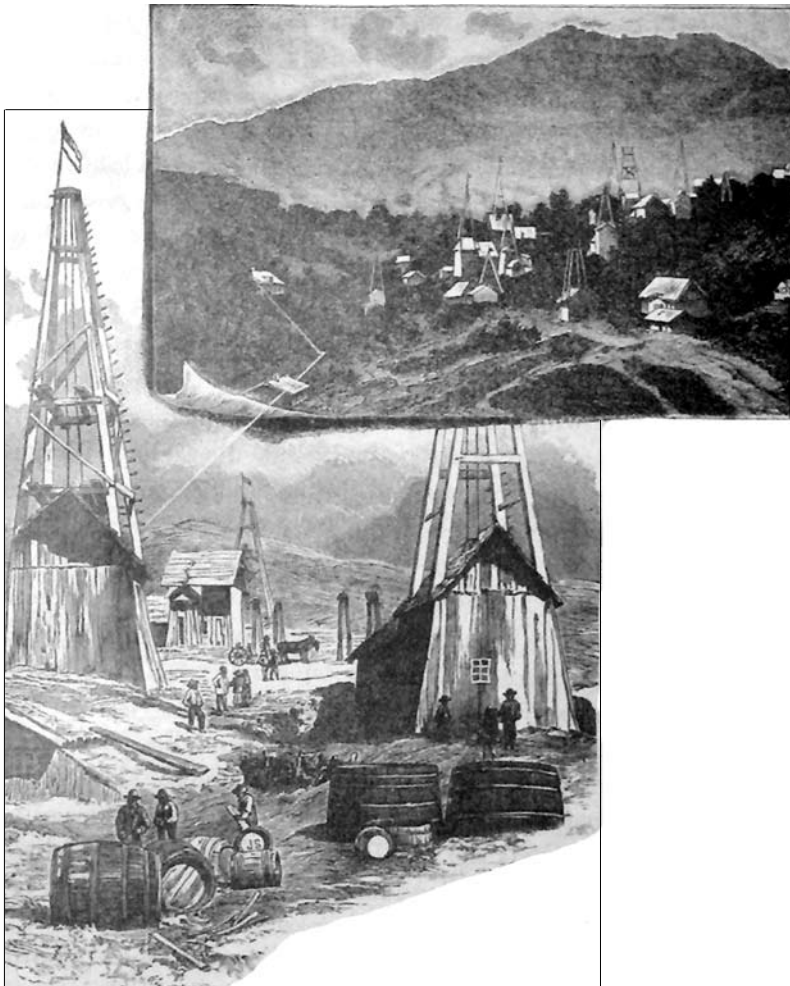
Для ілюстрації останньої тези звернімося знову до прикладу мови як ключового чинника культурної інтеграції селянства. Франко був

безперечним лідером у формуванні української літературної мови, як у Галичині, так і на всьому ареалі потенційної української нації. Як основу він використовував селянську говірку, але постійно збагачував її словами та формами, властивими для «високої» німецької, російської і польської мов. Результат не завжди подобався сучасникам – але існувало щось на зразок загального консенсусу-здивування, що цією селянською мовою можна писати твори такої вивершеної форми і змісту¹¹³. Це було почуття, яке разом з інтелігенцією розділяли і русько-українські селяни, як в Австро-Угорській, так і Російській імперії. Слухаючи цю мову, повну абстрактних понять, вони, уроджені під селянською стріхою, почувалися не у вишиваних селянських сорочках, а ніби в «німецькому» вбранні¹¹⁴.

У тому сенсі Франкову діяльність з часу його навернення на українство і радикалізм можна охарактеризувати простою метафорою: він скинув із себе свій німецький фрак і вдягнув його на селянські плечі, щоб надати їм відчуття власної гідності.

Розділ 12

*Франко
та його Борислав*

Нафтові й озокеритні шахти у Бориславі

Малюнок із книжки: Bolesław Limanowski,
Galicja przedstawiona słowem i ołówkiem,
Lwów, 1892, с. 98

У літературному становленні Івана Франка жоден інший цикл творів із його багатого письменницького доробку не відіграв такої ролі, як бориславські оповідання і повісті¹. Саме вони, а не сентиментальні юнацькі поезії чи важкостравна повість «Петрії та Довбушуки», відкрили читацькій публіці його справжній літературний талант². Робота над бориславськими темами для Франка була не просто літературним заняттям. Вона була частиною ширшої програми: дати народові «разом із полагодженим соціальним питанням вироблену багату літературу» [35: 371]. Два десятиліття пізніше Франко іронізував із цих планів, кажучи, що в них було багато тієї самої наївності, з якою російські народники у 1873–1874 рр. ходили у народ «задня проповіді соціалістичної евангелії» [35: 371]. Але в часи своєї соціалістичної молодости він сприймав ці плани дуже серйозно. Франко не лише писав про Борислав, але й своїми писаннями хотів прискіпити перетворення Борислава на осередок сильного й організованого соціалістичного руху в Галичині.

Встановити різниці між Бориславом як він був і Бориславом, втвореним Франковою фантазією, є надзвичайно плідним предметом дослідження, особливо коли йдеться про аналіз письменницького варштату. На жаль, до недавнього часу ця можливість залишалася не використаною. «Франко і Борислав» є однією з *найбільш досліджуваних* у франкознавстві тем – і водночас однією з *найменш досліджених*. Українські дорадянські й еміграційні франкознавці великою мірою ігнорували бориславський цикл, бо він не відповідав панівній національній парадигмі: вшановуючи Франка як «національного поета», «українського Мойсея», вони трактували його ранні соціалістичні твори як «гріхи молодости»³. Натомість радянське франкознавство дуже інтенсивно експлуатувало бориславський цикл,

щоб довести, що Франко був провісником комунізму в українській інтелектуальній історії. Його бориславські оповідання називалися «прологом до жовтневої революції», «справжньою пролетарською прозою з ери початків пролетаріату»⁴. Радянські дослідники стверджували новаторство Франка як «пролетарського письменника» і провісника «радянського реалізму» не лише в українській чи східноєвропейській, але й усій світовій літературі⁵.

Цим тенденціям у радянському франкознавстві відповідали радянські історичні дослідження Бориславського нафтового басейну. Радянська історична наука, маючи на меті показати існування у Галичині сильного робітничого руху, що перебував «на шляху до Великого Жовтня»⁶, теж витворила свій «міт Борислава» – але на відміну від Франка, з відвертими фальсифікаціями і меншим талантом⁷.

Поява протягом останніх двох десятиліть нових праць як про Франка, так і про Борислав, почала поступово змінювати ситуацію. Проте досі замало спроб *критично* зіставити Франкові тексти з контекстом, у якому вони виникали⁸. Дальші міркування є, власне, результатом такого зіставлення. Воно відкриває можливість прослідкувати, як еволюціонували погляди Франка, коли нові факти змушували його серйозно ревізувати свої первісні уявлення.

Борислав, яким він був насправді

Франко був ровесником промислового Борислава. Початок промислового видобутку прикарпатської нафти поклали технічні відкриття 1850-х рр. У 1852–1853 рр. львівські аптекарі Ян Зег та Ігнацій Лукасевич відкрили спосіб дистиляції нафти, яку після цього можна було використовувати у спеціально сконструйованих світильниках⁹. У 1853 р. вони освітили львівську аптеку та операційний зал одного з львівських шпиталів, з 1854 р. їх стали використовувати для освітлювання залізничних двірців, і за короткий час нафтові лампи поширилися по всій Австрійській імперії, ставши звичним явищем навіть у селянських хатах¹⁰.

Поширення нафти як освітлювальної речовини викликало в середині 1850-х першу хвилю «нафтової лихоманки». Центром її став Борислав: Ян Зег та Ігнацій Лукасевич провадили свої дослідження на бориславській нафті, вона ж правила за сировину для дистиляту, який використовували для освітлення залізничних двірців. 1856 р., в рік, коли народився Франко, у Бориславі вже видобували до 500 кг нафти за тиждень. Під час пошуку нафти львівський фабрикант Роберт Домс у 1854 р. натрапив у Бориславі на великі поклади

земляного воску (озокериту). Декілька років це відкриття не мало ніякого застосування, аж поки 1862 р. не було відкрито способу вироблення з озокериту парафіна. Аж до кінця 1880-х рр. саме озокеритна промисловість займала левову частку в індустріальному розвитку Борислава¹¹.

Промисловий бум швидко перетворив Борислав із невеликого села з 759 жителями (1850) на великий промисловий центр із населенням у 12.439 чоловік (1900, див. таблицю 5)¹². У Дрогобицькому повіті нараховувалося 16 сіл, де видобували нафту або озокерит. Головним центром однак був і залишався Борислав із сусідніми селами Мразниця, Тустановичі, Східниця і Волянка¹³. Центральна влада спробувала знаціоналізувати місцеві нафтові й озокеритні родовища, але не змогла: за чинним законодавством, вони належали власникам землі, на якій були знайдені. Проте й місцеві селяни з цієї нагоди не скористалися. Більшість із них не мала потрібних капіталів, щоб розпочати промисловий видобуток. Свою роль зіграли і забобони: використовувати землю не за призначенням вважалося гріхом. Від промислової експлуатації Борислава зуміли розбагатіти лише місцеві війти, що завірювали контракти, та декілька селян, яким пощастило вигідно здати землю в оренду¹⁴. Більшість свою землю втратила через обман або насильство з боку підприємців. Про бориславців у Дрогобиччині склали коломийку:

Ой мовили бориславце, що будуть панами,
А вни поле попродали та й пішли з торбами [26: 189]

Прибульці дуже скоро перевищили число автохтонів. В одному з офіційних документів з 1860-х років писалося, що у Борислав «прибувають люди всякого роду, зваблені прибутком, які вважають прибуток і швидке розбагатіння своєю єдиною ціллю і не перебирають у засобах»¹⁵. Довший час бориславські промисли були представлені дрібними підприємствами. Новоспечені підприємці не мали досить капіталу, щоб утримувати протягом одного року навіть одну шахту. Багато з них могли перетривати, об'єднуючи свої скромні капітали з такими ж доробкевичами, як і вони самі. У 1865–1875 роках в одному лише Бориславі нараховували 10–15 тис. шахт; декотрі з них мали по 20–30 власників. Ризик добре оплачувався: у 1865 р. інвестований капітал приносив у середньому 62% прибутку¹⁶.

Як чужинці, так і автохтонні спостерігачі писали про місцеві стосунки як про щось виняткове, ба навіть унікальне. Борислав був уособленням культу сили і культури насильства. Він мав сумнівну славу «галицької Каліфорнії» чи «австрійської Сицилії»¹⁷. Один із місцевих підприємців-поляків, який

перед тим провів декілька років у Каліфорнії під час «золотої лихоманки», коли револьвер і кулак були єдиним джерелом закону і порядку, твердив, що не бачив там і дециді того, що відкрилося його очам у Бориславі¹⁸.

Промисловий розвиток Борислава у перші десятиліття міг правити за ілюстрацію до висновку Карла Маркса про те, що «методи первісного нагромадження – це все, що завгодно, але тільки не ідилія»¹⁹. Борислав був класичним прикладом «хижацької промисловости» (Raubbaubetrieb): видобуток вівся з мінімальними капіталовкладеннями, без огляду на тривалу перспективу та екологічні наслідки. Невелика глибина залягання місцевих покладів відкривала можливість швидкого збагачення: напавши на багату воскову жилу («матку») чи багате нафтове родовище, можна було казково розбагатіти за один день чи за одну ніч.

За таких обставин місцеві підприємці не квапилися запроваджувати технічні нововведення. Місцевий інженер у 1865 р. так описував спосіб видобутку нафти:

Двоє робітників, яких супроводжує наглядач, несуть усе гірниче устаткування, яке складається з горизонтального вала, ручного ворота та канату і в якому немає навіть атома заліза. Наступної хвилини вони встановлюють його над колодязем і добувають нафту²⁰.

Ще наприкінці 1890-х рр. тяжка фізична праця робітників обходилася набагато дешевше, аніж експлуатація машин²¹. Засоби безпеки праці були дуже примітивні, відповідно дуже багато було нещасних випадків, у тому числі й смертельних²². Картини найму робітників на працю скидалися радше на античні рабські ринки, аніж новочасний ринок праці. Німецький інженер Йозеф Мук, що провів тут декілька років, описував свої враження так:

Хто о п'ятій годині ранку або вечора проходив вулицями Борислава, той потрапляв на ринок рабів. Багато сотень чоловіків і жінок, одягнутих у жалюгідне лахміття, стояли і сиділи обабіч дороги, очікуючи, поки хто-небудь найме їх на нову зміну. А потім ціла юрба наглядачів, які жестикулюють, торгуються і кричать, «закупивши» (як тут заведено висловлюватися) групу людей, женуть їх як отару рабів до шахт²³.

Інший очевидець додавав до цієї картини:

Хто не бачив робочого ринку у Бориславі, не приглядався до того, як наглядач оглядає руки, плечі того, хто наймається на роботу, а потім відставляє його вбік, кажучи: «підеш у шахту», – той не знає нашої Каліфорнії з найнепривабливішого боку²⁴.

Борислав став найбільшим у Галичині ринком найманої робочої сили. У другій половині XIX століття тут працювало, залежно від пори, по 5–8 тис. робітників (див. таблицю 6. За цими показниками Борислав поступався тільки столичному Львову, де найманих робітників було 20–22 тис. Але частка найманої сили від усього населення (близько 50–60%) у Бориславі була набагато вища, ніж у Львові (близько 10%). Окрім того, суттєва різниця полягала в тому, що бориславські робітники працювали у промисловості, тоді як у Львові значна частина, якщо не більшість, найманої робочої сили насправді була домашньою прислугою.

Було б, однак, великим перебільшенням трактувати бориславських робітників як промисловий пролетаріят. Більшість становили селяни – або місцеві русини з Дрогобицького та сусідніх (Самбірського, Стрийського чи Турківського) повітів, або ж «мазури» (поляки з Західної Галичини). Вони залишалися прив'язаними до землі й у Бориславі шукали додаткових засобів для існування. На роботу наймалися сезонно, на час перерви у сільськогосподарських роботах, а потім поверталися додому. В озокеритній промисловості сезонні робітники-селяни ще наприкінці 1890-х років становили три чверті всього пролетаріату. Коли більшість озокеритних шахт було закрито (про це далі), їх частка різко зменшилася. Однак вони все ще складали більшість у нафтовій промисловості на початку XX століття²⁵. На постійній основі працювала 1/6–1/5 частина робітників. Більшість їх складали місцеві євреї, переважно з сусіднього Дрогобича, одного з найбільших єврейських штетлів Галичини²⁶. Невелику частину становили фахові робітники, які походили або з центральних провінцій Австро-Угорщини (Богемії та Моравії), або з Прусії²⁷.

У другій половині XIX – на початку XX століття етнічна структура місцевої робочої сили була такою: русини (українці) становили близько половини (45–50%), другу половину розділяли між собою приблизно порівну поляки та євреї (бл. 20–30% усієї робітничої сили)²⁸. Існувала певна відповідність між етнічною, професійною структурою. Руські та мазурські селяни наймалися на найтяжчу і найнебезпечнішу роботу – копати шахти і видобувати віск під землею. Вони працювали також на поверхні, піднімаючи добуту сировину. Жінки займалися первісним обробітком видобутих брил воску, відділяючи породу від землі. Єврейські робітники працювали переважно – хоч і не тільки – на транспортуванні чи дистиляції нафти й озокериту²⁹.

Етнічна строкатість робочої сили заважала розвинути внутрішню солідарність, що «покривала б усіх робітників і змушувала їх діяти одно-стайно»³⁰. Коли у Бориславі й траплялися випадки групової солідарності, то радше за етно-релігійною, аніж класовою ознакою: єврейські робітники змовлялися між собою і добивалися вищої платні у неділю та християнські свята, коли більшість українських і польських селян відмовлялися працювати³¹.

За Бориславом закріпився образ «єврейського господарства» – на відміну від видобутку нафти в інших місцевостях Галичини (Слободі Рунгурській Станиславівського повіту та Бібрці Кросненського повіту), де домінував польський капітал. У 1873 р. у Бориславі нараховувалося 779 дрібних підприємців-євреїв. Євреями були й власники найбільшої озокеритної фабрики і фірми «Гартенберг та Гольдгамер», яка 1870 р. заклала у Бориславі першу велику нафтову компанію³². Сама єврейська спільнота була далека від однорідності. Підприємці становили лише один її полюс, другий, протилежний, займали декілька тисяч робітників. Між цими двома полюсами розміщалися наглядачі, касири, власники корчем і робітничих нічлігів. З огляду на часті й несподівані повороти фортуни, окремі особи могли підніматися й опускатися суспільною драбиною відносно легко³³. Окрім того, існував численний єврейський люмпен-пролетаріят, пострах Борислава – т.зв. «кочиніри» («кучиніри», «kuczynierze»), яких часто наймали місцеві підприємці, щоб тероризувати непокірливих робітників або конкурентів³⁴.

Деморалізація – одне з ключових слів, яким описували стан робітничих відносин у Бориславі. Старе патріархальне життя зникло, і то назавжди – а разом із ним і ті моральні обмеження, які воно накладало на колишніх мешканців галицького села чи штетла. Тяжка і небезпечна робота, з одного боку, та атмосфера насильства і легкої доступності дешевих розваг, із другого, витворювали норми поведінки, за яких не те що чесність, тверезість, а навіть саме життя цінувалися дуже мало. Що, однак, залишилося від старого укладу – це захисна потреба самоприниження. «Один-єдиний крейцер, одна цигарка чи навіть добре слово перетворює їх на слухняних рабів. Результатом такої запобігливості є страшне самоприниження, що вражає кожного, хто не звик до цього. Вас усупереч вашим протестам поцілують у руку, впавши на коліна; а коли ви підете далі, то ще довго чутимете за своєю спиною слова вдячної молитви за небачену щедрість», – писав австрійський соціал-демократ про селяно-робітників Борислава у 1890-х рр.³⁵

Не дивно, що за таких умов аж до самого кінця XIX століття у Бориславі не було організованого робітничого руху. До початку 1880-х у Бориславі відбулися лише два-три невеликі страйки, невдалі для робітників³⁶. Робітничі виступи переважно набирали стихійних форм. Серед актів робітничого протесту домінували масові стихійні безпорядки та акти особистої помсти над підприємцями або наглядачами.

Проникнення великого капіталу, витискаючи дрібних підприємців, почало поступово міняти ситуацію. У 1882 р. у Бориславі нараховувалося 48 великих і 340 дрібних підприємств; у 1890 р. баланс змінився, відповідно, до 59 і 30³⁷. Найтяжчий удар дрібній промисловості завдало нове урядове гірниче законодавство 1897 р., яке впровадило вимогу мінімального віддалення однієї шахти від іншої на 60 м, а також обов'язкового впровадження сучасного устаткування і засобів техніки безпеки. Більшість дрібних підприємств не могли виконати цих умов і мусили закритися³⁸. А разом із ними закрилася сторінка «єврейського господарювання» в історії Борислава: втративши засоби до існування, дрібні єврейські підприємці разом зі своєю численною клієнтелою подалися в еміграцію³⁹.

На початку XX століття нафтовий басейн уже опанували великі закордонні компанії. Впровадження нової та дорогої технології видобутку – т.зв. «канадської системи» буріння – дозволило експлуатувати глибинні й особливо багаті поклади нафти. Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн став третім найбільшим центром нафтовидобутку у світі. У результаті цих змін фахові робітники поступово витискали некваліфікованих селян. Сформувався також прошарок постійних, кадрових робітників, уже з робітничих сімей⁴⁰.

Укрупнення промисловости та формування кадрового робітничого ядра уможливили зародження наприкінці XIX – на початку XX ст. масового організованого робітничого руху. У промисловий район почали активно проникати польські, українські та єврейські соціал-демократи, творитися робітничі організації та відбуватися політичні мітинги (як-от святкування 1 травня)⁴¹. Вершиною робітничого руху став загальний страйк нафтових робітників улітку 1904 р. в Бориславі. Однак новий страйковий рух не поклав кінця стихійним актам робітничого насильства. Характерно, що страйк 1904 р. закінчився підпалом нафтових родовищ. Попри цілеспрямовані зусилля галицької соціал-демократії Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн так і не став центром *організованого* робітничого руху⁴².

Початок XX століття був водночас і найвищою точкою розвитку, і початком кінця Борислава як великого промислового центру. Контроль

над бориславською нафтою стояв у центрі геополітичних суперечок, які вирішували долю Галичини під час і після Першої світової війни⁴³. Однак інтенсивна експлуатація поступово вичерпувала нафтові родовища. Місцевий нафтовий басейн усе ще приваблював великі капітали, які надходили сюди завдяки інерції та невинуватим очікуванням. Індустріальний видобуток нафти дотривав аж до радянських часів (до початку 1960-х рр.) Але колишнього статусу Борислав повернути собі не міг. Уже на час Франкової смерті (1916) дні його світової слави було полічено.

Борислав, яким він мав би бути

Франко працював над своїм бориславським циклом упродовж усього активного творчого життя, від 1876 аж по 1907 р. (у 1908 р. через загострення тяжкої хвороби його працездатність дуже поменшала). Розповіді про Борислав він чув змалку: то була центральна тема розмов нагуєвицьких селян, які збиралися у кузні його батька-коваля.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Сього тижня в ямах загинув п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задушило трьох, а сей або той упав з кибля і роздерся на городженій кішниці, що служила замість цямбрини в тих крайне примітивно будованих ямах. Се була одна постійна тема оповідань. А друга тема: сей бориславець пішов з торбами, той розпився, того, кажуть, жиди підпоїли та п'яного пхнули до ями. І далі йшли безконечні, уривані оповідання про шахрайства жидів, про пиятики ріпників, про їх добрі зарібки і марнування заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань, як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промыслом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію. [21: 164]

Пізніше, як учень дрогобицької школи, а потім гімназії, він мав багато нагод бувати у Бориславі та придивлятися до життя робітників. Там колись працював його вітчим, Гринь Гаврилик, і батько його приятеля Яська Романського. Кілька тижнів Франко провів у Бориславі під час епідемії холери у 1873 р.: існувало повір'я, що нафтові випари захищають від цієї хвороби⁴⁴. Одним із найбільших його юнацьких вражень була велика триденна пожежа у Бориславі, яку він спостерігав із дрогобицької гори [*Мозаїка*: 346].

На початок своєї літературної кар'єри Франко дуже добре знав бориславські обставини. Але Борислав як літературну тему він відкрив лише

в 1876 р., після ідеологічного навернення та зацікавлення соціалізмом. Найінтенсивніша робота над бориславським циклом припадає якраз на роки Франкової безпосередньої участі в галицькому соціалістичному і робітничому русі (1876–1883), і цей збіг не випадковий: поки галицькі підприємці шукали у Бориславі нафти, галицькі соціалісти шукали тут робітничого класу. Їхні критики закидали їм, що через економічну відсталість краю і брак промисловости соціального питання у Галичині немає – принаймні у тому вигляді, як воно існує у Західній Європі. А тому соціалізм, що виник на Заході як відображення західних обставин, тут не прищепиться. Для Франка, як і для інших галицьких соціалістів, Борислав мав слугувати емпіричним доказом правдивости соціалістичних теорій. Навіть більше: в його уяві Борислав поставав як прообраз майбутнього для всієї Галичини. У передмові до найранішої публікації своїх творів із бориславського циклу (січень 1877 р.) Франко писав:

А справді, ні одно місце в цілій Галичині не представляє більшого поля для студій – не так поетичних, як більше соціальних. Сли де у нас, то певно в Бориславі найсильніше заступлена класа робітницька – а нужда, трата сил і здоров'я, зледащіння тих людей під взглядом моральним – найгрізніше і найголосніше віщують, що може статися з наших хліборобів в протягу яких-де двох десятків літ, коли недостача поля, хліба і грошей, коли наслідки всіляких хиб теперішнього суспільного устрою змусять їх іти на роботу фабричну, продавати своє здоров'я і свою силу на нужденне пропитання. А що саме тепер найбільше до того йде не лиш на западі Європи, але й у нашій стороні, показує щоденний досвід, – показує щораз то більша маса робучих рук, які тиснуться з наших сіл до всіх фабричних заводів. [14: 275]

Особливо Франка приваблювала наявність у Бориславсько-Дрогобицькому нафтовому басейні, на відміну від решти Галичини, фабричного пролетаріату – який, за означенням, стоїть на чолі руху «прогресу і визволення робітничого класу» [44/1: 52]. Описуючи його становище, Франко послуговувався термінологією марксизму [44/1: 56–57] – що як би ще раз мало показати застосовність «західних» соціалістичних теорій до галицьких реалій.

Якраз у час праці над бориславським циклом Франко взявся перекладати українською мовою Марксів «Капітал» – той розділ, де йшлося про первісне нагромадження капіталу [44/1: 32–33; 581–609]. Сюжети перших Франкових оповідань із бориславського циклу (1877) і першої повісти «Воа

constrictor» (1878) – одночасне розорення місцевих селян і фантастичне збагачення підприємців – також пов'язані з цим процесом. Суголосність того, що Франко пише, і того, що він перекладає, навряд чи могла бути випадковою⁴⁵. Марксізм «Капітал» дав йому розуміння цих процесів не просто як локального явища, а як частини світового процесу, в якому Борислав є лише однією з ланок утвердження «капіталістичного способу виробництва» на земній кулі.

Франко персоніфікував капіталізм в образі страшного удава – Воа constrictor – що витискує з людини її людські почуття й доводить її до загибелі. Головний герой Франкової повісти, Герман Гольдкремер, рано осиротілий єврейський хлопчик із Дрогобича, щоб вижити, перепробував різні заняття, й нарешті йому несподівано пощастило у Бориславі. У погоні за багатством він відчужується від свого середовища та власної сім'ї й ледве не гине від рук свого здеморалізованого сина Готліба. Повість закінчується тим, що ольдкремер, усвідомлюючи руйнівну силу капіталу, знищує картину з удавом, що висить у нього в кабінеті⁴⁶.

Бориславська тема для молодого Франка не була просто шляхом до літературного успіху. Вона ще й давала добру нагоду для пропаганди певних ідей, які мали тим більший шанс на успіх серед галицько-руської читацької публіки, що прибиралися у талановиті літературні форми. Але Франко не спинявся на цьому. Влітку 1879 р. у нього виникає задум нової повісти, «Борислав сміється». У листі до Ольги Рощкевич Франко (вересень 1879 р.) так характеризував цей задум:

Це буде роман трохи на обширнішу скалю від моїх попередніх повістей і побіч життя робітників бориславських представить також «нових людей» при роботі, – значить представить не факт, а так сказати, представить в розвитку то, що тепер існує в зароді. <...> Головна річ – представити реальне небувале серед бувалого і в окрасці бувалого. [48: 205–206]

«Борислав сміється» випадає з усього бориславського ряду, будучи *одиноким* спробою змалювати організований робітничий рух у нафтовому басейні. Як раніше повість «Петрії і Довбушуки», Франко писав «Борислав сміється» спеціально для журналу і друкував порціями, від січня до листопада 1881 р., мірою готовності наступної частини. Але, на відміну «Петрії і Довбушуків», нова повість нібито мала базуватися на реальних подіях: великому робітничому страйку, який кінчився великою пожежею в Бориславі. Франко за різних нагод наголошував реальність зображуваних

подій [Мозаїка: 346; 41: 460; 48: 197–198]. Ця Франкова версія перекочувала у франкознавчі дослідження⁴⁷.

Дослідження історії робітничого руху у Бориславі змушує сумніватися у правдивості Франкових слів. Жоден із відомих робітничих протестів не надається бути історичною основою повісти «Борислав сміється» 48. Впадає в око, що сам Франко точної дати «великої бориславської пожежі» не подав: у його творах натрапляємо щонайменше на три версії: 1868, 1871–1872 і 1873 р. З історичних документів відомо про три бориславські пожежі 1866, 1874 і 1876 років – усі були результатом необережності, а не свідомого підпалу. Опосередковані свідчення дають змогу встановити, що Франко мав на увазі пожежу 1874 р. Але це не міняє підставового факту, що зв'язок між страйком і пожежою він вигадав⁴⁹.

Для чого Франкові треба було містифікувати? Відповідь досить проста, і він її не ховає: щоби подати «реальне небувале серед бувалого і в окрасці бувалого». «Реально небувалим» був страйк. Чекати його – як показує історія робітничого руху в Бориславі – треба було ще щонайменше двадцять років. А Франко хотів прискорити події. Свій репортаж 1880–1881 рр. про умови праці та життя робітників на найбільшій дрогобицькій фабриці Гартенберга і Гольдкремера він закінчує словами, що видають його нетерпіння:

А ви, браття – дрогобицькі робітники, – невже ви не відчуваєте своєї недолі, невже вічно думаєте гнути шию і терпляче схилитися, невже власні злидні не переконали вас, що сучасне «покірне телятко» не ссе тільки двох маток, але жодної? [44/1: 65]

Франкову повість можна було читати, ніби підручковий виклад того, як готувати страйк. Головний її герой, робітник Бенедьо Синиця, після нещасного випадку на будові не може найти роботу в Дрогобичі і подається у Борислав. Перед лицем безвиході йому спадає рятівна думка: разом із побратимами по нещастю, з якими він зблизився тут, скласти касу взаємодопомоги. Коли грошей набирається достатньо, робітники оголошують страйк. Каса дозволяє їм протриматися без роботи. Підприємцям нічого не лишається, як поступитися перед робітничою солідарністю. Робітники на чолі з Синицею торжествують. Але їхня радість виявилася передчасною: один із наглядців викрадає касу. Бенедьо занепадає духом, бо його ідея організованої боротьби провалилася. Один із Бенедєвих побратимів Андрусь Басараб закликає підпалити Борислав. На цьому моменті повість й уривається. Згідно з начерком її плану, наступні

розділи мали розказувати про велику пожежу у Бориславі⁵⁰ та про суд над Андрусем Басарабом [15: 499].

Сучасники Франка, зіставляючи героїв твору з галицькими типами робітництва, вказували на малу їх правдоподібність. Володимир Барвінський називав Франкових робітників «занадто премудрими, овіяними духом асоціативним західноєвропейських робітників, котрі розуміють про долю робітників і обдумують способи заради, які мабуть не ворухатся в головах галицьких робітників»⁵¹. Подібно й Омелян Огоновський сумнівався, чи «Бенедьо є можливим типом між бориславськими ріпниками. Таким тямущим робітником міг явитись якийсь бельгієць, а не бідний робітник-русин, котрий не мав досі нагоди дізнатись про здобутки сучасної соціології»⁵². Скепсис Барвінського та Огоновського є виправданим лише почасти: у Бориславі не могло бути багато свідомих робітників, але серед декількох тисяч були окремі, що відрізнялися інтелігентністю. Франко згадує принаймні одного (але, на жаль, не подає його прізвища), з яким його в'язала участь у соціалістичнім русі у Бориславі від початку 1880-х рр.⁵³ Заслуговує на увагу також твердження сина Франка Тараса, що образ Бенедя Синиці насправді був автобіографічним, і що у ньому письменник вивів самого себе⁵⁴. Що ж до інших «побратимів», то тут рацію Франкові можна визнати лише беручи до уваги його мистецький план представити *«небувале серед бувалого і в окрасці бувалого»*.

Борислав, яким він не мав би бути

Соціалістичні переконання Франка дозволяли йому бачити речі, що не існували взагалі або ж існували лише в зародку. Сприйняття соціалізму у дні його молодости було щирим і майже фанатичним. Молодий Франко та його товариші марили великою соціалістичною революцією, що її пророкували Маркс й Енгельс. Дехто вбачав її початок у вбивстві Александра II та хвилі антиєврейських погромів 1881 р. на українських землях.

Близькі колеги Драгоманова і Франка, Сергій Подолинський та Михайло Павлик, які в той час перебували у Женеві, розробляли плани перебраться до Румунії, ближче до російського кордону. Для Павлика географічна близькість Румунії до українських етнічних земель в обидвох імперіях мала стратегічне значення: він надіявся, що революційна хвиля ось-ось перекинеться через російсько-австрійський кордон⁵⁵.

А Франко, поки його колеги-соціалісти були сповнені ентузіазму, опинився у скруті. У квітні 1881 р., якраз під час роботи над повістю «Борислав сміється», через брак засобів існування він мусив покинути Львів і повернутися у рідні Нагуєвичі. Свій переїзд він трактував, однак, як нову нагоду: адже він їхав не куди-небудь, а в околиці Борислава. Близькість Борислава і Дрогобича дає йому новий матеріал для нових статей у газеті «Ргаса» [26: 186–193; 44/1: 52–65]56. Навіть більше: він пропонує Павликові приєднатися до нього і перенести сюди центр їхньої спільної діяльності. Як аргументи він подає «близькість Борислава, масу жидів і значне число між ними поступових, а між молодіжжю й соціалістичних елементів, – усе це прямо натовкало б діяльність нашу в Дрогобичі на межиплеменно-федеральну основу» [48: 325–326].

Як виглядає з донесень поліції, місцеву владу страшила саме така перспектива. Дрогобицькому староству був дано розпорядження слідкувати щодня за Франком, «відомим соціалістичним агітатором», зокрема, звертати особливу увагу, «чи не мандрує він по околицях, зокрема до Борислава, для того, щоб зв'язатися з робітниками нафтових копалень». Дрогобицьке староство регулярно посилало звіти, але всі вони були досить одноманітні: «...Франко постійно перебуває у свого вітчима... У Бориславі не помічали його до цього часу, а вдома постійно пише якісь праці... У Нагуєвичах постійно займається якоюсь писаниною, не товаришує ні з ким і ніде не буває...»⁵⁷.

Офіційні звіти мало що говорили про те, чим насправді займався Франко. Взимку 1882 р. зі Станиславова до Дрогобича перебрався разом із матір'ю і братом Феліксом молодий гімназист Ігнацій Дашинський – майбутній провідник польських соціал-демократів. Тут він познайомився з Франком і потрапив під його вплив. У своїх спогадах він писав: «Той нагляд давав нам привід для веселих жартів. Чуйна поліція доносила владі, напр[иклад], “Франко оре” або “Франко копає криницю”! Але поліція не знала про чудові поеми, або ж про вражаючі повісті як “На дні” чи “Борислав сміється”»⁵⁸.

Сподівання Франка перетворити Дрогобич на новий центр соціалістичного руху мали під собою підстави. Місцеві стосунки штовхали кожного неупередженого спостерігача до радикалізму. «Дрогобицька атмосфера провокувала мене до бунту, – згадував Ігнацій Дашинський. – Брутальність зловорожих шубравців, що робили тоді кар'єру у Дрогобичі, була така явна і публічна, що не треба навіть було бути соціалістом, щоб зненавидіти те злочинне “виробництво”, яке ґрунтувалося на природних скарбах матері-землі й на необмеженій експлуатації руських селян, що видобували земний віск у Бориславі»⁵⁹.

Дрогобич на початку 1880-х зовсім уже не був провінційним і заспаним містом, як за часів Франкового навчання у місцевій школі та гімназії. Це була столиця промислового району, яка інтенсивно розбудовувалася. Серед інших галицьких міст Дрогобич відрізнявся, зокрема, як один із центрів малочисельного, але динамічного соціалістичного руху. У 1880/1881 рр. редакція «Ргасу» розпочала т.зв. вічеву кампанію – серію робітничих мітингів у Львові, що мали привести до утворення польсько-української робітничої партії. Відгукнулися на цей захід і в Дрогобичі⁶⁰. Приблизно у тому ж часі, як впливає з поліційних донесень, тут поширювався Франків «Катехізм» і польські соціалістичні видання⁶¹. У Дрогобичі Франко записав пісню місцевої єврейської бідноти (капцанів), яка виявляла проблиски того, що можна було б назвати «класовою свідомістю», – а принаймні показувала їхнє відчуження від світу єврейських багатіїв⁶². Про пробудження свідомості серед робітників твердив й анонімний кореспондент «Ргасу»⁶³. Ігнацій Дашинський згадував у своїх спогадах, що на початку 1880-х років він зустрів у Дрогобичі декількох освічених місцевих єврейських робітників; один з них навіть дописував до соціалістичних газет у Відні⁶⁴.

Іншою особою, з яким Франко і Дашинський зійшлися дуже близько у Дрогобичі, був міський архітектор Едмунд Леон Солецький. Ліберал за переконаннями, він був непримиримим критиком місцевих стосунків й особистим ворогом декількох великих підприємців⁶⁵. Навколо Солецького у середині 1870-х років склалася група місцевої інтелігенції, що ставила собі за мету «врегулювати бориславські стосунки». Ця група ввійшла у сильний антагонізм із «семітсько-єзуїтською державою короля Герша» (Гольдгамера). Зокрема, Гольдгамер звинувачував Солецького і товаришів у «соціалістичній демагогії»⁶⁶.

Від перших місяців переїзду у Нагуєвичі Франко брав участь у діяльності невеликого соціалістичного гуртка у Дрогобичі. Залишається неясним, чи Франко створив новий гурток, а чи просто ввійшов у наявне соціалістичне середовище. З певністю можна сказати, що цей гурток мав інтернаціональний характер: до нього входили робітники, селяни, гімназіальна молодь і місцева інтелігенція усіх трьох національностей⁶⁷. Подібні нелегальні гуртки виникли й у інших галицьких містах – передовсім у Львові, але також і в Дублянах, Перемишлі, Станиславові. Всі вони підтримували зв'язок між собою⁶⁸. Що, однак, відрізняло дрогобицький гурток від інших – це активні контакти з місцевим селянством, найперше з молодими активістами з Волі Якубової і Добрівлян. Читальняна молодь підтримувала також зв'язок із Едмундом Солецьким, який після Франкового повернення до Львова заснував у

Дрогобичі двотижневик «Gazeta Naddniestrzańska» (1884–1889). Одним із головних напрямків діяльності газети було викривання бориславських скандалів. Зокрема, вона регулярно оприлюднювала статистику нещасних випадків, що їх намагалися приховати місцеві підприємці. Склад редакції газети був близьким до гуртка, в якому брав участь Франко: робітники, селяни, ремісники всіх трьох національностей. Хоч би як наївно виглядали спроби галицьких соціалістів початку 1880-х років створити соціалістичну українсько-польсько-єврейську робітничо-селянську громаду, ця програма, здавалося, спрацьовувала у випадку Дрогобича.

Справджувалися також і сподівання, що Борислав перетвориться на центр робітничого руху. Принаймні, 15 травня 1881 р. тут сталася подія, яка залишила помітне місце у розвитку робітничого руху в Галичині: поліція вперше застосувала проти робітників вогнепальну зброю. Під час виплати тижневої зарплати у Французькому товаристві мінерального воску між робітниками й адміністрацією виник конфлікт, дирекція викликала поліцію, а робітники з криком «Ура!» кинулися її роззброювати. Поліціанти відкрили вогонь, смертельно поранивши одного з напасників⁶⁹. «Хрещення вогнем» відкривало новий, героїчний період в історії галицького соціалістичного руху⁷⁰. Для Франка ж «бунтація» робітників французької компанії була свідченням, що дотеперішній спокій у стосунках між робітниками та підприємцями не є тривким [26: 190], і можна чекати нової хвилі робітничого протесту, а відтак перетворення Борислава на центр соціалістичного руху.

Але дальший розвиток подій пішов цілком іншим шляхом. Французька кампанія під впливом бунту 1881 р. вирішила «цивілізувати» свої стосунки з робітниками. Щоб запобігти повторенню подібних інцидентів, вона ініціювала створення робітничого товариства взаємодопомоги і взялася будувати для робітників гуртожитки. Така ініціатива створила загрозу для місцевих підприємців, які не мали ані бажання, ані коштів робити щось подібне для своїх робітників. А ті відтепер, наймаючись на роботу, виявляли менше згідливості, очікуючи від місцевих підприємців якихось дій за прикладом французької кампанії.

У стосунках між робітниками і підприємцями існував чинник, що робив їхні взаємини особливо небезпечними: більшість дрібних підприємців були євреями, більшість робітників – християнами, руськими або мазурськими селянами, або ж чеськими фаховими робітниками. Суспільні антагонізми накладалися на релігійні та етнічні стереотипи, і за кожного напруження ситуації це поєднання утворювало вибухову суміш.

У липні 1884 р. у Бориславі вибухнув конфлікт, що його галицька преса назвала «Бориславською війною». Реконструювати перебіг подій важко, бо різні джерела дуже розходяться в інтерпретаціях. Початок конфлікту поклала сутичка 18 липня 1884 р. між християнським робітником і двома єврейськими наглядачами у сусідній із Бориславом Волянці. Ранком наступного дня у Волянці відбувся антиєврейський погром. Натовп незієдентифікованих осіб вдерся до кількох єврейських помешкань, вибивши двері й вікна та понищивши меблі, і до синагоги, де порвав молитовні книжки, але залишив неторкнутою тору. Згідно з показаннями місцевих євреїв, напасниками були робітники французької компанії. Едмунд Солецький та його «Gazeta Naddniestrzańska» провели своє власне розслідування. З того, що в погромі вціліла тора, вони зробили висновок, що він був інсценований, а замовили його місцеві єврейські підприємці.

Так чи інакше, по обіді того самого дня дійшло до акту помсти. Озброєні сокирами та палицями 3 тис. (за іншими даними – 5–6 тис.) євреїв та робітників із єврейських шахт напали на гуртожитки французької компанії. Натовп жорстоко розправився з тими робітниками-християнами, що не встигли втекти з гуртожитків, а потім знищив самі гуртожитки та інше майно французької компанії. Тяжкі поранення дістали 34 робітники, з них п'ятеро – смертельні. Край цьому «антихристиянському» погрому поклали місцеві жандарми, що прибули на місце подій із запізненням і відкрили вогонь у натовп. Двох нападників поранили, решта розбіглася. Тридцятьох заарештованих погромників згодом засудили на різні терміни ув'язнення⁷¹.

«Gazeta Naddniestrzańska» заперечувала, що головною причиною «бориславської війни» були антисемітські настрої. Єврейський капітал, твердила вона, стояв за обома сторонами. Власниками французької компанії були багаті єврейські капіталісти з Парижа та Відня, натомість провідниками іншої сторони були місцеві єврейські підприємці. Крім того, «Бориславська війна» не була спонтанним вибухом насильства – її довго планували. Французька компанія, побоюючись можливого нападу на свою власність, ще у березні 1884 р. просила запровадити поліційну станцію у Волянці, але дрогобицька повітова влада на її прохання не відгукнулася. Бориславських робітників, що брали участь у нападі на гуртожитки, звільнили від роботи, напоїли пивом і горілкою, і до Волянки їх відпровадили їхні наглядачі. На додачу, найняли ще й місцевих хуліганів, зокрема добре знаного зі своєї сили тутешнього цигана Гриня Лацька. Отже, робила висновок «Gazeta

Naddniestrzańska», головною причиною вибуху насильства була конкуренція між великим і малим капіталом. «Бориславську війну» спровокували місцеві єврейські підприємці, що в такий спосіб розправилися з конкурентами.

Більшість галицької преси прийняла ту версію подій, що її запропонувала «Gazeta Naddniestrzańska». Зокрема, «Prasa», спершу схарактеризувавши «Бориславську війну» як робітничий виступ, у наступному номері мусила від такої оцінки відмовитися: «Це була боротьба експлуатованих з експлуатованими, боротьба, інспірована і проведена буржуазією, боротьба, в якій обидві сторони боролися за чужу і ворожу справу»⁷².

«Prasa» назвала свою публікацію про липневі події 1884 р. у Бориславі «Перша пересторога для буржуазії». Але не менш виразною пересторогою ці події були для галицьких соціалістів, показавши їм, що сильнішими від почуття класової солідарності серед галицьких робітників є внутрішні етнічно-релігійні поділи⁷³. «Робітничий клас», а особливо «промислові робітники у Бориславі», що на них так розраховували львівські соціалісти, виявилися абстракцією, мало дотичною до галицьких реалій. Справу пролетарської революції це відсувало на довгі роки, і робило створення масового соціалістичного руху в Галичині дуже проблематичним.

Над ким сміявся Борислав?

Треба думати, ця криза зачепила і Франка. Про місцеві події він добре знав. Одразу через кілька днів після «Бориславської війни», під час зорганізованої ним мандрівки руської молоді влітку 1884 р., він разом із групою молодших приятелів відвідав Борислав і Волянку. Щодо самої версії подій, то він прийняв позицію «Gazety Naddniestrzańskiej»⁷⁴, навіть похвалив її за об'єктивний опис бориславських заворушень [44/1: 401]. А в кінці цього ж року сам описав ці події:

Не менш бернардинів⁷⁵ к нам липнуть жида.
В Бориславі – Господи милій! –
До робучих людей так прилипли – ади!
Що тридцять на смерть поранили.

І що за герої! Один гнав козак
Їх сто, аж губили патинки;
А козацьких потомків мордують отак
Жида розпаношені ниньки⁷⁶.

Антиєврейські виступи у Російській імперії 1881 р. та «Бориславська війна» 1884 р. заперечили саму ідею спільної міжнаціональної дії. Коли дійшло до масових робітничих дій, привабливішими для робітників виявився не соціалізм і страйки, а міжетнічна ворожнеча і погроми.

Наскільки ці події змусили Франка змінити погляд щодо Борислава? Він ніде не висловився про це відверто. Але гіпотетично його погляди можна встановити, проаналізувавши хронологію бориславського циклу. Повість «Борислав сміється» залишилася незавершеною, бо занепав журнал «Світ», де її друкують. Франко стверджував, що її закінчення мало ґрунтуватися на реальних подіях. Десять приблизно у тому самому часі у нього виник задум нової повісти «Андрусь Басараб» як продовження «Борислава». Ця повість мала би розказати про ідеологічне дозрівання «побратимів» після тюремного ув'язнення. Всі повісті – «Воа constrictor», «Борислав сміється» й «Андрусь Басараб» – мали становити трилогію, об'єднану спільними героями та окремими сюжетними лініями⁷⁷.

У 1884 р., за декілька місяців перед Бориславською війною, з'явилася друга редакція «Воа constrictor»⁷⁸. Проти першої версії зміни були мінімальні, радше мовного характеру. Єдиною серйозною сюжетною зміною було нове закінчення роману: покаяння, яке пережив Герман Гольдкремер, у другій редакції виявилось короткотривалим. Скоро він стає тим, ким був раніше: холодним, безсердечним спекулянт, байдужим до страждань і сліз своїх жертв.

В архіві Франка не залишилося рукопису другої редакції чи інших дотичних матеріалів, тому важко судити про причини, які змусили його змінити кінцівку повісти. Вірогідно, він змінив образ головного героя ради того, щоб надати внутрішньої логіки всій бориславській трилогії: виправдати й узасаднити поведінку Гольдкремера у «Бориславі сміється», де він виступає як головний ворог бориславських робітників⁷⁹.

«Борислава» Франко не закінчив, а «Басараба» так і не почав. Востаннє про намір сісти за працю над новою повістю він згадував навесні 1884 р. Але вже тоді Франко відчував, що повість ніколи не буде написано. Як головну причину він називав брак часу через свою зайнятість у редакції літературного журналу «Зоря» [48: 426]. Протягом наступних трьох років жодного нового твору з бориславського циклу не з'явилося.

Франко повернувся до цього циклу лише тоді, коли покинув працю з народовцями (1886) і перейшов працювати до польських видань. Там він опублікував свої два оповідання: «Яць Зелепуга» (1887) і «Задля празника» (1891). У 1899 р. Франко надрукував два останні оповідання з

бориславського циклу, «Полуйка» і «Вівчар». Але навіть у своїх останніх оповіданнях Франко ніколи не використовував нового матеріалу, який би датувався би пізніше від 1882 року. І він ніколи не повернувся до свого наміру написати щось більшого про організований робітничий рух – а це мало би бути головною темою «Андруся Басараба». Можна припустити, що це була запізненна Франкова реакція на Бориславську війну: писати після неї що-небудь про організований робітничий страйк виглядало б надто надуманим.

1907 р. Франко публікує останню, третю редакцію «*Voas constrictor*». Втім, вона переписана так сильно, що можна сказати: маємо справу з новою повістю. Головна зміна стосується образу Германа Гольдкремера: тепер від зображений як успішний підприємець й організатор великої промисловости, який водночас дбає про добробут робітників – і робітники відповідають йому вдячністю і симпатією (навіть називають його «наш батько і захисник»). Його головний ворог – і водночас головний негативний персонаж повісти – є дрібний підприємець й облудник Ізик Цаншмерц. Він пробує викрасти озокерит із Германової шахти і висаджує її в повітря. Під час вибуху обидва конкуренти гинуть, і їхня смерть знаменує кінець усієї історії [22: 109–207].

Над третьою редакцією «*Voas constrictor*» Франко працював тоді, коли Борислав, здавалося, підтвердив його сподівання з часів соціалістичної молодости: Бориславсько-Дрогобицький басейн став свідком масового робітничого руху. В новій версії, однак, немає й натяку на класовий конфлікт⁸⁰. Навпаки – вона змальовує класову гармонію між ольдкремером і його робітниками. Існує гіпотеза, що Франко переписав так радикально свого «*Voas constrictor*», і відповідно, образ Германа Гольдкремера під впливом творів Болеслава Пруса⁸¹. Таке припущення ігнорує, однак, природнішу причину: ідеологічна еволюція, яку пережив Франко у 1890-х, поставила не клас, а націю в центрі його нового світогляду.

Франкова еволюція відобразилася і в інших оповіданнях, прямо чи непрямо пов'язаних із бориславською тематикою. Героєм оповідання «Вівчар» є молодий бориславський робітник, який глибоко під землею копає шахту і згадує про щасливі дні, коли він був пастухом на полонині. Кинувши це життя, вівчар подався до Борислава у наївній надії заробити гроші й купити землі. Він розуміє, що його старе життя минуло без повороту, але згадка про нього зігріває робітника, заповнює поетичним чаром і оживлює «пільму і самоту нового життя» [21: 69]. Оповідання містить послання, невластиве молодому Франкові: автор оспівує старе патріархальне життя

і ставить його цінності вище за нові зміни. Він ніби відраджує селян іти у Борислав і ставати робітниками.

Борислав інших

Франкові змагання з бориславським матеріалом цікаві не менше, ніж самий результат, бориславський цикл. Щоб оцінити Франкові спроби опанувати бориславський матеріал, варто зіставити його твори з творами інших авторів, які писали про Борислав. Перше, що впадає в око при такому порівнянні – це відносно слабка присутність бориславської тематики у національній літературі всіх трьох етнічних груп, так масово представлених у Бориславі, тобто українців, поляків та євреїв. Ця тема, зокрема, майже повністю відсутня у русофільській літературі. Її відсутність у випадку русофілів не можна пояснити, якщо дотримуватися «національної» парадигми: русофіли відзначалися сильним антисемітизмом⁸², і Борислав із цього погляду був золотою жилою, яку можна було успішно експлуатувати. Вирішальну роль в ігноруванні бориславської тематики зіграла, ймовірно, антимодерністська спрямованість русофільської течії. На користь такого припущення говорять факти з біографії самого Франка: він відкрив для себе Борислав як тему лише тоді, коли під впливом Драгоманова покинув русофільський табір і став українським письменником-соціалістом.

Бориславська тема відсутня й у єврейській літературі. Відсутність цієї теми становить контраст до інтенсивної присутності єврейських авторів у літературі в Галичині і про Галичину⁸³. Правдоподібно, як і випадку з русофілами, тут теж маємо справу з маргіналізацією теми, оскільки вона не належала до політичної⁸⁴ та мистецької агенди галицьких засимільованих євреїв. Цікаво під цим кутом зору порівняти образи Дрогобича у бориславському циклі Івана Франка та у творах Бруно Шульца, іншого уславленого дрогобичанина. Зіставлення виявляє кардинальну відмінність в естетичній концепції двох відомих авторів, що користали, до певної міри, з того самого матеріалу. У літературній топографії Франкових повістей «Борислав сміється» і «Воа constrictor» Дрогобич постає закритим і чітко структурованим простором, де розвивається драма модернізації. Сам оповідач чітко позиціонує себе у цьому просторі: він є на боці жертв експлуатації. Не так у Бруно Шульца: його Дрогобич більше схожий на заплутаний лабіринт, де немає чітких орієнтирів і подільчих ліній. Його модерний світ – це світ не конструкції, як у Франка, а постійної деконструкції ідентичності⁸⁵.

У єврейській літературі тема Борислава появляється аж після Голокосту, коли мова заходить про місцевих євреїв, винищених під час Другої світової війни, без жодної згадки про ранню промислову історію⁸⁶. Чи була ця мовчанка випадкова, можна тільки гадати⁸⁷. Правдоподібним поясненням є те, що більшість єврейських авторів із Галичини мешкали поза межами своєї «малої батьківщини», і їхній життєвий досвід ніяк не був пов'язаний із Бориславом.

Цей чинник був вирішальним для тих польських й українських авторів, у творчості яких присутня бориславська тематика: як і Франко, вони так чи так були пов'язані з Бориславом або народженням у ньому, або своєю кар'єрою у цій околиці. Порівняння їхніх біографій показує ще одну спільну рису: звертання до бориславської тематики мали чітке ідеологічне підґрунтя⁸⁸. В польській літературі у такому випадку однією з головних сюжетних ліній ставала боротьба польських і єврейських капіталів. Для прикладу можна взяти повість «У галицькому пеклі» («W piekle Galicyjskim», 1896) Януша Рогоша (1844–1896). Якоюсь мірою і до певного часу Рогош був alter ego Франка. Він, як і Франко, народився у шляхетській родині, працював у різних польських лівих і ліберальних газетах і був дуже плодотворним автором. На початку літературної кар'єри був прихильником польсько-українського поєднання, однак у зрілому віці перейшов на націоналістичні позиції. Літературні шляхи Рогоша і Франка зійшлися, окрім бориславської теми, під час т.зв. кукізовського судового процесу над польською шляхетською родиною, яка намагалася вбити місцевого багатого священика, щоби врятуватися від розорення. Тут, утім, збіги кінчаються і починаються суттєві розходження. Досить порівняти написану на основі кукізовського процесу Рогошеву повість «Грбарі» («Grabarzy») та Франкову «Основи суспільности»: Франко намагається показати глибину падіння підсудних-шляхтичів, натомість Рогош силкується їх обілити, звинувачуючи у їхній біді суспільні низи.

У трактуванні бориславської тематики різницю помітно ще більше. В повісті «У галицькому пеклі» Рогош розповідає історію бориславського селянина Федька Яцицина, який втратив землю, батька, сім'ю і здоров'я через підступність й обман місцевого єврея Янкеля. Найнявшись працювати у Французьке товариство, Федько сходиться там із робітниками, обдарованими вищою інтелігентністю – з них, як пише Рогош, виростає робітничий клас. Вони розкривають Федькові очі на те, що їхній спільний ворог – євреї, і він здобуває нову мету в житті: помститися за свої кривди. Ця мить настає під час бориславської війни 1884 р. Федько з декіль-

кома робітниками пішов до шахти Янкеля. Але по дорозі їх перестрів кількатисячний єврейський натовп. Федька тяжко ранять, він втрачає руку, і хоч залишається живим, стає жебраком.

Короткий епілог повісти зводиться до думки, що таких, як Федько, загинуть тисячі. «А ті, котрі з них кров виссали, будують собі палаци, їздять каретами і, маючи гроші, нехтують усіма, а навіть Богом». Уся повість написана як ілюстрація до антисемітської пропаганди. Євреї, навіть найбідніші, доводить Рогош, не звикли жити з чесною праці. «Гоя створив Єгова на те, аби працював; єврея – на те, щоб жив із праці гою». Селяни не мають шанси протистояти євреям. Рогош стереотипує на лише євреїв, але й русько-українських селян: Федько у його повісті впертий, але пасивний й апатичний. Єдиний порятунок для них – це союз з освіченими поляками. Федька у Відні по-батьківськи приймає католицький священник (хоча сам Федько греко-католик!), йому симпатизує польський суддя, зрештою – сам автор, від імені якого ведеться оповідь і який знає Федька уже 20 років. Ніяких соціалістів, ані польських, ані – тим більше – українських чи єврейських, у повісті не зустрічаємо.

Ще виразніше лінію польсько-єврейського протистояння накреслив інший тогочасний письменник Артур Грушецький (1852–1929). Він народився у Самборі й там провів дитинство. Закінчивши навчання у Львові, жив у Варшаві, Центральній Україні, Кракові, в останні роки життя – знов у Варшаві. Творчим методом Грушецького було поєднання натуралізму і позитивізму, з якого він запозичив трактування літератури як елементу пропаганди ідей. Йому належить заслуга впровадження у польську літературу теми промислового пролетаріату. Грушецький заповідався на цікавого письменника, але тривкого сліду в літературі не залишив: надто багато, швидко і легко він писав, не дбаючи про форму оповіді та психологічну характеристику своїх героїв⁸⁹.

Головний герой великої повісти Грушецького «Для мільйона» (1900)⁹⁰ – бориславський єврей Краусберг, який заробляє свій мільйоновий капітал, не перебираючи жодними засобами. Його головні протагоністи – польські підприємці Братковський і Флоренський та бельгійський інженер Ван Гехт (останній був реальною особою; у Франковому циклі він також присутній). Краусберг поклявся звести їх зі світу, бо «гоям» нічого робити в «єврейському» Бориславі. Йому радо допомагають у цьому інші бориславські євреї. Натомість християнським підприємцям нема на кого покластися. Селяни, які працюють у Бориславі, не люблять євреїв – але й не хочуть допомогти Братковському, бо бачать у ньому пана, а не свого, «християнина».

Не можучи порозумітися між собою, і головні герої, і селяни-робітники гинуть через підступність Краусберга. Як і Франко, Ґрушецький представляє «небувале у світлі бувалого»: беручи реальний історичний матеріал, він замовчує одні моменти й виопуклює інші, оздоблює їх своєю фантазією, щоби витримати наперед визначену ідеологічну лінію. Показовою є представлення історії Ван Гехта: автор поміщує бельгійця у польський табір, «змусивши» його закохатися у дочку Братковського. Ґрушецький, однак, замовчує той факт, що серед «дрогобицької кліки», жертвою якої став Ван Гехт, поляки фігурували нарівні з євреями. Ба більше, щоб максимально відчужити для читача праведників-поляків від злочинців-євреїв, повістяр подає справу так, нібито Краусберг власноруч убив Ван Гехта.

В українській літературі поруч із Франком як автором, який так багато писав на бориславські сюжети, можна поставити Стефана Ковалева. Він народився у селянській сім'ї на Дрогобиччині, вчився у школі василіян у Дрогобичі, а по закінченню Львівської вчительської семінарії його направлено працювати вчителем у Бориславі. «Тут я побачив дива, яких до сеї пори не лучалося мені видіти, стрічався з різnorodними, заграничними людьми з Америки, навіть з Австралії, бачив нужу, деморалізацію нашого бідного беззахитного народу і кричати не міг: “За що б'єш? Йой, за що б'єш?..”, то і почав писати, і тото мене тихомирило» – писав він у листі-автобіографії⁹¹.

Біографи Ковалева навіть називають його «учнем Франка»⁹² – поза тим, що Ковалів знав Франка і дуже його поважав, таке твердження є сумнівним. У творах Ковалева не видно слідів соціалістичної ідеології, хоча писати він почав іще на початку 1880-х років, коли Франко вже опублікував свої перші бориславські твори з виразно соціалістичною спрямованістю⁹³.

Ковалів писав тільки оповідання і нариси, і за його довгу літературну кар'єру їх назбиралося близько сотні. Ці оповідання можна трактувати як цикл: деякі персонажі переходять з оповідання в оповідання; якщо в одному виступають як другорядні особи, то в іншому – можуть стати головними героями оповіді. Об'єднання різних оповідань через спільних діючих персонажів і спільні сюжети дозволяє бачити в них як би одну велику повість про Борислав. Головні теми оповідань Ковалева дуже схожі з Франковими: зникнення традиційного світу галицько-руського (українського) селянства під впливом розвитку промисловости та загальна деморалізація населення. Однак, на відміну від Франка, у нього відсутні «нові герої», робітники, свідомі своїх людських прав і готові стати до організованої боротьби. До теми робітничих виступів Ковалів звертається лише раз (в оповіданні «Хто

винен?»), коли описує погром, що його вчинили робітники-«мазури»⁹⁴. Він пише про «бориславську війну»⁹⁵, і його трактування майже повністю збігається з тим, що його подала «Gazeta Naddniestrzańska»⁹⁶.

Головний винуватець для Ковалева – це євреї-підприємці, і для них, «олицетворених синів пекла»⁹⁷, він не жаліє чорної барви. Оповідання Ковалева віддають сильним антисемітизмом, але цей антисемітизм не є расовим, а радше вибірковим: він спрямований проти тих євреїв, котрі є представниками «галилейської культури з азійською вдачею»⁹⁸ – дикого, нічим не обгнужданого капіталізму, що нищить усе, а найперше галицьких селян.

Єдиним виходом із ситуації Ковалів бачить розвиток освіти. Двоє героїв його оповідань покликані проілюструвати цю тезу. Першим є бориславський селянин Литюка, який розбагатів на контрахуванні своєї землі, але «не ліз із ходаків у панські лякери <...>, лише держався кріпко свого кафтана й кожуха». Ковалів дає зрозуміти, що причиною такої гідної поведінки є освіта – бо Литюк мав декілька класів гімназіяльних, і «розумів ясно силу пари й електрики»⁹⁹. Іншим героєм є молодий єврей Шлойма Брудергребер, улюблений вихованець бориславського вчителя (правдоподібно, Стефан Ковалів мав на увазі себе). По закінченню школи Брудергребер далі сумлінно вчився у Відні, Парижі, Гамбургу, Берліні й став єврейським підприємцем нового, європейського типу.

У мистецьких підходах Франка та Ковалева мало спільного. Ковалів радше «фотографував» дійсність, аніж творив її відповідно до певних ідеологічних схем, як це робив Франко (а також, додамо, Грушецький і Рогош)¹⁰⁰. Цю різницю між двома українськими письменниками вдало підмітив Осип Маковей, один із перших дослідників Ковалева: якщо Франко своїми оповіданнями «рішав робітничу справу», то Ковалів «писав просто реалістичні образки», лишаючи читачеві можливість робити самостійні висновки¹⁰¹.

Порівняння Франкового бориславського циклу з творами інших авторів дозволяє побачити певні спільні та відмінні риси у підходах до цієї теми. Літературний доробок кожного з них можна вважати частиною ширшого модернізаційного проєкту. Жоден з авторів не виступає відверто проти цивілізаційного поступу, який несе з собою розвиток промисловости. Їх не вдовільняють лише ті конкретні форми, що їх набрала індустріялізація в Галичині взагалі, а у Бориславі зокрема. Та коли для Рогоша, Грушецького і, почасти, Ковалева головним винуватцем є «нецивілізований», «напівазійський» єврейський капітал, молодий Франко покладає відповідальність

на капіталістичний спосіб виробництва взагалі. Як він показує у першій і другій редакції «Воа constrictor», жертвою капіталізму може стати не лише робітник, але й підприємець. І лише третя редакція повісти наближує Франка до табору тих критиків бориславських стосунків, що бачать джерело нещастя у пануванні дрібного, нецивілізованого капіталу. Проте, на відміну від Грушецького і Рогоша, він не приписує цьому нецивілізованому капіталізму суто єврейського характеру: головний і позитивний герой Франка, який гине від рук єврейського капіталу, також єврей!

Для Рогоша і Грушецького головна лінія конфлікту пролягає у боротьбі між «нецивілізованими» єврейськими та «цивілізованими» польськими підприємцями, для Франка і, почасти, Ковалева – в антагонізмі між визискувачами й визискуваними. «Відкриття» Борислава приводить, серед іншого, до впровадження робітничої тематики. Франко і Рогош конструюють певний ідеальний тип свідомого робітника, з якого виростає модерний робітничий клас. Знову ж таки, для Рогоша ним є той робітник, який розуміє, що його головний ворог – єврей. З-поміж Франкових персонажів поставити поруч із Рогошевими «свідомими робітниками» можна хіба що Андруся Басараба. Такому типові робітничої свідомості чітко протистоїть Бенедьо Синиця. Його ліки на робітниче нещастя – не помста, яка нічого не змінить в усталеному порядку речей, а зорганізована легальна праця. У представленні Рогоша, зростання робітничої свідомості мало би полягати у перетворенні робітників типу Федька Яцишина на тип, схожий із Франковим Андрусем Басарабом. Франкові такої трансформації було явно недосить: Андусь Басараб був «напівфабрикатом»; щоб стати свідомим, йому належало пройти «очищення» тюрмою та перетворитися на Бенедя Синицю.

Розвиток робітничого руху у Бориславі ніби дотримувався сценарію, що його написав для нього Франко: робітники усвідомлюються під впливом соціалістів й організують страйк (подібність між Франковою повістю й реальним страйком 1904 р. вражає тим більше, що робітничий протест закінчився великою пожежою). Франко мав би тріюмфувати: те, що в часи його юности було «небувале в бувалому», стало повністю «бувалим». Іронія ситуації, однак, полягала в тому, що поки бориславські робітники пройшли довгий шлях перетворення з Яцишина на Синицю, Франко втратив інтерес до робітничої теми.

З усіх образів Борислава, які витворили українська і польська література, Франків Борислав виявився найживучішим і найпопулярнішим.

Популярність Франкового циклу була зумовлена великою мірою тим, що його Борислав добре надавався як засіб пропаганди для двох ідеологій – соціалізму та націоналізму, які здомінували політичне життя українців у ХХ ст. Однак пояснити успіх Франкового циклу тільки ідеологічними причинами не можна. Безсумнівними є мистецькі вартості його творів, які показують його як професійного письменника високого класу¹⁰². Не можна не відзначити при цьому певного парадоксу: там, де Франко зазнав краху як суспільний діяч, він домігся найбільшого успіху як літератор.

Розділ 13

Франко
та його жінки

На карикатурі мати вихваляє свою дочку греко-католицькому семінаристові, який шукає за нареченою:

«Я не жаловала грошей на виховання моєї доньки, зато она сіяє всіма мудрощами світа. Подумайте! Она училась, окрім звичайних відомостей: психології, метафізики, геології, геогнозії, сферичної тригонометрії і навіть астрономії – а Дарвіна то просто наізусть знає».

На що гість-семінарист промовляє вголос: «Чудо природи!», а про себе: «Не хотів би я того борщу їсти, що вона зварить»

Зеркало, 1882, 1 січня, №1, с. 6

У житті кожного поета жінки займають особливо важливе місце. Як писав Тадеуш Бой-Желенський, кожен поет, заки стане мужем, має стати мужчиною. А тому у кожного з них є щось від Распутіна¹. Франко не був винятком. Він був повен любові до жінок, і ця любов часто служила джерелом його поетичного натхнення. Характерним є діалог між Франком і Наталею Кобринською:

Кобринська: «Ви в мене любуетесь?»

Франко: «Я не тільки у вас, але в багатьох. Мушу, щоб писати люб[овні] поезії».

Цей діалог відтворив у своїх записках Василь Щурат, який збирався писати спогади про Франка та його жінок. Із цієї затії залишився список Франкових «любок». Він нараховує вісім прізвищ². Либонь, цей список неповний, і в ньому бракує щонайменше ще трьох імен.

Франкознавство зупинялося на історії його стосунків із тими трьома жінками, кого мав на увазі Франко у своїй поезії «Тричі мені являлася любов...» [2: 161–162]: Ольгою Рошкевич, Юзефою Дзвонковською і Целіною Зигмунтовською. До них часто додавалася історія Франкового шлюбу з Ольгою Хоружинською³. На другому плані виникали фігури двох молодих українських поетес, що їх він упровадив у світ літератури – Юлії Шнайдер і Кліментини Попович, а також Наталі Кобринської, співпраця з якою привела до появи у Галичині феміністського руху. І вже зовсім у тіні залишалися інші, не введені в канон франкознавства, бо стосунки з ними представляють досить незвичний образ Франка – образ, що не цілком надається на глорифікацію і беатифікацію, а проте представляє його як живу й симпатичну особу.

Та й самі стосунки з «головними жінками» піддавалися сильній цензурі. Франкові та його жінкам було що ховати від публіки, яка табуїзувала багато тем і ситуацій, що неминуче виникають у стосунках між чоловіком і жінкою. Досить навести долю його любовного листування. Ольга Рошкевич до кінця життя не хотіла оприлюднити свого листування з Франком. Ті листи, що ми знаємо, забрав у неї у 1926 р. її племінник Степан Іванець, з намови свого колишнього вчителя, франкознавця Михайла Возняка⁴. Зі змісту цих листів випливає, що мали існувати ще й інші – але Ольга Рошкевич категорично відмовилася віддати їх. Вона заповіла покласти ці листи з нею у труну, під голову – що й було зроблено. Уляна Кравченко теж усе своє життя зберігала своє листування з Франком. Сама історія переховування тих листів варта того, щоби стати сюжетом пригодницького оповідання. Наприкінці 1920-х років їх узв'язя копіювати Денис Лукіянович. Він опублікував ці листи вже аж у радянські часи⁵. Але у тих збережених й опублікованих листах «найскандальніші» місця вирізано ножицями – цензуру, стверджувала Уляна Кравченко, провів її чоловік, польський учитель Німентовський⁶. По розірванню заручин між Франком та Ольгою Білинською дійшло до взаємного повернення листів, а відтак і їх спалення⁷. Листи Франка до Целіни Зигмунтовської потрапили в 1926 р. до Дениса Лукіяновича. Ознайомившись з їхнім змістом, він відмовився віддати їх Науковому Товариству імені Шевченка (НТШ), власникові архіву Франка. Іван Труш та Михайло Возняк оскаржили Дениса Лукіяновича у приховуванні цінної інформації. Справу було передано на товариський суд. Його голова Кирило Студинський – інший франкознавець і тодішній голова НТШ – прочитавши листи, висловив думку, що їх не варто удоступнювати публіці. Листи було знищено – так само, як спалили щоденник Василя Щурата зі згадкою про інший Франків роман, із часу їхнього спільного побуту у Відні в 1892–1893 рр.⁸

Франкова біографія схожа на шафу, набиту жіночими скелетами. Відчинити її треба не задля публічного скандалу – хоча можна чекати, що рано чи пізно хтось постарается це зробити саме заради скандальної слави. Франкові стосунки з жінками дуже важливі для розуміння вузлових елементів його інтелектуальної біографії, зокрема – для оцінки успіху чи невдач його намагань зреформувати сучасне йому суспільство відповідно до нових ідей та образів, що заповнили його у молодому віці.

Дитячий і юначий досвід

Розпочати варто з опису його дитячого і підліткового віку. Як відомо, основи сексуальності закладаються саме тоді. Щоб краще зрозуміти Франків досвід, його конче треба сконтекстуалізувати. Треба пам'ятати, що на час його народження суспільні уявлення про стосунки між чоловіком і жінкою були інакшими, аніж ті, до яких ми звикли сьогодні. Цю різницю найкраще продемонструвати на прикладі уявлень про сім'ю, бо у традиційному світі саме сім'я була головною сферою реалізації цих стосунків. У найзагальнішому формулюванні різниця між тодішньою і теперішньою сім'єю полягала не так у формальному домінуванні чоловіка над жінкою – явище, релікти якого зустрічаємо повсюди ще й сьогодні – як в інших принципах функціонування сім'ї.

У традиційному суспільстві шлюб був інструментом й умовою щоденного виживання. Тому він будувався на основі не почуття, а внутрішньої сімейної солідарності. Кожен член сім'ї повинен був надавати допомогу іншим й одержувати її взамін. Інтенсивність цієї допомоги залежала не від прив'язаності одного члена до іншого, а від ступеня кровного зв'язку (через що найнезавиднішим було становище «приймаків» – невісток, рідше зятів, сиріт і бездітних родичів). Любов – дарма, платонічна чи фізіологічна – не вважалася підставою для творення сім'ї. Шлюби з любові вважалися «привілеєм» лише найбільш заможних прошарків⁹. До укладання шлюбу ставилися дуже серйозно, як до оформлення певного контракту. Вибір dokonували сім'ї нареченого і нареченої – це, насправді, вони «одружувалися», а не їхні діти. Родинний достаток сім'ї нареченого чи нареченої був одним із головних критеріїв вибору. Але було би спрощенням зводити все до нього. До уваги бралася також фізичне здоров'я, характер, слава, яка йшла за родиною в околиці, тощо – усе це теж було своєрідним капіталом, що його новий член докладав до загального сімейного набутку. Молоді могли бунтуватися проти вибору, dokonаного батьками, – але під загрозою втратити майнові права та сімейну опіку.

Молода дівчина була головним об'єктом трансакції, а тому з її думкою рахувалися найменше. Зазвичай по одруженні вона покидала сім'ю своїх батьків і переходила жити до родини чоловіка. Це означало, серед іншого, «збитковий» характер виховання дівчини: вона нічого не приносила в сім'ю, а навпаки, забирала частину сімейної власності як посаг. У чужій сім'ї вона мусила підпорядковуватися не лише чоловікові, але також його батькам і старшим родичам. Це підпорядкування виявлялося, зокрема, у

таких відверто непривабливих рисах сімейного побуту, як легітимізоване чоловіче насильство («Жінка небита як коса неклепана»¹⁰) та терпимішого ставлення громадської думки до чоловічої невірності порівняно з жіночою. Праця розділялася на чоловічу та жіночу. Вважалося ганьбою для чоловіка робити «жіночу» роботу на кухні, няньчити малих дітей тощо. Натомість жінка була обтяжена подвійним тягарем: на неї було покладено головний обов'язок виховання дітей, але при цьому ніхто не звільняв її від праці у господарстві¹¹.

Здебільшого це не були суто галицькі прикмети. Вони були проявом універсальної патріархальної моделі, що домінували всюди. Про галицькі особливості можна говорити, накладаючи на цю загальну модель місцеві релігійні, звичаєві та регіональні відмінності. З релігійного погляду важливим було те, що Галичина входила у зону східнохристиянської традиції. Ця традиція поділяла негативні настанови християнства щодо жіночої тілесности, однак посувала їх до певного екстремізму. Вона абсолютизувала жіночу підлеглість чоловікові й жіночу пасивність і вирізнялася своєю сексофобією, репресуючи насамперед жіночу сексуальність. Церковні канони не вважали емоційний зв'язок між чоловіком і дружиною істотним чинником міцності і якості шлюбу. Концепція романтичної любові, що виникла на католицькому Заході у середні віки, східнохристиянському світові була великою мірою чужою¹². Так само чужою була вона й для правовірних іудеїв, які вважали її «німецьким поняттям», що годиться лише для світу (католицьких) «панів»¹³. Галичина була, однак, територією, де і східнохристиянська, й іудейська традиції зазнали певної видозміни через присутність тут греко-католицької церкви та поступових євреїв. Вважається, зокрема, що це відобразилося на толерантнішому, аніж на підросійських територіях, ставленні до жінки¹⁴.

Звичаєві норми назагал повторювали негативний релігійний образ жінки-спокусниці, що споріднена з дияволом і сама є втіленням гріха¹⁵. Народна традиція повсюди вимагала суворіше ганьбити й карати за дошлюбні й позашлюбні зв'язки жінку, ніж чоловіка – але водночас вона дбала, щоб ця кара не була надмірною і не виштовхувала жінку поза соціум¹⁶. Звичаї могли мінятися від місцевості до місцевості. За гуцулами – однією з етнічних груп галицьких русинів, мешканців північно-східних Карпат – ходила слава найсексуальнішого народу Австро-Угорської імперії. Вважалося, що гуцульські жінки мають найбільше свободи, і що в стосунках між гуцулами панує «вільна любов»¹⁷. Роль і статус жінки в сім'ї мінявся відповідно до життєво-вікових циклів та сімейних обставин: до одруження і по

одруженню, з народженням першого сина, від періоду, коли вона родить дітей, до періоду, коли вона втрачає таку здатність, за життя і по смерті чоловіка тощо. Підсумовуючи всі ці риси, дослідники традиційної культури на українських землях відзначають специфічний характер місцевого патріархального устрою: поряд із незаперечним верховенством чоловіка простежувалася тенденція до демократичного, егалітарного стилю взаємин у подружжі¹⁸.

Іван Франко доходив подібних висновків на підставі зібраного етнографічного матеріалу та власних спостережень. На початку 1880-х він написав статтю під характерною назвою «Жіноча неволя [курсив мій. – Я.Г.] в руських піснях народних». У ній Франко підтверджував домінування традиційної схеми укладання шлюбів:

[М]ати уважно наглядає за коханням своєї донечки. Її стара розважлива голова <...> укладає наперед, яке має бути життя її дитини, вона вишукує їй жениха по своїй уподобі, а бодай відклонює доньку від любові з таким парубком, котрий їй не рівня. Мати більше глядить на то, чи жених заможний, чи «є у нього воли та корови», а дівчина глядить «на стан хороший та на чорні брови», – відси стара як світ суперечка між чуттям а розумом, між надто гарячою молодістю а надто холодною старістю. [26: 213]

Франко наводив приклад «вільної любові» – пісню про шандаря», записану у селі Лолині про селянина Николая, який убив жандарма («шандаря»), коханця своєї жінки. Його жінка просить її поховати разом із її коханим¹⁹. Франко порівнював героїню цієї пісні з відомим літературним образом, Катериною Кабановою з «Бурі» Островського. Катерину віддали з розрахунку у багату купецьку сім'ю. Уже заміжня, вона закохується в молодого мужчину, а по викриттю цього зв'язку не витримує терору сім'ї свого чоловіка і закінчує життя у Волзі. Добролюбов сканонізував образ Катерини, назвавши її «променем світла у темному царстві». Франкове порівняння Катерини з Николайковою жінкою на користь другої – не тому, що вона «світліша», а тому, що такого «темного царства», як у Росії, в Галичині немає [26: 250–251].

Франко робив цікаві спостереження про появу нових і взаємозаперечних тенденцій на сільському шлюбному ринку. «Случаїв дійсного силування, де дівчину мимо її волі віддають заміж за нелюбого чоловіка, – писав він, – серед руського народу маємо взглядно мало», хоча, з іншого боку, таких випадків стає останнім часом чимраз більше, а особливо між біднішими

людьми [26: 213]. Причина тут полягла не так у народних звичаях, як у тиску нових економічних обставин. За таких умов вигідний шлюб «становить не раз для родичів єдиний рятунок від економічної загибелі» [26: 214].

Емоційна і сексуальна прив'язаність є невідлучним супутником кожної людини. Але в традиційній укладах сімейного життя острівці, де ці почуття могли проявитися вільно, були обмеженими. Це були передшлюбні стосунки, набагато рідше – стосунки між чоловіком і жінкою у шлюбі, порівняно часто – стосунки поза шлюбом. Історія стосунків у сім'ї, в якій народився і виріс Франко, подає приклади й господарської конечности, й емоційної прив'язаности. Нагадаймо, що з усіх двох мужчин і трьох жінок, які були його справжніми чи названими батьками, жодна особа не дотрималася року жалоби по смерті свого партнера, як того вимагала церква: батько Яків Франко одружився два тижні по смерті своєї першої жінки; мати Марія Кульчицька – півроку по смерті свого чоловіка; по її смерті її чоловік Гринь Гаврилик одружився за два з половиною тижні. Шлюб між рідними батьками Франка мав всі ознаки шлюбу з розрахунку. Ми не знаємо достаменно, чи до цього розрахунку додавався емоційний зв'язок. Цьому могла перешкоджати велика різниця віку між ними. З іншого боку, не збереглося жодного свідчення, що батько Франка коли-небудь виявив до своєї жінки силу чи грубість. У кожному разі, якщо в основі їхнього шлюбу лежав розрахунок, то цей розрахунок виявився вдалим: Франкова мати одружилася з мужчиною, що мав м'яку і добру вдачу, жила у заможній сім'ї, користалася з допомоги слуг і наймитів і, головне, дуже швидко народила підстаркуватому чоловікові синів-спадкоємців. Навіть коли між батьками не було любові, то залишалося місце для погідних стосунків – що в принципі відповідало тодішнім уявленням про ідеальну сім'ю.

Всередині сім'ї чуттєво-емоційний зв'язок найчастіше укладався на лінії «мати – діти». Однак і тут господарська конечність брала своє. Господарські обов'язки жінки могли ставати на заваді материнським; час, що його жінка впродовж дня спромогалася приділити дитині, був порівняно малий. Догляд за меншими доручали старшим дітям (рідним або найближчих родичів) та бабусі. «Народна педагогіка» перебачала як заохочування, так і фізичне покарання дітей, і цей обов'язок знову ж таки лягав головно на матір. За обставин, коли контакт матері й дитини міг бути обмежений у часі й нерідко діставав негативне емоційне забарвлення, чуттєвий зв'язок міг послаблюватися, навіть набирати негативних ознак²⁰.

Дещо з цього бачимо й у сім'ї Франкових батьків. Франко писав, що мати передчасно померла через тяжку працю [1: 74]. Він не міг претендувати на виняткову увагу матері – тим більше, що до моменту, коли його віддали до школи, вона народила ще чотирьох дітей. Коли мати йшла в поле, він залишався або сам у хаті, або за ним доглядала старша двоюрідна сестра. Багато часу він провадив у родині своєї бабусі у Ясениці Сільній, а після початку навчання у Дрогобичі поза канікулами бував удома досить рідко. Оповідання про «малого Мирона» містять натяки на материну роздратованість «дивною» поведінкою сина [15: 69–70].

Усе це могло затьмарити стосунки Франка з матір'ю. Але у його пам'яті мати залишилася наскрізь позитивним образом. Він щиро і глибоко любив її. Про це він, зокрема, писав, згадуючи про обставини її смерті:

Було се в р. 1872 [насправді у 1873 р. – Я.Г.], саме пополудні в суботу перед зеленими святами. Жінчина, про котру бесіда, – моя мама – лежала в передсмертних муках, конаюча. Рано в суботу я сидів у школі, і мене напала страшна, ненатуральна, шалена веселість. Я сміявся без упину від 8 до 12 години. Прийшовши на станцію (в Дрогобичі), я почув – ну, що почув, не знаю. Знаю тільки то, що був дощ, я був голоден, не їв обіду, не обзирався, тільки, почувши, що мама вмирає, як стій побіг піхотою до Нагуевич. Я прибіг пополудні, мокрий до нитки і застав маму конаючу. Вітчим сидів під вікном і чесав вовну. Я став коло постелі, не говорячи й слова, – я тільки дрожав, ані сльозинки не капнуло з моїх очей. Як виглядало тоді моє лице, не знаю. На другий день рано мама вмерла. Вночі вони ще говорили з другою жінкою (я спав), і тота жінка передали ми ось які слова: «Боже-боже, – казали небіжка, – мій Іванцьо прибіг з Дрогобичи, став коло мене і так сі чогось гнівно на мене дивив, так гнівно, що господи! Що я йому зробила злого?». [48: 96]

Франко згадував про цей епізод, щоби проілюструвати специфічну – як він думав – рису своєї любові до жінок: «коли любов або яке інше глибоке почуття мене найсильніше опановує, я тоді наймилішій особі справляю біль» [48: 95]. На підтвердження цього описав історію смерті ще однієї жінки, «котру я любив, і котра мене дуже-дуже любила» – своєї двоюрідної сестри-няньки Марисі Франко:

Я ще й досі нагадую її низеньку стать, веселий, дрибтіливий голос, добродушне лице, – я її дуже любив. Вона також умерла, і то вмерла з дуже прикрим чуттям зглядом мене. Вона вмерла на холеру. Кілька разів під час самої холери вона, ще здорова, просила мене: «Прийди, Іванчику, як я заслабну (тоді кождий говорив “заслабну”, бо не знав “ни дня, ни часа”),

аби-м тя бодай перед смертею увиділа!». Я ходив по хатах чужих людей, де вмирали, – а прийшов післанець з села, що Марися заслабла, і почав мене просити, щоби-м ішов, бо мя конче хоче видіти, – я – не знати чому, відказався, не хотів іти. Три рази приходив післанець і просив, трохи не плакав, – ні, я не пішов та й не пішов. За четвертим разом прийшов сказати, що Марися вмерла. «Дуже, – каже, – небіжка жылувала». Ти знаєш, які важкі ті слова! Я тоді почув цілу їх вагу, як є-м на другий день, побачив жалісне, болісно скривлене Марисине лице, на котрім немов пристив той жаль, який я причинив їй до послідних, предсмертних мук! [48: 96–97]

Обидва фрагменти походять з листа Франка до свого першого кохання, священицької дочки Ольги Рощкевич. До того часу коло жінок, яких він по-справжньому кохав, обмежувалося лише членами його сім'ї. За спогадами односельців, малим хлопчаком він брав участь у забавах, що їх організовували дівчата ходячкової шляхти у хаті його бабусі Людвіки Кульчицької. Ця забава проходила так:

В печі горів огонь, а малий Франко брав митку з калинника на патик, держав її над огнем і так казав:

Чому ся Гусак не пече?
Бо з него смалець не тече.
Тоді смалець потече,
Коли дівки поцілують мене в лице.

Тоді всі дівчата мусили йти цілувати його, бо інакше він бив миткою по обличчі. Під час такої забави стара бабка Людвіка сміялася і тішилася разом із своїм внуком²¹.

Такі забави є важливим моментом соціалізації і здобування сексуального досвіду для сільської молоді. Немає жодної згадки, щоби, підрісши, Франко брав участь у подібних забавах. Виглядає, що він не мав цього досвіду. У його багатій спадщині годі натрапити на твір, схожий на Шевченкові вірші «N. N. Мені тринадцятий минало...» чи «Ми вкупочці колись росли» про дружбу із сільською дівчиною. Навряд чи річ у тому, що Франко дуже рано покинув своє село. Під час свого навчання у Дрогобичі і Львові він підтримував зв'язки з сільськими друзями свого дитинства – але серед них не було жодної дівчини ані тоді, ані пізніше, у 1881–1882 рр., коли через брак засобів існування він мусив жити в Нагуєвичах. Аж до самого його шлюбу у 1886 р. його вибранки зводилися головню до інтелігентського середовища – це дочки священиків, молоді вчительки та, в одному випадку,

дочка шляхтича. Франко як жених не існував на місцевому сільському шлюбному ринку – зокрема, як виглядає, що сам до цього не прагнув.

Почасти це можна пояснити його відчуженістю від сільського, зокрема селянського, середовища. Однак самим лише соціальним поясненням тут не обійтися. Бо Франко уникав стосунків із дівчатами і тоді, коли вчився у Дрогобичі – хоча умови життя гімназіальної молоді давали на це нагоди. Гімназисти заводили «романси» зі служницями, ученицями дівочої школи, а часом навіть із жінками своїх викладачів. Нічого такого не знаходимо ані в спогадах Франка, ані в спогадах гімназіальних товаришів про нього – хоча назагал він був дуже товариською і веселою дитиною. Почасти це можна пояснити тим, що його увага абсорбували сильні духовні та наукові інтереси [21: 317–318].

Правдоподібно, скупість Франкового спілкування з жінками пояснюється також причинами, що добре відомі психоаналітикам. Ідеться про тяжку психологічну травму, якої він зазнав у дитинстві та ранньому підлітковому віці. За короткий час померли всі, кого він любив і хто дуже любив його: батько (1865), бабуся (1871), мати (1873) та двоюрідна сестра (1874). Втрата найближчих людей мусила утвердити у його підсвідомості зв'язок між любов'ю і смертю. Захисною реакцією за таких обставин було бажання уникнути надмірної емоційної прив'язаності, а коли вона таки виникала – спровокувати близьку людину на розрив такого зв'язку²². Цим можна пояснити рису, в якій Франко признавався Ользі Рошкевич: завдавати наймилішій людині болю в той момент, коли любовне почуття опановувало його найдужче. Цю рису він виявляв не тільки щодо жінок, але й до найближчих друзів-чоловіків. Зокрема, на це скаржився його найближчий товариш Володимир Коцовський²³.

У кожному разі, замолоду Франко не мав потрібного досвіду «обходження» з жінками. «Я не маю щастя до женщин віддавна і не буду мати його ніколи і все через свою незручність! – признавався він у листі до Юлії Шнайдер. – Говорю до них на серію – зную, а зачну жартувати, то так, як ведмідь, і вражу» [48: 375]. Франкові нещастя мали ще одну причину. Нею була його врода, чи, вірніше кажучи, брак її. Тогочасний ідеал був пов'язаний з чорним волоссям і карими очима. І народна, і «висока» культури були в цьому одностайні. Єдиною суттєвою різницею у випадку мужчин було те, що серед вищих класів до цих рис додавалася ще чорна борода чи чорні бакенбарди, тоді як селяни переважно гладко голилися, залишаючи тільки вуса. У молодому віці Франко пробував завести бороду, але вона, як на біду, не росла. Але найбільше впадало в очі його яскраве руде волосся. Рудий,

з рідкою борідкою, ластовинням і хворими сльозливими очима, молодий Франко слабо відповідав тогочасним ідеалам чоловічої краси. А додавши до цього властиву йому неухайну увагу до своїх манер та одягу, можна зрозуміти, як він шокував молодих дівчат під час першої зустрічі²⁴. Щонайменше в одному випадку молода дівчина відкинула Франкові залицяння головно через його зовнішній вигляд²⁵, в іншому старші заміжні жінки дораджували Франкові нареченій не виходити за нього заміж, бо він «був з себе не дуже красивий»²⁶.

Однак значення цього чинника у стосунках із жінками не варто абсолютизувати. Адже нерідко їх приваблюють саме нетипові риси зовнішності – особливо у тих чоловіків, які виразно відрізняються від загалу завдяки певним талантам. Тим більше, що у часи Франкового дозрівання галицьке освічене суспільство переживало круту ламку постав і смаків. Відповідно, поняття любові набирало нових, небачених досі вимірів, за яких значення багатства чи фізичної вроди чоловіка могли підупадати.

Серед освічених галичан діяла та сама схема стосунків, що й серед селян. Скажімо, і тут і там передшлюбна поведінка дівчини, передусім збереження незайманости, відіграла велику роль. Однак в освічених родинях цього правила дотримувалися суворіше. Батьки вимагали від дочок неухильного дотримання тих норм, які Стефан Цвайг у своїх мемуарах про останні десятиліття Габсбурзької монархії описав як «сувору дисципліну, безжальний нагляд і соціальний остракізм, стосовані до армії тих тисяч і тисяч нещасних, які своїми тілами і своїми приниженими душами захищали старе і давно вже захитане упередження проти вільної та природньої любові»²⁷. Дівчина не могла появлятися на вулиці без мами, тітки або ж приставленої до неї служниці, а з мужчин її міг супроводжувати тільки наречений. Жінки не могли відвідувати мужчин або приймати їхні візити. Жодна частина їхнього тіла, окрім лица, не могла бути оголеною. Носіння спідниць, зав'язаних під саму шию й довгих аж до взуття, а також рукавичок, було обов'язковим навіть у найбільшу спеку. Лінії жіночого тіла належало старанно приховувати корсетом – так, щоб жених ніколи не здогадався, худорлява чи повнувата його обранка, струнка чи має якісь вади. Загальним правилом було: чим більше «панською» вважалася жінка, тим менш природньо вона мала виглядати²⁸. Андрій Чайковський згадував, що нечувано сороміцьким уважалося для дівчини називати одну необхідну частину чоловічого гардеробу, без якої ні на вулиці, ні в товаристві не можна було появитися²⁹.

Юлія Шнайдер розповідала про те, якою скандальною вважалася її поведінка у Львові, коли вона, молода дівчина, ходила сама до бібліотеки Осолінських, стрічалася з неодруженим Франком у кав'ярнях або в редакції «Діла». Її зустріч і розмова на вулиці з Франковим приятелем Коцовським кінчилася тим, що старші народовці зажадали від нього негайно одружитися з молодою українською поетесою, щоб не компрометувати її в очах ворожої польської публіки³⁰. Назагал, галицькі норми відображали загальні вимоги, які ставило освічене суспільство до жінок скрізь в Європі. Однак у певних моментах вони були суворішими: якщо у Відні молода жінка ще могла піти сама до театру, то у Львові це вже вважалося ознакою легкої поведінки³¹. Про особливу ригористичність галицьких звичаїв говорили й українські патріоти – емігранти з Російської імперії, звиклі до «свобідніших, вільніших товариських відносин» між чоловіком і жінкою. Вони вважали це безперечним впливом галицького польського суспільства – бо у Російській імперії поляки були в цих питаннях значно емансипованішими³². Галицька мораль була, однак, мораллю подвійних стандартів. Суворість і вимогливість стосувалися винятково жінок. Щодо чоловіків суспільна мораль була набагато терпимішою: їхні дошлюбні та позашлюбні зв'язки були звичні і легкі, як «хліб насущний»³³.

Нові звички і нова мораль неминуче пробивали собі шлях у галицьке суспільство. Однією з перших пробоїн був ліберальний австрійський сімейний кодекс 1868 р. Він розширював перелік причин, які дозволяли розлучення, і серед них називав – хоча з певними застереженнями – таку, як взаємна «непоборна відраза» подружжя. Це означало, серед іншого, що закон визнає за норму шлюб, заснований на емоційному зв'язку. Римо- і греко-католицька церкви протестували проти ліберального законодавства і погрожували порушникам канонічного права відмовою у святих таїнствах. Однак закон встановлював важливий прецедент, що не припинив діяти навіть і після розвалу Австро-Угорської імперії. Тим самим він повільно, але певно ослаблював непорушність шлюбу³⁴.

Інші зміни були спричинені поширенням споживацьких настроїв. Потік фабричних виробів, що рушив у Галичину із західних промислових провінцій Австро-Угорської імперії після прокладення сюди залізниці, провокував моду на одяг, прикраси, кухню. Якщо раніше священицькі сім'ї вдовільнялися простим дерев'яним умеблюванням, то у 1880-х роках його можна було побачити хіба винесеним до передпокою, кухні чи сіней, тоді як у кімнатах уже розташувалися фабричні меблі. Жінки і дочки священиків міняли простий одяг домашнього виробництва на модні віденські та паризькі

сукні. І не лише власною охотою: священницькі сини-студенти, живучи по містах, критично, а то й насмішкувато поглядали на своїх «селючок»-сестер: невдоволені їхнім одягом, манерою, освітою, вони ставили їм за приклад міських панночок. Результатом було, серед іншого, бажання освічених хлопців одружуватися з міщанками. За таких умов самого лише багатства та суворого дотримання моралі вже було замало, щоби залишатися привабливою нареченою. Належало знати мови, вміти малювати і грати на музичному інструменті, читати і знати модну літературу. А це передбачало розбудову системи жіночої освіти, можливості якої у Галичині були дуже обмеженими. З іншого боку, потреба нареченої виглядати освіченою суперечила загальній думці, що освічена жінка не може бути доброю матір'ю та господинею. У галицькому високому світі у 1870–1880-х рр. поширився зневажливо-образливий термін «емансипантки» – так називали дівчат, які поводяться «ненормально» і завертають собі голову різними «новішими теоріями»³⁵.

На шлюбній політиці позначилося проникнення у Галичину нової літератури і модерних ідеологій. Читання французьких та інших західних романів розпалювало у молодих дівчат бажання романтичної любові. Захоплення творами мадам де Сталь, Жорж Санд, Шарлоти Бронте і знайомство з працями позитивістів приводило до розуміння принизливого становища жінки у суспільстві й до бажання виправити цю несправедливість³⁶. Поширення націоналізму теж входило у конфлікт із тогочасними нормами. Цей конфлікт можна показати на прикладі міжетнічних шлюбів. Такі шлюби були рідкісними на селі, але поширеними у містах, особливо у столичному Львові, де частка їх коливалася між однією і двома третинами (див. таблицю 8). Розвиток русько-українського руху змушував ставити собі запитання: чи може руський патріот одружитися з полькою? Існувало переконання, що жінка-полька засимілює не лише дітей, але й чоловіка, а тому він пропаде для «національної справи». Тому члени руської учнівської громади у Дрогобицькій гімназії 1860-х років склали клятву «заради добра Русі» одружуватися тільки з руською дівчиною³⁷. Володимир Барвінський у вірші, надрукованому у студентському журналі «Друг» у 1876 р. просив не сміятися з нього за те, що він «ляшку полюбив»³⁸.

Русько-польський антагонізм набирив виміру протиставлення між традицією й емансипацією. Дочок із руських священницьких і міщанських сімей, які слідували за культурними зразками більш емансипованих польських дівчат, називали «Вандами» (за поширеним польським жіночим ім'ям). Вони були предметом численних карикатур у руських газетах і журналах.

Вважалося, що «Ванди» не бажають одружуватися з греко-католицькими священиками, більшість часу проводять за грою на фортепіано, читанням «любовних романів» і уникають домашню роботу³⁹.

Руська сім'я повинна була стати бастионом руської нації. Молоді дівчата, яко майбутні матері й виховательки дітей, покликані були до особливо важливої ролі: бути скелею, «на котрій ґрунтується храм будучей славы», а «разбуждение духа в сердцах женских есть першою палядією будучности»⁴⁰. Одним із головних завдань русько-українського руху вважалося вирвати з рук «русських красавиц» польську художню літературу й дати натомість власну національну белетристику.

Ідеологія та практика націоналізму не так усувала «жіночу неволю», як видозміняла її. До традиційних ролей «мати-дружина» додавалася ще роль «патріотки», хоча самостійного значення вона не мала: жінка повинна була виконувати її тією мірою, якою вона була дружиною патріота і матір'ю виховуваних у патріотичному дусі дітей. У кінцевому рахунку, чоловіки, що виступали за участь жінок у національному русі, робили це на власних умовах і ставили власні цілі⁴¹. За таких обставин багато найактивніших жінок не могли залишатися у національному русі й переходили до радикальнішого соціалістичного. Такою була доля українських дівчат, що вчилися за кордоном: як твердив Драгоманов, серед російської жіночої студентської громади у Цюриху не було й духа українства, хоча 75% студенток походило з українських губерній⁴². У галицькому випадку подібною була доля першої русько-української феміністки Наталі Кобринської: вихована у патріотичній сім'ї і рано впроваджена до публічної діяльності, з часом вона дійшла переконання, що національна боротьба є «безпідставною, непотрібною стратою часу». І лише чутки про соціалістичний процес над молодими руськими соціалістами, а потім читання Франка допомогло їй перебороти «вузький націоналізм» та сформувані переконання про потребу оперти свою феміністичну діяльність на національному ґрунті⁴³.

Концепція соціалістичного шлюбу: вільна любов та ідея общини

Оскільки Франко сам був пропагатором нових ідей, то це робило його дуже привабливим в очах багатьох жінок із пробудженим бажанням до освіти і поступу. Дебютом Франка і Павлика на політичній сцені став соціалістичний процес 1878 року, коли обидвоє сиділи на лаві оскаржених і були осуджені за участь у нібито нелегальному товаристві. Скандал

викликали не лише їхні соціалістичні погляди, але й виступ підсудного Павлика на тему «вільної любові». Цей виступ шокував публіку, в тому числі й прихильну до заарештованих, і став предметом для анекдотів. Найбільше збурило приклад, яким Павлик аргументував ідею «вільної любові»: статеві стосунки між людьми мають бути як «серед пташок»⁴⁴.

Франко і Павлик повели фронтальну атаку на тогочасну ідею та практику шлюбу, особливо на ту другорядну і принизливу роль, що на «цвинтарі, котрий звуть сім'єю» (вислів Павлика)⁴⁵, відіграє жінка. Шлюб, на їхню думку, має бути рівноправним союзом, скріпленим почуттям любові. Вірний своїм новим переконанням, Павлик ставив відносини селянської молоді у приклад. Ці відносини, на його думку, є набагато шляхетніші і щиріші супроти облудности стосунків між «панянками» і їхніми «амантами».

Сільська любов проявляється нероз ніжніше, хоч правда, й мужніше, ніж можуть собі подумати люде вищих станів <...>. По всьому видно, що мужик не підняв би такого крику проти зрівняння жінок з мужчинами, як це чинить загал мужчин у вищих верствах⁴⁶.

Перед в атаці на тогочасні стосунки між чоловіками і жінками вів Павлик. За оповідання «Ребенщуківа Тетяна» (1878) про «жіночу неволю» притягли до судової відповідальности та засудили до тюремного ув'язнення⁴⁷. Франко залишався у тіні свого запальнішого друга. Його написане раніше (1876) оповідання «Лесишина челядь» [14: 254–264] теж містить проповідь вільної любові. Однак стриманіший тон і досконаліша мистецька форма зм'ягшили публічну реакцію⁴⁸. Франко радив Павликові не ставити жіноче питання на перше місце – раз, що вважав це тактичною помилкою, оскільки воно піднімає хвилю сильного роздратування серед багатьох, у т.ч. «наших людей», два, що стратегічно воно поступається за своєю важливістю перед іншими економічними та культурними питаннями. «Вірте мені, що з жінок, особливо молодших, ви швидше поробите соціалісток при помочі фізіології та економічної теорії, ніж при помочі хоч би й як досадних образів побутових з жіночого життя. Фогт, Дарвін, Лянге і др. швидше перероблять наших жінок, аніж Жорж Занд і Островський» [48: 215].

У молодого Франка тема «вільної любові» виступає виразно і відкрито лише раз – у вірші «Товаришам з тюрми», де він перелічує гасла радикального руху, і то на останньому місці:

Наша ціль – людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов! [3: 336].

Набагато велемовніший він у приватних листах до обранок свого серця. Для тогочасного Франка сама статева любов («*geschlechtliche Liebe*») не може служити основою для шлюбу. З усіх форм любові ця є найнижчою; жінка з точки зору цієї любові є не що інше, як «м'ясо», а хіба можна м'ясо любити [48: 377]. Статевій любові Франко протиставляв «любов до всіх людей, а особливо до всіх нещасливих, покривджених і понижених», як почуття «далеко вище і святіше» [там само]. Він потребував не «жінки-наложниці» – образ, якого вживав Павлик для характеристики стану галицьких заміжних жінок, – а соратника і спільника, з яким можна разом працювати і вчитися [48: 396]. Не дивно, що після свого навернення на радикалізм Франко пише своїй нареченій довгого листа зі своїм *profession de foi*, щоб вияснити, чи вона годиться на його погляди хоча б у найзагальніших рисах – бо в протилежному випадку їхній шлюб просто не має сенсу [48: 108–119].

Виникає питання: наскільки реальним було з такими поглядами знайти собі жінку у тогочасному суспільстві? Досить просту відповідь маємо у випадку Павлика: до кінця життя він так і залишився неодруженим. Франків приклад набагато складніший і цікавіший. Це був безперервний десятирічний конфлікт теорії з практикою.

Джерелом теоретичних поглядів Франка і Павлика на шлюб послужила література, яку рекомендував Драгоманов, і понад усе – роман Чернишевського «Що робити?». Цей роман став своєрідною Біблією для всіх «прогресивних» російських жінок, що прагнули свободи. Історія фіктивного шлюбу, укладеного тільки на те, щоб звільнити головну героїню роману, Веру Павловну, від тиранії сім'ї, вражав уяву. У світлі нової моралі розлучення було не тільки дозволеним, але й доконечно потрібним: коли між чоловіком і жінкою немає любові або любовні почуття погасли, вони не повинні ані звинувачити один одного, ані жаліти за цим. Ця історія читалася як одкровення, майже з релігійною набожністю, без тіні посмішки на устах. Концепція «вільної любові» не була винаходом Чернишевського⁴⁹. Вона була широко поширена на Заході. Що, однак, було російським винаходом – це ідея комуни. Вера Павловна бачить три сни, що показують соціалістичне майбутнє і, зокрема, підказують їй ідею комуни. Під їхнім впливом вона вирішує заснувати швейний кооператив для знедолених дівчат⁵⁰.

І Франко, і Павлик писали пізніше, що твір Чернишевського справив великий вплив на галицьку русько-українську молодь. Вони одержали роман у другій половині грудня 1876 р. Франко переклав частину і надрукував у «Друзі». Серед найперших читачів була Ольга Рошкевич – звісно, з ініціативи її коханого⁵¹. Під час побуту у Лолині, на парафії о. Рошкевича, у Франка і Павлика виникли плани разом зі своїми однодумцями закласти комуну:

Збереться нас кілька (П[авли]к, я, Бандрівський, Полянський, Олеськів, Білецький, Озаркевичі, Дідицький, Мох, ще деякі), поженимося, закупимо на зложені гроші хороший кусень ґрунту і обширний фольварок і почнем господарити. Літом мужчини працюють з християнами [селянами. – Я.Г.] в полі, жінки в городі та саду, а зимою студії, література, в разі потреби парами за чергою переносяться на якийсь час до Львова. [48: 99–100]

В одному з пізніших сонетів Франко оспівував ці моменти як давноминулу ідилію:

Колись в однім шановнім руськім домі
В дні юности, в дні щастя і любови
Читали ми «Что делать?», і розмови
Йшли про часи будущі, невідомі. [1: 155]

Втілити ці плани не дали арешт, слідство й ув'язнення. Внаслідок цих подій о. Рошкевич відмовив Франкові у руці Ольги і заборонив появлятися у його домі. Коли батьки дізналися, що Ольга далі спілкується з Франком, її, після принизливого сімейного скандалу, посадили під домашній арешт. І тут вона рішилася на радикальний крок – той, який вона вчитала у Чернишевського. Влітку 1879 р. у неї визріває план позірно покоритися волі батьків і вийти заміж за молодого священика Володимира Озаркевича, щоб дістати волю. Вона сподівається на повне розуміння свого майбутнього чоловіка, бо й він читав Чернишевського.

Івасю, мені здається, що сли ти мене любиш, то повинен єсь бути рад з того. Предціж я буду вільна, свобідна, мені буде добре з ним. Правда? ти забег волі, і сидів єсь за то 8 місяців! ну, а п. Оз[аркевич] преціж не тюрма, я краще окупю свою свободу. Тебе люблю, – писала вона у листі до Франка – ти ми показав дорогу, куда йти, а він [Озаркевич] отвирає ми ворота, що стоят заперті передо мнов⁵².

Сам Озаркевич теж прагнув знайти у шлюбі з Ольгою особисту свободу. Він був закоханий у дочку бідної священицької вдови. Його батьки, однак,

не давали згоди на цей шлюб, надаючи перевагу партії з більш влаштованою і забезпеченою на майбутнє Ольгою Рошкевич⁵³.

Ольга Рошкевич у листах до Франка будувала широкі плани на майбутнє. Вона збиралася займатися літературними перекладами, а також навчати сільських дівчат ручних робіт. Зароблені гроші вона мала намір дати на видання книжок, у тому числі – Франкових. Окрім того, вона мала намір далі вчитися, насамперед математики і фізики. А головне, вона хотіла за пару літ «довести до того, щоб спільними силами кілька спроможних людей закупити багато ґрунту з великим фільварком і там жити дільно та хорошо в товаристві, як говорив-есь торік». Ольга Рошкевич говорила про ці плани з Володимиром Озаркевичем, і йому вони дуже сподобалися. Він готовий був працювати на землі, покинувши свій священничий сан⁵⁴.

14 вересня 1879 р. вона одружилися з Озаркевичем. Шлюб був фіктивним: одружені спали окремо, спочатку в різних кімнатах, а з настанням холодів – в одній кімнаті, перегородженій на дві половини горою подушок, накладеною на фортеп'яні аж до стелі⁵⁵. На початку березня 1880 р. Ольга Рошкевич, Володимир Озаркевич й Іван Франко зустрілися втрьох у Коломиї, «як давні щирі приятелі, котрі між собою етикети не мають. Тоді мені було добре і весело і щаслива чуламся, коли глядучи на вас обох (як прийшов'есь на нашу станцію [номер у готелі. – Я.Г.] у вівторок вечір) виділам між вами приязнь. Гадалам, як они хорошо годяться оден з другим – добре мені, що таких розумних приятелів маю. Не тямлю, чи коли було мені так лехко на серцю як того вечера; тоді і любов гор'яча зачала приступати до мене. Як хорошо жінці любити!»⁵⁶

На Ольгу чекало, однак, велике розчарування. Зразу по зустрічі з нею Франка ув'язнили. Це був один із найтрагічніших моментів у його житті. В ув'язненні він тяжко захворів і через небажання властей взяти до уваги його стан здоров'я опинився на волосок від смерті. За цих умов він доходить остаточного рішення не плекати жодних ілюзій і забути ідею фіктивного шлюбу⁵⁷. Так принаймні він пише до Ольги Рошкевич. Залишається неясним, чи не скористався Франко своїм ув'язненням як приводом для розриву стосунків⁵⁸.

У кожному разі, Ольга Рошкевич іще довго боролася за своє кохання, не вірячи, що Франко виявився не готовим прийняти її велику особисту жертву. Вони листувалися, а в 1884 р. навіть іще раз зустрілися втрьох, разом із Володимиром Озаркевичем, на балі у Коломиї. Однак уперте небажання Франка пристати на формулу Чернишевського привело до того, що з часом шлюб Рошкевич з Озаркевичем перейшов у нормальне русло. Гора

подушок між ними зникла. У 1886 р. вона народила сина Івана, названого, правдоподібно, на честь Франка⁵⁹. До кінця свого життя Ольга Рощкевич, однак, мала «жаль на Франка, що він її щиро не любив, якщо загнав її в многі великі прикrostі»⁶⁰.

Під час побуту у коломийській тюрмі Франко прийняв нове рішення – одружитися з Павликовою сестрою Анною, що пішла дорогою брата й була заарештована за участь у соціалістичній пропаганді. Франко був досить скептичним щодо її особистих якостей і не почував до неї любові. Йому, однак, подобалася, хоч і з певними застереженнями, її велика стаття «Мої й людські гріхи», у якій вона розказувала про своє навернення на соціалізм і ті утиски, що їх мусила витерпіти від влади за свої переконання. Тому він рішився одружитися «не по любові, а по приязні» [48: 101, 133, 242].

Позбавлені стабільних джерел до існування, Франко, Павлик із сестрою та ще один герой львівського процесу Остап Терлецький наймали разом у Львові спільну квартиру – що само по собі було серйозним викликом суспільній моралі. Вони мріяли про жінок, які могли би стати осередком їхнього товариства, на зразок «французьких геніальних женщин: мадам Роллан, Рекамьє, [де] Сталь і др.». Анна Павлик не могла виконувати цю роль через свою обмеженість, але вона мала іншу перевагу: вона була єдиною жінкою у цьому товаристві. Вона була готовим і єдиним об'єктом для шлюбу нового типу – шлюбу «не по любові, а по ідеї». За її руку старалися Остап Терлецький та селянин-соціаліст Антін Мельник із Дрогобицького повіту⁶¹. Анна відмовила обидвом, надавши перевагу Франкові.

З початку 1879 р. товариство розпалося: Михайло Павлик виїхав до Женеві, щоб уникнути нового ув'язнення, а Анна – до свого рідного села. Але з літа 1880 р. Франко та Анна Павлик починають обговорювати ідею шлюбу⁶². Анна Павлик чекала від Франка освідчення, але сама говорити перша не наважується: їй не випадало. Франко признавався Михайлові Павлику, що він старається себе пересилити, стільки міг, «щоб женитьба наша була по можності скріплена і любовю, але доси не встиг» [48: 283]. Розв'язка наступила на початку весни 1881 р., коли Франко через брак коштів до життя виїхав до свого рідного села Нагуєвичів, без надії коли-небудь повернутися до Львова. Десь у тому самому часі Анна Павлик повідомляє братові, що не хоче більше шлюбу з Франком⁶³.

Ще під час побуту у Львові Франко зблизився з групою соціалістів у Станиславові. Це знайомство привело його до нового роману, з сестрою одного зі станиславівських соціалістів Юзею Дзвонковською. Її покійний батько був збіднілим польським поміщиком з Російської імперії, який брав

участь у повстанні 1863 р. і після поразки рятувався втечею у Галичину. Юзя Дзвонковська відзначалася надзвичайною вродою, і Франко закохався у неї з першого погляду. Однак вона ніколи не відповіла йому взаємністю. Причин її холодності так і не вдалося встановити: за однією версією, її відштовхувала зовнішність Франка, за іншою – його низький соціальний статус і те, що він не був поляком. Правдоподібно, жодна з версій не відповідала дійсності, й головна причина полягала у її невиліковній хворобі (туберкульозі), що змушувало Юзю Дзвонковську думати про швидку смерть і відмовляти всім закоханим у неї. Франко однак не думав здаватися: він уклав план, зі згоди свого вітчима, продати свою частину батьківського спадку і виручені гроші вкласти у заборгований маєток Дзвонковських. Цей маєток мав би послужити основою нової общини, де, окрім нього та Дзвонковської, мало би знайтися місце для Павлика з сестрою⁶⁴.

Відмова Дзвонковської додалася до життєвих скрут, що їх переживав у тому часі Іван Франко. Він наближався до свого 30-річчя, не маючи ані постійної праці, ані сім'ї. У його листах ближче до середини 1880-х років повторюються декілька тем: самотність, нестерпність умов існування, відчуття близького кінця. Він гарячково шукав наречену, щоби перед смертю зазнати сімейного щастя. Однак навіть у гарячкових пошуках видно раціональний вибір: він обмежувався до тієї єдиної категорії інтелігентних жінок, самостійність яких галицьке суспільство толерувало – а саме вчительок. Наприкінці 1883 р., коли справа з Дзвонковською ще не була розв'язана, він познайомився з вчителькою Юлією Шнайдер, а декілька місяців по тому – з двома іншими вчительками, Климентиною Попович⁶⁵ та Ольгою Білинською⁶⁶. До літа 1884 р. він пропонував руку кожній з ній, й серед публіки ходили чутки про його шлюб⁶⁷. Жодна з цих пропозицій не принесла результату, бо базувалися не на глибокому почутті, а радше на розрахунку, а він не міг бути вдалим, бо матеріальне становище ані Франка, ані його наречених, що працювали сільськими вчительками, не було забезпеченим. Користаючи зі своїх зв'язків у народовецькому середовищі, Франко пробував найти для Юлії Шнайдер та Климентини Попович працю у Львові, але тривких результатів ці спроби не мали. З усіх трьох закоханою у Франка була Юлія Шнайдер, але не як у мужчину, а як у поета; платонічну любов до нього вона зберегла до кінця життя⁶⁸. У тому часі Франко закохався ще у дочку сільського священника Наталю Чапельську. Однак та не відповіла взаємністю. Франко не приваблював її як мужчина й відстрашував як поет: від нього, з її слів, віяло якоюсь силою, і їй моторошно робилося у його присутності⁶⁹.

Одинокий довготривалий слід із численних любовних романів Франка можна найти у його багатій літературній спадщині. За винятком Наталі Чапельської, кожній зі своїх захоплень Франко присвятив хоча б один вірш. Окремі фрагменти зі своїх стосунків з жінками він використав як основу для написання оповідань («На дні»), циклу поезій «Картки любові» та, правдоподібно, збірки «Зів'яле листя», вершини його поетичного таланту.

У «колективному портреті» Франкових наречених впадає в око одна спільна риса: всі жінки, з якими він мав стосунки, ніби за помахом чарівної палички відкривали в собі менші чи більші літературні таланти і ставали авторками та дописувачками до видаваних ним журналів. Це не означає, що для Франка жінка-літераторка була ідеалом. Радше Франків вибір диктувався тодішніми суспільними обставинами: літературна робота, за його словами, «для нинішньої жінчини образованої – єдиний заробок, котрий при тім запевнює їх поважне ім'я, узнанє в товаристві і не робит її невільницею». До того ж, уважав він, література не є заняттям вибраних. Досвід європейської жіночої літератури, де за декількома винятками, всі жінки-письменниці були, на думку Франка, талантами невеликими, показував, що кожна освічена жінка у Галичині може стати письменницею і тим відкрити собі шлях до незалежності [48: 134]. Не дивно, що коли у 1884 р. стала мова про видання жіночого альманаху, що мав би об'єднати жінок-письменниць з Австро-Угорської та Російської імперій, ініціатор цієї ідеї Наталя Кобринська вибрала Франка на редактора цієї збірки⁷⁰.

Під впливом Франка більшість жінок ставали його alter ego – мірою свого таланту, енергії й темпераменту. Вони не лише писали вірші, але й займалися суспільною працею на «народній ниві». Ольга Рошкевич збирала матеріяли про життя місцевих селян та робітників і належала до однієї з перших жіночих організацій у Галичині. Її сестра Михайлина теж пробувала свої сили в літературі й брала участь у декількох Франкових виданнях. Юлія Шнайдер друкувалася у львівській «Ргасу» і писала вірші для і про робітників⁷¹. Климентина Попович разом із Франком надавала допомогу робітникам-страйкарям у Львові⁷². Тому не буде жодним перебільшенням сказати, що всі Франкові стосунки з жінками у 1876–1886 рр. були чимось більшим, аніж любовними пригодами. На свій спосіб, вони поширювали сферу нового суспільного етосу і нових політичних постав, вироблену першими українськими соціялістами.

Одним з елементів цього етосу була прозорість стосунків. Франко не приховував від своїх коханих інших романів. Ользі Рошкевич він розповідав,

що до нього не байдужа Анна Павлик, Юлії Шнайдер – що їде одружуватися до Юзефи Дзвонковської. Ольга Білінська прекрасно знала, що Франко думає запропонувати руку і серце Юлії Шнайдер, і посвячує один зі своїх літературних творів уже заміжній Ользі Рошкевич. І навпаки, для Юлії Шнайдер не було таємницею, що Ольга Білінська дратується новиною можливого шлюбу «з поеткою», бо, правдоподібно, ревнує Франка до неї. Така схема стосунків неминуче раниць і завдає прикростей жінкам, за руку яких змагається Франко і які своєю чергою змагаються між собою за його увагу. Франко виявляє природну схильність до проміскуїтету. Але найприкметнішою властивістю адюльтеру – намаганні тримати свої зв'язки у таємниці – в його поведінці немає. Зрештою, принаймні одна його з наречених, Юлія Шнайдер, розуміє і виправдовує його поведінку:

Така то велика любов великих людей. І вірний Оноре де Бальзак мимо листовних упевнень висланих до далекої п. Ганської, інтересується Кароліною Марботи (Marboty), котра убрана як мужчина в р. 1836 їздила з ним до Італії. В тому ж часі симпатизує з гарною графинею Вісконті (Visconti) і з романтичною панею де ля Валете (de la Valette). В 1837 р. абсорбує Бальзака кореспонденція з таємничою Люїзою, і він рідше писав до п. Ганської.

Постають дисонанси.

Хвилина зневіри – але ні, він, Мирон не «дон Жуан», не цей, до котрого сказати можна: «Баламуте сього світа баламутив мої літа...» Він щирий, та такий безпорадний; справжній, бідний поет. Нічого не скриває. І про Юзю говорить, і про листи, що пише до Ольги. У нього клопоти матеріальні. Ситуація без виходу з причини браку фондів та забезпечення життєвого. – Я його зрозуміла і оправдала⁷³.

Й останнє: коло Франкових жінок і знайомих дуже тісно пов'язане між собою. Ольга Рошкевич вийшла заміж за Володимира Озаркевича, рідного брата Наталі Кобринської – з нею, своєю чергою, Франко пробував заініціювати жіночий рух у Галичині. На молодшу сестру Ольги «поклав око» під час свого побуту у Долині Михайло Павлик. До його сестри Анни, крім Франка, сватався Остап Терлецький і Антін Мельник, близький Франків знайомий. У Юзефу Дзвонковську був закоханий увесь соціалістичний гурток у Станиславові, включно з Феліксом Дашинським, Франковим приятелем і перекладачем. Франко разом зі своїм «сердечним приятелем» Володимиром Коцовським внадажував до Марії Білінської та Юлії Карачевської. Обидвоє були приятельками Климентини Попович і зраджували йому її секрети – зокрема те, що вона почала писати вірші

набагато раніше, ніж говорила про це Франкові [48: 414, 421]. Марія Білинська була сестрою Ольги, ще однієї Франкової любові. Після розриву її стосунків із Франком нею «зайнялася» Юлія Шнайдер – це вона знайшла їй нареченого, що був довгорічним помічником о. Антона Чапельського. Той, своєю чергою, був іще одним – правда, набагато старшим – приятелем Франка та батьком Наталі Чапельської. Володимир Коцовський разом із Франком займався спровадженням Юлі Шнайдер і Кліментини Попович до Львова – й одружився на молодшій сестрі Юлі.

Подібні тісні пов'язання знаходимо і серед керівництва русофілів та українофілів⁷⁴. Франків приклад показує, що молода «альтернативна» еліта зразу виявила тенденцію до зміцнення внутрішньої солідарності шляхом укладання шлюбів. Ця тенденція нагадувала шлюбну поведінку у традиційних суспільствах. Направду, *plus ça change, plus ça reste le même*.

Творення національного шлюбу: концепція соборної сім'ї

В історії Франкових романів парадоксальним є те, що сам він одружився поза галицьким радикальним середовищем. Завдяки Драгоманову Франко і Павлик мали тісні зв'язки з Києвом і Женевою і часто зустрічалися з революціонерами та українськими патріотами з Російської імперії, які приїжджали до Львова. Серед них було багато молодих жінок, передусім тих, що їхали на університетське навчання у Швейцарії. Вони шокували галичан своєю розкутістю. Приїжджі були, згадував Франко,

здібні до високо-абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери і безбожники, в манерах якісь варвари, що не признавали обов'язкових у Галичині товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публічних льокалях, приїжджали дами зо стриженим волоссям, свобідними манерами, дами, що самі заходили до помешкання кавалерів, їхали без ніякої опіки до далекого Ціріху на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а нераз навіть про просту опрятність, хвалилися, що я, мовляв, «ужасно люблю ходити по кабакам»...⁷⁵

Українські революціонери з Росії захоплювали молодих галицьких радикалів. Павлик писав до Драгоманова: «У Вас (хоть і не всі) – люде, а у нас – дрянь. Оттаких би нам у Галичині <...>. Не знаю, кажу Вам, що би я був робив, якби не був познакомився з украї[н]цями...». Він навіть мав намір одружитися в Україні, щоби жінка не звела його згодом із вибраного

шляху⁷⁶. У Франка, ще під час його роману з Рошкевич, теж пробудилася симпатія до однієї з молодих дівчат, що переїжджали через Львів навчатися на Заході. Він згадував про неї згодом як про «святу», хоча ніколи й не назвав її імені [46: 393]⁷⁷.

Галицькі радикали постали під впливом Драгоманова як ліва опозиція до народовців у галицько-українському таборі. Розкол у цьому таборі був ніби відображенням і продовженням внутрішнього поділу у Київській громаді, де радикальній течії Драгоманова протистояла помірковано-ліберальна орієнтація на чолі з Володимиром Антоновичем. У цьому конфлікті Франко займав особливу позицію. Ідейно він був на стороні радикалів. Однак інституційно з початку 1880-х років він все активніше співпрацював у виданнях галицьких народовців. Франкове ім'я насамперед пов'язувалося з журналом «Зоря», що був покликаний єднати українські таланти обабіч австрійсько-російського кордону. Одним із його найактивніших зв'язкових був Єлисей Кипріянович Трегубов, член Київської громади⁷⁸. У домі Трегубова Франко проводив значну частину свого часу, коли виїхав до Києва у 1885 р. Тут він познайомився з молодшою сестрою його дружини, Ольгою Хоружинською. Франкові впала в око Ольга, і по поверненні з Києва він на початку серпня 1885 р. звернувся до Трегубова з «делікатною справою» – вяснити, чи Ольга не згодилася би вийти за нього заміж⁷⁹. Місяць по тому, 4 вересня 1885 р., Франко в листі до Ольги Хоружинської «теоретично і гіпотетично» попросив її руки [48: 542–545]. Ольга не зразу дала відповідь, очікуючи на слово свого опікуна – генерала російського армії, рідного діда по маминій лінії. І лише одержавши наприкінці жовтня 1885 р. його дозвіл, вислала Франкові свою згоду. Ця звістка його дуже втішила; він надіявся, починаючи 30-й рік свого життя, почати своє нове життя, родинне [48: 559].

Сам Франко признавався пізніше, що одружився «без любові, а з доктрини, що треба оженитися з україночкою і то більш освіченою, курсисткою» [49: 114]. Хоружинська була сиротою з бідної дворянської сім'ї Харківської губернії. За сімейними переказами, її долею та долею трьох її сестер заопікувався сам російський імператор Александр II: таким чином він обіцяв віддячитися їхньому братові, геройськи загиблому під час турецько-російської війни. Ольга закінчила Харківській інститут благородних дівчиць, утримуваний коштом царя, а опісля – Вищі жіночі курси при Інституті, що були еквівалентом жіночого університету і давали їй право стати вчителькою⁸⁰.

Ольга Хоружинська, «толстовка» за переконаннями, була досить близькою до російського революційного руху. Франкові приятелі-неукраїнці з Російської імперії, коли відвідували його пізніше у Львові, згадували про неї як про свою давню знайому⁸¹. Однак її симпатії – як вона признавалася в одному з листів до Франка – завжди лежали більше до «малоруського народу». Ще навчаючись у Харкові, вона особливо цікавилася лекціями про Галичину; ця австрійська провінція уявлялася їй як «щось ідеальне»⁸². Під впливом свого побуту у сімействі Трегубових Ольга Хоружинська пережила щось на зразок національного навернення і пристала до Громади⁸³. Тут вона вперше почула про Франка, і її привабила слава письменника і соціяліста, що йшла за його іменем⁸⁴.

Сім'я Трегубових ховала від Франка, що Ольга страждає від нервових розладів і що це успадкована хвороба. А Франка й без того гризли сумніви щодо його вибору. Він радився зі своїми львівськими та київськими товаришами, чи женитися йому з закордонною україркою⁸⁵. Наприкінці 1885 р., після довгих «безсонних ночей та передуманих днів», Франко у листі до Хоружинської проголосив про зрив стосунків, бажаючи, щоб їхнє подружжя «не було обопільним купуванням kota в мішку, щоб весілля наше не було прологом до тяжкої, страшної драми» [48: 591–593].

Ольга Хоружинська згодилася відмінити весілля:

...Я Вамъ не навязываюся, я и сама сумею жить и зарабатывать себѣ кусокъ хлѣба. По моему остается одно, если при таком порядке вещей Вы желаете отказаться отъ своей мысли, то я Вас не удерживаю. И лучше будетъ, если мы дадимъ другъ другу покой и расстанемся навсегда⁸⁶.

Емоційну відповідь нареченої Франко сприйняв як знак, що вона до нього не байдужа: «Після такого доволі грубого подразнення з моєї сторони, – відписав він їй, – показалася мені Ваша щира і ясна душа в гарнім світлі. Раз рішившись іти зо мною в незвісну дорогу, Ви не почуваете й сумнівів ніяких, хоч знаєте згори, що дорога та трудна» [49: 16]. Важливу роль у дальшому розвитку подій відіграли зовнішні чинники. Його приятель Володимир Коцовський закохався у товаришку Хоружинської Олену Доброграєву. Франко пропонував своїй нареченій переїхати не одній, а з Доброграєвою, «і ми могли б устроїти собі життя дуже гарно в товаристві» [49: 17]. Він попав також під непрямий, але досить сильний тиск українських діячів із Києва. Шлюбні у середовищі громадівців були продовженням політичної лінії. Драгоманівці, вірні ідеї федералізму, свідомо одружувалися

з росіянками, щоб підкреслити, що «вони не шовіністи-українці». Також із росіянками одружувалися «полохливіші українці», щоб у такий спосіб відвести від себе підозри в українофільстві. Тимчасом Володимир Антонович у своїх лекціях з антропології доводив, що подружжя між українцями та росіянами взагалі не можуть бути щасливими. Українці у таких шлюбах нібито культурно понижуються і гинуть для української нації, родина ж завше виходить якось особливо ворожа до українців. Антонович перед тим, як стати істориком, був студентом медицини й лікарем, тому його лекції з антропології сприймалися як особливі варті довіри⁸⁷.

Тому в шлюбі Івана Франка з Ольгою Хоружинською громадівці-«культурники» бачили перш за все втілення своїх теорій. Найголовнішим було те, що це був перший всеукраїнський «соборний» шлюб, що поєднував двох українців по два боки австрійсько-російського кордону. У тому сенсі цей шлюб мав бути ніби малою моделлю української нації. Ідея поєднати Галичину з «великою Україною» в образі Франка та Хоружинської була лейтмотивом промов і тостів під час їхнього шлюбу в Києві у 1886 р.⁸⁸ Вся історія Франкового шлюбу, від освідчення до одруження, вмістилася у два короткі візити до Києва. Молоді члени Київської громади не приховували свого розчарування обставинами заручення Франка з Хоружинською, що все було зроблено «несолідно» і «похапцем». Ореол Франка з того часу в їхніх очах трохи потьмянів⁸⁹.

Франків шлюб був символом поєднання двох Україн, але в інший спосіб, аніж це задумували його архітекти. Він символізував ті численні культурні відмінності й перешкоди, що пролягали на шляху до порозуміння між «західняками» і «східняками»⁹⁰. Ці відмінності проявилися ще під час Франкового листування з Хоружинською, до шлюбу: він докоряв їй за брак пунктуальності у листуванні, вважаючи це культурною різницею – бо в Європі і в Галичині так не роблять [48: 557, 591]. Галицьке суспільство сприйняло Ольгу Хоружинську досить насторожено, як «росіянку», і ставило Франкові у докір, що він не одружився з галичанкою⁹¹. Франкова дружина видалася галичанам занадто «поступовою» та демократичною у поглядах і поведінці. Через це вона нібито не могла бути доброю господинею, не вмiла достосуватися до обмежених фінансових ресурсів, і, в кінцевому рахунку, не змогла дати своєму чоловікові сімейного щастя: «На Україні вона була би зовсім на місці, а в Галичині не вмiла дати собі ради»⁹².

Сімейне життя Франка не було позбавлене радостей. У них народилося четверо дітей. Його дружина була дуже помічною у багатьох громадських справах, і до її порад він дуже часто прислуховувався, покладаючись на її

літературні смаки. На перших порах їхні стосунки були позначені любов'ю. Це видно з їх листування⁹³ та з Франкового вірша, написаного півроку після шлюбу [2: 401]. Однак це був єдиний твір, якого він присвятив дружині. Ще під час заручин із Хоружинською Франко закохався в іншу жінку, Целіну Зигмунтовську⁹⁴. Закохувався він і пізніше, шукаючи любові поза сім'єю. У кінцевому ж рахунку і Франко, і Хоружинська схильні були вважати свій шлюб катастрофою – що було розплатою за «шлюб без любові, а з доктрини».

Post scriptum

Діяльність Франка і Павлика досить легко типологізувати: обидвоє належали до «чоловіків, що займаються фемінізмом». При обговоренні цього типу завжди виникає питання, наскільки щиро це можуть робити чоловіки, і чи не переслідують вони при цьому своїх власних цілей⁹⁵. Амбівалентність цієї ролі добре помітна у випадку Франка і Павлика. З одного боку, обидвом належать безсумнівні заслуги в зародженні українського жіночого руху в Галичині у 1880-х роках. З іншого ж, вони заперечували самостійну вартість цього руху, намагаючися підпорядкувати його політичним цілям галицького радикалізму. Зрозуміло, що це викликало спротив галицьких українських феміністок. Тому стосунки Франка і Павлика з жіночим рухом були наповнені взаємними розчаруваннями і ресентиментами – й особливо це стосується стосунків Франка і Кобринської⁹⁶.

Найтривкіший внесок Франко і (меншою мірою) Павлик внесли у формування т.зв. літературного фемінізму – цілого напрямку в галицько-українській літературі у 1880–1930-х рр., представленого жінками-авторками, що писали часто, хоча й не винятково, на жіночі теми⁹⁷. Їхні твори здебільшого не відзначалися надзвичайним талантом, але самі вони виконували важливу роль зв'язкової ланки між українським демократичним та жіночим рухами. Найбільші заслуги належать тут Юлії Шнайдер, першій галицькій поетці, відомій під псевдонімом Уляна Кравченко. Ця Франкова вихованка стала своєрідною моделлю для наслідування серед молодших жінок. Їй же належить активна роль у поширенні культу Франка у міжвоєнні роки⁹⁸. Однак ані у її творах, ані у творчості інших жінок не зустрічаємо ідей фіктивного чи вільного шлюбу, що ними захоплювалися галицькі радикали у передвоєнних роках.

Наскільки життєздатними були нові форми стосунків між чоловіками і жінками, котрі пропонували галицько-українські радикали? Історія подає лише фрагментарні відомості. Їх, однак, достатньо, щоб скласти певні

враження і попередні висновки. Вони закладали основи нової ритуальності: один із Франкових товаришів у 1885 р. владив «дивне весілля», без музики, без танців і без дівчат, у колі «веселих і розумних людей», де наречена була вдягнута не в білу сукню, а в народний стрій, а молодий був у звичайному костюмі (Франко виконував на цьому весіллі роль дружби)⁹⁹. Разом із тим збереглося переконання, що навіть одруження з любові містить у собі небезпеку зради політичних ідеалів, коли за сімейним щастям і достатком чоловік «буржуазіє» («сходить на пана») і втрачається для політичної боротьби¹⁰⁰.

Зберегла популярність ідея вільної любові. Радикали безнастанно вели розмови про вільну любов, укладали подружжя на пробу та певний термін, жили з жінками без шлюбу й виховували дітей без хрещення¹⁰¹. Адюльтер, як виглядає, теж не був рідкістю, хоча, зрозуміло, оберігався у таємниці¹⁰². Рівно ж маємо приклади соборних шлюбів. Такі шлюби уклали один із лідерів радикального руху Теофіль Окуневський та близький до радикалів депутат віденського парламенту Роман Яросевич¹⁰³. Немає однак жодної вістки про спробу зреалізувати у Галичині формулу сімейної комуні¹⁰⁴.

Можна припустити, що фрагментарність цих відомостей сама собою є доказом маргінальності нових форм шлюбу: вони виконували радше роль маркера лівого політичного середовища, аніж моделі, придатної для наслідування у ширших масштабах. Посереднім доказом цього може послужити культ Франка, що склався в Галичині ще за його життя, а розквітнув по його смерті. Серед численних публікацій на тему його біографій і його діяльності не знаходимо жодної, де говорилось би про роль Франка у пропаганді нових форм шлюбу і сексуальних відносин. Ця тема була і, значною мірою, залишається табуованою.

З ідеї вільного шлюбу ще за життя Франка і Павлика більше практикували другу її частину, а саме право на розлучення. Вже в останніх десятиліттях перед Першою світовою війною можна було запримітити щораз більше ослаблення міцності сімей. Відтоді й протягом усього міжвоєнного часу одружень меншало з року на рік, а розлучень через «непоборну відразу» щораз більшало. І в період короткого існування ЗУНР у 1919 р. у Станиславові не хто інший, як радикал Кирило Трильовський, учень і послідовник Франка, висунув проєкт закону, що дозволяв би повне розлучення й усував перешкоди для нового подружжя з причин священничих чи чернечих обітниць. Однак через воєнні дії цей закон не потрапив у порядок денний західноукраїнського парламенту¹⁰⁵.

Утвердження нової тенденції не визначалося ані впливом ідеології та практики галицьких радикалів, ані змінами австрійського цивільного чи католицького церковного кодексу. Обидва кодекси діяли тут навіть і після розпаду Австро-Угорської імперії у міжвоєнній Польщі (1919–1939) та під час нацистської окупації Галичини (1941–1944). Збільшення частоти розлучень було радше виявом *Zeitgeist*: поширення т.зв. модерної цивілізації та пов'язаного з нею нахилу модерної людини до матеріальної культури, а також двох воєн. Особливу роль відігравала дедалі більша можливість для жінки знайти працю і в такий спосіб усамотійнитися економічно¹⁰⁶.

У ці роки український національний рух пережив важливу внутрішню трансформацію: у загальному балансі політичних орієнтацій вплив лівої ідеології дедалі меншав, а на зміну їй приходив правий, консервативний або інтегральний націоналізм¹⁰⁷. За таких умов «повороту направо» ідея національних шлюбів набула дальшої трансформації. Характерним є приклад Осипа Назарука, одного з головних пропагаторів цієї ідеї у міжвоєнній Галичині. Замолоду він був радикалом і поширював культ Франка. Після Першої світової війни та поразки українських національних змагань у 1917–1923 році він пережив навернення на консервативний християнський націоналізм і закликав, між іншим, до того, щоби «вбити Франка» як носія «найстрашнішого зі всіх світоглядів, які коли-небудь появилися серед людства»¹⁰⁸. Назарук твердив, що міжнаціональні шлюби мають більше негативних, аніж позитивних сторін, і доводив свою тезу на прикладах декількох галицьких сімей. Він робив, однак, два винятки у цьому правилі: перший стосувався шлюбів у «простому народі», другий – дочок з міжнаціональних шлюбів в інтелігентському середовищі, наводячи як приклад Мілену Рудницьку, лідерку українського жіночого руху, яка вийшла з мішаного українсько-єврейського шлюбу¹⁰⁹. З іншого боку, він застерігав від шлюбів між галицькими українцями, консервативними з натури, та українцями зі Східної України, що виявляють схильність до суспільного «хаосу» (тобто до більшовизму), а тому є нижчим расовим типом. Такі шлюби він уважав бажаними, якщо галицька сторона представлена жінкою. «Галичанин, що ожениється з Наддніпрянкою, без порівняння скорше стратить свій галицький тип, ніж Галичанка, що вийде заміж за Наддніпрянця. Логічна консеквенція того така, що галицькі мужчини не повинні женитися з Наддніпрянками з висших релігійних і національних причин, але повинні женитися з Галичанками»¹¹⁰.

Чи мав він при цьому на увазі приклад Франкової сім'ї – найпершого «соборного» шлюбу між чоловіком-галичанином і жінкою-наддніпрянкою –

залишається невідомим. Франкова жінка Ольга Хоружинська тоді ще доживала свої останні роки. Вона так і не засимілювалася в галицько-українське середовище, зберігаючи сліди російської культури¹¹¹.

Франкові зусилля змодернізувати стосунки між чоловіком і жінкою принесли певний успіх. Але цей успіх був досить обмеженим. Зайве підтвердження тому – його власне життя. Зрозуміло, що цей проєкт зазнав краху не тільки з його вини, на те наклалися різні обставини поза його впливом та контролем. Невідповідність між формулами, які він пропонував, і життям, яке йому доводилося прожити, між справжнім й уявним, служила постійною пружиною його творчості. Пам'яткою цьому є, серед іншого, його «Зів'яле листя» – одна з найкращих збірок ліричної поезії в українській і, мабуть, не тільки українській літературі. Одна з цих поезій, номер XVII у Другому жмутку, «Як почуєш вночі край свого вікна» [2: 151], містить ремінісценцію про одну з його молодечих любовей. Вірш став народною піснею, яку ще й дотепер співають у Галичині на весіллях як нагадування про недовговічність кохання і незбутність сімейного щастя.

Розділ 14

*Франко
та його євреї*

Швинделес Пархенблит,
герой незакінченої Франкової поеми
«Швынделеса Пархенблита вандрѣвка...»
Нове зеркало, 1884, 1 (13) марта, №5, с. 2

В українській інтелектуальній історії немає жодного іншого автора, який приділив би єврейським сюжетам більше уваги, ніж це зробив Іван Франко. Багатство єврейської тематики в його творчості різко контрастує з порівняно невеликою кількістю досліджень на цю тему¹. Довголітня мовчанка навколо цієї проблеми відображає загальну тенденцію негласної заборони досліджувати єврейські сюжети, що панувала в радянській науці. У Радянській Україні ця тенденція набрала крайнього вияву, порівняно хоч би навіть із балтійськими республіками, де єврейські теми, хай дуже обмежено, але були присутні у місцевих академічних дискурсах². У конкретному випадку Франкової спадщини це привело до вилучення зі збірок його творів саме тих поезій, оповідань і публіцистичних статей, написаних на єврейські сюжети³.

Українська гуманітарна наука поза межами СРСР не могла скомпенсувати цієї вади. До 1939 р. досягнення у цій галузі обмежилися до публікації декількох раніше невідомих статей Франка та спогадів про нього⁴, а після 1945 р., уже в еміграції – до нечисленних й почасти апологетичних, хоча й не позбавлених цікавих спостережень статей про єврейську проблематику⁵. На принагідні звертання до постаті Франка у зв'язку з євреями інколи можна натрапити у публікаціях неукраїнських авторів на Заході⁶, – від доробку науковців з української діаспори ці праці відрізняє те, що все це побіжні згадки (здебільшого в підрядкових примітках), і майже завжди Франка подано як антисеміта⁷.

Теза про Франків антисемітизм набагато виразніше проявилася у публіцистиці. Дві публікації варті окремої згадки. Першою є невідомою стаття «Франко і жидівське питання», надрукована у «Краківських вістях» під час нацистської окупації, напередодні остаточного знищення галицьких

євреїв. Стаття мала замовний характер і весь її пафос був спрямований на заперечення поширеного образу Франка як філософіта⁸. Другою була стаття, надрукована вслід за 100-річним ювілеєм Франка в журналі американських прогресивних євреїв «Vorwärts». Її автор на прикладі Франкових повістей із «бориславського циклу», введених до шкільних програм, намагався довести, що радянський уряд цілеспрямовано поширював антисемітизм серед молоді. Франка названо «гайдамакою і правдивим спадкоємцем Хмельницького та Гонти, що в своїх творах провіщав погроми і знищення жидів», «паскудним погромником», і поставлено на одну дошку з «гайдамакою Нікітою Хрущовим, в жилах якого кипить нечиста кров Богдана Хмельницького»⁹.

Кожна з цих двох статей відображає крайню точку у широкому спектрі оцінок Франкового ставлення до євреїв – від щирої юдофільії до радикальної юдофобії. Ця двозначність у трактуванні його поглядів увиразнилася після падіння в Україні комуністичного режиму. Відколи зникла цензура, надруковано й скоментовано більшість Франкових текстів, у яких виразно проступає його прихильне ставлення до євреїв та до сіонізму (див. «Мозаїку»). З іншого боку, дістала нове дихання і тема «Франко як антисеміт»: у публікаціях про «шкідливість євреїв» в Україні можна зустріти поклики на Франка як на класика цієї теми¹⁰. Обидва погляди побудовано на вибіркового читанні Франкової спадщини¹¹ – з тією різницею, що у другому випадку публікації мають ще й характер погано замаскованих політичних маніпуляцій¹².

Питання «був чи не був Франко антисемітом»¹³ – важлива, але тільки одна частина теми «Франко та євреї». Не менш важливо показати, як він у своєму ставленні до євреїв конструював межі уявленої спільноти, що її називав своїм «народом». Франкове життя припало на часи, коли євреї зазнавали сильної трансформації. Вона затирала старе ототожнення євреїв з іудаїзмом і розмивала значення єврейської ідентичності. За нових обставин «єврей» перестав бути тільки самоозначенням. Він був іще й ідентичністю, яку на значні групи людей, переважно засимільованих євреїв, накидали ззовні. Ставлення до єврейського питання визначало межі власної ідентичності. Тому дискусії навколо того, «хто є євреєм» – а особливо, хто є «добрим євреєм», – говорили не так про євреїв, як про самих дискутантів.

Єврейське питання в автономній Галичині

Історію євреїв у ХІХ ст. можна описати за допомогою двох слів: емансипація та акультурація. Ця історія, однак, на заході та на сході Європи розвивалася двома різними шляхами. У Західній Європі емансипація мала характер одноразового, майже революційного акту і зводилася до політичного рівноуправнення євреїв. Результатом була швидка і масова асиміляція євреїв у місцеві суспільства. Інакше було у Східній Європі. Тут емансипація була довгим процесом, який затягнувся майже на ціле століття, й успіхи були значно скромніші. Традиційне єврейське суспільство було тут набагато живучішим, а тому вирватися з його обіймів було тяжче. Крім того, більшість тутешніх асимільованих євреїв, на відміну від французьких чи німецьких, вибирали не культуру місцевого населення, а переважно імперську культуру: російську в Російській імперії та німецьку в Австро-Угорській. У результаті проблема емансипації й акультурації східноєвропейських євреїв була тривалим і повним внутрішнім конфліктом процесом¹⁴.

Різниця між західними та східними євреями нічого не важила для антисемітів: вони відкидали співжиття з будь-якими євреями у будь-якій формі. Антисемітизм, як і решту модерних ідеологій, у Східну Європу було імпортовано з Заходу. «Оригінальним» східноєвропейським внеском в історію антиєврейських переслідувань були насамперед спонтанні погроми 1880–1910-х років¹⁵. Однак спровокована цими погромами масова єврейська міграція на Захід у свій спосіб приклалася до поширення антисемітизму. Поява значного числа незасимільованих східноєвропейських євреїв у таких великих містах, як Відень чи Берлін, творила образ «єврейської загрози». Відомо, яку роль у формуванні антисемітських і расистських переконань молодого Гітлера зіграв його побут у Відні на початку ХХ ст. Цей приклад – скрайня, але аж ніяк не одинока ілюстрація того, наскільки важливою була Східна Європа у модерній єврейській історії¹⁶.

Галичина займала в цій історії особливе місце. Вона була краєм, де скупченість єврейського населення було однією з найвищих у світі. Габсбурзька монархія була другою після Російської імперії країною з найбільшим єврейським населенням. У самій монархії найбільше євреїв проживало в австрійській частині (Цислітанії); близько двох третин (66,2% у 1900 р.) австрійських євреїв жило в Галичині; у самій Галичині найбільше (75% у 1900 р.) їх було у східній (русько-українській) частині. В середньому по всій Австро-Угорській імперії один єврей у 1880-х рр. припадав на 26

неєврейських підданців. Однак коли у Чехії цей показник становив 1:57, у Моравії – 1:47, у Нижній Австрії – 1:37, то в Галичині пропорція складала 1:9, а у Львові – 1:317.

Коли йдеться про присутність євреїв у щоденному житті, то у галицькому випадку справа полягала не лише в їхній чисельності. Якщо Галичина мала погану репутацію, то «галиціянери» – галицькі євреї – страждали від такої репутації подвійно: вони, власне, були головним уособленням цивілізаційної відсталості Сходу. Своїм одягом, манерами, мовою та дотриманням ортодоксального іудаїзму вони різко відрізнялися від решти населення. Окрім культурно-релігійних відмінностей, важливу роль у стосунках між євреями та неєвреями Галичини грали соціальні різниці. Оскільки більшість євреїв (70% у 1900 р.) жила у містах і містечках («штетлах»), а більшість християн – у селі, стосунки між першими й другими набирали рис типового антагонізму між міськими жителями і селянами. Галицькі євреї улягали загальній тенденції розселення єврейства в усьому світі: вони розвивали в своєму середовищі чисельну торговельну і ремісничу верству, коли попадали у край з переважно аграрним населенням¹⁸. Соціальна структура єврейського населення була ніби оберненим відбитком структури християнського: як близько 80% русинів і поляків жили з сільського господарства, так близько 80% євреїв жили з торгівлі та ремесла. Це стосувалося однаково як міських, так і сільських євреїв. Останні утримували корчми й вели дрібну торгівлю. В окремих галицьких повітах один єврейський торговець припадав на кожні 8–10 сімей, а село з 80 селянами могло мати 6–8 торгівців або корчмарів. Заняття торгівлею не конче означало багатство чи високий соціальний статус. Через низьку купівельну спроможність місцевого населення та сильну внутрішню конкуренцію більшість зайнятих у торгівлі євреїв ледве зводили кінці з кінцями: на схилку ХІХ ст. все майно пересічного галицько-єврейського торгівця не перевищувало (у перерахунку в доларовий еквівалент) 20 американських доларів, а у багатьох випадках – навіть 4 доларів¹⁹.

Майже половина галицького єврейства складалася з т.зв. Luftmenschen – людей, що жили «з повітря», тобто не мали постійних засобів існування й утримувалися єврейською громадою. Бідність їхня була страхітлива. Український лікар й близький приятель Франка Роман Ярошевич так описував досвід своєї лікарської практики:

Коли мене кличуть до єврейського пацієнта, я завжди даю майже той самий рецепт: їжа. Відповіддю на цей рецепт є мовчазний жест. Він говорить усе...²⁰

Драматичність ситуації полягала в тому, що чисельне галицьке єврейство опинялося віч-на-віч з ще чисельнішим українським чи польським селянством, і попри загальну бідність, ці групи рідко бували солідарні у відносинах між собою. Можна дискутувати про те, наскільки великою тут була роль релігійних відмінностей. Як-не-як, в очах християн іудеї були «христовбивцями», а іудеї дивилися на християн як на поган та єретиків. Коли йдеться про греко-католицьку церкву, то, правдоподібно, релігійний чинник важив мало²¹. Негативний образ іудея панував у т.зв. «народній релігії». Однак цей образ, як і кожного «чужого» у традиційній культурі, був амбівалентним: євреям приписували магічні властивості, що могли бути і шкідливими, і корисними для християн. Тому селяни у випадку скрути могли шукати поради в цадиків (провідників хасидських громад) і рабинів; селянки, відвідуючи місто, могли ставити свічки і в церкві, і в синагозі²².

Брак солідарності між єврейським і неєврейським населенням зумовлювали головно соціальні причини. Але, знову ж таки, не так соціальні причини самі собою, як їх відображення у масовій свідомості. Селяни пам'ятали, яку роль відігравали євреї під час панщини як економи чи управителі панських маєтків. Цю пам'ять про євреїв як «панських посередників» чи «панських слуг» продовжувала та підтверджувала роль євреїв як власників корчем: євреї одержували дозвіл на продаж алкоголю з ласки галицьких землевласників, які мали монопольне право пропінації. А історична свідомість євреїв тривко берегла образ християнських сусідів як погромників. Серед іншого, це підтверджувалося популярністю в руському народному фольклорі «козаків» і «України» – що для євреїв неминуче пов'язувалося з Хмельниччиною і Хмельницьким як найбільшим погромником.

Крім згаданих вище причин, треба додати ще й ту, що бідність мала різні градації та рівні вияви. Єврейська біднота мала одну суттєву перевагу: не маючи забезпечення на майбутнє, вона мусила більше заощаджувати, і ці заощадження були у грошах – чого майже не було у випадку галицького селянства, яке далі жило в умовах натурального господарства. По-друге, бідному євреєві було легше терпіти свою бідність, ніж бідному християнинові, бо він міг розраховувати на підтримку і допомогу своєї релігійної общини²³.

Головні характеристики східноєврейської общини уподібнювали її до каст: приналежність до цієї закритої (хоча не ізольованої) групи визначалася за чітко означеними (найчастіше релігійними) критеріями незалежно від місця мешкання. Межі цієї групи, визначені як зсередини, так

і ззовні, було дуже важко переступити²⁴. Однак від середини ХІХ ст. навіть у Галичині вони почали зазнавати поступової корозії. Початок поклато поширення ідей єврейського просвітництва – Гаскала, яка закликала євреїв залишатися правдивими іудеями вдома, але бути «нормальними людьми» на вулиці. Гаскала відкрила двері для асиміляції «галіціанерів», спочатку для німецької, а після впровадження галицької автономії – польської²⁵. Значну роль для розмивання внутрішніх рамок зіграла правова емансипація євреїв. Переломним моментом послужила конституція 1867 р. Вона визнала їх як окрему релігійну спільноту (Religionsgemeinschaft), щоправда, не як народність (Volksstamm), і, хоч не дала євреям рівних прав як групі, зліквідувала особисті обмеження, як-от право купувати землю, вступати до ремісничих цехів, займати державні посади чи бути університетськими професорами тощо²⁶.

Емансипація й асиміляція збудили віру, що покращання суспільно-економічних умов покінчить з ізоляцією євреїв – подібно, як зліквідування панщини вселяло надії на інтеграцію селян у модерне суспільство. Для молодого емансипованого покоління галицьких євреїв 1880-х років це було так само певно, як переконання марксистів у перемозі пролетарської революції²⁷. До певної міри ці надії мали під собою підставу. В останні десятиліття ХІХ ст. можна говорити про щось на зразок ексодусу з традиційного іудейського суспільства, головно молодих людей, сповнених амбіцій зробити секулярну кар'єру²⁸.

Іронія ситуації полягала в тому, що ліберальні нововведення не завжди послаблювали напруженість у стосунках між євреями та неєвреями. За приклад можна взяти поширення лихви. Закони 14 червня і 1 листопада 1868 р. дозволяли лихварям брати довільний відсоток за позику, а селянам – вільно розпоряджатися своїми господарствами. Селяни мали постійну потребу в грошах: щоб сплатити щораз більші податки, прогодувати сім'ю у час передднівку, справити хрестини, весілля чи похорони тощо. Найчастіше єврей був єдиним, до кого можна було звернутися по допомогу. Оскільки формально ніяких обмежень не існувало, кредитор брав високий відсоток, часто – вищий, аніж ті прибутки, які могло приносити селянське господарство. У результаті лихварство і ліцитації – продаж господарств за борги – стали одними із найбільших соціальних лих пореформеного села²⁹.

Трансформація традиційних ролей єврейського та неєврейського населення створювала нові поля конфлікту. Скуповування євреями земель у селян і поміщиків, з одного боку, і виникнення християнських торговельних

кооперативів на селі, з другого, створювало враження, що кожна група вдирається в життєвий простір іншої і загрожує самим підставам її існування³⁰.

Під кінець XIX ст. образи «типового галичанина» слабо відображали нові суспільні умови, бо галицьке єврейство було вже далеко не однорідним. Соціально та культурно від нього відокремлювалися сім'ї багатих секуляризованих банкірів, підприємців, великих землевласників і щодалі більша верства представників «вільних професій»: лікарів, адвокатів і світської інтелігенції. Тоді як соціальна структура руського суспільства істотно не змінилася: головною фігурою тут залишався селянин, у ремеслі – тип дрібного ремісника, а чиновники становили лише 0,4% (у 12 разів менше, аніж серед євреїв!)³¹. Різниця у темпах та характері соціальної трансформації створювали враження «єврейського успіху» чи «єврейської змови» – відповідно до того, як був наставлений спостерігач. Це почуття було тим гострішим, що політично євреї залишалися дуже малозначущою силою, а тому «єврейський успіх» посилював підозру у «єврейській змові».

За таких обставин неважко зрозуміти, чому так швидко утверджувалася в Галичині ідеологія антисемітизму. Перші програмові антисемітські праці – «Про метод і цілі досліджень єврейського питання» Теофіла Меруновича (1879)³² – появилися тут одночасно з німецькими публікаціями, від яких починають відлік модерного антисемітизму («Шлях до перемоги німецькості над єврейськістю» Вільгельма Мара)³³. На початку 1880-х рр. антисемітизм, як твердили львівські засимільовані євреї, проник у кожний закуток галицького життя³⁴. Антисемітизм особливо активно використовувався як засіб політичної мобілізації селянства, як польського, так і руського³⁵. А від кінця XIX ст. стає серцевиною в ідеології та практиці ендеції – партії польських націонал-демократів, дебют якої на політичній сцені знаменував перехід польського націоналізму на стежку етнічної ксенофобії³⁶.

Характеризуючи єврейське питання в Галичині, треба, однак, пам'ятати, що попри сильну напруженість у стосунках між євреями, поляками та русинами (у певні моменти її можна було означити як взаємоненависть) аж до Першої світової війни тут, на відміну від сусідніх земель Російської імперії та угорської частини Габсбурзької монархії, ніколи не доходило до масових масштабних погромів³⁷. Причини цього галицького феномена потребують окремого дослідження. Дві з них, однак, очевидні. Першою є існування розбудованого політичного і публічного життя, що, ніби громовідхильник, переводили частину конфлікту в легальну сферу й тим

зменшували напруженість. Іншою була тенденція, спільна для всіх багатоетнічних регіонів, де потреба протистояти сильнішому суперникові змушувала слабші сторони до компромісів між собою³⁸. Такою була природа русько-єврейського компромісу. Вперше такий союз уклався під час виборів до галицького сойму у 1873 р. Мірою того, як наприкінці ХІХ ст. у Галичині став міцніти польський антисемітизм, а в єврейському та руському таборі – відповідно, сіоністський та український рухи, склалися умови для тривкішого українсько-єврейського союзу, побудованого на антагонізмі до спільного ворога, польського націоналізму. У 1907 р. у віденському парламенті дійшло до безпрецедентного випадку, коли український посол Юліян Романчук поставив вимогу визнати євреїв окремою нацією³⁹. У ширшому ж контексті, динаміка стосунків усередині галицького етнічного трикутника набирала щораз більшого значення для майбутнього геополітичного влаштування всієї Східної та Центральної Європи. Іван Франко був безперечним лідером у розвитку української ідентичності, а артикуляція цієї ідентичності у його випадку тісно пов'язана з пошуками відповідей на єврейське питання – що й робить Франкову біографію таким важливим об'єктом дослідження з перспективи історії українсько-єврейських відносин.

Франків досвід молодих літ

Перед русько-українськими, польськими та єврейськими діячами стояв важливий виклик: як змобілізувати під свої прапори малописьменне, бідне і здебільшого байдуже до світу «високої політики» населення? Очевидною відповіддю було – використати наявні соціальні, релігійні та етнічні відмінності, надаючи їм ідеологічного значення. Завданням інтелігенції було мінімізувати відмінності всередині власної національної чи соціальної спільноти (яку треба було ще збудувати!) та змаксималізувати її дійсні чи уявні відмінності від інших.

Фольклорні збірки, що дійшли до нас від цього часу, показують, що масова свідомість галицьких русинів містила багатий матеріал для конструювання такої дистанції щодо євреїв. Свідченням цього є приказки на єврейську тематику, що їх Франко записав й опублікував в окремому томі «Етнографічного збірника». Короткий реєстр антиєврейських стереотипів, складений на підставі цих приказок, виглядає так: євреї боягузливі та недоумкуваті, не вмюють виконати найпростішої селянської роботи. Вони прибрали до рук усю торгівлю, а що ведуть її нечесно, то єврей є синонімом

шахрая. Вони «нечисті», геть усі уражені заразними хворобами («пархами», тобто коростою), і нагадуванням про їхню «нечистість» є численні приказки, що порівнюють їхній образ із найнечистішими функціями людського тіла. Вже тільки цього переліку досить, щоб зрозуміти неподоланність відстані між місцевими християнами та євреями: останні в очах перших виглядають майже як каста, і то як каста недоторканих. Однак євреї є кастою особливою, бо піднеслися над християнами: надзвичайно кмітливі та шахраюваті, вони немилосердно визискують селян. Євреї є абсолютно «чужим» для селянина також через свою релігію, покликанням якої є мучити й навіть убивати християн. Євреям не буде спасіння на тім світі, але й на цьому вони не заслуговують на християнське співчуття і допомогу. Тому в місцевих приказках особливо дістається тим християнам, які прислужують і допомагають євреям⁴⁰.

Негативний образ єврея переважав, але не був єдиним. Чимала група приказок зображала євреїв досить нейтрально (хоча часом і насмішувато). Деякі з них були відгомонам забобонів: побачити єврея уві сні або коли він переходить дорогу – добрий знак. Окремі приказки виражають думку, що часом християнин може бути гіршим за єврея та повагу до євреїв за те, що вони тверді у своїй вірі. Дві приказки стоять цілком осторонь як ствердження толеранції: «Зле з жидом, але й без жида» і «Як не кожний жид паршивий, тай не кожний хлоп свиня» (остання приказка є відповіддю на поширений єврейський антиселянський стереотип)⁴¹. Однак вони не заперечують стереотип, а лише пом'якшують його.

Значну частину приказок на єврейську тематику Іван Франко зібрав у Нагуєвичах і сусідній Ясениці Сільній. Знайомство з місцевими настроями на підставі приказок наводить на думку, що Франко змалку мав більше шансів стати антисемітом, аніж семітофілом. Однак його дитинство було відносно вільним від цих стереотипів. Один із його найраніших спогадів про євреїв стосується того, як мати якось принесла з села кілька єврейських пасок, що їх дістала від нагуєвицької шинкарки:

– Діти, – гукнула мати до мене й до моїх братів і сестри, – дивіться, що дала мені для вас Сура.

Вона поламала сухі плячки і поділила поміж нас.

– «Їжте, це жидівська паска. Правда, люди кажуть, що в ній є кров християнських дітей, але це дурниця».

– Це було перше живіше враження, що лишилося мені з мого дитинства про жидівство. Заразом була це перша звістка, яку я дістав про байку за кров. Мати сказала свою думку про це так спокійно й рішуче, що ми тільки

здивовано розплющили очі, без звичайного жаху, в який, як буває, так часто попадають серед розмов про це далеко старші й більш освічені люди. Заразом дала мати найкращий доказ, що вона не вірила в байку про кров, споживаючи враз із нами принесені шматки хліба⁴² [*Мозаїка*: 338]

Сім'я Франків жила на околиці села, де не було корчми й не було євреїв. Його точки дотикання з єврейським світом були дуже нечисленими. Поодинокі бідні євреї час до часу заходили у цю частину села, пропонуючи свої невибагливі товари та ремісничі послуги. Перший досвід співжиття з євреями Франко здобув, коли вчився в Ясениці Сільній. Серед школярів було двоє синів місцевого корчмара. Один із них, не по роках розвинутий Аврамко, захищав несміливого Франка від кпинів старших учнів і став його приятелем. Справжнє знайомство зі світом галицьких євреїв у Франка почалося тоді, коли його віддали на навчання у Дрогобич. Рік перед тим, у 1863 р., тут стався погром, що його спровокували патріотично налаштовані польські гімназисти. За роки навчання Франко був свідком регулярних бійок між старшими учнями та місцевими євреями. Насильства у стосунках між учнями-християнами й учнями-євреями ні у василіянській школі, ні у гімназії, за його свідченням, не було. Щоправда, отці-василіяни тримали єврейських дітей на окремих лавках і не дозволяли їм стикатися з учнями-християнами. В гімназії такої сепарації, однак, не існувало. Не було там тоді й ані сліду національного чи конфесійного конфлікту, що пізніше забував серед галицької гімназійної та студентської молоді. Тодішнім самотнім його виявом були польсько-українські дискусії про історію та літературу. Учні-євреї трималися осторонь від цих дискусій, однак деякі з них записувалися на руську мову чи літературу [*Мозаїка*: 340–342].

Спогади Франкового однолітка, передчасно померлого Мавриція отліба (1856–1879) дають іншу картину: отліб твердив, що він та інші єврейські діти сильно натерпілися від християнських учнів⁴³. Несхожість двох спогадів не обов'язково означає, що хтось із двох авторів каже неправду. Причиною може бути різниця у Франковому і отлібовому розумінні того, що вважати образою та конфліктом. До речі, ані в спогадах Франка, ані в спогадах отліба не знаходимо якоїсь детальнішої згадки один про одного – правдоподібно, вони тримались один від одного осторонь. Найближчим Франковим приятелем був отлібів родич Ісаак Тігерман, який виявляв неабиякий математичний хист, зрештою вибрав собі кар'єру адвоката, але також помер молодим у Дрогобичі⁴⁴. З гімназистів-євреїв, що вчилися разом із Франком, деякі пізніше стали знаменитостями, як-

от віденський публіцист Генрик Монат⁴⁵ та відомий польський класичний філолог Леон Штернбах⁴⁶.

Що між учнями-євреями й учнями-християнами не існувало великої дистанції, говорить той факт, що Франко, займаючись репетиторством, найбільше замовлень мав у дрогобицьких єврейських сім'ях. Зі свого знайомства з сімейним життям галицьких євреїв Франко-учень виніс два важливі висновки. По-перше, єврейські діти були розвиненіші за християнських. Цю обставину він пояснював собі тим, що єврейські хлопці вчилися набагато більше – окрім школи, ще й удома. По-друге, у єврейських сім'ях його вразила щирість стосунків між поколіннями, здатність батьків радіти успіхам дітей, підтримувати їх добрим словом і похвалою – часом навіть перебільшуючи їхні справжні успіхи. Франко-учень заздро прислухався до похвал, що їх зі сльозами зворушення розсипав Штернбах-батько на адресу свого талановитого сина, «бо я, убогий, вчасно осиротілий селянський син, не мав на світі нікого, хто клопотався би про мої поступи з такою великою любов'ю й бодай би напів із таким великим з розумінням» [*Мозаїка*: 343].

Спостереження над відмінностями між християнським і нехристиянським світом пробудили у Франка, ще у часи навчання у Дрогобицькій гімназії, зацікавленість культурою Сходу. Вже тоді, визнавав він, його «тягло на Схід». Старий заповіт, поряд з античними авторами, справив на нього глибоке враження: він зачитувався ним у церковнослов'янському, німецькому та польському перекладах, а згодом і сам переклав віршами чимало з Іова та кілька глав Ісаї⁴⁷. Батько його шкільного товариша Лімбаха, прочитавши Франкові переклади пророків, сказав йому:

Чого вам там шукати в жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то питаєте самі себе: нащо придалось би се? Кому се потрібне? Хіба се тепер цікавить кого, чим цікавилися ті люди перед тисячами літ? [21: 325]

Лімбах часто приходив до Франка, випозичаючи у нього книжки з західної літератури. Через нього Франко знайомився зі світом засимільованих євреїв, яких було досить багато у Дрогобичі.

Вступивши у Львівський університет, Франко на якийсь час утратив ближчі контакти з євреями. Серед студентів, які разом з ним записувалися на філологічні курси, євреїв не було. Так само не було їх у тих студентських товариствах, членом яких був Франко [*Мозаїка*: 347]. Тогочасне русько-українське студентське середовище не було вільне від антисемітських упереджень. Журнал «Друг», іще перед навершенням його редакції в

українство, рекламував видання перекладу Талмуда популярно для народу, щоб народ знав, що «жиди думають о нас, в які сіти діявольські усилують запутати кожного християнина»⁴⁸.

Поновлення контактів Франка з єврейським світом пов'язано з початками його соціалістичної діяльності. Галицький соціалістичний комітет, утворений навколо газети «Ргаса», поклав собі за мету утворити русько-польсько-єврейську робітничо-селянську партію. Відповідно, соціалістичну пропаганду належало вести мовами всіх цих груп. Це була ідея, що сильно відбігала від практики й ідеології більшості європейських соціалістичних рухів. Вони відкидали потребу окремих організацій та окремих видань для пролетаріату «неісторичних націй» – якими, у випадку Галичини, були русини та євреї. Натомість позиція галицького соціалістичного комітету імпліцитно визнавала євреїв за окрему націю та ставила їх на один рівень з іншими народами. Вірогідно, ця ідея не належала Франкові чи ще комусь із редакції «Ргасу» – тут напевно позначився вплив Драгоманова, який в еміграції вів «культурні війни» з польськими та російськими революціонерами-соціалістами за право «неісторичних націй» на власний соціалістичний рух. Але Франко був одним із найпалкіших її пропагандистів, про що свідчить, зокрема, його популярний виклад програми галицьких соціалістів «Чого хоче галицька соціалістична громада?». Мало того: Франко доклався до налагодження зв'язків із єврейським робітничим середовищем. У редакції працювало двоє євреїв: брати Людвік та Адольф Інлендери. Франко тісно з ними дружив, а Людвіка характеризував згодом як «щирого приятеля нашої народности, чоловіка наскрізь чесного і з широкою освітою»⁴⁹. Проте, як і інші «поступові євреї», брати Інлендери не надавалися до ролі пропагандистів серед незасимільованої єврейської бідноти. Як признавався Адольф Інлендер у листі до Михайла Павлика (5 червня 1880 р.),

Поступових євреїв, котрі могли би зреалізувати проєкт створення окремого жидівського нурту серед робочих євреїв, немає: ті, що є, не можуть називатися євреями, бо не мають відношення до загалу євреїв, а власне з єврейським пролетаріатом, а навіть не могли би з ним порозумітися, бо не знають ані мови, ані звичаїв⁵⁰.

Парадоксальним чином саме Іван Франко завдяки доброму знанню їдишу найбільше приклався до забезпечення «єврейського напрямку» у діяльності галицьких соціалістів, передусім у Бориславі. За час свого вимушеного побуту в околицях Дрогобича у 1881–1883 р. Франко записав

пісню, що ходила серед місцевої єврейської бідноти («капцанів») – і він трактував її як знак появи серед єврейського пролетаріату класового почуття)⁵¹.

Приклади українсько-польсько-єврейської співпраці на соціалістичному ґрунті виглядали аномалією на загальному тлі суспільно-політичного життя у Галичині. Антисемітські настрої заторкнули, зокрема, всі орієнтації всередині русько-українського табору. Лідер народовців о. Степан Качала писав у брошурі «Політика русинів» (1873), що у стосунках із євреями справа стоїть не так про захист своїх справ, як про саме існування українського народу – настільки швидко він позбавляється своєї власности через єврейські «підступні дії»⁵². Священик-русофіл Іван Наумович безпосередньо пов'язував із єврейськими впливами ступінь деморалізації русько-українського селянства. Найменше її, писав він, серед лемків, найзахіднішої руської етнічної групи, де дуже мало євреїв. Там мало чули про злодія чи шахрая, і значно менше пияцтва, яке точить «здорове тіло Галицької Руси». Натомість найбільше здеморалізованою є Гуцульщина – русини називали її колись своєю «Палестиною, молоком і медом текущею», а тепер це вже справді Палестина Єврейська⁵³. Таке спостереження поділяв соціаліст Михайло Павлик, що сам походив із Гуцульщини. У 1876 р. він писав: «Біда може бути вже незадовго у Галичині із жидами: бачу се і знаю з того, що наші люде кажуть»⁵⁴.

Поширення антисемітських настроїв відзначали й сторонні спостерігачі. Олександр Кониський, відвідавши у 1886 р. Галичину, писав у подорожніх нотатках, що хоча релігійної нетерпимости між місцевим християнським і єврейським населенням непомітно, але і поляки, і русини не люблять євреїв. Нелюбов русина глибша і часом виражається у прямому насильстві – бо назагал селяни-поляки рідше стикаються з євреями, ніж русинські селяни. Але коріння антисемітизму в тих і в тих однакові: економічна експлуатація:

Все известные наблюдатели быта гуцулов, особенно приходские священники, единогласно утверждают, что евреи внесли в среду гуцулов страшную деморализацию и уничтожают их благосостояние. В самом деле, в течении каких-нибудь десяти лет в гуцульских поселениях, особенно, напр., в Жабьем, так размножились евреи, что составляют около 15% всего городского населения. «Где появляется еврей, – говорили мне весьма многие компетентные люди, – там появляется среди гуцулов и бойков пьянство, разврат и крайняя бедность!»⁵⁵

Серед галицьких селян у другій половині ХІХ століття побутувала віра, що нібито наближається день відплати, коли всіх євреїв буде вбито. Селяни плакали надії на новий прихід армії російського царя, що нібито мав дати селянству землю польських панів і дозволити бити євреїв. Михайло Драгоманов після свого візиту до Галичини у 1875 р. згадував слова одного гуцула про майбутню «війну на жидів», котру «може Бог дасть та св. Микола»⁵⁶.

У кожному разі, як писав у 1884 р. анонімний автор зі Львова, антисемітизм є універсальним почуванням, його поділяють усі, від найбіднішого чоловіка до спадкоємця трону, архієпископа Рудольфа, – і цитував його недавнє висловлювання, що стосувалося євреїв північної Угорщини (теперішнього українського Закарпаття): «Жиючи між простим але чесним народом руським, розпоряджаються після своєї волі і як їм догідніше, а визискуючи його на кожному кроці і проходячи до влади над ним, провадять его до погібелі і заким його в ню кинуть, кажуть собі ще служити». Автор кореспонденції радив у Галичині жидам «сидіти тихо і задовольнятися тим, що всі против них виступають еше в легальний спосіб, маючи тим більше приклад, що в інших краях цілком в інший старано ся їх позбути, як напр. в Росії, Німеччині, або на Уграх, тим більше, що тут, в Галичині, збанок уже переповнений»⁵⁷.

Звичайно, всі ці заяви треба брати з великим застереженням: вони засвідчують радше тогочасні гадки християнського населення, ніж реальне становище⁵⁸. Важливо однак зауважити, що, популяризуючи русько-єврейську солідарність, Франко заходив у різку суперечність із панівними настроями. Тому не дивно, що його самого та його приятелів називали «жидівськими запродавцями, жидівськими слугами, жидівськими спільниками і Бог зна еше якими жидівськими рідними братами»⁵⁹, а самого Франка вважали напівевреєм⁶⁰.

Франко і єврейське питання у 1881–1883 роках

Якраз тоді, коли Франко брав активну участь у творенні українсько-польсько-єврейської партії, пропагована ним формула солідарности трудящих різних національностей перейшла через серйозне випробування. Влітку 1881 р. по південних українських губерніях Російської імперії пройшла хвиля антиєврейських погромів, спричинених чи спровокованих убивством Александра ІІ⁶¹. Російські погроми 1881 р. становили водорозділ в історії євреїв Східної Європи. Вони дали поштовх, з одного боку, масовій

еміграції російських євреїв до Західної Європи і Північної Америки, з другого боку – сіонізму, як відповіді на ріст антисемітських настроїв. Погроми 1881 р. вплинули і на Галичину. Частина євреїв із Росії по дорозі на Захід затрималася у Галичині й залишилася тут – що дало привід до нового обговорення єврейської тематики⁶². І євреї, і неєвреї чекали повторення тут тієї хвилі насильства, яка прокотилася південними українськими губерніями.

Франко добре знав про те велике занепокоєння, що запанувало серед євреїв на Підгір'ї після 1881 р. «Носились дивовижні слухи, тривожні оповісті, зловіщі пророкування», – згадував він про ці настрої пізніше [Мозаїка: 27]. Записавши декілька єврейських пісень із того часу – наслідування стародавніх псалмів із благаннями до Єгови про поміч, Франко переробив їх і поклав в основу циклу віршів «Жидівські мелодії». Головною темою одного з них – «Самбатіон» – є незнищенність єврейського духу:

Гадаєте, вже й побідили
Отті, що в безумнім гніві
Мордують жидів на Вкраїні?
Побачим, як будем живі!
А я наперед вам те кажу,
Як в наших письмах стоїть:
Завчасно з побіди хваляться,
Жиє бо ще цар наш Давид!
.....
Нещасне село те і місто,
Де в муках, в пониженню жид, –
І горе землі тій, як стане на неї
Обома ногами Давид.
[Мозаїка: 27, 31]

В іншому вірші вжито образ пір'я з роздертих єврейських перин як свідка, що кличе до неба за помсту:

Весь город від краю до краю –
Руїна одна, плач один!
Гляди ж на тих варварів зграю,
О пір'я з жидівських перин!
Гляди, що тут нашої втрати,
Що наших ту впаде сльозин –
Щоб Богу це все розказати,
О, пір'я з жидівських перин!
[Мозаїка: 32]

Із цитованих віршів промовляє Франкова щира симпатія до жертв погромів. Однак його позиція в єврейському питанні не була однозначною. 1883 р. Франко надрукував у львівській газеті «Діло» статтю «Питання жидівське» з відверто антисемітськими тонами. Стаття була поміщена на першій сторонці як передовиця і, судячи з її змісту, претендувала на програмовий характер. Написана по свіжих слідах антиєврейських погромів в Угорщині, вона покликала також і на недавні російські. Франка особливо хвилювала Галичина, де, вважав він, антиєврейське насильство могло набрати набагато більшого розмаху, аніж навіть у Росії. Географія поширення антисемітського руху приводила його до висновку, що цей рух набирає універсального характеру, а тому його причин не можна шукати лише в локальних обставинах. Ці причини Франко не зводив ані до расової, ані до релігійної ненависти. Вони, на його думку, були набагато глибшими, а тому чаїли небезпеку повторення антиєврейського насильства. Першопричина масових погромів бачилася Франкові в мотивах економічних, у «деморалізуючій перевазі жидівського капіталу й експлуатації»⁶³.

У такому соціальному діагнозі не було нічого несподіваного: наголошування економічної основи будь-якого суспільного явища було цілком у руслі соціалістичної ідеології, поборником і пропагандистом якої був Франко. Несподівано звучить, однак, інша головна причина, як він її подає: «жидівська зухвалість і провокація». Франко вважав євреїв винуватцями погромів – не в тому розумінні, що вони своєю експлуатацією допроваджують до соціального вибуху, а в тому, що вони самі провокують погроми заради власної вигоди. Він аргументував порівнянням утрат, що їх зазнало через погроми єврейське і неєврейське населення. Єврейські втрати, на думку Франка, обмежувалися вибитими шибками, знищеною постіллю, одежою чи іншим майном (у тому, що погромники нищили не євреїв, а їхнє майно, він убачав головний доказ економічного, а не расового чи релігійного характеру антиєврейського насильства). У випадку ж християн ішлося про людські втрати: у Катеринославі під час розгону погромників військом¹⁴ чоловік загинуло на місці, а 28 поранено, з них 6 померло пізніше від ран; під час єврейських погромів в Угорщині пролилася тільки християнська кров. Мало того, більшість погромників – переважно робітники – тратили майно і здоров'я в арештах та ув'язненнях, тоді коли справжні й несправжні жертви погромів дістали фінансову допомогу від уряду, міської влади та єврейських допомогових організацій (таких, як «Всесвітній союз ізраелітів»), а деякі євреї на ній навіть наживалися.

Франко пропонував розгорнуту програму дій, яка мала би надалі відвернути загрозу антиєврейських погромів. Суть цієї програми зводилася до легальної боротьби з єврейським капіталом. Для цього християни мають організуватися у торговельні та господарські товариства, засновувати по містах та селах власні маґазини, що конкурували би з єврейськими. Особливо, вважав Франко, треба зосередитися на роботі з робітниками – закладати серед них товариства взаємодопомоги і не допускати, щоб їх тяжко зароблені гроші пропадали у єврейських корчмах. Селян треба оберігати від втрати землі через борги євреям. Франко пропонував, щоб галицький сойм ухвалив закон про «право батьківщини», на зразок того, який існував в американському законодавстві. Такий закон не дозволяв би відчужувати від власника землю, яку він обробляє і від якої залежить його добробут та добробут його сім'ї.

Ці заходи ще вміщуються у соціалістичний світогляд. Гірше, однак, стояла справа з тим, що Франко пропонував далі: обмежити права євреїв обиратися до громадських рад та орендувати корчми й панську землю по селах. І, вже як вершок відступу від принципів соціалізму, Франко радив своїм «класовим ворогам», греко-католицькому духовенству, дбати, «щоби християни не служили жидам і не відчужувалися через те своїє віри і своєю народови»⁶⁴.

Детальний переказ основних положень Франкової статті є важливим, бо вона має виразно програмовий характер – а тимчасом сильно відбігає від образу її автора, який можна винести з читання інших його праць на єврейську тематику⁶⁵. Та це не єдиний у Франка твір, із якого визирає привид антисемітизму. У 1884 р. Франко пише і публікує у «Новому Зеркалі» поему «Швинделеса Пархенблита вандрівка з села Дерихлопи до Америки і назад». Її герой – єврей-шинкар – удається до всіляких хитрощів, щоб зберегти свої прибутки в селі, де селяни під впливом священика поклялися не пити горілки. Він не зупиняється навіть перед тим, щоби помагати злодіям. А коли вже нічого не помагає, то за порадою цадика вирушає в далеку Америку. Високими мистецькими якостями поема не відрізнялася – зате виразно потрапляла смакам читацької публіки⁶⁶. Варто звернути увагу, що вже ім'я для головного героя підібрано з використанням вульгарних стереотипів щодо євреїв як крутіїв (Schwindeles) та «нечистих» (Parchenblüt). Тяжко сказати, чи образ Пархенблита видумав сам Франко⁶⁷. У журналах «Зеркало» і «Нове Зеркало» Швинделес Пархенблит виступав до цього з номера в номер як один із «трьох хлопських друзів» (а насправді ворогів), поруч із польським шляхтичем Patriotnyком та русофілом «Ми»⁶⁸.

Найімовірніше, що Франко скористався вже готовим образом, прибравши його у літературні шати. Тяжко також визначити, проти кого спрямована Франкова сатира. Здається, Швинделес Пархенблит уособлює не всіх євреїв, а лише певну їх групу – ту, що безжалісно обманує та визискує українських селян; але робить він це з опорою на Талмуд, який нібито навіть дозволяє йому грішити⁶⁹, – отже, його поведінка відповідає основам іудейської віри, а тому створений Франків образ експлікується на всіх євреїв.

Дискусія у «Przeglądzie Społecznym»

Як міг Франко поєднувати такі позірно суперечливі погляди на єврейське питання? Часткову відповідь на це питання можна дістати з його статей, написаних у 1886–1887 р. для львівського журналу «Przegląd Społeczny». Тут Франко вперше спробував звести ці погляди у якусь систему. Поштовхом стала публічна дискусія, яку спровокував на сторінках журналу талановитий польський публіцист єврейського походження Альфред Носіг. У першому річнику «Przeglądu» він надрукував статтю «Спроба розв'язати єврейське питання». На обставинах її появи та змісті варто зупинитися детальніше з огляду на ту значущу роль, яку вона відіграла як у реконфігурації єврейського питання у Галичині, так і у Франковому інтелектуальному житті. Поява цієї статті мала глибоко символічне значення: вона знаменувала поворот частини засимільованої єврейської молоді на бік сіонізму. Носіг був одним із головних засновників газети «Ojczyzna» та «поступового» товариства «Przymierze braci» (1882), які пропагували польську асиміляцію. Однак у середині 1880-х років, під впливом дедалі потужнішого антисемітизму, він визнав асиміляцію безперспективною і виступив із розгорнутим викладом сіоністської програми⁷⁰.

Центральною тезою Носігової статті було твердження, що «єврейське питання <...> не може бути розв'язане, доки євреї взагалі житимуть серед чужих держав і націй». Ця теза базувалася великою мірою на мальтузіанській теорії та соціальному дарвінізмі. Дотеперішній досвід життя євреїв у християнських суспільствах він представляв як боротьбу за виживання, безоглядну і всіма доступними засобами. Оскільки євреї завжди були у гіршій ситуації, вони мусили розвивати у собі риси, що помагали їм виживати – зокрема підступність, хитрість і брак моральних засад щодо християн. Однак у цій боротьбі вони витворили з себе націю. Окрім антропологічних критеріїв (спільні тілесні і «біотичні» прикмети,

оперті на племінній чистоті), він наголошував націотворчу роль культурних і суспільних чинників: спільну мову (їдиш), внутрішню самоорганізацію та наявність власної освіти, літератури і мистецтва. Якщо євреї є нацією, то логічно визнати за ними права на власну державу. «Єврейську державу – як тільки її утворення визнають за конечну потребу – буде засновано в Палестині. Цей край є батьківщиною євреїв, яку вони колись покинули, яка освячена їхньою національною традицією і відвоювання якої вони сподіваються на підставі релігійних догм; Палестина і тільки Палестина входить у програму консервативної більшості євреїв, як і в програму освічених “друзів Сіону” [сіоністів. – Я.Г.]». Тим же євреям, які не захочуть виїхати до Палестини, лишається тільки одне: вступити на дорогу послідовної асиміляції і розчинитися без сліду внаслідок дії «природних сил»⁷¹.

За статтею Носіґа послідувала програмова стаття редакції журналу та фейлетон самого Франка, які засадничо підтримали нову спробу розв’язати єврейське питання. Всі ці статті і матеріяли викликали широкий відгос як у самій Галичині, так і в польській частині Російської імперії. Більшість львівських і варшавських видань обмежилися до переказу аргументів; єдиними, хто виступили засадничо проти, були єврейські асиміляційні часописи «Israelit» та «Ojczyzna». Франко, поряд із Носіґом, став головним об’єктом критики. «Israelit» присвятив йому окрему статтю⁷², а доктор медицини Ліпе з Яс – цілу брошуру, надруковану під промовистою назвою «Symptome der antisemitische Geisteskrankheit» («Симптоми антисемітської душевної хвороби»). Вся ця полеміка, яка в окремих моментах набрала форми особистих випадів проти Франка і звинувачення в антисемітизмі, змусила його взятися за перо і спробувати викласти свої погляди на єврейське питання в окремій статті «Семітизм і антисемітизм у Галичині» (1887).

Найважливіші дві точки, на яких стоїть Франко у своєму ставленні до єврейського питання, не були оригінальними – вони відображали позицію Носіґа та редакції «Przeglądu Społecznego». Найпершою було визнання євреїв як окремої нації, «опертої на їх окремим положенні, традиції, способі життя й залежнім від усього того окремим складі духовнім, окремим погляді на світ та окремим характері». Друга точка логічно впливала з першої і полягала у визнанні євреям найповнішого автономного права щодо розвитку в тому напрямку, який вони самі визнають для себе доцільним – при одночасному визнанні таких самих прав для польської та русько-української націй.

У тогочасній політичній й інтелектуальній атмосфері Австро-Угорської та Російської імперії уже саме по собі визнання євреїв окремою нацією з правом на автономний розвиток було неабиякою новиною. Тут заслуги «Prześlądu» та його авторів були незаперечні. Однак журнал постарався перевести ці принципи на ґрунт щоденної практики – й отут виникало найбільше поле для дискусій. На думку Франка та інших авторів журналу, головна проблема полягала в тому, що існувала сильна невідповідність у статусі єврейського і неєврейського населення: якщо на полі суспільно-конфесійнім євреї набагато упослідженіші за неєвреїв, то на полі економіки ситуація є якраз зворотньою: у руках євреїв зосереджувалося 60% промислу та 90% торгівлі у Галичині. Отже, у благородній справі урівноправнення не тільки євреї, але й неєвреї потребують втручання та захисту.

Франко підтримував головний висновок Носіґа, що «тип єврейський пересічно с л ь н і ш и й у боротьбі за існування, але морально стоїть нижче від неєврейського, має більше бистроти та витривалости, але також більше зарозумілости, амбіції та безсовісности»⁷³. Перевага полягала не тільки і стільки в національному характері євреїв, скільки у віросповідних і релігійних принципах організації єврейської громади, зокрема в існуванні кагалів, що забезпечують та зміцнюють внутрішню солідарність євреїв і дають їм перевагу в економічній конкуренції у Галичині над поляками й українцями. Свідчення цієї переваги Франко бачив насамперед у тому, як швидко євреї перебирають у свої руки велику земельну власність у Східній Галичині: за його підрахунками, з 1872 по 1886 р. у 8 гірських повітах число більших гірських власностей зросло з 19 до 82, а в наддністрянських – із 66 на 105. У більшості випадків, вважав Франко, ці господарства використовуються непродуктивно, без вкладень у піднесення рівня сільськогосподарської технології, і швидко занепадають – і це за умов, коли більшість польських і русько-українських селян страждають від сильного земельного голоду.

Підтримання економічної переваги євреїв у Галичині було б неможливим без зовнішніх чинників: допомоги польської шляхти, економічний добробут якої часто залежить від оренди євреям свого права на продаж алкоголю, та єврейських допомогових організацій, як-от «Всесвітній союз ізраелітів», що збирає гроші серед євреїв усього світу «для галицьких цілей». Але головну роль у цій перевазі відіграє внутрішня солідарність євреїв як релігійної спільноти. Франко покликається на варшавську єврейську газету «Głos», яка твердила, що «єврейство витворило особливу збірну організацію, призначену одиноко для визискування інших. Бувають між євреями не тільки капіталісти, але також пролетарії; та дивний

се пролетаріят, бо хоч часто майже вмирає з голоду, та засоби для свого існування здобуває звичайно тільки визиском чужих елементів» [*Мозаїка*: 324]. Франко наводить чимало галицьких прикладів для ілюстрації цієї тези – у тому числі «бориславську війну» 1884 р.⁷⁴

Саме у цих тезах лежить ключ до розуміння Франкового «антисемітизму». Соціалістичні погляди Франка спонукають його захищати слабких й упосліджених, і коли йдеться окремо про єврейську спільноту, його симпатії на боці єврейської бідноти, експлуатованої багатими євреями; але потреба захисту неєврейського бідного населення змушує його виступати проти всієї єврейської спільноти, яка, на його думку, виявляє високий рівень внутрішньої солідарності у справі експлуатації українських і польських робітників і селян.

Цю Франкову роздвоєність добре помітно, коли він описує євреїв у художньому творі. Франко умів брати «м'який тон», коли йшлося про євреїв-бідняків, як Йойна у «Полуйці» чи старий Фавель у «Гаві». Але все одразу міняється, коли він торкається того, як переходить до рук євреїв селянська земля або як потерпають від єврейської експлуатації робітники у Бориславі. Тон стає холодний і навіть жорсткий – і перепадає також і єврейській бідноті⁷⁵.

Франко пропонував свою програму розв'язку єврейського питання. Її можна поділити на програму-мінімум і програму-максимум. Мінімальні вимоги зводилися до двох пунктів. Перший пункт вимагав обмежити права євреїв на набуття землі, другий пропонував запровадити закони, що забороняли би рабинам підтримувати економічний визиск під виглядом конфесійної солідарності. У цьому пункті Франко солідаризувався з програмою, що її висунув польський ліберал Теофіль Мерунович. Виконання цих вимог мало би вести до реального урівноправнення християнського та нехристиянського населення, а пропозиції щодо них мали би виходити від тих освічених євреїв, які змагають до такого урівноправнення.

Програма-максимум ставила далекоюжнішу мету. Вона повторювала, хоча в інших словах, два головні Носігові пункти: 1) добровільну асиміляцію частини євреїв із місцевим населенням, 2) еміграцію більшості їх за межі Галичини «до такого краю, де вони могли би жити й розвиватися всебічно як одностайний і самостійний народ». Франковим власним внеском була пропозиція залишити якусь частину євреїв, котра не обрала б ані першу, ані другу можливість, у Галичині на правах «чужинців», тобто з певним обмеженням їх громадянських прав. Однак і цей пункт знову ж таки не був цілком оригінальним: таку можливість дискутували єврейські газети в

Росії напередодні і під час погрому 1881 року, і Франко у своїх пропозиціях покликається на цю дискусію.

Якщо говорити про Франкову оригінальність, то вона полягала передусім у його розумінні асиміляції. Під єврейською асиміляцією він розумів не «приймання хрещення та вживання свинини» – навпаки, Франко виступав за збереження релігійного закону і проти будь-яких спроб накинути християнство згори. Відповідаючи на несправедливі звинувачення др. Ліпе, він писав, що «людова партія польська й руська, якій основу хоче покласти „Przegląd Społeczny”, не має наміру між точками своєї програми класти ані римської, ані візантійської, ані ніякої іншої правовірности, але навпаки, лишаючи релігію на боці як річ особистого переконання, наміряє підносити духа людського, допомагаючи до розвою науки та морального почуття»⁷⁶ [Мозаїка: 326].

Однак Франко виступав і проти тієї формули асиміляції, що її пропонувала Гаскала⁷⁷. Найбільше, що викликало у Франка заперечення – це неминуча за таких умов солідарність засимільованих євреїв з правлячим класом даної країни та їхнє відчуження як від бідноти, так і бідноти християнських «неісторичних націй». У випадку Галичини це посилювало, а не послаблювало єврейсько-український антагонізм, а до того ж підривали позиції русько-українського табору у протистоянні з польською адміністрацією краю. Франко пропонує свою формулу єврейської асиміляції – «це перед усього за задача горожанського зрівняння на основі рівних прав і рівних обов'язків», «при чому – і це треба підкреслити! – горожанином краю робить не давність оселення, не земля, не капітал, а тільки почуття солідарности з народними ідеалами та праця для їх здійснення» [Мозаїка: 328].

Присутність у Франковій формулі вимоги «солідарности з народними ідеалами» розмивало саме поняття асиміляції – до такої міри, що, як писав П. Кудрявцев, Франко «асиміляцію тлумачить так, що від неї власне нічого не залишається»⁷⁸. З другого боку, цей проєкт не можна вважати аж таким утопічним: під кінець ХІХ – початок ХХ століття у Галичині існувала невелика група іудеїв, що називала руську своєю розмовною мовою⁷⁹. Тогочасні спогади твердять, що це відбувалося у тих сільських місцевостях, де існував сильний український рух⁸⁰. Очевидно, однак, що порівняно з польською і німецькою масштаби руської асиміляції галицьких євреїв були скромні. У кожному разі, свідомо чи не свідомо, Франко дуже сильно звужував можливість асиміляції – хоча й твердив, що вона «будь-що-будь у нашій єврейській політиці мусить займати перше місце» [Мозаїка: 326].

Інтригує в цьому контексті інша програмова вимога Франка – еміграція більшості євреїв до краю, «де би вони могли жити й розвиватися як одностайний і самостійний народ». Іван Лисяк-Рудницький виділяв її окремо як зародок майбутньої сіоністської програми⁸¹. Дослідник не помітив, однак, що у цьому випадку Франко повторював Носігову тезу. Сіонізм як спосіб розв'язку єврейського питання у свідомості молодого Франка займав дуже маргінальне місце. Принаймні до середини 1890-х рр. він ніде не розвиває цієї тези. Ще у 1894 р. він писав про новий сіоністський рух як «найнебезпечніший з усіх напрямків» серед галицького єврейства, вважаючи його плани створення єврейської держави «дитячими мріями»⁸². До визнання ідеї самостійної єврейської держави він прийшов пізніше, у 1896–1897 рр., правдоподібно – під впливом знайомства з Теодором Герцлем і читанням його творів⁸³. Але на той час його світогляд докорінно зміниться. Головна зміна стосуватиметься відмови від народницької парадигми, у межах якої «народні ідеали» виступають головним критерієм оцінки будь-яких політичних програм і будь-якої політичної діяльності.

Франків випадок у порівняльному контексті

Дослідникам єврейського питання неважко означити погляди молодого Франка: вони є виявом т.зв. «прогресивного антисемітизму», що ставить собі за мету використати єврейське питання для поширення революційних настроїв та дій. На відміну від «консервативного» антисемітизму, прогресивний принципово виступає проти шовінізму і расизму, а також проти використання антисемітизму для захисту і легітимації старого режиму. Хоча така класифікація передбачає чіткий поділ на «прогресивний» та «реакційний» підвиди антисемітизму, насправді у політичному житті Східної Європи ХІХ–ХХ століть тяжко здистилювати чисте й чітке позиціонування публічних постатей себе саме так, а не інакше. Але за будь-яких обставин кінцевими умовами, відмова від яких виводила поза межі «прогресивного» антисемітизму, були підтримка емансипації євреїв і принципове протистояння організованому «реакційному» антисемітизмові⁸⁴.

Однак Франкові погляди на єврейське питання межу «прогресивного антисемітизму» багато в чому переступали. Задля унаочнення цього варто зіставити їх із позицією інших відомих тогочасних інтелектуалів – соціалістів і не соціалістів, його ровесників і до того ж добрих знайомих. Із кожним із

них Франко почасти діяв на якійсь спільній ділянці: з лідером австрійських соціал-демократів Віктором Адлером – як соціаліст, із польською поетесою Елізою Ожешковою – як літератор, з політиком, пізніше чехословацьким президентом Томашем Масариком – як національний ідеолог, нарешті, зі своїм наставником Михайлом Драгомановим – як ідеолог власне українського націоналізму.

Віктор Адлер був із походження єврей, і навіть шлюб із дружиною Еммою брав за єврейським ритуалом. Однак усі їхні троє дітей вже були вихрещені. З цього приводу Віктор Адлер любив повторювати слова Гайнриха Гайне, що «Der Taufzettel ist das Entrébillet zur europäischen Kultur». Як і багато інших молодих євреїв із їхнього покоління, Віктор й Емма Адлери були захоплені соціалізмом – зокрема через те, що він обіцяв визволення не тільки робітникам, але і євреям. Єврейські ліві інтелектуали вважали себе носіями просвітництва, покликаними вивести євреїв із домодерного, традиційного суспільства. Віктор Адлер у розмовах із найближчими друзями висловлював свої погляди в антисемітській і навіть расистській формі – на превелике роздратування дружини⁸⁵.

Еліза Ожешкова була alter ego Франка між поляками – першою польською письменницею, яка систематично і з глибоким розумінням трактувала єврейські сюжети. У єврейській історії та культурі вона бачила дивовижну схожість із долею польської нації. У її творах, як і у Франкових, багато прикладів дуже приязного опису євреїв (моралістичний і дидактичний тон авторки посилює схожість). Як і молодий Франко, Ожешкова заперечувала практичну вартість сіонізму, вважаючи, що тільки асиміляція євреїв може найуспішніше усунути напруженість у їхніх стосунках із неєвреями, та ще й – на відміну від Адлера – виступала проти навернення євреїв у християнство. Втім, асиміляцію вони розуміли по-різному: для Елізи Ожешкової це мала бути національна асиміляція, тобто інтеграція євреїв у польську націю. Вона заперечувала євреям право називатися окремою нацією на тій підставі, що вони не мають власної національної мови⁸⁶.

Томаш Масарик, як і Франко, народився в селі й змалку чув історії про те, що євреї додають у свої паски християнську кров. До кінця життя він, за власним визнанням, так і не переборов певних антиєврейських упереджень, поширених серед простолюду. Однак його велич полягала в тому, що попри ці упередження він залишався принциповим противником антисемітизму. 1900 р. він узяв голос на захист єврея, звинуваченого в ритуальному вбивстві, й написав книжку зі спростуванням казки про

християнську кров – за що його піддали остракізмові колеги, професори й студенти чеського університету у Празі⁸⁷.

Порівняння молодого Франка з Адлером і Ожешковою чітко позиціонують його всередині самої течії «прогресивного антисемітизму» і роблять його погляди відмінними чи й зовсім оригінальними щонайменше за двома показниками: перший полягає у запереченні (на відміну від Адлера) доцільності асиміляції євреїв у національному чи релігійному розумінні, другий – у визнанні (на відміну від Ожешкової) євреїв як окремої нації. Аналогія Франка з Масариком є цікавою з іншої перспективи: обидвоє вирости й жили у середовищі, де набагато легше і простіше було стати антисемітом, аніж філософітом. Тому й перепадало обидвом від їхніх співвітчизників за симпатії до євреїв.

Та найпродуктивніше в українському контексті порівняти Франка з його інтелектуальним ментором Михайлом Драгомановим. У виробленні позиції українського руху до єврейського питання Драгоманову належала важлива роль. Вирішальним було визнання євреїв як окремої нації. Тут версія соціалізму, що її пропонував Драгоманов, відбігала від багатьох течій європейського соціалізму, які вважали головним завданням асимілювати євреїв (як і українців та ін.) в «історичні нації». Драгоманов ставив соціяльну солідарність вище від національної, і саме тому закликав українських радикалів плекати «приятельство до робочих жидів». Він боровся проти «жидофобства» російських народників, зокрема лаврівської групи, що гуртувалася навколо журналу «Вперед». Але у його поглядах на єврейське питання було багато утопізму і чимало суперечностей – зокрема, це стосувалося його оцінки єврейської нації в Україні як «паразитичного стану» та нехтування іудаїзму як підвалини єврейської тожсамості⁸⁸.

Вплив Драгоманова на Франка і схожість їхніх поглядів очевидна. Схожість стосується не лише позитивних пунктів у ставленні до євреїв, але й певних антисемітських ноток⁸⁹. Однак ніде у Драгоманова не проступає такого відвертого антисемітизму, як у Франковому «Питанні жидівському» та «Швинделеса Пархенблита вандрівці».

Окремі антисемітські вислови Франка є виразом його солідарності з націоналізмом – прикладів чого не маємо у Драгоманова. Однак і пряме ототожнення антисемітизму з націоналізмом у випадку Франка не діє. Можна було б очікувати, що мірою дедалі більшого захоплення націоналістичними ідеалами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Франків антисемітизм мав би наростати. Але цього не сталося. Навпаки – у пізнього («націоналістичного») Франка тяжко знайти антисемітські заяви, схожі на ті, які він робив замолоду⁹⁰.

Приклад Франка ще раз показує, наскільки складними, різноманітними і непіддатними на легкі узагальнення могло бути ставлення до євреїв серед тогочасної поступової інтелігенції. Його антисемітизм відповідає тому висновку, який зробив Пітер Гей, досліджуючи німецький антисемітизм ХІХ століття, – він, на його думку,

був культурою, у якій зібрання певних ідей, із нашої перспективи вкрай суперечливих, могли співіснувати в одній і тій самій особі без особливих проблем⁹¹.

З огляду на галицьке становище й обставини Франкового особистого життя, окремі антисемітські нотки у його творчості були попросту неминучими. Однак антисемітизм не становив ані ядра його поглядів на єврейське питання, ані його світогляду. Він знецінювався його іншими заявами і політичними кроками.

...Радикали не є антисемітами. Говоримо се явно і отверто. Ми не є ворогами жидів для того, що вони жида, що походять з Палестини, що мають пейси і халати і пахнуть цибулею. Байдуже нам до сего і ми певно не будемо задля таких глупих причин ширити в народі ненависти против жидів, котрих більшість у нашім краю ще біднійша і ще нещасливіша від наших селян. <...> [Р]адикали кличуть і гуртують народ не против жидів, а против жидівського дармоїдства і визиску, проти жидівської бути і збиткованя. Та ні. Не проти самого жидівського дармоїдства, але против усякого дармоїдства і визиску, обрізаного й необрізаного, хрещеного і нехрещеного, против усякої бути і збиткованя, чи вони ходять у халаті, чи в мундурі, чи в реверенді. І виступаючи против жидів радикали вміють добре розрізнити і знають, що той жидівський лапсердак з пейсами в халаті і з цибуляним запахом є далеко меншим ворогом хлопа, ніж той цивілізований, уфракований і удекорований жидівський фінансист, міліонер, спекулянт та гуртівник, що обертає міліонами, ходить попід руку з графами та міністрами, котрому з любим усміхом стискають біскупи та митрополити! Против тих великих пявок виступають радикали найсильніше. Вони бють на ті державні і громадські порядки, що позволяють тим пявкам панюшитися і запевняють їм не тільки повну безкарність, але в додатку ще всякі почести, пошану і ордери⁹².

Коли Франко говорить від імені радикалів, треба думати, що він говорить найперше від свого імені. Бо, як показують інші документи з середовища радикалів, антисемітизм був їм зовсім не чужим⁹³. Брак конкретних досліджень не дозволяє ствердити, чи відрізнялася позиція радикалів від

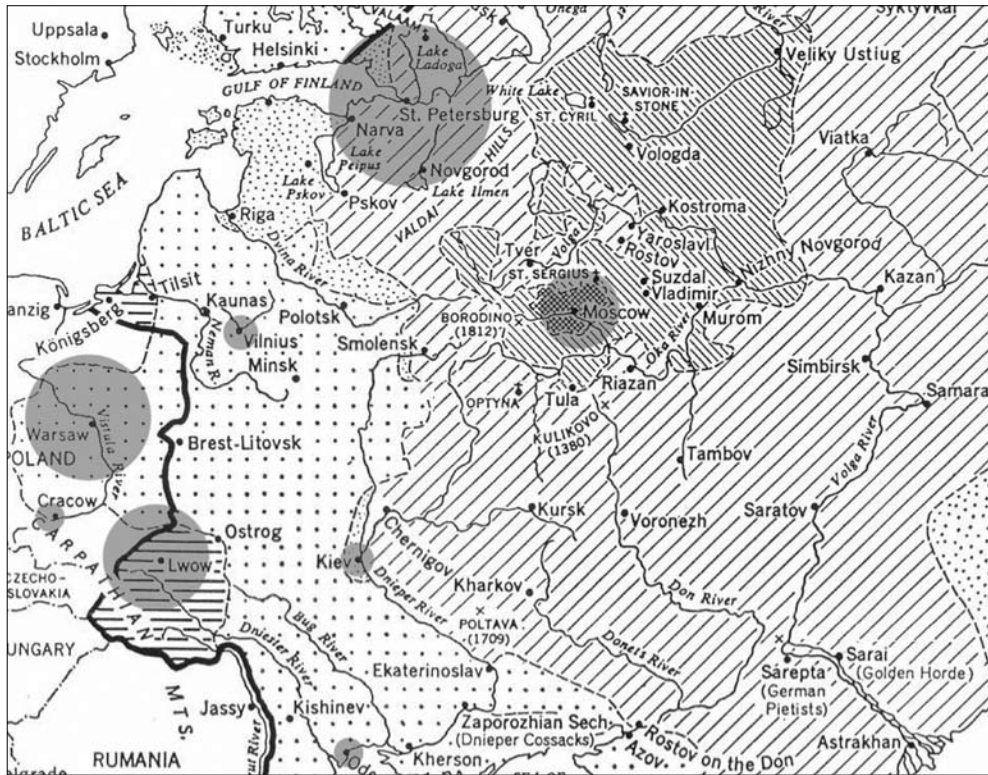
постави польських селянських партій у Галичині, що використовували образ єврея у традиційній культурі як конститутивного «іншого» для формулювання своїх ідеологічних засад і політичної мобілізації селянства⁹⁴.

Франко зробив натомість радикальну інверсію традиційного стереотипу: для нього таким абсолютно «іншим» є «пан», «визискувач», «дармоїд» тощо, тоді як євреї за певних умов можуть бути «своїми». Цей висновок стає очевиднішим, коли перейти з царини політики у царину літератури. Дослідник образу євреїв у польській культурі Александер Гертц спостеріг: попри те, що єврейська тематика постійно й інтенсивно присутня у польській літературі, євреї представлені суто з польської перспективи, як частина польського ландшафту. Читач може дізнатися дуже мало або й нічого не дізнатися про життя власне єврейської спільноти, байдуже, про яких євреїв ідеться – старозаконних чи «поступових»⁹⁵. Гертцеве спостереження дає змогу повнотю оцінити оригінальність Франка: ведучи оповідь про обставини життя ніби з уст самого героя – хоч бідної єврейки Сурки [1: 215–223], хоч бориславського підприємця Германа ольдкремера, він дає змогу читачеві побачити події очима єврейського протагоніста.

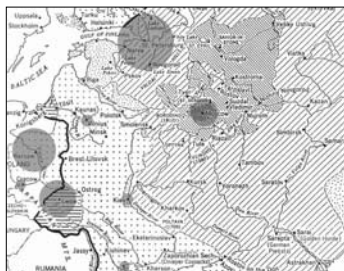
Радикальну реконцептуалізацію євреїв у модерній українській думці називають одним із найцікавіших її феноменів⁹⁶. Метою є витворити тип «українського єврея». Те, що цей процес повен суперечностей і далекий від завершення, не применшує ролі Івана Франка як піонера цієї реконцептуалізації у ХІХ ст., коли цей тип був позбавленою реального ґрунту інтелектуальною конструкцією.

Розділ 15

Франко та його читачі

Карта продукування періодики, підготовлена на підставі:
Korneli Heck, «Bibliografia Polska z r. 1881 w porównaniu z czeską,
węgierską i rossyjską», *Przewodnik naukowy i literacki*.
Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej», 1882, №10, с. 1096.
Розмір круга відображає кількість видань
у перерахунку на кількість населення

В останній день 1886 р. Франко зустрів на вулиці гімназиста Осипа Маковей і запросив його до себе додому. В гостях Маковей засидівся довго. Причиною була довга оповідь господаря про своє життя. Повернувшись додому, Маковей одразу, по свіжих слідах, записав цю розповідь у щоденник¹ – звідки ми й знаємо про її зміст.

Маковей детально записував, бо у найближчі місяці збирався виступити з доповіддю про Франка перед учнями своєї гімназії. Але розмова з Франком була дуже важливою для нього з іншого огляду. Як і більшість молодих й амбітних людей, він мріяв про літературну кар'єру. Сучасники згадували, що у 1870–1880 р. прагнення писати («поезоманія») було серед молоді чимось на зразок моди чи пошести, що опанували коли не кожного, то бодай що другого². А від Франка можна було багато чого навчитися.

У біографіях Маковей та Франка чимало схожого. Як і Франко, Маковей походив із провінції, з етнічно змішаної (русько-чеської) ремісничої сім'ї. По закінченні школи в Яворові його батьки за порадою матиного брата, чеського поміщика, вирішили віддати сина до львівської гімназії. «Як здасть екзамени, – казали вони, – то буде добре, най ходить, будемо якось пхати его наперед; а як ні, то буде бодай Львів видів». До Львова він приїхав у 1879 р., вражений, як і Франко п'ять років перед тим, величчю міста. Там він вступив до Львівської академічної гімназії – єдиної руської гімназії у місті. У старших класах Маковей разом з іншими учнями-русинами утворив таємний гурток, метою якого було «вправляти ся завчасу у праці на будь яким поли, учитися взаимно, щоб бути користними суспільності». Всього до нього належало 58 гімназистів. Вони писали твори у дусі «реалізму і лібералізму європейського» і публікували їх у нелегальних, друкованих на гектографах газетах³.

Гурток було розкрито завдяки доносові русофілів. У 1886 р. справа дійшла до офіційного розслідування. Серед звинувачень фігурувало знайомство з Франком – що у випадку Маковея було правдою. Вони познайомилися наприкінці 1885 р. у редакції «Зорі», куди Маковей приніс свої переклади з німецької поезії. Захопившись Франком, він ставав щораз більшим його прихильником. Тому їхня розмова мала щось від зустрічі апостола з ново наверненим християнином – принаймні налаштовувала на взаємну довіру і відкритість.

Розпочавши зі спогадів про гімназійні роки, Франко перейшов до недавніх подій. «Тепер, – каже, – покидаю вести “Зорю”. Не хочу пити сю гірку чашу, освободжусь». Франко мав охоту виїхати у рідне село й там працювати у спокої. На життя він думав «заробляти від ляхів» – тобто з тих гонорарів, що йому платили польські газети.

Окремо Франко говорив про галицьку русько-українську літературу. Критикував тогочасних поетів – найбільше перепало Маслякові. «Се, – казав Франко, – правдивий теперішній “галицький поет” після крою наших народовців. От зберіт свої поезії, то можна скорше їх видати, сли [=якщо] Масляк міг свої видати...» Маковей спитав його: «Чому то так мало ми знаєм тих сильних авторів, як Мирного, або хоча би і Вас (Франка) творів, а хиба ані трошка». «Та що там знати?! – відповів Франко. – От живи з року на рік, та й тільки...»

Якийсь час вони обговорювали плани Маковея. Той признався, що Цеглинський (який, до речі, вчителював у гімназії, де вчився Маковей) запрошує його до праці в «Зорі». Франко віраджував. Треба спочатку закінчити гімназію, а потім іти вчитися до університету на право – щоб насамперед подбати про професію, яка може матеріально забезпечити, а відтак дозволить писати.

Наприкінці Франко взявся пояснювати Маковеєві релігійну та соціальну справу – але позаяк Маковея цікавили тільки справи літературні, то цього він у щоденник не записав. Запис розмови кінчався мораллю: «Ой Русини! Славно ратуєте своїх – ненавистю. Зимнійшої крові треба нам. А поки що, я за щирість Франка стаю чим раз більшим єго приятелем...»⁴.

З кінцем 1886 р. закінчувалася перша половина Франкового життя. До його смерті у травні 1916 р. залишалось приблизно стільки ж часу, скільки вибігло від моменту його народження. Зрозуміло, що ані Франко, ані Маковей не могли цього знати. Але в розмові з Маковеєм Франко говорив так, ніби підводив підсумок цілому періодові свого життя. Що було правдою: кінчався час його неспокійної, дуже багатой на події молодости. Він щойно

одружився, досяг певної життєвої стабілізації та слави першокласного літератора.

Слава, як і молодість, річ минуша. Спробуймо відповісти собі: яку пам'ять залишив би по собі Франко, якби помер не у 1916 р., а у 1886 р.? Чи витворився б культ навколо його особи? І який вплив справила б – якщо взагалі справила би – творчість молодого Франка на дискусії про ідентичність?

Хто читав Франка?

Частково відповіді на ці питання можна дістати, якщо звернутися до статистики друкованої продукції. За підрахунками галицького бібліографа Івана Левицького, з 1801 по 1860 р. (тобто приблизно до народження Франка) місцеві русько-українські автори надрукували 1352 твори⁵. Це число, відверто кажучи, не надто вражало: у середньому 22 назви на рік. Бували роки, ба навіть цілі десятиліття, коли не з'явилося жодного твору⁶. Розглядаючи здобутки русько-української літератури за перші сто років австрійського панування, Іван Франко твердив, що, зібравши всі видання – а надто коли йдеться про справді вартісні речі, а не просто задрукований папір, – неважко поскладати їх на кілька тачок і завезти до Відня як доказ існування русько-української літератури [41: 21]. Натомість найповніша Франкова бібліографія перших тринадцяти років його роботи (1874–1886) подає 572 назви, у тому числі 115 художніх творів⁷. І хай бібліографії Левицького бракує детальности, а з того, що друкував молодий Франко, не все можна вважати вартісним (він і сам охоче це визнавав [1: 19]), однак можна впевнено говорити, що у 1886 р. він сам-один міг презентувати свою книжкову і журнальну продукції у Відні.

Зрозуміло, більше сенсу порівнювати Франка з його сучасниками, аніж із попередниками. Момент, коли в середині 1870-х років у літературному русі галицьких русино-українців з'явився Франко, був переломним: відтоді кількість друкованої продукції вже ніколи не падала нижче 100 назв на рік (див. таблицю 9). Від 1874 по 1886 р. було надруковано 2127 назв. Із них з іменем Франка пов'язано 78 назв, або 6% від загального числа⁸. Беручи до уваги, що бібліографія Левицького нараховує декілька сотень авторів, можна впевнено говорити, що Франків внесок у розвиток літератури був набагато більший за середній – а насправду, одним із найбільших.

Впровадження загальноукраїнського контексту небагато що міняє: за 1871–1886 роки молодий Франко входить у тридцятку найпродуктивніших русько-українських авторів, редакторів та видавців Австро-Угорської та

Російської імперії (див. таблицю 10). Зрозуміло, тут треба врахувати, що після Емського указу 1876 р. україномовних видань у Російській імперії дуже поменшало, а тому частка галичан є непропорційно високою (із 20 найпродуктивніших авторів – 15). Однак варто пам'ятати, що, по-перше, відколи Галичина перебирає на себе роль «українського П'ємонту», тут друкуються не тільки галичани, але й – дедалі частіше – українські автори; а по-друге, відтоді й далі Франків рейтинг безупинно зростає (4 позиція у 1887–1894 й незмінна перша позиція упродовж наступного десятиліття, 1895–1905 рр.).

Для встановлення питомої ваги писань Франка важливо зіставити ці дані з читацькою рецепцією, тобто відповісти на питання «Хто читав Франка»? Відповідь треба почати з загальної характеристики читацького ринку. Франко дебютував у час, досить сприятливий для таких письменників, як він: місцева читацька публіка переходила від читання чужоземних авторів до читання національної літератури. Це видно з дослідження смаків серед користувачів бібліотеки Осолінських – найбільшої публічної бібліотеки у Львові: якщо у 1850-х роках найпопулярнішими був «Робінзон Крузо» Деніела Дефо, твори Гете і Фенімора Купера, то згодом перші місця забирають твори польських письменників Юзефа Крашевського, Юзефа Коженьовського, Міхала Чайковського та Генрика Сенкевича⁹. Насамперед це, зрозуміло, стосувалося польських читачів, головних користувачів бібліотеки Осолінських. Руський випадок був водночас і схожим, і відмінним. Филип Свистун згадує, що у роки його навчання у львівській гімназії (1855–1864) його однолітки у вільний час засиджувалися у бібліотеці Осолінських, де читали майже самі тільки польські та німецькі книжки – бо руські твори, що потрапляли їм до рук, не промовляли до серця. Зміна настала щойно у 1862 р., після появи у Галичині Шевченкового «Кобзаря». Ця книжка стала першим національним бестселером, і під її впливом багато молоді навернулося до читання руської літератури¹⁰. У переході до «національного» читання переконує приклад саморганізованої учнівської бібліотеки у Дрогобицькій гімназії в останні роки Франкового навчання (1873–1874) там: її читачі охочіше випозичали твори Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша та інших українських авторів, аніж Шилера чи Гете¹¹.

Зрозуміло, що роль цієї тенденції не варто абсолютизувати. Для значної частини освіченої публіки навіть читання «Робінзона Круза» було обтяжливим заняттям; його читали у кращому разі як засіб на сон. А багато хто з освіченої публіки читав ті самі книжки, що й їхня прислуга – сенсаційні

романи з характерними назвами «Симона і Марія або котяче око», «Княжна Сирена або таємниця кардинала», «Ян Граф або сліпа невільниця з Шіразу»¹². Як скаржилася одна львівська газета у 1878 р., серед галицької публіки існувало щось на зразок сильної і непереможної відрази до читання, особливо коли йшлося про читання «поважного, повчального, свого»¹³.

Франка та інших русько-українських авторів читала передусім та публіка, для якої, як для Юлії Шнайдер, «читання – се хвилина щастя і мрій і плянів на майбутнє, а не жах – горячка – омління»¹⁴. Це була публіка, заангажована у громадську працю, а що була вона верствою «порівняно дуже убогою, більше патріотичною, аніж грошовитою»¹⁵, то кожен гріш, виданий на книжку чи газету, був майже актом патріотизму.

Вагу цих фактів варто особливо наголосити з уваги на романтизований образ австрійської Галичини як «національного П'ємонту» з розбудованим публічним простором, масовими виданнями і численною читацькою публікою. Насправді читацька публіка була досить обмеженою, а тиражі видань – скромними. Уявлення про їх чисельність можна скласти з того факту, що урядова «Gazeta Lwowska» у 1876 р. виходила накладом 7000 – це вважалося надзвичайно високим показником¹⁶. Для русько-українських видань мірилом була перша масова газети «Зоря Галицька» (1848–1857). Число її передплатників наприкінці першого року видання (1500) було тим максимумом, яким вимірювалася читацька інтелігентна публіка серед галицьких русинів у наступні чотири десятиліття (див. таблицю 11). Приблизно такий тираж (1000–1500) мали урядовий руськомовний «Вісник», газета «Слово», популярні газети «Наука» і «Русская рада» Івана Наумовича, перші видання «Общества Качковского» та «Просвіти». Бували, звісно, і більші наклади, до 5–6 й навіть 10–15 тис. Але тоді чимала частина книжок залишалася нерозпроданою, або ж її розповсюдження могло тривати довгі роки. У несприятливі роки фінансових труднощів чи просто втрати читацького інтересу наклад міг падати до мінімуму у 300–500 примірників¹⁷.

На цьому тлі видавнича діяльність самого Франка мала порівняно скромний успіх: тиражі його видань поміщаються у межах мінімального показника. Книжки з «Дрібної бібліотеки», яку він видавав, розходилися в середньому по 300 примірників кожна – і то незалежно від того, чи її видано більшим (1000) чи меншим накладом [48: 217, 275]. Статистика розпродажу «Дрібної бібліотеки» важлива з того погляду, що до кінця 1870-х років вона була єдиним Франковим виданням, яке не зазнало цензурних заборон, – тому воно досить об'єктивно відображає розмір

читацької публіки радикальної орієнтації. У такому ж накладі розходився його редагований спільно з Іваном Белеєм журнал «Світ» [48: 275], якого, як і «Дрібну бібліотеку», ні разу не сконфіскувала прокуратура і який «згас серед байдужости публіки»¹⁸. Такий наклад планував Франко для свого нового журналу «Поступ» (1886), який мав вийти як орган молодшого, радикального покоління. Однак навіть ця цифра здавалася йому завищеною: «300 передплатників – се таке велике діло, що й думати о нім не смію» [49: 92].

Більшим тиражем (600–1000 примірників, за оцінкою Богдана Якимовича¹⁹) вийшла Франкова поетична збірка «З вершин і низин» (1887). Вона підсумовувала його «радикальний доробок» на ґрунті поезії. Більший наклад збірки можна, напевно, пояснити тим, що коли, за словами критика, Франко забував про свій радикалізм і натуралізм, то справді творив перлини поезії²⁰ – а отже, приваблював не лише «радикального» читача, але й ширший загал. Приблизно таким самим тиражем (600 примірників) видав Франко альманахи «Веселка», «Ватра» та «Перший вінок»²¹.

Читацьку публіку Франка можна зобразити у вигляді концентричних кіл. Із них найменше – 300 чол. – становило його найближче радикальне оточення. Малочисельність цього середовища компенсувалося його високою змобілізованістю і молодим віком. Пошана до Франка у цьому середовищі доходила до святости, його книжки і журнали берегли як реліквії²². Коли йшлося про літературний доробок Франка й до радикалів додавалися шанувальники його літературного таланту, коло читачів щонайменше подвоювалося. Перейшовши у 1880-х роках до табору народовців, Франко потрапив у «найвищу лігу»: їхні періодичні видання розходилися накладом 1000–1500 примірників²³. Вигоди від цієї співпраці були взаємні: Франко дістав доступ до ширшої публіки, і водночас його участь у народовецьких виданнях збільшує їх популярність. Наклад «Зорі», наприклад, завдяки Франковому редакторству зріс від 500 до 1000 примірників²⁴.

Ключем до читацької популярності були газети. Славетний літературний критик кінця ХІХ ст. Георг Брандес запевняв, що 90% тих, що вміють читати, читають лише газети²⁵. Брандесову оцінку можна прийняти як приблизну з одним, однак, серйозним застереженням: до читання газет долучалися також і неписьменні. У ХІХ столітті виник новий звичай – публічне читання вголос. Його пов'язують із переходом від традиційного сільського способу життя до міського²⁶ – хоча, як показує досвід Галичини, нові форми читання ставали популярними і на селі. В ієрархії друкованих видань, які розходилися серед селян, «казети» – часописи з новинами про

те, що діється в світі – займали високе місце. Їх читали вголос біля церкви після недільної відправи або у сільських читальнях, від першої до останньої сторінки.

Оцінки чисельности селянської аудиторії дуже розходяться. Михайло Павлик обраховував кількість потенційних «читачів» у русько-українських читальнях на середину 1880-х років у 9.050 чоловік²⁷, офіційна статистика подавала 29.500 чоловік²⁸. Імовірно, що Павликова оцінка ближча до дійсности, бо він брав до уваги ті читальні, що подавали реальні ознаки життя, а не лише існували на папері. Скупі доступні джерела дають підставу припустити, що історія з селянами була такою ж самою, що й з інтелігенцією, де існувало декілька читальнянських кіл. Ядро становили «радикальні» селяни – правдоподібно, з рідних околиць Франка і Павлика. Павлик переконував Драгоманова, що «мужики <...> дуже горнутья до “Друга”²⁹, а Франко запевняв, що по селах щонайменше 100–200 людей читало «Світ» [48: 323].

Поряд із цим існував ширший загал читачів «нереволуційних» газет. В архіві Павлика, який намагався обрахувати масштаби читальнянського руху, збереглися анкети його учасників із відповідями про стан сільських читалень. Вони дають змогу уявити, що саме передплачували і читали селяни (див. таблицю 12). Великих несподіванок ті анкети не містять, підтверджуючи вже відоме з інших джерел: популярність «Батьківщини» та «Науки», двох газет, що їх видавали спеціально для селян і до яких освічені селяни активно дописували. Франко не співпрацював із жодною з них. Інакше було з народовецькими виданнями «Діло» та «Зеркало», хоч і не найпопулярнішими, але присутніми у горішній половині списку. Франко був чільним автором в обидвох, хоча потреба маскуватися псевдонімами або ж узагалі не підписувати свої матеріали не сприяли його популярності. Він міг розкрити своє авторство в «Зорі», про нього також часто писала «Gazeta Naddniestrzańska», – але обидва видання, як видно зі списку, в сільських читальнях гостювали рідко. Єдиний знайдений список книжок, що їх позичали найчастіше у читальні, не містить жодного Франкового твору – хоча з нього видно, що освічені селяни таки цікавилися національною літературою та її авторами (відкриває список біографія Тараса Шевченка, а на третьому стоять байки Павла Свого (Свенціцького)³⁰.

На підставі цих обмежених даних можна ствердити факт, що селяни могли читати Франка у трьох масових народовецьких виданнях: «Ділі», «Зорі» та «Зеркалі». Якщо це так, то завдяки селянству гадана Франкова читацька аудиторія зростає до 11,5 тис. чол. (на підставі Павликових

обрахунків) або ж до 31 тис. чол. (за офіційними даними). Але навіть після такого збільшення вона була краплею у морі, якщо порівняти її хоча б із 185 тис. руських учнів і студентів на середину 1880-х років.

Найкращим доказом малочисельности читацького ринку був факт, що жоден галицький автор не міг на ньому вижити з продукції свого пера. З літератури галицької, як полюбляв казати редактор «Діла» Володимир Барвінський, користи було «ані крихти, ані денежки»³¹. Щоб утримати себе і свою родину, кожний автор мусив працювати на державній службі, віддаючи їй щоденно 9–10 годин, а власним писанням – щось із решти часу. Тому він писав доривчасто, від нагоди до нагоди, без змоги вдуматися і вглибитися в суть свого твору. Через що в Галичині від самого початку масових видань (середина XIX ст.) аж до Другої світової війни існувало замкнуте коло: читацький ринок не міг породити професійного автора, а авторові через неможливість працювати професійно було несила витворити масового читача. Франко був єдиним успішним винятком – фаховим літератором, який жив «із пера»³², і його літературну й наукову творчість називали найкращим, що могла породити Галичина за 1880–1920 рр.³³

Однак навіть Франко не зміг утриматися за рахунок русько-українського читацького ринку Львова і Галичини. Авторська і редакторська праця у львівських русько-українських виданнях забезпечувала від половини до трьох чвертей його дуже скромного місячного бюджету у 60 гульденів [33: 356; 48: 554] – із цього можна вижити самому, але годі було задовольнити навіть скромні потреби родини³⁴. Але навіть невеликі бюджети галицьких видань не могли б існувати без потоку грошей від українських патріотів із Києва або з Женеви. Очікувалося, що взамін галицькі видавці, редактори й автори переправлятимуть свою продукцію на схід, через австрійсько-російський кордон, за яким мешкало до 80–85% усієї (потенційної) русько-української нації. Франко сподівався, що література допоможе подолати кордон між Галичиною й Україною [48: 267].

Проте насправді український читацький ринок у Російській імперії був ще меншим, аніж навіть галицький. Його розмір фатально обмежували дві обставини. По-перше, рівень неграмотности в українських губерніях був вищим, аніж у Галичині. У 1885 р. у Київському учбовому окрузі одна школа припадала на 2500 осіб, тоді як серед галицьких русинів ця пропорція становила 1:1100. Не могли компенсувати брак шкіл і сільські читальні – бо, як писав дослідник стану освіти в українських губерніях, «швидше знайдете на дні моря голку, ніж в Росії народну читальню»³⁵. Другою фатальною обставиною була негласна заборона українського друкованого

слова. Заборона ніколи не була тотальною, і газета «Діло» і «Зоря» у 1881–1886 рр. мали дозвіл на поширення у Російській імперії – щоправда, цензура витинала статті і заливала чорною фарбою цілі шпальти³⁶. Якщо Франко і мав замолоду проблеми з цензурою, то радше з австрійською, ніж із російською³⁷. Однак заборона діяла в непрямий, витонченіший спосіб: сам факт передплати та поширення українських видань російська влада розглядала як вияв політичної неблагонадійності, і це могло спричинити неприємності аж до звільнення з державної служби³⁸.

Приблизне уявлення про масштаби читацького ринку в українських губерніях Російської імперії може дати інформація про поширення редактованої Франком «Зорі»: Кониський запевняв Франка, що журнал може розраховувати реально на 120–125 передплатників (див. таблицю 13), натомість Франко твердив, що на момент повної заборони галицьких українських видань у Російській імперії (1894 р.) «Зоря» мала в українських губерніях 600 передплатників [48: 479]. Зрозуміло, що читачів було значно більше, ніж передплатників: номери «Зорі» в Україні, повідомляли місцеві кореспонденти Франкові у 1884 р., «пішли по рукам голодного люду»³⁹. Читацький ланцюжок, який при цьому вибудовувався, міг сягати Москви, Самари й навіть Сибіру⁴⁰. Але аж надто багато читачів у «Зорі» та інших галицьких видань тут бути не могло. Український читацький ринок був додатком до галицького, а не навпаки. Якщо ж брати до уваги не тільки патріотично налаштовану його частину, а читацький загал, то він був зорієнтований на російські видання. Не лише галичанина Франка, а й місцевих письменників Івана Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, та навіть і Тараса Шевченка читали в кращому разі на додаток до того духовного харчу, що його місцевий читач шукав у російській літературі⁴¹.

Виживати Франкові як професійному авторові дозволяло те, що від кінця 1870-х років він постійно друкувався у польських виданнях. Польський видавничий ринок у Галичині був потужніший за русько-український: у 1880–1900 рр. він перевищував його у 3–6 разів за кількістю періодичних видань і в 7–8 разів за обсягом накладів. Польський читацький ринок відрізнявся від русько-українського ще й балансом між «австрійськими» та «російськими» виданнями: попри те, що частка перших істотно зросла після запровадження галицької автономії, Варшава і далі залишалася столицею польської друкованої продукції (польські видання у Німецькій імперії мали суто локальне значення, а тому їх частку можна не брати в розрахунок)⁴². Олександр Барвінський у 1882 р. мріяв, щоб уся російська Україна «давала хоча б вдвоє менше від того корму, що дає полякам одна Варшава»⁴³.

Франко сповна скористався з переваги, яку надавав польський ринок: його твори друкували і галицькі, й «російські» польські видання. Серед польської періодичної продукції найчисельнішими і наймасовішими були суспільно-політичні видання. За політичною орієнтацією серед них виділяють чотири групи: консервативну, ліберально-демократичну, народову («людову») і соціалістичну⁴⁴. Франко брав участь у найзнаковіших виданнях трьох груп із чотирьох: ліберально-демократичній («Prawda» і «Kraj»), народовій («Kurjer Lwowski» і «Przegląd Społeczny») та соціалістичній («Prasa»)⁴⁵. У трьох останніх виданнях він виконував приблизно ту саму роль, що й у радикальному «Світі» або народовецьких «Ділі» та «Зорі»: одного з провідних авторів, який майже в кожному номері друкував різноманітні матеріали (проза, поезія, публіцистика), а часом навіть писав редакційні статті. У варшавській «Prawdzie» та петербурзькому «Краї» його статус був менш важливим: там він виконував роль галицького кореспондента, що подавав репортажі про стан справ у місцевому руському таборі⁴⁶.

Інтенсивна співпраця з польськими виданнями привела до того, що від якогось часу Франка почали зараховувати не тільки до української, але й до польської літератури. Людвік Інлендер називав його «русько-польським поетом-соціологом» [*Мозайка*: 325], русофільський лідер Осип Марков – учнем польської школи, який «присвоїв собі всією душею [її] кращі твори»⁴⁷. Безпрецедентним стало поміщення у «Przeglądzie Tygodniowym», провіднім органі варшавських позитивістів, короткої, але дуже прихильної статті про Франка у рубриці «Dzieje Apollona», присвяченій польським письменникам і митцям⁴⁸. А наприкінці 1886 р. «Kurjer Lwowski» писав, що Франко шанованіший серед поляків, аніж серед русинів⁴⁹.

Треба взяти до уваги, що польськомовна читацька аудиторія етнічно не була тільки польською. Серед неї було багато засимільованих євреїв з обидвох імперій, і коли Франко торкався єврейської теми, вони гостро реагували на його виступи, якщо ті були писані польською мовою⁵⁰ – україномовних публікацій на цю ж тему, навіть найконтраверсійніших, єврейські автори, не мавши звички читати кирилицею, не помічали зовсім. Істотну частину читачів польських видань становили освічені галицькі русини, адже у щоденному житті багатьох із них польська мова домінувала, як і раніше⁵¹. Так що, пишучи для польських газет і журналів, Франко розширював коло своїх читачів і серед галицьких русинів.

Активність молодого Франка привернула до нього увагу видавців чесько- і німецькомовних видань. Однак спроби залучити його до регулярної

співпраці не мали великого успіху⁵². Так само незначною є присутність молодого Франка на російськомовному ринку. Як він признавався у листі до Драгоманова (10 травня 1884 р.), «я вже разів з десяток трібував писати до російських газет, а в кінці й плюнув, не добившись ні напечатання, ні відповіді» [48: 434]. У русофільських виданнях Франко не друкувався зовсім: літературна співпраця з ними раз і назавжди припинилася після перевороту у «Друзі» 1876 р.

Відомо, яку велику роль відіграє читацький ринок для самоуявлення національної спільноти. Географія Франкових публікацій і рецензій на них (див. таблицю 14) підтверджує висновок, зроблений на основі дослідження кола його читачів: він функціонував переважно на двох читацьких ринках: русько-українському та польському. Перший доквіл був менший, зате Франкова присутність там була набагато інтенсивнішою. У кожному разі, молодий Франко не поміщався у рамки лише однієї національної «уявленої спільноти» – і в цьому розумінні справді був «русько-польським поетом».

Чому читали Франка?

Цифри говорять багато, але не говорять усього. Бо якби наклади й число публікацій мали вирішальне значення, то на читацькому ринку домінували би графомани. Щоб визначити впливи Франка треба перейти від мови цифр до мови цитат з рецензій та відгуків тих читачів, які читали молодого автора. Перше, що впадає в око: серед значної її частини Франко вже на середину 1880-х років мав славу першого русько-українського письменника. «Талант Ваш міцний, і він ще далі буде розвиватися, – писав Франкові (28 липня 1884 р.) український письменник з Російської імперії Іван Нечуй-Левицький, прочитавши «Захара Беркута». – Повість читається з великою охотою і приємністю <...>. Щастя Вам Боже! Після Вас найдужчий талант Сапогівського, та шкода, що він рано помер»⁵³. «...Я Вас яко письменця ставлю вище всіх наших пишучих як в Гал[ичині], так і в Україні: Ви талановитіші всіх», – признавалася в листі до Франка з середини 1880-х років (лист без дати) Олена Пчілка⁵⁴. «...Ви наша амбіція, тож ми не перестанемо над тим працювати, щоби борше чи пізніше віддане вам було неограничене проводирство в нашій літературі», – писала Франкові 3 червня 1886 р. Наталя Кобринська⁵⁵.

Подібні речі говорили про Франка і позаочі, не лише його симпатики, але й його опоненти, а навіть вороги. «У нас нема здібнішого, живійшого і розумнішого робітника, як Франко», – переконував Іван Белей Олександра

Кониського в листі від 26 грудня 1884 р.⁵⁶ Без Франка, твердив у 1885 р. інший народовецький редактор Володимир Левицький, будь-яка збірка була би нічим⁵⁷. Олександр Барвінський на зборах народовців (червень 1886 р.) говорив, що «у нас один Франко зможе ще поставити – піддержати будинок народної програми»⁵⁸. Галицьке організоване жіноцтво визнавало, що Франко «спосібний, а може і найспосібніший помеже наших молодих людей», й остерігалоя його лише тому, що він «скомпромітований» («як ми станем [з Франком. – Я.Г.] “авантуруватися”, то цілий світ на нас пальцем покаже...»)⁵⁹. Русофіл Осип Марков був переконаний у його «перворядних способностях»⁶⁰. Католицький священник Валеріян Калінка, якого часто і дошкульно критикував Франко, не признавав йому рації, але визнавав, що «є це незаперечно й вищий розум і визначний письменницький талант»⁶¹.

Для вияснення характеру Франкового впливу варто вияснити, які з його численних творів робили найбільше враження на читачів і з якої причини. Як уже згадувалося, літературну славу Франкові принесли його бориславські оповідання та повісті⁶². Про них однаково позитивно відгукувалися як «ліві», так і «праві». Для когось Франкова творчість резонувала із власною соціалістичною вірою. «Після прочитання Вашого Воа [constrictor] мене трясло як в лихоманці, – писав Фелікс Дашинський у листі до Івана Франка. – Вкажіть мені на людину, яка більше кохає народ, а я скажу, що Ви єдина»⁶³. Принаймні в одному випадку бориславський цикл змусив читачку – Наталю Кобринську – відмовитися від інтернаціональної риторики і стати на національні позиції. «Що тим більш дивне, для того, – писала вона у листі до Михайла Павлика (28 листопада 1888 р.), – що власне Франко, Ви і другі впровадили-сьте в Галичину загальноєвропейські ідеї, котрі в многих взглядах станули ворожо против пануючого націоналізму, а у мене сталося наоборот»⁶⁴. Ще для когось поява «повісті, яких у нас ще не було (Воа constrictor Івана Франка)»⁶⁵ була доказом того, що українська література стала повноцінною і конкурентоздатною. Різні читачі підходили до Франкових творів із різних позицій – «космополітичної» чи «національної». Вони сходилися, однак, у спільній точці, що русько-українська література – а разом з нею й український національний проєкт – можуть бути й українськими, і модерними водночас.

Подібне значення справляли і Франкові поезії та його переклади. Знакову роль відігравав Франків переклад «Фауста». На думку Олександра Барвінського, цей переклад перевершував польський, надрукований у тому ж році у «Przeglądzie Polskim»⁶⁶. Франків переклад читали, серед іншого, для того, щоб «руської бесіди вчитися»⁶⁷.

Серед інших творів молодого Франка особливо популярним був «Захар Беркут». У його позитивній оцінці сходилися дуже різні читачі: члени конкурсної комісії «Зорі» («Єсть то повість исторична, пространна, під кожним взглядом проведена знаменито»)⁶⁸, щойно цитований Іван Нечуй-Левицький, Ольга Рошкевич («...Ваш “Захар Беркут” то пречудно написаний і всім загально подобається»)⁶⁹, далекий передплатник «Зорі» з Сергієвого посаду Московської губернії студент Анемподит Дородницький⁷⁰ – та й сам молодий Франко, зі слів Павлика, найвище серед усього написаного ставив свого «Захара Беркута»⁷¹. «Захар Беркут» був популярним і серед селян – бо їм ішлося про те, «щоб оповідання було цікаве, щоб оповідано живо і займаючо» [49: 406], і очевидно, що повість відповідала цим вимогам.

І, нарешті, як виглядає, серед русько-української читацької публіки існував певний консенсус щодо його поеми «Панські жарти». Критика писала, що цим твором Франко поставив собі «monumentum aere perennius»: «Ми не вагуєм ся сказати, що від Шевченка не маємо красшої поеми в літературі рускій»⁷². Редакція «Зорі» вже по Франковому відході ставила поему в один ряд із бориславськими оповіданнями та «Захаром Беркутом» як твори «безперечно першорядної краси і такої ж ціни»⁷³.

Рецепції інших творів Франка були далекими від одностайности. У його творчості тих літ можна виділити три групи творів, що різко поляризували читацьку публіку (хоча, звичайно, поділ цей є умовним, бо деякі твори могли належати зразу до двох чи навіть і до трьох груп). Першу склали ті, в яких Франко, вслід за Золя та іншими натуралістами, подавав детальні описи сцен насильства, вбивства чи сексуальної розпущености: насамперед це оповідання «На дні», а також деякі з бориславських, котрі, як уже писалось, спричинили скандал серед багатьох читачів. До другої групи належали «революційні» поезії. Григорій Цеглинський, перефразуючи заголовок Франкової поетичної збірки «З вершин і низин», називав їх справжніми «низинами» у його творчості. У них, писав він, Франко любується і грається словом «революція» «як мала дитина стрільбою»⁷⁴. І, нарешті, багатьох обурювала «брутальна» пропаганда атеїзму у виданнях і збірках, де Франко був редактором⁷⁵.

Крім несприйнятного змісту окремих Франкових творів, читацьку публіку дратувала сама манера його письма. Григорій Цеглинський, який був ніби «фаховим критиком» Франка, писав:

Перше, що вражає кожного читача його оповідань, се тая яскрава неправда: ми надіємося бачити дійсний світ, а бачимо Франківський, ми надіємося бачити людей реальних, а бачимо чисто Франківських. Герої в

оповіданнях Франка, чи робітники, чи пани, чи попи, чи хлібороби, се не люди, що вийшли з об'єктивної уваги життя, а люде лише в імені реальні, цілою ж своєю психічною подобою і світоглядом видумані фантазією писателя, суб'єктивно перетворені»⁷⁶.

Доходило до смішного: редактор «Зорі» Олександр Борковський цілими годинами придивлявся до роботи мулярів, щоби з'ясувати, наскільки точний Франко у своєму оповіданні «Муляр». Ні разу він не побачив описаної у Франка бруталності підмайстрів і беззахисності робітників, – навпаки: робітники лінуються, і якби підмайстер на них не кричав, вони так і працювали би поволі. Не побачив Борковський відповідности до «реальних обставин» і в іншому Франковому творі, «Лель і Полель»: тут теж «багато дечого є занадто фантастичне, з обставинами галицького життя незгідне, або й взагалі неймовірне». Тому редактор «Зорі» відхилив обидва твори⁷⁷. Критичні зауваги щодо тенденційности Франка чулися і з його найближчого оточення. Думки, подібні до відгуку Борковського, висловлювали Павлик і Кобринська⁷⁸. Драгоманов дораджував іншим «поступовим» письменникам покинути «той франківський спосіб писання», коли з-під пера письменника виходить «ніби не оповідань, а якась програма»⁷⁹.

Франкові прихильники були свідомі того, що він часто відступає від реальности. Але у цих відступах вони бачили не лише вади, але й певні вартості. Завдяки тому, що його герої часто позбавлені «закорінености», вони ставали загальнолюдськими. «З малими виїмками, – писав київський радикал Агатангел Кримський про Франкові оповідання, – перед нами постають не Русини-Галичане, а просто люде – не раз любісінько можна вважати Франківського Русина і за Українця, і за Кацапа, і за Поляка, і за Німця, і за Італійця – кого хочете!»⁸⁰. Ця оцінка майже дослівно збіглася з думкою польського поступовця Станіслава Василевського. Він звертав увагу, що й Андрій Темера, головний герой «На дні», й робітник із «Муляра» не мали національности: вони могли бути і поляками, й українцями. «Нема у нього Русинів, Поляків і Жидів – а тільки темні і терплячі люди»⁸¹.

Франко обстоював свій стиль писання саме позитивною реакцією читачів. «Публіка, для котрої я пишу – відповідав він Цеглинському, – богу дякувати, не одвертаєть ся од мене і не протестує против того напрямку, котрим каже мені йти переконання і особистий темперамент»⁸². Поділ на його симпатиків і на його антагоністів проходив не за національною ознакою, а головню за іншими критеріями. Першим було ставлення до поступових (позитивістських та соціялістичних) ідей. Якщо читацьку публіку прирівнювати до «нації», котра читаючи Франка, уявляла свою спільність

інтересів, то його була «нацією поступовців». Українофіли-нерадикали виразно намагалися применшити Франкові впливи – як це робив Володимир Барвінський зразу після Франкового ув'язнення⁸³. Олександр Барвінський, уклавши хрестоматію русько-української літератури, стверджував у ній, що твори Франка та інших молодих письменників – «се переважно переспіви і наслідування», і висловлював жаль, що ці письменники культивують «шкідливий радикалізм» та ведуть боротьбу «проти оптимістичного ентузіазму національного русинів-народовців», проти «народних святощів» і навіть проти чистоти української мови⁸⁴. Різку оцінку Франкової творчости дав Олександр Кониський у варшавському часописі «Atheneum»⁸⁵.

Ці негативні відгуки контрастували з позитивним сприйняттям Франка у середовищі польських лівих і лібералів. Як приклад можна навести ентузіастичні рецензії та статті про Франка у головному органі варшавських позитивістів «Przegląd Tygodniowy»⁸⁶, високі оцінки, які дали Франковому таланту такі ікони польського позитивізму, як Конопніцька, Ожешкова, Свентоховський⁸⁷, ініціативи галицьких Фелікса Дашинського щодо перекладу «*Voas constrictor*» і Людвіка Інлендера щодо перекладу і публікації «На дні», і, накінець, читацький успіх Франкових публікацій у «*Prawdzie*», «*Kraju*» та «*Kurjerze Lwowskim*». Польські соціалісти і ліберали підтримували діяльність Франка, бо не бачили у ньому та в інших руських поступовцях «націоналістичного шовінізму», характерного для інших руських партій⁸⁸. Публікація Франкових творів у польських виданнях, окрім того, що ознайомлювала читачів з українською літературою, виконувала важливу функцію для самої польської літератури: вона заповнювала брак популярних пропагандистських видань⁸⁹. Польськомовні публікації Франка справляли ще один, цілком несподіваний ефект, цього разу серед «поступової» руської молоді: оскільки вона вважала, що польська преса на голову вища від русько-української, то поява Франкових матеріалів у провідних польських газетах і журналах ніби засвідчували високу якість його продукції і привертала увагу до його творчости взагалі⁹⁰.

Натомість нічого такого не знаходимо у русофільських виданнях. Перші реакції русофілів на найраніші твори молодого Франка помірковано позитивні – про нього пишуть як про перспективного, але поки ще маловідомого автора⁹¹. Ситуація міняється після революції в «Академічеському кружку». Про причини замовчування можна лише здогадуватися: як «кнігіліст», він підпадав під публічну анатему.

Треба зазначити, що русофіли не відкидали принципово українофілів від себе: на низовому рівні різниці не були принциповими, й нерідко одні

й ті самі патріоти працювали і в русофільських, і в українофільських організаціях. На «вищих поверхах» русофіли були готові інкорпорувати у свій національний пантеон Шевченка. Але ніхто з них не вважав за можливе ставити поруч Франка⁹².

З аналізу читацької публіки Франка випливає декілька висновків. Найпершим є надзвичайно успішний характер його літературної кар'єри: за 13 років після свого дебюту (1874 р.) він уже написав кілька творів, що мали всі шанси ввійти у літературний канон української літератури, незалежно від різниць естетичних смаків та політичних уподобань його читачів. Другий висновок повторює той, що був уже зроблений раніше на підставі статистики Франкових публікацій: Франкові вдалося міцно вкорінитися на двох читацьких просторах: русько-українському та польсько-українському. На тридцятому році життя Франко ще не набув слави «антипольського націоналіста», яка прийшла до нього у 1890-х роках після скандального розриву з польським середовищем. А отже, його культ міг би існувати не лише в українському, але й у польському культурному та політичному просторі. Нарешті, в русько-українському просторі він був активно присутній у двох із трьох антагоністичних таборів – радикальному і народовецькому. Така роздвоєність не додавала йому життєвого комфорту, проте мала і свої вигоди. Варто під цим оглядом порівняти засяг Франкового впливу на галицьке суспільство з тим, що його мали чільні радикали Михайло Драгоманов і Михайло Павлик чи провідний русофіл Іван Наумович. Для останніх трьох доступ до народовецьких видань був закритий. Натомість Франка народовці ніколи не піддавали повній анатемі. Їхня «Правда» не припиняла друкувати Франкові твори навіть коли його було ув'язнено, й у моменти найбільшого загострення стосунків для Франка двері залишалися відкритими.

Характерним є приклад таємного гуртка учнів Львівської академічної гімназії, до якого входив Осип Маковей. Ця гімназія була одним із головних осередків народовецького руху: її вчителі Юліян Романчук, Анатоль Вахнянин, Григорій Цеглинський разом із директором о. Василем Ільницьким були відомими народовецькими лідерами. Вони були тою «професорською клікою», що тримала у своїх руках керівництво народовецькими інституціями, разом із «Зорею»⁹³. Коли у гімназії за доносом о. Івана Наумовича було розкрито гурток, усі гімназійні професори стали на захист учнів. Тій обставині, що гімназисти підтримували стосунки з «чоловіком, котрий пахне соціалізмом, от як з Франком», народовці не надали значення. Вони представили перед владою справу так, щоб обілити

Франка й очорнити Наумовича. Розрахунок був простий: Наумовича вони вважали вже втраченим для національної справи, натомість із «Франка можна було ще зискати». У цьому їх переконували його раніші вагомні здобутки: переклад «Фауста» Гете та «Захар Беркут», збірка «Галицькі образки» та редактований Франком «Світ»⁹⁴.

Аналіз Франкової читацької публіки показує також певні межі його успіху. Ані ця публіка не була надто чисельною, ані Франко не був найпопулярнішим автором. Що з цього аналізу не можна побачити, то це того, як за такого досить обмеженого кола читачів Франко зумів так потужно вплинути на тогочасне освічене суспільство, і які далекосяжні наслідки міг мати цей вплив. Цим двом питанням присвячено два останні розділи цієї книжки.

Розділ 16
*Як Франко
став генієм*

«Обжаловани о державну зраду передъ судомъ».
Львівський судовий процес над русофілами 1882 року.

Серед оскаржених другий зліва сидить
о. Іван Наумович

Зеркало, 1882, №13, 1 липня, с. 100–101

Євген Олесницький писав у спогадах про кінець 1870-х – початок 1880-х років, що в тодішній Галичині не було чоловіка, що справляв би такий великий вплив на сучасну молодь, як Іван Франко. Склались на те різні обставини, але в першу чергу – його індивідуальність.

Знайомість із Франком вводила нас, молодих, зовсім в інший світ, його незвичайна на тодішній вік начитаність, його бистрий погляд на речі і строга, а дотепна критика сучасних відносин imponували молоді і єднали її біля нього.

<...> Спосібнішої і щирішої молоді не могла задовольнити і та українщина, яка панувала серед львівської громади і обмежувалась на слабеньких, чисто формальних і то дуже нечастих і нечисленних маніфестаціях. Школа Івана Франка навчила її інакше розуміти українофільство, показало справжній зміст його, а сильна, безпощадна критика Драгоманова поглиблювала його ще більше і викликала реакцію проти формального українофільства, яким проявлялось воно досі в Галичині.

Під тими впливами відбувалися у нас формація тих основ, на яких опісля оперли ми нашу працю і діяльність у дальшій житті»¹.

Подібні оцінки можна знайти в спогадах інших галицьких діячів українського напрямку, чиї гімназійні та студентські роки припадали на кінець 1870-х – початок 1880-х років². Звісно, можна припустити, що ці спогади писано під сильним впливом пізнішого Франкового культу, а тому вони грішать анахронічним перебільшенням. Але це не так. У цьому переконує листування між Франком і його молодшими колегами з першої половини 1880-х років: вони звертаються до нього як до свого «Мойсея», називають своїм генієм, порівнюють його з Шевченком тощо.

Цитовані спогади дають змогу досить точно уявити, як досягав Франко цих впливів на молодь. Ядром, довкола якого гуртувалася нова спільнота, була його бібліотека (принагідно згадаємо, одна з найбільших приватних книгозбірень у Галичині³). До інших засобів належало залучання молоді до числа авторів, кореспондентів, читачів і поширювачів його видань; організація наукової роботи, що виходила поза рамки університетських і гімназійних навчальних програм; нарешті, регулярні мандрівки молоді, першу з яких Франко zorganizував у 1884 р.

Ці спогади не дають, однак, можливості зрозуміти, звідки бралася у молодих людей бажання читати, писати, вивчати й подорожувати під Франковим проводом. Студентська активність поза головним колом обов'язків університетського та гімназійного навчання не є явищем буденним. Звичним для молоді було веселитися: ходити в ресторани, кав'ярні, заводити романи з дівчатами. Принаймні, позакурікулярної активності не було аж так багато у часи, що передували Франковим. Такі ситуації ставали правилом пізніше, у роки масової політики. Але перед тим не було прикладів, щоб молодь так групувалася навколо якоїсь хай навіть і дуже талановитої людини. Тому, обговорюючи впливи молодого Франка на сучасне йому суспільство, треба шукати мотивів і причин, що були пов'язані не лише з Франком, а й із самою добою.

Як стати генієм

Для зрозуміння причин Франкового успіху треба розширити контекст. Для цього скористаємося з результатів порівняльного дослідження, де на підставі вивчення біографій декількох сотень найвідоміших науковців і літераторів зроблено спробу вивести загальну формулу успіху. Її можна зрозуміти так: успіх «залежить від збігу деяких чинників, що стосуються рис характеру (інтелігентність, креативність, наполегливість тощо) й певних суспільних умов: Ньютон, Моцарт чи Шекспір ніколи не змогли би виявити свою геніяльність у примітивних культурах»⁴.

Немає сумніву, що Франко був надзвичайно обдарований багатьма талантами. Але вони не змогли би проявитися, або принаймні не зіграли би такої великої ролі, якби не відповідні суспільні обставини. Нагадаємо сумну долю молодшого Франкового брата Онуфрія, що також виявляв виняткову обдарованість, але не дістав життєвого шансу.

Для в'яснення Франкових шансів розглянемо біографію у пов'язаннях між мікро- і макрорівнями, тобто фактів особистого життя з ширшими суспільними чинниками. Цитоване дослідження говорить про декілька

суттєвих кореляцій між одними і другими⁵. Найпершим є походження з середнього чи вищого середнього класу. Цей чинник діє у випадку Франка: він народився в заможній ремісничо-шляхетській сім'ї. Соціяльне походження зіграло вирішальну роль у траєкторії його ранньої біографії, коли родичі вирішили віддати хлопця на навчання – нижчі класи, особливо селяни, рідко коли на таке спромогалися.

Цим же чинником можна пояснити долю Онуфрія Франка. Як і старший брат, він народився у сім'ї середнього класу. Та коли настав час учитися, померли його батько-ремісник і бабуся-шляхтянка, а матір-удову одруження з селянином понизило у соціальному статусі. Сім'я з ремісничо-шляхетської перетворилася на селянську, й Онуфрія повернули з науки в місті до праці у сільському господарстві.

Іншим чинником є гендерний: Франкові пощастило народитися чоловіком, а не жінкою. Жінки рідко коли ставали геніями. Цей чинник навряд чи є біологічним: велику роль відігравала різниця життєвих шансів чоловіків і жінок у патріархальному суспільстві. Це ще більшою мірою стосується галицького суспільства, де можливостей інтелектуальної кар'єри для жінки майже не існувало.

Якщо два попередні чинники діяли за Франка, то третій, релігійний, працював проти нього: коли йдеться про досягнення успіху, католики мали менше шансів, аніж протестанти, а протестанти менше, ніж євреї. Тут не місце пояснювати дію цього чинника. Обмежимося тільки до того, що шанси Франка як греко-католика були ще меншими, аніж коли б він був католиком. Ніде цей дисбаланс у його біографії не виступав так виразно, як в різницях у масштабах між польською і русько-українською культурною продукцією та читацькою публікою. Якби Франко замолоду вибрав польську ідентичність, то його життєві шанси були би кращі. Але він вирішив стати руським поетом, і тим більшого захоплення заслуговує його успіх.

Це рішення близько корелює з іншими чинниками: мотивація та непереборна воля. Людині, обдарованій вище від середнього рівня, мотивація та непереборна воля потрібні ще й на те, щоб, кажучи словами Айнштайна, переборювати сильну опозицію посередніх умів. На своєму шляху Франко змушений був переборювати таку опозицію понад міру – аж до того, що був підданий суспільному остракізмові. За свій суспільний успіх він постійно мусив розплачуватися своїм невлаштованим особистим життям.

Можна думати, що Франкова воля пов'язана з обставинами його дитинства. Дослідження показують, що дуже висока частка відомих історичних креативних постатей (в одній із вибірок, кожна четверта) втратили

в дитинстві хоча б одного з батьків. Втрата батьківської опіки змушує покладатися на власні сили. Як і в попередньому випадку, за свій суспільний успіх Франко мусив розплачуватися особистими трагедіями.

І, нарешті, віковий чинник: талановиті люди переважно добиваються успіху між 20 і 40 роками життя, сягаючи піку перед 40-річчям, а потім їхня творча активність поволі спадає. Хоча ця «крива успіху» є універсальною, пік активності може різнитися залежно від характеру діяльності. Вважається, що в поетичній творчості й у математиці її досягають найраніше, в інших природничих науках – пізніше, а найпізніше – в суспільних науках і гуманітаристиці. З цього огляду показова різниця в біографіях Франка та його однолітка Фройда: перший уже у 20-річному віці втішався популярністю, і до 30 року життя його вже зараховували до найвідоміших у краї людей, натомість до другого визнання прийшло аж у 40-річному віці.

Останній чинник указує на тісну взаємозалежність двох ключових окреслень Франка – «молодий» і «поет». Роль цієї взаємозалежності ще більше зростає, коли перейдемо від «об'єктивних» чинників до суб'єктивних, тобто до того, кого тогочасне суспільство ладне було визнати за геніїв. Історики ідей відзначають сильну трансформацію поняття «геній» із переходом від традиційного до модерного суспільства. Первісно воно виводилося з імені античного бога, який опікувався чи то окремою особою, чи цілим містом. Інші значення – талант, вищий від посереднього, і, відповідно, людина, наділена такими талантами – розвинулися пізніше, у добу Відродження і Барока. Просвітництво остаточно змінило баланс значень – від духа-опікуна до вродженого таланту й талановитої людини. З іншого боку, змінився й сам об'єкт застосування цього терміна: якщо раніше його застосовували до миропомазаних монархів, то тепер він поширився на митців, у тому числі – літераторів, і передусім – на поетів⁶.

Факт поширення терміна «геній» на поетів означав глибоку трансформацію їх суспільного сприйняття. До межі XVIII–XIX століть слово «поет» викликало в уяві досить непривабливий образ людини з не цілком нормальною психікою та поведінкою або ж брехуна («poeta mendax»). Головна функція поета була пов'язана з релігійними культами і життям двору: він був потрібний для церковних і двірських урочистостей, де мав виголошувати замовлені йому вірші. Щоб вижити, він мусив мати мецената, який йому ці вірші замовляв і за них платив. Перехід до суспільства «неаристократичного» змінив саме поняття поета і його функції. Це ставалося насамперед самого способу представлення поезії – не усний, а писемний, за посередництвом тексту, розмноженого друком. А разом

з тим стається трансформація «написаного»: література стає товаром, що підлягає законам ринку. Це дає підстави для професіоналізації фаху літератора у ХІХ столітті⁷.

З іншого боку, зростає суспільна вага цих текстів. Завдяки секуляризації освічених верств література стає заміником релігії: сфера літератури ніби сакралізувалася⁸. Відтепер література мала бути не просто засобом розваги і способом заповнити вільний час, а культурним явищем, покликаним виконувати важливу суспільну роль: визначати нові суспільні ідеали. Поетів починають сприймати як природних провідників суспільства. Поетичний геній робив їх нібито подібними до Бога й наділяв даром пророцтва. Навіть теологи готові були визнати за поетами цю роль. Поети, – писав один з них, – «проникають у правду богослов'я, рівно ж як філософії і фізики. Зі своєї вищої точки зору вони відкривають істини, котрі поки що перебувають поза горизонтом інших мислителів»⁹.

Початки цих змін пов'язують з ідеологією романтизму. Романтики не лише творили суспільне переконання про засадничу відмінність поета від інших людей, але й культивували її. Вони були певні, що поети не відображають, а творять реальність. Шелі називав поетів «невизнаними законодавцями людства», Гюго малював образ поета як пророка, що тримає у руці смолоскип і ним висвічує майбутнє. Образ поета як центральної фігури літературного та суспільного життя дещо потьмянішав у добу позитивізму. Однак у Центральній та Східній Європі традиції романтизму були особливо живучі – тут він був чимось більшим, аніж просто літературним напрямком. Навіть нове покоління, яке намагалось якнайбільше наблизити літературу до науки, й далі плекало стару концепцію «поета-пророка»¹⁰.

Зведення в одному семантичному полі термінів «поет – геній – пророк» творило нові значення. Дослідники літературного життя відзначають появу у ХІХ ст. архетипа «поета-політика» – особи, літературна творчість якої розпочинається в ранній молодості, а принісши славу, стає підставою для відігравання важливої суспільної ролі. Самих лише творів – хоч би вони були й геніяльні – для цього не достатньо. Творення літературного канону має багато спільного з канонізацією святих. Пророк мусив бути носієм високих моральних принципів. А оскільки особисте кожного життя поетів було далеким від моральної досконалості, у хід ішли певні суспільні стратегії, які б робили біографію поета достойною його пророчого дару. Головна з них була схожою до способу представлення житія святих і мучеників: моральне очищення через страждання¹¹.

Арешт, заслання, ув'язнення, рання смерть відігравали центральне місце у перетворенні поета у національного пророка. «Поет у в'язниці» став таким же стійким архетипом, як поет-геній, поет-пророк, поет-політик. Його прототипом став італійський поет і революціонер-націоналіст Сильвіо Пеліко. Ув'язнений Габсбургами у 1820 р., дванадцять років по тому він видав книжку «Моє ув'язнення» («Le Mio Prigioni») про своє перебування у венеційській тюрмі, де політичним в'язням, як і кримінальним злочинцям, вдягали кайдани на ноги й змушували тяжко працювати за хліб і воду. Для європейської інтелігенції ХІХ ст. не було нічого благороднішого, аніж постраждати у в'язниці за свободу. До того часу тюрма була «відкрита» для всіх, але перебування у тюрмі не перетворювало в'язня на героя: його вважали звичайним злочинцем. Від штурму Бастилії, а особливо від часів романтизму, тюрма стала центральним символом боротьби за особисту і суспільну свободу¹².

Треба думати, що на сході Європи поняття «поета-генія» відіграло більшу суспільну роль, аніж на її заході. Хоча Шелі називав поета законодавцем для людства, мало хто в Англії серйозно сприймав цю заяву. Серед народів Центральної та Східної Європи література великою мірою виконувала роль ерзацу політики – передусім політики національної ідентичності¹³. Тому для місцевої читацької публіки поет був харизматичним лідером, втіленням колективних прагнень народу, і не лише його твори, а й сама біографія ставали легендою. Прикладом може послужити посмертна слава лорда Байрона, поета і людини дії: незначна на його батьківщині, вона межувала ледь не з обожненням у слов'янських країнах. «Ніхто, вихований на польській літературі, не може позбутися образу поета як пророка», – писав Чеслав Мілош. Польський випадок можна вважати унікальним, бо тут сканонізовано як пророків аж трьох поетів: Адама Міцкевіча, Юліуша Словацького та Зигмунта Красінського¹⁴. Образ поета як натхненного божественними силами пророка, відповідального за духовну та моральну долю нації, був центральним поняттям, навколо якого конструювала себе російська література¹⁵. У кінцевому рахунку, потреба мати свого національного поета-пророка була пов'язана з ключовою проблемою ідентичності для суспільства у процесі змін: створення стійких форм соціальної організації шляхом вироблення системи суспільних мітів¹⁶. У випадку українського націотворення таку роль «поета-мітотворця» виконав Тарас Шевченко¹⁷.

Розвиваючись у силовому полі та у тісній взаємодії з польською, німецькою, російською та українською літературами, галицько-руська

література не могла оминати комплексу поета-пророка. У писаннях діячів русько-українського руху ХІХ ст. можна надібати один часто повторюваний мотив: очікування появи власного національного поета, «галицького солов'я». Його поезія покликана «воодушевити серця», послужити «поштовхом для смілих подвигів і невсипущої діяльності». Серед тогочасної інтелігенції поширена була віра, «що народ без поезії, без ідеалів приречений на жалюгідне існування і не доб'ється видного становища у світі». Від самого початку «національного відродження» й аж до останньої третини століття галицько-руська публіка не могла похвалитися жодним голосним іменем, який би своїми творами «порушив розум» і «притягнув серця». Чулися жалі, що в русинів немає власного Гомера, власного Шилера, Пушкіна і Міцкевича¹⁸, ані «хоть маленького Крашевського»¹⁹. Тогочасні лідери, як писав Корнило Устиянович, «не мали ані вищого погляду на речі, вищого польоту мислі – словом, ні один не був все-люблячим, все-обнимаючим, за все дбаючим генієм народним, на котрого би можна неначе на який образ дивитися, котрого би можна було за неоспорний авторитет узнати і сміло за ним іти, куди лише поведе»²⁰. Очікування національного поета прирівнювалося до очікування «Назорєя» – нового Ісуса Христа, без якого «не можливо підняти галицько-руське письменство до ступня, відповідного потребам часу»²¹.

До певної міри, ці психологічні потреби могла задовільнити поява у Галичині «Кобзаря» на початку 1860-х років. Ця поява привела до перших проб витворити культ Шевченка як національного русько-українського поета. Однак на межі 1870–1880-х років цей культ не вийшов поза середовище його творців, молодих народовців. Для не-народовців несприйнятним був «мужицький характер» його музи та еретичний зміст його творів. Решта хоча не противилася цьому культові, але й не поділяла його, бо вважала, що Шевченкова поезія не пасує добре до галицьких умов. У той самий час почали формуватися специфічно галицькі культу Маркіяна Шашкевича²², Михайла Качковського²³, Володимира Барвінського²⁴, але без більшого успіху.

Боротьба поетів

У кожному разі, коли Франко виступив на галицько-руську літературну арену, місце національного поета залишалося вакантним. І він дозрівав в атмосфері, коли багато охочих приміряли на себе цю роль. Франків гімназійний вчитель Іван Верхратський думав про себе як про найбільшого поета після Шевченка. Саме його, поряд із Федьковичем, вибрав Драгоманов, коли

пробував вивести у Галичині «нову породу» – народного поета, відповідно до зразків російської літератури. Верхратський не згодився прийняти цю роль, бо, за його словами, «не хотів класти огню під рідну стріху»²⁵. Коли Франко почав друкуватися у «Друзі», на його сторінках панував молодий Володимир Стебельський. На нього як на «винятково талановитого поета» покладали надії як українофіли, так й русофіли. Сам Франко вважав тоді Стебельського «одиноким обік Федьковича зорею на вбогій галицько-руським небозводі». Талант Стебельського так ніколи й не відкрився, може, через те, що він надто зловживав алкоголем²⁶.

Уже коли Франко добився слави як літератор, його суперником на поетичному полі був Володимир Масляк. Він і його сучасник Іларіон Грабович належали до того ж самого покоління і були улюбленцями власника «Зорі» Омеляна Партицького, який добачав у них великі літературні сили [41: 432]. Франко співпрацював із Масляком у народовецьких виданнях, але оцінював його переважно негативно. Масляк був салонним поетом, любив, як саркастично казав Франко, описувати «м'ясо» – фізичну жіночу вроду – «що таке воно рум'яне і біле, і м'яке, і пухке, і таке мало волосся, і такі очі, і такі руки <...>. А о тім, що те м'ясо не мало ні серця, ні мозгу, ні характеру, він і не згадає» [48: 380]. Для Франка поезія від недавнього часу перестала бути «забавкою неробів, а сталась великим ділом, горожанською службою», а спеціально для галицьких русинів – «часткою тої культурної поступової праці, до котрої ми всі покликані, до котрої ми всі рук прикладаємо» [48: 406]. Натомість від поезій Масляка і Грабовича віяв «реакційний, тісний і стухлий дух» рутенства, повний «ненависти до соціалізму і всяких інших ізмів» – дух, що його Франко вважав за провідний у народовецькому таборі у 1880-х роках [41: 478]. Не випадково провід Товариства «Просвіта» дав велику квоту на видання збірки поезій Масляка (1886) – натомість виключив Франка після судового процесу 1878 р. і не поновлював його членства аж до 1890-х років [49: 325–326].

Однак ані Верхратський, ані Стебельський, ані Масляк не могли зрівнятися з Франком у популярності. Жоден із них не відповідав уявленню про національного поета. Цей образ пов'язувався з безкорисливим служінням суспільним ідеалам, а служіння мало допроваджувати до страждань і переслідувань. Із цієї перспективи Франко мав тільки одного реального суперника – о. Івана Наумовича. Наумович писав вірші, і тривалий час (1849–1860) своїм віршописанням прагнув зробити літературну кар'єру, – але поетом він був, відверто кажучи, другорядним²⁷. Що підносило його в

очах публіки, то це його велика особиста харизма, помножена на досвід переслідувань. Високий, із довгим волоссям і бородою, у рясі, він виразно відрізнявся і від світської інтелігенції, і від звичних греко-католицьких священників, які стриглися і голилися. Наумович був обдарованим самоуком. Не маючи медичної освіти, лікував хворих гомеопатією. Про нього говорили, що він має магнетичну силу і лікує хворих покладанням рук. Окрім того, він захоплювався астрономією, садівництвом й одним із перших серед галицьких русинів зайнявся фотографією²⁸.

Наумович був авторитетом серед русинів насамперед завдяки своїй активній громадській діяльності. Йому належала заслуга у створенні першої просвітницької організації – «Общества имени Михаила Качковского». Коли Франко тільки починав свою кар'єру, Наумович уже втішався славою «Просветителя Галицкой Руси». Про велику різницю у їхній суспільній вазі промовляє така деталь: Третій з'їзд «Общества имени Качковского» (1876), обравши головою Наумовича, пропозицію львівських студентів Василя Давидяка та Івана Белея обрати Франка його заступником відхилив на тій підставі, що «г. Франко еще неизвестен»²⁹. На початку 1880-х їхні позиції вирівнялися. Зокрема, за ними обидвома визнавали винятково великі заслуги у справі просвіти народу³⁰. Що поставило їх на однакову, недосяжну для інших висоту – то це факт, що обидвоє постраждали «за ідею». Наумович був одним із головних звинувачуваних під час процесу «Ольги Грабар і товаришів», відсидівши в тюрмі майже півтора року, з грудня 1883 до серпня 1884 р.³¹ Про популярність Наумовича говорить факт, що при виході з тюрми його вітав великий гурт його прихильників, у тому числі селяни. Коли він з'явився на бенкеті галицьких русинів у Львові, зібрана там публіка підхопила його на руки і під спів «Многая літа» обнесла по цілому саду, де той бенкет відбувався. Присутні там селяни цілували йому руки і плакали від зворушення³².

Стосунки між Франком і Наумовичем можна охарактеризувати як особисте змагання двох харизматиків. Першим завдав удару Франко. У 1878 р. він написав сатиричну поему «Дума про Наума Безумовича». Вже саме перекручення імені Івана Наумовича мало неабиякий комічний ефект. Франко розвінчував образ Наумовича як руського патріота, показуючи його ультралояльну поставу до Відня, навіть більше – натякав, що ця лояльність не є безкорисливою («Безумович бере гроші, / А рутенці голосують» [3: 246]). Ця сатира, як й інша написана «на злобу дня» «Дума про Маледикта Плосколоба» (редактора «Слова» Венедикта Площанського), ходили по руках студентської молоді у Львові та на провінції. Вони були дуже популярними під час процесу «Ольги Грабар і товаришів».

Наумович ніколи не міг простити Франкові «Думи про Наума Безумовича». Це саме за його доносом почалося розслідування у справі таємного гуртка у Львівській руській гімназії: Наумович оскаржив Франка, що той ширить серед гімназистів соціалізм і атеїзм. Слідство над таємним гуртком сприймали як вираз боротьби двох політичних течій, «керованих двома найзавзятішими представниками їх, які вже й о тюрму зачепилися» – о. Іваном Наумовичем і Іваном Франком³³.

Змагання Франка і Наумовича допроваджували до антагонізму двох течій, які до того часу старалися уникати конфлікту. Характерно, що Володимир Барвінський у своїх статтях про «процес Ольги Грабар і товаришів» старався тримати м'який тон щодо русофілів, а Іван Наумович та Венедикт Площанський послали телеграму співчуття на смерть Володимира Барвінського. Хоча Наумович і був автором відомої заяви 1866 р. про те, що «ми не руські з 1848 р., ми справжні русские», однак від проголошення «російського ірредентизму» утримувався. Уміння говорити не договорюючи було характерними рисами русофільського руху, й Наумович добре володів цим мистецтвом. Його нерішучість виявилася, зокрема, в тому, що він майже за два з половиною роки – від початку своєї екскомунікації з греко-католицької церкви – не наважився перейти у православ'я. По наверненню на православ'я він покинув Галичину й у 1886 р. разом із сім'єю переїхав до Києва. Там його чекали численні розчарування. У листах до галицьких друзів він скаржився на бідність, на нових знайомих, яких обзивав «жуліками», на брак порядку, на молодь, що не має «ни веры, ни чести, ни чувства». «Бедная Россия, – писав він у листі до Корнила Устияновича у 1889 р. – При всем своем могуществе нельзя назвать ее великой, она не русская и Бог знает какая». Він не втрачав, однак, надій на її переродження: «Но Бог не оставляет ее. Он послал ей царя, который делает все, чтобы поставит ее высоко-высоко – переродит ее, сделать ее христианской, не казенно-православной»³⁴.

У Російській імперії Наумович жив на пенсію російського уряду. Нестримна натура, він зайнявся справою переселення руських селян на Кавказ, але в 1891 р. помер за загадкових обставин (підозрівали отруєння). Поховали його на Аскольдовій могилі у Києві³⁵.

Наумовичева смерть дала новий поштовх до творення культу. Апологети стверджували, що його вплив на своє покоління можна порівнювати з Шевченковим і Пушкіновим³⁶. У своїх виданнях для селян, казали вони, він «явился гениальным творцем той простонародной русской литературы, в которой не нашел себе равного во всем русском мире»³⁷. Таку оцінку

почасти поділяли й українофіли: хоча їх і дратувало його радикальне русофільство, вони вважали його визначним талантом, першорядним популярним письменником і високим духовним авторитетом³⁸.

В особливу заслугу Наумовичеві ставили його клич «Назад до народу». Так називався цикл його статей, надрукованих 1881 р. у «Слові». Головний їхній пафос полягав в оскарженні світської інтелігенції, яка з кар'єрних міркувань забуває про Русь й асимілюється у німецьку та польську культури. Тільки селяни, на думку Наумовича, зберегли свою руськість. Вона, серед іншого, проявляється в їхній інстинктивній симпатії до Росії та руської культури. У Галичині серед селян, твердив він, немає нікого, хто сказав би: «москаль чужий нам чоловік, і його язик нам чужий». Наумович не вірив, що коли-небудь прийде час, коли у Галичині скажуть: «Я не русській, я українець». Натомість він не сумнівався у великому майбутньому Росії. Свої надії він пов'язував найперше зі зміною курсу Російської імперії після приходу нового російського царя Александра III, який, повідомляли галицькі русофільські газети, виголосив заклик: «Назад к народным добродетелям – вон с западноевропейской порчею!»³⁹.

У статті Наумовича та цитованому вище листі з Києва виразно проступає головний набір ідеологем галицького русофільства: принципове антизахідництво, консервативність і наголошування на вірності східнохристиянській (православній) вірі, її вченню та обряду. Їхня уявна батьківщина – не Російська імперія, охоплена «западноевропейскою порчею», а «свята Русь», якої насправді немає, але яка неминуче має відродитися. Вони готові трактувати галицько-руську селянську культуру та селянську мову як один із виявів «руськості» – але вони проти України як секуляризованої західної моделі національного розвитку.

Того ж року у відповідь Наумовичу Франко написав статтю «Чи вертатись нам назад до народу?». Його критика спрямована не стільки проти русофільської орієнтації Наумовича, скільки проти його «назадництва» – тобто свідомого протиставлення себе суспільному прогресові (характерною є кличка, яку Франко придумав для Наумовича: «Рак Поступович» [3: 242]). Франко солідаризувався з Наумовичем там, де він критикує руську інтелігенцію за відчуження від селянства та закликає будувати нову політику, базовану на народних інтересах. У цій критиці він бачив повторення тих тез, котрі радикальна молодь виголошувала у 1878 р. Однак попри позірну схожість Наумовича і Франка розділяла ідеологічна прірва: якщо перший закликав інтелігенцію вернутися «назад до народу», то другий пропонував їй рухатися «наперед з народом». Для Наумовича

«повернути назад до народу значить: покинути раз назавсіди нам, синам і учителям східної, правдиво народної церкви, пройнятої наскрізь любов'ю, всі антихристиянські нахиби супроти правдивої Христової науки, занесені до нас чужиною». Франко критикував цю позицію як інтелектуальне божевілля, з допомогою якого Наумович, слідом за російськими панславістами, «хотіли б повернути Росію назад в допетровську – по їх думці, чисто руську – добу». Для Франка ліком на національні хвороби мав би бути рух уперед, задля якого треба пересадити на руський ґрунт, «мов чужоземну, але сильну рослину», головні здобутки західної цивілізації: «всі нові думки, нові ідеї, винаходки людського розуму, все, що прояснює людський світогляд, все, що йде до світла, вольности, щастя» – власне, всього, проти чого так гостро виступав Наумович, аж до «вільнодумства на полі економічнім» [45: 141–142, 146–149].

Дуель Франка і Наумовича була не просто боротьбою двох людей, пройнятих амбіцією стати «галицьким генієм». Кожен із них представляв свою модель розвитку галицько-руського суспільства, і ці моделі докорінно різнилися між собою. Якщо, однак, абстрагуватися від їхньої ідеологічної спрямованості, а брати під увагу масштаби читацької популярності одного і другого, то вони мали однакові шанси на перемогу.

Франко та його покоління

Виникає питання: якщо суспільно-політичні ідеали Франка і Наумовича були рівнозначними за своєю силою, то чому молодь вибрала саме Франка? Шукаючи відповідь, варто почати зі спроби відтворити колективну біографію людей, що визнавали Франка за свого «духового батька». Більшість із них були його однолітками або на 5–10 років молодшими чи старшими за нього (найстаршим був Остап Терлецький, який народився у 1850 р., наймолодшим – Кирило Трильовський, 1864 р.н.). І фізично, і соціологічно вони творили з Франком одне покоління. Критичне ставлення молодії генерації до ідеалів, що їх дотримувалися старші керівники русько-українського табору – не лише русофілів, але й українофілів, – дає підстави означити їхні стосунки запозиченою з російської літератури метафорою «батьки і діти» (метафорою тим доречнішою, що багато молодих людей із Франкового оточення свідомо моделювало своє життя, взоруючись на героїв Тургенєва та інших «прогресивних» російських письменників). Дебют цього покоління на публічній сцені був пов'язаний із революцією в «Академическом кружке» та першими соціалістичними процесами. Так

принаймні вважав сам Франко: «В середині 70-х років виступило у нас на сцену нове, наймолодше покоління, до котрого й я себе причислюю», – писав він у квітні 1886 р. до Елізи Ожешкової [49: 57]. Наступну поколіннєву зміну можна датувати кінцем 1880-х років: тоді з'явилася група т.зв. «молодих радикалів», які йшли набагато далі за Франка і скептично ставилися вже до його ідеалів⁴⁰.

Соціологи кажуть, що формування людської особистості відбувається в юності, у віці між 17 і 25 роками – саме у цей час молода людина відкриває свою ідентичність⁴¹. Проста арифметична операція дає змогу з'ясувати, що формативні роки «Франкового покоління» – людей, що народилися між 1850 і 1865 рр., – припадали на 1870–1880-ті. Для дальшої дискусії про роль Франка у реформуванні суспільно-політичного і культурного поля важливо визначити ключові моменти їхнього формативного досвіду.

Але перед цим варто зробити два застереження. По-перше, далеко не всі з Франкових ровесників у русько-українському таборі переживали цей досвід у той самий спосіб, що Франко та його оточення. Багато хто до Франкових ідеалів і переконань був наставлений байдуже чи навіть вороже⁴². Тому щодо Франкових однодумців правильніше було би вживати поняття не «покоління», а «група всередині покоління» (a generation unit) або «когорта». По-друге, схожий формативний досвід можна спостерігати і серед тогочасних молодих поколінь поляків і євреїв в австрійській Галичині та українців і росіян у Російській імперії. Спільні пережиття та спільні ідеали привели, серед іншого, до тісної співпраці Франка та його товаришів із польськими, єврейськими та російськими однолітками як у Галичині, так і поза нею. Тому «Франкове покоління» було водночас і вужчим, і ширшим поняттям порівняно з біологічним поколінням його русько-українських ровесників. Франка і його товаришів єднав не просто спільно пережитий досвід, а спосіб, у який вони реагували на нього.

Покоління, яке народилося у 1850-х роках, формувалося в атмосфері великих політичних змін на європейському континенті: об'єднання Італії та Німеччини, поразки польського повстання 1863 р. і балканських воєн, широкомасштабного реформування Російської й Австрійської імперій, появи Паризької комуни, Інтернаціоналу та революційного тероризму. На місцевому рівні це почуття пов'язувалося також із кардинальними змінами у способі існування найчисельніших груп галицького суспільства – селян, поміщиків, ремісників та євреїв – після ліквідації панщини у 1848 р. та останніх залишків антиєврейського законодавства, технічної революції тощо. Політичні прикмети 1870–1880-х років у Галичині – це запровадження

автономії й творення публічного простору. Безпосереднім досвідом у цьому процесі юнаків із Франкового покоління була колонізація освітньої системи, що припала на їхні гімназійні й університетські роки, а також праця у новостворених громадських інституціях.

У найзагальніших рисах цей досвід можна визначити як спільне, хоч і не цілком виразне відчуття, що старий світ добігає кінця, а новий твориться прямо перед їхніми очима. Київський громадivecь Олександр Кістяківський записав у щоденник на початку 1880-х років: «Нужно быть тупым, чтобы не видеть, что революция двадцать лет как началась и идет крещендо»⁴³. Поколінневу групу Франка і його товаришів якраз і визначало позитивне ставлення до цих змін. Це відчуття було наслідком пережитого й прочитаного. Як згадував Франко про атмосферу 1870-х – початку 1880-х років,

Соціалістичні ідеали розпалювали людей до фанатизму; при тім ті ідеї далекі були від тої критичности, якої набрали ся пізніше. Маркс (і то лише перший том [«Капіталу». – Я.Г.] був євангелієм, а те, чого не ставало в ньому, доповнювано фантазією, чуттям. Великий соціальный переворот мерещився всім на яві; Енгельс і інші західноєвропейські соціалісти пророкували його настання за 10 літ, а коли ті літа минули, переносили речинець на дальших 10 літ і т.д.⁴⁴

Віра в неминучість змін була пов'язана з обставинами особистого життя. За спостереженням соціологів, особливу схильність до екстремальних постав і радикальної ідеології виявляють ті еліти, які сформувалися внаслідок соціальної мобільності вгору чи вниз⁴⁵. У випадку Франкового покоління це була перша поколіннева група, яка заняттями і способом життя різко відрізнялася від своїх батьків. Певна частина – як Михайло Павлик – походила з самих низів. У більшості ж випадків молоді люди були синами греко-католицьких священиків, але самі священиками не були. Це добре помітно на змінах у керівництві головних національних організацій галицьких русинів: на зміну «попівському» етапові національного руху наприкінці 1870 – на початку 1880-х років прийшов т.зв. «професорський», представлений головно вчителями («професорами»), меншою мірою – адвокатами, що переймуть керівництво на початку ХХ ст.⁴⁶ Молодь, яка дебютувала у ці часи, чітко усвідомлювала зміни. У «Пропам'ятному письмі львівських богословів-народовців до Провідників народної партії» (1885 р.) його автори – група, яка підтримувала Франка у час його конфлікту з народовцями – писали, що «минули вже ті часи, коли попи, становлячи

одинокую інтелігенцію руску, були головними керманичами, провідниками народного життя. Правда, що тепер очі усіх звернені на світську інтелігенцію, як на верховодячу (іменно від часу першого народного віча), а на духовну як на вспомогаючу»⁴⁷. З появою нового покоління перервалася важлива традиція, що її можна передати словами пісні, співаної у стародавній Спарті: «Ми є тими, ким ви були, ви будете тими, ким ми є». У молодих людей 1870–1880-х років було відчуття, що вони будуть іншими. Тому вони називали себе напівжартома-напівсерйоз «новими людьми»⁴⁸.

Подібну тенденцію спостерігаємо й серед галицьких євреїв. Від початку 1880-х серед них більшає число людей із секулярними професіями. Часто ті, хто обрали нові професії, були синами рабинів⁴⁹. Нове покоління «поступових євреїв» відрізнялося від попереднього покоління галицьких єврейських просвітників однією підставовою рисою: вони не знали єврейської релігійної традиції й не поділяли поваги до старої єврейської культури⁵⁰. Їхні біографії відображали одну з головних тем в історії східноєвропейського єврейства – пошук нової ідеології у період швидких змін⁵¹. Франко проголошував суспільний етос свого покоління поетичною формулою: «Лиш боротись – значить жить». Це гасло майже дослівно перегукувалося зі словами молодого засимільованого єврея Вільгельма Фельдмана «Бути людиною – значить боротися»⁵².

Серед обставин, у яких проходила молодість нового покоління, на найперше місце можна поставити крайню бідність. Більшість із цих людей були провінціями. Навчання в гімназії та в університеті вимагало переїзду у більші міста і Львів, життя в яких – а особливо у галицькій столиці – було дороге. Допомогою були гроші або продукти з дому. Однак вони находили рідко і нерегулярно; їх брали з сімейних заощаджень, а вони у греко-католицьких священиків, а надто в селян, не могли бути аж такими великими. Тому студентська молодь проводила життя, гідне старожитних стоїків. Михайло Зубрицький у часи свого навчання у Дрогобицькій гімназії часто був голодний настільки, що його, зглянувшись, частували хлібом жебраки⁵³. Володимир Навроцький, навчаючись у Львівському університеті, цілими місяцями жив двома шклянками кави з молоком, користаючи з кредиту, що мав у віденській кав'ярні. Взимку він ходив у дірявих штанах та літньому піджаку і мешкав на квартирі, де за ніч вода замерзала на лід⁵⁴. Людвік Кживицький так описував навчання у Львові братів Дашинських: «Обидвоє жили в злиднях, і чай з хлібом, а на свята – булка, творили головний складник їхнього обіду. Поява м'яса, сира – то вже були дні святкові». У тих же спогадах він розповідав про дивну поведінку Анни Павлик під час спільної

прогулянки львівських соціялістів по Високому Замку у Львові: вона була надмірно збуджена і весела, аж поки знепритомніла. З'ясувалося, що вона вже кілька днів нічого не їла⁵⁵.

Для декого – як-от для Володимира Навроцького та Фелікса Дашинського – життя у злиднях завершилося хворобою та смертю у молодому віці. Іншим воно на все життя залишало відбиток на свідомості. Андрій Чайковський згадував, як він постійно задурював свій голод курінням цигарок. Після одного такого «сніданку» він зайшов у справах до Коссака, українського видавця, і застав його за обіднім столом, якраз коли він і його жінка їли свинину з капустою. Чайковського взяла люта досада на всіх, хто може їсти свинину з капустою. «Мені здається, що апостоли соціялізму перед написанням одної пролетарської статті поперед усього добре зголодніли і дивилися, як буржуї їдять такий обідець»⁵⁶.

Старші руські діячі замолоду також зазнавали голоду й злигоднів, але від Франкового покоління їх відрізняло те, що їхні почуття не сублимувалися у нову ідеологію, у цьому випадку – соціялізм. Для старших поколінь достатньо було християнства, яке пояснювало бідність і терпіння, до того ж в універсальних і морально привабливих категоріях. Для людей, які в юності читали Пушкіна, Міцкевича чи Шашкевича, «Бог ще жив»⁵⁷. На час дебюту Франка та його товаришів справи виглядали інакше. Дух вільнодумства, що ширився на Заході з часів Просвітництва, а особливо зміцнів із приходом позитивізму, привів до радикальної зміни інтелектуального клімату. Читання Бокла та інших позитивістів сильно захитало релігійний світогляд⁵⁸. Нове покоління було масово уражене релігійним скепсисом, агностицизмом, навіть атеїзмом. Михайло Драгоманов в «Австро-руських споминах» розповідав, як двоє київських громадян, Микола Зібер і Сергій Подолинський, їхали до Цюриха через Відень і завітали на вечірку до місцевого русько-українського студентського товариства «Січ». Серед присутніх було декілька греко-католицьких священників, депутатів Райхсрату. Голова «Січі» виступав із промовою, в якій, серед іншого, гаряче говорив про прихильність галицької молоді до «своєї питомої церкви». «Та то він бреше! – прошепотів на вухо Зіберові й Подолинському один «січовик». – Він такий же атеїста, як і ми з Вами! То він таке говорить тільки для гостей!»⁵⁹ Те ж саме спостерігалось у Львові на початку 1880-х років – багато старших руських гімназистів були «скритими атеїстами»⁶⁰.

Спільний досвід покоління можна визначити через літературу, яким воно зачитувалося й захоплювалося. Для «покоління 1860-х» – молодшого від «покоління 1848 р.», але старшого за Франкове –

таким досвідом було прочитання Шевченкового «Кобзаря». Незалежно від того, як вони ставилися до Шевченка потім – як до «українського пророка» чи просто одного зі слов'янських поетів, вони згадували перше прочитання Шевченка як подію, переломну в їхньому житті⁶¹. Для їхніх однолітків, українських патріотів із Російської імперії, Шевченко був уже *passé*. Вони зачитувалися російськими «прогресивними» письменниками – Герценом, Тургенєвим і Чернишевським. Це відрізняло їх і від покоління власних батьків, «людей 40-х років». Еволюція «синів» привела їх до різко критичного напрямку, що його назвали «нігілізмом». В українській версії він зводився до позитивізму у філософії та народництва у політиці. Як згадував Драгоманов, це покоління не мало «ні свого поета, який би виразив по-українському їхні спеціальні думи, ні романіста, котрий би вихопив з життя і запечатлів навіки типи нових українських людей у паралель героям романів Тургенєва, Чернишевського. Шевченко не міг уже одвічати усім ідеям, народившись у часи після його смерті: найлуччі його думи писані по-формам і ідеям 40-х, а поеми – так і 30 років. Ні біблійсько-революційний містицизм, ні ідеалізація козацької старовини Шевченком не могли вже володіти умами університетської молодіжі 60-х років»⁶².

Галицькі радикали мали подібний досвід – завдяки схожому соціальному походженню (як і галицькі радикали 1870–1880-х рр., чимало російських й українських нігілістів 1860-х рр. були «різничинці»⁶³) та спільним захопленням російськими прогресивними письменниками. Тому, як і для покоління Драгоманова, для Франкового покоління Шевченко не міг бути незаперечним авторитетом. Про це писав Франко, згадуючи про дискусії, що точилися у його оточенні в середині 1870-х років:

Тямлю ще дуже добре тоті блаженні часи, коли, бувало, зійдеться нас кілька гарячих патріотів-ідеалістів і почнемо широку бесіду про літературу, про її високі завдання і напрями, високі ідеали, котрі вона має вказувати чоловікові, про досконалість артистичної форми і про вплив, який має література на саму «передову» часть суспільности. Ми балакали голосно і гаряче, спорили о питаннях побічних та дальших, але, на головне, зо всім годилися, іменно на те, що вплив той огромний і благотворний, що ідеали тоті високі і завдання також високі. Правда, говорячи о таких високих матеріях, ми, крім Шевченка, не здибали нікого, кого б могли узяти за примір (та й Шевченко – кожний у своїй совісті – якось не підходив сюди, якось не «пасував», як гранчасте до круглого), – і для того звичайно ставили за примір писателів чужих – Гомера, Данте, Шекспіра,

Гете – т.є. таких писателів, про котрих знали, що вони – «великі», «генії», але не знали докладно, в чім лежить їх великість, в чім проявився їх геній». [26: 5]

Драгоманов був першим, хто взявся критикувати Шевченка за його «відсталість»⁶⁴. Ще гострішою була його реакція на клерикальну версію культу Шевченка, яку витворили у Галичині народовці⁶⁵. Йому вторив Павлик⁶⁶. Франкова критика не була ані такою систематичною, ані такою радикальною [див.: 26: 161–162]. Важливішою була інша його функція: він ніби дописував те, чого не було у Шевченка, пристосовуючи українофільство до нових умов. Для свого покоління він виконував таку саму функцію, що Шевченко – для попереднього. Ще за молодих років Франка порівнювали з Шевченком. Але для покоління 60-х це порівняння мало радше негативний характер. Один із його чоловічих представників о. Данило Тянячкевич писав у листі до поетеси Юлії Шнайдер:

Велика се сила, дитино, велика праця и талант неабиякий, в сім чоловіці! Але помимо того цілим взором Твоїм бути не може. Нема в нім чистого голосу народної нашої музи: він переходив окрему школу, служить окремій ідеї, правда дуже тепер змодифікованій – чим я тішусь невимовно, неказано, але Ти тою дорогою ити не можеш. Інші мусять бути Твої ідеали, инша пісня, инші студенти. Твоя школа народна пісня; твій вір: Тарас батько <...>. А бідного Мирона (Франка) аж мені жаль, що єго талант поетичний так звужений: єго поезії такі мучені, такі мучені, що аж жаль⁶⁷.

Для Тянячкевича «найвища поезія – се Бог! Найвищий утвор – молитва», а у серці Франка «загніздилася негация»⁶⁸. Юлія Шнайдер не дослухалася Тянячкевичевих порад. Вона порівнювала Франка з Шевченком у цілковито позитивному значенні:

Ти Тарасом полишений взяв стяг;
як він, ізріс ти під журби вагою⁶⁹.

Для молодих людей Франко став живим символом, на якого можна було експлікувати свої очікування. Він уособлював ті радикальні зміни, що припали на долю їхнього покоління, – а також виробляв і ширив ідеологію, котра трактувала ці зміни позитивно. Тим самим він заповнював дуже важливу нішу у психологічних потребах цього покоління.

Слова його пісень підносили, будили шану і дивний страх, що він один з недосяжних і недоступних велетнів духа, що його ідеї випередили покоління його сучасників <...>, – згадувала Юлія Шнайдер. – Ореол

революціонера-борця за ідею приваблював мене. Молода вільнодумна дівчина у своїм захопленні до літератури та революційних ідеалів бачила у ньому ідеал. Не признаний тоді ще офіційно провідником у літературі, він був для мене тим, хто виводить в поезію нову форму і новий зміст. А що в творах живе автор, в моїй уяві поставав портрет Франка. Гімн «Вічний революціонер» найкраще характеризував його постать та окреслював мені духовне обличчя сильного індивідуальністю Каменяра, який, порвавши коло темноти, показує людям новий шлях...⁷⁰.

Подібну думку висловлював тоді ж у присвяченому Франкові вірші селянський син, соціяліст Іван Максим'як:

Ти чарівнику воленьки і брацтва,
Котрого доти не спочинуть руки,
Уста і вочи, покі із жебрацтва
Не звільниш нас<...>⁷¹.

Що Максим'як і Шнайдер не були самотні в таких оцінках, показує ультимативна вимога підтримати видавничі плани Франка, що її русько-українська молодь висунула до народовців наприкінці 1885 р. Один із авторів ультиматуму Богдан Кирчів писав Франкові про сам ультиматум та про його обговорення на зборах провуду народовців:

<...> було там [в ультиматумі. – Я.Г.] де що дуже діткливе для наших старців; сказано було, що вони виелімінували та відсунули від народної роботи «наших найгеніяльніших людей» [мається на увазі Франко. – Я.Г.]; наші найбільші, найспосібніші люде стоять нині за нашими дверима – блуканина, путаниця без кінця – и таке инче.

<...> Факт-фактом – наше пропам'ятне письмо загрязло нашим украинофильським кацапам в горлі і давить их до тепер. Вп. Цеглинський мав сказати, щоб не провоковати молодіж, бо ця молодіж може впасти в рамена таких Франків и обмотатисть в его сіти! Бідний кацап! Як жеж я его жалую! Як жеж вони страхають ся Вашого червоного волосся! Ну-хай собі говорять, а молодіж чи вона в сіртуках куцих, чи ярасистих тогах чорних [тобто чи студенти світських факультетів, чи студенти-богослови. – Я.Г.] вже ж таки не піде за паном Ц[еглинським], хочби его голова 20 разів більше була блискуча – ясна – лиса!

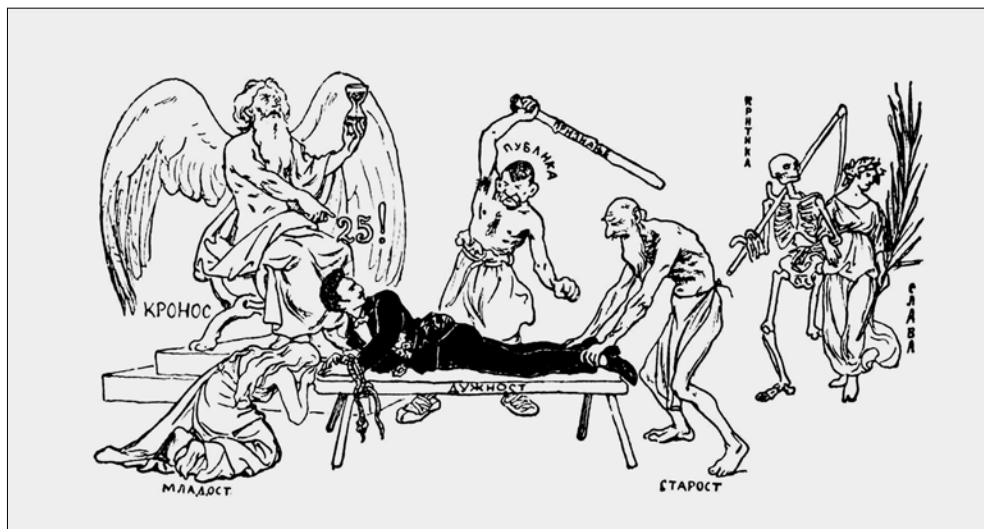
Факт-фактом, що між старшими а молодшими закроив ся нині дуже виразно роздор – и небавком – будуть наши кацапи – як билинонька в поли! И коли Ваші Кореспонденції в «Крај-у» викликували (№ 19 и 20) на Бесіді анатемізуючі Вас оханя – то за дверима в [Академичному] Брацті били брава Вам и оплески!⁷²

Кирчів висловлює захоплення Франком у таких самих квазірелігійних термінах, що й Юлія Шнайдер. «Чейже виведети нас, – звертається він до Франка – из сеї духоти, як Мойсей Израїла из дому роботи»⁷³. У цьому листі привертає увагу ще одна обставина: Кирчів обзиває народовців – а найперше головного Франкового критика Цеглинського – «українофільськими кацапами». Цим самим він створює враження, що між молодими і Франком, з одного боку, та старшими українофілами, з другого, пролягає ціла пропасть: останні навіть не є українцями.

І, нарешті, остання промовиста деталь про впливи Франка на молодь: на бік Франка став навіть рідний син Наумовича Володимир, студент львівської гімназії. Разом з іншими гімназистами він позичав книжки з його бібліотеки і брав участь у дискусіях, що тривали на Франковій квартирі з вечора аж до ранку. Під впливом Франка Наумович-молодший написав реферат для «Дрібної бібліотеки». Саме він запросив Франка до гуртка з доповіддю про Дарвіна, і Франків виступ викликав найгарячішу дискусію за всю коротку історію існування гуртка⁷⁴.

Франко переміг у полеміці з Наумовичем. У другій половині свого життя він боротиметься з набагато серйознішими суперниками – Шевченком і Міцкевичем. Ставка цієї боротьби буде інша: не впливи серед сучасників, а місце у пам'яті майбутніх поколінь. Але це вже тема іншої розповіді.

Розділ 17
*Пророк
у своїй вітчизні*

Анонімна сербська поштівка кінця ХІХ ст.,
що в алегоричній формі зображає долю
молодого поета

Зберігається в архіві Івана Франка
Wien, 1997, с. 44

Сила літературного генія

Щю ж розповідь годилося б закінчити міркуваннями про те, якими могли бути довготривалі наслідки діяльності і творчости молодого Франка. Щоб уникнути спекуляцій, звернімося до тогочасних джерел, передусім – до листування, щоденників і мемуарів – тих документів доби, що передбачають найбільшу міру відвертості. Почнімо зі спогадів Корнила Устияновича, надрукованих у 1884 р. У перші роки після запровадження автономії та полонізації краю, розповідав він, у галицько-руському таборі запанував загальний песимістичний настрій: «Не наша сила, не наша сила»; «Не наша сила, спасаймося». Під впливом цього настрою Устиянович виїхав на провінцію, і з таким самим тяжким почуттям через дев'ять років, ближче до середини 1880-х рр., приїхав до Львова. Там його висміяли приятелі: «Та ж ти зовсім не знаєш, що за тих дев'ять літ, як тебе тут не було, зробилося!».

І се у Львові, неначе у головній квартирі, переконався я, що наша справа по цілій лінії поступила бисто наперед. Поступила она на легальній дорозі, поступила не безплідними демонстраціями, не самим ворогованням против ляхів або правительства, а витревалою працею людей таланту і пожертвовання. Старанєм наших людей прийшли ми вже до того, що майже всю науку світа можемо діставати в язиці ріднім. Підховались нові літературні таланти, появилися повісті, яких у нас ще не було («Воа Constrictor» Ів. Франка), зросла драматична словесність, збагатіла наша музика, словар Євгенія Желехівського виказує богатство нашої мови. <...> Я переконався, що єсть нам чим похвалитись, єсть ким повеличатись, єсть кого ушанувати¹.

Про подібні позитивні зміни розповідав у 1886 р. Олександр Кониський. Як і Устиянович-молодший, він застосовує для оцінки зрушень часову перспективу:

В 1860-х годах трудно, даже невозможно было во Львове справиться с одним русинским языком приезжому, не знающему польского или немецкого языка; на вопрос, обращенный к поляку или еврею по-русински, вместо ответа к вам поворачивались спиной, и если удостаивали вас услышать: «*nie rozumieję po rusku*», то это уже было большой вежливостью. В домах русского духовенства во Львове не иначе велась беседа, как на польском языке. За 15 лет все изменилось; через всю восточную Галичину вы пройдете с одним малорусским языком. В столице Галичины вы услышите и в домах и в публичных местах – ресторанах, садах, лавках – русинскую речь. Помещение лучших русинских редакций газет, клуба (бесіди) и т.п. вам укажет каждый. В самом сейме, вместо прежних криков «*nie ma Rusi*», уже услышите из уст поляков, правда, не очень многих: «*Ruś żyje*» и советы узнать, изучать литературу русинов и считаться со справедливыми требованиями русинов»².

Травелог мандрівника з Російської імперії фіксує те, чого нема у спогадах Устияновича-молодшого, а саме – зміни у галицькому селі:

«Вся Галичина – страна земледельческая, а в особенности восточная ее часть, смежная с нашим юго-западным краем. На первых шагах вы не можете не заметить, что сельскохозяйственная культура здесь гораздо выше, нежели у нас; села строят опрятнее, чище, веселее, как-то свободнее. Зайдя в хату и поговорив с крестьянами – заметите в их домашнем быту некоторые, хотя и элементарные еще, признаки европейской культуры и просвещения; каждый «мужик» отчетливо и сознательно скажет вам, какой он веры и национальности; он знает своих львовских борцов за права народа; он знает даже двух-трех лучших русинских писателей.

Теперь Галичина покрыта читальнями, несмотря на всяческое противодействие и стеснение со стороны низших польских чиновников и жандармов. Надо видеть читальню на месте, надо побывать в ней, чтобы понять и оценить ее значение в смысле противодействия ополячению и окатоличению русинов! В праздники читальня полна народу; идут и неграмотные. Среди благоговейной тишины один читает и комментирует. После чтения идут разговоры по поводу прочитанного, и, наконец, хоровое пение: «Ще не вмерла Украина», «Мир вам, братья» и «Молитву». «Молитва» появилась только в 1885 г.; это собственно небольшое стихотворение.

«Боже Великий Единый,
Русь-Украину храни!
Волі і світу промінням
Ты ей осіни...»³

Навіть якщо ці подорожні записки грішать перебільшенням (сумнівно, чи *кожний* «мужик» знав, якої він віри і національності), вони суголосні зі спогадами Устияновича у тій частині, коли говорять про великий перелом середини 1880-х років. Як й Устиянович, Кониський пов'язує позитивні зміни з тим, що руська мова і література набула такої самої гідності, що й німецька і польська – зокрема, вона ввійшла в публічний простір як міста, так і села. Франко присутній у цих свідченнях менш чи більш імпліцитно: у спогадах Устияновича – як одна з тих осіб «таланту і пожертвування», «витревалою працею» яких здобуто вирішальний перелом, та як автор повістей, «яких у нас ще не бувало»; у записках Кониського – як один зі «львовських борців за права народа» та «лучших русинских писателей», про яких знають руські селяни.

На середину 1880-х років у Галичині українофільська орієнтація почала брати гору над русофільською. Це не була ще остаточна перемога. Але це був початок зміни в загальному балансі сил різних національних орієнтацій у руському таборі. У науковій літературі існує декілька її інтерпретацій. На думку Івана-Павла Химки, вирішальну роль відіграв зовнішній політичний чинник: після судового процесу 1882 р. влада піддала русофілів переслідуванням⁴. Цим поясненням не можна легковажити. Справді, русофіли так і не змогли отямитися від тяжкого морального та фізичного удару, якого їм було завдано на початку 1880-х років – хоча де в чому (як-от у розбудові мережі читалень) їхня перевага зберігалася аж до початку ХХ століття. Проте як контраргумент можна навести історію Франка. На середину 1880-х років він зазнав більше репресій, аніж Іван Наумович чи будь-хто з русофільських лідерів: його ув'язнювали двічі, він був підданий суспільному ostracismu, його видання регулярно конфіскували, а сам він тривалий час був під наглядом поліції. Однак течія, яку він уособлював, не втратила своєї динамічності.

Інше пояснення пропонує Павло Магочій. Причину перемоги українофільської орієнтації він бачить у тому, що українофіли мали на своєму боці «силу літературного генія» Івана Франка. Франкові своєю творчістю вдалося показати, що українська мова є життєздатним знаряддям вираження всіх аспектів інтелектуального життя⁵. Таке пояснення підкреслює важливий аспект національного руху «недержавних народів», де мовне питання відіграє особливо важливу роль інтеграційного чинника. Однак ця інтерпретація не враховує того, що поняття «геній» у ті часи визначалося не лише кількістю і якістю літературної продукції, але ще й суб'єктивними чинниками. Відповідно до них літературним генієм міг вважатися не лише

винятково плодовитий і дуже талановитий Іван Франко, але й о. Іван Наумович, котрий уступав Франкові й в одному, і в другому.

Що для інтелігенції?

Порівняння між Франком і Наумовичем у попередньому розділі наштовхує на ще один фактор: важливим було не лише якою мовою писано ті чи інші твори, але й яким було їхнє послання. Різницю між молодим Франком і його попередниками добре видно з пародії, яку він написав на вірш Івана Гушалевича «Де єсть Руска Вітчина?».

Іван Гушалевич

Де єсть Руска Вітчина?

Де єсть Руска Вітчина?
Де пшениці, ячміна
И де жита єсть досить
Куди голод не гостить
На на на на на на
Ой там руска Вітчина!

Де молоко, медъ тече,
Ліс, діброва, луг цвіте
Там де гори, долини
И тучний скот пасе
На на на на на на
Ой там руска Вітчина!

Там єсть з чого шаблюки
Уклепати на врага,
Ой там і сіль єсть своя
Нею солить чужина
На на на на на на
Ой там руска Вітчина!

Де Сян, Дністер і Буг реке,
Порогами Дніпро трясе,
Де широкі суть степи,
Де гуляють козаки
На на на на на на
Ой там руска Вітчина!⁶

Іван Франко

Де єсть руська вітчина?

«Де єсть руська вітчина?
Де пшениці, ячмена?
І де жита єсть досить,
Куди голод не гостить?»
Ой, ні-ні! Ой, ні-ні!
Зовсім в іншій стороні.

«Там, де воля, власний суд,
Де науки все цвітуть,
Де в достатку кожний стан,
Кожний в своїй хаті пан?»
Ой, ні-ні! Ой, ні-ні!
Зовсім в іншій стороні.

«Де ж та руська вітчина?»
«Де всі п'яні без вина,
Де голоден оре хлоп,
Де всі смирно хилять лоб».
Ой на-на! Ой на-на!
Там-то руська вітчина.

«Де плює на правду лож,
Де пророком стати мож
Без знання і без ума*,
Хоч ще й видержки нема».
Ой на-на! Ой на-на!
Там-то руська вітчина.

* Натяк на Наумовича (Франкового Безумовича). – Я.Г.

«Де незгода з давніх пор,
Б'ються лиш за “ь” та “ъ”^{*}
Де безладний блудить мир,
А хто сліп, той проводир.
Ой на-на! Ой на-на!
Там-то руська вітчизна».
[3: 276–277]

У цій пародії «Русь» виступає символом відсталості, бідності і соціальної несправедливості. Франко повністю десакаралізує «Русь», виставляючи на сміх її позірні багатство й велич і навіть пишучи назву «руська вітчизна» з малої букви. Цьому образу Франко протиставляв «Україну» як образ майбутньої вітчизни. Це протиставлення не обов'язково відчитувати у контексті протистояння між українофільською та русофільськими орієнтаціями. Гушалеви́ч написав свого вірша, коли був близьким до українофільства, і його «Русь» сумісна з «Україною» (нагадаємо, саме йому належить авторство терміну «Русь-Україна»). З іншого боку, образ України як консервативної утопії не був чужим й українофільському рухові. Його розвивав один із найбільших українофільських авторитетів Пантелеймон Куліш, котрий у 1880-х роках намагався впливати на розвиток подій у галицько-руському таборі й навіть підпорядкувати собі Белея та інших радикалів⁷. Критикуючи Наумовича і Гушалеви́ча, Франко так само не щадив острот в адресу Куліша за його образ «хутірної України» [26: 161–179].

Оригінальний внесок Франка в українофільський рух полягав у розширенні його ідеологічного репертуару – зокрема у творенні образу України, суголосного з новими віяннями доби. Франко створює враження, що перемога цього образу неминуха. З цією метою він описує її майже в природничих категоріях, порівнюючи її то з весною, то з бурею, то з могутнім дубом. Вона є символом найвищої лояльності. Але лояльність до неї є співмірною з універсальними цінностями, з боротьбою *всіх* пригноблених проти *всякого* гніту:

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректися власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
Я божую її подобу
Згубити з серця, мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

^{*} Треба читати: «ір» та «йор». – Я.Г.

І чи ж перечить ся любов
Тій другій а святій любові
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окуви?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Україно! [1: 83]

У русько-українській літературі до появи Франка образ України найвиразніше представлений у творчості Шевченка. Однак у парадоксальний спосіб у Шевченка є Україна, але ще немає українців. Його ідеологічна батьківщина залишається малозаселеною – роль її населення виконували, як і в народній творчості, зміфологізовані козаки. Франкова ж концепція України густо заселена «новими людьми при роботі» – свідомими селянами, інтелігенцією, жінками, робітниками. Вона є радше соціальною, аніж етнічною категорією. Його принагідні висловлювання на цю тему показують, що за певних обставин «горожанином краю» могли бути навіть галицькі євреї. Головним критерієм приналежності до Батьківщини за Франком є не факт народження чи власність на землю, «а тільки почуття солідарності з народними ідеалами та праця для їх здійснення» [*Мозаїка*: 328]. Вимога «солідарності з народними ідеалами» настільки розмита, що її неможливо застосувати як сенсовний критерій. Вона імпліцитно передбачає існування суспільного авторитету, котрий вирішуватиме застосовність цього критерію у кожному конкретному випадку. Очевидно, що такими авторитетами мають бути люди, котрі самі пропонують цей критерій – тобто «поступова» інтелігенція.

Франків образ України дуже подібний до християнського Царства Божого: щоб потрапити до нього, треба пережити навернення, на ділі засвідчити щирість своїх переконань і перейти через Страшний суд – революцію, яка остаточно відділить праведників від грішників. Через цей суд можуть пройти й русофіли – за умови, що покаються й почнуть посправжньому любити «свій люд» [2: 332]. Однак Франкова пропозиція до русофілів залишалася пустим звуком. І річ тут не в національній орієнтації. Як уже згадувалося, русофіли не відштовхували принципово українофілів від себе, як і старші прагматично налаштовані українофіли нерідко уникали різкої критики русофілів. Зрештою, Гушалевицева батьківщина в його вірші відчитується як «Русь-Україна». Покладений на музику, він як один із неофіційних руських гімнів був однаково популярний і в русофільських,

і в українофільських домах. А іншу його поезію – «Мир Вам, браття» – співали в сільських читальнях, якщо вірити цитованому тут Кониському, разом із «Ще не вмерла Україна». Що відрізняло Франкову батьківщину від батьківщини русофілів і частини українофілів, то це її радикальне соціальне спрямування. Показовим є приклад Филипа Свистуна, одного з чоловічих русофільських ідеологів: він був готовий визнати Шевченка народним поетом, однак був категорично проти нігілізму, якого пов'язував із Драгомановим та його учнями:

Мы еще не раз услышим о попытках водворения его [нігілізму. – Я.Г.] у нас, но, даст Бог, мы, крепко стоя при церкви и народности, отразим все покушения людей, потерявших всякое чувство благороднейшее и мечтающее об <...> убийствах⁸.

З писань Филипа Свистуна можна зрозуміти, чому українофільство Франкового типу було принципово неприйнятне для ідеологів русофільства. Вони могли його терпіти як літературний рух у рамках загального все-слов'янського національного пробудження: спробу писати мовою простоліуду можна було вважати курйозом або помилкою, але врешті-решт українофільство збагачувало загальноруську культуру. Врешті-решт, подібну формулу – українська література як частина загальноруської, разом із білоруською та російською – пропонував сам Драгоманов у 1870-х роках у своїх писаннях, друкованих у Галичині. Для нього відділяти «руських» (українців) від «русских» (росіян) було таким самим безглуздом, як у Франції «франків» від «французів». Тодішнім русофілам, однак, категорично не підходила інша формула Драгоманова: суміщати «гарячі чувства до народу» з пропагандою «європейських передових ідей» – так, як це було характерно для «поступової» російської літератури⁹. З їхньої перспективи, ширення реалізму і позитивізму було рівнозначно замаху на самі підстави русофільства, яке бачило себе як консервативний рух із сильною релігійною основою¹⁰.

Цю ж думку, але у поетичній формі, передав Іван Гушалевич у 1879 р. Пішовши за молодими «лжепророками», праведний русин, твердив він,

Навѣрно б несчастливимъ стался,
Изгнанникомъ земли родимой,
Стоя над пропастью глубиной¹¹.
(Курсив мій. – Я.Г.)

Процитований вірш вийшов у другому томі збірки поезій Гушалевича 1879 р., зразу ж після процесу над русько-українськими соціялістами.

Його філіпiki були спрямовані супроти Франка, Павлика, Терлецького та ін. радикалів-українофілів – він називав їх не інакше як «изменниками», котрі сіють «ненависть, злость и лжи ночнии / И споры межъ народныхъ слугъ», і накликував на них «голодныхъ змій, скорпьионовъ бичи», «громы», «огни геены», «всѣ адскіи мученья»¹².

Задля унаочнення того, що вислови Свистуна і Гушалеви́ча не були поодинокими випадками, а виражали певну тенденцію, наведемо ще одну цитату – цього разу з русофільського поета «Владимира из ущелій Карпат» (Євгенія Фенцика). Він відмовляв «нігілістам» права вважатися «синами Русі»:

Нет, Вы не сыны народа
Русского, он чужд для вас.
Росс забыть не мог бы Бога.
Русским свят небесный глас.

Растерзать иль изувечить
Хочете вы мать свою,
И сделать калекой вечной
Сто миллионную семью.

Вы требуете свободы,
И съ револьвером в руках.
На своих, на мать – уроды!
Смерть наводите и страх.

Русь свята и все Славянство,
Вся родимая семья
Изъявила громко, гласно,
Что вы все враги ея¹³.

Зіставлення Свистуна, Гушалеви́ча і Фенцика показує ще одну найрадикальнішу точку розходження між ними та молодими лівими українофілами. Ця точка є революційний терор («свобода с револьвером в руках»), що не зупиняється перед царевбивством. Батьківщина русофілів була погано означувана географічно. Але вона була чітко персоніфікована в особі «доброго монарха» – австрійського цісаря чи російського царя. Революціонери, влаштовуючи замах на миропомazanого монарха, цілилися у саме серце русофільської батьківщини. Натомість для молодих соціалістів царевбивство було не лише цілком виправданим, але й бажаним актом: без нього неможливо наблизити царство свободи. У своїх «Тюремних сонетах» Франко уславляв найвідоміших російських царевбивць – Каракозова, Сою (Соф'ю Перовську) – і закликав своїх читачів відомстити їхні муки:

«Не м'якніть без часу! Гартуйте сили!
Гоніте звіра, бийте, рвіть зубами!» [1: 172]

Один із Франкових епігонів Іван Максим'як звертався до своєї поетичної музи у такому ж тоні:

Ти та свята, мов бог єдиний,
Огненним словом неупинно
За правду гукаєш: Бий, ріж
Мордуй побожних кровопивців
Зривай престоли! І царевбійців
Що жизнь свою за волю посвящали
Ти щирим словом восхваляєш!¹⁴

Що для селянства?

А що міг пропонувати Франко селянству? Чесно кажучи, окрім соціальної демагогії, небагато. У своїх віршах він удається до одного з улюблених образів в українській літературі після Шевченка – порівняння України, великої батьківщини, з ланом, на якому працює селянин. У Франка цей селянин – наймит, який «з тужливим співом оре / Те поле, оре не собі», «що поту лле потоки / Над нивою чужою». Але ця нива стане його, коли прийде буря – революція.

Він побідить, порве шкарлущі пересуду –
І вольний, власний лан
Ти знов оратимеш – властивець свого труду,
І в власнім краї сам свій пан! [1: 60–62]

Образ України як земельного лану має у Франка виразне соціалістичне забарвлення – це є поле, здобуте солідарними зусиллями й оброблене колективною працею.

Я думав про людське братерство нове,
І думав, чи в світ воно швидко прийде?
І бачив я в думці безмежні поля:
Управлена спільним трудом, та рілля
Народ годувала щасливий, свободний.
Чи се ж Україна, чи се край мій рідний,
Обдертий чужими і світом забутий?
Так, се Україна, свободна нова!
І в мойому серці більш втишувавсь лютий. [1: 186]

Цей поетичний образ навряд чи міг будити селянську уяву. Пов'язання нової батьківщини з революційними перетвореннями могло викликати здоровий селянський скепсис. Франко пізніше згадував, як він розповідав старшому господареві Яцку Запарнюку, одному із найактивніших селян-радикалів, про теорію колективного землеволодіння. «Старий задумався твердо, – писав Франко, – слухаючи моїх слів, а далі, усміхаючись злегка, говорить: «Так, паночку, се було би дуже добре для лінивих людей!»¹⁵.

Галицькі радикали пересвідчилися в цьому пізніше, у 1890-х роках, коли дістали змогу вести свою пропаганду відкрито і легальними методами. Після короткого часу їхньої популярності в окремих повітах почалася зворотня хвиля. «...Темних хлопів приєднано до національної справи надією на матеріальні інтереси. Се була демагогія на великі розміри... – писав Вячеслав Будзиновський. – Зискаючи хлопів під національний прапор, бо він дасть матеріальні користи, пропагандисти національної думки тим часом самі дали хлопів право покидати сей прапор в тій хвилі, коли він став приносити матеріальні втрати, і коли користі могло дати лише хрунівство [перехід на бік противника заради матеріальних інтересів. – Я.Г.]»¹⁶. Такий поворот у розвитку подій змусив радикалів шукати новий спосіб аргументації своїх поглядів – із покликанням на історичну традицію. Підказку дав їм русофіл Осип Марков: «Агітуючи вашою економічною програмою, одночасно популяризуйте історію. Тоді розпалений вами огонь не буде солом'яний»¹⁷.

Під цим оглядом у творчому доробку молодого Франка один твір вартий особливої уваги – історична повість «Захар Беркут» (1882). Вона, як ми знаємо, була популярна серед селян, і не дивно: це була добра розповідь, та ще й про історію тутешніх країв і події, «пам'ять» про які жила в усній традиції. Сюжет переплів народні перекази про витоПЛення монгольської орди у Карпатах із реальними подіями (похід монгольського війська під проводом Пети у 1241 р.). Але Франко не був би Франком, коли б не скористався історичними фактами «для вочленення певної ідеї в певних живих, типових особах» [16: 7; див. також 16: 481–482].

Цією ідеєю є «громадство» – слово-новотвір, що в контексті твору звучить як синонім до західноєвропейського «соціалізму» (нагадаймо, що Драгоманов і Павлик нав'язували назву журналу «Громадський друг» до Паризької комуни). Повість оповідає про похід монгольського війська через галицьку землю. Лише одне-єдине гірське село Тухля чинить опір завойовникам. І тухольці перемагають, заманивши монголів в улоговину, а потім затопивши її – перемагають не так хитрістю, як силою

своєї зорганізованості. У них живе дух бунту і непокори будь-якій владі над ними. Вони визнають лише одну владу – владу власної громади. Уособленням цієї влади є місцевий знахар Захар Беркут, сивий 90-річний старець – найбільший авторитет серед селян і поважаний усіма громадський провідник. Замолоду він довгі роки ходив від одного до другого знахаря, «по горах і по долах», заким навчився лікувального ремесла. Він був і в Галичі, тодішній столиці Червоної Русі, був навіть у Києві, і всюди бачив одне: як руські князі та бояри нищать громадські порядки по селах, щоб опісля перетворити роз'єднаних селян на своїх невольників і слуг. Але у цих мандрах Захар Беркут багато наслухався про громадські порядки у північній Русі, в Новгороді і Пскові, де немає влади князів, про добробут і розквіт місцевих людей. Ці розповіді запалили у його душі одне бажання – «віддати ціле своє життя на поправу й скріплення добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині» [16: 41].

Головним антагоністом Захара Беркута є не монгольські воєначальники, а місцевий боярин Тугар Вовк. Під приводом захисту місцевості від чужих племен він перебирає навколишні землі під свою владу і власність і тим загрожує свободі та достатку тухольців. Коли надходить час стати супроти монголів, Тугар Вовк переходить на бік ворога, сподіваючись їхньою силою зламати опір селян. Інтригою сюжету є любов між сином Захара Беркута Максимом і дочкою Тугара Вовка Мирославою. Мирослава стає на бік свого коханого та його батька, навчає селян воєнних хитрощів і тим сильно спричиняється до їхньої перемоги.

У фіналі монгольське військо гине разом зі зрадником Тугаром Вовком, а Захар Беркут благословляє шлюб Мирослави і Максима. Радість перемоги затрує тільки те, що 90-річний старець відчуває близьку смерть. На смертному одрі він звертається до односельців, і це прощальне слово варто навести тут повністю: воно вочевидь є Франковим програмним ствердженням того, якою має бути батьківщина для селян:

« А тепер діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога – велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один з всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був останній удар на нашу громадську твердиня, що за ним підуть інші і

вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх заbagів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ошадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!» [16: 154]

На перший погляд, передсмертна візія Захара Беркута – це ще одна ідеологічна утопія інтелігента, написана для інтелігентів. Її вкладено в уста людини, яку можна вважати прообразом інтелігента ХІХ століття: він був особою вченою, бо свого ремесла мусив учитися, до того ж подорожуючи по великих містах; його влада в громаді базується не на вищому соціальному походженні, а на його знанні. До того ж у його монолозі чути відгомін цитат із новочасної революційної літератури¹⁸ та загальної інтелігентської настанови «Любити свою батьківщину – значить палко бажати бачити в ній здійснення ідеалу людства і в міру сил своїх сприяти цьому» (Віссаріон Белінський)¹⁹.

Але у монолозі Захара Беркута, як і в загальній ідеї повісті, є моменти, що мусили специфічно промовляти до селян. Для інтелігента-модернізатора нормальним є перенесення своєї візії-утопії в майбутнє. Таке перенесення базується на вірі в історичний прогрес і не потребує додаткової легітимації. Інакше у традиційному суспільстві. Тут кожна дія має або набирає сенс лише тоді, коли вона існувала й повторювалася у минулому. Головною легітимацією є: так робили наші предки, тому так робитимемо і ми. Не потрібно жодного іншого пояснення. Минуле служить ніби матрицею людської поведінки²⁰. Франко, пишучи «Захара Беркута», проектує соціалізм у минуле й показує його як нібито глибоко закорінений в старих руських порядках, коли «громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому» [16: 41].

Важливим є також те, що візію нового ладу у Франка виголошує 90-літній старець, а не син-юнак чи його кохана. Традиційний світогляд із недовірою ставиться і до всіляких новацій, і до «нових людей», що хочуть їх

запровадити. Нововведення має право на існування, коли імітує традицію. А традицією був той акт, що його нібито колись першим виконав бог, герой, предок²¹. Усі ті три образи уособлюються у фігурі старця-жерця – котрим і є у Франковій повісті її головний герой. Через постать Захара Беркута Франко легітимізує чимало нових ідей: корисність машин (робити машини для оборони навчає тухольців Мирослава), вільну любов як підставу шлюбу (дочка боярина одружується з простим селянином без батькової згоди) і навіть близький до атеїзму пантеїзм (християнство зображене як «нова релігія зі Сходу», релігія покори, впровадження якої помагає князям і боярам поневолювати народ; тухольці ж поклоняються «давній, вільній, чисто громадській релігії», яка «не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала іменно саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних» [16: 122]). Захар Беркут схвалює і благословляє всі ці акти і вчинки, ба більше: виступає головним й останнім жерцем цієї «громадської релігії». Найвищою цінністю є громадське добро, і йому має бути підпорядковано все інше, у тому числі навіть щира і глибока любов. «Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, – відказує Захар Беркут Мирославі на її благання про порятунок для його сина, а свого коханого, – а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!» [16: 150].

Франко ставить громадське добро вище навіть за лояльність до монарха – бо так нібито було у «сиву давнину». Це протиставляння республіки монархії (у словах Франка: «боротьба елементу вічево-федерального з деструктивним князівсько-боярським» [16: 481–482]) проступає у повісті у двох моментах: у вже згаданому прославлянні міст-республік у Новгороді та Пскові як зразкової політичної моделі та у негативній оцінці князя Данила Галицького. Князь посередньо і безпосередньо винний у небезпеках, на котрі наразилися тухольці: посередньо, бо, як й інші руські князі, не зміг захистити їх від монгольської орди, безпосередньо, бо віддав громадські землі Тухлі у власність Тугара Вовка. Данило Галицький у повісті жодного разу не появляється, лише фігурує в репліках головних героїв, – але кожна згадка про нього обтяжена негативним значенням. Найрішучіший засуд йому виносить Захар Беркут, кажучи до Тугара Вовка:

«Не вітцем і опікуном вважаємо ми твого князя, але карою божою, зіслані на на за гріхи наші, від якої мусімо відкупуватися щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо, а він про нас, тим ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні його з усіма його ватагами, то, певно, була би ще щаслива і велика!» [16: 55]

Таке потрактування найвідомішого галицького князя стало однією з причин, чому редакція «Зорі» в особі Омеляна Партицького зволікала з друкуванням повісті. Для Партицького, як і для інших руських патріотів – байдуже, українофілів чи русофілів, – постать Данила «світло представляєсь в нашій минувшині. <...> Данило, по свідоцтву історії, був правдивим «королем мужиків»²². Франко не приймав такої інтерпретації, але годився зустрітися окремо з редактором, щоб обговорити можливі зміни. Врешті-решт він додав до слів Захара Беркута про Данила Галицького примітку, котра дещо притлумлювала різкість оцінки, але в цілому усправедливлювала її – і знову ж таки, покликанням на історичну традицію: Франко навів як свідчення «поглядів тогочасного народу» літописну оповідь про бунт співця Митуси проти галицького князя [16: 55].

У повісті «Захар Беркут» Франко знову вдається до методу, вперше застосованого у повісті «Борислав сміється»: «*представити реальне небувале серед бувалого і в окрасці бувалого*» [48: 206]. Тільки якщо у бориславському циклі він описує сучасні йому події, щоб довести застосовність соціалізму до тогочасної Галичини, у «Захарі Беркуті» він звертається до галицького минулого, щоб показати закоріненість соціалізму у місцевій історичній традиції.

«Захар Беркут» був чи не єдиним у молодого Франка твором, популярним як серед інтелігенції, так і серед селянства. Читаючи його, й одні, й другі могли сходитися – хоч і з діаметрально протилежних позицій, – в одній спільній батьківщині, побудованій на принципах громадянства.

Patria як progress

Франко закінчив свою повість пророцтвом:

Багато змінилося з того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадянство давно забуте і, здавалося би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби? [16: 154]

Якби ця книжка була написана в агіографічному жанрі, вона кінчалася би прославлянням молодого Франка як правдивого пророка. І справді: він передбачив те, що сталося рік-два по його смерті, але ще за життя його покоління: падіння Російської (1917) та Австро-Угорської (1919) імперій та постання на їх уламках українських держав із більш (Українська Народна

Республіка та Українська Соціалістична Радянська Республіка на сході) чи менш вираженою (Західно-Українська Народна Республіка на заході) соціалістичною орієнтацією. Проте критично налаштований історик має поставитися до Франкових профетичних здібностей спокійніше: сприймати його не як ще один доказ геніальности, а радше як вияв певного *Zeitgeist*'у. Дослідник історії кінця ХІХ ст. знає, що тогочасні історики чи політики, далеко не кожний із яких був генієм, зробили чимало менш або більш точних пророцтв. Скажімо, Олександр Кістяківський, судячи зі щоденникового запису 1885 р., був певен, що

украинофильству предстоит большая будущность в Южной России. Оно так и сядет общественной силой, с которой будут очень считаться. Оно начало, было, играть роль. Но отчасти, вследствие своего слабосилия, слабодушия и тщеславия своих вожаков и примыкающих к нему, отчасти, вследствие ненависти к нему окружающего мира, потерпело сильное крушение; но нет сомнения, оно воспрянет»²³.

З іншого боку, маємо нездійснене пророцтво «генія» Івана Наумовича з 1881 р., що в Галичині ніколи не настане час, коли скажуть: «Я не русській, я українець», а ще більше, що на Закарпатті буде коли-небудь Україна²⁴.

З перспективи теорії ймовірностей, шанси вгадати, котра з двох протилежних політичних течій візьме гору, є дуже високими: 50%. Як тільки ймовірне стає дійсним, завжди існує спокуса назвати прихильників одного табору передбачливими ясновидцями. Не варто, однак, обмежуватися тривіальним твердженням, що всі актори мали однакові шанси і що за певних обставин історія могла би статися інакше. Завдання історика – показати, які обставини були менш, а які більш малорелевантними. Зрозуміло, що релевантність обставин може мінятися з плином часу. Скажімо, Наумовичеве пророцтво у 1860-х роках виглядало набагато правдоподібнішим, і мало би кращі шанси здійснитися, якби не зміни пізніших десятиліть. Чи було щось таке в обставинах останньої третини ХІХ ст. – перших десятиліть ХХ ст., що давало пророцтву, висловленому наприкінці «Захара Беркута», кращі шанси, аніж передбачення Наумовича?

Серед істориків існує віра, що саме у період між 1867 і 1914 р. сформувалися рухи й ідеології, які на повну силу проявили себе після Першої світової війни. Твердиться, що ніколи зв'язок між минулим і майбутнім не був очевиднішим, як у цей період. Це була класична доба прогресу, коли Європа мінялася швидше, аніж будь-коли раніше. Зворотньою стороною масштабної трансформації була глибока криза ідентичности. Тому

розв'язки цієї кризи, пропонувані тоді, справляли довготривалий вплив впродовж ХХ століття²⁵.

Бісмарк, один із найпрагматичніших політиків цієї доби, був переконаним, що Європа доти не заспокоїться, поки всі її народи не стануть націями – або, як він зневажливо називав їх, «племенами». Ця різниця у вживанні термінів, твердить біограф Бісмарка, не була випадковою. «Адвокати націоналізму твердили, що вони проповідують високий моральний принцип – Мадзині, який порівнював націоналізм із християнством, просто доводив цей аргумент до крайности. Бісмарк не вважав націоналізм високим чи моральним [принципом. – Я.Г.]; він просто сприймав його як неминучість і прагнув бути на тій стороні, що перемагає»²⁶.

З другої половини ХІХ ст. націоналізм вступає у змагання з сильним новим суперником – марксизмом. «Маніфест Комуністичної партії» Маркса й Енгельса можна читати як антикапіталістичний, так й антинаціоналістичний маніфест. Обидві ідеології пропонували два конкурентні способи творення модерного суспільства – вертикальну інтеграцію (націоналізм) проти горизонтальної інтеграції (марксизм). У кінцевому рахунку йшлося про те, хто буде головною дійовою особою історії – нація чи клас²⁷.

Перевага Франкової формули полягала в тому, що вона пропонувала поставити в основу побудови нового суспільства водночас і націю, і клас. У кінцевому рахунку, ця формула поєднувала концепцію *patrie* з поняттям прогресу – а вважається, що саме таке поєднання є успішною формулою націотворення²⁸. На середину 1880-х років українофільство у Галичині було суголосним із новими тенденціями суспільного розвитку. Це визнавав русофіл Филип Свистун:

Украинизм есть последствие нового направления в духовной жизни Европы, которое, от второй половины восемнадцатого столетия повольно возростая, от Запада распространялось к Востоку, и доставшись в Россию, сделало переворот в воззрениях образованных сословий русского народа. На поле науки произвело оно эмпиризм, на поле изящной словесности романтизм, на поле искусств реализм, в политическом и общественном отношении породило оно идею личной свободы и равенства всех людей²⁹.

Подібну думку висловлював Франків ровесник о. Филимон Тарнавський:

Москвофільська ідея мала на першому плані русифікацію народних мас, а не соціальне питання. В українців ішли в парі справи національні, економічні й соціальні. Українська ідея була ідеальніша, пускала глибше коріння

в народні маси і діставала робітників з посвяти, промовляючи при тому до ідеальніших характерів³⁰.

Цитовані вище свідчення походять від людей, які були чужими чи навіть ворожими до Франка і його радикального руху: Кістяковський належав до поміркованого крила Громади і його дратував Драгоманов «як генерал от революции», натомість Франко дратував Свистуна проповіддю нігілізму, а Тарнавського – проповіддю атеїзму. Якщо додати до цих свідчень розлогу цитату з Франка про те, як у часи його молодости соціялістичні ідеали розпалювали його товаришів «до фанатизму» і як їм марився «великий соціялістичний переворот» (див. розділ «Як Франко став генієм»), то можна скласти собі уявлення, що запропонована у «Захарі Беркуті» формула ідеологічної батьківщини відповідала уявленню значної частини інтелігенції, незалежно від того, до якої національної орієнтації (Свистун був русофілом), частини земель (Кістяковський жив у Російській імперії) чи ідеологічної групи (Тарнавський був народовцем) вона належала.

Залишалася, втім, одна велика проблема з реалізацією цієї формули. Нею була живучість традиційного суспільства. Є правдою, що Європа в останні десятиліття ХІХ ст. – перші десятиліття ХХ ст. швидко модернізувалася. Однак ступінь цієї модернізації напередодні 1914 р. не варто перебільшувати. Як нагадує нам Арно Маєр, із шести суперпотуг, які зійшлися між собою у Першій світовій війні – Австро-Угорщини, Британії, Італії, Німеччини, Росії та Франції – лише Франція не була монархією (до того ж стала республікою порівняно недавно, у 1875 р.); у жодній із них (включно з Францією та Британією) промислова буржуазія та середній клас не мали політичної влади; за винятком Британії, всюди у господарстві домінував аграрний сектор, а великі промислові центри оточував океан сільських господарств і традиційних мануфактур; нові класи старалися наслідувати у своїй поведінці аристократію; класичні зразки домінували у культурному виробництві, і прихильники цієї культури втішалися легшим доступом до кар'єр та офіційних призивів. Потрібно було двох світових воєн, щоб повністю викоринити *ancien régime* в Європі³¹.

Уявлена спільнота молодого Франка була «нацією поступовців». Якщо її визначати через його читачів, то не можна позбутися враження того, що на середину 1880-х років вона була дуже малочисельною, економічно слабкою та політично дуже змаргіналізованою. Ситуація могла докорінно змінитися, якби вдалося догукатися до сердець і голів наймасовішої групи – селянства. Франко поставив селян у центр своєї батьківщини. Однак селяни, рівно руські та польські, міцно були оповиті структурами традиційного

суспільства. Мова «поступу» була їм чужа, навіть ворожа. Між селянами й інтелігенцією пролягала суспільна прірва, подолати яку можна було лише через ширення освіти і поступову зміну ментальних структур.

За таких умов консервативна утопія русофілів і далі зберігала сильні впливи. Успіх русофілів у розбудові своєї інституційної мережі у галицьких містах і селах був фактом, котрий не можна пояснити лише впливом «російських рублів». Ефективність їхньої ідеології та практики полягала в умілому поєднанні традиції та модерності. Русофіли були «модернізаторами», але в консервативному сенсі – вони були прихильники запізнілої версії йосифинізму, що ставила собі за мету впровадження традицій Просвітництва і раціоналізму у публічні дискурси та публічні практики. В кожному разі, вони мали рацію існування доти, доки існував *ancien regime*.

Історична кон'юнктура докорінно змінилася з падінням монархій. В австрійській частині ніколи не дійшло до реалізації русофільської утопії. Свій шанс консервативне крило у русько-українському таборі дістало у підросійській Україні. Тут воно було представлено т.зв. «малоросами», котрі, як і «русофіли», походили переважно з малозаможної знаті (якщо вважати греко-католицьке духовенство у Галичині квазизнаттю), суміщали свій локальний патріотизм (*Landpatriotismus*) із лояльністю до правлячої династії та відрізнялися своєю консервативною поставою. Весною 1918 р. за підтримки німецького окупаційного режиму вони скинули уряд Української Народної Республіки, встановили Українську державу під проводом гетьмана Павла Скоропадського і правили українськими губерніями колишньої Російської імперії аж до відступу німецьких військ. Однак за час війни і двох російських революцій українське селянство сильно зрадикалізувалося. А тому стосунки між консервативним «малороським» режимом і селянами були вкрай проблематичними, аж до тої міри, що Українська держава стала тереном масових антиурядових селянських повстань³².

Період 1914–1923 рр. став пробним каменем для конкуретних ідеологічних батьківщин. Війна і революція сильно заактивізували перехід «селян у націю». Якщо творення модерних націй було результатом модернізаційних процесів, то саме ця війна завдяки масовій мобілізації селян стала наймасовішим вторгненням модерного світу у традиційне життя села. Війна також «націоналізувала» селянство, наражаючи його на масивну національну пропаганду ворожих сторін, змушуючи його долати великі відстані у складі бойових армій чи у натовпі воєнних біженців і тим самим

розширюючи його географічні уявлення (до перших масових контактів між «руськими» селянами обидвох імперій дійшло під час російської окупації Галичини та австрійської окупації українських губерній) тощо³³. Селяни поступово здобували розуміння, що належать до більшої батьківщини. Однак це не допомогло зменшити їхню відчуженість від освічених класів – наскільки різними були образи ідеологічних батьківщин, що їх плекали різні верстви³⁴.

Це не означає, однак, що міра взаємної відчуженості була однаковою в усіх випадках. Деякі революційні режими добилися успіху бодай у короткотривалій мобілізації селян. Під цим оглядом цікавим прикладом була перемога соціалістичних партій українських губерній під час виборів у Всеросійські Установчі Збори наприкінці 1917 р. Вони заручилися підтримкою селянства завдяки поєднанню – значною мірою демагогічному – соціальних і національних гасел³⁵. Чутливість селянства до такого поєднання озвалася під час антинімецьких та антибільшовицьких повстань 1918–1920 рр. Український селянський рух в революції у колишній Російській імперії становив особливе явище. Як стверджує його дослідник,

Може, за винятком тогочасної Мексиканської революції, тут [в Україні. – Я.Г.] розвинувся перший селянський національно- і соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило так багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилкового впізнати³⁶.

У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною залежала від того, наскільки кожна з протиборчих сторін могла собі дати раду з місцевим пробудженим війною та революцією селянством. Більшовики, головні переможці, змушені були піти на далекосяжний компроміс з українськими селянами. На Леніна особливо сильне враження справила масова підтримка, яку селянство в українських губерніях дало українським соціалістичним партіям у 1917 р. «При таких обставинах, – писав він, – нехтувати важливістю національного питання в Україні <...> є великою і небезпечною помилкою. Поділ між російськими й українськими соціалістами вже у 1917 р. не міг бути випадковим»³⁷.

Впровадження нової економічної політики («економічного Бресту») більшовики доповнили створенням СРСР («національним Брестом»), у якому автономна Українська РСР стала найбільшою не-російською

республікою. Якщо прийняти до уваги, що перетворення Російської імперії на федерацію було головною програмною вимогою українського національного руху перед 1917 р., а більшість російських партій, включно з більшовиками, стояли за збереження унітарної держави, то приходимо до парадоксального висновку: створення СРСР було – принаймні почасті – реалізацією українських вимог.

На наше сприйняття СРСР й Української РСР першого пореволюційного десятиліття фатально впливає пізніша перспектива 1930–1980-х років, коли цей компроміс був зламаний ціною насадження радянського централізованого режиму. Однак у 1920-х роках Михайло Грушевський дивився на феномен Української РСР інакше. У 1925 р. він узявся доповнювати свою національну схему історії подіями XIX століття. Він мав намір показати «столітній процес, що привів радянське громадянство, наш робітничо-селянський народ на нинішні позиції». У загальних рисах Грушевський уявляв собі цей процес як сплетіння народної української традиції з новим визвольним рухом, що бере початок із французької революції. Особливо він відзначав заслуги діячів українських діячів 1870–1880-х років у поєднанні цих двох первнів. Серед цих діячів Грушевський ставив на перше місце Драгоманова³⁸. Франка у цій схемі ще не було. Однак за рік, під час відзначення 70-річного ювілею народження Франка і 10-ї річниці його смерті, Грушевський написав велику евлогію «Апостолові праці». У ній він прямо і без двозначностей проголосив зв'язок між Українською РСР та Франковою візією «Соборної нероздільної України від Сяну до Кубані, самостійної держави робучого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури»³⁹.

Виводити зв'язок між поглядами молодого Франка і тим, що сталося зо два роки по його смерті в обидвох сусідніх імперіях, – надто ризикована затія. Якщо ми свідомо йдемо на цей ризик, то не ради того, щоб довести існування широкої історичної магістралі між одним і другим. А ради того, щоб показати, Франкова формула батьківщини, хоч би якою наївною вона нам тепер видавалася, за час життя його покоління мала великий мобілізаційний потенціал. Вона не конечно мусила перемогти конкурентні концепції – але шанси на її перемогу були вищими за середньостатистичні.

Post Scriptum

Ці шанси чималою мірою залежали від того, наскільки Франкові твори і Франкова діяльність могли знайти успіх і підтримку серед читачів. Ми звикли, що література відображає реальність. Нам дивною, навіть дикою

може видатися теза, що література сама може цю реальність творити. Але якщо прийняти цю тезу, то фокус з успішністю Франкового пророцтва стає зрозумілішим: він сам, як гіпнотизер, нав'язав свою перемогу.

Замість того, щоб гадати, що *могло* би статися, подивімося, що ж власне *сталося*. Зробімо це на прикладі колективної біографії тих людей, які сформувалися під впливом молодого Франка. Обмежимося тут прикладом гімназійного кружка, членом якого був Осип Маковей. У 1912 р. він надрукував свої спогади, написані на підставі щоденника. Із 34 юнаків, які у червні 1887 р. разом із Маковеем здали матуру, на той час залишилося в живих 28. Дехто з них встиг прославитися. Юліян Бачинський став марксистом й автором книжки «Україна ірредента» (1895), в якій уперше проголошено постулат політичної самостійності України. Він та його колега Вячеслав Будзиновський сильно спричинилися до творення перших українських партій – Русько-Української Радикальної (1890), Української національно-демократичної (1899) та Української соціально-демократичної партій. Кирило Студинський зробив кар'єру науковця, і у міжвоєнні роки він очолює Наукове Товариство імені Шевченка. Він і молодший від нього Василь Щурат стануть першими дослідниками Франкової творчості. Щурат здобув славу одного з найкращих знавців літератури і час до часу сам «грішив» писанням літературних творів. Диригент хору гімназистів-«підпільників» Осип Нижанківський став відомим українським композитором. Його розстріляли без суду і слідства польські солдати під час українсько-польської війни 1918–1919 р. – так само як без суду і слідства загинув від рук енкаведистів у перші місяці радянсько-німецької війни 1941–1945 р. Кирило Студинський. Сам автор спогадів Осип Маковей перепробував працю у редакціях декількох русько-українських періодичних видань у Галичині і в Буковині, і якийсь час редагував разом із Франком найпрестижніший «Літературно-науковий вістник». Його літературні твори видаватимуть і перевидаватимуть за всіх режимів упродовж всього ХХ століття.

Жоден із колишніх членів українського гімназійного гуртка не став зіркою першої величини. Однак вони утримували ключові посади в українських політичних, наукових і мистецьких інституціях протягом перших двох-трьох десятиліть ХХ ст. Власне, сила українського руху у Галичині полягала у наявності великого числа другорядних, але здисциплінованих діячів. Члени гуртка з ностальгією згадуватимуть свій *Sturm und Drangspeioid* – хоча не всі з приємністю згадуватимуть самого Франка. Зокрема, немає жодної згадки про Франка в опублікованих спогадах Маковея. На момент

публікації спогадів Франко був тяжко хворим. Хвороба позначилася на його характері. Серед його колишнього оточення рідко була людина, з якою він хоча б раз не посварився або не порвав стосунки. Маковей, Будзиновський, Щурат не стали винятками. Однак факт залишається фактом: своєю діяльністю Франко витворив суспільний і культурний простір, у якому вони могли зробити свої кар'єри, маючи перед собою приклад Франка як модель для наслідування. Як Франків герой Опанас Моримуха, реальні львівські гімназисти знайшли «батьківщину у своєму серці».

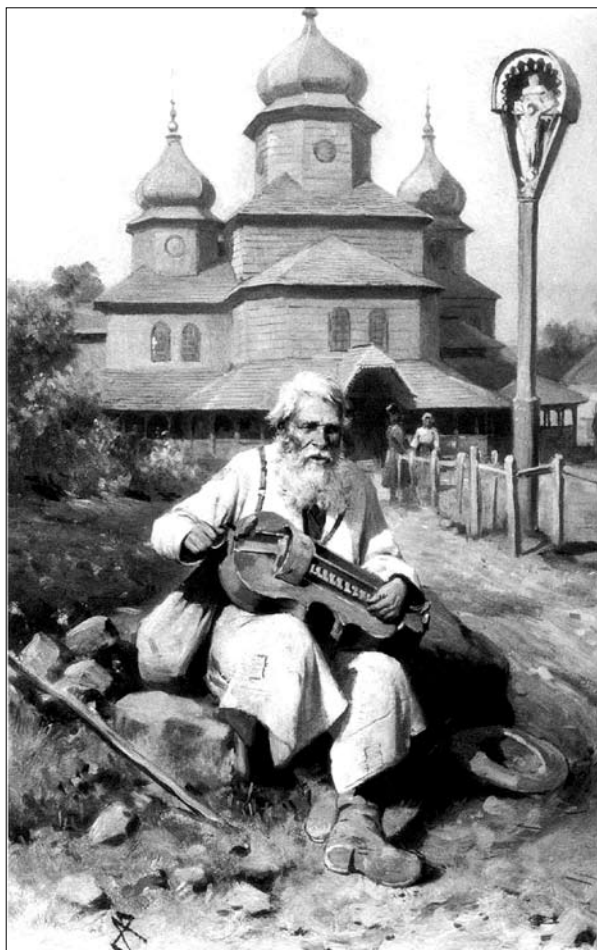
Хто ще мав замешкувати цю батьківщину окрім свідомої інтелігенції, залишалося, однак, предметом дискусій. Десь у тому самому часі, коли Маковей надрукував свої спогади, розпочалося підготування до ювілею сорокаліття літературної діяльності Франка, що припадав на 1913 р. У Дрогобичі з цією метою утворили комітет із представників усіх українських партій. Його члени не могли дійти згоди щодо того, як улаштувати ювілейний маніфестаційний похід. Соціал-демократи наполягали на тому, що Франко соціальний, а не національний письменник. А тому на чолі маніфестації мають йти бориславські робітники. Опоненти казали, що це заперечило б національний характер свята, адже більшість тогочасних бориславських робітників – поляки. Тому мало би сенс, щоб у перших рядах ішли українська інтелігенція, українське селянство та українські робітники. Конфлікт узявся полагоджувати професор дрогобицької гімназії Володимир Бирчак. Він визнав рацію соціал-демократам. За бориславськими робітниками, розвивав він думку соціал-демократів, мали б йти євреї – бо їх Франко теж описував у своїх бориславських оповіданнях. За євреями могли простувати дрогобицькі василіяни, за ними – жінки легкої поведінки, що їх Франко описав у повісті «Для домашнього вогнища», і т.д. Виступ Бирчака був жартом, що мав погасити конфлікт між двома сторонами. Але у кожному жарті є частка серйозності. Коли з тим самим питанням звернулися до Франка, він відповів: «Я не поет одної верстви, а цілого народу»⁴⁰.

Ця відповідь перекреслювала позицію його молодости, коли він ставив соціальне якщо не вище, то принаймні на одному рівні з національним. Однак багато з Франкового літературного доробку молодих років далі активно функціонувало наприкінці його життя. І то не тільки в Австро-Угорській імперії. 1912 р. у Києві вийшла книжка місцевого цензора С. Щеголева про український сепаратизм у Російській імперії. Вона з'явилася після скасування легальних обмежень на україномовні публікації внаслідок російської революції 1905–1907 рр., але у роки пореволюційної реакції

українство, як і раніше, трактували як одну із загроз цілісності імперії. Щеголев називав Франка лідером українських ірредентистів-русофобів, «тенденційні» твори якого, поширюючись у читальнях, розхитують фундамент Російської імперії. Серед цих творів він називав написаний замолоду гімн «Не пора»⁴¹. Список інших Франкових творів, які на той час поширювалися у Російській імперії, можна скласти на підставі покажчиків популярних видань: це оповідання «На дні», «Лесишина челядь», «Малий Мирон», збірки «Батьківщина та інші оповідання», передруки окремих віршів «З вершин і низин» та ін.⁴² – тобто всього того, що він написав у молодому віці.

У кожному випадку, навіть якби Франко вмер замолоду, він встиг би дати українському національному рухові добірку яскравих літературних образів, із яких проступали контури нової батьківщини, його біографія надавалася б на добрий матеріал для культу національного поета, що мав уособлювати цю батьківщину, а виховане ним покоління подбало би про поширення його творів і популяризацію його культу. Інакше кажучи, Франко таки став пророком. Пророком у своїй вітчизні.

Висновки

Зигмунт Айдукевіч, «Руський лірник»

Репродуковано за виданням:

Irene Kohl, Emil Brix, *Galiziern in Bildern.*

Die Originalillustrationen für das «Kronprinzwerk»

aus den Beständen der Fideikommissbibliothek,

Wien, 1997, с. 44

Підсумуймо. В останній третині XIX ст. в австрійській Галичині сталася подія, якій судилося переписати майбутню геополітичну карту Східної Європи. Ніде стара «руська» релігійно-протонаціональна ідентичність не була так радикально деконструйована модерною національною (у даному випадку – русько-українською) ідентичністю, як тут. Зазвичай заслугу цієї деконструкції приписують українському національному рухові, який у Галичині, на відміну від Російської імперії, набрав сильного антиросійського спрямування. Ця книжка намагається змістити акценти і довести іншу тезу: що трансформація ідентичностей і відповідно українського національного руху стала результатом появи тут радикальної політичної культури, побудованої на запозичених модерних західноєвропейських зразках.

Ця теза аргументується на прикладі біографії молодого Франка. Його життєпис показує дві паралельні, але взаємопов'язані історії: з одного боку, про те, як еволюціонує сам Франко, заки стає головним творцем і центральним символом модерної культури, і, з другого, як поява такого суспільного актора, як Франко, змінює реальний і уявлюваний простір навколо нього.

Сама термінологія (актор, простір) нав'язує до запропонованої на самому початку книжки метафори гри. Центральним для розуміння логіки цієї гри є питання ставок/прізвів. Інакше кажучи: задля чого Франко і його товариші готові були вкладати стільки зусиль у творення нової культури? Приклад його біографії спростовує часто повторювану думку, нібито лідери національних рухів робили це з розрахунку на власну негайну чи віддаленішу вигоду. Свідомий ідеологічний вибір, зроблений у молоді роки, приніс Франкові численні неприємності у вигляді арештів,

тюрем і конфіскацій видань із боку влади, остракізм із боку суспільства й елементарну матеріальну незабезпеченість. Можна впевнено сказати, що, маючи таку обдарованість і працьовитість, Франко зробив би добру кар'єру і домогся забезпеченого життя, якби тримався якнайдалі від публічної діяльності.

Не спрацьовує у випадку Франка й інша теза: мовляв, інтелігенція «селянських народів» прагнула творити свою власну націю, бо не могла конкурувати з освіченими класами панівної національності. Франко впевнено почувався у трьох культурних просторах – русько-українському, польському та німецькому, ставши прикладом достатньо успішного тримовного письменника.

Уявлення про «приз гри» можна скласти на підставі того, як часто Франко і його товариші висловлювали досвід своїх молодечих літ у квазирелігійних термінах: називали себе «християнами», з трепетом читали Шевченка, Маркса, Чернишевського і як реліквії переховували заборонені видання, ставилися до позитивізму як до модерної релігії тощо. Така квазирелігійність властива була і їхнім попередникам – молодим людям, які у 1830–1860-х роках активно залучалися в українофільський чи русофільський рух. Франкова спільнота відрізнялася від них тим, що складалася переважно з агностиків або ж навіть атеїстів. У цьому вона виявляла більше схожості з поколінням російських різночинців 1840–1860-х років – і то йдеться не про формальний збіг, а про свідоме наслідування зразків російської радикальної культури. Схожими були насамперед питання, які вони собі ставили: в чому полягає істина і як треба жити? Йшлося не про конкретні здобутки і досягнення, а про розв'язання проблем людського існування. Причина, що спонукала їх братися до того, полягала у глибокій суспільній трансформації внаслідок реформ 1850–1860-х років в Австро-Угорській та Російській імперії, а також у глобальніших процесах – поширенні нових технологій та ідеологій. Ці зміни сталися протягом формативних років їхнього життя. Молоді люди бачили ознаки вмирання старого світу й загрозу для існування тих суспільних груп і суспільних інституцій, у яких вони виростили. Вибір став «модернізуйся або помри!», «зорганізуйся – або зазнай гіркоти поразки!».

Це було головною ставкою гри. А формула перемоги містилася у переконанні, що існує лише один шлях до успіху: модернізація через прилучення до поступу. Залишалося питанням, як пристосувати ці нібито універсальні формули до умов власного краю, де бракувало багатьох підставових елементів модернізації, аж до найпідставовішої –

індустріалізації? Треба було винайти формулу, котра водночас містила б у собі елементи нової реальності і прокладала би дорогу до реалізації того, що перебувало в зародку.

Сферою пошуків цієї формули була література – не у вузькому значенні, як корпус художніх творів, але також із додатком газетної та журнальної публіцистики, мемуарів, кореспонденції, тревелогів. Тексти, продуковані в цьому середовищі, скидалися на писання нових апостолів. Але тільки деякі з них могли піднятися до рівня Євангелія у позитивістському ключі. Вони могли виникати у різних жанрах літературної творчості. Однак найбільше шансів для появи нового Євангелія давала поезія – вона, завдяки *licenciatio poetae*, найбільше передбачала спротив реальності, а радикальна трансформація суспільного образу поета підносила його писання до статусу пророцтва. У кожному разі, літератори, а найперше поети, стають центральними гравцями на полі – чим, серед іншого, можна пояснити те, чому так багато молодих освічених людей хворіли на пошесть «поезоманії».

Трансформація поля гри в часи Франкової молодости поставила Галичину у центр східно- і центральноєвропейської політики. Іронією галицької ситуації було те, що більшість західноєвропейських ідей прийшло сюди зі сходу, з Російської імперії, через посередництво варшавської та київської інтелігенції. Східний імпорт західних ідей відображав той факт, що австрійська Галичина до моменту дозрівання Франка була частиною німецькомовного простору, а в рамках цього простору залишалася другорядною периферією щодо головних центрів панівної німецькомовної культури, Берліна та Відня – а це робило тут масштабні культурні іновачії малоімовірними. Впровадження автономії краю та наступна полонізація різко змінили ситуацію. Вони перетворили Галичину з глухої німецькомовної провінції на центр польської культури. Львів за своїм статусом культурної метрополії поступався перед Санкт-Петербургом, Будапештом, Віднем і Варшавою, але був рівний Москві та Києву, а за деякими показниками на початку 1880-х років навіть перевищував їх, залишаючи позаду інші великі адміністративні центри. На східно- і центральноєвропейському полі в останній третині XIX ст. Галичина та Львів стали однією з центральних ділянок, де вирішувалася доля великої гри.

Об'єктивно Франко та його товариші сильно скористали з цієї зміни. Вона зробила їхні голоси набагато чутнішими поза межами провінції, в якій вони народилися. Суб'єктивно ж вони мусли визначитися щодо панівної польської культури. Польська асиміляція відкривала можливість

швидкого особистого доступу до модерної культури, але шляхом відмови від групової ідентичності. Для Франкового покоління така розв'язка мало підходила. Тут доречно вжити квазирелігійної метафори: особисте спасіння неможливе без намагання спасти всіх інших. Молодим інтелігентам потрібна була така формула, яка відкривала б доступ до модернізації і їм самим, і самому суспільству, речником якого вони прагнули стати.

Ця формула прийшла зі Сходу, разом з українським народництвом, який після хвилі антиукраїнських репресій 1860–1870-х років у Російській імперії переніс центр своєї діяльності в Габсбурзьку монархію. Ідеологія українського народництва пропонувала інтелігенції й індивідуальне, й колективне спасіння через ідею «служіння народові» – що водночас був і національною, і соціальною категорією.

Українське народництво значною мірою сформувалося в результаті радикальної інтелектуальної модернізації російського суспільства у 1860-х роках. Однак перенесене на галицький ґрунт, воно не знайшло тут свого російського відповідника. Серед освічених галицьких русинів домінував русофільський рух, що був представлений старшим поколінням і пропонував антизахідну консервативну утопію. Поширення західної радикальної культури, з одного боку, сильно здистанціювало русофілів й українофілів, з іншого боку – розширив ідеологічний репертуар українського національного руху й тим самим посилив його шанси на перемогу.

Біографія молодого Франка, його шлях до успіху і слави не можна розглядати поза контекстом цих змін. Більшість із них сталися без його участі і поза його волею. Однак він зміг скористатися з нових нагод із максимальною віддачею. Франко зумів нагромадити великий культурний капітал як найпродуктивніший і найцікавіший із тогочасних літераторів. Інакше стояла справа з соціальним капіталом: обмежений простір русько-українського публічного простору (що виявилось насамперед у порівняно невеликій кількості читачів) і суспільний остракізм, якого Франко зазнав замолоду, дуже завадили ширенню його впливів на сучасників. Найбільша ж перешкода полягала в існуванні у суспільстві великих сегментів, байдужих до модернізаційних дискурсів націоналізму і соціалізму. Виникала загроза, що, як і в російському випадку, між вестернізованою радикальною елітою та традиційним і патріархальним суспільством проляже прірва.

Подолання цих структурних обмежень не було справою самого Франка чи одного покоління. Традиційна слабкість інституційної бази східноєвропейських інтелектуалів була загальною тенденцією. Франкові вдалося скомпенсувати бідність соціального капіталу нагромадженням

символічного капіталу «національного поета-генія-пророка». В умовах посттрадиційного – а насправду ще дуже традиційного – суспільства кожний політичний проєкт вимагав персоніфікації. Франко став символом динамічної модерної культури. Такого статусу він добився за молодих літ, і це можна вважати його найбільшим досягненням.

Особистий успіх Франка символізував перелом у загальному балансі сил між українофільським і русофільським рухами в середині 1880-х років. Зрозуміло, що масштаби цього успіху не варто перебільшувати: українське націотворення далі залишалося проєктом, впливи якого не виходили поза межі кількох тисяч, якщо не сотень інтелігентів. Воно мало поважні проблеми з утвердженням не лише серед мультиетнічного середовища, але й навіть серед селянства, від імені якого виступали українські радикали. Але з появою Франка і репрезентованої ним радикальної культури український рух переступив певну критичну точку. Відтепер він міг відповідати на виклики модерності. Шанси українського націотворення зростали мірою того, як *ancien regime* втрачав свою ідеологічну легітимність, і стрімко збільшилися, коли внаслідок Першої світової війни він взагалі зазнав краху.

Оскільки ця книжка написана у ключі мікроісторії, вона з неминучістю мусила переписати панівні схеми. Однак вона не може пропонувати новий метанаратив. Єдиний правомірний універсальний висновок із дослідження Франкового життя, та ще й до того тільки його половини, може полягати лише у заклик максимально диверсифікувати і проблематизувати дотеперішні дослідження націоналізму, намагаючися вивести їх із-під утверджених парадигм. Але що воно може запропонувати для самого франкознавства? Тут пропозицією може стати заклик до зміщення акцентів у досліджуванні творчості Франка. І навіть до зміни самого поняття, що собою представляє його творчість, і які критерії застосовувати для її оцінки. Франко ніколи не зараховував себе до вершинних творців і творчих геніїв. Він приписував себе до групи письменників-робітників і ремісників, «більш чи менш працюючих, впливових, популярних, заслужених, що, однак, не доростають до тих майстрів». Різниця між цими двома групами полягала саме в тому, що життєпис геніяльних письменників «цікавіший від їхніх творів», а їхні твори – «це тільки матеріали до їхньої характеристики, складові частинки їхнього життєпису». «Це генії, обранці долі, великі й оригінальні в доброму і злому, у щасті і в стражданні. Це корифеї літератури, творці нових напрямків. Їх можна назвати представниками того часу, коли вони жили, а їхній життєпис у кожному разі дасть змогу більш-менш глибоко увійти в таємниці духу їхньої доби, бо саме в них цей дух

міститься, в них він немов відтворюється і знаходить своє найвиразніше втілення. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні та з усім першоджерельним апаратом опрацьовані біографії, бо ж їхнє життя само собою є такий архітвір, як їхні твори, і навіть невдало розказане збагачує скарбницю людського духу» [31: 28].

Ця книжка показує і доказує, що Франко не мав рації у такій самооцінці. Він таки належав до геніяльних творців. Емпіричним доказом цього є його власна біографія, цікавіша за його твори. І можна цілковито погодитися з одним із найтверезіших критиків Франка, Михайлом Рудницьким, який писав, що «єдиний твір, більший понад усі інші, цікавіший, ніж багато першорядних мистецьких творів нашої літератури, яким Франко не мав часу чи змоги дорівняти, твір нескінченний, над яким можна думати і сперечатися в гіпотезах і тезах, це – він сам»¹.

Примітки

Вступ

Мікроісторія макролюдини

¹ Див.: Natalie Davis-Zemon, *The Return of Martin Guerre*, Cambridge, MA, 1983. Сюжет цієї книжки ліг в основу однойменного французького фільму, в якому головну роль зіграв Жерар Депардьє. Існує також американський римейк цього фільму під назвою «Сомерсбі», де роль самозванця зіграв не менш відомий Річард Гір.

² Див.: John Davis, «An interview with Ernest Gellner», *Current Anthropology*, February 1991, т. 32, №1, с. 67.

³ Цит. за: *Ab Imperio*, 2003, №3, с. 64–65.

⁴ Утім, Галичина – не єдиний камінь спотикання для модернізаційних теорій. Насправді таких прикладів є стільки, що можемо говорити радше про правило, аніж про винятки. Див.: Tom Nairn, «The curse of rurality: limits of modernization theory», у виданні: John A. Hall, *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, New York, 1998, с. 107–134.

⁵ Iván T. Berend, György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York–London, 1974, с. 17.

⁶ Roman Loth, *Młodość Jana Kasprowicza. Szkic biograficzny*, Poznań, 1962, с. 5.

⁷ Автор дуже сподівається коли-небудь дописати історію другої половини Франкового життя й видати її окремим томом. Це буде розповідь про другу велику еволюцію Франка, що припала на середину 1890-х років, коли під впливом нових обставин він досить критично переглянув доробок своєї молодости. І тому ця книжка не торкається Франкових стосунків із тими групами, щодо яких та еволюція була найдраматичнішою: з греко-католицькими священиками та різними верствами польського суспільства. Ці теми зарезервовано для другого тому Франкової біографії. Частково ці теми я розглянув у своїх раніших статтях, що їх можна розглядати як чернетку майбутньої праці: Ярослав Грицак, «Іван Франко про політичну самостійність України», *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 1993, зом. 103, с. 45–53; його ж, «І. Франко та М. Павлик про роль греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Галичини», *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Збірник наукових праць*, Київ, 1991, с. 245–263; його ж, «Іван Франко в еволюції української політичної думки», *Сучасність*, 1994, №9, с. 114–126.

⁸ Ernest Gellner, *Nation and Nationalism*, Oxford, 1983, с. 1.

⁹ Kazimierz Dobrowolski, «Peasant Traditional Culture», у виданні: Theodor Shanin, ред., *Peasants and Peasant Societies*, Middlesex–Baltimore–Ringwood, 1971, с. 277–278.

Зазвичай виділяють ще й інші характерні риси традиційного суспільства: низький рівень сільськогосподарської техніки, географічної та суспільної мобільності, а також панування патріархальної сім'ї. Ці риси є, однак, вторинними і, як я показую у розділі «Загадки Франкового народження», беззастережно вважати їх характеристиками традиційного суспільства не можна, бо насправді певний рівень географічної та суспільної мобільності йому властивий. Наважуся ствердити, що наші уявлення про традиційне суспільство часто виведені з нашого знання про суспільство сучасне: першому ми приписуємо риси, що їх уважаємо протилежними до рис другого. Таким чином ми конструємо образ традиційного суспільства, рідко коли замислюючись і перевіряючи, якою мірою вони відповідають конкретним історичним обставинам.

¹⁰ Див., як приклад, Франкову статтю про стан греко-католицької церкви перед австрійською анексією Галичини: І[ван] Ф[ранко], «До історії руської церкви в останніх часах Річипосполитої польської», *Зоря*, 1886, №4, 15 (27) лютого, с. 67–68.

¹¹ Barry Smart, «Modernity, Postmodernity, and the Present», у виданні: Bryan S. Turner, ред., *Theories of Modernity and Postmodernity*, London, 1990, с. 16–17.

¹² Одне з найкращих обговорень цих проблем див.: Hans-Ulrich Wehler, *Die Gegenwart als Geschichte. Essays*, München, 1995, с. 13–59.

¹³ Jacques Le Goff, *History and Memory*, New York, 1992, с. 21–50.

¹⁴ Zygmunt Bauman, «Modernity», у виданні: Joel Krieger, ред., *The Oxford Companion to Politics of the World. Second Edition*, Oxford, 2001, с. 551.

¹⁵ Про конфлікт між економічною та (відсутньою) політичною модернізацією у випадку Донбасу див.: Theodore H. -Friedgut, *Iuzovka and Revolution*, т. 1, *Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*, Princeton, 1989.

¹⁶ Обґрунтування цієї тези див.: Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, 1997; див. також її обговорення: Anthony Smith, «Adrian Hastings on nations and nationalism», *Nation and Nationalism*, 2003, №9 (1), с. 25–28.

¹⁷ Rober Brubaker, «Myths and misconceptions in the study of nationalism», у виданні John A. Hall, ред., *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, 1998, с. 292–293.

¹⁸ Як вдалий приклад такого підходу див.: А. И. Миллер, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.), Санкт-Петербург, 2000.

¹⁹ Див., наприклад: Shmuel N. Eisenstadt, Wolfgang Schluchter, «Introduction: Paths to Early Modernities – A Comparative View», *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Summer 1998, «Early Modernities», Issued as Vol. 127, no 3 of the Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, Cambridge, MA, 1998, с. 14.

²⁰ Я позичив цю метафору у: Nancy F. Partner, «Historicity in an Age of Reality-Fictions», у виданні Frank Ankersmith, Hans Kellner, ред., *A New Philosophy of History*, London, 1995, с. 22.

²¹ Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago, 1992, с. 98–100. Див. також приклад застосування цієї теорії у дослідженні творчості Бодлера: Pierre Bourdieu, Eric R. Koch, «The Invention of the Artist's Life», *Yale French Studies*, 1987, №73, с. 75–103.

²² Омелян Огоновський, *Історія літератури рускої*, т. 3, Львів, 1893.

²³ Див. огляди франкознавства станом на певний рік: Ярослав Гординський, «Сучасне Франкознавство», 1916–1932, *Записки НТШ*, т. 153, Львів, 1933, с. 83–97; Володимир Дорошенко, «Радянське франкознавство», *Збірник «Української літературної газети»*, Мюнхен, 1957, с. 29–47; Marian Jakóbiak, «O programie badań tworczości Iwana Franki», *Slavia Orientalis*, 1958, №1, с. 3–22; Іван Денисюк, «Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи», *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин (Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 25–27 вересня 1996 р.)*, Львів, 1998, с. 12–18.

²⁴ Євген Сверстюк, «Іван Котляревський сміється», *Сучасність*, 1972, №5, с. 40.

²⁵ Б. Крупицький, *Історіознавчі проблеми історії України (збірник статей)*, Мюнхен, 1959, с. 120–121.

²⁶ З потоку франкознавчих праць, що з'явилися від початку 1990-х років, хоч особливо виділити три: Тамара Гундорова, *Франко – не Каменяр*, Мельборн, 1996; О. С. Забужко, *Філософія української ідеї та європейський контекст*, Київ, 1992; Ярослава Мельник, *З останнього десятиліття Івана Франка*, Львів, 1999.

²⁷ Передусім ідеться про магістерські, кандидатські й докторські праці молодих дослідників історії Галичини автономного періоду. Див.: Вікторія Артем'єва, *Українські студентські гуртки у Львові в 1870–1882 роках*. Дипломна робота. Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів, 1996; Ірина Вушко, «Еволюція читацьких інтересів львів'ян у другій половині XIX ст. (За даними про діяльність Бібліотеки Оссолінських)», *Україна модерна*, 2003, №8, с. 127–141 (статтю підготовлено за результатами магістерської праці); І. В. Косик, *Еволюція шлюбу та сім'ї в Галичині у другій половині XIX століття (за матеріалами метричних книг)*. Магістерська робота, Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів, 2003; Б. М. Янишин, *Народовський рух у Галичині як суспільно-політична течія (70–80-ті роки XIX ст.)*. Автореф. дис. канд. іст. наук, Київ, 2003; Alison Fleig Frank, *Austrian El Dorado: A History of the Oil Industry in Galicia, 1853–1923*. A thesis presented to the Department of History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History. Harvard University, Cambridge (MA), 2001; Ostar Sereda, *Shaping of a National Identity: Early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia, 1860–1873*. Dissertation in History Presented to the Faculties of the Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Budapest, 2003; Anna Veronika Wendland, *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland 1848–1915*, Wien, 2001 (книжка є переробленою версією докторської дисертації); Andrii Zayarnyuk, *Framing the Ukrainian peasantry in Habsburg Galicia: 1846–1914 (with focus on the Sambir area)*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History, Edmonton, Alberta, Fall 2003.

²⁸ Я. Грицак, «...Дух, що тіло рве до бою...». *Спроба політичного портрета Івана Франка*, Львів, 1990.

Розділ 1

Пограниччя під тиском змін

¹ Про галицьке коріння Карла Маркса див.: Т. Nussenblatt, «Karol Marx potomkiem Żyda lwowskiego», *Czwila*, 1928, 11 лютого, №3194, с. 5; Зигмунда Фрейда – див.: Ernest Jones, *Sigmund Freud*. Ред. Lionel Trilling, Steven Marcus, New York, 1961, с. 4.

² Галичина була найбільшою з-поміж провінцій Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії: її територія, 78,5 тис. кв. км, майже дорівнювала сукупній площі двох наступних за нею – Богемії (51,9) і Тиролю (29,3); за чисельністю населення (6,3 млн.) вона перевищувала Богемію (5,9 млн.), і разом у цих двох провінціях мешкало стільки люду, скільки в решті 12 краях австрійської частини Габсбурзької монархії. Див.: А. L. Hickmann's *Geographisch-statistischer Taschen-Atlas von Esterreich-Ungarn*, Wien, o.D., карта №5. Сьогоднішньому читачеві більше промовлятиме зіставлення з сучасними країнами; тодішня австрійська Галичина площею дорівнювала теперішній Австрії або Чехії та вдвічі перевищувала сучасні Бельгію, Вірменію чи Грузію.

³ Józef Buszko, *Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukovina*, Wien, 1978, с. 14.

⁴ Zbigniew Fras, *Galicja*, Wrocław, 2000, с. 74.

⁵ А. L. Hickmann's ... *Atlas*, карти №13, 15; V. Katz, «Die Bewegung der Bevölkerung in Galizien im Jahre mit Rücksicht auf der Confessionen», *Statistische Monatschrift*, 9, Wien, 1888, с. 550; Wolfram Fischer, Jan A. Van Houtte, Herman Kellenbenz, Iliа Mieck, Friedrich Vittinghoff, ред., *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg*, Stuttgart, 1985, с. 88 [=Kletta-Gotta *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, т. 5].

⁶ Stanisław Szczepanowski. *Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, Lwów, 1888, с. 22.

⁷ Istvan Deak, *Essays on Hitler's Europe*, Lincoln, London, 2001, с. 47–48.

⁸ Harald Binder, *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*, Wien, 2005, с. 13; vdeutsch.eduhi.at/vorlesungen/bukovina.pdf.

⁹ М. С. Возняк, упор., *Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України*, т. 1, *Листування І. Франка і М. Драгоманова*, Київ, 1928, с. 193 [=Всеукраїнська Академія наук. Комісія Західної України. *Збірник історично-філологічного відділу*, т. 52]; далі: *Матеріяли*.

¹⁰ Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914)*, Вінніпег, 1949, с. 52.

¹¹ Цит за: Jerzy Rudzki, *Świętochowski*, Warszawa, 1963, с. 204.

¹² Antoni Knot, «Wstęp», Kazimierz Chłędowski, *Pamiętniki*, [т. 1], *Galicja 1843–1880*, Wrocław, 1951, с. xx; Keely Stauter-Halsted, *The Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914*, Ithaca and London, 2001, с. 23.

¹³ Józef Burszta, *Wieś i karczma. Rola karczmy w życiu wsi pańszczyźnanej*, Warszawa, 1950, с. 200, 207–208; Józef Putek, *Mroki średnowieczna. Obyczaje. Przesady. Fanatyzm. Okrucieństwa i ucisk społeczny w Polsce*, Warszawa, 1985, с. 395–402.

¹⁴ Wilhelm Feldman, *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906*, 2 т., Kraków, 1907, т. 1, с. 226, 231.

¹⁵ Zbigniew Pucek, «Galicyskie doświadczenie wielekulturowości a problem więzi społecznej», у виданні: Jerzy Chłopiecki, Helena Madurowicz-Urbańska, ред., *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 2, *Spółeczeństwo i Gospodarka*, Rzeszów, 1995, с. 20–23.

¹⁶ Показово, що навіть сам термін «традиційне суспільство» був вироблений на основі етнографічних досліджень, здійснюваних у Галичині. Див.: Kazimierz Dobrowolski, «Peasant Traditional Culture», у виданні: Theodor Shanin, ред., *Peasants and Peasant Societies*, Middlesex. Engl., Baltimore, M.D./US, Ringwood, V.I./Australia, 1971, с. 277–298. Можливо, що Ернест Гелнер, витворюючи образ Руританії, мав на увазі якраз русинське населення Галичини та сусідньої Словаччини – див.: Chris Hann, «Nationalism and civil society in central Europe: from Ruritania to the Carpathian Euroregion», у виданні: John A. Hall, ред., *The State of the Nation*, с. 244.

¹⁷ Helena Madurowicz-Urbańska, «Perspektywy nowych badań nad społeczeństwem galicyjskim», *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, ч. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986, с. 143.

¹⁸ Добрим впровадженням у цю тему є: Dietlind Hüchtker, «Der “Mythos Galizien”. Versuch einer Historisierung», у виданні: Michael G. Müller, Rolf Petri, ред., *Die Nationalisierung von Grenzen. Zur Konstruktion nationaler Identität in sprachlichgemischten Grenzregionen*, Marburg: Herder-Inst., 2002 (Tagungen des Herder-Instituts zur Ostmitteleuropa-Forschung 16) (я користувався публікацією в інтернеті – http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/DHu_chtker2.pdf); Ewa Wiegandt, *Austria Felix, czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej*, Poznań, 1998.

¹⁹ Waltraud Heindl, *Gebürsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780–1848* (Wien–Köln–Graz, 1990); Вальтрауд Гайндль, «Модернізація та теорії модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії», *Україна модерна*, 1996, №1, с. 89–100.

²⁰ Krzysztof Pawłowski, «Miejsce Lwowa w rozwoju urbanistyki europejskiej przełomu XIX i XX wieku», у виданні: Богдан Черкес, Мартін Кубелік, Елізабет Гофер, ред., *Архітектура Галичини XIX–XX ст. Вибрані матеріали міжнародного симпозіуму 24–27 травня 1994 р., присвяченого 150-річчю заснування Державного університету «Львівська політехніка»*, Львів, 1996, с. 125–130; Krzysztof Pawłowski, «Narodziny nowoczesnego miasta», у виданні: *Sztuka drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa, 1973, с. 57–58, 61–68.

²¹ Про це детальніше в розділі «Франко та його Борислав».

²² Franciszek Bujak, *Z odległej i bliskiej przeszłości. Studia historyczno-gospodarcze*, Lwów–Warszawa–Kraków, 1924, с. 214–215.

²³ Марія Кланська на основі аналізу німецькомовних автобіографій східноєврейських авторів (здебільшого галицького походження) робить висновок, що початком масового проникнення цих ідей можна вважати 1870-ті роки. Див.: Maria Kłańska, *Aus des Schtetl in die Welt 1772 bis 1938. Ostjüdische Autobiographien in deutscher Sprache*, Köln–Weimar, 1994, с. 215.

²⁴ Про розвиток публічного простору в Галичині див.: Jolanta T. Pełkacz, «Galician Society as a Cultural Public, 1771–1914», *Journal of Ukrainian Studies*, Winter 1998, т. 23, №2, с. 23–44; Walentyna Najdus, «Kształtowanie się nowoczesnych więzów społeczno-or-

ganizacyjnych ludności ukraińskiej Galicji Wschodniej w dobie konstytucyjnej», у виданні: *Lwów. Miasto. Społeczeństwo. Kultura*, т. 2; Henryk W. Żaliński, Kazimierz Karolczak, ред., Kraków, 1998, с. 166–167.

²⁵ Див. Binder, *Galizien in Wien*; Maciej Janowski, *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914*, Warszawa, 1996; Kerstin Jobst, *Zwischen Nationalismus und Internationalismus. Der polnische und ukrainische Sozial-Demokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätenfrage im Habsburgerreich*, Hamburg, 1996; Kai Struve, *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugerhörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*, Göttingen, 2005; Василь Расевич, *Українська національно-демократична партія (1899–1918)*. Дис. канд. іст. наук, Львів, 1996.

²⁶ *Administrativ-Karte von den Königr. Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau u. d. Herzogthümern Auschwiz, Zator und Bukovina von Carl Kummers Ritter von Kummersberg*, Wien, 1855, 6 ВІ; Яковъ Головацкій, «Карпатская Русь. Географическо-статистическіе и историко-этнографическіе очерки Галичины, Сѣверо-Восточной Угрии и Буковины», *Славянскій Сборникъ*, т. 2, С.-Петербургъ, 1878, с. 58; Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, ред., *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*, т. 3, *Die Völker des Reiches*. 1. Teilband, Wien, 1980, Tabelle 1. Треба брати до уваги, що приріст між кінцем XVIII і серединою XIX ст. відбувся також почасти за рахунок збільшення території провінції у 1809 та 1846 р.

²⁷ Михайло Зубрицький, «Тісні роки. Причинки до історії Галичини 1846–1861 рр.», *ЗНТШ*, 1898, т. 26, с. 1–16.

²⁸ Bujak, *Z odległej i bliskiej przeszłości*, с. 214; Головацкій, «Карпатская Русь», с. 58.

²⁹ Krzysztof Zamorski, «Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku», у виданні: *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 2, с. 95–96, 105.

³⁰ Jacek Kochanowicz, *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*, Warszawa, 1992, с. 195.

³¹ Madurowicz-Urbańska, «Perspektywy», с. 148.

³² Див., наприклад: Alfred Nossig, «Proba rozwiązania kwestji żydowskiej», *Przegląd Społeczny. Pismo naukowe i literackie*, Lwów, 1887, №2, с. 355–361; виступ Остапа Терлецького на засіданні віденського студентського товариства «Січ», цит. у статті Франка «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали» [33: 325].

³³ Короткий історичний огляд див.: Paul Robert Magocsi, *Galicja: A Historical Guide and Bibliographical Guide*, Toronto–Buffalo–London, 1990.

³⁴ Див.: Józef Buszko, *Galicja 1859–1914. Polski Piemont?* Warszawa, 1989 [= *Dzieje narodu i państwa polskiego*, т. III].

³⁵ Про генезу ідеї «українського П'ємонту» див.: Ігор Чорновол, «Політичні концепції київської “Старої Громади”», *Молода нація*, 2000, Альманах 1, с. 27–28.

³⁶ Детальніше див.: Klaus Bachmann, *Ein Herd der Feindschaft gegen Ruland. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Ruland (1907–1914)*, Wien–München, 2001); Alexander Victor Prusin, *Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*, Tsucaloosa, 2005.

³⁷ John-Paul Himka, «The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions», у виданні: Ronald G. Suny, Michael D. Kennedy, ред. *Intellectuals and Articulation of the Nation*, Ann Arbor, 1999, с. 109–164.

³⁸ Stanisław von Smolka, *Die Reusische Welt: Historisch-politische Studien*, Wien, 1916, с. 103–120; Franciszek Bujak, *Galicja*, т. 1, Lwów, 1908, с. 94.

³⁹ Norman Davies, *Orzeł biały. Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków, 1997; Maciej Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Kraków, 1990.

⁴⁰ Mark R. Bessinger, «The Persisting Ambiguity of Empire», *Post-Soviet Affairs*, 1995, 11, 2, с. 180; Alfred Rieber, «Struggle Over the Borderlands», у виданні: S. Frederick Starr, ред., *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, New York–London, 1994, с. 61–90.

⁴¹ Ярослав Ісаєвич, *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура*, Львів, 1996, с. 9–10.

⁴² John-Paul Himka, «Dimensions of a Triangle: Polish-Ukrainian-Jewish Relations in Austrian Galicia», *Polin*, т. 12, *Focusing on Galicia: Jews, Poles, and Ukrainians, 1772–1918*, London, Portland (Oregon), 1999, с. 25–48.

⁴³ Про головні етнічно-релігійні групи Галичини див. оглядові праці: Ivan L. Rudnytsky, «The Ukrainians in Galicia under the Austrian Rule», у виданні: Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn, ред., *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, Cambridge, MA, 1982, с. 23–67 (український переклад див.: Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, 2 т., Київ, 1994, т. 1, с. 413–450); Piotr Wandycz, «The Poles in the Habsburg Monarchy», там само, с. 68–93; Piotr Wróbel, «The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869–1918», *Austrian History Yearbook*, 1994, 24, с. 97–138; Isabel Röskau-Rydel, «Galizien», у виданні: Isabel Röskau-Rydel, ред., *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galizien. Bukowina. Moldau*, Berlin, 1999, с. 15–328.

⁴⁴ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, т. 1, New York–Evanston–San Francisco–London, 1972, с. 224; Bujak, *Galicja*, т. 1, с. 53–66; J. G. Kohl, *Austria, Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube; Galicia, Styria, Moravia, Bukovina and the Military Frontier*, London, 1844, с. 433.

⁴⁵ Józef Półciwiartek, «Miejsce religii w kształtowaniu oblicza etnicznego społeczności miast południowo-wschodnich obszarów Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych», у виданні: Jerzy Wyrozumski, ред. *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy i Ukrainy*, Kraków, 1996, с. 218.

⁴⁶ Wróbel, «The Jews of Galicia», с. 106.

⁴⁷ Детальніше див.: «Przesiedłanie się ludności w Galicyi zachodniej do wschodniej», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1896, річн. 15, зош. 3, с. 35–76.

⁴⁸ Tadeusz Pilat, «Najważniejsze wyniki spisu ludności Galicyi z 31. Grudnia 1880 według tymczasowych zestawień powiatowych», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1881, річн. 6, зош. 2, с. 168–169, 174–175.

⁴⁹ Władysław Zawadzki, *Pamiętniki życia literackiego w Galicji. Przygotował do druku wstępem i przypisaniami opatrzał Antoni Knot*, Kraków, 1961, с. 38.

⁵⁰ Pękacz, «Galician Society», с. 32, 39.

⁵¹ Tadeusz Burdewicz, «Sprawy narodościowoy w utworach Jana Lama», у виданні: Kazimierz Karolczak, Henryk W. Zaliński, ред., *Galiczyjskie Dylematy. Zbiór rozpraw*, Kraków, 1994, с. 77–81. Ян Лам подає зразок розмови на галицькому волапоку: «Wi gejc Fraian Berta? – Ach, że swi malaad, że la melankolik» (там само, с. 83).

⁵² *Своежитъевъи записки* Богдана Дѣдицкого, ч. 1, *Где-що до исторіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси*, Львовъ, 1906, с. 15–16, 52.

⁵³ Корнило Устиянович, М. О. *Раевскій и російскій панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого*, Львовъ, 1884, с. 11.

⁵⁴ «Письмо зъ-подо Львова (Любѣмъ и шануймо свою рѣдну бесѣду!)», *Батькѣвщина*, 1880, 1 жовтня, №19, с. 150.

⁵⁵ Antoni Podraza, «Uwarunkowania historyczne rozwoju kultury na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej», у виданні: Jerzy Wyrozumski, ред., *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy i Ukrainy*, Kraków, 1996, с. 20, 22. Цивілізаційна карта цієї частини світу була насправді ще різноманітнішою, бо треба брати до уваги існування там великої іудейської спільноти, а також таких менших віровизнань, як вірмени-монофізити і караїми. Я обминаю історію цих спільнот як мало причетну до обговорюваної тут теми.

⁵⁶ George Fedotov, *The Russian Religious Mind*, Belmont, MA, 1975, т. 2, с. 32; Ihor Ševčenko, *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, Edmonton, 1996, с. 24; Francis J. Thomson, *The Reception of Byzantine Culture in Medieval Russia*, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, 1999, с. 2–3, 10, 108–109.

⁵⁷ Наводжу дані за: Markus Osterrieder, «Von der Sakralgemeinschaft zur Modernen Nation. Die Entstehung eines Nationalbewusstseins unter Russen, Ukrainern und Weissruthen im Lichte der Thesen Benedict Anderson», у виданні: Eva Schmidt-Hartmann, ред. *Formen der nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München, 1994, с. 207. Наводячи статистику видань у Московському царстві, автор помилково подає кількість виданих книжок (20) як наклад. Виправити цю помилку можна, якщо взяти до уваги, що максимальний наклад видаваних тоді в Росії книжок становив 2–3 тис. примірників; разом це дає 40–60 тис. друкованих копій. Принагідно хочу подякувати Ярославові Ісаєвичу та Борисові Гудзяку, які привернули мою увагу до цієї помилки.

⁵⁸ П. Н. Милуков, *Очерки по истории русской культуры*, т. 2, ч. 26 Москва, 1994, с. 352; Andreas Renner, *Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zabrenreich 1855–1875*, Köln–Weimer–Wien, 2000, с. 119–120.

⁵⁹ Korneli Heck, «Bibliografia Polska z r. 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rosyjską», *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»*, 1882, №10, с. 1038–1054, 1094–1128.

⁶⁰ Arcadius Kahan, Dietrich Beyrau, Ivan T. Bérend, György Ránki, Dimitrus J. Delivanis, Holm Sunhaussen, *Ost- und Südosteuropa 1850–1914*, Stuttgart: Klett-Gotta, 1980, с. 105–106; Fischer та інші, ред., *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte* с. 86, 88; Berend, Ránki, *Economic Development in East-Central Europe*, с. 25–26.

⁶¹ Pilat, «Najważniejsze wyniki spisu ludności Galicyi», с. 172–173; Jerzy Potoczny, *Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867–1918)*, Rzeszów, 1998, с. 87.

⁶² Josef Ehmer, *Was there an «European pattern»? Some critical reflections on John Hajnal's model*, conference paper, Vienna, 2000; Zamorski, «Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji», с. 105.

⁶³ Див. цікаву спробу: George Shoepflin, «The Political Traditions of Eastern Europe», *Daedalus*, Winter 1990, т. 19, №1, с. 55–90.

⁶⁴ Цит. за: Іван-Павло Химка, «Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології», *Україна модерна*, 2001, ч. 6, с. 22.

⁶⁵ З-поміж багатой літератури на цю тему обмежуся лише покликами на ті праці, що допомогли мені сформулювати власні погляди (за які, зрозуміло, ніхто з нижче згаданих авторів не може нести відповідальності): окрім цитованих вище праць Маркуса Армстердера, Юрія (George) Федотова, Ігоря Шевченка, це John A. Armstrong, «Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness», у виданні: Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekunin, ред., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, Edmonton, 1992, с. 125–139; Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths*, New York, 1968; Leonid Heretz, *Russian apocalypse, 1891–1917: Popular Perceptions of Events from the Year of Famine and Cholera to the Fall of the Tsar*. A Thesis presented ... in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History. Dissertation, Harvard University, 1993.

⁶⁶ Armstrong, «Myth and History», с. 129–130. Серед варіантів, які перераховує Джон Армстронг, не знайшлося місця для національних ідентичностей, витворених навколо менших етнічних груп – таких, як поліщуцька на сучасному білорусько-українському чи русинська на сучасному польсько-словацько-угорсько-українському пограниччі.

⁶⁷ Roman Szporluk, «Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State», *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Science*, Summer 1997, т. 126, №3, с. 85–119.

⁶⁸ Цит. за: Михайло Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний кружок*, Женева, 1922, с. 64.

⁶⁹ Patrice M. Dobrowski, «“Discovering” the Galician Borderlands: The Case of the Eastern Carpathians», *Slavic Review*, Summer 2005, т. 64, №2, с. 380; Peter Sahlins, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkley–Los Angeles–London, 1989, с. 271.

Розділ 2 Загадки Франкового народження

¹ І. І. Басс, А. А. Каспрук, *Іван Франко. Життєвий і творчий шлях*, Київ, 1983, с. 7; О. І. Білецький, І. І. Басс, О. І. Кисельов, *Іван Франко. Життя і творчість*, Київ, 1956, с. 16; Роман Горак, Ярослав Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1, *Рід Якова*, Львів, 2000; Вол[одимир] Дорошенко, *Великий Каменяр (Життя і заслуги Івана Франка)*. З нагоди 100-ліття народження й 40-ліття смерті, Вінніпег, 1956, с. 9; О. Н. Мороз, *Іван Франко. Семінарій*, вид. 2-е, доповнене і перероблене, Київ, 1977, с. 116 та ін. Одинокий виняток, що відступає від цього кліше, див.: О. І. Дей, *Іван Франко. Життя і діяльність*, Київ, 1981, с. 8.

² Про відмінність між архаїчним (традиційним) і модерним світобаченням див.: Mircea Eliade, *Myth of the Eternal Return, or Cosmos and History*, Princeton, 1965; Химка, «Історія, християнський світ і традиційна українська культура», с. 9–13.

³ Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко, т. 2, кн. 1, *Діти-Клими*, Львів, 1907, с. 25 [=Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка, т. 23]. Подібний сюжет використав в автобіографічному оповіданні «Сільські звіддарі» галицький письменник Стефан Ковалів (1848–1920); він описує часи свого дитинства у дрогобицькому селі, тому його оповідь можна достосувати й до часів і місцевости Франкового народження. В оповіданні двоє сусідів – сільський господар і німець-коваль – змагаються, хто точніше визначить годину. Селянин робить це за зорями та довжиною тіні від сонця, коваль – за механічним годинником, який висить у нього вдома на стіні. Коваль незмінно програвав і щоразу мусив поправляти на годиннику ваги. В оповіданні детально викладено селянські способи орієнтуватися в часі, й коли дорослий уже автор розповідає про них фатовому астроному, той визнає їх слушність. Див.: Стефан Ковалів, *Твори*, Київ, 1958, с. 270–328.

⁴ В автобіографії Франко писав, що його батька звали Яцем (Яковом), «ковалем з Гори (так зоветься присілок чи слобода, де я родився)» [49: 240]. У поемі «Історія товпки соли» Франків герой, який уособлює його самого, на запитання старого селянина, звідки він, відповідає: «Я здалека. В Самбірщині, в Підгір'ю / є Слобода, присілок. Довгий час / там жив отець мій, там і вмер» [4: 401]. Назву «Слобода» або «Війтівська гора» вживали в околиці Нагуєвичів іще й по Франковій смерті – див.: Володимир Кузьмович, «З юних літ Франка», *Новий час*, 1928, 2 травня, №30 (239), с. 8–9.

⁵ Момент, коли частка міського населення вперше перевищує 50%, вважають ключовим критерієм («порогом») модернізації (threshold of modernization). Див.: Karl Deutsch, «Social Mobilization and Political Development», *American Political Science Review*, September 1961, 55, 3, с. 495; використання цього критерію в українському випадку див.: Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, 1987, Downsview, Ont., с. 178.

⁶ Fischer та інші, ред., *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, с. 40–41; Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe. 1000–1950*, Cambridge, Mass., London, England, 1985, с. 7–9, 106–107; Paul Bairoch, Jean Batou, Pierre Chèvre, *La population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats 800–1850*, GenÈve, 1988, с. 253–259, 267, 272.

⁷ Про це детальніше в розділі «Франко та його Борислав».

⁸ Для прикладу: на тих українських землях, які відійшли від Речі Посполитої до Російської імперії, відсоток міського населення на початку XIX століття (5%) був удвічі-втричі нижчим порівняно з серединою XVII століття (за різними оцінками, від 10 до 15%) (Krawchenko, *Social Change*, с. 6). Не тільки маловідомі міста, але й «мати міст руських» Київ, що в ранньому середньовіччі входив у десятку найбільших міст світу, на початку XIX ст. виглядав радше як велике село (Michael F. Hamm, *Kiev. A Portrait, 1800–1917*, Princeton, NJ, 1993, с. 21; Hohenberg, Lees, *The Making of Urban Europe*, с. 11).

⁹ David R. Brower, «Urban Revolution in the Late Russian Empire», у виданні: Michael F. Hamm, ред., *The City in Late Imperial Russia*, Indiana, 1986, с. 319–353; Patricia Herlihy, «Ukrainian Cities in the Nineteenth Century», у виданні: Ivan L. Rudnytsky, ред., *Rethinking Ukrainian History*, Edmonton, 1981, с. 152; Robert E. Johnson, «Peasant and Proletariat: Migration, Family Patterns, and Regional Loyalties», у виданні: Ben Ekloff,

Stephen Frank, ред., *The World of the Russian Peasant: Post-Emancipation Culture and Society*, New York, NY, 1990, с. 81–99.

¹⁰ Rudolf A. Mark, *Galizien unter Österreichischer Herrschaft. Verwaltung-Kirche-Bevölkerung*, Marburg, 1994, с. 109–110.

¹¹ Tomasz Gąsowski, «Struktura społeczno-zawodowa mieszkańców większych miast Galicyjskich w okresie autonomicznym», *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* (Kraków), 1997, зом. 123, с. 115–116; Tadeusz Pilat, «Obszar, zabudowa i ludność miast większych w Galicji», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, річн. 11, зом. 3, Lwów, 1890, с. 18f.

¹² *Catalogus universi venerabilis cleri dioceseos Premisliensis graeci ritus catholicorum pro Anno domini 1850*, Premislae, 1850, с. 73, 77, 78, 88.

¹³ Детальніше про неї див.: Галина Гром, *Нагуєвичі*, Дрогобич, 2002, с. 15–21; Олег Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти*, Львів, 2004, с. 454–463; Lu. Dz., «Nahujowice», у виданні: Filip Sulimierski, Bronisław Chmielowski, Władysław Wasilewski, ред., *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. 6. Warszawa, 1885, с. 880–882.

¹⁴ Гром, *Нагуєвичі*, с. 34–35; Василь Інкін, *Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси*, Львів, 2004, с. 64–67.

¹⁵ Іван Франко, «Контракт оселення Слободи біля Нагуєвичів, Дрогобицького повіту, 1779 рік», *Студії з поля суспільних наук і статистики*, т. 3. Львів, 1912, с. 1–4.

¹⁶ Hohenberg, Lees, *The Making of Urban Europe*, с. 5.

¹⁷ Boris Mironov, *The Social History of Imperial Russia, 1700–1917*, 2 т., Boulder, Col. – Cumnor Hill, Oxford, 2000, т. 1, с. 286.

¹⁸ Інкін, *Сільське суспільство*, с. 62–63.

¹⁹ Гром, *Нагуєвичі*, с. 79–82.

²⁰ *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791–1792 und 1793 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*, 3 Th., Nürnberg, 1794, с. 157; Jan Zeh, «Początki przemysłu naftowego w Galicyi», *Czasopismo towarzystwa aptekarskiego*, 1889, 19, с. 203–205.

²¹ Іван Франко розповів про це у статті «Мниеману бунт хлѣпски», *Kurjer Lwowski*, 1890, 8 серпня, №187, с. 1–2). Відгомін цієї історії можна знайти у листах Франкової дружини Ольги, яка влітку 1890 р. жила у Нагуєвичих – див.: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [далі – ВР ІЛ], ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1605, арк. 562–563; опубліковано у виданні: Лариса Чернишенко, «Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка», *Науковий вісник музею Івана Франка*, вип. 2, Львів, 2001, с. 180–181.

²² Ewaryst Andrzej hr. Kuropatnicki, *Geografia albo dokładnie opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi*, повторне видання, Lwów, 1858, с. 63–65.

²³ Hohenberg, Lees, *The Making of Urban Europe*, с. 219; Fischer та інші, ред., *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, с. 41; Mark, *Galizien unter Österreichischer Herrschaft*, с. 117.

²⁴ Jerzy Chłopiecki, «Galicja – skrzyżowanie dróg», у виданні: *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 2, с. 42.

²⁵ Ludwik Dzedzicki, «Лwów», у виданні: Sulimierski, Chlebowski, Walewski, ред., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, т. 5, Warszawa, 1884, с. 508.

²⁶ Dobrowolski, «Peasant Traditional Culture», с. 278.

²⁷ Тут ми не входимо у питання дефініції селянства як теми складної, але малоістотної для нашої розповіді. Як роботу приймаємо пропозицію тих дослідників, що наголошують перевагу спільних форм культурної поведінки селян над економічними відмінностями (див.: Stauter-Halsted, *The Nation in the Village*, с. 10). Загальне обговорення теми див.: Michael Kearney, *Reconceptualizing the Peasantry. Anthropology in Global Perspective*, Boulder, Colorado; Cumnor Hill, Oxford, 1996.

²⁸ Детальніше див.: Krzysztof Ślusarek, «Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX wieku: wzajemne relacje», *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 1999, №126, с. 117. Слюсарек виділяє разом із селянами лише п'ять груп, не згадуючи про ремісників, священників тощо.

²⁹ О. І. Дей, упор., *Коломийки в записах Івана Франка*, Київ, 1970, с. 27, 36, 46, 66, 69, 79, 81, 83, 97, 99, 100, 102.

³⁰ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, кн. 1, с. 275–276.

³¹ Франко вклав в уста одного зі своїх героїв оповідь про коваля Яця [Якова]: «Го-го, – / нема тут багача в цілім повіті / над Яця-коваля! Чого-чого / нема у нього! Гроші з срібла биті, / худоба, що і пану би не встид, / а одіж, а футра, сукном покриті! / У свято жінка як натаращить / коралів, то аж гнуть додолу шию! / Се раз багач, там мож ся поживить!» [4: 409].

³² Франко описав її у спогаді «Моя вітцівська хата», надрукованому вже по його смерті: *Матеріяли до української етнології. Видає етнографічна комісія*, т. 18. Львів, 1918, с. 1–4; передрук у виданні: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка*, Львів, 1997, с. 557–559 [далі: Гнатюк, *Спогади*].

³³ Василь Стефаник, *Вибране*, Ужгород, 1979, с. 237; Іван Коссак, «Іван Франко та його брати», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 47.

³⁴ Опис Слободи Франко подав у своїй незакінченій повісті «Гутак» [16: 405, 420–421].

³⁵ Горак, Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1, с. 76; Іван Франко, «Моя вітцівська хата», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 557.

³⁶ Навіть антрополог Федір Вовк на підставі вигляду Франкової голови заносив його до «німецького типу» – див.: Іван Труш. «З моїх споминів про Франка». *Дзвін*, 2003, 3, с. 124.

³⁷ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 101; Іван Пулюй, *Збірник праць*, Василь Шендеровський, ред., Київ, 1996, с. 547, 562; Михайло Возняк, «Німецька доповідь Франка для шведа про Україну», *Львівські вісті*, 1942, 18 червня, №133 (257), с. 2. Пам'ять про німецьке походження Франка не урвалася після його смерті. Під час Другої світової війни львівський будинок родини Франків купив фольксдойч, директор фабрики парфумів, і капітально його відремонтував, вважаючи Франка фольксдойчем. (Горак, Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1, с. 224.)

³⁸ Тотожність коваля Івана Гердера та Якова Франка ніде в Івана Франка не заявлена, це радше здогадка пізніших дослідників.

³⁹ Роман Горак, «“Я є мужик, пролог, не епілог”. Повість-документ», Київ, 1989, №9, с. 49–59.

⁴⁰ a.b. зъ Самбора. «О прѣзвищахъ и именахъ». *Слово*, 1862, 29 вересня (11 жовтня), с. 300.

⁴¹ Юліан Костьович Редько, *Словник українських прізвищ*, т. 2 [у друці], с. 1099; О. С. Стрижак, «Франки (матеріали до “Етимологічного словника етнонімів України”)», у виданні: І. Є. Єфименко, ред., *Актуальні питання антропоніміки. Збірник матеріалів наукових читань пам’яті Юліана Костянтиновича Редька*, Київ, 2005, с. 218–229; І. І. Трійняк, *Словник українських імен*, Київ, 2005, с. 395. Дякую львівським філологам Олегові Купчинському та Романові Осташу, які привернули мою увагу до цих публікацій.

⁴² Покликання на те, що у метричних книгах Франкові предки були записані як *Франківци*, або що у XVI столітті біля Рогатина існувало село *Франківці* (див.: Горак, «Я є мужик», с. 59; Горак, Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1, с. 84, 96) не можуть спростувати факту неслов’янського походження цього прізвища. Слов’янізовані форми неслов’янського кореня були досить поширені у старій українській мові з її численними запозиченнями з німецької та латинської мов (G. Y. Shevelov, «Language», *Encyclopedia of Ukraine*, т. III, с. 44).

⁴³ Один із найраніших німецьких композиторів, магістер Франко Тевтонський (Franco Teutonicus), походив із Кельна, але якийсь час жив у Парижі, музичному центрі XII–XIII ст. – чим і заслужив собі прізвисько «Franco», тобто француз (Friedrich Genmeich, ред., *Magistri Franconis Ars Cantus Mensurabilis. Ausgabe von E. de Coussemaker nebst Zwei Handschriftlichen Fassungen*, Darmstadt, 1957, с. 7). Обидва Франки, знані у польській історії – познанський єпископ XI ст. та астроном XIII ст., – походили з німецьких земель (відповідно, з Райну та Силезії): Zofia Kozłowska-Budkowa, «Franko, biskup polski», *Polski Słownik Biograficzny*, т. 7, Kraków, 1948–1958, с. 82; Aleksander Birkenmajer, «Franko z Polski», там само, с. 93). Відомий серед хорватів рід Франків чи Франкопанів (по-хорватськи – Франов) походив з Італії (Zvonimir Turina Křevan, *Liber roda Turinskog i Franko od nastanjivanja u primorskom kraju, te of 1673–1969*, Rijeka, 1971, с. 85–88). Ходили чутки про нібито єврейське походження іспанського каудільйо генерала Франко – і через його зовнішність, і через те, що це було одне з найпоширеніших в Іспанії єврейських прізвищ (Paul Preston, *Franko. A Biography*, New York, 1994, с. 1).

⁴⁴ І. Наумовичь, «Назад къ народу!», *Слово*, 1881, 25 липня (6 серпня), №79, с. 2.

⁴⁵ Walter Kuhn, *Die jungen deutschen Sprachinseln in Galizien. Ein Beitrag zur Methode der Sprachinselforschung*. Mit einem Vorworte von Univ. Prof. Dr. Eduard Winter in Prag, Münster in Westfalen, 1930, с. 135–138.

⁴⁶ Magocsi, *Galicia*, с. 249.

⁴⁷ Горак, Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1, с. 86, 95.

⁴⁸ За легендою, коли після закінчення облоги Відня Юрія Кульчицького (Georg Franz Koltschitzky) винагородили за мужність мішками кави, захопленими в турецькому обозі, той відкрив першу у Відні – і, як уважалося, в Європі – кав’ярню й запровадив сучасний спосіб пиття кави, з вершками та цукром (турки пили каву гіркою). Насправді ж першу

кав'ярню відкрито у Венеції, вірогідно, у 1647 р.; слідом за нею з'явилися кав'ярні у Лондоні (1652), Марселі (1654) та Гамбурзі (1677). Вирішальну роль у поширенні кави та кав'ярень в Європі відіграли турки. Див.: Etienne François, «Das Kaffehaus», *Orte des Alltages. Miniaturen aus der europäischen Kulturgeschichte*, Heinz-Gerhard Haupt, ред., München, 1994, с. 111. Польські та українські історики віддавна й безрезультатно дискутують, чи Юрій Кульчицький був польського а чи українського походження. Про рід Кульчицьких див.: Іван Волчко Кульчицький, *Історія села Кульчиць і села Драго-Сасів (700-ліття села і 1000-ліття роду)*, Дрогобич, 1995; книжка містить біограму Івана Франка як найславетнішого представника роду; *Polska Encyklopedia Szlachecka*, т. VII, Warszawa, 1937, с. 217–218.

⁴⁹ Детальніше про родовід Франка за материнською лінією див.: Роман Горак, *Марія, мати Франкова*, [ч. 1], Трускавець, 1994, с. 8–13.

⁵⁰ Fras, *Galicja*, с. 65; Pękacz, «Galician Society», с. 23 (прим. 3); Edmund Lewandowski, *Charakter narodowy Polaków i innych*, London–Warszawa, 1995, с. 138.

⁵¹ A. Fischer, *Zarys etnografii Polski południowo-wschodniej*, Lwów, 1939, с. 5

⁵² Роман Кирчів, «Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського», у виданні: Андрій Чайковський, *Спогади. Листи. Дослідження*, 3 т., Львів, 2002, т. 3, с. 351–353 [далі: Чайковський, *Спогади*].

⁵³ У своїй скандально відомій «Книжці плебейських родин» (інкше знаний як «Книжка хамів») польський шляхтич Валеріан Неканда-Трепка перелічив 2,5 тисячі родин, що мали плебейське походження і домоглися шляхетського стану з допомогою грошей, вдалих шлюбів та інтриг (Walerian Nekanda-Trepka, *Liber generationis Plebanorum*, 2-е вид., Włocław, 1995).

⁵⁴ Ślusarek, «Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej», с. 122; Петро Белз, «Сторінки життя української шляхти та її відображення у творах А. Чайковського», у виданні: Чайковський, *Спогади*, т. 3, с. 374.

⁵⁵ Ślusarek, «Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej», с. 121; Белз, «Сторінки життя української шляхти», с. 371, 374.

⁵⁶ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА) у Львові, ф. 201, оп. 4а, од. зб. 6144.

⁵⁷ Іван Негребецький, «До родоводу Івана Франка», *Літературно-науковий вістник*, 1926, т. 90, кн. 7–8, с. 233.

⁵⁸ Наталя Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, Київ, 1993, с. 271; Мирослав Трофимук, «Національна свідомість через призму життя і творчості Андрія Чайковського», у виданні: Чайковський, *Спогади*, т. 3, с. 332–338.

⁵⁹ Антін Дольницький, «Спомини про молодого Івана Франка», у виданні: О. І. Дей, Н. П. Корнієнко, упор., *Іван Франко у спогадах сучасників*, Львів, 1956, с. 104; Іван Кобилецький, «Дещо про Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 37.

⁶⁰ Кобилецький, «Дещо про Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 40.

⁶¹ *Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965*, Київ, 1966, с. 26–27, 38.

⁶² Горак, *Марія, мати Франкова* [ч. 1], с. 8; Mikołaj Kuplowski, *Iwan Franko jako krytyk literatury polskiej*, Rzeszów, 1974, с. 3.

⁶³ Кобилецький, «Дещо про Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 37.

⁶⁴ Олег Йосифович Павлишин, *Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР-ЗОУНР (жовтень 1918 – червень 1919 р.)*. Дис. канд. іст. наук, Львів, 2000, с. 27.

⁶⁵ Іван Билина, «У країні загородової шляхти», *Діло*, 1937, 14 серпня, №178 (14721), с. 8.

⁶⁶ Денис Лукіянович, «Хто мав вирішальний вплив на національний характер Івана Франка?», *Краківські вісті*, 1943, 7 квітня, №73 (811), с. 4.

⁶⁷ ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 4-а, од. зб. 4024, арк. 37 зв.

⁶⁸ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України [далі – ВР ЛНБ], ф. 29 (Михайло Возняк), од. зб. 23 (п. 9), арк. 2 (чернетка неопублікованої праці Михайла Возняка «Від дитинства до повноліття Івана Франка»).

⁶⁹ Див.: Горак, «Я є мужик», с. 49, 52, 58.

⁷⁰ Друге ім'я могло навіть бути й нехристиянським, поганським (тобто відсутнім у церковному календарі). Існують численні задокументовані підтвердження цього звичаю (наприклад, козацький гетьман Хмельницький відомий не за своїм християнським ім'ям Зиновій, а за слов'янським Богдан), така практика й досі збереглася серед тих етнічних груп, які пізно прийняли християнство (наприклад, серед якутів) – див.: М. О. Демчук, *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XVI–XVIII ст.*, Київ, 1988, с. 13–33; В. К. Чичагов, *Из истории русских имен, отчеств и фамилий*, Москва, 1959, с. 11–28; Daniel H. Kaiser, «Naming Cultures in Early Modern Russia», у виданні: Nancy Shields Kollman, Donald Ostrowski, Andrei Pliguzov, Daniel Rowland, ред., *Камень Крайгальнь. Essays presented to Edward Keenan on his sixtieth birthday by his colleagues and students*, Cambridge, 1995 [= *Harvard Ukrainian Studies* 19], с. 271–291.

⁷¹ ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 4а, од. зб. 6144.

⁷² Докладніше див.: Ярослав Грицак. «“Яких-то князів були столиці в Києві?..”: До конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки». *Україна модерна*, 2001, №6, с. 87–88.

⁷³ Поширення в галицькому селі модерної світської культури принесло новий звичай називати дітей іменами не святих, а національних героїв. Ім'я Мирон як друге ім'я Івана Франка ввійшло до їх числа. Одним із перших Миронів на Дрогобиччині був Мирон Шмердяк, якого назвав так батько, класово і національно свідомий робітник, і який згодом сам став членом Комуністичної партії Західної України. (Усна інформація Романа Горака, 13 травня 2002 р.)

⁷⁴ Франко відтворив таку саму схему у незакінченій повісті «Основи суспільности» (1894), де, як уважають, в образі коваля Івана Гердера вивів свого батька. Ім'я Гердерового сина – Максим [19, 195] – також звично приберігали для незаконнонароджених (див. Грицак, «Яких-то князів були столиці в Києві?..», с. 88).

⁷⁵ Vira Vuu, *Tradition under the Challenge of Modernization: Baptismal Practices among Greek Catholic Ruthenians in the 19th century Austrian Galicia*, M. A. Thesis. Central European University, Budapest, 2002, passim; О. Р. Кись, *Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття: гендерні аспекти*. Дис. канд. іст. наук, Львів, 2001, с. 108. Іван Франко в етнографічній розвідці «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883) подає приклади суворого покарання «покриток»,

але назагал відзначає, що «обставини змінилися і погляди народу на хиби дівочого серця сталися далеко лагідніші» [26: 218–219].

⁷⁶ Косик, *Еволюція шлюбу та сім'ї в Галичині*, с. 43–44, 69 (додаток №11). Ці підрахунки спростовують твердження, що «в українських селах або взагалі не було позашлюбних дітей, або це були поодинокі випадки» – див.: Роман Чмелик, *Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ ст.: структура і функції*, Львів, 1999, с. 72, 128.

⁷⁷ Роман Горак та Ярослав Гнатів помиляються, твердячи, що цей поголос з'явився лише під час Франкового кандидування до віденського парламенту у 1897 р. (Горак, Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1, с. 98). Набагато раніше її зафіксував польський соціаліст Людвік Кшвицький у спогадах про свій побут у Львові у 1885 р. – див.: Ludwik Krzywicki. *Wspomnienia*, т. 1, 1859–1885, Warszawa, 1947, с. 265. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття цю чутку поширював Василь Щурат (Володимир Дорошенко, «Іван Франко (Зі споминів автора)», *Свобода*, 1957, 6 червня, №145). Сам Франко був свідомий цих пліток, а одну з них навіть навів у своїй брошурі: нібито його справжнє прізвище не Франко, а Франкель, і він вихрестився тільки ради того, щоб одружитися з християнкою. (Іван Франко, *Радикальна партія*, ч. 2, *Радикали і жиди*, Львів, 1899, с. 9–11.)

⁷⁸ Роман Горак. «Легенди про народження Івана Франка». *Літературна Україна*, 30 серпня 2001, с. 2.

⁷⁹ Див.: И. И. Толстой, С. М. Толстая, «Имя в контексте народной культуры», у виданні: Н. Д. Арутюнова, ред., *Язык о языке*, Москва, 2000, с. 603–604, 608–609.

⁸⁰ Стефаник, *Вибране*, с. 231, 237.

⁸¹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1832, арк. 1.

⁸² Із 337 зареєстрованих випадків, коли Франко вдавався до псевдоніма (не беручи до уваги легко впізнаваних криптонімів I.F., I.Fr., Iw.Fr.), на «Мирона» припадає 178. Підраховано за: М. О. Мороз, упор., *Іван Франко. Бібліографія творів. 1874–1964*. Київ, 1966.

Розділ 3

Раннє дитинство

¹ Огоновській, *Історія літератури рускої*, т. 3, с. 915–916.

² David Biale, «Masochism and Philosemitism: The Strange Case of Leopold von Sacher-Masoch», *Journal of Contemporary History*, 1982, №17, с. 305.

³ М. С. Грицюта, *Селянство в українській дожовтневій літературі*, Київ, 1979; ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 340 (неопублікована стаття Василя Щурата «Народ в українській літературі ХІХ ст.»).

⁴ Грицюта, *Селянство в українській дожовтневій літературі*, с. 41–44; М. М. Мундяк, «Оповідання і повісті Івана Франка з селянського життя як твори критичного реалізму», у виданні: І. П. Крип'якевич, ред., *Дослідження творчості Івана Франка*. Київ, 1956, с. 108–118.

⁵ Див., наприклад, оповідання «Вівчар» з іділічним зображенням минулого життя селянина, який працює на шахтах у Бориславі [21: 64–69].

⁶ Перелік природних катаклізмів, від яких постраждало галицьке Прикарпаття у XIII – першій половині XIX ст., див. у кн.: С. І. Копчак, *Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період*, Львів, 1974, с. 87–89, 125.

⁷ Гром, *Нагуєвичі*, с. 106–107. Ці книги згоріли в пожежі церкви у 1996 р. Список неповний: у ньому, зокрема, не згадано про неврожай картпоплі 1846 р. (див. далі).

⁸ Б. Н. Миронов, «Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX вв.», у виданні: *Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР*, Москва, 1977, с. 94; William I. Thomas and Florian Znaniecki, «A Polish Peasant Family», у виданні: Theodor Shanin, ред., *Peasants and Peasant Societies*. Middlesex, Engl., Baltimore, M.D./US, Ringwood, V.I./Australia, 1971, с. 23–29.

⁹ Коротку історію сім'ї Франка відтворено на підставі генеалогічних досліджень Романа Горака. Див.: Горак, Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1.

¹⁰ С. П. Павлюк, *Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. (Історико-етнографічне дослідження)*, Київ, 1986, с. 77, 83, 93; його ж, *Традиційне хліборобство: агротехнічний аспект*, Київ, 1991, с. 131.

¹¹ Зубрицький, «Тісні роки», с. 2.

¹² Stanisław Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*. Lwów, 1935, с. 47.

¹³ Батькові пригоди лягли в основу Франкової незакінченої поеми «Історія товпки солі» [4: 396–426].

¹⁴ Левъ Кордасъевич, «Справи народні. Зъ Мокрянского деканата Самборского округа», *Вѣстникъ для русиновъ австрійскоу державы*, 1850, 15/27 липня, №66, с. 263. У свій примітці до цієї статті редакція газети вказала на жертовність Якова Франка та інших селян як на доказ того, яку великодушність виявляє сільський народ «у серці своїм, коли видить потребу у пользу всеобщого діла» – *там само*, с. 264.

¹⁵ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, А–Діти. Львів, 1901, с. v.

¹⁶ Роман Горак. *Марія, мати Франкова*, [ч. 2], Трускавець, 1994, с. 2.

¹⁷ Михайло Коріневич, «Спомини про Івана Франка як ученика гімназії», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 57.

¹⁸ Михайло Возняк, «Франко як дослідник і історик української літератури», *Українська література*, 1945, №3, с. 99.

¹⁹ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. v.

²⁰ Із сімейних спогадів випливає, що Гаврилик був жорстоким до своїх пасербів, роблячи виняток лише для Івана. Див.: О. Твардовський, «Василь Франко розповідає про свого стрийка Івана Франка», *Дрогобиччина – земля Івана Франка*, т. 2, Лука Луців, ред., Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978, с. 78 [=Наукове товариство ім. Шевченка. *Український архів*, т. 32]; Василь Чепурний, «Іван Франко і фонди Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського», *Наукові записки Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського*, №1, Чернігів, 1996, с. 108.

²¹ Лариса Чернишенко, «Листи О. Хоружинської до І. Франка (1892–1914)», *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, №3, Львів, 2003, с. 202–203.

²² Антоніна Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*, кн. 5, Київ–Харків, 1930, с. 268.

²⁴ Włodzimierz Mędrzecki, *Młodość wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa, 2002, с. 40–41.

²⁵ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 207, арк. 10 (фрагмент зі шкільної «задачі руської», що її юний Франко писав під час навчання у Дрогобицькій гімназії у 1870-х рр.).

²⁶ Кузьмович, «З юних літ Франка», с. 9.

²⁷ Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», *За сто літ*, с. 268.

²⁸ Кузьмович, «З юних літ Франка», с. 8–9.

²⁹ Карло Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 49.

³⁰ Цей спогад із часів дитинства Франко розповідав своїй дружині Ользі Хоружинській – див.: Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», *За сто літ*, с. 268.

³¹ Іван Яцуляк, «Спомин з дитинних літ Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 43.

³² Кузьмович, «З юних літ Франка», с. 8.

³³ ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 922, п. 27, арк. 11.

³⁴ За іншою версією, Франко описав пригоду, яка з ним сталася не в його сім'ї, а в сім'ї його дядька Павла Кульчицького з Ясениці Сільної.

³⁵ Яцуляк, «Спомин з дитинних літ Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 43.

³⁶ Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», *За сто літ*, с. 268.

³⁷ Eugeniusz Chmielowski, *Czarownicy, strzygi, tamony czyli wierzenia i zabobony ludu galicyjskiego zebrane przez ... w pierwszej połowie roku 1890*, Nowy Sącz, 1987, с. 8–9, 23; Володимир Гнатюк, *Купанє й паленє відьм у Галичині*, с. 2–3 [окремий відбиток, б.м., б.д.]; Володимир Гнатюк, *Нарис української міфології*, Львів, 2000, с. 39, 224–231, 234–235.

³⁸ Lu. Dz., «Nahujowice», у виданні: Filip Sulimierski, Bronisław Chmielowski, Władysław Wasilewski, ред., *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, т. 6, с. 882.

³⁹ Роман Горак, Ярослав Гнатів, *Іван Франко*, кн. 2, *Цілком нормальна школа*, Львів, 2001, с. 84.

⁴⁰ До магії вдавалися й у прозаїчніших випадках. Знайдені у Нагуєвичих неолітичні сокири використовували як цілющий засіб у лікуванні горла: висвятили їх у церкві, а потім, зливши крізь них воду, давали її пити хворому. Так лікували й малого Франка. Див.: Іван Франко, «Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживання», *ЗНТШ*, 1911, т. 103, с. 200–202.

⁴¹ Mędrzecki, *Młodość wiejska*, с. 41.

⁴² Горак, Гнатів, *Іван Франко*, кн. 1, с. 155; Гром, *Нагуєвичі*, с. 127.

⁴³ Коссак, «Іван Франко та його брати», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 45.

⁴⁴ Яцуляк, «Спомин з дитинних літ Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 43.

⁴⁵ Зенон Пеленський, «Між двома конечностями. Причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між

обома світовими війнами», у виданні: *Євген Коновалець та його доба*, Мюнхен, 1974, с. 513–516; Ю. П. Присяжнюк, «Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)», *УІЖ*, 1999, №3, с. 27.

⁴⁶ ВР АНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 922, п. 27, арк. 4.

⁴⁷ Там само, арк. 6.

⁴⁸ Ось який збірний образ сільських дякоучителів змальовують спогади з тих часів: «Це були ні селяни, ні інтелігенти, ні світські, ні духовні. І одежа їх була – ні то селянська, ні то інтелігента, ні то світська, ні то духовної особи, а все разом змішане. <...> Були між ними і деякі спосібніші і трохи прочитані, але були й темні, що не то що не чули про ці предмети, але й вимовити не могли. На питання намалювати коло малювали колесо від воза, а про стародавніх римлян говорили, що ті ще жили за Наполеона». Див.: О. Филімон Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і в першій декаді ХХ сторіччя*. Упоряд. і зредагували д-р Анатоль Марія Базилевич і Роман Іван Данилевич, Торонто, 1981, с. 168–169.

⁴⁹ Ł. H. Baik, «Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły w Galicji», у виданні: *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 3, *Nauka i oświata*, Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski, ред., Rzeszów, 1995, с. 153.

⁵⁰ Чмелик, *Мала українська сім'я*, с. 104–106.

⁵¹ Михайло Павлик, ред., *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)*, т. 2–8. Чернівці, 1910–1912 [далі – Павлик, *Переписка*]. Тут – т. 2, с. 14.

⁵² «Вісті з Краю. Письмо з Снятинського», *Батьківщина*, 1880, 1 липня, №13, с. 100.

⁵³ Коріневич, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Франко у спогадах*, с. 54.

⁵⁴ Франкові знайомі, селяни Гринь Римар і Гринь Берегуляк, були вихованцями о. Чапельського, який переконав батьків віддати своїх талановитих дітей до гімназії («Письмо з Дрогобиччини. Що где-що про соціалізм и богохульство в Добровлянах і в Волі Якубовій», *Батьківщина*, 1886, 24 (12) грудня, №36–37, с. 215). Патроном Осипа Маркова, який навчався у Дрогобицькій гімназії приблизно у ті ж часи, що й Франко, був священник о. Іван Коростенський, колишній секретар Самбірської Руської Ради – див.: Андрій Заярнюк, «Руські патріоти в Галицькому селі 1860–1870-х років: святоюрці, обрядовці, патерналисти і популісти (На прикладі Самбірської околиці)», *Україна модерна*, 2003, №8, с. 113. За наполяганням місцевого поміщика Йосипа Теодоровича – приятеля селян, учасника повстання Гарібальді та польського повстання 1863 р. – батько віддав до школи Василя Стефаніка (див. його автобіографію у кн.: Василь Стефанік. *Вибране*. Ужгород, 1979, с. 227). Пор. також аналогічні українські та польські приклади з пізнішого часу: Вільям Нолл, *Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років*, Київ, 1999, с. 99, 106; Jan Jakóbiec, «Szkolna droga syna chłopskiego, 1882–1896», *Galiczyjskie Wspomnienia Szkolne*, Antoni Knot, ред., Kraków, 1955, с. 404; Jan Madejczyk, «Dwa lata w szkółce wiejskiej, 1889–1891», там само, с. 450–451.

⁵⁵ Василь Нагірний, «З моїх споминів», *Нагірні, Леви – історія родини. Статті, спогади, наукові розвідки, архівні матеріали*, Львів, 2000, с. 61.

⁵⁶ Присяжнюк, «Ментальність українського селянства», с. 25.

⁵⁷ Б. Грінченко – М. Драгоманов, *Діалоги про українську національну справу*. Київ, 1994, с. 38 [=Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – початку 20 ст., вип. 1].

⁵⁸ Іван Макух, селянський син із Самбірщини, який перший у селі закінчив гімназію, твердив, що однією з головних причин небажання селян посилати дітей до школи був страх, що ті стануть безбожниками. «Парохи вбили селянам у голову думку, що учений син стане безбожником і тому селяни не посилали дітей до вищої школи». Іван Макух, *На народній службі. Спогади*, Київ, 2001, с. 10.

⁵⁹ Heretz, *Russian apocalypse*, с. 184–186.

⁶⁰ Пор. також спогади Франкового брата Захара, який твердив, що коли Іван приїжджав у Нагуєвичі «на вакації», то все ходив на рибу і по гриби. «Тільки його роботи було» – див.: Кузьмович, «З юних літ Франка», с. 8.

⁶¹ Сам Франко стверджував, що до школи його віддано тому, що був він «слабовитою й до селянської праці нездатною дитиною» [31: 29]. Це, однак, не збігається зі спогадами Франкових приятелів, які згадують про нього як про фізично здорового (хоча й не сильного) і спритного хлопця.

⁶² Характерно, що дорослий Франко ніколи не згадував про двох своїх сестер, які померли, коли він мав, відповідно, сім і десять років – цілком свідомий вік. Так само в оповіданнях про малого Мирона, що їх він називав «причинками» до своєї біографії [48, с. 559], немає згадки про його братів, що залишалися з батьками у Нагуєвичах. Це мовчання можна пояснити тим, що малий Франко у Нагуєвичах жив дуже мало. Інші дитячі оповідання Франка («Грицева шкілька наука» і «Оловець») також відображають ясеницький період його життя (див. чернетку статті Михайла Возняка «Від дитинства до повноліття Івана Франка», що зберігається у ВР АНБ, ф. 29 (Михайло Возняк), од. зб. 23, п. 9, арк. 16).

⁶³ Роман Горак теж поставив під сумнів правдивість такого пояснення – на його думку, причина була в гострому конфлікті нагуєвицької громади зі своїм священиком о. Осипом Левицьким. Яків Франко був одним із головних оскаржувачів від громади, тож віддав сина до школи в сусіднє село, побоюючись можливої помсти священика, який здійснював нагляд над школою (див.: Горак, «Я є мужик», с. 65–67). Але таке пояснення є малопереконливим: о. Осип Левицький помер у 1860 р., і незрозуміло, чому Яків Франко мав би боятися його ще у 1862 р.

⁶⁴ Франко у «Причинках до автобіографії» пояснював різницю між Ясеницькою і Нагуєвицькою школою тим, що у другій не давали ані польської, ані німецької мов, зате більше подавали церковнослов'янської мови та церковного співу. Різницю він зміг відчути сам: скінчивши другий рік у Ясеницькій школі, він ще кілька тижнів ходив до школи у Нагуєвичах [39: 38]. Історик села Нагуєвичі твердить, що за Франкового дитинства місцева школа була бідна і мала, не всі діти могли у ній вміститися. Тому деякі багатші вчилися у Ясениці Сільній, а бідніші, провчившись у Нагуєвичах, залишалися неграмотними (Омелян Твардовський, «Нагуєвичі – село Івана Франка», у виданні: Лука Луців, ред., *Дрогобиччина – земля Франка*, Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973, с. 333 [=Наукове Товариство ім. Шевченка, Український архів, т. XXV].

⁶⁵ Горак, «Я є мужик», с. 61, 64.

⁶⁶ Негребецький, «До родоводу», с. 233.

⁶⁷ Франкова дружина, яка часто проводила літо з дітьми у Нагуєвичах серед Франкових братів, згадувала про них як про малокультурних і забобонних людей. Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», *За сто літ*, с. 268.

⁶⁸ Роман Горак, «Листи родини до Івана Франка», *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, Львів, 2000, №1, с. 121–208.

⁶⁹ Там само, с. 132, 134, 137–138, 172.

Розділ 4 Шкільні роки

¹ Див.: Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1867–1917*, Princeton, NJ, 1985, с. 55–56, 58; Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays*. Stanford, CA, 1977, с. 196.

² Див.: Іван Франко. *Документи і матеріали*, с. 19.

³ Цю історію переповів Карло Бандрівський з уст самого Франка: «Одного разу велів йому [Франкові] учитель уважати на спокій в школі, бо на хвилину виходив з дому. “А ти, Івасю, уважай на спокій в школі”. Один хлопець був дуже неспокійний, Франко його закликав до спокою, але він не слухав його. Як учитель повернувся, Франко сказав учителю, і учитель хлопця покарав. Зате той, коли Франко вертався зі школи додому, кидав по дорозі за ним камінням і мало його не забив. Від цього часу не хотів Франко ходити до школи». Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 49. Сам же Франко писав, що у сільській школі він, «як малий, незвичайно несміливий хлопець, багато мусив витерпіти від сваволі інших учнів» [*Мозаїка*: 340].

⁴ Див.: Іван Франко. *Документи і матеріали*, с. 20–23, 28.

⁵ У своїх спогадах Франко підтверджував один з епізодів оповідання – розправу вчителя-каліграфа Мелька над учнем-євреєм, який писав справа наліво [*Мозаїка*: 341].

⁶ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, кн. 1, с. 184.

⁷ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 49–51. Інший приклад із власних спостережень над педагогічною практикою у 1884 р. наводить Юлія Шнайдер: учитель так сильно вдарив по голові ученицю першого класу, що вона померла. Див.: Уляна Кравченко, *Замість автобіографії*, Коломия, 1934, с. 306.

⁸ Його Schlafkammerad Михайло Коріневич, із яким вони разом жили на квартирі у дрогобицького шевця, згадував, що Франко кілька разів висловлював гадки, як би то було добре, якби людське майно розділити на всіх порівну, щоб народ вибирав собі сам пануючого, і т.ін. (Коріневич, «Спомини про Івана Франка», с. 57). Однак ані в мемуарній літературі, ані у збережених рукописах із часу навчання у Дрогобичі не знаходимо жодного іншого сліду, що засвідчував би Франків «стихийний соціалізм».

⁹ У передмові до збірки «Малий Мирон» Франко розділяв свої дрогобицькі оповідання на дві групи, відповідно до міри їхньої автобіографічності. Цікавим з цього погляду є, що «Schönschreiben» потрапляє у групу просто написаних під впливом

особистих спогадів, тоді як «Отець-гуморист» разом із «Гірчичним зерном» (про нього далі) «переходять майже зовсім мемуарами» [34: 457]. Звіряння спогадів Франка з актовими документами, які стосуються школи василіян, виявляють певні неточності й тенденційність. Див.: Йосафат Скрутень, «Д-р Іван Франко і василіяни», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 604.

¹⁰ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 51.

¹¹ Див., наприклад: І. І. Басс, *Іван Франко. Біографія*, Київ, 1966, с. 21–24.

¹² Сітка василіянських шкіл охоплювала східні окраїни колишньої Речі Посполитої, як австрійську, так і російську частини. Особливо успішною була їхня освітня діяльність у Віленському освітньому окрузі, доки й саму греко-католицьку церкву, й освітній округ не було зліквідовано в Російській імперії після польського повстання 1830 р. – див. Daniel Beauvois, *Szkołnictwo Polskie na ziemiach Litwesko-Ruskich 1803–1832*, т. II, *Szkoły podstawowy i średnie*, Lublin, 1991, с. 127, 148, 151, 177–187; І. Підкова, Р. Шуст, ред., *Довідник з історії України. А–Я*, Київ, 2001, с. 99.

¹³ Baik, «Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły», с. 151; Jan Wierzbowski, «Klasyczne gimnazjum Galicyjskie 1872–1880», у виданні: Antoni Knot, ред., *Galicyjskie wspomnienia szkolne*, Kraków, 1955, с. 386.

¹⁴ ВР ЛНБ, ф. 41 (Грушкевичі), од. зб. 6, п. 1, арк. 12–13.

¹⁵ Скрутень, «Д-р Іван Франко і василіяни», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 604.

¹⁶ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 50.

¹⁷ *Іван Франко, Документи і матеріали*, с. 20–21; Скрутень, «Д-р Іван Франко і василіяни», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 605–606.

¹⁸ ВР ЛНБ, ф. 266 (Іван Шпитковський), од. зб. 42, п. 3, арк. 3.

¹⁹ W. F., «Klasyczne nauczanie w gimnazjach», *Gazeta Naddiestrzańska*, 1886, 15 грудня, 3, 24, с. 1. Ця стаття переоповідає головні тези книжки: Prof. Dr. Schmedig, *Die klassische Bildung in der Gegenwart*, Berlin, 1886, яку мені не вдалося знайти.

²⁰ Wierzbowski, «Klasyczne gimnazjum...», с. 388. Подібну оцінку давав цій системі Іван Франко декілька років по закінченню гімназії: [Іван Франко]. «Ученицька бібліотека в Дрогобичі», М. Павлик, вид., *Молот. Галицько-українська збірка*, Львів, 1878, с. 127. Підпис: Микита.

²¹ М. П. Драгоманов, «Два учителі», у виданні: М. П. Драгоманов, *Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні*, Київ, 1991, с. 578; Wierzbowski, «Klasyczne gimnazjum...», с. 386–388.

²² Див.: Jones, *Sigmund Freud*, с. ix; Драгоманов, «Два учителі», с. 575–585; його ж «Автобіографическая заметка», у виданні: М. П. Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці*, 2 т., Київ, 1970, т. 1, с. 39.

²³ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 51.

²⁴ Існує інший Франків вірш під такою самою назвою, написаний у 1881 р. на зовсім іншу тему [1: 176].

²⁵ У пізнійшій автобіографії Франко помилково твердив, що почав писати у нижчих класах гімназії [49: 242].

²⁶ Детальніше див.: Степан Щурат, «Перші літературні спроби Івана Франка. З додатком його листів до редакції журналу “Друг” і Василя Давидяка», *Іван Франко. Збірник статей і матеріалів*, 2, Львів, 1949, с. 87–145.

²⁷ Leszek Śliwa, «Gimnazja Galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji Polskiej», *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 3, с. 163–164.

²⁸ *Hickmann's ... Atlas*, карта №36.

²⁹ Приріст населення у 1857–1890 рр.: Дрогобич – 72%, Стрий – 153%, Станиславів – 133%, Самбір – 62%; частка городян, зайнятих у ремеслі й промисловості та (друга цифра) у торгівлі, обидва показники за 1880 р.: Дрогобич – 22,4 та 11,1%, Стрий – 31,3 та 17,9%, Станиславів – 24,0 та 25,3%, Самбір – 23,9 та 13,6%. Див.: Harald Binder, «Eine Provinzstadt in Galizien: Drohobycz in den letzten fünfzig Jahren österreichischer Herrschaft» [*separatum*], с. 4–5; Mark, *Galizien unter Österreichischer Herrschaft*, с. 92; Pilat, «Obszar, zabudowania i ludność miast», с. 18f–18i, 18l; Ignacy Weinfield, «Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910)», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1912, річн. 24, зош. 2, с. 34–35.

³⁰ Tadeusz Pilat, «Materiały statystyczne do sprawy propinacyjnej», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1888, річн. 11, зош. 2, с. 6, 15.

³¹ Цит. за виданням: Ezra Mendelsohn, *Painting a People. Maurycy Gottlieb and Jewish Art*, Hannover–London, 2003, с. 20–21.

³² Pilat, «Obszar, zabudowania i ludność miast», с. 11.

³³ Там само, с. 12.

³⁴ Там само, с. 18e.

³⁵ Там само, с. 18b.

³⁶ Макух, *На народній службі*, с. 12.

³⁷ ВР ЛНБ, ф. 41 (Грушкевичі), од. зб. 6, п. 1, арк. 28–29; Ździsław Kultys, *Historia Gimnazjum Drohobyckiego*. Drohobycz, 1908, с. 48–50, 56–61. Про роль русинів-гімназистів в антиєврейських погромах обидва джерела не згадують нічого.

³⁸ Renata Dutkova, *Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875)*, Kraków, 1995, с. 151.

³⁹ [Iwan Franko], «Emeryk Turczyński. Wspomnienia pośmiertne», *Kurjer Lwowski*, XIV, 1896, 16 квітня, 106, с. 2 (стаття не підписана; авторство вказано на підставі: Мороз, *Іван Франко. Бібліографія творів*, с. 285).

⁴⁰ Kultys, *Historia Gimnazjum Drohobyckiego*, с. 23–24.

⁴¹ Там само, с. 53.

⁴² Про Гюкеля й Емерика Турчинського Франко залишив окремих спогад: див. примітку 39. Про повагу учнів і вчителів до Емерика Турчинського свідчить також місцева преса: «Pan Emeryk Turczyński», *Gazeta Naddniestrńska*, 1886, 1 листопада, 3, 17, с. 7.

⁴³ Франко і сам згодом визнавав вплив, який справив на нього Міхонський. Він зробив Міхонського головним героєм оповідання «Борис Граб» [18: 177–190].

⁴⁴ ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 922, п. 27, арк. 7; Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 51–53; Коріневич, «Спомини про Івана Франка», с. 56–57.

⁴⁵ A. Środka, P. Szczawiński, ред., *Biogramy uczonych polskich*, част. 1, *Nauki społeczne*, зош. 3, P–Z, Wrocław, 1985, с. 314–318.

⁴⁶ Kultys, *Historia Gimnazium Drobovuckiego*, с. 83.

⁴⁷ Антін Чарнецький, *Спомини з мого життя*, Київ, 2001, с. 19.

⁴⁸ Kultys, *Historia Gimnazium Drobovuckiego*, с. 58.

⁴⁹ Грицак, «...Дух, що тіло рве до бою...», с. 38.

⁵⁰ Андрій Чайковський згадував, як за часів Франкового навчання у його власній (Самбірській) гімназії вчителі казали гіршим учням: «Чого ти тут мучишся? Краще йди до Дрогобича, там будеш відличним» (Андрій Чайковський, «Мої спогади про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 95). Низький рівень викладання у Дрогобицькій гімназії підтверджує і її історик: Kultys, *Historia Gimnazium Drobovuckiego*, с. 23–24, 44, 68–69, 71.

⁵¹ Серед освічених галицьких русинів тримовність була явищем досить звичним, проте мало кому вдавалося добре писати німецькою – це між слов'янами було все-таки рідкістю (див., наприклад, заувагу про «вбивчий характер» німецької мови в писаннях Павлика: *Переписка*, т. 3, с. 313), і тут вирішальне значення мали хист і працьовитість учня.

⁵² Це твердження не можна прийняти цілковито на віру. В іншій статті, написаній декілька років по закінченню гімназії, Франко показує, що у створеній руськими студентами бібліотеці більшість (138 з 196) становили русько-українські книжки ([Франко], «Ученицька бібліотека...», с. 124. Правдоподібно, скаржачись про брак руських видань, він мав на увазі передусім художню літературу, найбільше популярну серед гімназистів (там само, с. 126).

⁵³ Іполит Погорецький. «Франко в гімназії», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 58.

⁵⁴ Так принаймні вважав Франків товариш з часів гімназії Михайло Коріневич (Коріневич, «Спомини про Івана Франка», с. 56).

⁵⁵ Див.: «Критика на “Друга” і отзвыи о немъ», *Другъ*, 1876, 24 липня (5 серпня), №14-15, с. 239; Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 34.

⁵⁶ Іван Верхратський, *Злобні видумки д-ра Івана Франка*, Львів, 1907, с. 109.

⁵⁷ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 52.

⁵⁸ Див.: Mendelsohn, *Painting a People*, с. 28–44.

⁵⁹ До 1874 р. частка євреїв серед гімназистів ніколи не перевищувала 20%. У 1888 р. їх число вдвічі перевищувало учнів-русинів і майже у півтора рази – поляків. Kultys, *Historia Gimnazium Drobovuckiego*, с. 78.

⁶⁰ Pilat, «Obszar, zabudowania i ludność miast», с. 18b.

⁶¹ W. C., «Niemieszczyzna w Drohobyczu», *Gazeta Nadniestrainska*, 1886, 1 листопада, 3, 17, с. 7–8.

⁶² У Дрогобицькій гімназії вчилися, серед інших, відомий український ентограф Михайло Зубрицький, лідер русофілів Осип Марков, діячі радикального руху Григорій Римар та Іван Макух, відомі українські письменники селянського походження Лесь Мартович і Василь Стефаник та ін. – див.: ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 922, п. 27, арк. 8; Kultys, *Historia Gimnazium Drobovuckiego*, с. 219, 222, 224; Макух, *На народній службі*, с. 16–17; Володимир Чапельський, *Я любив їх усіх. З минулого Дрогобиччини*. Дрогобич, 1997, с. 190–191.

⁶³ Про відпирність учнів-русинів польській асиміляції посередньо свідчить і той факт, що у створенні ними громадській бібліотеці польські книжки становили виразну меншість (19 проти 67 німецьких і 137 русько-українських книжок), і їх не було серед найчастіше випозичуваних книжок. Див.: [Франко], «Ученицька бібліотека...», с. 124, 126.

⁶⁴ Про пізніше загострення русько-польського антагонізму у Дрогобицькій гімназії повідомляв кореспондент русофільської газети «Слово»: у 1876 р. місцевий учитель міг сказати учневі-русину: «я би тих русинів і жидів разом на суху галузь повисив». Юліуш Турчинський по тому, як виїхав із Дрогобича і став директором учительської семінарії у Станиславові, виступав проти запровадження руської мови у навчальну програму. Під час уроку він висміював руську мову перед учнями: «мова руська є мовою п'яниць. Шевченко сам був простим хлописьком і п'яницею» – див.: «Рівноуправнєньє руского языка въ школахъ». *Другъ*, 1876, 15 (27) вересня, №18, с. 285–286. Про ставлення польських учителів до русинів і руського питання розповідав у листі до Івана Франка Кирило Трільовський, майбутній лідер радикальної партії, а в той час (1884) учень Коломийської гімназії: мовляв, учитель історії «перебріхує історію, пряде цілими годинами на тему Ruś, Polska i Litwa to odna mołytwa [цитата з вірша Платона Костецького. – Я.Г.], осміхує селян и т.д. без кінця. Професор рисунків Круцінський по уміщеню о нім допису в Ділі [народовецькій газеті. – Я.Г.] назвав єго редакцію palatagami і касарамі. Професор математики Сокальський, викликав одного ученика з V [класу. – Я.Г.], котрий звався на “-icz” через “-ski”. Коли той не підіймви ся відразу, закидав йому при таблицях “Matematyki nie umiesz, a gadać po moskiwesku na gunku umiesz?..” З найбільшим підступом поступає собі проф. природничий Вайгель... Той не виступає явно, – а так собі висміваючи та перекривляючи руські прізвища та слова, уживаючи навіть таких слів як «Іван набзди в калощі»... Див.: ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 217.

⁶⁵ «О. Теофан Глинський», *Правда*, 1893, 17, 1, с. 232.

⁶⁶ [Іос. Лъвицькій], Бєсѣда говорєна дня 22 мая 1848 року въ Дрогобичи при основаніи комітєта русского [б.м., б.д.], с. 11.

⁶⁷ Вячеслав Будзиновський, «Латинка», *Нові шляхи*, 1931, №10, с. 317.

⁶⁸ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 53.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Коріневич, «Спомини про Івана Франка», с. 57.

⁷¹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 207, арк. 8, 13; Верхратський, *Злобні видумки д-ра Івана Франка*, с. 44.

⁷² Див.: Исидоръ Пасѣчинскій. «Старина». *Другъ*, 1874, 1 (13) травня, №3, с. 41 (підрядкова примітка).

⁷³ Про діяльність Дрогобицької гімназіальної громади відомо дуже мало. Вона виникла після того, як один із дрогобицьких гімназистів-русинів дістав від свого львівського колеги збірку Шевченкових поезій. Деякі з членів громади мали мужність навіть показатися одягнутими в руський народний одяг, інші, маючи страх перед учителями, вдягалися звично. Вступаючи у громаду, її члени складали урочисту клятву бути вірним русином до самої смерті, робити все заради добра Русі, одружитися тільки з руською дівчиною та хрестити своїх дітей як русинів. Окремо вони зобов'язувалися

допомагати один одному в навчанні та грошима. Див.: Sereda, *Shaping of a National Identity*, с. 88–89, 95–96, 226.

⁷⁴ ВР ЛНБ, ф. 41 (Грушкевичі), од. зб. 6, п. 1, арк. 41.

⁷⁵ Чайковський, «Мої спогади про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 95.

⁷⁶ Франко згадував, що в часі його навчання у гімназії діяли три студентські товариства науково-літературного напрямку та декілька товариств «гімназіального співу». Жодне з них не проіснувало довго, а студентська активність почала падати з початком полонізації. До гімназії прийшли нові вчителі, які збудити цікавість у студентів не вміли, а вільний час проводили за чаркою. Учні брали з них приклад, і «давніші науково-літературні товариства перемінилися в п'яцькі банди» ([Іван Франко], «Допись про Дрогобицьку гімназію», *Дзвін. Галицько-українська збірка*, Львів, 1878, с. 267–268. (Стаття без назви і не підписана; авторство вказано на підставі: Мороз, *Іван Франко. Бібліографія творів*, с. 157.)

⁷⁷ Wendland, *Die Russophilen in Galizien*, passim.

⁷⁸ Іван-Павло Химка, «Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772–1918», *Київотос/Ковчег. Збірник статей з церковної історії*, ч. 1, 1993, с. 75–76.

⁷⁹ *Іван Франко. Документи і матеріали*, с. 38, 47–49; Погорецький, «Франко в гімназії», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 57–58; Лев Шанковський, «Нарис історії Стрийщини», *Стрийщина*, т. 1, Нью Йорк, 1990, с. 23.

⁸⁰ Іван Франко, «Що думає народ про неуступчивість митрополита Осипа Сембратовича», *За сто літ*, кн. 4, Київ, 1929, с. 256.

⁸¹ Михайлина Рошкевич (Іванець), «Спогади про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 108.

⁸² Див.: І. П. Слупський, упор., *Іван Франко. Документальні фотографії*. Вид. 2-е, доповнене. Б.д., б. м. [Львів, 1971], с. 23, 25.

⁸³ Погорецький, «Франко в гімназії», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 58.

⁸⁴ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 10.

⁸⁵ Там само, т. 3, с. 93.

⁸⁶ Там само, т. 2, с. 57.

⁸⁷ Там само, с. 7, 8, 20, 36, 82.

⁸⁸ Там само, с. 57. За іншою версією: «Я не думав писати по-хлопськи, за хлопів і для хлопів» – там само, с. 96. Іван Панькевич, один із дослідників естетичних поглядів молодого Франка, вважав, що ці слова є парафразою з Гете – на питання, чи його твори можуть бути популярними, німецький поет відповів: «Sie sind nicht für die Masse geschrieben, sondern nur für einzelne Menschen, die etwas Ähnliches wollen und suchen, die in ähnlichen Richtungen begriffen sind». Однак Панькевич зауважує, що назагал слова Франка відображали погляди тогочасної молоді (Іван Панькевич, «Ще раз про питання рішального впливу на характер Франка в 1874–6 роках», *Краківські вісті*, 1943, 24 травня, 113 (851), с. 4.)

Розділ 5

Між малою і великою батьківщинами

¹ Детальніше про це далі в розділі «Як Франко став генієм», див. також: Ліля Сирота, «Від Франкових образів до образів Івана Франка», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2001, 9, с. 556–566.

² Див. антологію літературних текстів українських, польських і російських авторів на цю тему: *Вітчизна. Збірник висловлювань діячів російської та української культури про Вітчизну*, Київ, 1953; Leon Radziejowski, ред., *Ojczyzna w poezji polskiej. Krótka antologia*, Kijów, 1916.

³ Tadeusz Boy-Żeleński, *O Mickiewiczu*, Kraków, 1949, с. 10; А. Герцен, *Собрание сочинений в 30 т.* Москва, 1954, т. 2: 333; Knot, «Wstęp», у виданні: Chłędowski, *Pamiętniki*, [т. 1], с. xvii–xviii.

⁴ Систематичніше й ширше обговорення див.: Roman Wapiński, *Polska i małe ojczyzne Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuchu II wojny światowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1994; Мар'ян Мудрий, «Поняття “наша земля” / “наш край” в українському русі Галичини XIX – початку XX століття», у виданні: *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка*, Львів, 2004, с. 160–177.

⁵ Див. класичну працю на тему «малої» й «ідеологічної» батьківщини: Stanisław Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa, 1984, с. 15–46.

⁶ Про роль античної традиції у формуванні національної свідомости європейських народів взагалі й концепції «батьківщини» зокрема див.: Antonina Kłoskowska, *National Cultures at the Grass-Root Level*, Budapest, 2001, с. 42, 53; Benedykt Zientara, *Świat narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy postkarolińskiej*, Warszawa, 1985, с. 26.

⁷ Maciej Abramowicz, «Patrie – “Ojczyzna”?», у виданні: Jerzy Bartmiński, ред., *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin, 1993, с. 241; Ernst H. Kantorowicz, «Pro Patria Mori in Medieval Political Thought», *The American Historical Review*, 1951, квітень, т. 56, №3, с. 472–492; Pasquale Policastro, «Patria, patriotyzm i lokalizm we Włoszech. Treści społeczne i polityczne», у виданні: Bartmiński, *Pojęcie ojczyzny*, с. 230–231.

⁸ Ewa Bem, «Termin “ojczyzna” w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku», *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, 1989, т. 34, с. 131–157.

⁹ Франк Сисин, «“Отчизна” в українській політичній культурі початку XVIII ст.», *Україна модерна*, 10 (2006, у друці).

¹⁰ Див. висновок, зроблений на основі текстологічного аналізу польської художньої та політичної літератури XIX ст.: David Althoen, *That Noble Quest. From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth 1550–1830*. Ph. D. Dissertation, University of Michigan, 2001, т. 1, с. 157–242. Подібного дослідження у царині Begriffsgeschichte в українській історіографії поки що немає. Українські дослідники звертають увагу на інший важливий аспект: витіснення у художній літературі архаїчного терміна «ойчизна» модерним «батьківщина», і щораз частішим використанням останнього поняття у широкому значенні: Michał Lesiów, «Bałkiwsczyna, wiczczyzna, rid-

puj kraj. Ojczyzna w języku ukraińskim», у виданні: Bartmiński, *Pojęcie ojczyzny*, с. 93–104. Вишальну роль у модернізації цього поняття приписують Тарасові Шевченкові (там само, с. 95–96). Однак у самого Шевченка Україна як батьківщина має ще територіальне, а не національне значення: він багато пише про Україну, але в словнику його мови ні разу не зафіксовано ще терміна «українець» / «українка». Див.: Oleh S. Hnytkyj, ред., *A Concordance to the Poetic Work of Taras Shevchenko*, 4 т., Edmonton–Toronto, 2001, т. 4, с. 2588, 2589, 2920, 3004, 3073.

¹¹ Див.: Andrzej Walicki, *Poland between East and West. The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland*, Cambridge, MA, 1994.

¹² Ernst Moritz Arndt, *Ausgewählte Gedichte und Schriften*, Berlin, 1969, с. 67.

¹³ Johannes Paul, *Ernst Moritz Arndt. «Das ganze Deutschland soll es sein!»* Zürich–Frankfurt, 1971, с. 11, 83, 86.

¹⁴ Tadeusz Namowicz, «Galizien nach 1772. Zur Entstehung einer literarischen Provinz», у виданні: Friedrun Rinner, Klaus Zerinschek, ред., *Galizien als Gemeinsame Literaturlandschaft. Beiträge des 2. Innsbrucker Symposiums Polnischer und Österreichischer Literaturwissenschaftler*, Innsbruck, 1988, с. 66, 70.

¹⁵ Hildegard Binder Johnson, «Geography in German Literature», *The German Quarterly*, November 1951, т. 24, №4, с. 232; Hans Kohn, «Arndt and the German Character of German Nationalism», *The American Historical Review*, July 1949, т. 54, №4, с. 798; Roy Pascal, «The Frankfurt Parliament, 1848, and the Drang nach Osten», *The Journal of Modern History*, June 1946, т. 18, №2, с. 118–120.

¹⁶ Вірші про Галичину як про Heimат постали аж після Другої світової війни серед виселених до Німеччини галицьких німців як вираз їхньої туги за втраченою батьківщиною – див., наприклад: *Heimat Galizien*, Stuttgart, б.д. [1959?], с. 20; Josef Lanz, Rudolf Unterschütz, ред. *Heimat Galizien im Bild* (Stuttgart–Bad Cannstatt, 1983), с. xxiv.

¹⁷ John W. Mason, *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867–1918*, London–New York, 1985, с. 10–11.

¹⁸ Hubert Orłowski, *Z modernizacji w tle. Wokół rodowodu nowoczesnych niemieckich wyobrażeń o Polsce i o Polakach*, Poznań, 2002, с. 69.

¹⁹ Цит. за: Вадим Ададуров, «Львів у наполеонівську епоху», у виданні: Мар'ян Мудрий, ред. *Львів: місто–суспільство–культура. Збірник наукових праць*, т. 3, Львів, 1999, с. 212.

²⁰ Kohl, *Austria, Vienna, Prague, Hungary, Bobemia, and the Danube*, с. 433, 451, 455–456.

²¹ Детальніше див.: Larry Wolff, «Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland», *Slavic Review*, Winter 2004, т. 63, №4, с. 818–840.

²² Цитую тут передмову ерцгерцога Рудольфа, спадкоємця престолу, до багатотомного видання «Австро-угорська монархія у слові та малюнку», яке було задумане у 1880-х рр. спеціально для «піднесення загальної любові до батьківщини»: *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Auf Anregung und unter Mitwirkung Seiner kaiserlichen und königlichen Hobeit des durchlauchtigsten Kronprinzen Erzherzog Rudolf*, Wien, 1886, с. 5, 13, 16. Про історію цього видання – зокрема, як усупереч намірам Рудольфа воно пропагувало ідею національного партикуляризму, див.: Regina

Bendix, «Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the *Kronprinzwerk*», у виданні: Nancy M. Wingfield, ред., *Creating the Other. Ethnic Conflicts and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York, Oxford, 2003, с. 149–166.

²³ Галицька ідентичність – але як ідентичність регіональна, а не національна – витворилася серед усіх місцевих поляків та українців аж після розпаду Австро-Угорської імперії, в орієнталістському дискурсі, спрямованому проти росіян і власних «російських одноплемінців» (тобто поляків та українців із колишніх російських територій). Див.: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, Київ, 2004, с. 266–280; Jadwiga Kowalikowa, «Stowo – Galicja – dawniej i dziś, czyli habent sua fata verba», у виданні: Halina Kurek, Franciszka Teleszkiewicz, ред. *Inteligencja Południowo-Wschodnich Ziemi Polskich*, Kraków, 1998, с. 211–219; Roman Szul, «Perspektywy regionalizmu Galicyjskiego w Polsce na tle tendencji międzynarodowych», у виданні: *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 2, с. 86–88.

²⁴ Chłędowski, *Pamiętniki*, [т. 1], с. 41, 200; W. F. «Z okazji odbytego wiecu rabinów żydowskich i “cudotworców”», *Przegląd Społeczny*, 1887, №1, с. 76–80.

²⁵ Jerzy Chłopecki, «Galicja – skrzyżowanie dróg», с. 37.

²⁶ Gellner, *Nation and Nationalism*, с. 6.

²⁷ Слова Мавриція Дзедушицького цитую за: Frasz, *Galicja*, с. 58.

²⁸ Jerzy Holzer, «Von Orient die Fantasie, und in der Brust der Slawen Feuer... Jüdisches Leben und Akkulturation im Lemberg des 19. und 20. Jahrhunderts», у виданні: Peter Fäller, Thomas Held, Dirk Sawitzki, ред. *Lemberg–Lwów–Lviv. Ein Stadt in Schnittpunkt europäischer Kulturen*, Köln–Weimar–Wien, 1993, с. 75–91, Namowicz, «Galizien nach 1772», с. 72.

²⁹ Характерним є історичний анекдот, яким датують найраніше зафіксований у польських дискурсах антигалицький стереотип: коли один із галицько-польських патріотів відвідав 1829 р. у Дрездені Міцкевича, той запитав його: «Но, що там чути у вас у Галілеї?» (цит. за: Ewa Wiegandt, *Austria Felix, czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej*, Poznań, 1998, с. 10). Імплікація була прозорою: з Галичини, як із біблійної Галілеї, нічого серйозного походити не може.

³⁰ Daniel Beauvois, «Mit “kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres», у виданні: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław, 1994, с. 93–105; S. Makowski, «Musij Wernyhora i jego prorocтва w świetle badań polskich i ukraińskich», у виданні: Ярослав Ісаєвич, Ярослав Грицак, ред., *Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія*, ч. 1, Львів, 1994, с. 154–161; M. Masłowski, «Le Mythe de Wernyhora. Une Prophetie Polonaise sur la Coexistence de l'Ukraine et de la Pologne», там само, с. 146–154.

³¹ Mirosław Ustrzycki, *Ziemanie Polscy na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw*, Kraków, 2006, с. 176; Wapiński, *Polska i małe ojczyzno Polaków*, с. 207.

³² Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 261–279.

³³ Ks. Waleryan Kalinka, *Dzieta*, т. 4, ч. 2, Kraków, 1894, с. 212.

³⁴ Piotr Ebelhardt, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin, 2004, с. 40–42.

³⁵ W. Mickiewicz, *La Pologne es provinces meridionales*, Paris, 1863, с. 5–6.

³⁶ Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 156, 179–180; т. 2, с. 132, 150; Віктор Короткий, Василь Уляновський, упор., *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович*, 3 т., т. 2, Київ, 1997.

³⁷ Як показує найновіше дослідження, покликання на Ожеховського було побудоване на неправильній та викривленій інтерпретації його творчості. Позиція Ожеховського відображала конкретні реалії XVI ст. і не мала нічого спільного з проголошенням примату національності (*natione*) над походженням (*gente*), як це робили польські патріоти у XIX ст. Детальніше див.: David Althoen, «*Natione Polonus and the Narod Szlachecki. Two Myths on National Identity and Noble Solidarity*», *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2003, 52, с. 475–508.

³⁸ Цит. за: Іван Франко, «Стара Русь», *Літературно-науковий вістник*, 1906, кн. 10, с. 240–241. Про Костецького див.: Marian Tyrowicz, «Kostecki Platon», *Polski Słownik Biograficzny*, т. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968–1969, с. 340–341.

³⁹ Andrzej Zęba, «Gente Rutheni, Natione Poloni». Z problematyki kształtowania się Ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji», у виданні: *Prace Komisji Wschodnoeuropejskiej Polskiej Akademji Umiejętności*, т. 2, Kraków, 1995, с. 61–77.

⁴⁰ David Saunders, «Russia's Ukrainian Policy (1847–1905): A Demographic Approach», *European History Quarterly*, April 1995, т. 25, №2, с. 193.

⁴¹ [A. Pietruszewicz], *Słów kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości*, Lwów, 1848, с. 47–48. Цитовано за: О. Ю. Турій, *Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848–1867*. Дис. канд. іст. наук, Львів, 1994, с. 131.

⁴² Григорій Ількевич, упор. *Галицькі приповідки і загадки. Репринтне відтворення з видання 1841 р.*, Львів, 2003, с. 11, 91.

⁴³ Загальний огляд див.: Євген Наконечний, *Украдене ім'я. Чому русини стали українцями*, Львів, 2001, с. 33–70.

⁴⁴ Nicholas Vakar, *Belorussia. The Making of a Nation*, Cambridge: MA, 1956, с. 2–3.

⁴⁵ Борис Флоря, «Еволюція значення терміна «Русь» і похідних від нього у східнослов'янських джерелах XII–XIV століття», у виданні: Ісаєвич, Грицак, ред., *Другий Міжнародний конгрес українців*, с. 3; Omeljan Pritsak and John S. Reshetar, «Ukraine and the Dialectics of Nation-Building», *From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation*, Cambridge: MA, 1984, с. 24–25 (second pagination).

⁴⁶ Можливість такої ідентифікації імпліцитно присутня в одній із перших граматик руської мови – «Відомости о руськом язичі» (1816–1824) Івана Могильницького. Див.: Г. Ю. Гербільський, *Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.)*, Львів, 1964, с. 58.

⁴⁷ Богдан А. Д'ядицький, *Михаилъ Качковскій и современная галицко-русская литература. Очеркъ біографическій и историко-літературный*, ч. 1, Львовъ, 1876, с. 112. Про «австрорусинів» див.: Маріян Мудрий, «Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми», *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 35–36, 2001, с. 571–604. Про потенційний «підривний» характер українофільського руху для цілісності Габсбурзької монархії див. цензорський висновок висновок Єрєнея Копітара на рукопис альманаху «Зоря», підготовлений Руською трійцею (1834): Ф. І. Стеблій, О. А. Купчинський та ін., упор., «*Русалка Дністрова*». *Документи і матеріали*, Київ, 1989, с. 52–53.

⁴⁸ Детальніше див.: Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815–1849*, Edmonton, 1986, с. 83–125.

⁴⁹ Походження цього терміна є об'єктом дискусій і непорозумінь. Заслугу його впровадження найчастіше приписують Павлину Свенціцькому (див. Наконечний, *Украдене ім'я*, с. 367), рідше – Олександрові Барвінському (Ігор Чорновол, «Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи», у виданні: *Олександр Барвінський, 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 р.*, Львів, 2001, с. 43; Mykoła Muszynka, «Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki i jego rola w narodowym odrodzeniu Ukraińców na terenie Galicji», у виданні: *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 3. с. 70), Михайлові Грушевському (Barbara Łuczynska, «Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wysszych w integrowaniu nauczycieli szkół średnich Galicji 1884–1909», там само, с. 253), навіть Іванові Франкові (Катря Гриневичева, «Спомини (І. Франко)», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 144; Михайло Мочульський, «З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916)», там само, с. 369), хоча Франко виразно говорив, що вперше вжив цей термін Іван Гушалевич [35: 7–73].

⁵⁰ Ф. С. [Филип Свистун], *Чѣмъ есть для насъ Шевченко? Критичное розсужденіе*, Львов, 1885, с. 5–6.

⁵¹ Шевченко, *Повне зібрання творів у 6 томах*, т. 4, с. 319; Микола Дубина, *Шевченко і Західна Україна*, Київ, 1969, с. 34.

⁵² Якщо пізніші покоління русько-українських патріотів у Галичині – здебільшого греко-католицькі священики – мали проблеми з популяризацією творів Шевченка, то не через антиуніятське спрямування його поезії, а через неортодоксальність його поглядів, яка межувала з ересю. Докладніше про це див.: Я. Й. Грицак, «Поширення поеми “Марія” в Галичині», *Радянське літературознавство*, 1986, №3, с. 51–54.

⁵³ Див.: Володимир Навроцький, «Руська родина (Географічний обзоръ землѣ заселеной Русинами)», *Правда*, 1867, 11 листопада, №23, с. 180–182; 21 листопада, №24, с. 188–191; 1 грудня, №25, с. 196–198; 11 грудня, №26, с. 204–206; 21 грудня, №27, с. 211–213; передруковано у виданні: Володимир Навроцький, *Твори. Выдане посмертне зъ портретомъ и житєписомъ. Заходомъ «Етнографично-статистичного кружка»*, т. I, Львів, 1885, с. 3–27.

⁵⁴ Уляна Кравченко, *Хризантеми. Повість*, Чикаго, 1961, с. 130–131. Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко) описує, як вона малою дівчинкою, заховавшись на стриху у будинку своєї бабці серед книжок, подорожувала Україною, «водячи пальцем по мапі». Правдоподібно, вона робила це під впливом галицьких українофілів (народовців), котрі закликали до такого роду ментальних вправ, щоб пов'язати поетичний образ України з реальним фізичним простором і наповнити його, наскільки можливо, історичною, географічною та етнографічною інформацією. Див.: Sereda, *Shaping of a National Identity*, с. 296.

⁵⁵ Михайло Драгоманов, *Австро-руські спомини (1867–1877)*, Київ, 2003, с. 62, 174; Іван Франко, «Стара Русь», *Літературно-науковий вістник*, 1906, т. 34, кн. 6, с. 457, 460, 466.

⁵⁶ С[вистун], *Чѣмъ есть для насъ Шевченко?*, с. 13–14.

⁵⁷ О. А. Мончаловский, *Житѣ и дѣятельность Ивана Наумовича*, Львов, 1889, с. 80.

⁵⁸ Один іменем многих [Іван Наумович], «Погляд в будучність», *Слово*, 1866, 8 серпня, №59, с. 1–2.

⁵⁹ Цит. за: Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 428.

⁶⁰ А. С. Пушкин, *Сочинения*, 3 т., Москва, 1955, т. 1, с. 306.

⁶¹ Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 427–431; Wendland, *Die Russophilen in Galizien*, passim.

⁶² Осип Бодянский, «Предисловіе» до видання: Денис Зубрицкий, *Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. Перевод съ польскаго д. члена Осипа Бодянского. Издание общества истории и древностей Российскихъ при Московском Университетѣ*, Москва, 1845, с. vii.

⁶³ И. Наумовичъ, «О Галицкой Руси», *Славянскій Сборникъ*, т. 1, С.-Петербургъ, 1875, с. 31.

⁶⁴ Н. В. Ястребовъ, *Галиція накануне Великой Войны 1914 г. Съ картой Галиціи и Буковины съ Угорської Русью*, Петроградъ, 1915, с. vi–vii.

⁶⁵ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, Oxford, 1997, с. 85. Див. характерне визнання українського патріота Олександра Кониського про стан публічної свідомости у підросійській Україні: «у нас про Галичину, – писав він до Івана Франка у 1884 р., – знають далеко менше, ніж про Париж» (цит. за: Михайло Возняк, «Журнальні плани Франка в рр. 1884–1886», *Україна*, 1927, №3, с. 30).

⁶⁶ Н. Б. «Піснь (на тему “Was ist des Teutschen Vaterland?”)», *Ślowianin, Dwutygodnik Polityczny*, 1869, 1 червня, 1, 11, с. 175–176.

⁶⁷ Цит. за: Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 85.

⁶⁸ Докладніше про це в розділі «Великий перелом».

⁶⁹ Зіставлення всіх трьох віршів див.: Артем'єва, *Українські студентські гуртки у Львові*, с. 39–40. Авторство Стебельського, однак, дослідниця вказала лише для двох віршів, не звернувши уваги, що він був автором і третього вірша, підписаного псевдонімом «Іван Іскра», – розкриття псевдоніму див.: О. І. Дей, *Словник українських псевдонімів та криптонімів*, Київ, 1969, с. 183.

⁷⁰ Про Володимира Стебельського див.: Gabriel Korbut, *Literatura Polska od początków do wojny światowej. Książka podręczna informacyjna dla studujących naukowo dzieje piśmiennictwa polskiego*, т. 4, *Od roku 1864 do 1919*, вид. 2-ге, Warszawa, 1931, с. 224–225; Ів. Франко, «Postscriptum про Вол. Стебельського», *ЛНВ*, 1905, грудень, т. 23, кн. 12, с. 214–224.

⁷¹ Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, *Маніфест комуністичної партії*, Київ, 1987, с. 41, 48–49.

⁷² Alina Molska, ред., *Pierwsze pokolenie marksistów polskich: wybór pism i materiałów źródłowych z lat 1878–1886*, 2 т., Warszawa, 1962, т. 1, с. 423.

⁷³ Bolesław Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, 2 т., b.m. [Warszawa], 1958, т. 2, с. 256–257; *Marks i Engels o Polsce*, 2 т., Warszawa, 1960, т. 2, с. 126–127; Molska, ред., *Pierwsze pokolenie marksistów polskich*, т. 2, с. 761–765; Павлик, *Переписка*, т. 3, с. 291–293.

⁷⁴ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 91–92.

Розділ 6

Чи мали селяни батьківщину?

¹ Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, с. 15–46. Див. також цікаву спробу застосувати теорію Осовського до випадку білоруських й українських селян: Володимир Менджецький, «Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX століття», *Україна модерна*, 2001, №6, с. 59–76.

² Swietłana N. Tołstaja, «Ojczyzna w ludowej tradycji słowiańskiej», Bartmiński, *Pojęcie ojczyzny*, с. 17–22.

³ Дей, *Коломийки в записах Івана Франка*.

⁴ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 484.

⁵ Там само, с. 87–88.

⁶ Див.: Łesiów, «Bat'kiwszczyna, wiczyzna, ridnyj kraj», у виданні: Bartmiński, *Pojęcie ojczyzny*, с. 93–96.

⁷ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 246.

⁸ Там само, с. 237.

⁹ Robert T. Anderson, *Traditional Europe: A Study in Anthropology and History*, Belmont, CA, 1971, с. 141–151; Heretz, *Russian apocalypse*, с. 130; Kłoskowska, *National Cultures at the Grass-Root Level*, с. 48; Alexander H. Krappe, *The Science of Folklore. A Classic Introduction to the Origins, Forms, and Characteristics of Folklore*, New York, 1964, с. 153.

¹⁰ *Літопис Руський. За іпатським списком переклав Леонід Махновець*, Київ, 1989, с. 343, 375, 432, 434.

¹¹ Див.: Сисин, «“Отчизна” в українській політичній культурі початку XVIII ст.» (у друці).

¹² В окремих випадках його «високе» походження є очевидним. Наприклад, збірник українських приказок і прислів'їв, опублікований 1864 р. у Санкт-Петербурзі Матвієм Номисом-Симоновим, подає як приказку дослівну цитату з козацького літопису Самійла Величка: «Біда в Україні: і отголь горяче, і отсель боляче». Див.: М. Номис, упор., *Українські приказки, прислів'я та інше*, С.-Петербург, 1864, с. 15.

¹³ [Платон Лукашевич], *Малоросійскія Червонорусскія народныя думы и пѣсни*, Санктпетербургъ, 1836, с. 103.

¹⁴ Дей, *Коломийки в записах Івана Франка*, с. 34: Василь Сокіл, упор., *Народні пісні з батьківщини Івана Франка*, Львів, 2003, с. 147, 187, 234, 302. Тут наведено тільки ті пісні, що їх Іван Франко записав у часи дитинства і юности, а також пісня про козацького полковника Морозенка, героя Хмельниччини («Ой Морозе, Морозеньку, / Преславний козаче, / Вой за тобов Морозеньку, / Вся Українонька плаче») – що хоча і була записана у Нагуєвичих значно пізніше (у 1983 р.), однак була znana по галицьких селах ще у XIX ст. (сам Франко записав її на Тернопільщині [28: 89–92]; див. також: О. І. Дей, *Спілкування митців з народною прозою. Іван Франко та його оточення*, Київ, 1981, с. 17). Для з'ясування подальшої еволюції терміна Україна у свідомості сільських мешканців цікаво було би порівняти пісні Франкового дитинства з піснями, записаними у Нагуєвичих 1980-х рр.

¹⁵ Юрій Луцький, «Роздуми над словом “Україна” у народних піснях», *Сучасність*, №8, 1993, с. 117–122.

¹⁶ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 58; Дей, *Коломийки в записях Івана Франка*, с. 13, 14, 29, 45, 60, 76, 82, 86, 87.

¹⁷ Різдвяна вертепна комедія 1600–1620 рр. містила народну пісню зі словами, що добре передають сенс цієї утопії «Да не буде лучче / Да не буде краще, / Як у нас на Україні, – / Що не має жида, / Що не має ляха, / Не має Унії» (цит. за: М. П. Драгоманов, *Вибране. ... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні*, Київ, 1991, с. 23). Тут ми не зачіпаємо проблеми, як суміщався образ України як землі «без унії» в голові галицьких селян, які самі були уніятами (тобто греко-католиками) – бо невідомо, чи розуміли й наскільки розуміли селяни конфесійні різниці між собою та східними слов'янами з Буковини (переважно православними) та з-поза іншої сторони австрійсько-російського кордону.

¹⁸ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 280–281; Дей, *Коломийки в записях Івана Франка*, с. 80, 121.

¹⁹ John-Paul Himka, «On the Left Hand of God: “Peoples” in Ukrainian Icons of the Last Judgement», у виданні: Janusz Duzinkiewicz та інші, ред., *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski*, New York, 2004, с. 324, 326. Щоправда, образ козаків зустрічається в іконах лише один раз і то в специфічному контексті: як союзників татар (що, очевидно, відображає козацько-татарські союзи за гетьманування Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка).

²⁰ Поодинокі приклади вживання цього терміна див у кн.: Олександр Оглоблин, *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, с. 185, 217.

²¹ Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка*, с. 171.

²² Дей, *Коломийки в записях Івана Франка*, с. 31, 116.

²³ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 526.

²⁴ М. М. Кравець, *Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст.*, Львів, 1964, с. 43.

²⁵ Дей, *Коломийки в записях Івана Франка*, с. 48, 105, 107, 110, 112.

²⁶ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 284–285; Дей, *Коломийки в записях Івана Франка*, с. 81.

²⁷ Дей, *Коломийки в записях Івана Франка*, с. 16, 19, 35, 36, 38, 42, 43, 58, 64, 81, 82, 93, 100, 102, 105, 107, 120, 124.

²⁸ Про Борислав у місцевому фольклорі див. окрему розвідку Франка у циклі «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу» (1882) [26: 186–193].

²⁹ Дей, *Коломийки в записях Івана Франка*, с. 56, 82, 100, 110, 114.

³⁰ У ХІХ ст. кордон не становив серйозної перешкоди для селян. Денис Лукіянович написав на підставі реальних фактів повість про подільське село Вільхівці, розділене кордоном на австрійську і російську частину. Селяни з австрійського боку відробляли панщину у російського поміщика аж до її скасування у Російській імперії (1861), незважаючи на те, що в Галичині її зліквідували ще 1848 р. А після ліквідації панщини вони довго судилися з місцевим поміщиком за право мати й обробляти землі обабіч кордону. Денис Лукіянович, «За Кадильну», у виданні: Денис Лукіянович, *Вибрані твори*, Київ, 1973, с. 17–113. У 1892 р., у пік найбільшої еміграції галицьких руських селян до Росії, кордон перетнуло 6 тис. селян, із них трохи менше як половина (2,8 тис.) повернулися назад. Див.: Tadeusz Pilat, «Wychodstwo z powiatów podolskich do Rosyi w roku 1892», *Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych*, т. 13, с. 229.

- ³¹ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 560.
- ³² Дей, *Коломийки в записках Івана Франка*, с. 71.
- ³³ Hohenberg, Lees, *The Making of Urban Europe*, с. 89–90, 94–95.
- ³⁴ Fernand Braudel, *The Identity of France*, т. 1, *History and Environment*, New York, Cambridge, Philadelphia, San Francisco et al., 1988, с. 99.
- ³⁵ Hernando de Soto, *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, London, 2001, с. 81.
- ³⁶ Див.: Stauter-Halsted, *The Nation in the Village*, с. 26.
- ³⁷ Susanne Luber, *Die Herkunft von Zaporoger Kosacken des 17. Jabrbunderts nach Personennamen*, Berlin, 1983, с. 108–109.
- ³⁸ Zamorski, «Zasadnicze linie», с. 104.
- ³⁹ Willard Sunderland, «An Empire of Peasants: Empire–Building, Interethnic Interaction, and Ethnic Stereotyping in the Rural World of the Russian Empire, 1800–1850s», у виданні: Jane Burbank, David L. Ransel, ред., *Imperial Russia. New Histories for the Empire*, Bloomington, Indianapolis, 1998, с. 176.
- ⁴⁰ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. edition, London, New York, 1991, с. 53–56.
- ⁴¹ Antoni Mączak, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk, 1998, с. 238–243.
- ⁴² John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Edmonton, 1988, с. 10 (fn. 182); Я. О. Головацькій, «Великая Хорватия або Галичско-Карпатская Русь», в Івань Б. О. Головацькій, упор. *Вънок русинамъ на обжинки уплъль...* ч. 2, Відень, 1847, с. 169–171.
- ⁴³ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 102; т. 2, с. 67.
- ⁴⁴ Дей, *Коломийки в записках Івана Франка*, с. 14, 16, 113.
- ⁴⁵ Там само, с. 100.
- ⁴⁶ Головацькій, «Великая Хорватия або Галичско-Карпатская Русь», с. 169.
- ⁴⁷ Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths*, New Haven–London, 1961, с. 104–120.
- ⁴⁸ [Лукашевич], *Малороссійскія Червонорусскія народныя думы*, с. 64; В. Антонович, М. Драгоманов, *Историческія пѣсни малорусскаго народа с объясненіями*, т. 1, Кієвъ, 1874, с. 93.
- ⁴⁹ Ваянціна Васильеўна Грыгор'ева, Алена Мікалаеўна Філатава, «Канфесійнае становішча на Беларусі. ХІХ стагодзе», у виданні: Jan Skarbek, ред., *Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Problematyka atlasowa*, Lublin, 1998, с. 88; Володимир Пашук, Заробітчани Правобережної України. Друга половина ХІХ ст., Львів, 2001, с. 140; David Saunders, «What Makes a Nation a Nation? Ukrainians since 1600», *Ethnic Groups. International Periodical of Ethnic Studies*, 1993, т. 10, №1–3, с. 111–112; Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge, MA and London, England, 2004, с. 206–207.
- ⁵⁰ Heretz, *Russian apocalypse*, passim.
- ⁵¹ Natalie Kononenko, *Ukrainian Minstrels. And the Blind Shall Sing*, Armonk, N.Y., London, Englang: M. E. Sharpe, 1998, с. 70, 92–93. Інший дослідник культури народних співців вилучає західноукраїнські землі з ареалу її поширення, однак він не є до кінця

певним щодо карпатського регіону – див.: William Noll, «The Social Role of Economic Status of Blind Peasant Minstrels in Ukraine», *Harvard Ukrainian Studies*, June 1993, т. 27, №1-2, с. 51, 56.

⁵² Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 252.

⁵³ Там само, с. 302, 370.

⁵⁴ Там само, с. 252.

⁵⁵ Там само, с. 302, 370.

⁵⁶ [Іван Франко], «Замѣчательная колядка», *Кіевская старина*, 1889, т. 24, кн. 1, с. 232. Підпис: Миронъ.

⁵⁷ Володимир Гнатюк, упор. *Галицько-руські народні легенди*, Львів, 1902, с. 186 [=Етнографічний збірник, т. 12].

⁵⁸ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 412.

⁵⁹ Там само, т. 2, с. 419; т. 3, с. 53.

⁶⁰ Гнатюк, упор. *Галицько-руські народні легенди*, с. 187.

⁶¹ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 247.

⁶² «Редакторъ Осипъ Марковъ», *Русска Правда* (Відень), 1889, №1 (цитую за: ВР ЛНБ, ф. 167 (Іван Левицький), оп. 2, од. зб. 2102, п. 64 (Марків Осип Андрійович), арк. 8.

⁶³ І. Наумович, «Назад къ народу!», *Слово*, 1881, 19 (31) травня, №54, с. 2.

⁶⁴ John-Paul Himka, «Hope in the Tsar: Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire», *Russian History/Histoire Russe*, 1980, 7, 1–2, с. 125–138.

⁶⁵ Гнатюк, упор. *Галицько-руські народні легенди*, с. 186.

⁶⁶ Heretz, *Russian apocalypse*, passim.

⁶⁷ У народній пісні, складеній на трагічну смерть дружини Франца Йосифа Єлизавети (Сісі) і записаній Франком, співалося, що «наша пані цісарівна є руського роду» (в іншій версії – «з людського роду») і «зазнала від ворогів тяженької муки» за те, що «вона була така добра / як рідная мати», що «край боронила» і «скасувала всі кайдани / вулиці та й буки». У тій же пісні Франц-Йосиф зображений як «перший по Бозі», котрий разом зі своєю дружиною сидить у Відні і тільки-що й думає, «ой які би то презента [подарунки] тим людям робити». Див.: Іван Франко, «Зразок новозложеної нар. пісні», *ЛНВ* 1900, квітень, 10, 4, с. 54. Як характерний епізод можна подати також факт, що в хаті батька Михайла Павлика висіли два портрети – російського царя й австрійського цісаря. Див.: ЦДІА у Львові, ф. 663, оп. 1, од. зб. 225, арк. 128. (Дякую Ігореві Чорноволу, який привернув мою увагу до цього епізоду.)

⁶⁸ Семен Вітик, «Із моїх споминів про Франка», у виданні: О. І. Дей, упор., *Іван Франко у спогадах сучасників*, кн. 2, Львів, 1972, с. 48–49.

⁶⁹ Див. розділ «Франко та його євреї».

⁷⁰ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 370.

⁷¹ Bohdan Strumiński, «Stereotyp Polaka w przysłowiach ukraińskich», у виданні: Teresa Walas, ред., *Narody i stereotypy*, Kraków, 1995, с. 138.

⁷² Там само, с. 140; Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 252, 302, 369–370. Застережемося, однак, ще раз, що, досліджуючи стереотипи, не так важливо встановити чисельність кожної групи прислів'їв, як виявити згадувані в них різноманітні образи й типи.

⁷³ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 569.

⁷⁴ Там само, с. 568.

⁷⁵ Там само, с. 569.

⁷⁶ Детальніше див.: Franz K. Stanzel, *Europäer. Ein imagologischer Essay*. 2., aktualisierte Aufl., Heidelberg, 1998. Про поширеність цього жанру у Речі Посполитій див.: Hubert Orłowski, «*Polnische Wirtschaft*». *Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce*, Olsztyn, 1998, с. 47.

⁷⁷ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 451, 568.

⁷⁸ Там само, с. 568.

⁷⁹ Walter Connor, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton, NJ, 1994, с. 103.

⁸⁰ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 568.

⁸¹ Sunderland, «An Empire of Peasants», с. 180.

⁸² Цит. за: Андрій Франко, «Григорій Ількевич як етнограф», *ЗНТШ*, т. 109, Львів, 1912, с. 109.

⁸³ Зі збірки Ількевича цю приказку вилучила цензура. Див.: Там само, с. 115.

⁸⁴ Franciszek Bujak, *Żmija. Wieś powiatu Limanowskiego*, Kraków, 1903, с. 132.

⁸⁵ Олег Турій, ред., *Головна Руська Рада 1848–1851. Протоколи засідань і книги кореспонденції*, Львів, 2002, с. 51, 52, 56, 57; Володимир Пилипович, упор., *За віру, нарід і права. Руські Ради Надсяння 1848–1850*, Перемишль, 2005, с. 87–93, 170–172, 190–191, 215–216, 232, 235–237, 240, 264–276.

⁸⁶ Юрій Кміт, «З сільських відносин у Галичині в середині XIX в.», *ЗНТШ*, 1903, 54, 4, с. 48.

⁸⁷ Bujak, *Z odległej i bliskiej przeszłości*, с. 137.

⁸⁸ Sahlins, *Boundaries*, с. 110–113.

Розділ 7 Великий перелом

¹ ВР ІЛ, ф. 59, од. зб. 2753, арк. 193 (фрагмент зі щоденника Осипа Маковея, який прибув до Львова на навчання у вересні 1879 р.); Михайло Вагилевич, «Денис. Повесть», *Другъ*, 1876, 15 (27) січня, №2, с. 27; Степан Шах, *Львів – місто моєї молодости (Спомин, присвячений Тіням забутих Львов'ян)*, Мюнхен, 1955, с. 124 (подає спогади своєї бабуні і своїх батьків з австрійських часів).

² Kohl, *Austria, Vienna, Prague*, с. 458; Walburga Litschauer, ред., *Neue Dokumente zum Schubert-Kreis. Aus Briefen und Tagebüchern seiner Freunde*, т. 2, *Dokumente zum Leben der Anna von Revertera*, Wien, 1993, с. 16.

³ Maciszewski, «Kraków», у виданні: Sulimierski, Chlebowski, Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, т. 4, с. 601; Kl. Przed., «Kijów», там само, т. 4, с. 90; Ludwik Dziedzicki, «Lwów», там само, т. 5, с. 508; A. Załęski, Włod. Korotyński, J. Banzamer, Br. Chlebowski, «Warszawa», там само, т. 13, с. 24; Józef Bieliński, «Wilno», там само, т. 13, с. 494; Patricia Herlihy, «Ukrainian Cities in the Nineteenth Century», у виданні: Ivan L. Rudnytsky, ред., *Rethinking Ukrainian History*, Edmonton, 1981, с. 136; Paul R. Magocsi, *Historical Atlas of East Central Europe*, Toronto, 1993, с. 96 (Магочій помилково подає

дані за 1880 р. як за 1870 р.); *Hickmann's ... Atlas*, карта №36; *Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1883, річн. 8, зош. 1, с. 44–45.

⁴ Stanisław Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*. Lwów, 1935, с. 19, 56.

⁵ Józef Szocki, *Księgozbiory Domowe w Galicji Wschodniej (1772–1918)*, Kraków, 2001, с. 81–82. Див. також: Janina Kulczycka-Saloni, «Geografia literacka polski pod zaborami», у виданні: Stefan Kieniewicz, ред., *Polska XIX wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*. Warszawa, 1977, с. 466–508.

⁶ У першій половині 1870-х років, на короткий період лібералізації, на один із центрів україномовних публікацій вибився Київ. Однак поновні репресії проти української мови (1876) звели його значення нанівець. Див.: Hamm, *Kiev. A Portrait, 1800–1917*, с. 99–100. На жаль, не маю статистики єврейських публікацій. Підрахунок єврейських книжкових видань, доведений лише до 1863 р., див.: Y. Vinograd, *Otzar basefer haivri*, т. 1, Jerusalem, 1995, с. 24–37. Принагідно висловлюю вдячність проф. Майклу Станіславському з Колумбійського університету (США) та проф. Зеву Грису з Університету Бен-Гуріона (Беєршава, Ізраїль) за надану інформацію.

⁷ Neck, «Bibliografia Polska z r. 1881», с. 1096.

⁸ Маючи населення 196 тис. (1910) та 125% демографічного приросту у 1870–1910 рр., Львів поступався принаймні за одним із цих двох показників Відню (відповідно, 2,0 млн. і 143%), Будапешту (880 тис. і 175%), Празі (640 тис. і 154%), Варшаві (512 тис. і 114%), Одесі (520 тис. і 181%), Вроцлаву (512 тис. і 114%), Лодзю (352 тис. і 803% (sic!)), Києву (323 тис. і 154%), Щецину (236 тис. і 191%), Вільнюсу (168 тис. і 166%), Кракову (150 тис. і 200%) та Мінську (100 тис. і 178%). Див.: Yaroslav Hrytsak, «Lviv: A Multicultural History through the Centuries», у виданні: John Czaplicka, ред., *Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture*, Cambridge, MA, 2002, с. 67 [= *Harvard Ukrainian Studies*, 24].

⁹ Підраховано за: *Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego*, зош. 11, *Ludność podług zawodu i sposobu zarobkowania. Ludność przemysłowa. Wykaz przedsiębiorstw przemysłowych w całym kraju*. Lwów, 1888, с. 2–13, 16–17.

¹⁰ Микола Бевз, «Урбаністичні трансформації центральної частини міста Львова у ХІХ–ХХ ст.», у виданні: Черкес, Кубелік, Гофер, ред., *Архітектура Галичини ХІХ–ХХ ст.*, с. 53; Olgierd Czerner, «Przekształcenia architektoniczne Lwowa w latach 1772–1848», там само, с. 79; Marian Tyrowicz, *Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1991, с. 178–206.

¹¹ Rudolf A. Mark, «Polnisches Bastion und ukrainisches Piemont. Lemberg 1772–1921», у виданні: Faller, Held, Sawitzki, ред., *Lemberg–Lwów–Lviv*, с. 59.

¹² Роман Горак, Ярослав Гнатів, *Іван Франко*, кн. 4, *Університет*, Львів, 2004, с. 171.

¹³ Harald Binder, «Making and Defending a Polish Town: “Lwów” (Lemberg), 1848–1914», *Austrian History Yearbook*, 2003, 34, с. 57–81; Yaroslav Hrytsak, Victor Susak, «Constructing a National City: The Case of L'viv», у виданні: John J. Czaplicka and Blair A. Ruble, ред., *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*, Washington, DC, Baltimore and London, 2003, с. 140–164.

¹⁴ Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 19–20.

¹⁵ Євген Олесницький, *Сторінки з мого життя*, т. 1, 1860–1890. Львів, 1935, с. 127.

¹⁶ Вислів міністра освіти Штремаєра з листа до імператора Франца Йосифа з нагоди відкриття Чернівецького університету, цит. за: Fred Stambrok, «The Golden Age of the Jews of Bukovina, 1880–1914», *Working Paper 03-2, Center for Austrian Studies at the University of Minnesota*, October 2003, с. 9, 18.

¹⁷ Armand Dumreicher, *Die Verwaltung der Universitaeten seit dem letzten politischen Systemwechsel in Oesterreich*, Wien, 1873, с. 106.

¹⁸ Xaver Liske, *Der angebliche Niedergang der Universität Lemberg. Offenes Sendschreiben an das Reichsrathsmitglied Herrn dr Eduard Suess prof. an der Universität Wien*, Lemberg, 1876, с. 5, 15.

¹⁹ *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*, т. 3, 1. *Die Völker des Reiches*, Tabelle 10; I. Pollo, *Nauka i szkolnictwo wyższe w Polsce, a odzyskanie niepodległości*, Lublin, 1990, с. 19.

²⁰ Оцінка Євсебія Черкавського як польського шовініста не цілком справедлива. Правильніше було б назвати його щонайлояльнішою до урядової політики людиною: він міняв свої погляди разом зі зміною офіційної лінії. У 1859 р. він був за впровадження латинського правопису у руську мову (детальніше див.: [47: 549–650]), у 1861 р. – проти запровадження польської мови у Краківському університеті (за що його побили місцеві польські студенти), а в 1868–1872 рр. – за запровадження польської мови у Львівському університеті (див.: Chłędowski, *Pamiętniki*, [т. 1], с. 35, 56; Antoni Knot, «Czerkawski Euzebiusz», *Polski Słownik Biograficzny*, т. 4, Kraków, 1938, с. 333–334).

²¹ Kazimierz Szmyd, *Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku akademickim Lwowa (1860–1939)*, Rzeszów, 2003, с. 34, 59.

²² 8 листопада 1880 р. Франко писав до Драгоманова: «...Люди, виходячі зі школи Ліске, можуть у найліпшим разі написати суху монографію “по подлинным документам”, але про історичну критику, про зв’язок між минувшим а теперішнім у них і казки нема» [48: 257].

²³ Огоновській, *История литературы русскои*, т. 3, с. 924–925.

²⁴ Там само, с. 925.

²⁵ Нещодавно львівський літературознавець Володимир Микитюк зробив спробу переглянути стосунки між Франком і Огоновським (Володимир Микитюк, *Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог*, Львів, 2000). Слушно характеризуючи їх як «зіткнення двох світоглядів», він, однак, намагається притупити Франкову критику. На його думку, це були взаємини між учнем й учителем, які «робили спільну справу – будували храм національної культури». Зокрема, він покликається на некролог «Професор Омелян Огоновський» (1894), у якому Франко значно пом’якшив оцінку свого університетського професора [43: 358–381]. Той факт, що некрологи завжди пишуться за принципом *de mortibus aut bene, aut nihil*, а цього Франко писав, ще й кандидуючи на посаду професора руської мови і літератури, тобто на місце, що звільнилося після смерті Огоновського, і тому мусив, його ж таки словами кажучи, «позичати язика у дипломатів» [50: 17], дослідник ігнорує. Взагалі, Микитюкову працю написано в агіографічному дусі; в апології Огоновського він заходить так далеко, що називає його «ренесансною [sic!] індивідуальністю» (с. 9, 11, 64 та ін.). Тимчасом

очевидно, що в загальному балансі Франкових оцінок Огоновського виразо домінує негативне (і то нерідко гостро негативне) наставлення – див., наприклад: [49: 308; 50: 17]. Сам Огоновський писав в одному з листів до Франка: «Ваші заміти про мою діяльність чи то по волі, чи то по неволі виходять понайбільше не дуже прихильні <...>. Чужі люде лучше оцінюють мої труди, ніж свої» (ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 149).

²⁶ Ів. Франко, «Передмова» до видання: М. Драгоманов. *Листи до Ів. Франка і інших*, т. 1, 1881–1886, Львів, 1896, с. 5–6.

²⁷ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 77

²⁸ Михайло Рудницький, *Письменники зблизька (спогади)*, Львів, 1958, с. 71.

²⁹ Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia. Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860–1930*, Princeton, NJ, 1978, с. 93.

³⁰ Михайло Рудницький, *Письменники зблизька*, с. 72.

³¹ Zawadski, *Ramiętniki życia literackiego w Galicji*, с. 33–34.

³² В. Матула, И. Чуркина, ред., *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годов XIX века*, Москва, 1975, с. 139.

³³ Hamm, *Kiev. A Portrait, 1800–1917*, с. 63–64, 101; Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, New York, 2000, с. 80–81.

³⁴ Подібною тактикою двома десятиліттями пізніше скористалися й українці, які у 1894 р. спровадили з Києва до Львівського університету Михайла Грушевського, хресного батька сучасної української історіографії й активного організатора наукового та політичного життя. Грушевський першим підніс гасло створити у Львові український університет. Найпікантнішим в історії боротьби за український університет був факт, що в боротьбі з загрозою його створення польські професори вживали тих самих аргументів – невиробленість наукової мови, брак фахівців і наукової літератури, – що їх на початку 1870-х років уживали проти них самих німецькі опоненти

³⁵ Біограму Охоровіча див.: Janusz Krajewski, «Ochorowicz, Julian», *Polski Słownik Biograficzny*, т. 13/1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978, с. 499–505. Франко поділяв загальну симпатію до Охоровіча – це видно бодай із того, що він уважав за потрібне вступитися, коли наприкінці 1879 р. польська соціалістична преса обізвала Охоровіча «шпигуном» [48: 223].

³⁶ Krzywicki, *Wspomnienia*, с. 262.

³⁷ Див.: Stanisław Gąbiński, «Biliński, Leon», *Polski Słownik Biograficzny*, т. 2. Kraków, 1936, с. 97–98.

³⁸ М. М. Пархоменко, «Іван Франко – студент Львівського університету», *Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 5, Львів, 1956, с. 191–192.

³⁹ Василь Лукич, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 61.

⁴⁰ Я намагався аргументувати концепцію Львова як націоналізаторського міста, див.: Yaroslav Hrytsak, «Crossroads of East and West: Lemberg, Lwów on the Threshold of Modernity», *Austrian History Yearbook*, 2003, т. 34, с. 103–109.

⁴¹ Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, с. 55.

⁴² Дольницький, «Спомини про молодого Івана Франка», с. 103.

⁴³ Денис Лукіянович, «Хто мав вирішальний вплив», с. 6.

⁴⁴ Артем'єва, *Українські студентські гуртки у Львові*, с. 42.

⁴⁵ Лукич, «Спомини про Івана Франка», с. 62. Василь Лукич (Левицький), який засвідчував русофільство молодого Павлика, не був вільний від русофільства й сам (Дольницький, «Спомини про молодого Івана Франка», с. 103). Тимчасом Павлик стверджував, що Франко уже в часи гімназії був народовцем, але неглибоким. Доказом, на думку Павлика, мало бути те, що Франко писав фонетичним правописом, «чим се народовство кінчалось тоді у багатьох» (Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 7). Див. також пізнішу суперечку між Франком і Павликом про те, якого правопису вони насправді вживали замолоду [35: 44–46, 74].

⁴⁶ Дискусійним питанням залишається вплив і розмір субвенцій, які надходили на адресу русофільських організацій від російського уряду. Не підлягає сумніву, що ці субвенції були (документальні свідчення з пізнішого періоду, 1880–1910 рр., див. у кн.: *Москвофільство: Документи і матеріали*, Олексій Сухий, упор., Львів, 2001, с. 89, 92–93, 100–107). Проте визначити їх періодичність і розміри складно. З іншого боку, не варто забувати, що субвенції з Російської імперії надходили й на адресу народовецьких інституцій, але від українських діячів. Скажімо, Товариство імені Шевченка було засноване у 1873 р. на гроші полтавської поміщиці Єлисавети Милорадович та ще кількох жертводавців. Див.: Володимир Дорошенко. *Огнище української науки. Наукове Товариство імені Т. Шевченка*. Нью-Йорк–Філадельфія, 1951, с. 19.

⁴⁷ Євген Олесницький, «З-понад четвертини століття. Картка з історії української університетської молоді», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 66.

⁴⁸ Артем'єва, *Українські студентські гуртки у Львові*, с. 48.

⁴⁹ Лукич, «Спогади про Івана Франка», с. 62. Характерно, що поміж собою Дольницький і Павлик називали Франка «chorągiewka» – тобто флюгером – або «штаташся язичи» (див.: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 58, 155, 160).

⁵⁰ Джеджаликь [Іван Франко], «Напередь!», *Другъ*, 1875, 1 (13) жовтня, №21, с. 40.

⁵¹ Джеджаликь [Іван Франко], «Пісня Задунайская», *Другъ*, 1876, 15 (27) січня, №3, с. 33–34.

⁵² І. Ш., «Письма о русской литературѣ», *Другъ*, 1875, 15 (27) квітня, №8, с. 190.

⁵³ Див.: Мороз, *Іван Франко. Бібліографія творів*, с. 18–19.

⁵⁴ Ив[ан] Франко, «Поэзия и еи становиско въ нашихъ временахъ. Студіюмъ эстетичне», *Другъ*, 1876, 15 (27) січня №3, с. 47

⁵⁵ Лукич, «Спомини про Івана Франка», с. 63.

⁵⁶ Франко має на увазі Устияновичів поетичний переспів літописної історії про те, як княгиня Ольга знищила Іскоростень, столицю племені древлян. Остання строфа цього переспіву містила неприкриту іронію і засуд: «И люд Древи себе “руським” / Нині велечає / И блаженною, святою, / Ольгу називає...» (К. Н. Устиянович, *Письма*, т. 1, *Поэмы историчні*, Львів, 1875, с. 368).

⁵⁷ Слова Осипа Назарука цитую за: Артем'єва, *Українські студентські гуртки у Львові*, с. 25.

⁵⁸ Устиянович, М. О. *Раевскій и російскій панславизмъ*, с. 48.

⁵⁹ Див., наприклад: Німка, «The Construction of Nationality in Galician Rus'», с. 109–164; А. І. Миллер. «Украинский вопрос», *passim*.

⁶⁰ Hans Kohn, *Nationalism. Its Meaning and History*. Rev. ed., Malabar, Florida, 1967, с. 38–49; Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement*, с. 12; George S. Luckyj, *Between Gogol' and Ševčenko. Polarity in the Literary Ukraine: 1798–1847*, München, 1971 [=Harvard Series in Ukrainian Studies, т. 8]; Orest Pelech, «The State and the Ukrainian Triumvirate in the Russian Empire, 1831–47», у виданні: Bohdan Krawchenko, ред., *Ukrainian Past, Ukrainian Present. Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, 1990*, New York, 1993, с. 1–17. Історія Кирило-Методіївського товариства містить багато нез'ясованих і суперечливих моментів. Короткий огляд дискусій навколо неї див.: Ярослав Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ–ХХ століття*, Київ, 1996, с. 38–39; Orest Pelech, «The Cyril and Methodius Brotherhood Revisited», *Journal of Ukrainian Studies*, Summer–Winter 2004, 29, №1-2, с. 335–344.

⁶¹ Слова з донесення Київського генерал-губернатора І. Васильчікова в Міністерство народної освіти (1862) цит. за: Віктор Короткий, Василь Ульяновський, упор., *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович*, 3 т., Київ, 1997, т. 2., с. 39.

⁶² З доносу київського таємного радника Михайла Юзефовича, цит. за: Сергій Подолинський, *Листи та документи*, Роман Сербин, Тетяна Слюдикова, упор., Київ, 2002, с. 435.

⁶³ Драгоманов, «Автобіографическая заметка», с. 59; його ж, *Австро-руські спомини*, с. 219.

⁶⁴ М. П. Драгоманов, «Література російська, великоруська, українська і галицька», у його ж, *Літературно-публіцистичні праці*, т. 1, с. 117.

⁶⁵ Володимир Міяковський, «Київська Громада (з історії київського громадського руху 60-х років)», у його ж, *Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література*, Нью-Йорк, 1984, с. 270.

⁶⁶ Про Володимира Антоновича розповідали, що він порвав стосунки з одним із членів Київської громади (правдоподібно, професором Казанського університету Федором Міщенком) тільки тому, що той наважився поставити Достоєвського на один рівень із Данте. Ігор Чорновол, «Між археологією та політикою. Володимир Антонович і польське суспільство (до 170-річчя від дня народження)», *Молода Нація*, 2004, №3 (32), с. 134. Детальніше про дискусії серед громадівців щодо вибору західної чи російської культурної моделі див.: С. І. Світленко. *Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії*. Дніпропетровськ, 1999, с. 98–100.

⁶⁷ А. М. Круглашов, *Драма інтелектуала. Політичні ідеї Михайла Драгоманова*, Чернівці, 2000, с. 123–125.

⁶⁸ О. Ф. Кістяківський, *Щоденник (1874–1885)*, 2 т., Київ, 1995, т. 2, 1880–1885, с. 415–416, 455.

⁶⁹ Показовим тут є листування 1870-х років між Антоновичем і Драгомановим. 27 травня 1875 р. Антонович писав: «Замечу, что и ныне, как всегда, я уверен, что разность взглядов в главных принципиальных вопросах не существует, существует же она разве в ничтожных оттенках мысли и, в сильной степени, в практических приемах» (*Архів Михайла Драгоманова*, т. 1, *Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.)*, Варшава, 1938, с. 6 [=Праці Українського наукового інституту, т. 37]; передруковано у виданні: *Син України*, с. 104.

⁷⁰ Для способу мислення Драгоманова цікавим є епізод з початку 1870-х років, який у різних версіях донесли до нас двоє членів Київської громади. На якихось зборах Драгоманов поставив різко питання про неприпустимість приналежності до Громади «буржуазії», маючи на увазі директора Київського промислового банку А. Рубінштейна. Водночас дісталось від нього й В. Беренштамові, власникові нерухомости в Києві, Михайлові Старицькому – за виробництво сухарів, Луці Ільницькому – за книгарню. Кістяківський, *Щоденник*, т. 2, с. 430–431; [В. Міяковський], «З оповідань Ореста Івановича Левицького», у виданні: *Науковий збірник Української Вільної Академії Наук у Сполучених Штатах Америки*, т. 1, Новий Йорк, 1952, с. 107.

⁷¹ Ігнат Житецький, «Київська громада за 60-тих років», *Україна*, 1928, №1, с. 95–96.

⁷² Кістяківський, *Щоденник*, т. 2, с. 455.

⁷³ Див. детально: Миллер, «Український вопрос...», с. 63–69. Про підтримку російським урядом та російським освіченим суспільством малоросійської культури ранішого періоду див.: Paul Bushkovits, «The Ukraine in Russian Culture 1790–1860: The Evidence of the Journals», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropa*, 1991, 39, 3, с. 339–363; Pelech, «The State and the Ukrainian Triumvirate», с. 3–6.

⁷⁴ Geoffrey Hosking, *Russia. People and Empire. 1552–1917*, Cambridge, MA, 1997, с. 367–368.

⁷⁵ Детальніше див.: Миллер, «Український вопрос...», с. 153–181.

⁷⁶ Драгоманов, «Автобиографическая заметка», с. 62–63; Іван Бутич та ін., ред., *Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994*, Львів, 2001, с. 94–107; Р. П. Іванова, *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.)*, Київ, 1971, с. 176–180.

⁷⁷ Ів. Франко, «Передмова» до видання: М. Драгоманов, *Листи до Ів. Франка і інших*, т. 1, с. 5–6.

⁷⁸ Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 159.

⁷⁹ ЦДАІ у Львові, ф. 152, спр. 2, од. зб. 14417, с. 74.

⁸⁰ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 33, 102.

⁸¹ Стаття не була підписана, її авторство встановлено пізніше на основі спогадів – див.: Антін Дольницький, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 78.

⁸² Драгоманов, «Автобиографическая заметка», с. 55.

⁸³ Українець (М. Драгоманов), «Второе письмо в редакцию “Друга”», *Другъ*, 1876, 1 (13) березня, №5, с. 77–80; 15 (27) квітня, №8, с. 127–128. «Отповідь на “второе письмо” г. Украинца», *Другъ*, 1876, 1 (13) квітня, №7, с. 109–111.

⁸⁴ «Третье письмо Украинца», *Другъ*, 1876, 1 (13) липня, №13, с. 201–203.

⁸⁵ Див.: Дольницький, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 75–87; «Новинки», *Другъ*, 1876, 15 (27) жовтня, №20, с. 319; *Іван Франко. Документи і матеріали*, с. 43–45, 49–51; Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 24, 31, 38, 54, 99–100.

⁸⁶ «До родимцевъ, Письмо для белетристики и науки», *Другъ*, 1876, 1 (13) січня, №1, с. 1

⁸⁷ «Критика на “Друга” и отзвывы о немъ», *Другъ*, 1876, 24 липня (5 серпня), №14–15, с. 242.

⁸⁸ М. Д., «Изъ русской общественной жизни», *Другъ*, 1876, 15 (27) квітня, №8, с. 115–116; Г. Иванов [Глеб Успенский], «Отравленный дякон», там само, с. 116–120.

⁸⁹ [М. Павлик], «Изъ устъ народа», *Другъ*, 1876, 1 (13) квітня, №7, с. 106–107. Без підпису.

⁹⁰ «Литературни письма», *Другъ*, 1876, 1 (13) травня, №9, с. 140–144. – Підписи: Х, Ч. Публікація була анонімна, Павлик не насмівся її підписати. Редакція пояснила, нібито друкує два листи з пошти.

⁹¹ «Критика», *Другъ*, 1876, 15 (27) червня, №12, с. 191.

⁹² «Літературни вѣсти и критика», *Другъ*, 1876, 1 (13) червня, №11, с. 172.

⁹³ «Надѣслане», *Другъ*, 1876, 15 (27) травня, №10, с. 159. Верхратський мав усі підстави підозрівати Павлика і редакцію «Друга» у наміреній злосливості: всього декілька місяців перед тим журнал умістив дуже позитивну рецензію на його твори, в якій зараховував його «до тих немногих у нас людей, що долголітні і серйозні студії посвячали народній річи».

⁹⁴ Иван Верхратський. *Одвѣтъ п. О. Партыцкому ... и декотри инши замѣчанья о литературной стойности и тенденци «Друга»*. Львів, 1876.

⁹⁵ «О. Стефан Качала до редакції “Друга”», у виданні: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 78–81. Листа не було надруковано; його знайшов Михайло Павлик після смерті Драгоманова серед його паперів. Драгоманову листа переслав хтось із редакції «Друга», правдоподібно, Володимир (Лукич) Левицький (там само, с. 78).

⁹⁶ «Нѣчто объ одной часописи. Изъ Львова», *Слово*, 1876, 22 червня (4 липня), №71, с. 1–2; 25 червня (7 липня), №72, с. 2–3; 28 червня (10 липня), №73, с. 2; 1 (13) липня, №74, с. 1–2; 3 (15) липня, №75, с. 2; 6 (18) липня, №76, с. 1–2; 8 (20) липня, №77, с. 1–2; «Отъ Востока (Нѣчто о “Друзѣ” и его “критикахъ”», *Слово*, 1876, 13 (25) липня, №79, с. 3.

⁹⁷ «Новинки», *Другъ*, 1876, 15 (27) червня, №12, с. 190. Публіка стоячи влаштувала Павликові овації. Виступ так сподобався ректорові Львівської духовної семінарії Бачинському, що він запросив Павлика прочитати свою доповідь студентам семінарії. Див.: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 42–44, 50. Передрук тексту цього виступу див.: Михайло Павлик, *Пронащій чоловік. Оповідання, новісті, публіцистика*, Львів, 1983, с. 295–322.

⁹⁸ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 76.

⁹⁹ Иван Франко, *Письма*, [част.] 1, *Баяды и росказы. Посвящено бл. дѣвице Надежде* ***, Львов, 1876. Повідомлення про вихід цією збірці див.: «Библиография», *Другъ*, 1876, 1 (13) липня, №13, с. 207.

¹⁰⁰ Джеджаликъ [Иван Франко], «Пѣсня Задунайская», *Другъ*, 1876, 15 (27) січня [помилка: має бути 1 (13) лютого], №3, с. 33–34; його ж, «Поэзия и еи становиско въ нашихъ временахъ. Студіумъ эстетичне», там само, с. 44–47; його ж, «Женщина-мати», *Другъ*, 1876, 15 (27) лютого, 4, с. 60–62.

¹⁰¹ «Новинки», *Другъ*, 1876, 15 (27) березня, №5, с. 96.

¹⁰² Детальніше див.: С. В. Щурат, «Повість Івана Франка “Петрії і Довбушуки”», *Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 5, 1956, с. 191–215.

¹⁰³ Франко признавався у цьому пізніше, у передмові до другого, переробленого видання (1913), називаючи цей твір «незрілим» [22: 328–329].

¹⁰⁴ «Второе письмо въ редакцію “Друга”», *Другъ*, 1876, 1 (13) березня, №5, с. 79; М. Драгоманов. *Листи до Ів. Франка і інших*, т. 2, 1887–1895, Львів, 1908, с. 326.

¹⁰⁵ Цитую за: Драгоманов, *Листи до Ів. Франка і інших*, т. 2, с. 314–315.

¹⁰⁶ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 26.

¹⁰⁷ Там само, с. 26, 30, 45, 47, 57, 58, 63, 92, 123. В одній з автобіографій (1890) Франко писав про свої взаємини з Павликом: «Я заприятнися тут [у Львові по переїзді з Дрогобича. – Я.Г.] з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше виховання, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику різницю темпераментів і привичок. То й не диво, що приятнь наша була властиво зразу вічною суперечкою» [49: 244]. Ці стосунки між ними збереглися аж до самої смерті Павлика (1915): прикметно, що, маючи всього рік різниці у віці, вони так ніколи й не перейшли на «ти».

¹⁰⁸ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 7–8, 61, 82.

¹⁰⁹ Там само, с. 57–58.

¹¹⁰ Правдоподібно, Павлик не перебільшує: бажання вчинити самогубство – часто повторювана тема у Франковому листуванні, особливо відчутна під час драматичних поворотів у його біографії [48: 84, 95–96; 49: 364, 461].

¹¹¹ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 97.

¹¹² *Другъ*, 1876, 15 (27) жовтня, №20, с. 312–313; 1 (13) листопада, №21, с. 321.

¹¹³ Ількевич, *Галицькі приповідки і загадки*, с. 39, 67, 73, 110, 116; Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 75, 106, 371. Михайло Павлик оповідає характерний епізод про одного з членів «Академического кружка», у якого грала «їдь шляхецька»: «Я не Іван, я Іоаннъ», – кричав він у розмові з Павликом (Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 7).

¹¹⁴ ВР ЛНБ, ф. 266 (Іван Шпитковський), од. зб. 42, п. 3, арк. 6 [=Іван Шпитковський. *Кілька дрібних спогадів про І. Франка*]; Кузьмович, «З юних літ Франка», с. 8.

¹¹⁵ І. П. Слупський, упор., *Іван Франко. Документальні фотографії*, с. 27. У вишиваній сорочці з того часу Франко незмінно появлятиметься на публіці, і лише перед самою смертю заповість поховати себе у звичайній сорочці – що, однак, не було виконано (див.: ВР ЛНБ, ф. 192 (Музей Івана Франка у Львові), од. зб. 31, арк. 11).

Розділ 8

Відомий деморалізатор Русі

¹ Див.: Stanisław Grodziski, *W Krolewstwie Galicji i Lodomeriji*, Kraków, 1976, с. 265.

² У листуванні Михайла Павлика подибуємо таку розповідь: наприкінці 1876 р. відбулося засідання «Академического кружка», на якому очікували сутички між студентами-соціялістами та несоціялістами. Сутички не сталося, й після зборів урядовий комісар, що був на них присутній згідно з австрійським правом, сказав Павликові: «Та де в Галичині соціялісти, а ще межі русинами». «Гірко було розуміти, – писав Павлик, – що він каже правду» (див.: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 103).

³ Szczerpanowski, *Nędza Galicyi*, с. 113.

⁴ *Архів Михайла Драгоманова*, с. 37; Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 188–189.

⁵ Володимир Барвінський, *Бесіда виголошена на музикально-декляматорськiм вечерi у Львовi в ХІV. Роковини смертi Тараса Шевченка*, Львів, 1875, с. 13, 16–17; М. П. Драгоманов, «Шевченко, українофіли й соціалізм», у його ж: *Літературно-публіцистичні праці*, т. 2, с. 12.

⁶ Michał Śliwa, «Ruch Socjalistyczny w Galicji w historiografii polskiej», у виданні: Ludwik Mroczek, ред., *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*, т. 126, зом. 13 *Studia z dziejów Małopolski w ХІХ і ХХ віеку*, Kraków, 1992, с. 174.

⁷ *Своежитъевши записки* Богдана Дѣдицкогo, ч. 1, с. 52–53 (пiдраядкова примітка); В. З, «Республика и комунизмъ!», *Вѣстникъ для русиновъ австрійскои державы*, 1850, 13 (25) червня, 66, с. 205. Про відгомiн соціалістичних ідей серед руської інтелігенції перед 1870 р. див. також: *Своежитъевши записки* Богдана Дѣдицкогo, ч. 2, *Взглядъ на школьное образование Галицкой Руси въ ХІХ ст.*, Львовъ, 1908, с. 7; Уляна Кравченко, *Замітти, спогоди, листи*, Коломия, 1934, с. 140; її ж, *Пам'яті друга. Вірші в прозі, статті, спогади, листи*, Львів, 1996, с. 75; «Що таке комунизмъ?», *Слово*, 1867, №26.

⁸ Leon Biliński, *O istocie, rozwoju i obecnyм stanie socjalizmu*, Kraków, 1883, с. 11. Цит. за: Śliwa, «Ruch Socjalistyczny w Galicji», с. 175.

⁹ Детальний аналіз політичних поглядів Михайла Драгоманова див.: Іван Лисяк-Рудницький, «Драгоманів як політичний теоретик», *Історичні есе*, т. 1, с. 299–347 (про ставлення Драгоманова до соціалізму див. особливо с. 301, 310, 315–323).

¹⁰ «Одкритий лист з України до редакції “Правди”», *Правда*, 1873, 16 (28) листопада, №19, с. 660–661. Детальніше про обставини появи цього листа див.: Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 217–257.

¹¹ Про процеси 1876–1877 рр. над Терлецьким і Павликом див.: Драгоманов, *Листи до Ів. Франка і інших*, т. 1, с. 356–374; John-Paul Himka, *Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890)*, Cambridge, MA, 1983, с. 65; В. І. Калинович, *Політичні процеси Івана Франка та його товаришів*, Львів, 1967, с. 13–32, а також Франкову статтю «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали» [33: 335–341].

¹² Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 430.

¹³ Детальніше див.: Я. Р. Дашкевич, «Михайло Драгоманов і Закарпаття», у виданні: Р. С. Міщук, ред., *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Збірник наукових праць*. Київ, 1977, с. 201–206; Олег Мазурок, «Плата за вільнодумство. Нововиявлені документи про зв'язки Михайла Драгоманова та інших галицьких діячів із Закарпаттям», *Новини Закарпаття*, 1997, 8 лютого, №20–21 (1232–1233), с. 4.

¹⁴ Оригінал листа не зберігся. Його зміст передано за судовим резюме. Див.: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 199–202.

¹⁵ Протокол допиту Франка див.: *Іван Франко. Документи і матеріали*, с. 37.

¹⁶ Ці чутки не були безпідставними. Департамент поліції Російської імперії, стривожений масштабами перевезення через Галичину заборонених видань, доручив російському послові у Відні переговорити з австрійськими високопосадовцями. Російський консул Новіков зустрічався у Відні з міністром закордонних справ бароном Гофманом та намісником Галичини бароном Альфредом Потоцьким. Він вимагав від австрійського уряду сприяння у боротьбі з поширенням цієї літератури «не тільки через збереження добросусідських відносин, але й з точки зору солідарности консервативних

начал і спільности інтересів обох держав». Див.: Мазурок, «Плата за вільнодумство», с. 4.

¹⁷ Іван Франко, *Письма*, [т.] 2, Борислав. *Картини з життя підгірського народу*; [т.] 3. *Навернений грішник*, Львів, 1876).

¹⁸ Про це детальніше в розділі «Франко та його Борислав».

¹⁹ Іван Франко, *Молода Україна. Частина перша. Провідні ідеї й епізоди*, Львів, 1910, с. 36–37.

²⁰ Упорядники 48 тому творів Франка, в якому вміщено цитований уривок, помилково пов'язали цю історію не з Йосифом Сембратовичом, а його племінником (і пізнішим митрополитом) Сильвестром Сембратовичем [48: 625].

²¹ Його справжню особу встановлено аж у 1933 р. Про нього і про його зв'язки з Франком див.: Михайло Возняк, «Хто спричинив арештування Франка й товаришів в 1877 р.?», *Життя й знання*, 1936, №5 (104), с. 134–136; ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 379; од. зб. 1618, арк. 125.

²² Детально про слідство і судовий процес див.: Калинович, *Політичні процеси*, с. 33–96; Кирило Студинський, «Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878», *Україна*, 1926, №6, с. 56–114.

²³ Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, с. 64.

²⁴ Herbert Steiner, «Die Wiener Hochverratsprozel 1870», у виданні: Karl R. Stadler, ред., *Sozialisten-Prozesse. Politische Justiz in Österreich 1870–1936*. Wien–München–Zürich, 1986, с. 13–30; Karl Flanner, «Sozialistenprozesse in Wiener Neustadt 1870–1894», там само, с. 31–52. На жаль, обидві статті не беруть під увагу віденського сліду судових процесів проти галицьких соціалістів у 1876–1878 роках.

²⁵ Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, с. 58; Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 56.

²⁶ Haus, Hof- und Staatsarchiv, Informationsbüro des k.k. Ministeriums der Äusseren, 1960, 1982, 2174, 2262, 3306, 4559/70, 1877; далі – ННІ, Informationsbüro.

²⁷ Уляна Кравченко. *Хризантеми*. Повість. Чикаго, 1961, с. 251–252.

²⁸ Gunther E. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, West Lafayette, IN, 1976, с. 8–9.

²⁹ ННІ, Informationsbüro, 2406, 2411, 2535, 2698, 2883, 2901, 3305, 3400, 3629, 3783, 3945, 4423, 4477/1877.

³⁰ Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 73.

³¹ Цит. за: Іван Головацький, *Іван Горбачевський. 1854–1942. Життєписно-бібліографічний нарис*, б.м.в [Львів], 1995, с. 91.

³² Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 59–60; «Kronika», *Dziennik Polski*, 1877, 10 червня, 10, 131, с. 3.

³³ Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 57–59.

³⁴ Див. також: Іван Франко. «Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки». *Літературно-науковий вістник*, 1905, №3, с. 163. Франко мав намір написати окрему студію про арешти й процес 1877–1878 р., і в його архівах є збірка документів на цю тему. Можна припустити, що свою версію тогочасних подій він описував не лише з власної пам'яті. Проте окремі деталі Франкової оповіді змушують сумніватись у її точності. Наприклад, він цитує листа шляхтича Антіна Созанського з-під Самбора до австрійського суду з вимогою заарештованих соціалістів не судити, а зразу вшати. Але

епізод із цим листом стосується пізнішого (1880 р.) судового процесу над революційною організацією «Пролетаріят» у Кракові (див.: Антін Чарнецький, «До історії робітничого і соціалістичного руху в Галичині», *Нова культура*, 1929, 5, с. 66) – хіба що Созанський послав два листи. Цілковито фантастичною слід уважати версію Лева Шанковського: процес 1878 р. був помстою від польської шляхти Франкові за те, що він навернув на український патріотизм Яна Тарновського, дідича села Голобутова на Стрийщині (див.: Шанковський, «Нарис історії Стрийщини», т. 1, с. 123; безкритичне повторення цієї версії див.: Михайло Гнатюк, «У колі друзів і приятелів», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 13).

³⁵ *Слово*, 1878, 24 січня (5 лютого), №9.

³⁶ *Dziennik Polski*, 1878, №175.

³⁷ О. Обачный [Д. Танякевич], *Соціалісти межі семінаристами?! Студія на нашій церквно-народній поли*, Львів, 1877, с. 37.

³⁸ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 2323.

³⁹ Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 174–181.

⁴⁰ До редакції популярної польської газети «*Dziennik Polski*» надходили листи з запитаннями, хто такі «соціалісти» і за що їх ув'язнено? На це газета відповідала жартівливо, що соціаліст є протилежністю до депутата австрійського парламенту. Під час процесу один із суддів, чоловік добродушний, запитував сусіда: «Скажи мені, колего, що таке соціалізм? Знаю, що це є кари гідна річ, але про що властиво йдеться тим соціалістам?». «Слово» уже по закінченні процесу надрукувало велику статтю «Боротьба з соціалізмом», у якій соціалізм було означено як «злодійське позбавлення власности»; характерно однак, що цю статтю передрукували із «Санкт-Петербурзьких ведомостей» – серед редакторів й авторів «Слова» не нашлося нікого, хто міг би «роз'яснити» суть соціалізму. Див.: «*Kronika Lwowska*», *Dziennik Polski*, 1877, 17 червня, 137, с. 1; Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 180; «Борьба съ соціалізмом», *Слово*, 1878, 5 (17) грудня, 128, с. 2; 8 (29) грудня, 129, с. 2–3.

⁴¹ Див. цитовані тут праці В. І. Калиновича та К. Студинського.

⁴² «*Z izby sądowej. Proces socjalistów ruskich*», *Dziennik Polski*, 1878, 19 січня, 16, с. 2–3. Кирило Студинський («Іван Франко і товариші», с. 96) твердив, що поведінка Терлецького на суді справила велике враження й на інших оскаржених: від тієї миті вони теж стали сміливо признаватися у своїй симпатії до соціалізму, не боячися покарання.

⁴³ Болеслав Лімановський, «3 часів першого арешту», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 93. Остап Терлецький, зокрема, заявив: «Кожен чесний і тверезомислячий чоловік повинен отже бути соціалістом, коли не хоче брати на свою совість одвічальність за те, що, бачивши народну кривду і знаючи, як їй зарадити, дивився на упадок народу з заложеними руками... Я знаю дуже добре, що на моїй стороні правда і право, і для того я зовсім спокійно чекати буду на ваш засуд» (Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 105). Наприкінці промови Терлецький так розхвилювався, що ледь не знепритомнів. Іншим зворушливим моментом був жест Котурницького, котрий закінчив свою промову подачею руки поляка русинам: він був переконаний, що між соціалістами зникне національна неприязнь, бо ж вони є ворогами всякого гніту, а отже, й пригнічення одного народу іншим (Лімановський, там само). Чого-чого, а театральности судовому процесові не бракувало!

⁴⁴ «Z izby sądowej. Proces socjalistów ruskich», *Dziennik Polski*, 1878, 17 січня, 14, с. 3; Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 181.

⁴⁵ Іван Куровець згадував, що Франко імпував молоді «своєю характерністю, сміливим виступом у суді й промовою, яку виголосив з запалом дзвінким металічним голосом» (Іван Куровець, «Іван Франко в моїх згадках», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 71). Точність цих свідчень знецінюються наступною фразою «Інші обвинувачені не робили на нас більшого вражіння» (там само) – найбільше враження, як ми вже бачили, все ж таки справив Остап Терлецький. Цілком можливо, що Куровець екстраполював своє пізніше захоплення Франком на раніший період.

⁴⁶ Лімановський, «З часів першого арешту», с. 93–94.

⁴⁷ «Z izby sądowej. Proces socjalistów ruskich», *Dziennik Polski*, 1878, 17 січня, 14, с. 2.

⁴⁸ У листі до Львівської прокуратури, переданому через Павлика, Драгоманов признався, що дійсно надавав «великого значення особі Франка», оскільки з його літературних творів побачив у ньому «талант і охоту придивлятися до життя народного» (Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 275).

⁴⁹ Іван Франко. *Документи і матеріали*, с. 51–53, 56–57. Дослідники часто ставлять під сумнів правдивість свідчень Скаміна (Німка, *Socialism in Galicia*, с. 67; упорядники збірника «Іван Франко. Документи і матеріали» прямо називають його провокатором (с. 51, 56.). Сам Франко твердив, що Скаміна не зрозумів його і перекрутив його слова. Під час повторного прослуховування Скаміна визнав, що має коротку пам'ять і тому не може повторити своїх свідчень. І лише тоді, коли голова судового засідання нагадав про відповідальність за фальшиві показання, Скаміна повторив свої зізнання, заявивши, що не хотів цього робити, боячися, що Франко вб'є його після виходу з тюрми (Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 107). Впадає в око – на що, зрештою звернув увагу суд, – що розповідь Скаміна мала точні деталі, які він міг почути тільки від Франка.

⁵⁰ Див. звинувачувальний акт державної прокуратури від 10 жовтня 1877 р.: Іван Франко. *Документи і матеріали*, с. 57–68.

⁵¹ Див. його злий лист-відповідь Драгоманову від 10 червня 1877 р., в якому він прямо оскаржує його в усіх бідах, що випали на галицько-руську молодь, і просить «відчепитися від нас з Вашими тенденціями. Нам і так жити тяжко, а Ви ще і поліцію зсилаєте на нас» (Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 218).

⁵² Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 110.

⁵³ Інші засуджені відбували свою кару пізніше, у другій половині 1878 р. Термін ув'язнення всіх підсудних збільшив своїми діями Іван Мандичевський. Хоча він сам і не був ув'язнений – його батько, посол Державної Ради у Відні, домігся звільнення сина – однак він вніс протест проти вироку, чим затягнув суд іще на два місяці.

⁵⁴ Тюремні записки Івана Франка були опубліковані у: Михайло Возняк, «З першого заарештування Івана Франка», *Нові шляхи*, 1931, №10, с. 53–58, 170–182.

⁵⁵ Wendland, *Die Russophilen in Galizien*, с. 234.

⁵⁶ Див. розділ «Франко та його селяни».

⁵⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Wydział zbiorów specjalnych (далі: BN, wzs), II 2899, mikrofilm 41254, с. 248.

⁵⁸ Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 173–175.

⁵⁹ Див.: М. Павлик, «Із переписки М. П. Драгоманова з Д-ром Омеляном Огоновським», *Житє і слово*, 1897, травень – червень; лист-відмову Омеляна Огоновського див. с. 369–370; див. також: Микитюк, *Іван Франко та Омелян Огоновський*, с. 41.

⁶⁰ Це однаково стосувалося як руської, так і польської преси. 22 січня 1878 р. Павлик скаржився у листі до Драгоманова: «В газетах ми виходимо сміхованцями – так невірно і нечесно писано про нас». Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 284.

⁶¹ Як випливає з листування Франка і Ольги Рошкевич, відмова не була категоричною: Рошкевич вимагав від Франка продовжувати кар'єру, в тому числі «старатися про докторат», але Франко цих умов не прийняв [48: 76, 78, 86].

⁶² Чайковський, «Мої спогади про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 96–97. Зі слів іншого сучасника подій, тодішнього студента – «Горстка “проскрибованих” була від нас відділена неначе китайським муром» (Олесницький, «З-понад четвертини століття», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 67).

⁶³ А. С., «Новинки. Соціалізм. Процес во Львові», *Руський Сіон*, 1878, 2, с. 62; Німка, *Socialism in Galicia*, с. 69, 199.

⁶⁴ Чайковський, «Мої спогади про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 97.

⁶⁵ Сумною ілюстрацією до цієї тези стала доля сільського вчителя Лева Василевича, який поширював брошури Франка. Він не міг дістати постійної посади, його весь час переводили з місця на місце, і він помер у матеріальній скруті на 23 році життя (Студинський, «Іван Франко і товариші», с. 84). Про становище галицьких учителів детальніше див.: Ваїк, «Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły», с. 154–155.

⁶⁶ Див. також подібну оцінку, яку дав Юліян Романчук, один із народовецьких лідерів: Павлик, *Переписка*, т. 3, с. 515.

⁶⁷ Самі соціалісти були свідомі цього завдання. Такі думки розвивав Болеслав Лімановський зразу по свіжих слідах судового процесу у львівській газеті «Dziennik Polski». Див.: Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 182.

⁶⁸ Так назвала Франка і Павлика львівська газета «Dziennik Polski» (1878, 22 серпня, №192).

⁶⁹ Таке трактування подав Михайло Драгоманов, який сам запропонував назву для нового журналу – див.: Павлик, *Переписка*, т. 3, с. 516–517. «Громадський друг» вийшов на гроші Драгоманова – частину його Уваровської премії за підготовлений ним разом з Володимиром Антоновичем збірник «Історичні пісні українського народу».

⁷⁰ ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 2, од. зб. 14628, арк. 2.

⁷¹ *Іван Франко. Документи і матеріали*, с. 79–80.

⁷² Цит. за: О. І. Дей, *Українська революційно-демократична журналістика. Проблеми виникнення і становлення*, Київ, 1959, с. 200.

⁷³ Франко, «Михайло Павлик», с. 167–168. Цю думку Франка підтверджують пізніші дослідження: М. А. Бутрин, «Цензурна історія збірки “Молот” (1878)», *Українське літературознавство*, 1971, №12, с. 46–50; Дей, *Українська революційно-демократична журналістика*, с. 86–144; І. Денисюк, «До цензурної історії “Громадського друга”, “Дзвона” і “Молота”», *Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 6, 1958, с. 49–73.

⁷⁴ *Dziennik Polski*, 1878, 28 серпня, №192.

⁷⁵ Цит. за: Дей, *Українська революційно-демократична журналістика*, с. 331.

⁷⁶ NNS, Informationsbüro, 1345, 1656, 1704, 1778, 3087, 3549, 3436/98, 1878.

⁷⁷ BN, wżs, mikrofilm 41257, с. 27; Michał Śliwa, Bolesław Limanowski, *Człowiek i historia*, Kraków, 1994, с. 58.

⁷⁸ Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 199.

⁷⁹ Лімановський визнавав, що його опис міг бути не точним. За іншою версією, зустріч відбулась у червні 1878 р. (Німка, *Socialism in Galicia*, с. 71), отже, на могла бути пов'язана з його від'їздом (Лімановський одержав наказ залишити Галичину в серпні 1878 р.). Він намагався відновити у пам'яті перебіг цієї вечірки на підставі листа від якогось адресата за підписом К...cki (Kulmatycki?) від 7 листопада 1878 р. (Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 199; Marian Żychowski, *Bolesław Limanowski, 1835–1935*, Warszawa, 1971, с. 70). На жаль, мені не вдалося виявити цього листа попри ретельний перегляд усієї тогочасної кореспонденції Лімановського, що збереглася у відділі рукописів Національної бібліотеки у Варшаві.

⁸⁰ Задля конспірації титульна сторінка не вказувала прізвища автора, а місцем видання названо Липськ (Ляйпциг).

⁸¹ Józef Kozłowski, «Iwan Franko a polski ruch robotniczy w Galicji w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych wieku XIX», *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*, 1954, 1 (6), с. 98. Під час «великого краківського процесу» 1880 р. 35-ти соціалістів на чолі з Людвиком Варинським Франків «Катехизм» зачитували як один з доказів їхньої «небезпечної для держави діяльності».

⁸² Юзеф Гудец, один із засновників галицького соціалістичного руху, твердив, що Франко разом із Павликом стали працювати в газеті вже від третього її номеру. Див.: *Praca*, 1892, 14 лютого, №3, с. 1.

⁸³ Г. Д. Вервес, «Іван Франко у робітничій газеті “Praca”», у виданні: І. О. Гуржій, П. М. Каленченко та ін., ред., *Іван Франко як історик*, Київ, 1956, с. 123; Німка, *Socialism in Galicia*, с. 72.

⁸⁴ Walentyna Najdus, «Początki socjalistycznego ruchu robotniczego w Galicji (lata 70–80 XIX w.)», *Z pola walki*, 1960, №1 (9), с. 9. Найдус покликається на одні з найперших історій галицького соціалістичного руху: Emil Haecker, *Historia socjalizmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*, Kraków, 1933, с. 199; Feldman, *Stronnictwa i programy*, т. 1, с. 87. Григорій Вервес твердить («Іван Франко у робітничій газеті “Praca”», с. 123), що «Praca» перетворилася на робітничу газету завдяки спільним заходам Франка і Варинського.

⁸⁵ Не підважуючи наукової вартості робіт Валентини Найдус, треба однак сказати, що ця тенденція до мінімізації впливу Франка на соціалістичний рух простежується і в іншій її книжці, біографії Ігнація Дашинського. У ній вона лише побіжно згадує про взаємини між Франком і Дашинським, забуваючи додати, що сам Дашинський визнавав вирішальний вплив Франка на формування свого світогляду в молодості (Ignacy Daszyński, *Pamiętniki*, 2 т., Kraków, 1925, т. 1, с. 24–25).

⁸⁶ На цю обставину вперше звернув увагу Григорій Вервес: «Іван Франко у робітничій газеті “Praca”», с. 118.

⁸⁷ Павлик, *Перетиска*, т. 3, с. 186.

⁸⁸ Ця програма, твердив Франко, «написана не мною, але при моєму співуділі» [49: 248]. Проте редактори й упорядники 50-томного зібрання творів Франка включили

«Програму» в один із томів як працю, яка нібито повністю належить тільки йому [45: 448–464].

⁸⁹ Я. Й. Грицак, С. М. Трусевич, «Іван Франко і робітничий рух у Східній Галичині у 70–80-х роках XIX ст.», у виданні: І. І. Лукінов, М. В. Брик та ін., ред., *Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.)*, Київ, 1990, с. 346.

⁹⁰ Ярослав Грицак, «Галицька, 6. Із львівських адрес І. Франка», *Вільна Україна*, 1987, 26 серпня; Державний архів Львівської області, ф. 351, оп. 1, од. зб. 2375, арк. 1–3.

⁹¹ [Рец.] «Дрібна бібліотека. Книжка 14. “На дні” – суспільно-політична студія Івана Франка», *Зоря*, 1880, 15 (27) жовтня, №20, с. 272.

⁹² A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*, Oxford, 1991, с. 17.

⁹³ Іван Куровець твердив, що Франкові навіяла цей образ робота каменярів, які ціле літо 1878 р. мостили вулицю під вікнами львівської квартири Франка, Павлика і Терлецького (Іван Куровець, «Іван Франко у моїх згадках», *Спомини про Івана Франка*, Львів, 1927, с. 15; у пізнішому передруку цей фрагмент спогадів випущено: Гнатюк, *Спогади*, с. 69–74).

⁹⁴ Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 202.

⁹⁵ «Stowarzyszenia robotnicze angielskie (Trades-Unions), ich cele i organizacja», *Praca*, 1879, №8, с. 29–30; №9, с. 4–35.

⁹⁶ Himka, *Socialism in Galicia*, с. 73–77.

⁹⁷ Франко частково зреалізував цю програму у циклі своїх статей про умови життя львівських, дрогобицьких і бориславських робітників [26: 186–193; 44/1: 7–12, 52–65].

⁹⁸ Див. статтю Франка «Зарібки і життя львівського зецера» у збірці «Молот» (1878), с. 144–148, підписану ім'ям Йосифа Данилюка [44/1: 7–12, 614].

⁹⁹ Крім звичних обшуків, арештів та інших переслідувань, часом вона мала й дуже трагічні наслідки. Один зі студентів Львівської політехніки, підданець Російської імперії, за соціалістичну пропаганду мав бути виданий російському уряду. Доставлений до австрійсько-російського кордону, він кинувся під поїзд, щоб не потрапити до рук жандармів. Трагічною була доля столяра-соціяліста Удаловича: переслідуваний за переконання, він, не можучи знайти роботи у Львові, мусив мандрувати у пошуках праці й навесні 1891 р. загинув, роздертий вовками. Feldman, *Stroninictwa i programy*, т. 2, с. 90–91.

Розділ 9

«Журнала, журнала лиш нам ще потрібно»

¹ Zawadski, *Pamiętniki życia literackiego w Galicji*, с. 38.

² Остап Терлецький, *Галицько-руське письменство 1848–1865 на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції*, Львів, 1903, с. 79.

³ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Переклад Thomas Burger за участі Frederick Lawrence, Cambridge, UK, 1989.

⁴ Див.: Geoff Eley, «*Nations, Publics and Political Culture: Placing Habermas in the Nineteenth Century*», у виданні: Nicholas B. Dirks, Geoff Eley, Sherry B. Ortner, ред., *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social History*, Princeton, NJ, 1994, с. 297–335.

⁵ Sereda, *Shaping of a National Identity*; Stauter-Halsted, *The Nation in the Village*.

⁶ Детальний огляд цих планів див.: Возняк, «Журнальні плани Франка», с. 17–88; Михайло Возняк, *Як дійшло до першого жіночого альманаху*, Львів, 1937.

⁷ Див., наприклад: Althoen, Than Noble Quest, с. 1–10; Rita Krueger, «Nationalizing the Public», у виданні: Zvi Gitelman, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka, Roman Solchanyk, ред., *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*, Cambridge, MA, 2000, с. 360–361.

⁸ Михайло Возняк, *Ів. Белей і Ол. Кониський. До зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною в 80 рр. XIX в.*, Львів, 1928, с. 19.

⁹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 375–377.

¹⁰ *Матеріали*, с. 110.

¹¹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 551–556.

¹² Cecylia Gajkowska, «*Zsopisímiennictwo literackie XIX wieku*», у виданні: Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa, ред. *Słownik Literatury Polskiej XIX wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002), с. 144–156; А. И. Рейтблат, *Как Пушкин вышел в гении. Историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи*, Москва, 2001, с. 7–8, 80, 120–121, 124–125.

¹³ Уляна Кравченко. «Щирий друг і вчитель», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 133–134.

¹⁴ Михайло Рудницький, *Письменники зблизька*, с. 16.

¹⁵ Таку версію подає звіт Дрогобицького старости від 3 березня 1882 р. (Іван Франко. *Документи і матеріали*, с. 107). Сам Франко у листі до Білея (липень–серпень 1881 р.) писав, що вітчим вимагав у нього закінчити навчання і просити ласки в імператора, щоб дістати «казенну посаду» [48: 286]. Про напружені стосунки між Франком і вітчимом див.: Роман Горак, «Листи родини до Івана Франка», *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, вип. 1, Львів, 2000, с. 150.

¹⁶ Про Франків побут у Львові та Нагуєвичах див. розділи «Франко та його селяни» і «Франко та його Борислав».

¹⁷ Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1841–1919. На підставі споминів*. Львів, 1926, с. 156, 168; Daniel Unowsky, «“Our gratitude has no limit”. Polish Nationalism, Dynastic Patriotism, and the 1880 Imperial Inspection Tour of Galicia», *Austrian History Yearbook*, 2003, т. 34, с. 148–149.

¹⁸ Wendland, *Die Russophilen in Galizien*, с. 193–234.

¹⁹ «Сучасна літопись», *Правда*, 1880, 13, 1–3, с. 64, 72.

²⁰ Михайло Павлик. *Про русько-українські народні читальні*, Львів, 1887, с. 6.

²¹ [Іван Франко], «Наше теперішнє положення». *Діло*, 1883, 10 березня, №23, с. 1. Стаття без підпису. Авторство встановлено на підставі: Мороз, *Іван Франко. Бібліографія творів*, с. 168.

²² Дей, *Українська революційно-демократична журналістика*, с. 469–470; Himka, *Socialism in Galicia*, с. 109; Іван Франко, *Молода Україна*, с. 26.

²³ Ці листи послужили основою для дослідження про участь селян у національному русі: John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*.

²⁴ Василь Лукич, «Перший редактор “Діла” Володимир Барвінський», *Діло*, 1928, 14 січня, №10, с. 4.

²⁵ ВР ЛНБ, ф. 11 (Барвінські), од. зб. 3417, арк. 1 (з листа Володимира Барвінського до Володимира Навроцького, грудень 1879 р.).

²⁶ Іван Куровець, «До початків “Діла”», *Діло*, 1928, 14 січня, №10, с. 8.

²⁷ Історію початків «Діла» розповів Андрій Чайковський у спогадах «Як то було при народинах “Діла”»: *Діло*, 1928, 14 січня, №10, с. 4–5; передруковано, у виданні: Чайковський, *Спогади*, т. 1, с. 170–180.

²⁸ Олесницький, «З-понад четвертини століття», с. 67–68.

²⁹ В. М. Яковенко, «До співробітництва Франка в “Зорі”», *Українське літературознавство*, вип. 1. Львів, 1966, с. 64–69.

³⁰ Про Франка як «душу» «Зеркала» див.: Огоновській, *Історія літератури рускої*, т. 3, с. 1069.

³¹ Детальну характеристику видавничої діяльності Івана Франка у ці роки див.: Богдан Якимович, *Книга, просвіта, нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80 роках ХІХ ст.*, Львів, 1996.

³² Павлик, *Переписка*, т. 4, с. 138.

³³ Возняк, *Ів. Белей і Ол. Кониський*, с. 24.

³⁴ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1602, арк. 149.

³⁵ Там само, арк. 241.

³⁶ Драгоманов мав на увазі віршовану програму студентської подорожі 1884 р., написану Франком і видану окремою брошурою [3, с. 250–262].

³⁷ *Матеріяли*, с. 86.

³⁸ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 355–357; од. зб. 1604, арк. 25; ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 171 (без нумерації сторінок).

³⁹ Див.: О. І. Дей, «Журнал “Товариш” (Епізод із журналістської діяльності І. Франка)», *Дослідження творчості Івана Франка*, вип. 2. Київ, 1959, с. 103.

⁴⁰ Ю. Г. Шаповал, «*Діло*» (1880–1939 рр.): *поступ української суспільної думки*, Львів, 1999, с. 28.

⁴¹ *Матеріяли*, с. 67; Павлик, *Переписка*, т. 4, с. 138.

⁴² Павлик, *Переписка*, т. 4, с. 134.

⁴³ Там само, с. 252, 264, 276–277, 280.

⁴⁴ Там само, с. 308.

⁴⁵ «Перегляд часописей (<...> Марко товчєся по “Kurjer-i Lwowsk-im”)], *Діло*, 1885, 5 (17) січня, №2, с. 2.

⁴⁶ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 363; М. Ф. Нечиталюк, «Епістолярна публіцистика (Листи Івана Белей до Олександра Барвінського)», у виданні: М. М. Романюк та ін., ред., *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*, вип. 2, Львів, 1995, с. 397.

⁴⁷ «Похорони бл. п. Адольфа Нарольського...», *Діло*, 1884, 22 листопада (4 грудня), с. 3; Павлик, *Переписка*, т. 4, с. 312; Ратай, «Землетрясці радикали», *Нове зеркало*, 1884, 1 (13) грудня, 2, 23, с. 2; Франко, *Молода Україна*, с. 34.

⁴⁸ «В мутній воді...», *Діло*, 1884, 8 (20) грудня, с. 4. Зі статті до кінця не зрозуміло, чи йшлося про Павлика і Франка, а чи радше про брата покійного та його приятеля, що зорганізували громадську панахиду. Сам Франко на похороні Нарольського не був (Іван Франко, «Михайло Павлик», с. 173).

⁴⁹ М. Павлик, «Із переписки М. П. Драгоманова. III. Листи М. П. Драгоманова до Олександра Борковського, редактора “Зорі” (1888–1889)», *Житє і слово. Вістник літератури, політики і науки*, 1896, грудень, т. 3, кн. 6, с. 454.

⁵⁰ М. О. Мороз, «Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку його діяльності)», *Народна творчість та етнографія*, 1983, 6, с. 45.

⁵¹ С. С. Кіраль, упор., «...Віддати зумієм себе Україні». *Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком*, Київ–Нью-Йорк, 2004, с. 44.

⁵² ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 375–377.

⁵³ *Архів Михайла Драгоманова*, с. 29–30.

⁵⁴ *Архів Михайла Драгоманова*, с. 34, 286, 312; ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 383 (лист Михайла Драгоманова до Володимира Антоновича від 8 липня 1885 р.).

⁵⁵ *Архів Михайла Драгоманова*, с. 305.

⁵⁶ Цит. за: Возняк, «Журнальні плани», с. 48.

⁵⁷ *Архів Михайла Драгоманова*, с. 33–34; *Матеріяли*, с. 190.

⁵⁸ Цит. за: Возняк, «Журнальні плани», с. 29, 31.

⁵⁹ *Архів Михайла Драгоманова*, с. 270–282; *Матеріяли*, с. 190, 226–227, 264.

⁶⁰ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 603–606.

⁶¹ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 607–608; ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 167, арк. 1.

⁶² *Матеріяли*, с. 168–169.

⁶³ Там само, с. 179–180.

⁶⁴ ВР ЛНБ, ф. 29 (Михайло Возняк), од. зб. 80, арк. 1–5 (чорновий автограф статті Михайла Возняка «За що відставили Івана Франка від “Зорі”?»). Співпраця Франка з народовцями на цьому не закінчилася – він повернувся до «Зорі» наприкінці 1880-х років (ВР ЛНБ, ф. 29, од. зб. 169, арк. 1–15 (чорновий автограф статті Михайла Возняка «Іван Франко в “Зорі” та редакції Олександра Борковського»). Але більше ніколи ця співпраця не набирала такого систематичного характеру, як у 1882–1886 рр.

⁶⁵ Krzywicki, *Wspomnienia*, с. 262.

⁶⁶ Стефанія Пушак, «До питання про співпрацю Івана Франка з польськими часописами», *Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów*, Lublin, 2003, с. 52–55 (попри свою загальну назву, стаття стосується головно співпраці Франка з редакцією «Крају»).

⁶⁷ Див.: М. О. Мороз, «До питання атрибуції творів І. Франка в газеті “Kurjer Lwowski”». *Питання текстології. Іван Франко*. Київ, 1983, с. 199. Про співпрацю Франка з цією газетою див. також: М. Косів, «Іван Франко проти реакційних критиків (з виступів на сторінках “Kurjera Lwowskiego”»); *Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 9, Львів, 1962, с. 130–139.

⁶⁸ Франко, *Молода Україна*, с. 34–35.

⁶⁹ Krzywicki, *Wspomnienia*, с. 259–261; *Marja Wysockowa, Wspomnienie pozgonne*, Lwów, 1905, с. 92.

⁷⁰ Це добре видно з бібліографії матеріалів, надрукованих у журналі (*Przegląd Społeczny. 1886–1887. Wstęp i antologię opracował Krzysztof Dunin-Wąsowicz. Bibliografię opracowała Jadwiga Czachowska, Wrocław, 1955, с. 187–201*): за 18 місяців існування журналу Франко помістив у ньому 15 матеріалів; два наступні найактивніші автори – Болеслав Лімановський і Едуард Пшевуський – надрукували по сім дописів кожен.

⁷¹ Я. І. Шуст, «Участь Івана Франка у прогресивному журналі “Przegląd Społeczny” (1886–1887)», *Питання слов’янознавства: Матеріали першої і другої славістичних конференцій. До V Міжнародного з’їзду славістів*, Львів, 1962, с. 146.

⁷² Польські дослідники відзначають вплив журналу на польську публіку в Галичині та (колишньому) Королівстві Польському (див.: Andrzej Kudłaszyk, *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wystoucha 1855–1937, Warszawa–Wrocław, 1978, с. 81–83; Przegląd Społeczny. 1886–1887, с. 39–42*). Натомість не пощастило знайти ніяких свідчень про те, чи журнал читали в українських губерніях Російської імперії. Винятковість журналу «Przegląd Społeczny» на тлі тогочасного провінційного інтелектуального життя визнавали як його прихильники, так і його критики. Див.: BN, wż, mikrofilm 67675 (копія матеріалів, що зберігаються в Ossol. Wrocł.: 14779/II *Stanisław Wasylewski: Materiały i szkice dotyczące Iwana Franko*); K. Lippe, *Symptome der Antisemitischen Geistkrankheit*, Jassy, 1887, с. 26.

⁷³ [Bolesław Wystouch], «Słowo Wstępne», *Przegląd Społeczny*, 1887, №1, с. 3.

⁷⁴ [Bolesław Wystouch], «Szkice programowe», *Przegląd Społeczny*, 1886, №1, с. 329–330.

⁷⁵ Kudłaszyk, *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wystoucha*, с. 64–69, 85; Stefan Józef Pastuszka, ред., *Szkice programowe Bolesława Wystoucha*, Lublin, 1981, с. 14.

⁷⁶ Z. B. W. [рец.], «M. Dragomanow, Nakanunie nowych smut (Genewa, 1886)», *Przegląd Społeczny*, 1887, №2, с. 155.

Розділ 10

Франко та його світогляд

¹ Іван Денисюк, «Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи», у виданні: *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 25–27 вересня 1996 р.*, Львів, 1998, с. 16. Недавно критику цього твердження див.: В. І. Мазепа, *Культуроцентризм світогляду Івана Франка*, Київ, 2004, с. 227–228.

² Див. детальніше: Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 299–347; т. 2, с. 131–172.

³ Isaiah Berlin, *The Hedgehog and the Fox. An Essay on Tolstoy’s view of history*, New York, 1986, с. 1–2.

⁴ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1604, арк. 20; Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 57, 58; т. 3, с. 109, 146.

⁵ Франко стверджував, що цю карикатуру було надруковано. Перегляд комплекту «Нового Зеркала» її не виявив. Вірогідно, її сконфіскували.

⁶ Таке пояснення подає одна з тогочасних брошур, спеціально для цього написана: Maryan Gorkowski, *Wskazówki do objaśnienia jedynastu obrazów Jana Matejki przeznac-*

zonynch do Politechniki lwowskiej, Kraków, 1895, с. 8. Можливою є простіша інтерпретація: чоловік на дрезині є символом вогню, жінка – води, плодом їхнього зв'язку є водяна пара (паровий двигун) у вигляді дитини, що прокладає шлях поїздові (дякую Мацеєві Яновському за підказку такого відчитання). Виставку картонів (ескізів) майбутніх картин провели у Львові навесні 1886 р. Важко припустити, що Франко про неї нічого не знав: «Kurjer Lwowski», де Франко тоді працював, надрукував про неї звіт-репортаж, автором якого був Франків приятель Болеслав Спауста. Серед усіх ескізів він особливо виділив той, який зображав залізницю. Див.: Bolesław Spausta, «Kartony Matejki», *Kurjer Lwowski*, 1886, 18 квітня, №108, с. 2.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, *Твори*, т. 23, Київ, 1963, с. 8.

⁸ Цит. за: Michael Crighton, *The Great Train Robbery*, New York, 1975, с. xiv–xv.

⁹ Stanislaus A. Blejwas, *Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland*, New Haven, 1984, с. 78.

¹⁰ Тарас Шевченко, *Повне зібрання у 12 т.*, т. 5, Київ, 2003, с. 12, 320.

¹¹ Там само, с. 86–87.

¹² Дей, Іван Франко. *Життя і діяльність*, с. 91.

¹³ Цит. за: *Письма къ М. П. Погдину изъ славянскихъ земель (1835–1861)*, вып. 3, Москва, 1880, с. 601–602, 605.

¹⁴ Іванъ Наумовичъ, «Чужина», *Зоря Галицкая яко альбумъ на годъ 1860*, Львовъ, б. р., с. 68.

¹⁵ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 461–462. Наскільки новим і ненадійним способом було залізничне сполучення, видно з того, що коли 1870 р. відкрили лінію Чернівці–Яси, дощ став серйозною перешкодою для поїздок. Див.: Chłędowski, *Pamiętniki*, [т. 1], с. 178.

¹⁶ Такого самого висновку дійшов і найновіший дослідник Франкового світогляду: Богдан Тихолоз, «Іван Франко-філософ (До характеристики стилю та еволюції мислення)», *Сучасність*, 2002, №12, с. 115.

¹⁷ *Kilka słów z powodu «Listu otwartego młodzieży akademickiej w sprawie artykułu Dra Iwana Franki»*, Lwów, 1897, с. 18. Характерно, що один із Франкових псевдонімів був «Ігнацій Поступовський» – див.: Роман Дзюбан, «Невідомі листи Івана Франка до Целестини Журавської-Зигмунтовської», *Україна модерна*, 2006, №10 (у друці).

¹⁸ *Prasa*, 1882, 3 червня, №9, с. 3.

¹⁹ *Українські пісні-гімни. Історія та родовід*, Тернопіль, 1992, с. 24 [= *Тернопіль*, 1992, №1 (5)]. По смерті Франка виконанням цього гімну відкривалися урочисті зібрання, присвячені його пам'яті, а за радянських часів його було канонізовано як одну з революційних пісень, поряд з «Інтернаціоналом».

²⁰ Цитую у пізнійшій редакції, бо зміни в передруках вірша у 1893 та 1903 рр. не міняють суттєво змісту (див.: *Українські пісні-гімни*, с. 24).

²¹ Kupłowski, *Iwan Franko jako krytyk literatury polskiej*, с. 97; Іван Глинський, «Іван Франко і Юліуш Словацький», *Всесвіт*, 1965, №1, с. 85.

²² Juliusz Słowacki, *Liryka i inne wiersze. Opracował oraz wstęp napisał Julian Krzyżanowski*, Wrocław, 1959, с. 262.

²³ Там само, с. 342.

²⁴ Sidney Pollard, *The Idea of Progress. History and Society*, Harmondsworth (Middlesex, England) – Baltimore (Mariland, US) – Ringwood (Victoria, Australia), 1971, с. 116.

²⁵ Це, зокрема, відзначав один із найкращих прижиттєвих знавців Франка Василь Щурат: «Франко був під впливом позитивістів польських і німецьких, я під [впливом] франц[узських]». («Окремі записи В. Г. Щурата, що стосуються життя і творчості І. Франка», зберігаються в приватному архіві родини Щуратів-Сенів).

²⁶ Kuplowski, *Iwan Franko jako krytyk literatury polskiej*, с. 132.

²⁷ Детальніше див.: Василь Лев, *Іван Франко та польські позитивісти*, Львів, 1937.

²⁸ Генрик Бігеляйзен, «Мої спомини про Івана Франка», Гнатюк, *Спогади*, с. 267; Северин Данилович, «Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині», *Там само*, с. 178–179.

²⁹ Basil Willey, *Nineteenth Century Studies. Coleridge to Matthew Arnold*, New York, 1966, с. 188.

³⁰ Mary Pickering, *August Comte. An Intellectual Biography*, т. 1, Cambridge, England – New York, NY – Oakleigh, Australia, 1993, с. 691–710; Willey, *Nineteenth Century*, с. 188–198.

³¹ John Stuart Mill, *August Comte und der Positivismus*, Leipzig, 1874, с. 4, 6, 15, 67, 71. Книжка зберігається в особистій бібліотеці Івана Франка Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України (од. зб. 6012). Варто навести деякі з цих підкреслень як ілюстрацію того, що ж саме вабило у позитивізмі молодого Франка: «Закони явищ є все те, що ми можемо про них знати», треба «обґрунтувати науку соціології»; «Людині властивий потяг до суспільного життя»; «Підставовим елементом людського суспільства є сімейне життя», а «особливо інституція шлюбу»; «Очевидним ліком є всеохопна, вільна і благородна освіта, яка на перше місце ставить здобуття певного фаху»; «Головним чинником розвитку людини є інтелектуальна освіта».

³² Zbigniew A. Żechowski, *Socjologia Bolesława Limanowskiego*, Poznań, 1964, с. 54, 57..

³³ Ігор Захара, «Позитивізм у соціальній філософії Івана Франка», у виданні: *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин*, с. 181.

³⁴ Їх згадано у списку вилученої у Франка під час обшуку літератури: ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, од. зб. 14392, с. 43–45; од. зб. 14496, арк. 69; од. зб. 14422, арк. 23; од. зб. 14423, арк. 55; Калинович, *Політичні процеси*, с. 47.

³⁵ Blejwas, *Realism in Polish Politics*, с. 25, 115; Halina Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia Pozytywizmu galicyjskiego, 1864–1881*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978, с. 50–89.

³⁶ Огоновській, *История литературы русской*, т. 3, с. 924–925.

³⁷ K. Kelles-Krauz, *Pisma Wybrane*, Warszawa, 1962, т. 1, с. 45.

³⁸ Про впливи ласальянства на Франка див.: Вервес, «Іван Франко у робітничій газеті “Praca”», с. 132. Культ Ласалья був дуже поширений серед соціалістів Галичини. У «Робітницькому марші», що постав у середовищі галицьких українських соціал-демократів, була така строфа:

Ми не дамось ворогам!
В боротьбі нам сил не жаль!
Ми йдемо всі по тим стежкам,
Що нам вказав Лассаль!
Див.: *Воля*, 1903, 1 грудня, №23, с. 7.

³⁹ Див.: Дей, *Українська революційно-демократична журналістика*, с. 383–390.

⁴⁰ Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, с. 15.

⁴¹ Роман Сербін, «Життя й діяльність Сергія Подолинського: біографічний нарис», у виданні: Роман Сербін, Тетяна Слюдикова, упор. Сергій Подолинський. *Листи та документи*, Київ, 2002, с. 54–55, 90–91.

⁴² Про Подолинського Едуард Бернштайн писав Петру Лаврову: «Я його дуже поважаю за його знаменитий ескіз на тему дарвінізму та соціалізму» (цит. за згаданою працею Романа Сербіна: Там само, с. 82).

⁴³ Isaiah Berlin, *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, Warszawa, 1991, с. 28.

⁴⁴ Див. одне з найкращих досліджень цієї теми: Roman Rosdolsky, *Friedrich Engels and the «Nonhistoric peoples»: The National Question in the Revolution of 1848*. Перекл., ред. та передмова John-Paul Himka, б. м., 1987.

⁴⁵ Е. Бернштейн, «Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського», у виданні: Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, с. 156.

⁴⁶ Цит. за: Roman Szporluk, «The Ukraine and Russia», у виданні: Robert Conquest, ред., *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future*, Standford, CA, 1986, с. 156.

⁴⁷ Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 339.

⁴⁸ Іван Лисяк-Рудницький, «Сторіччя першої української політичної програми», *Сучасність*, 1979, ч. 3 (219), с. 107.

⁴⁹ Іван Франко, «Переднє слово», у виданні: Михайло Драгоманов, *Шевченко, українські філії й соціалізм*, Львів, 1906, с. VI. Пор. також слова іншого російського підданця, з якими той звернувся до молодого Франка: «І що ви пишете та друкуєте? Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!» (Франко, *Молода Україна*, с. 2–3).

⁵⁰ Krzysztof Dunin-Wąsowicz, «Bolesław Limanowski a kwestia ukraińska» [Separatum. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Odbitka z «Międzymorze», 1995], с. 69–76; Michał Śliwa, Limanowski, *Człowiek i historia*, с. 64.

⁵¹ М. Драгоманов, *Историческая Польша и великорусская демократия*, Женева, 1882, с. 434–437; Михайло Грушевський, «Місія Драгоманова», *Україна*, 1926, №2-3, с. 13; Драгоманов, *Листи до Ів. Франка та інших*, т. 1, с. 133.

⁵² Г. Плеханов, *Сочинения*, Москва–Петроград, 1923, т. 1, с. 108–109.

⁵³ Драгоманов, *Листи до Ів. Франка*, т. 1, с. 133–134.

⁵⁴ *Литературное наследие Г. В. Плеханова*. Москва, 1933, с. 211.

⁵⁵ Передрукуючи цей вірш у пізніших виданнях поетичних збірок «З вершин і низин» (1893) та «Мій ізмаргад» (1911), Франко подавав різні дати його написання. У першому випадку він помістив «Не пора» між віршами, написаними між 1880 і 1882 р. (Іван Франко, *З вершин і низин*. 2-е, доп. видання, Львів, 1893, с. 73), у другому – подав помилково дату «1890» (імовірно, тут сталася механічна помилка, замість другої цифри «8» було поставлено «9»). Це не була єдина хиба в атрибуції вірша: Франко стверджує, нібито «Не пора» вперше надруковано у другому виданні збірки «З вершин і низин» – хоча насправді поезія присутня вже у першій збірці 1887 р., отже, вона не могла бути написаною аж у 1890 р. До того ж, сталася ще й кумедна коректорська помилка, яка врешті-решт робить фразу правдивою: «неписано в р. 1890». (Іван Франко, *Давнє й нове. Друге побільшене видане збірки «Мій «Ізмагад»*, Львів, 1911,

с. 255; Іван Франко, *З вершин і низин*, Львів, 1887, с. 69–70). Останнім аргументом на користь ранішого датування твору є те, що своєю патріотичною тональністю він дуже близький до віршів «Моя любов», «Ляхам» і «Розивайся ти, високий дубе», написаних у 1880–1882 рр. і об'єднаних в один поетичний текст «Україна» (Франко, *З вершин і низин*. 2-е, доп. видання, с. 72–75). Редактори пізнішого, посмертного видання датували «Не пора» 1880 роком: Іван Франко, *З вершин і низин. Збірник поетичних творів 1873–1893. В додатку «Зів'яле листє» й «Великі роковини»*, Київ–Ляйпціг, 1920, с. 175.

⁵⁶ Див.: *Українські пісні-гімни*, с. 28–29.

⁵⁷ Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, с. 81.

⁵⁸ Найкраще цю перевагу Франка над Драгомановим видно у зміні його ставлення до ідеї політичної самостійності України у 1890-х роках. Див.: Ярослав Грицак, «Іван Франко про політичну самостійність України», *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 1993, №103, с. 45–53.

⁵⁹ Література на цю тему багата. Тут покличуся на публікацію, яка безпосередньо стосується до галицьких й українських сюжетів: Timothy Snyder, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905)*, Cambridge, MA, 1997.

⁶⁰ Hans Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*, т. 1, *Das Ringen um die supranationale Integration der zisleitnischen Arbeiterbewegung (1867–1907)*, Wien, 1963, с. 241.

⁶¹ Ф. Кон, «Драгоманов и Франко в польском рабочем движении», *Грядущий мир*, 1922, №1, с. 238–239.

⁶² І. Ф. Курас та ін., ред., *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник*, Київ, 1987, с. 277; Підкова, Шуст, ред., *Довідник з історії України*, с. 338.

⁶³ Див.: Alexander Gershenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge, MA, and London, England, 1962, с. 16–21.

⁶⁴ Janowski, *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności*; Світленко, *Народництво в Україні*, с. 117.

⁶⁵ Це є образ із відомого листа Герцена до імператора Александра II – див.: А. И. Герцен, *Собрание сочинений*, Москва, 1958, т. 13, с. 35–46.

Розділ 11

Франко та його селяни

¹ Заради самокритики признаюся, що я теж поділяв цей погляд, коли наприкінці 1980-х років писав популярну біографію Франка. (Див.: Грицак, «Дух, що тіло рве до бою», с. 33).

² Література на цю тему величезна. Обмежуся згадуванням лише найновіших праць про селянство російське (David Moon, *The Russian Peasantry, 1600–1930. The World the Peasants Made*, New York, 1999), польське (Włodzimierz Mędrzecki, *Młodość wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa, 2002; Jan Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość*, Warszawa, 1999; Keely Stauter-Halsted, *The*

Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914, Ithaca and London, 2001) та українське (Ю. П. Присяжнюк, *Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навчальний посібник для історичних факультетів*, Черкаси, 2002, див. також: Зауарнюк, *Framing the Ukrainian Peasantry*; Андрій Заярнюк, *Формування соціальних і національних ідентичностей українського селянства у габсбурзькій Галичині, 1846–1914 (на прикладі Самбірщини)*). Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності історія, підготований для переатестації на науковий ступінь кандидата історичних наук в Україні, Львів, 2005. Кожна з цих праць подає детальну бібліографію питання.

³ Наголошування безупинного погіршення умов селянського життя і спричинене ним зростання класової свідомості і класової боротьби селян було характерно для радянської історіографії – див., як приклад: М. М. Кравець, *Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.*, Львів, 1964. Більшою мірою софістиковане, хоч і побудоване на марксистській парадигмі дослідження фіксує обидві тенденції – однак його хронологічні рамки не виходять за межі 1880 р.: John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. Найвиразніше, на прикладі одного регіону та пізнішого періоду, ці зміни представлені у книжці: Stella Hryniuk, *Peasants with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900*, Edmonton, 1991.

⁴ Wilhelm Feldman, *Stan ekonomiczny Galicyi. Cyfry i fakty*, Lwów, 1900, с. 13.

⁵ Цит. за: Kozik, *The Ukrainian National Movement*, с. 122.

⁶ Józef Kieczynski, «Stosunki włościan w Galicji», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1881, річн. 7, зош. 1, с. 67.

⁷ Mięczysław Marassé, *Gospodarcze stosunki w Galicji*, Warszawa, 1874, с. 9.

⁸ Вуяк, *Галицја*, т. 1, с. 391.

⁹ Г. І. Ковальчак, *Економічний розвиток західноукраїнських земель*, Київ, 1988, с. 147.

¹⁰ Подібний висновок робить Іван Франко у своїй великій праці «Земельна власність у Галичині», присвяченій аналізу аграрного питання у Галичині у 1880-х роках та проєктові його реформи [44/1: 562].

¹¹ Kieczynski, «Stosunki włościan w Galicji», с. 5–6.

¹² Вуяк, *Z odległej i bliskiej przeszłości*, с. 108–110; Павлюк, *Народна агротехніка українців Карпат*, с. 67, 134–135.

¹³ Павлюк, *Народна агротехніка українців Карпат*, с. 93.

¹⁴ Kieczynski, «Stosunki włościan w Galicji», с. 20.

¹⁵ Вуяк, *Зміцја*, с. 140; Kudłaszyk, *Mysł społeczny-polityczna Bolesława Wyśoucha*, с. 31. Ці риси не були суто «галицькими» – вони були властиві для всього селянства, що балансує на межі виживання.

¹⁶ Leopold Caro, «Lichwa na wsi w Galcji w latach 1879–1891», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1893, річн. 14, зош. 2, с. 6–7.

¹⁷ Hryniuk, *Peasants with Promise, passim*.

¹⁸ Kieczynski, «Stosunki włościan w Galicji», с. 66–69.

¹⁹ Андреас Грациози, *Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях*, Москва, 1997, с. 28.

²⁰ Прийнято вважати, що повстання 1846 р. не поширилося на східні (руські) округи Галичини. Недавні дослідження показують, що так не було – див.: Олег Арсенович Полянський, *Крестьянское восстание 1846 г. в Галиции*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Львів, 1985; Zayarnyuk, *Framing the Ukrainian Peasantry*, с. 78–118.

²¹ Виступ одного з них, Івана Капущака, у дискусії про скасування феодальних повинностей, привернув увагу європейських лівих. Зокрема, його передрукувала «Neue Rheinische Zeitung», яку редагував Карл Маркс. Див.: Rosdolsky, *Fridrich Engels and the «Nonhistoric Peoples»*, с. 65–66; див. також окреме дослідження: Roman Rosdolsky, *Die Bauernabgeordneten im konstituierenden Österreichische Reichstag 1848–1849*, Vienna, 1976.

²² Krzysztof Dunin-Wąsowicz, *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji*, Warszawa, 1956, с. 24–29.

²³ Franciszek Vujak, *Rozwój gospodarczy Galicji*, Lwów, 1917, с. 31; Кравець, *Селянство Східної Галичини*, с. 151; його ж, *Класова боротьба у східногалицькому селі навколо сервітутного питання – реалістична основа оповідання І. Я. Франка «Ліси і пасовиська» (Методична розробка для студентів)*, Вінниця, 1981, с. 24.

²⁴ Заярнюк, «Руські патріоти в Галицькому селі», с. 107–126.

²⁵ Михайло Павлик, *Твори*, Київ, 1985, с. 232–235, 261.

²⁶ Горак, «Я є мужик...», с. 68.

²⁷ ЦДІА у Львові, ф. 663, оп. 1, од. зб. 154, с. 249.

²⁸ Цит. за: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 43.

²⁹ Там само, с. 80.

³⁰ Там само, с. 79.

³¹ Грицюта, *Селянство в українській дожовтневій літературі*, с. 9–19; ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 340, арк. 7–14 (рукопис статті Szczurat, «Lud w literaturze ukraińskiej XIX w.»).

³² Цит. за: Ф. І. Стеблій, О. А. Купчинський та ін., упор., «*Русалка Дністрова*», с. 281.

³³ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у 12 т.* (Київ, 2001–), т. 5, с. 208.

³⁴ Франко, *Молода Україна*, с. 37–38.

³⁵ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 2252, арк. 1.

³⁶ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 49–50; Горак, Гнатів, *Іван Франко. Цілком нормальна школа*, с. 107–114.

³⁷ Рошкевич (Іванець), «Спогади про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 118.

³⁸ Грицюта, *Селянство в українській дожовтневій літературі*, с. 56.

³⁹ М. Н. Мундяк, *Рассказы и повести Ив. Франко из крестьянской жизни как произведения критического реализма*. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Киев, 1954, с. 12.

⁴⁰ Правдоподібно, Франко використав як сюжет історію, яка сталася не з ним, а з Михайлом Павликом (див.: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 15).

- ⁴¹ Яцуляк, «Спомин з дитинних літ Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 42–44.
- ⁴² Кобилецький, «Дещо про Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 39–40.
- ⁴³ Василь Щурат, «Франків спосіб творення», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 280–281.
- ⁴⁴ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1605, арк. 3.
- ⁴⁵ Семен Вітик, «В часи Івана Франка», *Культура і побут*, 1926, 16 травня, с. 3.
- ⁴⁶ Німка, *Socialism in Galicia*, с. 129–138; Грицак, «Поширення поеми “Марія” в Галичині»; Andrii Zayarnyuk, *The Dobrivliany Affair of 1886: A Nodal Approach to Consciousness Formation*, http://www.univie.ac.at/spacesofidentity/_Vol_4_3/_HTML/Zayarnyuk.html.
- ⁴⁷ «Спомини Петра Берегуляка про Івана Франка», у виданні: Дей, *Іван Франко у спогадах сучасників*, кн. 2, с. 43–46.
- ⁴⁸ Вітик, «Із моїх споминів про Франка», с. 50.
- ⁴⁹ Матеріяли зберігаються в архіві Франка (ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 2322, арк. 208–213). Це є копія судової справи, зроблена невідомою рукою – можливо, на замовлення Франка, який мав намір написати про «селян-соціалістів» до віденської газети «Neue Freie Presse» на основі судового акту оскарження [49: 69].
- ⁵⁰ ВР ЛНБ, ф. 1 (НТШ), од. зб. 493/53, арк. 1–3.
- ⁵¹ О. А. Купчинський, А. Г. Сілецький, Ф. І. Стеблій, упор., *Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849). Документи і матеріали*, Київ, 1974, с. 99–100, 236, 531; Німка, *Socialism in Galicia*, с. 130.
- ⁵² Див. Франкову статтю: «Громади Добровляни (Матеріяли до монографії)» [44/1: 494–504]. Подібний випадок селянського самоуправління описав Михайло Павлик: українська громада села Добростани поблизу Львова, чинячи опір запровадженню польської автономії, відмовилася вибирати громадську раду, бо вважала, що ці зміни означають «повернення Польщі», а для селян Польща – панщина (див.: Павлик, *Перетиска*, т. 4, с. 153).
- ⁵³ Konrad Oksza Orzechowski, *Przewodnik statystyczno topograficzny i Skorowidz obejmujący wszystkie miejscowości z przysiótkami w Królestwie Galicyi W. X. Krakowskiem i X. Bukowinie, według najświeższych skazówek urzędowych*, Lwów, 1872, с. 17, 91.
- ⁵⁴ Франко, «Громади Добровляни», с. 502–504; Макух, *На народній службі*, с. 11.
- ⁵⁵ Заярнюк, «Руські патріоти в галицькому селі», с. 113, 123; Чапельський, *Я любив їх усіх*, с. 128–148; Володимир Чапельський, «З родинної хроніки», *Америка*, 1966, 18 липня, №1171; Німка, *Socialism in Galicia*, с. 134–135.
- ⁵⁶ Павлик, *Перетиска*, т. 4, с. 278; Макух, *На народній службі*, с. 11.
- ⁵⁷ Див. розділ «Франко та його жінки».
- ⁵⁸ Див. розділ «Франко та його Борислав».
- ⁵⁹ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1615, арк. 595–596.
- ⁶⁰ Чапельський, «З родинної хроніки».
- ⁶¹ ВР ЛНБ, ф. 160 (Михайло Павлик), од. зб. 64/3, арк. 59.
- ⁶² Там само, арк. 88.
- ⁶³ Вітик, «Із моїх споминів про Франка», с. 50.
- ⁶⁴ ВР ЛНБ, ф. 160 (Михайло Павлик), од. зб. 64/3, арк. 59; Німка, *Socialism in Galicia*, с. 132–134; Вітик, «Із моїх споминів про Франка», с. 51, 53.

⁶⁵ ВР ЛНБ, ф. 160 (Михайло Павлик), од. зб. 64/3, арк. 59, 88.

⁶⁶ Himka, *Socialism in Galicia*, с. 134–137.

⁶⁷ Коссак, «Іван Франко та його брати», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 48; Daszyński, *Pamiętniki*, т. 1, с. 25.

⁶⁸ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1602, арк. 141–143.

⁶⁹ «Спомини Петра Берегуляка про Івана Франка», с. 44, 46.

⁷⁰ «Ze wsi i dla wsi», *Praca*, 1883, 26 лютого, №5, с. 16. Про тогочасні зв'язки з Франка та членів дрогобицького гуртка з редакцією газети див. [48: 347; 357; 367] та ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 4, од. зб. 3694, арк. 33. Твердження декількох українських радянських дослідників, що авторство цієї статті належить Михайлові Павлику (див.: Іван Денисюк, *Михайло Павлик*, Київ, 1960, с. 27; П. Т. Манзенко, *Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика*, Київ, 1962, с. 104–105; П. Ящук, *Михайло Павлик*, Львів, 1959, с. 79), не підкріплене переконливими аргументами. Павлик у той час сам був редактором «Ргасу» і жив у Львові – а отже, з формального боку, не міг бути «товаришем з провінції», який написав цього листа. В інакшому разі треба думати, що він удався до містифікації.

⁷¹ Перемова до цієї брошури має автобіографічні елементи: вона розповідає про Івана, «сина ковалевого», який заснував сільську читальню. Франко датував цей текст так: «писано в Добрій Волі в початку 1883 р.». Треба думати, що під «Доброю Волею» малися на увазі Добрівляни або/і Воля Якубова; подібну гру слів уживав Ігнацій Дашинський у листах до Франка, називаючи Дрогобич «Бичим городом» (Іван Франко, *Розмова про гроші і скарби з передмовою о заложенню Добровлянської читальні*, Львів, 1883, с. 11, 24; ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 102).

⁷² Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці*, т. 2, с. 14.

⁷³ Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 311, 377.

⁷⁴ *Marija maty Isusowa: Wirszy Tarasa Szewczenka z uwabamy M. Drabomanowa*, Żenewa, 1882, с. 59.

⁷⁵ Друкувати матеріяли на руські теми руською мовою, але польською абеткою, радив редакторам «Ргасу» Михайло Драгоманов (див.: Драгоманов, *Листи до Ів. Франка і інших*, т. 1, с. 4–11. Газета пристала на це, і в такий спосіб на її сторінках опубліковано Франкові вірші «Гімн» і «Галаган» та інші матеріяли.

⁷⁶ Про це див.: Грицак, «Поширення поеми “Марія” в Галичині». Сам Франко зараховував цю поему «до найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка», у якій образ жінки-матері «доходить до найвищого вершка, який тільки могла досягти фантазія поета, і до найкращої апотеози того типу» [39: 300].

⁷⁷ Ідеться про другий том празького видання «Кобзаря» Шевченка (1876), де вміщено твори, раніше не друковані.

⁷⁸ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 2322, арк. 210–211. Гринь Берегуляк висловлювався про походження Ісуса Христа ще різкіше; через крайню вульгарність вислову утримується від його цитування (там само).

⁷⁹ Edmund L. Solecki, «Wojna o “Jura stolae”», *Gazeta Nadniestrzańska*, 1886, 15 червня, №12, с. 2.

⁸⁰ *Czas*, 1886, 7 червня.

⁸¹ «Псевдо-деятели», Новий пролом, 1886, 18 (31) червня, №340, с. 1.

⁸² «Процес селян з Дрогобиччини», *Діло*, 1886, 7 (19) червня, №62, с. 1.

⁸³ Iwan Franko, «Włościanie socjaliści», *Prawda*, 1886, 17 липня, №29, с. 339.

⁸⁴ *Матеріали*, с. 191, 194.

⁸⁵ Про цей рух див. недавнє дослідження: Sergei I. Zhuk, *Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917*, Washington–Baltimore–London, 2004.

⁸⁶ Детальніше див.: Круглашов, *Драма інтелектуала*, с. 190–196, 204.

⁸⁷ Solecki, «Wojna o „Jura stolae”», с. 3.

⁸⁸ ВР ЛНБ, ф. 1 (НТШ), од. зб. 493/53, арк. 3.

⁸⁹ Іван-Павло Химка (*Socialism in Galicia*, с. 138) слідом за Семеном Вітиком («Із моїх споминів про Франка», с. 53) помилково твердить, що зразу по виході з тюрми помер і Атанасій Мельник. Насправді Мельник жив ще 19 років (помер у 1905 р.), наприкінці 1890-х років входив до керівництва Русько-Української Радикальної Партії й був довіреною особою Франка, коли той кандидував до парламенту під час виборів 1897 р. (ЦДА у Львові, ф. 663, оп. 1, од. зб. 179, арк. 1). 1890 р. у нього народився син Андрій, який у 1940 р. став провідником Організації Українських Націоналістів (О. Жданович, «Великий і близький», у виданні: *Незгасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, голови Проводу Українських Націоналістів*, Париж, 1974, с. 518).

⁹⁰ ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 922, п. 27, арк. 8.

⁹¹ Борис Грінченко, *Шевченків «Кобзар» на селі*, Київ, 1914, с. 29–30. Подібний висновок робив Грінченко на підставі аналізу популярності на селі творів іншого апостола модерного українства – Шевченкового соратника Пантелеймона Куліша – див.: Борис Грінченко, *Кулішові твори і сільські читачі* [б.м., б.д.; написано у Києві, 1906].

⁹² Цит. за: Saunders, «What Makes a Nation a Nation?», с. 111–112.

⁹³ Orlando Figes, «The Russian Revolution of 1917 and Its Language in the Village», *The Russian Review*, 1997, липень, №56, с. 324.

⁹⁴ Цит. за: Присяжнюк, *Українське селянство XIX–XX ст.*, с. 80.

⁹⁵ «Зъ надъ Днестра», *Основа*, 1871, 23 березня (4 квітня), №51, с. 2.

⁹⁶ Журавель, «Православна культура на Буковинѣ (Надѣслане)», *Зеркало*, 1883, 15 березня, №7, с. 53.

⁹⁷ М. О. Коялович, *История воссоединения западнорусских униатов старых времен (1800 г.)*, Минск, 1999.

⁹⁸ Від цих випадків треба відрізнати приклади свідомого перекручення молитов заради досягнення комічного ефекту. Див.: Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 222–223.

⁹⁹ Кобилецький, «Дещо про Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 41–42.

¹⁰⁰ Вуїак, *Z odległej i bliskiej przeszłości*, с. 134.

¹⁰¹ Окремо маємо свідчення про популярність окремих Франкових газетних статей – однак їх надто мало, щоби вивести з них якусь певну тенденцію. Див. розділ «Франко та його читачі».

¹⁰² Daniel Field, «Peasants and Propagandists in the Russian Movement to the People of 1874», *Journal of Modern History*, 1987, вересень, №59, с. 415–438.

¹⁰³ James Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, London, 1994.

¹⁰⁴ ВР ЛНБ, ф. 1 (НТШ), од. зб. 493/53, арк. 2–3.

¹⁰⁵ «Спомини Петра Берегуляка про Івана Франка», с. 46.

¹⁰⁶ Steven L. Guthier, «The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917», *Slavic Review*, March 1979, т. 38, №1, с. 30–47.

¹⁰⁷ Himka, *Socialism in Galicia*, с. 121.

¹⁰⁸ Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement*, с. 215.

¹⁰⁹ Пулюй, *Збірник праць*, с. 549–550.

¹¹⁰ Див., як приклад, великий фрагмент зі спогадів Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко) про вчителювання на Дрогобиччині: сільська вчителька під впливом Франка відкрила для себе селянство, і селяни, діти й дорослі, близькі їй тому, що фізично і психічно нагадують Франка (Уляна Кравченко, *Пам'яті друга. Вірші в прозі, статті, спогади, листи*, Львів, 1996, с. 87–88). Див. також листи іншої сільської вчительки Ольги Білинської, що зверталася до Франка тільки як до *Мирона*: ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 111–113.

¹¹¹ Я спробував проілюструвати цей процес на прикладі того, як селяни почали при хрещенні називати своїх дітей іменами, доти вживаними тільки серед освічених класів: Ярослав Грицак, «Яких-то князів були столиці в Києві?..», с. 87–88.

¹¹² Це підкреслив Марк Раєв (Marc Raeff) у післяслові до: Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen, ред., *Culture nation and identity. The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*, Edmonton–Toronto, 2003.

¹¹³ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1583, арк. 25–26; Пулюй, *Збірник праць*, с. 532; Михайло Рудницький, *Письменники зблизька*, с. 43, 80–81. Див. також розділ «Франко та його читачі».

¹¹⁴ Юрій Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*, б. м., 1987, с. 35.

Розділ 12

Франко та його Борислав

¹ Бориславський цикл складається з семи оповідань, двох повістей («Воа constrictor» і «Борислав сміється») та вірша «Максим Цюник» (до цього списку не входять твори, в яких бориславська тематика відображена лише принагідно). Найповніший огляд бориславського циклу див.: С. В. Щурат, *Бориславський цикл художньої прози Івана Франка (Джерела, проблематика, майстерність і метод)*. Дис. доктора філол. наук, Львів, 1970.

² Це визнавали такі відмінні за своїми поглядами критики, як Михайло Драгоманов (див.: Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 275), брати Барвінські – Володимир («Бібліографія. Молот», *Правда*, 1879, №2, с. 127) та Олександр («Огляд словесної праці австрійських Русинів за рік 1881», *Діло*, 1882, 2 (12) січня, №1, с. 4), Корнило Устиянович (див. його: *М. О. Раєвській и російській панславизмъ*, с. 74), анонімний автор статті у «Русскому Сіоні» (А. С., «Новинки. Соціалізм. Процес во Львові», *Руський Сіон*, 1878, №2, с. 62) та один із лідерів русофільського руху В. Р. Ваврик (В. Р. Ваврик, *Народная словесность и селяне-поэты*, Львов, 1929, с. 17).

³ Найповніша, хоч і не повна бібліографія франкознавства на Заході не наводить жодної праці, присвяченої бориславському циклові. Див.: Мирослав Мороз, *Зафубіжне франкознавство. Бібліографічний покажчик*, Львів, 1997.

⁴ В. Коряк, *Напис історії української літератури. Буржуазне письменство*, Київ, 1929, с. 436.

⁵ Д. С. Наливайко, «“Борислав сміється” Івана Франка в порівняльно-типологічному аспекті», у виданні: *Іван Франко – майстер слова і дослідник літератури (до 125-річчя народження)*, Київ, 1981, с. 332–362. Огляд радянського літературознавства див.: С. Щурат, *Бориславський цикл*, с. 4–75.

⁶ Назва книжки, автор якої теж силкувався довести існування у Бориславі Франкових часів сильного робітничого руху, видається показовою для цілого масиву літератури такого гатунку: К. Г. Каковський, *На шляху до Великого Жовтня. Страйковий рух в Галичині кінця XIX – початку XX ст.* Львів, 1970.

⁷ Найбільше тут відзначився львівський історик Яків Хонігсман. Перевірка не підтвердила жодного з «фактів» робітничих страйків у Бориславі, наведених у його книжці: Я. С. Хонігсман, *Проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Західної України*, Львів, 1958. А тимчасом ці «факти» перекочували у роботи інших радянських істориків (див., наприклад, В. Макаєв, *Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст.* Львів, 1968, та ін.).

⁸ Я зробив таку спробу двадцять років тому на прикладі повісти «Борислав сміється»: Я. Грицак, «Історична основа повісті І. Франка “Борислав сміється”». *Українське літературознавство: Іван Франко. Статті та матеріали*, 1985, №44, с. 3–9.

⁹ Від часу відкриття способу дистиляції нафти й аж дотепер триває суперечка, кому – Зегові чи Лукасевичу – належить першість цього відкриття. Поминаючи цей сюжет як малодотичний до головної теми нашої оповіді, відсилаємо зацікавленого читача до відповідної літератури: Z. Bielski, «W sprawie starzeństwa przemysłu naftowego», *Przemysł naftowy*, 1932, №4, с. 90; A. Schreiner, *Borylsaw und seine Producte. Entdeckung und Entwicklung derselben*, Drohobycz, 1886, с. 7–9; J. Malinowski, «150-lecie przemysłu naftowego – nowe spojrzenie na dawne dokumente», <http://www.orpatowski.pl/lib/kopalnictwo.html>

¹⁰ Стефан П'ятка [Стефан Ковалів], «Продукція нафти (скельного олію) в Бориславі», *Літературно-науковий вістник*, 1903, т. 22, с. 101–102; *Bericht der Lembergischer Handels- und Gewerbekammer über den Handel und die Industrie, so wie deren Beförderungsmittel in ihres Kammerbezirks für den J. 1861–1865*, Lemberg, 1867, с. 207; H. Gintl, *Galizische Petroleum und Ozokerit*, Wien, 1873, с. 4–5.

¹¹ Детально про розвиток місцевої озокеритної промисловости див.: Jozef Muck, *Der Erdwachsbergbau in Boryslaw*, Berlin, 1903.

¹² Для порівняння: населення Дрогобича за той самий час збільшилося з 11.807 до 19.432, а рідного Франкового села Нагуевичів навіть зменшилося з 2238 до 2081; а загалом чисельність люду в семи населених пунктах, розташованих у Бориславсько-Дрогобицькому нафтовому басейні, зросла з 17,9 до 48 тис. жителів (підрховано на підставі: *Catalogus universi venerabilis cleri dioceseos Premisliensis graeci ritus catholicorum pro Anno domini 1850*, Premisliae, 1850, с. 73, 77, 78, 88; *Gemeindelexicon von*

Galizien. Bearbeiten auf Grund der Ergebnisse de Volkszählung von 31. December 1900, Wien, 1907, с. 172, 174, 176. Див. також таблицю 5.

¹³ ЦДІА у Львові, колекція мікрофільмів, ф. 4, оп. 1, од. зб. 78, арк. 40–58; «O produkcyi nafty w Galicyi», *Dodatek tygodniowy do Gazety Lwowskiej*, 1868, 17 жовтня, №42.

¹⁴ Державний архів Львівської області, ф. 1188, оп. 2, од. зб. 3476, арк. 1–2; ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 30, од. зб. 2896, арк. 2, ф. 242, оп. 1, од. зб. 33, арк. 48, ф. 255, оп. 1, од. зб. 1631, арк. 1–2; Стефан Пятка [Стефан Ковалів], «Продукція нафти», с. 103. Франко твердив, що видобутком нафти «в дрогобицьких сторонах» займалися окремі греко-католицькі священники (І. Франко, «Що се за інтелігенція галицькі попи?», *За сто літ*, кн. 4, с. 243.

¹⁵ ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 55, од. зб. 35, арк. 2.

¹⁶ ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 4, од. зб. 3411, арк. 96–97; J. Szajnocha, *Płody kopalne w Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie*, т. 2, Lwów, 1894, с. 121–122.

¹⁷ Ignaz Leichner, *Erdöl und Erdwachs. Ein Bild galizischen Industrie*, Wien, 1898, с. 22; Muck, *Der Erdwachsbergbau in Borysław*, с. I; Arnulf Nawratil, *Bericht der k.k. Gewerbe-Inspektoren über ihre Amtsbätigkeit im Jahre 1885*, Wien, 1886, с. 385..

¹⁸ S. Wiśnowski, «Listy Amerykanina z Galicyi», *Gazeta Polska*, 1877, 28 грудня.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс, *Твори*, т. 23, Київ, 1963, с. 675.

²⁰ Цит. за: Muck, *Der Erdwachsbergbau in Borysław*, с. 5.

²¹ Leichner, *Erdöl und Erdwachs*, с. 27.

²² В одній зі своїх статей Франко наводить дані Дрогобицького магістрату про те, що за перші 20–25 років промислового розвитку Борислава число нещасних випадків досягло 10.000 [44/1: 63–64]. Ці дані можуть бути перебільшені; однак не підлягає сумніву, що нещасних випадків було дуже багато. Приблизне уявлення про їх число дає такий підрахунок: за період від січня 1884-го до березня 1886 р. на місцевих підприємствах сталося 109 нещасних випадків; трохи менше половини (44%) завершилося загибеллю жертв. Див.: Я. Й. Грыцак, *Рабочие Бориславско-Дрогобычского нефтяного бассейна во второй половине XIX – начале XX вв.: Формирование. Положение. Классовая борьба*. Дисс. канд. ист. наук, Львов, 1986, с. 61.

²³ Muck, *Der Erdwachsbergbau in Borysław*, с. 121.

²⁴ Polifem, «Obrazki z Borysławia», *Nafta*, 1895, 16, с. 146.

²⁵ *Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1896 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse* [далі – *Berichte ... im Jahre* з указанням звітного року], Wien, 1899, с. 462; *Berichte ... im Jahre 1904*, Wien, 1907, с. 417.

²⁶ Питання про частку євреїв у бориславському пролетаріаті безпосередньо стосується до оцінки творів бориславського циклу: Івана Франка звинувачують в упередженості й антисемітизмі на підставі того, що в них євреїв показано лише як експлуататорів і зовсім немає образів євреїв-робітників, які нібито становили *більшість* серед місцевого пролетаріату (див.: Leila P. Everett, «The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905–1907», у виданні: Markovits, Sysyn, ред., *Nationbuilding and the Politics of Nationalism*, с. 155, 166–167). Відповідь на це питання великою мірою залежить від вибраної перспективи: якщо, оцінюючи національний склад бориславського

пролетаріату, брати до уваги всю найману робочу силу, тоді більшість становлять українські та польські селяни, які наймалися на роботу у Бориславі; коли ж рахувати постійних робітників, то найбільше виявиться євреїв. До того ж співвідношення між робітниками-християнами та робітниками-їудеями мінялося від року до року й навіть від сезону до сезону: селяни масово поверталися додому на час сільськогосподарських робіт. Ті, хто твердять про перевагу євреїв серед бориславського пролетаріату (Raphael Mahler, «The Economic Background of Jewish Emigration from Galicia to the United States», Deborah Dash Moore, ред., *East European Jews in Two Worlds: Studies from the YIVO Annual*, Evanston, IL: Northwestern University Press, 1990, с. 131; Martin Pollack, *Galizien. Eine Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina*, Frankfurt am Main–Leipzig, 2001, с. 43), покликаються на дані кінця 1890-х років (S. R. Landau, *Unter jüdischen Proletarern. Reiseschilderung aus Galizien und Russland*, Wien, 1898, с. 30), коли у зв'язку з закриттям озокеритних шахт різко зменшилася кількість сезонних робітників і, відповідно, зросла частка місцевого єврейського пролетаріату. А Франко писав про раніші часи.

²⁷ Про походження і національний склад бориславських робітників див.: *Berichte ... im Jahre 1885*, Wien, 1886, с. 384–385; *Berichte ... im Jahre 1896*, Wien, 1899, с. 462; ЦДА у Львові, ф. 146, оп. 4, од. зб. 3420, арк. 87; *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1896, річн. 15, зош. 3, с. 44; «Borysław. Opis między 10000 robotników», *Praca*, 1891, 14 червня.

²⁸ Franciszek Bujak, *Galicja*, т. 2, Lwów–Warszawa, 1909, с. 174; Muck, *Der Erdwachsbergbau in Borysław*, с. 123.

²⁹ *Berichte ... im Jahre 1896*, Wien, 1899, с. 462; *Berichte ... im Jahre 1897*, Wien, 1900, 193; Leichner, *Erdöl und Erdwachs*, 25; Muck, *Der Erdwachsbergbau in Borysław*, с. 123. Це співвідношення мало приблизний характер: у 1898–1899 рр., євреї становили 17–18% робітників, які працювали під землею. – див.: *Berichte ... im Jahre 1898*, Wien, 1901, с. 709; *Berichte ... im Jahre 1899*, Wien, 1902, с. 507. Однак і твердження, що «євреї виконували найтяжчі й найнебезпечніші роботи в шахтах» (Isabel Röskau-Rydel, «Galizien», у виданні: Isabel Röskau-Rydel, ред., *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galizien. Bukowina. Moldau*, Berlin: Siedler Verlag, 1999, с. 28), є перебільшенням.

³⁰ «Korespondencje “Pracy”. Borysław, d. 25 maja», *Praca*, 1883, 20 червня, №9, с. 35.

³¹ Ż. D., [Ignacy Daszyński], «Borysław. Burżua i robotnicy», *Gazeta Naddniestrzańska*, 1884, 1 червня, №8, с. 3.

³² E. Windakiewicz, *Das Erdöl und Erdwachs in Galizien*, Wien, 1875, с. 7–8, 26.

³³ Наприклад, бориславський мільйонер і бургомістр Мойше Іцик Корнгабер починав як робітник. Див.: Стефан П'ятка [Стефан Ковалів], «Продукція нафти», с. 102.

³⁴ В. Ю. Пастущин, *Быт рабочих Бориславского нефтяного района (1915–1953)*. Дисс. ... канд. истор. наук, Киев, 1954, с. 33; El., «Kasjer Borysławski», *Gazeta Naddniestrzańska*, 1886, №2, 15 січня, с. 1–2; -.Н.-, «Borysławski “kuczynier”», *Gazeta Naddniestrzańska*, 1885, №1, 1 січня, с. 2–3.

³⁵ Leichner, *Erdöl und Erdwachs*, с. 13, 32.

³⁶ Ż. D., [Daszyński], «Borysław. Burżua i robotnicy», с. 3.

³⁷ R. Zuber, «Borysław i tegoż przyszłość», *Nafta*, 1894, №5, с. 69.

³⁸ *Berichte ... im Jahre 1898*, Wien, 1901, с. 657. *Berichte ... im Jahre 1902*, Wien, 1905, с. 446, 450; *Berichte ... im Jahre 1904*, Wien, 1907, с. 427.

³⁹ З цією міграцією пов'язаний один із цікавих моментів в історії сіонізму: доля бориславських євреїв привернула увагу засновника й ідеолога сіоністського руху Теодора Герцля. Він любивав їхні інтереси на Другому Сіоністському конгресі у Базелі. Бориславські євреї надіслали на цей конгрес петицію (з підписами 4000 осіб із 756 сімей) про те, що всі вони готові їхати у Палестину. Герцль опікувався долею бориславських євреїв аж до своєї смерті у 1900 р. Див.: Theodor Herzl, *Briefe and Tagebücher*, т. 4–5, Frankfurt, 1990, passim; S. R. Landau, *Unter jüdischen Proletarern*, с. 35–36.

⁴⁰ Згідно з офіційною статистикою, у 1900 р. на постійній основі працювали 3442 робітники. *Österreichische Statistick* т. 61, кн. 11, Wien, 1904, с. 6, 12.

⁴¹ ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 25. од. зб. 483, арк. 3; од. зб. 3621, арк. 252–255; од. зб. 3623, арк. 75; *Berichte ... im Jahre 1901*, Wien, 1904, с. 429; «Jak u nas swiecono 1 Maja», *Robotnik*, 1897, 7 травня, №14, с. 4–5. Walentyna Najdus, *Polska partia socjalno-demokratyczna Galicyi i Śląska, 1890–1919*, Warszawa, 1983, с. 116, 169.

⁴² Frank, *Austrian El Dorado*, с. 243–244, 254–269.

⁴³ Там само, с. 284–340; Zofia Zaks, «Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską, 1918–1923», *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały*, 1969, №4, с. 37–60.

⁴⁴ Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 53–54.

⁴⁵ На думку радянських літературознавців О. І. Дея та П. Й. Колесника, концепція повісті «Воа constriCTOR» виникла під впливом передмови Маркса до першого видання «Капіталу». Див.: Дей, *Українська революційно-демократична журналістика*, с. 228–233; П. Й. Колесник, *Іван Франко: Літературний портрет*, Київ, 1964, с. 117–119.

⁴⁶ До 50-томного зібрання творів Івана Франка перша редакція повісті «Воа constriCTOR» не потрапила – тільки друга (1884) і третя (1907), однак упорядники помилково кваліфікують їх як першу і другу редакції.

⁴⁷ Басс, *Іван Франко. Біографія*, с. 112; Дей, *Іван Франко. Життя і діяльність*, с. 107; М. У. Походзіло, *Робітничча тематика в творчості Івана Франка. Посібник для вчителів середніх шкіл*, Київ, 1956, с. 98; Л. С. Худаш, *Вивчення повісті «Борислав сміється» в школі*, Київ, 1957; С. В. Щурат, *Повість Івана Франка «Борислав сміється»*, Львів, 1966, с. 31.

⁴⁸ Єдине свідчення, яке мало би підтверджувати правдивість Франкових слів, подав у 1950-х рр. потомствений бориславський робітник Онуфрій Солюк. Покликаючись на спогади старшого від нього Петра Цибульського, він твердив, що у Бориславі у 1877–1879 рр. існував т.зв. «Робочий союз», зорганізований за участі Франка. У склад цього «Союзу», зі слів Соляка, входили, окрім Франка, сім чоловік, у т.ч. Антон із Молдавії (прізвище невідоме) – прообраз Андруся Басараба з повісті «Борислав сміється». Члени «Союзу» створили нібито касу взаємодопомоги і навіть провели кілька невдалих дрібних страйків (О. Петраш, «Зв'язки Івана Франка з бориславськими робітниками», *Жовтень*, 1959, №2, с. 112–117). Достовірність цих спогадів викликає сумнів. По-перше, Соляк говорив про події 70-літньої давности, свідком яких він не був

і про які міг чути тільки з чужих вуст. По-друге, Солякові спогади не підтверджуються ані документальними матеріалами, ані іншими спогадами. Характерно, що дослідник історії бориславських робітників В. Ю. Пастушин теж інтерв'ював Онуфрія Соляка у 1948–1950 рр., але у своїй праці, яка підсумовувала декілька років його досліджень, він не подав історії про «Робочий союз» і причетність Франка до страйкового руху у Бориславі – див.: Пастушин, *Биття робочих Бориславського нефтяного району*, с. 22–23. Там само немає згадки про «Робочий союз» в опублікованих спогадах Соляка: О. Соляк, «Мої спогади про І. Франка», у виданні: *Іван Франко в школі. Збірник матеріалів*, Дрогобич, 1957, с. 150–174. Син Франка Тарас, який знав про основу повісти «Борислав сміється» зі слів батька, писав, що у випадку зі спогадами Соляка маємо справу з правдивим ядром фактів про перебування Франка у Бориславі, але це ядро оточене «легендарними елементами» (Тарас Франко, *Про батька. Статті, оповідання, спогади*, вид. 2-е, доповнене і перероблене, Київ, 1964, с. 39, 49–50). Правдоподібно, цим ядром могли послужити події 1879 р. та діяльність пізнішого робітничого-селянського гуртка, у діяльності якого Франко брав участь у 1881–1883 рр. (про це далі). Солякові спогади можуть послужити добрим прикладом вигадання біографії Франка на підставі викривлення реальних подій і надто буквального прочитання Франкових творів. Сам по собі цей феномен вартий окремої уваги як причинок для дослідження народної історичної пам'яті. Для порівняння можна навести «спогади» нагуєвицького селянина з 1930-х рр. про авдієнцію Франка у Франца Йосифа (Софія Рабій-Карпинська, «Говори Дрогобиччини. З узглядненням говірки с. Нагуєвичі, Івано-Франківської області», у виданні: *Іван Франко – мистець і мислитель. Збірник доповідей для відзначення 125-річчя народин і 65-річчя смерті Івана Франка*, Євген Федоренко, ред., Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1981, с. 136 [= *Записки НТШ*, т. СХСVIII, Філологічна секція]. Франко ніколи не ходив на авдієнцію до Відня, хоча йому це дораджували його вітчим Гринь Гаврилик і його друзі: вони пропонували йому просити авдієнції у цесаря, щоб дістати прощення та казенну посаду [48: 241–243, 253, 286]. З цього прикладу бачимо, як реальна подія обростає у пам'яті селян вигадками і змінюється до невпізнаности.

⁴⁹ Грицак, «Історична основа», с. 3–9.

⁵⁰ Не до кінця не ясно, хто, за задумом Франка, мав підпалити Борислав – робітники-побратими чи напівбожевільний Готліб, син Германа Гольдкремера, у помсту батькові. Олександр Білецький (Білецький, Басс, Кисельов, *Іван Франко. Життя і творчість*, с. 271) та син Франка Петро (див. нижче примітку 80) трактували кінець повісти так, що вина за підпал падає на Готліба.

⁵¹ Олегъ [Володимир Барвінський], «Огляд словесної праці австрійських Русинів в році 1882», *Діло*, 1883, 8 (20) січня, №2, с. 1–2.

⁵² Огоновській, *Історія літератури рускої*, т. 3, с. 999.

⁵³ Іван Франко, «Перший з'їзд галицьких соціал-демократів», *Народ*, 1892, №5–6, с. 73.

⁵⁴ Тарас Франко, *Про батька*, с. 39, 49–50.

⁵⁵ Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, с. 86–87.

⁵⁶ Цей факт треба підкреслити особливо, бо у франкознавстві існує помилкова думка, що переїзд Франка до Нагуєвичів означав розрив його стосунків із газетою

«Прага» і відхід від галицького робітничого руху (Михайло Мочульський, «З останніх десятиліть життя Франка, 1896–1916», *За сто літ*, кн. 4, с. 257).

⁵⁷ Іван Франко. *Документи і матеріали*, с. 100, 107.

⁵⁸ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 2556, арк. 2. Франко так описував свій досвід із жандармами в листі до Івана Белея (на початку жовтня 1881 р.): «Шандарі до нас приходять часто, балакають се й те, розповідають свої трафунки; дещо з їх оповідань мені придасться до шкіців. Часом, як застають мене при писанні, раді би знати, що я пишу, але біда, що самі мазури, по-руськи не вміють читати, то й відходять, не заспокоївши своєї цікавості» [48: 288].

⁵⁹ Daszyński, *Pamiętniki*, т. 1, с. 3.

⁶⁰ Свідченням цього є дві вітальні телеграми дрогобицьких робітників на адресу львівського віча у січні 1881 р. «Lwowskie zgrupowanie robotników», *Praca*, 1881, 10 лютого, №2-3, с. 7.

⁶¹ ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 6, од. зб. 47–87/д, арк. 258.

⁶² ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 294 арк. 128; Іван Франко, «Жида богачі і “капцани” в Галичині», *За сто літ*, кн. 4, с. 258–259. Франко записав цю пісню у Дрогобичі 1882 р. від др. Зінгера. Див.: Іван Франко, «Із жидівської поезії жаргонової», *Товариш. Вістник літературно-науковий*, 1888, 10 липня, №1, с. 89.

⁶³ «Korespondencje “Pracy”. Borysław, d. 25 maja», *Praca*, 1883, 20 червня, №9, с. 35.

⁶⁴ Daszyński, *Pamiętniki*, т. 1, с. 25.

⁶⁵ *Gazeta Naddniestrzańska*, 1887, 14 липня. Про Едмунда Леона Солецького див. мою статтю: Я. Грицак, «Забутий польський перекладач Т. Г. Шевченка», *Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ в Україні*, вип. 2, (1995–1997), Львів, 1999, с. 111–116.

⁶⁶ [E. L. Solecki], «Kronika Tygodniowa. Drohobycz, 10 września», *Strażnica. Tygodnik dla obrony spraw ekonomiczno-społecznych*, 1878, 15 вересня, №37, с. 317–318; «Korespondencje. Drohobycz, Państwo semicko-jezuicke naszego króla Hersza I», *Strażnica*, 1878, 25 вересня, №39, с. 336; «Korespondencje. Drohobycz, dnia 8 maja. Klika semicko-jezuicka...», *Strażnica*, 1879, 10 травня, №10, с. 77. Усі статті без підпису. У 1879 р. на адресу Галицького намісництва було відіслано анонімного листа з проханням ужити заходів щодо нелегальної соціалістичної організації в Дрогобичі. У списку 24 членів цього гуртка ім'я Франка не значиться. Зате згадка у цьому списку імен дрогобицького інженера Едмунда Солецького та Ксенофонта Охримовича, колишнього Франкового вчителя й колишнього дрогобицького бургомістра, людей, від соціалізму далеких, нашоветує на думку, що цей лист був просто спробою звести порахунки між двома взаємоворожими партіями, кожна з яких претендувала на владу у місті. Існування таємної соціалістичної організації заперечував і дрогобицький староста у відповіді на цей анонімний лист (ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 7, од. зб. 4166, арк. 66–81, 84–90; од. зб. 4312, арк. 1–15). Солецький був певен, що лист-донос вийшов із табору Гольдгамера.

⁶⁷ Склад гуртка можна встановити частково на основі тогочасного листування та пізніших спогадів. Окрім Франка, сюди входив молодий Ігнацій Дашинський, якийсь робітник із Борислава (прізвище невідоме), Атанасій Мельник та учень Дрогобицької гімназії селянського походження Іван Максим'як. Daszyński, *Pamiętniki*, т. 1, с. 24–25; ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 4, од. зб. 3694, арк. 33; Франко, «Перший з'їзд», с. 73; Коссак,

«Іван Франко та його брати», у виданні: Гнатюк, *Спогади*; «Спомини Петра Берегуляка про Івана Франка», с. 43–46; Марія Білецька, «Картина з життя Івана Франка», у виданні: Дей, Корнієнко, *Іван Франко у спогадах сучасників*, кн. 1, с. 43–46.

⁶⁸ Це, зокрема, засвідчує листування Франка з членами станиславівського гуртка. Див.: ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1618, арк. 125, 157–160.

⁶⁹ «Różności. Z Borystawia», *Praca*, 1881, 30 травня, №7, с. 26.

⁷⁰ Haecker, *Historia socjalizmu w Galicji*, с. 273.

⁷¹ К., «Morderstwa w Borystawiu», *Gazeta Naddniestrzńska*, 1884, 1 серпня, №12, с. 4–5; 15 серпня, №13, с. 2–3.

⁷² «Zaburzenia w Borystawiu», *Praca*, 1884, 23 липня; «Pierwsza przestroga dla burżuazji», там само, 25 вересня.

⁷³ Подібною була ситуація і серед робітників Донбасу – див.: Friedgut, *Iuzovka and Revolution*, т. 1, passim.

⁷⁴ Myron [Iwan Franko], «Z Czerwonej Rusi», *Prawda*, 1884, 30 (18) серпня, №35, с. 415.

⁷⁵ Натяк на реформу греко-католицького монашого чину св. Василя (базиліян), що її провадив Ватикан у співпраці з австрійським урядом на початку 1880-х рр. Детальніше див.: John-Paul Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*, Montreal & Kingston, London, Ithaca, 1999, с. 79–84.

⁷⁶ Іван Франко, «Сучасний літопис», у його ж, *Давнє і нове, 2-е побільшене видане збірки Мій «Ізмарад»*. *Поезії*, Львів, 1911, с. 219. Первісно надрукований у 1884 р.

⁷⁷ С. Щурат, *Бориславський цикл*, с. 399–400.

⁷⁸ Останній фрагмент повісти був надрукований у лютому номері журналу *Зоря*, 1884, 15 (27) лютого, №4, с. 32.

⁷⁹ Див.: С. Щурат, *Бориславський цикл*, с. 268–285.

⁸⁰ У 1930 р. Франків син Петро переробив повість «Борислав сміється» і дописав закінчення – нібито відповідно до реальних подій, про які йому оповідав батько. У версії Петра Франка після того, як робітники закінчили свою нараду (див. розділ ХХ [15: 471–479] оригінальної повісти), вони пускаються з саморобними смолоскипами по Бориславу, дорогою палячи всі шахти, склади і цистерни союз шлюфом своєї дітей і випереджає Готліб, який підпалює власність Леона Гаммершляга у помсту за те, що той не згодився віддати за нього свою дочку Фанні. У загальному замішанні під час пожежі робітники кидають у вогонь Мортка – наглядача, який викрав у них робітничу касу – і ледве не вчиняють так само з Готлібом, який ненароком потрапляє їм до рук. Готліба рятує Бенедьо. Робітники приводять на розправу Гольдкремера і Гаммершляга. Фінальна сцена за участі всіх головних героїв показує, що пожежа насправді нічого не змінить: Гольдкремер і Гаммершляг скріпили між собою союз шлюфом своїх дітей і готові приступити до відбудови шахт. Підприємці примиряються з робітниками й обіцяють заснувати для них робітничу касу. Бенедьо ж пророкує, що бориславські умови зміняться лише тоді, коли з'являться нові робітники, «що ліпше до життя надаються». Див.: Петро Франко, *Борислав сміється. Драма в 4 діях. Після повісти «Борислав сміється» Івана Франка*, Тернопіль–Львів, 1930, с. 53–56. Критики відзначали малу вірогідність такого закінчення повісти. Збережений автограф Франка з начерком плану повісти містить цілковито інакший сюжет: гине на Мортко, а Леон і Матій, Бенедьо стає жертвою нещасного випадку, а Андрусь Басараб опиняється в суді [15: 499].

⁸¹ Михайло Рудницький твердив, що наприкінці свого життя Франко виношував сюжет ще одного твору з бориславського циклу. В його основі мала лежати історія роману між дочкою багатого нафтового промисловця у Бориславі та молодим робітником, який декілька років прожив у Парижі, під впливом виступів Жореса і читання соціалістичної преси став соціалістом і по приїзді в Борислав очолив робітничий страйк. Твір так і не було написано. Але з оповіді Рудницького складається враження, що страйк мав служити лише другорядним фоном для розгортання головної інтриги – роману двох молодих осіб (див.: Михайло Рудницький, *Ненаписані новели*, Львів, 1966, с. 10–12).

⁸² М. Степняк, «Іван Франко та Б. Прус (Ще до історії “Боа констріктор”», *Червоний шлях*, 1929, №1, с. 174–186.

⁸³ Детальніше див.: Wendland, *Die Russophilen in Galizien*, с. 321–337.

⁸⁴ Загальний огляд див.: Stefan H. Kaszyński, «Der jüdische Anteil an der Literatur in und über Galizien», у виданні: Mark H. Gelber, Hans Otto Horch, Siguard Paul Scheichl, ред., *Von Franzos zu Canetti. Jüdische Autoren aus Österreich. Neue Studien*, Tübingen, 1996, с. 129–140.

⁸⁵ Перегляд львівської газети «Der Israelit» за 1873, 1875–1877, 1879–1881, 1895–1899 показує, що бориславська тематика займала у ній дуже маргінальне місце. Навіть у місцевій асиміляційній «Drohobyczer Zeitung» у 1880-х роках було набагато менше матеріалів, аніж скажімо, у дрогобицькій «Gazecie Naddniestrzańskiej» (при нагоді хочу пояктувати др. Клавдії Ердгайм (Віденський університет) за те, що вона поділилася зі мною цим спостереженням).

⁸⁶ Тут я повністю покладаюся на інтерпретацію, запропоновану німецьким літературознавцем Мартином Зандером: M. Sander, «Mehrdeutigkeit des Raum- die Einbruch der Modern als Problem der literarischen Topographie am Beispiel von Ivan Franko und Bruno Schulz», у виданні: *Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993. Доповіді і повідомлення. Літературознавство*, Львів, 1993, с. 266–267.

⁸⁷ Henryk Grynberg, *Drohobycz, Drohobycz. Zwölf Lebensbilder. Aus dem Polnischen und mit einem Nachwort von Martin Pollack*, Wien, 2000.

⁸⁸ Подібний парадокс бачимо у представленні теми погромів: вона ледь присутня у творах єврейських авторів двох останніх десятиліть XIX – початку XX ст., хоча це саме був період двох із трьох найбільших (1881–1882, 1903–1906, 1917–1921) вибухів антиєврейського насильства (див. Joachim Beug, «Pogroms in Literary Representation», у виданні: Anna Fuchs, Florian Krobb, eds., *Ghetto Writing: Traditional and Eastern Jewry in German-Jewish Literature from Heine to Hilsenrath*, Rochester, NY, 1999, с. 83–96).

⁸⁹ A. Marczak, «Мотуwy і watki “naftowe” w tworczości literackiej», *Technika Naftowa i Gazownicza*, 1989, №2-3, с. 13; Aleksander Zyga, «Pisarstwo polskie o początkach przemysłu naftowego», у виданні: Stanisław Cynarski, ред., *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, Rzeszów, 1995, с. 175.

⁹⁰ Біографію та характеристику літературного доробку Артура Грушецького подаю за: Jan Kucharski, «Poślowie», Artur Gruszecki, *Tam, gdzie się Wisła kończy*, Gdańsk, 1979, с. 267–313; Kazimierz Wyka, «Gruszecki Artur», *Polski Słownik Biograficzny*, т. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1960–1961, с. 59–61.

⁹¹ Arthur Gruszecki, *Dla Miliona. Powieść*, Warszawa–Kraków, 1900.

⁹² ВР ІА, ф. 59, од. зб. 1242; Стефан Ковалів, *Оповідання, казки, листи (З недрукованої спадщини)*, Львів, 2003, с. 164.

⁹³ В. М. Лесин, С. І. Дігтяр, «Літописець революційного Борислава», у виданні: Стефан Ковалів, *Твори*, с. 19.

⁹⁴ На замовлення Франка Ковалів підготував статтю «Продукція нафти (скельного олію) в Бориславі» – див. прим. 9 до цього розділу. Про особисте знайомство Ковалева з Франком і його сім'єю його лист до Франка від 8 вересня 1903 р., опублік. у: Ковалів, *Оповідання, казки, листи*, с. 166–168.

⁹⁵ Ковалів, *Твори*, с. 628–649.

⁹⁶ Там само, с. 394–395, 513.

⁹⁷ Ковалів був тісно пов'язаний із цією газетою; саме «Gazeta Naddniestrzańska» надрукувала у 1884–1885 рр. деякі з його бориславських оповідань.

⁹⁸ Ковалів, *Твори*, с. 668.

⁹⁹ Там само, с. 387.

¹⁰⁰ Там само, с. 670.

¹⁰¹ Цей «фотографічний» спосіб писання відобразився, серед іншого, в тому, що Ковалів, на відміну від Франка, писав на місцевому діалекті. А це справляло великі труднощі для читачів з українських губерній Російської імперії.

¹⁰² Осип Маковей, «Стефан Ковалів», *ЛНВ*, 1900, т. 11, с. 84–85.

¹⁰³ Ось як передає це український письменник молодшої генерації Володимир Діброва: «Це [бориславський цикл. – Я.Г.] відрізняється від того, що у той час творить східна українська література. Вона була непрофесійна, люди це робили все-таки як хобі, як національну справу. Скажімо, сучасник Івана Франка викладав російську мову в Кишиневі, так він бере собі псевдонім Нечуя для того, щоб друкуватися в галицьких часописах. За всім цим стоїть відчуття, [що йому байдуже. – Я.Г.] чи є в нього читач, чи нема в нього читача. Франко професійний письменник, йому не було коли боротися за національну справу і тому у нього менше всього цього, йому не треба було, скажімо, давати опис степу, опис кожної стеблинки, він знав, що йому ж треба це продати, заробити гроші і пустити їх у якусь національну політичну справу, виграти якийсь конкурс на цьому, і тому це дуже такий діловий підхід, і тому його проза нова. Йому треба розраховувати на конкретного читача, він письменник-ремісник. Це дуже гарно, скажімо, Бах був композитором-ремісником, Моцарт, аж до того часу, як у Відень приїхав, був композитором-ремісником. І у Відні також, йому треба було заробляти гроші, йому треба було продавати свої твори. Це одна річ. І друга річ про Франка: навіть якщо в нього є якась політична ідея в голові, скажімо, коли він будує твір, буквально видно, як мистецька стихія, стихія вібрації примушує його повністю ідеологічну базу відкинути і як вона [стихія] його уже веде. Це ознака справжнього письменника». – Інтерв'ю з Володимиром Дібровою, 25 липня 2001 року, Кембридж (США), з приватного архіву автора.

Розділ 13

Франко та його жінки

¹ Voy-Żeleński, *O Mickiewiczu*, с. 19–20, 30.

² Записки Щурата про Франка, без дати. Архів Василя Щурата, який зберігається у сім'ї Сенів-Щурат у Львові; Василь Щурат, [Записна книжка за 1944–1945 рр.], там само.

³ Найкращою – хоча й дуже зромантизованою – оповіддю про стосунки Франка з Ольгою Рошкевич, Юзефою Дзвонковською, Целіною Зигмунтовською, Ольгою Хоружинською є документальна повість Романа Горака «Тричі мені являлася любов» (Київ, 1983).

⁴ Ці листи Михайло Возняк використав як основу для своєї розвідки «Перша любов Івана Франка». Вони були опубліковані аж після Другої світової війни. Див.: Д. Лукіянович, «Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка», *Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 6, Львів, 1958, с. 5–48.

⁵ Д. Лукіянович, «Листи Франка до Уляни Кравченко», *Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 5, 1956, с. 141–144.

⁶ Спробу реставрації змісту цих листів див.: Ярослав Грицак, «Ще один “жмуток” до історії “Зів’ялого листа”: коментарі Уляни Кравченко до свого листування з Іваном Франком», у виданні: *До джефел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 2, Київ–Львів, 2004, с. 493–526.

⁷ М. Возняк, «Із страху перед життєвою незабезпеченістю. Коли розходились Іван Франко й Ольга Білинська», *Назустріч*, 1937, 1 червня, №11 (83), с. 2.

⁸ Ярослава Мельник, *З останнього десятиліття Івана Франка*, Львів, 1999, с. 73–74. Копії листів Целіни Зигмунтовської були недавно віднайдені. Їхню публікацію та всю історію, пов’язану з ними: Роман Дзюбан, «Невідомі листи Івана Франка до Целестини Журавської-Зигмунтовської», *Україна модерна*, 2006, №10 (у друці).

⁹ Пор. слова одного з героїв єврейського роману, голови сім’ї, який, дізнавшись, що його дочка закохалася, викрикує: «Що? Любов у моїй сім’ї? Як у музикантів? Про це я нічого не хочу чути!» (музиканти в єврейській спільноті традиційно були одним із найбідніших прошарків). Israel Singer, *Die Brüder Aschkenasi*, München–Wien, 1986, с. 136; цитую за: Heiko Naumann, *Geschichte der Ostjuden*, München, 1999, с. 128.

¹⁰ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, с. 127.

¹¹ Кісь, *Жінка в українській селянській сім’ї*, с. 35, 57, 97–100, 130, 133; William I. Thomas, Florian Znaniecki, «A Polish Peasant Family», у виданні: Theodor Shanin, ed., *Peasants and Peasant Societies*, Middlesex. Engl., Baltimore, M.D./US, Ringwood, V.I./Australia, 1971, с. 23–29.

¹² Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700*, Ithaca and London, 1989, с. 162, 301–302; Н. А. Пушкарева, «Семья, женщина и сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода», *Этнографическое обозрение*, 1995, №3, с. 55–70.

¹³ Ezra Mendelsohn, «Jewish Assimilation in L’viv: The Case of Wilhelm Feldman», у виданні: Markovits, Sysyn, ред., *Nationbuilding and the Politics of Nationalism*, с. 102.

¹⁴ Кісь, *Жінка в українській селянській сім’ї*, с. 63–64.

¹⁵ Christine D. Worobec, «Temptress or Virgin? The Precarious Sexual Position of Women in Postemancipation Ukrainian Peasant Society», *Slavic Review*, Summer 1990, т. 49, №2, с. 227–238.

¹⁶ Кісь, *Жінка в українській селянській сім’ї*, с. 106, 111–112.

¹⁷ Alexander Sixtus von Reden, Josef Schweikhardt, *Eros unter Doppeladler. Eine Sittengeschichte Altösterreich*, Wien, 1993, с. 92–96.

¹⁸ Кісь, *Жінка в українській селянській сім’ї*, с. 138, 171–172.

¹⁹ Сюжет цієї пісні потім став основою для однієї з найвідоміших Франкових драм – п'єси «Украдене щастя» [24: 7–64].

²⁰ Кісь, *Жінка в українській селянській сім'ї*, с. 145–149.

²¹ Кобилецький, «Дещо про Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 39.

²² Я дякую проф. Петрові Рудницькому за підказку такої інтерпретації.

²³ У листі до Юлії Шнайдер (без дати, написаний у 1886 або 1887 р.) Коцовський нарікав, що Франко «всякими способами, де лиш виткнути дало, обсмював мою непорадність, подробиці життя, і то такі, що я їх йому сам оповідав – витягаючи до него руки за порадою. <...> і чим більше я просив, кровавими сльезами заливався – він сміявся тим більше» (ВР ІА, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 173, без нумерації сторінок). Таку схему стосунків Шнайдер підтверджувала пізніше у своїх спогадах (там само, од. зб. 99) – і до неї признавався сам Франко: «Та се вже якась така фатальність, що я завсігди мушу робити прикrostі та клопоти тим, котрих найбільше поважаю і котрим найбільше завдячую. В моїх споминах набереться багато таких моментів, котрі я рад би окупити своєю кров'ю, коли б се було можливе» [49: 298].

²⁴ Див., як приклад, спогади Михайлини Рошкевич, молодшої сестри Ольги (у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 108–109) або Климентини Попович (там само, с. 125).

²⁵ Чапельський, *Я любив їх усіх*, с. 149–160.

²⁶ Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 155.

²⁷ Stefan Zweig, *The World of Yesterday. An Autobiography*, New York, 1943, с. 85.

²⁸ Там само, с. 72–73.

²⁹ Андрій Чайковський, «Наталя Кобринська», *Календар «Жіноча доля»*, 1931, с. 26. Цит. за: Ірина Книш, *Смолоскит у темряві. Наталя Кобринська й український жіночий рух*, Вінніпег, 1957, с. 61.

³⁰ Archiwum Ojców Bazylianów. WAW. Zespbł XX, В 3/13, без нумерації сторінок («У Уляни Кравченко (Спомини)»). Записала І. Радловська, б.д., машинопис).

³¹ Вячеслав Будзиновський, *Як чоловік зійшов на пана. Автобіографія автора*, Львів, 1937, с. 32–33.

³² Дорошенко, *Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914)*, с. 51–52. Дорошенко розповідає кумедні ситуації, що сталися у 1904 р. з жінкою та дочкою Бориса Грінченка, коли вони приїхали до Львова і вели себе не «по-галицьки» (там само, с. 52, 62). Подібні історії сталися і з жінкою Драгоманова у Львові на початку 1870-х років.

³³ Chłędowski, *Pamiętniki*, [т. 1], с. 145–146, 151–152, 163, 188, 221.

³⁴ ЦДІА у Львові, ф. 201 (Греко-католицька консисторія), оп. 4-б, од. зб. 2754, арк. 19–22 (рукопис статті: Др. Олександр Антонович Надрага, «Про розводи одружених на українських землях в минувшині і тепер»).

³⁵ Будзиновський, *Як чоловік зійшов на пана*, с. 33.

³⁶ ВР ІА, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 1, арк. 41; Наталя Кобринська, *Вибрані твори*, Київ, 1958, с. 377; Огоновській, *Історія літератури рускої*, т. 3, с. 1273.

³⁷ Лукіянович, «Хто мав вирішальний вплив», с. 5.

³⁸ «З “Альбома” Володимира Б.», *Другъ. Письмо літературне*, 1876, №22, с. 337.

³⁹ Кобринська, *Вибрані твори*, 1958, с. 334–335.

⁴⁰ «Отъ редакції “Друга”», «Голос до родимцевъ», *Другъ* 1875, 1 (13) липня, №13, с. 297–299.

⁴¹ Martha Bohachevsky-Chomiak, «How real were nationalism and feminism in the 19th century Galicia?», у виданні: Sophia Kemlin, ред., *Geschlecht und Nationalismus in Mittel- und Osteuropa*, Osnabrück, 2000, с. 151; Оксана Маланчук-Рибак, *Українські жіночі студії: історіографія та історіософія*, Львів, 1999, с. 17–22; Янишин, *Народовський рух у Галичині*, с. 53.

⁴² Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 106–107. Драгоманов оповідає історію однієї такої жінки, що походила з «архиукраїнської сім'ї», говорила й одягалася по-українськи, а потім стала «соціалісткою-нігілісткою» (там само). Вона зачарувала уяву Корнила Устияновича, коли той їздив до Києва – він її мав майже за святу, але нічого не підозрівав про її українське коріння. Див.: Устиянович, М. Ф. *Раевській и російській панславизмъ*, с. 49–50.

⁴³ Кобринська, *Вибрані твори*, 1958, с. 376–377.

⁴⁴ Один з анекдотів звучав так: Павлик пояснює шкідливість інституції шлюбу. На це суддя запитує, чи Павлик одружений. Павлик відповідає, що ні. Тоді суддя каже: «Ет, пан не одружений, звідки пан може знати, що то таке...». «Z izby sądowej. Proces socjalistów guskich», *Dziennik Polski*, 1878, №14, 17 січня, с. 3. У той час у Львові перебував відомий польський соціаліст Людвік Варинський, лідер революційного «Пролетаріату». Він ходив на суд разом зі своєю коханкою Янковською, яка заради нього покинула свого чоловіка і двох дітей. Болеслав Лімановський згадував, що коли після судового засідання Варинський переповідав виступ Павлика, то і він, і його супутниця падали з ніг від сміху. «Хоч я й був досить терпимим щодо того, що стосувалося статевих стосунків, я подумав собі однак, що Янковська не мала великої рації, насміхаючись з “пташків” Павлика», – писав Лімановський (Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, т. 1, с. 181. У недавній україномовній публікації спогадів Лімановського цей фрагмент випущено. Див.: Гнатюк, *Спогади*, с. 93–94).

⁴⁵ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 477.

⁴⁶ Цит. за: Книш, *Смолоскуп у темряві*, с. 91.

⁴⁷ Детальніше див.: Денисюк, *Михайло Павлик*, с. 106–118. Денисюк твердить, що це був перший у Галичині випадок, коли письменника судили за його твір (там само, с. 116). Це оповідання засноване на реальній історії Павликової родички, яку віддали за «нелюба». Франко присвятив їй вірша «Тетяна Ребенщукова» [1: 97].

⁴⁸ Див.: Іван Франко, *Добрый заробок*, Львів, 1902, с. vi–vii. Франко пізніше згадував, що головною спонукою для нього написати цей твір було бажання «змалювати контраст між красою природи і мізерією людського життя» [14: 450].

⁴⁹ Вважають, що Чернишевський використав справжній факт: шлюб Марії Обручевої, сестри відомого російського радикала, і студента медицини Петра Бокова, який узяв шлюб із нею з поради самого Чернишевського, щоб звільнити її для роману з відомим психологом Іваном Сеченовим. Див.: Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia*, с. 89–99.

⁵⁰ Життя в комунах було звичним явищем для російської інтелігенції у 1860-х роках. Серед осіб, що жили в комунах, були такі знані митці, як Ілья Рєпін та Модест Мусоргський. Однак від кінця 1860-х творення комуни стало винятковою ознакою середовищ російських революціонерів (там само, с. 108–111). На момент, коли ідея комун стала популярною в Галичині, вона була вже анахронізмом у Росії.

⁵¹ Іван Франко, «Щирість тону і щирість переконань», *ЛНВ*, 1905, т. 30, кн. 5, с. 109; Martha Bohachevsky-Chomiak, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*, Edmonton, 1988, с. 109; Степан Щурат, «Іван Франко і російські революційні народники», *Дослідження творчості Івана Франка*, вип. 2, 1959, с. 93–95.

⁵² Лукіянович, «Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка», с. 12–14.

⁵³ Горак, «Тричі мені являлася любов», с. 38.

⁵⁴ Д. Лукіянович, «Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка», с. 19.

⁵⁵ Там само, с. 30.

⁵⁶ Там само, с. 42–43.

⁵⁷ Історію своєї коломийської зустрічі з Ольгою Рошкевич Франко описав в оповіданні «На дні», де вивів себе в образі головного героя Андрія Темери – молодого інтелігента, що його за діяльність заради народу уряд скинув на саме дно суспільства, у тюрму, де він зрештою гине від руки божевільного в'язня. Але перед ув'язненням він зустрічається зі своєю колишньою коханою Ганею, і між ними доходить до з'ясування стосунків.

⁵⁸ Ще раніше, восени 1879 р., Франкові потрапив до рук лист Ольги Рошкевич, адресований третій особі. Запідозривши, що вона фліртує з іншим, Франко відправив цього листа на третейський суд Павлика. Павлик, який і без того відчував сильну неприязнь до Рошкевич як до «попівської дочки», виявився дуже жорстоким в оцінці: радив Франкові не вірити словам Ольги, що вона мусила вийти заміж, щоб залишитися з коханим. «Будьте певні, що діло скінчиться настоящим “супружеством”: для фіктивного треба сильнішого характеру, аніж Ольга» (ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1604, арк. 520).

⁵⁹ Горак, *Тричі мені являлася любов*, с. 54.

⁶⁰ Там само, с. 47.

⁶¹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1602, арк. 141–143.

⁶² Павлик, *Переписка*, т. 3, с. 156, 200, 266, 333–335.

⁶³ Там само, с. 374–375; 428.

⁶⁴ ВР ІА, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 218; Горак, «Тричі мені являлася любов», с. 71–87.

⁶⁵ М. Возняк, «Листи Івана Франка до Климентини Попович», *Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 3, 1952, с. 54–66; Климентина Попович, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 123–131.

⁶⁶ Марія Білецька, «Картина з життя Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 121; Возняк, «Із страху перед життєвою незабезпеченістю», с. 2.

⁶⁷ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 267–269.

⁶⁸ Уляна Кравченко, *Пам'яті друга*; Уляна Кравченко, «3 літ давньоминулих», *Archiwum Ojców Vazylianów, Warszawa*. Без окремої сигнатури.

⁶⁹ Чапельський, *Я любив їх усіх*, с. 149–160.

⁷⁰ Цей альманах під назвою «Перший вінок» вийшов у 1887 р. Див.: Возняк, *Як дійшло до першого жіночого альманаха*.

⁷¹ В. А. Гошовская, *Становление и развитие рабочей прессы в Восточной Галиции в последней трети XIX века*. Автореф. дисс. канд. филолог. наук, Киев, 1983, с. 14.

⁷² Осип Маковей, «Із щоденника», у виданні: Дей, Корнієнко, *Іван Франко у спогадах сучасників*, с. 217; Кліментина Попович, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 129.

⁷³ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1583, арк. 17–18.

⁷⁴ Олекса Волянський, «Мої спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 491; Янишин, *Народовський рух у Галичині*, с. 54–55; Wendland, *Die Russophilen in Galizien*, 373. Франко скаржився на непотизм серед старших народовців, які через свої родинні зв'язки обмежували доступ радикалам до друкованої продукції [48: 322].

⁷⁵ Франко, *Молода Україна*, с. 8.

⁷⁶ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 33, 102, 111.

⁷⁷ Франко признається в цьому в листі до Юлії Шнайдер. Коментуючи цього листа, Шнайдер пізніше писала: «Жінка – про котру в листі до мене згадує – як про Святу, була одною з революціонерок – присвятилася визвольній ідеї – була якийсь час у Львові – в переїзді з Росії – відтак поїхала до Парижа. Назвисько її я забула. Франко хотів між нашими бачити таких відданих ідеї жінок. Він знав цю жінку – коли ще заручений з О. Рошкевичівною був» (ВР ІА, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 218). Франко згадує про неї мимохідь і в ранішому листі до Ольги Рошкевич [48: 163]. Упорядники зібрання творів Франка вважають, що йдеться про Ольгу Гортинську (1855–?), сестру народовольця П. Гортинського, добру знайому Павлика і Драгоманова, яка, маючи кличку «Панночка» або «Баришня», виконувала роль зв'язкової між Київською громадою і женецькою еміграцією. Вона вчилася на медичних курсах у Петербурзі, а потім завершувала медичну освіту у Швейцарії [48: 646; див також: *Архів Михайла Драгоманова*, с. 25–26, 267, 355, 408]. Павлик уважав, що своїм «живим темпераментом» вона набагато краще пасувала Франкові, аніж «дуже повільна рухами і думками» Ольга Рошкевич (ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1604, арк. 519). Василь Щурат твердив, що Франко побачив її чи когось схожого на неї у 1892 р. у Відні й описав обставини цієї зустрічі у вірші «Привид». Див.: Василь Щурат, «Німецький п'яниця в українському одязі», у виданні: Дей, *Іван Франко у спогадах сучасників*, кн. 2, с. 95. Зі змісту вірша випливає, що його знайома у той час була вимушена займатися проституцією [2: 134–136].

⁷⁸ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 401–403, 517–518, 545.

⁷⁹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 624. Сестра Ольги і дружина Єлисея Трегубова Антоніна твердить, що її чоловік відмовився допомогти Франкові, бо в їхній сім'ї не вважали за можливе втручатися в інтимну справу дорослої людини. Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 156. Цитований вище лист-відповідь Трегубова не підтверджує цієї версії.

⁸⁰ Анна Ключко-Франко, «Іван Франко та його родина», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 484.

⁸¹ Krzywicki, *Wspomnienia*, с. 265.

⁸² ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 864.

⁸³ Біля київської Громади гуртувалися три культурницько-політичні групи. Ірина Книш припускала, що Ольга Хоружинська могла бути членом однієї з них – гуртка її приятельки Олени Доброграєвої, куди входило 14 дівчат-студенток і який поставив собі за мету політичне, національне й економічне визволення України. Див.: Ірина Книш, *Іван Франко та рівноправність жінки*, Вінніпег, 1956, с. 53.

⁸⁴ Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 156; ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 624.

⁸⁵ Лонгин Озаркевич, «Мої спомини про Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 92.

⁸⁶ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 865.

⁸⁷ Сергій Шелухин, «Українство 80-х років ХІХ в. і мої зносини з Ів. Франком», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 191–193. Сергій Шелухин, студент Антоновича і «культурник» у своїх поглядах, твердив, що міг би назвати десь із 20 змішаних українсько-російських шлюбів, і всі вони були нещасливі. Цей же висновок мали нібито підтверджувати польові антропологічні дослідження в Херсонщині, на українсько-російському пограниччі: за метричними записами, в одному селі з населенням близько 20 тис. чоловік трапився лише один випадок мішаного шлюбу. Шелухин надрукував у львівській «Правді» статтю, написану на підставі конспекту лекцій Антоновича. «Драгоманівець» Федір Вовк був за неї сердитий, про що відверто сказав авторові (там само). Як показує листування Павлика, самі «драгоманівці» не були вільні від цих упереджень. У 1880 р. він жив на еміграції разом із Сергієм Подолінським та його дружиною, росіячкою Наталією Якимівною. У своїх листах до Драгоманова він показував, як ставлення Подолінського до українського руху залежало від впливів жінки: до її приїзду, а також під час сварок із нею він засуджував національну нетерпимість російських революціонерів, а коли подружні стосунки налагоджувалися, виправдовував їхню тактику й вороже ставився до українського руху. Див.: Павлик, *Переписка*, т. 3, с. 494.

⁸⁸ Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 157.

⁸⁹ Шелухин, «Українство 80-х років ХІХ в.», с. 191.

⁹⁰ Гнат Житецький, «Одруження І. Я. Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 161; Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», там само, с. 156.

⁹¹ Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 158.

⁹² Григорій Величко, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 290. Див. також: Рощкевич (Іванець), «Спогади про Івана Франка», там само, с. 115; Софія Олесків-Фредорчакова, «Із спогадів про Івана Франка», там само, с. 434.

⁹³ Див.: Лариса Чернишенко, «Листи О. Хоружинської до І. Франка (1892–1914 рр.)», *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, №3, 2003, с. 173–236.

⁹⁴ Історію цього роману див.: Горак, *Тричі мені являлися любов*, с. 88–118; Дзюбан, «Невідомі листи Івана Франка до Целестини Журавської-Зигмунтовської» (у друці).

⁹⁵ Див.: Том Digby, ред., *Men Doing Feminism*, New York–London, 1998.

⁹⁶ Див. ненадруковану статтю Михайла Возняка «Кобринська, “вільна любов” і радикали (участь Франка в спростуванні Павлика)», зберігається у: ВР ЛНБ, ф. 29 (Михайло Возняк), спр. 94.

⁹⁷ Євген Грицак, *Вибрані українознавчі праці*. Зібрав й до друку підготував Володимир Пилипович, Перемишль, 2002, с. 364–367, 370–375, 380–382.

⁹⁸ Bohachevsky–Chomiak, *Feminists Despite Themselves*, с. 105.

⁹⁹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 445–446, 455–457.

¹⁰⁰ Див.: Будзиновський, *Як чоловік зійшов на пана*.

¹⁰¹ Денис Лукіянович, «Трагедія Кобринської (з нагоди жіночого Конгресу)», *Діло*, 1934, 24 червня, с. 3–4; Ключко-Франко, «Іван Франко та його родина», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 469.

¹⁰² Кирило Трильовський, *З мого життя*, Київ–Едмонтон–Торонто, 1999, с. 105–106.

¹⁰³ Шлюб Яросевича кінчився фіаском: по декількох роках його дружина покинула чоловіка задля коханця, разом із яким повернулася на батьківщину. Сімейна катастрофа так вплинула на Яросевича, що він зовсім покинув політичну діяльність. Випадок з Окуневським виявився щасливішим, хоч у ставленні інших до його дружини, що так і не навчилася говорити по-українському, зберігалось упередження. Там само, с. 79, 84–85.

¹⁰⁴ Одинокую відому спробу сімейної комуни значно пізніше, 1970–1980-х рр., здійснили українські іммігранти у Північній Америці. Група молодих українців-інтелектуалів лівого спрямування та феміністки влаштувала у м. Альберті спільний житловий кооператив, який виріс із культурницького товариства «Громада». Всі члени кооперативу жили окремо, але по сусідству, що дозволило їм виховувати дітей в україномовному лівому середовищі. Про впливи Франка та галицьких радикалів можна говорити лише у випадку Івана-Павла Химки, дослідника українського соціалістичного руху. Кобринська була моделлю для жінок, тоді як інші члени кооперативу перебували під впливом традиції східноукраїнського лівого руху ХХ ст. (Із листа Івана-Павла Химки до автора цих рядків, 16 вересня 2003 р.)

¹⁰⁵ Трильовський, *З мого життя*, с. 196.

¹⁰⁶ ЦДІА у Львові, ф. 201 (Греко-католицька консисторія), оп. 4-б, од. зб. 2754, арк. 51–52.

¹⁰⁷ Alexandr J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1989*, New York, 1980.

¹⁰⁸ Цит. за: «Чи Франко заслужив на нагробник?», *Діло*, 1932, 23 червня, №136, с. 1.

¹⁰⁹ ЦДІА у Львові, ф. 359, оп. 1, од. зб. 351, арк. 32–35.

¹¹⁰ Осип Назарук, *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим*, Львів, 1936, с. 45–48.

¹¹¹ У міжвоєнних спогадах про Івана Франка раз у раз натрапляємо на розповіді про те, що Ольга Франко так ніколи й не набралася «українського духу», не змогла забезпечити Франкові щасливого особистого життя і сприяла його відчуженню від галицького середовища. Див.: Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 160; Величко, «Спомини про Івана Франка», там само, с. 290. Справедливість звинувачень у тому, що вона таки «не навчилася добре української мови», підтверджують її листи до Юлії Шнайдер 1930 і 1932 року (див.: ІЛ ВР, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 2190) – написані мовним українсько-російським суржи́ком; вони до того ж мають явні сліди розумової хвороби, якою Ольга страждала ще з часів шлюбу з Франком. Серед іншого, вона цитує з пам'яті 18 віршів Міхаїла Лермонтова, додаючи від себе: «Что может быть лучше этого?». Водночас немає сумніву, що вона була українською патріоткою: «Йдучи консеквентно, ми всі стоїмо за самостійною Україною», – писала вона в одному з цитованих листів.

Розділ 14

Іван Франко та його євреї

¹ До цього часу існує єдина праця, яка містить спробу систематичного аналізу теми «Франко та євреї» – велика стаття Петра Кудрявцева, підготовлена у рамках єврейської історично-археографічної комісії при Українській Академії Наук і надрукована ще 1929 р.: П. Кудрявцев, «Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка», у виданні: А. І. Кримський, ред., *Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії*, т. 2, Київ, 1929, с. 1.

² Zvi Gitelman, «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991», у виданні: L. Dobroszycki, J. S. Gurock, ред., *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, Armonk, N.Y., 1993, с. 3, 9–11.

³ Як зразок див. секретну доповідну записку Главліту (центрального цензорського комітету) Української РСР, направлену секретареві ЦК Компартії України А. Г. Мельнікову 12 березня 1953 р., «Про шкідливу практику Інституту української літератури Академії наук УРСР». Ця записка, серед іншого, пропонувала зняти з друку том видання Франкових творів, у якому мала бути надрукована його поема «Мойсей» – оскільки «у поемі оспівано “обітовану землю” єврейського народу Палестини, сум євреїв за Палестиною, яка є для них родинним домом і т.д.» (див.: Центральний державний архів державних громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 2712, арк. 162). Перелік праць Франка на єврейську тематику, ніколи не друкованих у Радянському Союзі, див.: Зіновія Франко, «50-томне зібрання творів І. Франка в оцінці сьогодення», *Сучасність*, 1989, №10 (342), с. 113–114; її ж, «Передмова» [*Мозаїка*: 10–12].

⁴ Іван Франко, «Мої знайомі жиди», *Діло*, 1936, 28 травня, №117, с. 5–6; 29 травня, №118, с. 5–6; 30 травня, №119, с. 5–6 (переклад Михайла Возняка; передрук – *Мозаїка*: 335–347); Wasyl Szczurat, «Wtedy było to jeszcze wrzmięнка», *Chwila poranna*, 1937, 5 липня, №6601, с. 5.

⁵ Бібліографію цих публікацій див.: Мороз, *Зарубіжне франкознавство*, с. 41, 56, 63–64. Найцікавішою серед них була стаття Івана Лисяка-Рудницького «Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст.», де багато місця присвячено Франкові. Див. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 388–403.

⁶ Див.: Everett, «The Rise of Jewish National Politics in Galicia», с. 166–167; Kerstin S. Jobst, *Zwischen Nationalismus und Internationalismus*, с. 82–83; Ezra Mendelsohn, «From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig», *The Slavonic and East European Review*, October 1971, т. 49, №117, с. 521–534.

⁷ Одинокий виняток становить стаття: Asher Wilcher, «Ivan Franko and Theodor Herzl: To the Genesis of Franko’s “Mojszej”», *Harvard Ukrainian Studies*, 1982, №6, с. 233–243.

⁸ «Іван Франко і жидівське питання», *Краківські вісті*, 1943, 28 травня, №112 (850), с. 3–4. Про обставини появи цієї статті див.: John-Paul Himka, «Krakivski visti and the Jews, 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations during the Second World War», *Journal of Ukrainian Studies*, Summer–Winter 1996, №1–2, с. 81–95. Іван-Павло Химка, мавши доступ до архіву «Краківських вістей», зумів ідентифікувати

автора цієї статті, але назвав його аж по тому, як той помер у 2001 р.: це був Анатоль Курдидик (John-Paul Himka, «War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora». Оприлюднено на конференції *Gespaltene Geschichtskulturen? Die Bedeutung des Zweiten Weltkrieges für die Etablierung Nationalstaatlicher Symboliken und Kollektiver Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa*, *L'viv*, 30. Mai – 1. Juni 2003).

⁹ Цит. за: «Іван Франко... антисеміт», *Свобода*, 1958, №178 (стаття без підпису).

¹⁰ Іван Франко, *Zur Judenfrage (До юдейського питання)*, Київ, 2002; Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Іван Франко, *Жидотрєпаніє...*, Київ, 2005; Василь Яременко, *Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів*, Київ, 2003. Усі три книжки видала Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), відома своєю активністю в поширенні антисемітизму в Україні.

¹¹ Саме з таких міркувань упорядники додаткового тому Франкових «цензурованих» праць не ввели до нього віршів про Швинделеса Пархенблита і статей «Питання жидівське», «Мозес Мендельсон – реформатор жидівський» та ін. Див.: Зіновія Франко, «Передмова», *Мозаїка*, с. 11.

¹² Див. мою статтю з приводу недавнього поширення у Львові антисемітських листівок із приписуваними Франкові словами: Ярослав Грицак, «Нами знову маніпулюють», *Поступ*, 2003, 19 вересня, №168 (1223), с. 10.

¹³ Я спробував вияснити це питання у статті, що є ранішою версією цього розділу: Jarosław Hrycak, «Między filosemityzmem i antysemityzmem – Iwan Franko i kwestia żydowska», у виданні: Krzysztof Jasiewicz, ред., *Świat NIEpożegnany. A World We Bade No Farewell. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitejw XVIII–XX wieku. Jews in the Eastern Territories of the Polish Republic from 18th to 20th century*, Warsaw, Londyn, 2005, с. 451–480; публікацію українського варіанту див.: Ярослав Грицак, *Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання*, Дрогобич: Коло, 2005, 51 с. [=Українське Богословське Наукове Товариство, Науково-культурологічне товариство «Бойківщина». Цикл культурологічних бесід. Бесіда 19].

¹⁴ Artur Eisenbach, *Емасырарса жаудów на зїемїах полскїах 1785–1870 на тлє еуопє-жскїа*, Warszawa, 1988, с. 14–15, 21; Alfred Nossig, *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes*, Wien, 1887, passim; Prusin, *Nationalizing a Borderland*, с. 6.

¹⁵ На цю тему див. збірку: J. D. Klier, Szlomo Lambroza, ред., *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, New York, 1992.

¹⁶ Про це див.: Shlomo Avineri, «The Presence of Eastern and Central Europe in the Culture and Politics of Contemporary Israel», *Eastern European Politics and Societies*, Spring 1996, т. 10, №2, с. 163–172.

¹⁷ Alfred Nossig, *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes*, с. 38–39, 59.

¹⁸ Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany & Austria*. Revised ed., London, 1988, с. 3.

¹⁹ Mahler, «The Economic Background of Jewish Emigration», с. 127, 134.

²⁰ Цит. за: Там само, с. 134.

²¹ Аналіз збірки проповідей греко-католицьких священників та селянських текстів, писаних до «Батьківщини», виявив дуже малу присутність антисемітських образів релігійного характеру: John-Paul Himka, «Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside during the Late Nineteenth Century», у виданні: Peter J. Potichnyj, Howard As-

ter, ред. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton, 1988, с. 146–147. Франко, однак, твердив, що духовенство проповідувало байку про ритуальні вбивства, що їх євреї здійснювали над християнами [*Мозаїка*: 338].

²² Kai Struve, «Gentry, Jews, and Peasants. Jews as Others in the Formation of the Modern Polish Nation in Rural Galicia during the Second Half of the Nineteenth Century», у виданні: Nancy M. Wingfield, *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York, Oxford, 2003, с. 106–107.

²³ Szczepanowski, *Nędza Galicyi*, с. 117–118.

²⁴ Alexander Hertz, *The Jews in Polish Culture*, Evanston, IL, 1988, с. 84–85. Александер Гертц, американський соціолог польсько-єврейського походження, запропонував уживати для опису східноєврейської общини концепцію «касти» під впливом спостереження соціальної організації американських негрів. Критику певних обмежень цієї концепції див.: Michael C. Steinlauf, «Whose Polans? Returning to Alexander Hertz», *Gal-Ed*, 1991, №12, с. 131–142. Ми, однак, уживатимемо її як робочу концепцію, оскільки вона добре надається для аналізу русько-українсько-єврейських стосунків у Галичині.

²⁵ Детальніше див.: Jerzy Holzer, «Zur Frage der Akkulturation der Juden in Galizien im 19. und 20. Jahrhundert», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1989, №37, с. 217–227; Владимир Меламед, *Євреї во Львові (XIII – перва половина XX века). События, общество, люди*, Львов, 1994, с. 107–136.

²⁶ Детальніше див.: Wróbel, «The Jews of Galicia», с. 101–102.

²⁷ Mendelsohn, «Jewish Assimilation in L'viv», с. 106.

²⁸ Див. дослідження цього процесу, побудоване на аналізі автобіографій вихідців зі «штетла»: Kłańska, *Aus des Shtetl in die Welt 1772 bis 1938*.

²⁹ Caro, «Lichwa na wsi w Galcji», с. 4–11; Tadeusz Pilat, «Licytacje sądowe posiadłości włościańskich i małomiejskich w latach 1880–1883 łącznie», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1884, річн. 8, зош. 3, с. 139–141. Офіційна статистика не подавала даних, який відсоток у проданих за борги господарствах становили селянські, а які – міщанські. Припускалося, однак, що перші склали більшість. Варто відзначити такий факт: разом зі зростанням постійного числа ліцитованих господарств зростала частка і виставлених на примусовий продаж єврейських торгівців. Це дозволяє припускати, що погіршення становища християнських селян і ремісників негативно впливало на становище єврейських торгівців і навіть лихварів – що ще раз показує, наскільки єврейські та неєврейські господарства перебували у симбіозі та взаємно залежали одні від одних. Див.: Pilat, «Licytacje sądowe», с. 157–160.

³⁰ Himka, «Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside», с. 114–115.

³¹ Józef Buzek, «Stosunki zawodowe i socyalne ludności Galicyi według wyznania i narodowości. Na podstawie spisu ludności z 31 grudnia 1900 r.», у виданні: *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, Lwów, 1905, річн. 20, зош. 2, с. 26.

³² Teofil Merunowicz, *O metodzie i celach rozpraw nad kwestią żydowską*, Lwów, 1879.

³³ Wilhelm Marr, *Der Weg zum Siege des Germanenthums über das Judenthum*, Berlin, 1879.

³⁴ Цит. за: Mendelsohn, «Jewish Assimilation in L'viv», с. 107.

³⁵ Struve, «Gentry, Jews, and Peasants», с. 107–116.

³⁶ Див.: Brian Porter, *When Nationalism Began To Hate*, passim.

³⁷ Це відзначили зразу декілька дослідників галицько-єврейської історії: Я. Р. Дашкевич, «Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.)», *УІЖ*, 1990, №10, с. 63–73; Kłafńska, *Aus des Shtetl in die Welt*, с. 224, а також Клавдія Ердгайм (у приватному спілкуванні зі мною).

³⁸ Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism*, с. 135–136.

³⁹ Everett, «The Rise of Jewish National Politics in Galicia», с. 156–166; Brian Porter, *When Nationalism Began To Hate*, с. 176–182; Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 126–127, 440.

⁴⁰ Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 106–116.

⁴¹ Там само, с. 114. Брак відповідних досліджень не дає змоги проаналізувати антихристиянські стереотипи серед східноєвропейських євреїв. Принагідні згадки про ці стереотипи див.: Henry Abramson, *A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, Cambridge, 1999, с. 6; Mark Zborowski, Elizabeth Herzog, *Life is With People. The Culture of the Shtetl*, New York, 1964, с. 67, 144, 148, 152.

⁴² Франко вважав, що ця «байка про кров» у русько-українських селах є загальновідомою, однак вона не викликала в селян «ні глибокої емоції, ні фантастичної ненависти» [*Мозаїка*: 338]. Протилежне свідчення знаходимо у спогадах Франкового однолітка о. Михайла Зубрицького. Зубрицький згадував про свій страх, коли малим хлопцем уперше побачив багато євреїв у Перемишлі – батько завів його до місцевої корчми, коли вони подорожували до родича з далекого села. Малому хлопчачу оповідали, що «жиди лапають малі християнські діти, всаджають їх до бочки, набитої всередині цвяхами, бочку качають, і так з дитвака пускають кров, щоби її змішати з своєю пасхою». З переляку він утік із корчми, і батько мусив доганяти його (ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 922, п. 27, арк. 4).

⁴³ Mendelsohn, *Painting a People*, с. 26.

⁴⁴ З родиною Тігерманів Франка єднали довголітня дружба: Ісааків батько довго листувався з Франком, навіть коли перебрався до Відня, – тим більше, що внадився там до українського студентського товариства «Січ» і став, як жартівливо признавався Франкові, «міцним русином» (ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, с. 209, 267–269); а Ісаакова мати надзвичайно поважала Франка і довго по тому, як він покинув Дрогобич, розповідала пізнішим місцевим гімназістам, що «такої великої голови в цілій Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу» (Стефаник, *Вибране*, с. 231).

⁴⁵ 1896 р. Монат, серед іншого, надрукував у Відні статтю про найновішу русько-українську літературу, де високо оцінив Франка, а в наступному, 1897 р. дискутував із ним у впливовому журналі «Die Zeit» із приводу Франкової відомої статті про Міцкевича «Der Dichter Verrathers». Про нього див.: Aleksander Zyga, «Monat Henryk», *Polski Słownik Biograficzny*, т. 21, с. 641–642.

⁴⁶ Про нього див.: А. Śródka, P. Szczawiński, ред., *Biogramy uczonych polskich*, ч. 3. P–Z, с. 314–318.; Barbara Łuczyńska, «Udział towarzystwa nauczycieli szkół wyższych w integrowaniu nauczycieli szkół średnich Galcji 1884–1909», *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 3, с. 265.

⁴⁷ Кудрявцев, «Єврейство, євреї та єврейська справа», с. 2.

⁴⁸ *Друг*, 1875, 1 (13) жовтня, №13, с. 295.

⁴⁹ [Іван] Ф[ранко], «Некрольоги», *Літературно-науковий вістник*, 1900, №10, с. 62. Людвік Інлендер частково зафінансував видання «На дні» – одного з найвідоміших Франкових оповідань.

⁵⁰ Павлик, *Переписка*, т. 3, с. 173–174.

⁵¹ Франко, «Жида богачі і “капцани” в Галичині», с. 258–259.

⁵² [Степан Качала], *Політика Русинів*, Львів, 1873, с. 23.

⁵³ И. Наумовичъ, «О Галицкой Руси», с. 38–40.

⁵⁴ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 28.

⁵⁵ Кн. [Олександр Кониський], «Галичина и Русины. Изъ дорожныхъ замѣтокъ и наблюденій», *Вѣстникъ Европы*, 1886, вересень, с. 126. Авторство встановлене на підставі: О. І. Дей, *Словник українських псевдонімів та криптонімів*, с. 193.

⁵⁶ *Матеріяли*, с. 354.

⁵⁷ «Korespondencje. Львѡв, дня 5 (17) липня 1884», *Gazeta Naddniestrzańska*, 1884, №12, с. 4.

⁵⁸ Пор. спостереження австрійського етнографа Р. Ф. Кайндля, який довго жив між гуцулів. Він, зокрема, покликається на поширену практику, коли бездітні селяни усиновлювали стороннього і готові були передати своє майно з умовою, що він утримуватиме їх аж до смерті. Дуже часто об'єктом такого усиновлення ставали євреї, бо їх уважали вартими довіри. Серед гуцулів рівно ж не вважалося гріховним вступати у статеві зв'язки з євреями. Набагато більшу нетерпимість гуцули виявляли до зажерливих священників та євангелістів (останніх не любили за недотримання постів), а найбільше конфліктів було між сусідами – тому, як правило, сусідів не брали за кумів, бо вважалося, що сварка між кумами – гріх. Див.: Р. Ф. Кайндль, *Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази*, Чернівці, 2000, с. 40, 59, 98.

⁵⁹ Цит. за: Франко, *Радикальна партія*, ч. 2, *Радикали і жида*, с. 9.

⁶⁰ Див. розділ «Загадки Франкового народження».

⁶¹ I. M. Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh, 1990; Wynn Charles, *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dniepr Bend in Later Imperial Russia, 1879–1905*, Princeton, 1992.

⁶² Масштаби цієї єврейської еміграції до Галичини залишаються недослідженими. Згадки про неї можна знайти у тогочасній галицькій пресі. Український гумористичний журнал народовецького напрямку «Зеркало» (про нього далі) надрукував такий жарт: «Яка ріжниця межі Мойсеєвими жидами, а російськими? – Тамти переходили Червоне Море, а сі Червону Русь. – А яка ріжниця межі Червоним Морем, а Червоною Руссю? – В Червонім морі застряг Фараон, а в Червоній Русі застрягають жида!» (1883, №77).

⁶³ [Іван Франко], «Питанє жидівське», *Діло*, 1884, 20 серпня (1 вересня), №94, с. 1.

⁶⁴ Там само, с. 2.

⁶⁵ Петро Кудрявцев навіть сумнівався, чи належить ця стаття Франкові – бо її «важко погодити з основним демократичним Франковим світоглядом». Див.: Кудрявцев, «Єврейство, євреї та єврейська справа», с. 72 (підрядкова примітка).

⁶⁶ Франкові сучасники вважали цю поему низькопробною (Володимир Дорошенко, «Іван Франко (Зі споминів автора)'). Але з того, що в останньому числі журналу за

1884 р. її заповідають як «родзинку», заради якої варто передплатити часопис, на наступний рік (див.: «От редакції», *Нове зеркало*, 1884, 15 (27) грудня, №24, с. 4), видно, що вона була популярна.

⁶⁷ Журнал видавав Франків приятель Василь Нагірний, у якого він жив на квартирі. Франко пізніше признався, що певні образи й карикатури появлялися у «Зеркалі» і «Новому Зеркалі» з його намови. Омелян Огоновський твердив, що Франко у 1884 р. був душею «Нового Зеркала» (див. розділ «Журнала, журналу лиш нам ще потрібно!»).

⁶⁸ «Испыть», *Зеркало*, 1882, 15 грудня, №24, с. 187; «Швинделесь Пархенблитъ», *Зеркало*, 1882, 15 лютого, №4, с. 29; 15 травня, №10, с. 77; 15 червня, №12, с. 92; 1883, 15 січня, №2, с. 11; 15 березня, №7, с. 53; 1 травня, №9, с. 68.

⁶⁹ Див.: *Зеркало*, 1882, 15 грудня, №24, с. 187.

⁷⁰ Про колоритну і суперечливу постать Носіца, крім згадки у примітці 6 статті Мендельсона, див. також: Shmuel Almog, «Alfred Nossig – a reappraisal», *Studies in Zionism*, 1983, №7, с. 1–29; Mitchell B. Hart, «Moses the microbiologist: Judaism and social hygiene in the work of Alfred Nossig», *Jewish Social Studies*, 1995, т. 2, №1, с. 72–97; Janina Kulczycka-Saloni, *Na Polskich i europejskich szlakach literackich. Z pism rozproszonych 1985–1998*, Warszawa, 2000, с. 199–213.

⁷¹ Nossig, «Proba rozwiązania kwestji żydowskiej», с. 261, 286–293, 353–357, 370, 412–413.

⁷² *Der Israelit*, 1886, 26 листопада, №21, с. 1–2 (статтю надруковано без підпису, як передовицю).

⁷³ *Przegląd Społeczny*, 1886, №2, с. 232.

⁷⁴ Див. розділ «Франко та його Борислав».

⁷⁵ Кудрявцев, «Єврейство, євреї та єврейська справа», с. 60–63. Варто порівняти Франків опис життя в єврейському кварталі Дрогобича, де живе переважно біднота [14: 372–375].

⁷⁶ Цій темі він присвятив свого пізнішого вірша «Асиміляторам» (1889), що починався такою строфою:

Пригнути жидів, покорити
Ви раді б під ваші права,
Їх мову й закон розорити?..
Пусті це, безумні слова. [Мозаїка: 33]

⁷⁷ Головному ідеологові Гаскалі Мозесові Мендельсону Франко присвятив окрему статтю у журналі «Зоря»: Іван Франко, «Жида в життю і літературі. І. Мозес Мендельсон, реформатор жидівський», *Зоря*, 1886, 1 (13) квітня, №7, с. 114–115.

⁷⁸ Кудрявцев, «Єврейство, євреї та єврейська справа», с. 79.

⁷⁹ Див. детальніше: Дашкевич, «Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині», с. 66–67.

⁸⁰ Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка*, с. 181.

⁸¹ Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 388.

⁸² Iwan Franko, «Żydzi o kwestji Żydowskiej», *Tydzień*, 1893, 20 березня, №12, с. 93.

⁸³ Див. прим. 7 до цього розділу.

⁸⁴ Theodore R. Weeks, «Polish “Progressive Antisemitism”, 1905–1914», *East European Jewish Affairs*, 1995, т. 25, №2, с. 49–67.

⁸⁵ Emma Adler, *Wien: Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung*, 1989, с. 2–3, 10, 14. Ця брошура є публікацією витягів зі спогадів Емми Адлер – доступ до цілості заборонений за рішенням сім’ї Адлерів.

⁸⁶ Ursula Philipps, «The “Jewish Question” in the Novels and Short Stories of Eliza Orzeszkova», *East European Jewish Affairs*, 1995, №2, с. 69–90.

⁸⁷ Karel Čapek, *President Masaryk Tells His Story*, London, 1934, с. 29; Robert S. Wistrich, «The Jews and Nationality Conflicts in the Habsburg Lands», *East European Politics and Societies*, Spring 1995, т. 9, №2, с. 129, 136.

⁸⁸ Найповніше про ставлення Драгоманова до єврейського питання див.: Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 117–120, 375–389, 391–397.

⁸⁹ Антисемітські нотки помітні також у їхньому листуванні, зокрема у характеристиках близьких знайомих-євреїв. Див.: *Матеріяли*, с. 39, 129, 251.

⁹⁰ Пор., зокрема, його пізніший програмовий твір: Франко, *Радикальна партія*, ч. 2, *Радикали і жиди*

⁹¹ Peter Gay, *Freud, Jews and Other Germans. Masters and Victims of Modernist Culture*, Oxford–New York–Toronto–Melbourne, 1978, с. 15.

⁹² Франко, *Радикальна партія*, ч. 2, *Радикали і жиди*, с. 12–13.

⁹³ Див. як приклад вірш селянина-радикала Монастирського з Солець Дрогобицького повіту (цитую без розділових знаків, як в оригіналі):

Пам’ятай наші що ся звали стане навіки
Бо ми хлопці радикали всіх урядах будемо стояти навіки.
Ой ви пани панички уже досить панських зисків навіки
Всі подяки усі треба позичк [sic!] і ше треба навіки.
І рекрута ми всі дали Абись увсі вім нім мали навіки
А ті житки [євреї. – Я.Г.] все ховаються і грішми
Підплачутся навіки
Ой житки багаті ви служете на етапі навіки
Усі хлопці гортаються у сотні записуються навіки
Чи, в Карпати чи під [С]трипу щоб зібрати більшу силу все треба...
А нам за се усе добре що Україна наша мати
Вона нам наша мати Навіки».
(ВР ІА, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 233.)

Пор. Франків гімн «Пісня руських хлопів-радикалів» [3: 275–276], де нема жодної згадки про євреїв як про ворогів селян і радикалів.

⁹⁴ Struve, Genrty, *Jews, and Peasants*, с. 104–126.

⁹⁵ Alexander Hertz, *The Jews in Polish Culture*, Evanston, IL, 1988, с. 203, 216.

⁹⁶ Yohanan Petrovsky-Shtern, «Reconceptualizing the Alien: Jews in Modern Ukrainian Thought», *Ab Imperio*, 2003, №4, с. 519–580.

Франко та його читачі

¹ ВР ІА, ф. 59, од. зб. 2753, арк. 204, 286, 289–302. Великий фрагмент передруковано у: Маковей, «Із щоденника», у виданні: Дей, Корнієнко, *Іван Франко у спогадах сучасників*, с. 213–215.

² «Листування Івана Панькевича з Антоном Дольницьким у 1940–1944 роках», *ЗНТШ*, 2000, т. 234, с. 558; Попович, «Спомини про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 124.

³ Пізніше Маковей видав історію гуртка окремою брошурою: Осип Маковей, *Історія одної студентської громади*, Львів, 1912.

⁴ ВР ІА, ф. 59, од. зб. 2753, с. 290–302.

⁵ Іван Ем. Левицькій, *Галицко-русская библиография XIX столѣтія с увзглядненіемъ русских изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801–1886)*, т. 1, *Хронологическій списокъ публикацій* [1801–1860], Львовъ, 1888, с. ix, xx–xxi.

⁶ Там само, с. xxi.

⁷ Підраховано за: Мороз, *Іван Франко. Бібліографія творів*, с. 7–8, 18–39, 103–109, 155–193.

⁸ Левицькій, *Галицко-русская библиография*. Різниця між даними бібліографії Левицького (78 позицій) і даними бібліографії Франка (572 позицій) пояснюється тим, що вони вживають різні одиниці опису: у Левицького такою одиницею є назва будь-якої книжки та річник газети або журналу.

⁹ Ірина Вушко, «Еволюція читацьких інтересів львів'ян», с. 132–134.

¹⁰ С[вистун], *Чѣмъ есть для насъ Шевченко?*, с. 4–6.

¹¹ Франко, «Ученицька бібліотека у Дрогобичі», с. 126.

¹² Уляна Кравченко, *Спогади учительки*, Коломия, 1936, с. 222, 234.

¹³ «Wstręt do czytania», *Strażnica*, 1878, 16 лютого, №7, с. 52–53.

¹⁴ Кравченко, *Спогади учительки*, с. 232.

¹⁵ [Олександр Барвінський], «Огляд словесної праці австрійських Русинів за рік 1881», *Діло*, 1882, №1, 2 (12) січня, с. 2. Авторство див. [41: 428].

¹⁶ Chłędowski, *Ramiętniki*, [т. 1], с. 201.

¹⁷ Павлик, *Твори*, с. 193, 199, 225, 232, 235–236.

¹⁸ Франко, *Молода Україна*, с. 26–27. Детальну характеристику цих видань див.: Якимович, *Книга, просвіта, нація*, passim.

¹⁹ Якимович, *Книга, просвіта, нація*, с. 183.

²⁰ Григорій Цеглинський, «Критичні замітки і бібліографія», *Зоря*, 1887, 8 (20) липня, №13, с. 241–242.

²¹ Якимович, *Книга, просвіта, нація*, с. 195, 200, 206.

²² Кобилецький, «Спомини з дитинних літ Франка», с. 40.

²³ Дані про накладі народовецьких періодичних видань у 1880–1885 рр. див.: Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement*, с. 63 (автор цитує ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 7, од. зб. 4149, арк. 380, 406–407; од. зб. 4352, арк. 127, 129).

²⁴ *Матеріяли*, с. 75, 166.

²⁵ Jerzy Brandes, *O czytaniu. Odczyt wygłoszony d. 26 listopada r. 1898. w sali ratuszowej we Lwowie*, Lwów, 1899, с. 8, 13.

²⁶ Див.: А. И. Рейтблат, *Как Пушкин вышел в гении*, с. 30–31.

²⁷ Павлик, *Твори*, с. 250.

²⁸ «Просвітний поступь Галицкой Руси за послѣднее десятилетие», *Зоря*, 1887, 8 (20) липня, №13-14, с. 233.

²⁹ Павлик, *Переписка*, т. 2, с. 97.

³⁰ Нічого не відомо про долю книжки, що її Франко написав у своєму молодому віці у серії масових видань «Просвіти»: «Розмова про гроші і скарби з передмовою о заложенню Добровлянської читальні» (1883). Можна однак припустити, що написана як популярний підручник політичної економії для вузькоспрямованої аудиторії – «гімназистів, а то й для селян, котрі дещо читали» [48: 197] – вона навряд чи могла знайти масового читача. Про участь Франка в інших виданнях «Просвіти» та їхній суспільний резонанс див. [49: 249].

³¹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 739.

³² Прикладом невдахи був молодший колега Франка Вячеслав Будзиновський. Він теж став фаховим письменником, пишучи популярні твори на історичні теми. Але на свої прибутки він заледве міг вижити, а часами майже помирав із голоду. Будзиновський, як писав про нього його біограф, «пробував жити з пера, а це в нас означає “нужда”». – див. Михайло Рудницький, «Трагедія гумориста», у кн.: Будзиновський, *Як чоловік зійшов на пана*, с. 11.

³³ І. Свенціцький, «Дещо про науку, літературу і мистецтво Галицької України за останніх 40 літ», *Діло*, 1928, 14 січня, №10, с. 15.

³⁴ Євген Олесницький, *Сторінки з мого життя*, ч. 2, 1890–1897, Львів, 1935, с. 3.

³⁵ Кость Одовець, «Освіта на західно-південній Україні», *Зоря*, 1887, 8 (20) серпня, №15–16, с. 259–262.

³⁶ Про це повідомляла Франкові Еліза Ожешкова з Гродна у 1886 р. Діставши декілька «опрацьованих» у такий спосіб газет, вона перестала взагалі читати «Діло» (BN, wzs, mf 67675, с. 2–3).

³⁷ Перша Франкова праця, яка не пройшла через російську цензуру, була стаття про селянського ватажка-повстанця «Лук'ян Кобилиця» – вона мала вийти в органі польських позитивистів «Przegląd Tygodniowy» у 1884 (див.: Stanisław Makowski, Tadeusz Styszko, «Z nie opublikowanej korespondencji Iwana Franki z Adamem Wiślickim», *Stawa Orientalis*, 1958, 7/1, с. 127–128). У 1887 р. російська цензура заборонила появу польського перекладу Франкового оповідання «Муляр» у варшавській газеті «Prawda» (ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 595). У 1888 р. було заборонено його збірку «З вершин і низин» (1887) – див.: Іван Франко. *Документи*, с. 120–121. Ці твори зазнали заборони за їхній революційний зміст, а не за українську мову. Історію заборон творів Франка у Російській імперії див.: «Царская цензура о произведениях писателя И. Франка. Вводная статья Полянской», *Красный архив*, 1940, №1 (98), с. 263–277; Й. Куриленко, «Заборона творів І. Франка царською цензурою», *Радянське літературознавство*, 1959, №1, с. 137–141; Григорій Павленко, «Іван Франко і царська цензура (90-і рр. ХІХ ст.)», *Українське літературознавство. Республіканський міжвідомчий збірник. Іван Франко. Статті і матеріали*, вип. 26, Львів, 1976, с. 23–30; «Іван Франко і царська цензура (1909–1914 рр.)», *Carpathica-Carpatika*, №6, Ужгород, 1999, с. 204–209.

³⁸ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 143–145.

³⁹ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 387.

⁴⁰ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 355; од. зб. 1608, арк. 323.

⁴¹ П. Лукашевич [Павло Тучапський], «Украинские национальные партии», *Вѣстникъ жизни*, 1906, 30 березня, №1, с. 40 (цит. за: Olga Andriewsky, *The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912*, Unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1991, с. 193); Євген Маланюк, *Книга спостережень. Проза*, Торонто, 1962, с. 12. Ілюстрацією до тези про те, що молодий Франко був малознаний в українських губерніях Російської імперії, може послужити щоденник Олександра Кістяківського: цей дуже прихильний до українського руху інтелігент, що був членом Київської громади і підтримував активні зв'язки з Галичиною, у своїх записах за 1880–1885 р. ні разу не згадує Франка і його видання – так, ніби їх не існувало зовсім! Див.: Кістяківський, *Щоденник*, т. 2, расім.

⁴² Принагідну статистику з початку 1880-х років див.: Neck, «Bibliografia Polska z r. 1881», с. 1103–1009.

⁴³ [Олександр Барвінський], «Огляд словесної праці австрійських Русинів за рік 1881», с. 4.

⁴⁴ A. Garlicka, *Spis tytułów prasy polskiej 1865–1918*, Warszawa, 1978, с. 411.

⁴⁵ Jerzy Jarowiecki, «Prasa ugrupowań politycznych we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej (1867–1918)», у виданні: Jerzy Jarowiecki, ред., *Kraków–Lwów. Książki czasopiśmiwa biblioteki XIX i XX wieku*, т. 5, Kraków, 2001, с. 396, 411.

⁴⁶ Імовірно, Франко запропонував і виконував цю роль сам, передусім із фінансових міркувань. Про це побіжно свідчить факт, що він не надто надавав уваги змістові своїх кореспонденцій, часто дублюючи – за що дістав догану (щоправда, у м'якій формі) від редактора «Крају» Еразма Пільца, який вимагав припинити таку практику (ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1608, арк. 161–163). Авторка біографії Олександра Свентоховського, редактора «Prawdy», вважає цей епізод виразом конкуренції між двома газетами. Див.: Maria Brykalska, *Aleksander Świętochowski. Biografia*. Т.1 (Warszawa, 1987), с. 370.

⁴⁷ ВР ЛНБ, ф. 168 (Осип Марков), од. зб. 188/7, арк. 1.

⁴⁸ Nie-Eol [Edward Przewóski], «Iwan Franko», *Przegląd Tygodniowy*, 1894, 27 листопада (7 грудня), №49, с. 567–568. Авторство Пшевуського встановили пізніші дослідники. Зокрема, вони твердять, що стаття вийшла такою короткою тому, що її окроїла цензура. Ще коротшу версію цієї біографії Франка передрукував петербурзький «Крај». Див.: Makowski, Styszko, «Z nie opublikowanej korespondencji Iwana Franki z Adamem Wiślickim», с. 121–122.

⁴⁹ «Postup», *Kurjer Lwowski*, 1886, 24 листопада, №325, с. 1.

⁵⁰ Див. розділ «Франко та його євреї».

⁵¹ Вячеслав Буздиновський, «Латинка: Спогад», *Нові шляхи*, 1931, №10, с. 66; Трильовський, *З мого життя*, с. 27, 31, 30–31, 34, 35, 37, 43, 122, 124, 172.

⁵² Активне освоєння чесько- і німецькомовного ринку для Франка почалося трохи пізніше, наприкінці 1880-х років, і досягло вершка у 1890-х роках. М. Мольнар, М. Мундяк, упор., *Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками*, б. м. [Братислава], 1957, с. 399–481; E. Winter, P. Kirchner, ред., *Beitäge zur Geschichte und Kultur der Ukraine*.

Ausgewählte deutsche Schriften des Revolutionären Demokraten 1882–1915, Berlin, 1963, passim. Див. також: Мороз, Іван Франко. *Бібліографія творів*, с. 164–165.

⁵³ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 233.

⁵⁴ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 838.

⁵⁵ Возняк, *Як дійшло до першого жіночого альманаха*, с. 45.

⁵⁶ Возняк, *Ів. Белей і Ол. Кониський*, с. 24.

⁵⁷ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1602, арк. 149–152.

⁵⁸ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 605.

⁵⁹ Возняк, *Як дійшло до першого жіночого альманаха*, с. 51.

⁶⁰ ВР ЛНБ, ф. 168 (Осип Марков), од. зб. 188, п. 7, арк. 1.

⁶¹ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 616.

⁶² Див. розділ «Франко та його Борислав».

⁶³ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 55.

⁶⁴ Кобринська, *Вибрані твори*, Київ, 1980, с. 402–403.

⁶⁵ Устиянович, М. *О. Раевській и російській панславизмъ*, с. 75.

⁶⁶ [Олександр Барвінський], «Огляд словесної праці австрійських Русинів за рік 1881», с. 4.

⁶⁷ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 543–544.

⁶⁸ «Замітки і вісти», *Зоря*, 1883, 15 (27) лютого, №4, с. 64.

⁶⁹ ВР ЛНБ, ф. 29 (Михайло Возняк), од. зб. 641, п. 147, арк. 10.

⁷⁰ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 523.

⁷¹ ВР ЛНБ, ф. 29 (Михайло Возняк), од. зб. 169, арк. 1–15

⁷² Григорій Ц[еглинський], [Рец. на] «З вершин і низин. Збірник поезій Івана Франка. Львів, 1887», *Зоря*, 1887, 8 (20) липня, №13-14, с. 242.

⁷³ *Зоря*, 1887, 8 (20) серпня, с. 271–272.

⁷⁴ Ц[еглинський], [Рец. на] «З вершин і низин», с. 241.

⁷⁵ Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка*, с. 85; Чайковський, «Мої спогади про Івана Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 97.

⁷⁶ *Зоря*, 1887, 1 (13) червня, №11, с. 194.

⁷⁷ ВР ЛНБ, ф. 29, (Михайло Возняк), од. зб. 641, п. 169, арк. 2–4.

⁷⁸ Там само, арк. 4.

⁷⁹ Цит. за: Михайло Возняк, *Як дійшло до першого жіночого альманаха*, с. 45.

⁸⁰ А. Хванько [Агатангел Кримський], [рец. на:] «В поті чола. Образки з життя робучого люду. Написав Іван Франко. Львів, 1890», *Зоря*, 1891, №12, с. 77. Рецензія Кримського написана у 1891 р., але стосується оповідань, більшість із яких Франко написав замолоду.

⁸¹ VN, wzs, mf 67675, с. 83–84, 90.

⁸² *Зоря*, 1887, 8 (20) липня, №15-16, с. 271.

⁸³ Див. розділ «Журнала, журналу лиш нам ще потрібно!».

⁸⁴ Цит. за: С. В. Щурат, «Іван Франко і Василь Щурат у літературних зв'язках та листуванні», у виданні: І. П. Крип'якевич, ред. *Дослідження творчості Івана Франка*, Київ, 1956, с. 205–255.

⁸⁵ [А. Koniski], «Zarys ruchu literackiego Rusinów», *Atheneum*, 1885, №3, с. 350–351. Картотека ім. Бара Інституту літературних досліджень ПАН (Kartoteka im. Bara Insty-

tutu Badań Literackich PAN, Warszawa Katalog kartkowy dot. recepcji literatur obcych, hasło – Franko Iwan) подає іншого автора – Czesław Neyman. Див. Франкову відповідь: *Зоря*, 1885, 1 (13) жовтня, №19, с. 226–227.

⁸⁶ «Czego chcą galicyjscy rusini», *Przegląd Tygodniowy*, 1881, 22 лютого (6 березня), №10, с. 2; E. Przeworski, «Działa Apolona XXV. Iwan Franko», *Przegląd Tygodniowy*, 1884, №49, с. 567–568. Бібліографію польських відгуків на Франка та його твори, а також перекладів, див.: Mirosława Kosiecka, Zofia Zydanowicz, Iwan Franko w Polsce do 1953. Maszynopis. Biblioteka Narodowa. Zakład Informacji Naukowej.

⁸⁷ BN, wzs, mf 67675, с. 74.

⁸⁸ «Postup», *Kurjer Lwowski*, 1886, 24 листопада, №325, с. 1.

⁸⁹ Це було головним мотивом Фелікса Дашинського щодо перекладу Франкового «На дні» – див.: Makowski, Styszko, «Z nie opublikowanej korespondencji Iwana Franki z Adamem Wiślickim», с. 126.

⁹⁰ Вячеслав Будзиновський, *Ішли діди на муки. Введення в історію України*, Львів, 1925, с. 29.

⁹¹ «Изъ Львова (“Академический Кружокъ”. Общее собрание. Музыкально-декламаторской вечеръ)», *Слово*, 1875, 13 (25) листопада, №126, с. 1; «Изъ Львова (Публичное чтение в “Академическом Кружке”», *Слово*, 1875, 18 (30) листопада, №128, с. 1; «Третье генеральное собрание общества имени Михаила Качковского», *Слово*, 1876, №91, 12 (24) серпня, с. 1–2.

⁹² Див. розділ «Як Франко став генієм».

⁹³ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 430–431.

⁹⁴ Василь Шурат, «Іван Франко й тайні кружки в академ. гімназії», *Українська школа*, 1926, №13–14 (55–56), с. 6, 10–12.

Розділ 16

Як Франко став генієм

¹ Олесницький, «З-понад четвертини століття», с. 68.

² Василь Білецький, «Спомини про мої взаємини з д-ром Іваном Франком», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 59–60; Куровець, «Іван Франко в моїх згадках», там само, с. 69–71; Кирило Студинський, «Як я став учеником Франка», там само, с. 100–104; Кобринська, *Вибрані твори*, 1980, с. 317–318.

³ Józef Szocki, *Księgozbiory Domowe w Galicji Wschodniej (1772–1918)*, Kraków, 2001, с. 122.)

⁴ H. J. Eysenck, *Genius. The Natural History of Creativity* (Cambridge, 1995), с. 124.

⁵ Там само, с. 126–147.

⁶ Robert Currie, *Genius. An Ideology in Literature*, London, 1974, с. 11, 23, 48–51; Barbara Otwinowska, «Geniusz», у виданні: Teresa Kostkiewicz, ред., *Słownik literatury polskiego oświecenia*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002, с. 139; Stefan Treugutt, «Geniusz», у виданні: Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa, ред., *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002, с. 318–321.

⁷ Janina Kulczycka-Saloni, «Poeta mendax – i prawda polskich dziejów», у виданні: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa,

1967, с. 439–449; Frank Muir, *An Irrelevant and Thoroughly Incomplete Social History of Almost Everything*, New York, 1976, с. 104.

⁸ А. И. Рейтблат, *Как Пушкин вышел в гении*, с. 57.

⁹ Augustus Hopkins Strong, *The Great Poets and Their Theology*, Philadelphia–Boston–Chicago–St. Louis–Toronto, 1897), с. vii.

¹⁰ Janina Kulczycka-Saloni, «Poeta mendax», с. 439–449; Muir, *An Irrelevant and Thoroughly Incomplete Social History*, с. 104; Рейтблат, *Как Пушкин вышел в гении*, с. 57; Wiktor Weintraub, «Poeta», у виданні: Bachórz, Kowalczykowa, *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, с. 711–715; К. Wyka, «Warunki i przebieg rozwoju kultury polskiej w drugiej połowie XIX w.», у виданні: Żanna Kormanowa, Irena Pietrzak–Pawłowska, ред., *Historia Polski*, т. 3, ч. 1, Warszawa, 1967, с. 736.

¹¹ Pamela Davidson, «The Moral Dimension of the Prophetic Ideal: Pushkin and His Readers», *Slavic Review*, Autumn 2002, т. 61, №3, с. 506–514.

¹² Jacques-Guy Petit, «Das Gefängnis», у виданні: Heinz-Gerhard Haupt, ред., *Orte des Alltags. Miniaturen aus der europäischen Kulturgeschichte*, München, 1994, с. 250–259.

¹³ Peter Brock, *The Slovak National Awakening*, Toronto–Buffalo, 1976 (front paper); George G. Grabowicz, «Province to Nation: Nineteenth-Century Ukrainian Literature as a Paradigm of the National Revival», *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 1989, т. 16, №1-2, с. 117–132.

¹⁴ Czesław Miłosz, *The History of Polish Literature*, London, 1969, с. 203; Weintraub, «Poeta», с. 715.

¹⁵ Davidson, «The Moral Dimension of the Prophetic Ideal», с. 490.

¹⁶ Paul Debreczeny, *Social Functions of Literature. Alexander Pushkin and Russian Culture*, Stanford, CA, 1997, с. 163–193; Рейтблат, *Как Пушкин вышел в гении*, с. 209.

¹⁷ George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko*, Cambridge, MA, 1982.

¹⁸ [Свистун], *Чьмъ естъ для насъ Шевченко?*, с. 4, 11–12.

¹⁹ В. Стефаник, «Поети і інтелігенція», *ЛНВ*, 1899, червень, т. 2, кн. 6, с. 23.

²⁰ Устиянович, М. О. *Раевскій и російскій панславизмъ*, с. 42.

²¹ *Матеріали*, с. 205.

²² М. Гвоздевич, *Культ Маркіяна Шашкевича у середині XIX – на початку XX ст.* Курсова робота. Міністерство освіти і науки України. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2004; Ігор Чорновол, «Маркіян Шашкевич: механізми культу», *Критика*, 2005, №1-2 (87-88), с. 30–31; Купчинський та ін., упор., «*Русалка Дністрова*», с. 285–289.

²³ Див. спеціально задля цього написану його біографію: Богдан А. Дьдицький, *Михайль Качковскій и современная галицко-русская литература. Очеркъ биографическій и историко-литературный*, ч. 1, Львовъ, 1876.

²⁴ Павлик твердить, що був час, коли по сільських читальнях шановано трійцю: цісар, Шевченко і Володимир Барвінський. Але культ останнього утримався лише кілька місяців. Павлик, *Пропавший чоловік*, с. 348.

²⁵ Верхратський, *Злобні видумки д-ра Івана Франка*, с. 10–12; Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 18.

²⁶ Ів[ан] Франко, «Postscriptum про Вол. Стебельського», *ЛНВ*, 1905, грудень, №12, с. 215; Юліян Чайковський, «Володимир Стебельський», там само, с. 81.

²⁷ Про Наумовича як поета див.: Іван Франко, «Із історії “москвофільського” письменства в Галичині. III. Наумович-поет», *ЛНВ*, 1899, т. 8, кн. 11, с. 53–65.

²⁸ О. А. Мончаловській, *Життя и діяльність Івана Наумовича*, Львов, 1889, с. 73–74.

²⁹ «Третье генеральное собрание общества имени Михаила Качковского», *Слово*, 1876, 12 (24) серпня, №91, с. 1–2.

³⁰ Ваврикъ, *Народная словесность и селяне-поеты*, с. 16; Makowski, Styszko, «Z nie opublikowanej korespondencji Iwana Franki z Adamem Wiślickim», с. 125; Павлик, *Переписка*, т. 4, с. 308.

³¹ Детальніше див.: Німка, *Religion and Nationality in Western Ukraine*, с. 94–96; *Стенографіческій отчетъ изъ судовой росправы по дѣлу Ольги Грабаръ и товарищей, обжалованныхъ въ преступленіи головної зрады изъ §58 бук. в. карн. закона*, Львів, 1882.

³² Мончаловській, *Життя и діяльність Івана Наумовича*, с. 84–86, 88.

³³ Куровець, «До початків “Діла”», с. 8; Маковей, *Історія одної студентської зромади*, с. 12; Щурат, «Іван Франко й тайні кружки», с. 10–11.

³⁴ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1619, арк. 2.

³⁵ Німка, *Religion and Nationality in Western Ukraine*, с. 26–28, 94–98.

³⁶ Мончаловській, *Життя и діяльність Івана Наумовича*, с. 71, 102, 112.

³⁷ *Торжественный Литературно-музыкальный вечеръ посвященный памяти И. Г. Наумовича въ 100 лѣтнюю годовщину со дня рожденія 26.1.1826–26.1.1926*. Програма, Львів, 1926, б. н. сторінок.

³⁸ Куровець, «До початків “Діла”», с. 8. Див. також оцінку Павлика у розділі «Журнала, журналу лиш нам ще потрібно!».

³⁹ І. Наумовичъ, «Назадъ къ народу!», *Слово*, 1881, 5 (17) травня, №48, с. 1; 19 (31) травня, №54, с. 2; 28 травня (9 червня), №57, с. 2–3; 5 (17) грудня, №130, с. 1.

⁴⁰ Ярослав Грицак, «“Молоді радикали” у суспільно-політичному житті Галичини», *Затиски НТШ*, 2001, т. 221, с. 71–110.

⁴¹ Marvin Rintala, «Generations in Politics», у виданні: Anthony Esler, ред., *The Youth Revolution. The Conflict of Generations in Modern History*, Lexington (Massachusetts) – Toronto – London, 1974, с. 17–20.

⁴² Показовими з цього погляду є спогади о. Филімона Тарнавського («Спогади. Родина хроніка») – українського патріота, чий життєвий шлях перетинався з Франковими, але до його ідей він був налаштований вороже. Франкові міркування про однолітків із чужого йому табору найкраще відбиті у серії його оповідань під спільною назвою «Рутенці» [15: 7–41].

⁴³ Кістяківський, *Щоденник*, т. 2, с. 352.

⁴⁴ Іван Франко, «Передне слово» у виданні: Драгоманов, *Шевченко, українофіли й соціалізм*, с. VI.

⁴⁵ Daniel R. Brower, «A Sociological Analysis: Fathers and Sons in Tsarist Russia», у виданні: Anthony Esler, ред., *The Youth Revolution. The Conflict of Generations in Modern History*, Lexington, Massachusetts – Toronto – London, 1974, с. 62–81.

⁴⁶ Ярослав Грицак, «Українське національне відродження в Галичині ХІХ – поч. ХХ ст.: порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп», *Краківські Українознавчі Зошити*, 1996–1997, №5-6, с. 283–285; Олег Павлишин, «Соціально-політичний

портрет проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 рр.», *Україна модерна*, 2000–2001, №4-5, с. 195; Янишин, *Народовський рух у Галичині*, с. 37–38, 46.

⁴⁷ ВР ІЛ, ф. 100 (Іван Белей), од. зб. 2482.

⁴⁸ *Матеріяли*, с. 2, 6–7, 28. Див. також розділ «Франко та його Борислав».

⁴⁹ Kłańska, *Aus des Schtetl in die Welt*, с. 113, 115, 118.

⁵⁰ Mendelsohn, «From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig», с. 521.

⁵¹ Там само, с. 533.

⁵² Там само, с. 524.

⁵³ ВР ЛНБ, ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 922, п. 27, арк. 6.

⁵⁴ Остап Терлецький, «Згадка про жите Володимира Навроцького», у виданні: *Твори Володимира Навроцького*, с. XIV.

⁵⁵ Krzywicki, *Wspomnienia*, т. 1, с. 318–319.

⁵⁶ Чайківський, *Спогади*, т. 1, с. 174.

⁵⁷ Цит. за: Włodzimierz Mokry, «*Ruska Trójca*». *Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław, 1997, с. 92.

⁵⁸ Chęadowski, *Pamiętniki*, [т. 1], с. 90–91, 179.

⁵⁹ Драгоманов, *Австро-руські спомини*, с. 93–94, 183; *Матеріяли*, с. 164.

⁶⁰ Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка*, с. 85–86.

⁶¹ Див. розділ «Між малою і великою батьківщинами».

⁶² Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці*, т. 2, с. 113–114, 116–117.

⁶³ M. Confino, «Revolté juvénile et contre-culture: Les nihilistes russes des “années 60”», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1990, №4, с. 561–521; цит. за: Bianka Pietrow-Ennker, *Rullands «neue Menschen»*. *Die Entwicklung der Frauenbewegung von der Anfängen bis zur Oktoberrevolution*, Frankfurt/Main–New York, 1999, с. 61.

⁶⁴ Драгоманов, *Шевченко, українофіли й соціалізм, passim*.

⁶⁵ Drahomanow, «25-ti rokovyny smerty Szewczenka a halycki narodowci», *Praca*, 1886.

⁶⁶ Павлик, *Пропанций чоловік*, с. 337–347.

⁶⁷ ВР ІЛ, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 213, арк. 3.

⁶⁸ ВР ІЛ, ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 209, арк. 3.

⁶⁹ Кравченко, *Пам'яті друга*, с. 25, 28.

⁷⁰ Там само, с. 74, 76.

⁷¹ ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1617, арк. 269.

⁷² ВР ІЛ, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1603, арк. 605–606.

⁷³ Там само, с. 605.

⁷⁴ Іван Франко, «Спомини про Володимира Наумовича» у виданні: Володимир Наумович, *Величина і будова звіздяного світа. В додатку спомини про Володимира Наумовича написав Іван Франко*, Львів, 1901, с. 24–27. Роль Володимира Наумовича була дуже контраверсійною: під час судового процесу 1882 р. над русофілами виявилось, що він, виїхавши зі Львова, діставав винагороду (50 російських рублів місячно) від Мирослава Добрянського за те, що писав доноси («справоздання») на галицьких соціалістів. У тих доносах фігурував і Франко як особа, навколо якої гуртуються «нігілісти» у Львові. Франко ніколи не виявляв злости до Володимира Наумовича,

а навпаки, жалів його, вважаючи невинною жертвою русофільських інтриг. Навіть більше: Франко підозрівав, що ці доноси були фальшивкою, яку «герої» процесу 1882 р. сфабрикували, прагнучи замаскувати справжні мотиви своєї діяльності – мовляв, вони були віроповіданими громадянами Австро-Угорської імперії, які стежили за змовою нігілістів. У кожному разі, хоча з Наумовича-молодшого було знято всі звинувачення, він вийшов із залу суду, оточений загальною зневагою молоді за своє донощицтво. Він помер незабаром після судового процесу, і, як оповідали Франкові, останні місяці його життя були тяжким духовним конанням: стискаючи чоло долонями, він ходив по саду чи по кімнаті і раз по раз повторював: «Що я наробив! Що я наробив!» – Франко, «Спомини про Володимира Наумовича», с. 30–34.

Розділ 17 Пророк у своїй вітчизні

¹ Устиянович, М. О. *Раевский и российский панславизмъ*, с. 74–75.

² [Кониський], «Галичина и Русины. Изъ дорожныхъ замѣтокъ и наблюдений», с. 138.

³ Там само, с. 135.

⁴ Himka, «The Construction of Nationality in Galician Rus'», с. 148–149.

⁵ Paul Robert Magocsi, *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*, Toronto–London–Buffalo, 2002, с. 96.

⁶ [Гушалевиц], *Пѣсни на день 3/15 мая 1849*, без нумерації сторінок.

⁷ Іван Белей розповідав Франкові в листі від 9 квітня 1881 р. про те, як Куліш, приїхавши до Львова, намагався підкупити Беля, пропонуючи йому місячно 60 зл. зі словами «а Ви будете писати, як я Вам вскажу, бо звістно, на чім візку їдеш, того пісню співай». ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1604, арк. 17.

⁸ [Филип Свистун], «Нигилизмъ», *Слово*, 1879, 2 (15) червня, №60, с. 1; без підпису, авторство встановлено на підставі: Левицькій, *Галицко-русская бібліографія*, т. 2, с. 702.

⁹ Див. розділ «Великий перелом».

¹⁰ [Филип Свистун], «Нигилисты», *Слово*, 1880, 8 (20) березня, №28, с. 1; без підпису, авторство встановлено на підставі: Левицькій, *Галицко-русская бібліографія*, т. 2, с. 702. Тут моя інтерпретація засновується на головних висновках, які зробила у дослідженні галицьких русофілів Анна Вероніка Вендланд (Wendland, *Die Russophilen in Galizien*), з незначними розходженнями: на мою думку, вона дещо спрощує стосунки Франка з русофілами. Молодий Франко визнавав, що «серед них [русофілів. – Я.Г.] є люди чесні і щирі» (*Матеріали*, с. 266), а його критика мала насамперед не національний, а ідеологічний характер. Зокрема обзивання русофілів «ботокудами», за назвою примітивного племені – на якому так акцентує Вендланд, – мало на меті підкреслити їхній «відсталий» характер. Співпраця Франка з русофільським рухом стала можливою після появи на початку 1890-х років групи т.зв. «молодих русофілів», котрі зробили спробу змодернізувати русофільський рух (детальніше див.: [Iwan Franko], «Ferment w obozie ruskim», *Kurjer Lwowski*, 1890, №354, 22 грудня, с. 1 – без підпису; Василь Щурат, «Іван Франко і віденські москвофіли в 1893 р.», *Літературно-*

науковий додаток «Нового часу», 1939, №21, с. iv–v). Ані про саму співпрацю Франка з молодими русофілами, ані про цю течію всередині русофільського табору Вендланд не згадує. Нищівна критика русофілів із національних позицій характерна для пізнього Франка (див., як приклад: Іван Франко, «Стара Русь», *ЛНВ*, 1906, т. 34, кн. 6, с. 456–473; т. 35, кн. 32–51; кн. 9, с. 382–392; т. 36, кн. 10, с. 66–79; кн. 11, с. 359–374); Іван Франко, «Щирість тону і щирість переконань», *ЛНВ*, 1905, т. 30, кн. 5, с. 101–112)..

¹¹ І. Н. Гушалевичь, *Поэзии*, ч. 2, Львовъ, 1879, с. 20.

¹² Там само, с. 12–13.

¹³ [Евгеній Фенцик], «Нигилистамъ», *Слово*, 1879, 17 (29) травня, №53, с. 2–3 – Підпис: Владимиръ изъ ущелій Карпатъ; авторство встановлено на підставі: Левицькій, *Галицько-русская бібліографія*, т. 2, с. 611, 717.

¹⁴ ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1617, арк. 272.

¹⁵ ЦДА у Львові, ф. 387, оп. 1, од. зб. 17, арк. 1.

¹⁶ Будзиновський, *Ішли діди на муки*, с. 36, 38.

¹⁷ Там само, с. 80.

¹⁸ Варто звернути на глорифікацію общинної власності, яка тоді європейським соціалістам видавалася відправним пунктом розвитку всіх суспільств («від Індії до Ірландії») «первісним комуністичним суспільством» (див. примітку Фридриха Енгельса до англійського видання (1888) «Маніфесту комуністичної партії» – цит. за: Маркс, Енгельс, *Маніфест комуністичної партії*, с. 31–32). Порівняй також Беркутове «іскра розгориться новим огнем» із рядком відомого вірша «Из искры розгорится пламя», приписуваного Пушкінові – порівняння тим доречніше, що до самої повісти Франко вибрав як епіграф цитату з Пушкіна «Дела давно минувших дней, / Преданья старины глубокой...» [16: 9].

¹⁹ *Вітчизна. Збірник висловлювань*, с. 74.

²⁰ Eliade, *Myth of Eternal Return*, с. 22–27.

²¹ Там само, с. 22; Jacques Le Goff, *History and Memory*, New York, 1992, с. 22–29.

²² ВР ІА, ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 1618, арк. 27–30. Див. також [16: 482–483].

²³ Кістяківський, *Щоденник*, т. 2, с. 165, 352.

²⁴ Див. розділ «Як Франко став генієм?».

²⁵ Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914*, New York, 1987, с. 6, 10; Norman Stone, *Europe Transformed, 1878–1919*, Cambridge, MA, 1984, с. 13; Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany & Austria*, с. ix.

²⁶ A. J. P. Taylor, *Bismarck. The Man and the Statesman*, New York, 1967, с. 63.

²⁷ Детальніше див.: Roman Szporluk, *Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List*, New York, Oxford, 1988; його ж, «In Search of Drama of History: Or, National Roads to Modernity», *East European Politics and Society*, 1990, №4 (1), с. 134–150.

²⁸ Yuri Slezkine, *Jewish Century*, Princeton, NJ, 2004, с. 61.

²⁹ С[вистун], *Чѣмъ есть для насъ Шевченко?*, с. 24.

³⁰ Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка*, с. 96–97.

³¹ Arno J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime Europe to the Great War*, London, 1981, с. 3–15, 329.

³² Детально див.: Włodzimierz Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa, 2000.

Примітки

³³ Mark von Hagen, «The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921», *The Harriman Institute Forum*, 1994, т. 7, №5, с. 7–11.

³⁴ Див. дискусію на сторінках «Slavic Review» влітку 2000 року: Josh Sanborn, «The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation: A Re-Examination», *Slavic Review*, Summer 2000, т. 59, №2, с. 267–289; Scott J. Seregny, «Zemstvos, Peasants and Citizenship: The Russian Adult Education Movement and World War I», там само, с. 290–315; S. A. Smith, «Citizenship and the Russian Nation during World War I: A Comment», там само, с. 316–329. Як виглядає, це відчуження не оминувало навіть галицьких селян, котрі мали набагато довший досвід спілкування з міськими інтелектуалами і які були дуже активними у розбудові місцевих інституцій Західно-Української Народної Республіки. Див.: Олег Йосифович Павлишин, *Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР-ЗУНР (жовтень 1918 – червень 1919 рр.)*. Дис. канд. іст. наук, Львів, 2000, с. 97–109, 165–181.

³⁵ Guthier, «The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917», с. 30–47.

³⁶ Andrea Graziosi, *The Soviet Peasant War. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917–1933* (Cambridge, Ma, 1996), с. 19.

³⁷ В. І. Ленін, «Вибори до Установчих Зборів і диктатура пролетаріату», *Повне зібрання творів*, 50 т., Київ, 1974, т. 40, с. 18.

³⁸ Михайло Грушевський, «1825–1925», *Україна*, 1925, №6, с. 3–4.

³⁹ Михайло Грушевський, «Апостолові праці», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 217.

⁴⁰ Володимир Бирчак, «Спогади про І. Франка», у виданні: Гнатюк, *Спогади*, с. 311.

⁴¹ С. Н. Щеголевъ. *Украинское движение, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма*, Київ, 1912, с. 115–118, 126–127, 293, 296.

⁴² Мороз, Іван Франко. *Бібліографія творів*, passim; Что читать народу? *Критический указатель книгъ для народнаго и дѣтскаго чтенія*, т. 3, Москва, 1906, passim.

Висновки

¹ Михайло Рудницький, *Від Мирного до Хвильового*, Львів, 1936, с. 181–182.

Додатки

Таблиці

Таблиця 1
Релігійний склад населення Галичини,
1857–1910

Рік	Римо-католики	Греко-католики	Іудеї	Проте-станти	Право-славні	Інші	Разом
<i>в абсолютних числах</i>							
1857	2072633	2079421	448973	31,195	251	393	4632866
1869	2509015	2317884	575918	39746	1495	651	5444689
1880	2714977	2512376	686596	40994	2598	1238	5958907
1890	2999062	2792316	770468	43804	1907	230	6607816
1900	3350512	3105635	811371	45761	2283	235	72847031
1910	3731569	3381105	871895	37698	2818	609	80256751
<i>у відсотках</i>							
1857	44,74	44,89	9,69	0,67	0,00	0,01	100
1869	46,08	42,58	10,57	0,73	0,03	0,01	100
1880	45,56	42,17	11,52	0,69	0,04	0,02	100
1890	45,39	42,26	11,65	0,67	0,03	0,00	100
1900	45,79	42,46	11,09	0,63	0,03	0,00	100
1910	46,49	42,13	10,86	0,48	0,03	0,01	100

Джерело: Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji*, Kraków–Warszawa, 1989, с.70–71

Таблиця 2
Рівень письменности серед різних етнічних груп
Австро-Угорської імперії (1910)

	%	Рейтинг
Чехи	97,6	1
Німці	96,9	2
Чужинці	92,8	3
Італійці	89,7	4
Словенці	85,4	5
Поляки	72,6	6
Угорці	63,6	7
Румуни	39,61	8
Русини	38,97	9
Сербо-хорвати	36,33	10

Джерело: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, eds., *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*, т. 3, *Die Völker des Reiches. I. Teilband*, Wien, 1980, с. 77.

Офіційна статистика не визнавала євреїв за окрему етнічну групу і зачисляла їх до німців.

Таблиця 3
Рівень письменности серед різних етнічних груп
Російської імперії (1897)

	%	Рейтинг
Естонці	94,1	1
Латиші	85,0	2
Німці	78,5	3
Литовці	48,4	4
Поляки	41,8	5
Євреї	50,1	6
Росіяни	29,3	7
Білоруси	20,3	8
Грузини	19,5	9
Українці	18,9	10
Вірмени	18,3	11
Татари та азери	16,5	

Джерело: Андреас Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад*, Львів, 2005, с. 309.

Таблиця 4
Відношення числа журналів до чисельности етнічних груп
(1 журнал: кількість осіб,1881)

Шведи у Російській імперії	1:11000
Німці в Австро-Угорській імперії (Моравія)	1:14000
Німці у Російській імперії	1:15600
Німці в Австро-Угорській імперії (Богемія)	1:16000
Німці в Австро-Угорській імперії (Угорщина)	1:19500
Угорці в Австро-Угорській імперії	1:28400
Чехи в Австро-Угорській імперії	1:30840
Поляки в Австро-Угорській імперії	1:37225
Фіни у Російській імперії	1:55000
Хорвати в Австро-Угорській імперії	1:60000
Словенці в Австро-Угорській імперії	1:59000
Поляки загалом	1:64500
Поляки у Російській імперії	1:85800
Поляки у Німецькій імперії	1:90000
Словаки в Австро-Угорській імперії	1:13200
Серби в Австро-Угорській імперії	1:133000
Румуни в Австро-Угорській імперії	1:136000
Русини в Австро-Угорській імперії	1:164000

Джерело: Korneli Heck, «Bibliografia Polska z r. 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rossyjską», *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»*, 1882, №10, с. 1038–1054.

Таблиця 5
Чисельність населення у Бориславсько-Дрогобицькому
нафтовому басейні

Назва населених пунктів	Кількість населення				
	1850	1869	1880	1890	1900
Борислав	759	5651	10906	12059	12439
Дрогобич	11807	16888	18225	17916	19432
Нагуєвичі	2238	1656	1652	1828	2081
Попелі	1307	1703	1777	1876	2232
Східниця	520	750	988	1275	5912
Трускавець	136	1131	1170	1587	1630
Тустановичі	1102	2313	3220	4085	4334

Джерело: Я. Й. Грыцак, *Рабочие Бориславско-Дрогобычского нефтяного бассейна во второй половине XIX – начале XX вв.: Формирование. Положение. Классовая борьба*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Львов, 1986, таблиця 4.

Таблиця 6
**Чисельність підприємств і робітників
у Бориславсько-Дрогобицькому нафтовому басейні**

Рік	Видобуток земляного воску		Видобуток нафти		Разом	
	Кількість підприємств	Кількість робітників	Кількість підприємств	Кількість робітників	Кількість підприємств	Кількість робітників
1883	–	–	–	–	–	6630
1884	–	–	–	–	–	8211
1885	–	–	–	–	–	8260
1886	89	6872	48	504	137	7736
1887	68	5806	–	–	–	–
1888	70	5632	53	538	128	6170
1889	68	5633	51	512	119	6145
1890	71	6069	–	–	–	–
1891	61	5860	–	–	–	–
1892	64	4655	–	–	–	–
1893	56	3360	39	567	95	3927
1894	44	4778	47	881	91	5661
1895	39	4472	57	1701	96	6173
1896	35	5238	70	1841	105	7079
1897	33	5896	82	2454	115	8350
1898	30	4894	86	2725	116	7619
1899	21	3548	77	2609	98	6187
1900	11	1924	98	3128	109	5059

Джерело: Я. Й. Грыцак, *Рабочие Бориславско-Дрогобычского нефтяного бассейна во второй половине XIX – начале XX вв.: Формирование. Положение. Классовая борьба*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Львов, 1986, таблиця 4.

Таблиця 7
Відношення кількості незаконнонароджених дітей
до загальної кількості народжених дітей (%)

Рік	Парафія собору св.Юра у Львові	Парафія церкви Параскеви у Львові	Парафія села Нагуєвичі	Парафія села Речичани	Парафія села Тухлі
1846	34,5	30,7	7,2	9,5	*
1851	47,1	35,7	7,4	10	*
1856	45	41,6	6,5	11,7	*
1861	33,6	31,1	10,9	22,2	*
1866	33	25	9,2	13,04	9,9
1871	23,5	26,1	5,8	14,2	8
1876	18,4	18,8	2,9	10,7	12,7
1881	14,1	20,9	*	20,6	0
1886	13	20,3	*	6,25	1,8
1891	14,7	*	*	9,6	0

Таблиця 8
Відношення кількості міжконфесійних шлюбів
до загальної кількості шлюбів, укладених протягом року (%)

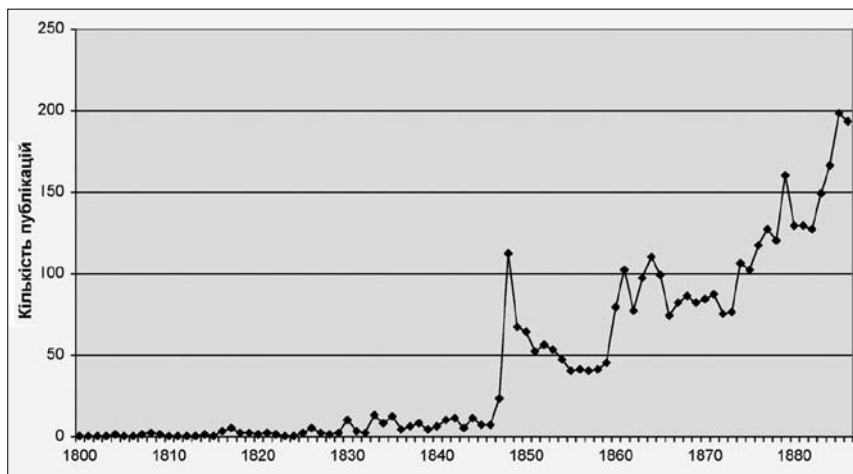
Рік	Парафія собору св.Юра у Львові	Парафія церкви Параскеви у Львові	Парафія села Нагуєвичі	Парафія села Речичани	Парафія села Тухлі
1846	31,25	*	0,00	0,00	0,00
1851	23,07	*	0,00	0,00	0,00
1856	34,88	*	0,00	0,00	0,00

Примітка: знаком “*” позначено роки, щодо яких немає даних у метричних книгах або існували труднощі в підрахунках.

Джерела до таблиць 7–8: І. В. Косик, *Еволюція шлюбу та сім'ї в Галичині у другій половині XIX століття (за матеріалами метричних книг)*. Магістерська робота. Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів, 2003, с. 67, 71.

Рік	Парафія собору св. Юра у Львові	Парафія церкви Параскеви у Львові	Парафія села Нагуєвичі	Парафія села Речичани	Парафія села Тухлі
1861	37,28	*	0,00	0,00	0,00
1866	48,48	*	0,00	0,00	0,00
1871	44,06	53,4	0,00	0,00	0,00
1876	48,78	53,6	0,00	0,00	0,00
1881	48,78	37,9	0,00	0,00	0,00
1886	49,05	68,75	0,00	0,00	0,00
1891	31,45	33,9	0,00	0,00	0,00
1896	31,89	21,1	0,00	0,00	0,00
1901	46,42	45,6	0,00	0,00	0,00

Таблиця 9
Русько-українські публікації
у Габсбурзькій монархії, 1880–1886

Джерела: Иван Ем. Левицкий, *Галицко-русская библиография XIX столѣтія с увзглядненіемъ русских изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801–1886)*, т. 1–2, Львов, 1888; Ostar Sereda, *Shaping of a national identity: early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia, 1860–1873*. A dissertation in History Presented to the Faculties of the Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Budapest, 2003, с. 60.

Таблиця 10
Список найпродуктивніших видавців та авторів
русько-українських книжок

1798–1869	к-сть книг	1870–1886	к-сть книг	1887–1894	к-сть книг
Яхимович Г.	78	Білоус М.	156	Дідицький Б.	91
Поремба М.	77	Поремба М.	65	Беднарський Щ.	76
Головацький Я.	67	Вайдович А.	64	Білоус М.	64
Дзековський М.	55	Площанський В.	45	Франко І.	62
Литвинович С.	54	Наумович І.	43	Грінченко Б.	54
Білоус М.	47	Шевченко Т.	43	Парасавич Ш.	53
Дідицький Б.	44	Левицький Й.	40	Шевченко Т.	50
К.-Оснoв'яненко Г.	38	Лисенко М.	38	Левицький І. Е.	44
Шевченко Т.	38	Старицький М.	38	Пелех І.	39
Куліш П.	37	Сембратович Й.	37	Драгоманов М.	34
Гучковський С.	36	Нечуй-Левицький І.	35	Котляревський І.	32
Левицький Й.	33	Дідицький Б.	34	Белей І.	31
Левицький М.	31	Лабаш С.	33	Левицький І.	31
Ундольський В.М.	27	Парасевич Ш.	32	Чопп Г.	30
Венгер Н.	24	Вінцковський Д.	30	Барвінський Ол.	29
Духнович О.	24	Барвінський В.	25	Попович О.	29
Єгер К.	24	Котляревський І.	25	Нечуй-Левицький І.	26
Полянський Т.	20	Танячкєвич Д.	25	Чернецький В.	26
Стороженко О.	20	Франко І.	25	К.-Оснoв'яненко Г.	23
Добрянський А.	19	Лепкий О.	24	Павлик М.	23
Шехович С.	19	Петрушевич А.	24	Данкевич І.	22
Грунд Л.	18	Куліш П.	22	Лисенко М.	22
Естрейхер К.	18	Оказ К.	22	Манецький В.	21
Карпенко С.	18	Партицький О.	22	Горишек К.	18
Марко Вовчок	17	Барвінський О.	21	Паньківський К.	18
Гречулевич В.	17	Фріц М.	21	Сембратович С.	18
Малиноиський М.	17	Ільницький В.	19	Огоновський О.	17
Білоус Т.	15	Огоновський О.	19	Воробкевич І.	16
Гушалевич І.	15	Федькович Ю.	19	Еркгардт Р.	16

1895–1900	к-сть книг	1901–1905	к-сть книг
Франко І.	94	Франко І.	77
Шевченко Тарас	68	Барський П.	60
Джулинський М.	67	Шевченко Т.	55
Білоус М.	63	Корчак-Новицький Н.	53
Грінченко Б.	59	Шийковський В.	52
Дідицький Б.	56	Білоус М.	50
Грушевський М.	55	Насальський Ю.	49
Беднарський Щ.	53	Грушевський М.	47
Насальський Ю.	52	Чоколов І.	40
Лисенко М.	49	Манецькі	34
Сокальський Б.	49	Лисенко М.	32
Котляревський І.	42	Хойнацький А.	28
Левицький В.	38	Шептицький А.	28
Шийковський В.	31	Котляревський І.	26
Кониський О.	30	Грінченко Б.	25
Куліш П.	28	Браунер В.	23
Пелех І. Н.	26	Губанов Т.	23
Томашівський С.	25	Ситин І. Д.	23
Маковей О.	24	Мізевич А.	23
Андрейчин А.	23	Барвінський Ол.	22
Брик І.	23	К.-Основ'яненко Г.	21
Гнатюк В.	22	Будзиновський О.	18
Манецький В.	22	Веретельник А.	18
Павлик М.	20	Джулинський М.	18
Губанов Т.	18	Куліш П.	18
Кримський А.	18	Лепкий Б.	18
Паньківський К.	18	Гнатюк В.	17
Щурат В.	18	Щурат В.	15

Підраховано за: А. І. Ільницька, О. І. Хміль, упор. *Репертуар української книги 1798–1916. Матеріали до бібліографії*, т. 1, 1798–1870, Львів, 1995; т. 2, 1871–1886, Львів, 1997; т. 3, 1887–1894, Львів, 1999; т. 4, 1895–1900, Львів, 1999; т. 5, 1901–1905, Львів, 2001.

До цієї таблиці не ввійшли дані про видання євангелій та затверджених церквою адаптованих переказів про Ісуса Христа (у 1887–1894 рр. – 21, у 1895–1900 – 41) і Діву Марію (у 1895–1900 рр. – 19, у 1901–1905 – 26), а також указів Франца Йосифа тощо (у 1798–1869 рр. – 18).

Таблиця 11
Русько-українські періодичні видання у Галичині
1880–1885

Назва	Вартість річної передплати (1880)	Наклад (1880)	Наклад (1885)
Слово	12 зр.	850	600
Правда	4 зр.		
Ластівка (з дод. Учитель)	2.50 зр.		
Рускій Сіон			
Наука (з дод. Слово Боже)	4 зр.	100	600
Батьківщина		600	
Діло	4 зр.	550	1500
Зоря	2.50	500	1300
Страхопуд	8 зр.	500	1000
Руска Рада	4 зр.	800	
Весна	5 зр.		800
Господар і промишленник	3 зр.		
Денниця	3 зр.		
Родимий листок	2 зр.		
Карпат	3 зр.		
Новий пролом	5 зр.	–	600
Нове зеркало	7 зр.	–	450

Джерело: John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Edmonton, 1988, с. 68

Таблиця 12
Періодичні видання,
передплачувані сільськими читальнями у Галичині
(1879–1884 рр., кількість читалень, які відповіли на анкету =50)

Назв періодичного видання	Кількість читалень, які передплатили це видання
Батьківщина	40
Наука	30
Діло*	27

Назва періодичного видання	Кількість читалень, які передплатили це видання
Господар і промишленник	24
Руська Рада	22
Зеркало*	10
Пролом (Новий Пролом)	6
Gazeta Naddniestrzańska	4
Зоря*	3
Віче	1
Illustriertes Blat	1
Новости	1
Священик	1
Sztandar	1
Неозначені	4
з них видання Т-ва Просвіти	1
з них видання О-ва Качковського	

* Видання, до яких дописував Іван Франко.

Джерело: ВР ЛНБ, ф. 160 (М. Павлик), од. зб. 64 (п. 3).

Таблиця 13

Кількість очікуваних передплатників журналу «Зоря»
у Російській імперії, 1884

Місцевість	Кількість передплатників
Одеса	10–15
Херсон	4
Єлисаветград	6
Умань	6
Катеринослав	15
Чернігів	10
Полтава	4
Лубни	4
Прилуки	3
Ейери [?]	3
Самара	20
Київ	20
Деінде	

Джерело: ВР ІА, ф. 3 (І. Франко), од. зб. 1603, арк. 367.

Таблиця 14
 Географія публікацій творів І. Франка та рецензій на них

Рік	Місто опублікування, кількість і мова видань									
	Львів	Арогобич	Краків	Київ	Варшава	Санкт-Петербург	Відень	Женева	Берлін	Цюрих
<i>I. Збірки творів</i>										
1876	1 у									
1879	1 у									
1883	1 у									
1884	1 у									
1885	1 у									
<i>II. Художні твори</i>										
1874	2 у									
1875	9 у									
1876	15 у									
1877	3 у									
1878	9 у 3 п									
1879	1 у 1 п									
1880	1 у 2 п						1 у			
1881	51 у 2 п									
1883	36 у									
1884	32 у									
1885	4 у 1 п									
1886	5 у								1 п	
<i>III. Переклади художніх творів</i>										
1875	1 у									
1876	7 у									
1877	10 у									
1879	19 у 2 п									
1880	1 у									
1881	2 у									
1882	2 у									
1883	4 у									
1884	1 у									
1885	10 у (1)									
1886	9 у (1)									

Рік	Місто опублікування, кількість і мова видань									
	Львів	Дрогобич	Краків	Київ	Варшава	Санкт-Петербург	Відень	Женева	Берлін	Цюрих
<i>IV. Наукові та публіцистичні твори, рецензії, фольклорні записи</i>										
1875	1 у									
1876	9 у									
1877	4 у									
1878	16 у (2) 3 п (1)									
1879	13 у (2) 12 п (5)									
1880	8 п (4)									
1881	14 у 3 п				1 п		1 п			
1882	10 у						1 р			3 н
1883	84 у 1 п						1 р			
1884	117 у				10 п	7 п (1)				
1885	14 у 3 п				3 п	28 п		1 у		
1886	63 у 8 п (2)		1 п		17 п					
<i>V. Географія рецензій та відгуків на праці Франка</i>										
1875	3 у									
1876	7 у									
1877	1 у									
1878	2 у									
1879	2 у									
1880	1 у									
1881			1 п		1 п					
1882	2 у			1 р			1 н	1 у	1 н	
1883	11 у				1 п	1 п		1 р		
1884	5 у	2 п	1 п	2 р	1 п					
1885	2 у				2 п	2 п				
1886	1 у			1 р	2 п	2 п		1 у		

Примітки до таблиць 14: н = німецька мова, п = польська мова, р = російська мова, у = українська мова; в дужках – число творів, приписуваних Франкові.

Джерела: М. О. Мороз, упор., Іван Франко. *Бібліографія творів. 1874–1964*, Київ, 1966; О. Мороз, М. Мороз, «*Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка (1875–1938)*», Іван Франко. *Статті і матеріали*, зб. 9, Львів, 1962, с. 191–318; Mirosława Kosiecka, Zofia Żydanowicz, *Iwan Franko w Polsce do 1953*. Maszynopis. Biblioteka Narodowa. Zakład Informacji Naukowej, с. 107.

Список літератури і джерел

Бібліографія

- М. О. Мороз, упор., *Іван Франко. Бібліографія творів. 1874–1964* (Київ, 1966).
Іван Якович Франко. Каталог творів письменника та літератури про нього. До сторіччя з дня народження (Львів, 1956).
Довідковий том до зібрання творів у 50-ти томах Івана Франка (Київ, 1989).
Іван Ем. Левицький, *Галицько-русская библиография XIX столѣтія с увзглядненіемъ русских изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801–1886)*. Т. 1. *Хронологическій списокъ публикацій [1801–1860]*; Т. 2. *Хронологическій списокъ публикацій [1861–1886]* (Львов, 1888).
О. І. Дей, М. О. Мороз. «Листи Івана Франка у львівських архівах», *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали*. Вип. 1 (Львів, 1966), с. 143–157,
Мороз, М. Мороз, «Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка (1875–1938)», *Іван Франко. Статті і матеріали*. Зб. 9 (Львів, 1962), с. 191–318.
Мирослав Мороз, *Зарубіжне франкознавство. Бібліографічний покажчик* (Львів, 1997).
Л. І. Ільницька, О. І. Хміль, упор. *Репертуар української книги 1798-1916. Матеріали до бібліографії*. Т. 1. *1798–1870* (Львів, 1995); Т. 2. *1871–1886* (Львів, 1997); Т. 3. *1887–1894* (Львів, 1999); Т. 4. *1895–1900* (Львів, 1999); Т. 5. *1901–1905* (Львів, 2001).
Спис творів Івана Франка за перше 25-літє єго літературної діяльності 1874-1898. Зладив М. Павлик. *На память єго юбилея 30 жовтня 1898 р.* (Львів. 1898).
И. Ф. [Іван Франко], «Правда», письмо наукове і літературне від 1867 до 1883 року», *Правда, 1884. Літературний збірник. В доповнене XIII. Рочника часописи «Правда» уложеній Володимиром Барвінським докінчений Іваном Франком*, с.273–315.
Kartoteka im. Vasa Instytutu Bada Literackich PAN, Warszawa, Katalog kartkowy dot. recepcji literatur obcych.
Mirosława Kosiecka, Zofia Zydanowicz, *Iwan Franko w Polsce do 1953. Maszynopis Biblioteka Narodowa. Zakład Informacji Naukowej*.

Окремі твори Франка, що не ввійшли до Зібрання творів

[Іван Франко], [«Допись про Дрогобицьку гімназію»], М. Павлик, ред. *Дзвін, Галицько-українська збірка*. (Львів, 1878), с. 266–269. – Без підпису.

Іван Франко, «Із жидівської поезії жаргонової», *Товариш. Вістник літературно-науковий*. 1 (10 липня 1888):89.

Іван Франко, «Із історії “москвофільського” письменства в Галичині. I. Іван Наумович в освітленю О. Мончаловського. II. Наумович у духовній семінарії. III. Наумович-поет», *ЛНВ* т. 8, кн. 10 (1899), с. 1—14; кн. 11, с. 53—65.

Іван Франко, «Жиди богачі і “капцани в Галичині», *З а с т о л і т*. Кн. 4 (1929): 258—259.

Іван Франко, «Жиди в життю і літературі. I. Мозес Мендельсон реформатор жидівський», *Зоря* 7 (1 (13) квітня 1886):114-115.

[Іван Франко], «Замѣчательная колядка», *Кіевская старина* 24, 1 (1889): 231—233. --Підпис: Миронъ.

Іван Франко, «Зразок новозложеної нар. пісні», *ЛНВ* т. 10, кн. 4 (1900), с.54—55.

Іван Франко, «Контракт оселення Слободи біля Нагуєвич, Дрогобицького повіту, 1779 рік», *Студії з поля суспільних наук і статистики*, т.3 (Львів, 1912), с. 1-4.

[Іван Франко], «Ученицька бібліотека в Дрогобичі», *Молот. Галицько-українська збірка*. (Львів, 1878), с123-128.- Підпис: Микита.

Іван Франко, «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки», *ЛНВ* т. 29, кн. 3 (1905), сс. 160-186.

Іван Франко, «Моя вітцівська хата», *Матеріали до української етнології. Видає етнографічна комісія*. Т. 18 (Львів, 1918), с1-4.

[Іван Франко], «Напередь!», *Другъ* 21 (1(13) октябрю 1875): 40, – Підпис: Джеджаликъ.

[Іван Франко], «Наше теперішнє положення», *Діло* 23 (10 березня 1883):1. – Без підпису.

І[ван] Ф[ранко], «Некрольоги», *ЛНВ* т. 12, кн. 10 (1900), с. 62. – Без підпису.

Іван Франко, «Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне використання», *ЗНТШ* т. 103(1911), с. 200—202.

[Іван Франко], «Пѣсня Задунайская», *Другъ* 3 (15 (27) января 1876): 33—34. – Підпис: «Джеджаликъ».

Ів[ан] Франко, «Передмова» до *М. Драгоманов, Листи до Івана Франка і інших*. Т.1. 1881—1886 (Львів, 1896), с.3—11.

Іван Франко, «Передне слово», до *Михайло Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм* (Львів, 1906), с. iii—xi.

Іван Франко, «Перший з'їзд галицьких соціал-демократів», *Народ* 5—6 (1892): 72—76.

[Іван Франко], «Питанє жидівське», *Діло* 94 (20 серпня (1 вересня) 1884): 1—2. – Без підпису.

Ів[ан] Франко, «Поезія и еи становиско въ нашихъ временахъ. Студіюмъ естетичне», *Другъ* 3 (15 (27) января 1876): 44—47.

Ів[ан] Франко, «Postscriptum про Вол. Стебельського», *ЛНВ* т.23, кн. 12 (1905), с.214-224.

Іван Франко, *Радикальна партія. Ч. 2. Радикали і жиди* (Львів, 1899).

Іван Франко, *Розмова про гроші і скарби з передмовою о zaloженню Добровлянської читальні* (Львів, 1883).

Список літератури і джерел

Іван Франко, «Спомини про Володимира Наумовича», у *Володимир Наумович, Величина і будова звіздяного світа. В додатку спомини про Володимира Наумовича написав ...* Львів, 1901, с. 23–34.

Іван Франко, «Стара Русь», *ЛНВ* Т. 34, кн. 6 (1906), с. 456–473; Т. 35, Кн. 32–51; кн. 9, с. 382–392; Т. 36, кн. 10, с. 66–79; кн. 11, с. 359–374.

Іван Франко, «Сучасний літопис» у його ж, *Давнє і нове, 2-е побільшене видане збірки Міз «Ізмарад»*. *Поезії* (Львів, 1911), с. 359–374.

Іван Франко, «Щирість тону і щирість переконань», *ЛНВ* т 30, кн. 5(1905), с. 101–112.

Іван Франко, «Що думає народ про неуступчивість митрополита Осипа Сембратовича», *За сто літ* 4 (Київ, 1929): 256–258. – Підп.: М-он.

Іван Франко, «Культурні образки з Галичини. І. Що се за інтелігенція-- галицькі попи?», *За сто літ*. Кн. 4 (Київ, 1929), с. 228–251.- Підп.: Мирон ***.

[Iwan Franko], «Emeryk Turczyński. Wspomnienia pośmiertne», *Kurjer Lwowski* XIV, 106 (16 kwiet. 1896): 2. – Без підпису.

[Iwan Franko], «Ferment w obozie ruskim», *Kurjer Lwowski*, 354 (22 grudnia 1890):1.– Без підпису.

[Iwan Franko], «Mniemany bunt chłopski», *Kurjer Lwowski* 187 (8 sierpnia 1890):1–2. – Без підпису.

[Iwan Franko], «Z Czerwonej Rusi», *Prawda* 4, 35 (30 (18) sierpnia 1884): 415 – підпис: Мурон.

Iwan Franko, «Żydzi o kwestji żydowskiej», *Tydzień* 12 1893 (20 marca 1893): 93.

Збірки творів Івана Франка

*Письма Ивана Франка. [Т.] 1. Баляды и рассказы. Посвящено бл. дѣвице Надежде ***.* (Львов, 1876); [Т.] 2. *Борислав. Картины з життя підгірського народа*; [Т.] 3. *Наверненний грішник* (Львів, 1876).

Іван Франко, *Давнє й нове. Друге побільшене видане збірки «Мій «Ізмарад»* (Львів, 1911).

Іван Франко, *Добрий заробок* (Львів, 1902).

Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Іван Франко, *Жидотрепаніє* (Київ, 2005).

Іван Франко, *З вершин і низин* (Львів, 1887)

Іван Франко, *З вершин і низин. 2-е, доп. видання* (Львів, 1893).

Іван Франко, *З вершин і низин. Збірник поетичних творів 1873-1893. В додатку «Зівяле листє» й «Великі роковини»* (Київ–Ляйпціг, 1920).

З. Т. Франко, М. Г. Василенко, упор., Іван Франко, *Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах* (Львів, 2001).

Іван Франко, *Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди* (Львів, 1910).

Іван Франко, *Zur Judenfrage (До юдейського питання): Літературно-публіцистичне видання* (Київ, 2002).

E. Winter and P. Kirchner, eds. *Ivan Franko, Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882–1915* (Berlin, 1963),

Художні твори інших авторів

- Вячеслав Будзиновський, *Ішли діди на муки. Введення в історію України* (Львів, 1925).
- Вячеслав Будзиновський, *Як чоловік зійшов на пана. Автобіографія автора* (Львів, 1937).
- Михайло Вагилевич, «Денис. Повість», *Друг* 2 (15 (27) січня 1876): 2–6.
- Слово про Ігорів похід/Слово о полку Игореве/Слова аб палку Ігаревым. Переклади* (Київ: Дніпро, 1977).
- Вітчизна. Збірник висловлювань діячів російської та української культури про Вітчизну* (Київ, 1953).
- [И. Н. Гушалевиць], *Пѣсни на день 3/15 мая 1849* (Львов, 1849).
- И. Н. Гушалевиць, *Поэзии*: у 2 ч. Ч. 2 (Львовъ, 1879).
- И. Ш. «Письме о русской литературѣ», *Другъ* 8 (15 (27) апрѣля 1875): 188–190.
- О. Ф. Кістяківський, *Щоденник* (1874–1885): У 2 т. Т.2 (1880–1885) (Київ, 1995).
- Наталя Кобринська, *Вибрані твори* (Київ, 1958).
- Наталя Кобринська, *Вибрані твори* (Київ, 1980).
- Стефан Ковалів, *Твори* (Київ, 1958).
- Стефан Ковалів, *Оповідання, казки, листи (з недрукованої спадщини)* (Львів, 2003).
- Уляна Кравченко, *Пам'яті друга. Вірші в прозі, статті, спогади, листи. Упор., автор вступної статті та приміток Г. І. Огриза* (Львів, 1996).
- Уляна Кравченко, *Замість автобіографії* (Коломия, 1934).
- Уляна Кравченко, *Хризантеми. Повість* (Чикаго, 1961),
- Денис Лукіянович, *Вибрані твори* (Київ, 1973).
- Володимир Навроцький, *Твори. Выдане посмертне зъ портретомъ и житєписомъ. Заходомъ «Етнографично-статистичного кружка»*. Т. I (Львів, 1885).
- Иванъ Наумовиць, «Чужина», *Зоря Галицкая* jako альбумъ на годъ 1860, Львовъ, б.р., с. 67–68.
- Михайло Павлик, *Пропащий чоловік. Оповідання, повісті, публіцистика* (Львів, 1983).
- Михайло Павлик, *Твори* (Київ, 1985).
- [Г. В. Плеханов], *Литературное наследие Г. В. Плеханова* (Москва, 1933).
- Василь Шендеровський, упор., *Іван Пулюй, Збірник праць*. (Київ, 1996).
- А. С. Пушкин. *Сочинения: В 3 т.* (Москва, 1955).
- Василь Стефаник, *Вибране* (Ужгород, 1979).
- К. Н. Устиянович, *Письма. Т. I. Поэми историчні* (Львів, 1875).
- Петро Франко, *Борислав сміється. Драма в 4 діях. Після повісти «Борислав сміється» Івана Франка* (Тернопіль–Львів, 1930).
- Б. З. Якимович та ін., ред. *Андрій Чайковський, Спогади. Листи. Дослідження*. У 3 т. (Львів, 2002).
- Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у 12 т.* (Київ, 2001).
- Ernst Morits Arndt, *Ausgewählte Gedichte und Schriften* (Berlin, 1969).
- Michael Crichton, *The Great Train Robbery* (New York, 1975).

- Arthur Gruszecki, *Dla Miliona. Powieść* (Warszawa, Kraków, 1900).
Kazimierz Kelles-Krauz, *Pisma Wybrane*, T. I. (Warszawa, 1962).
Leon Radziejowski, ed., *Ojczyzna w poezji polskiej. Krótka antologia* (Kijów, 1916).
Juliusz Słowacki, *Liryka i inne wiersze. Opracował oraz wstęp napisał Julian Krzyżanowski* (Wrocław, 1959).
[Taras Szewczenko], *Marija maty Isusowa: Wirszy ... z uwahamy M.Drahamanowa* (Żenewa, 1882).
Stanisław Szczepanowski, *Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego* (Lwów, 1888).

Статистика

- Józef Buzek, «Stosunki zawodowe i socyalne ludności Galicyi według wyznania i narodowości. Na postawie spisu ludności z 31 grudnia 1900 r.», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* 20, 2 (Lwów, 1905), p. 1-51 (+ tablice, p. 1-31)
- Leopold Caro, «Lichwa na wsi w Galcji w latach 1879-1891», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* 14, 2 (Lwów, 1893): 1-50.
- Catalogus universi venerabilis cleri dioceseos Premisliensis graeci ritus catholicorum pro Anni domini 1850* (Premislae, 1850).
- Gemeindelexicon von Galizien. Bearbeiten auf Grund der Ergebnisse de Volkszählung von 31. December 1900* (Wien, 1907).
- Korneli Heck, «Bibliografia Polska z r. 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rossyjską», *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»*. 10 (1882), s. 1038-1054, 1094-1128.
- Wolfram Fischer, Jan A. Van Houtte, Herman Kellenbenz, Ilia Mieck, Friedrich Vittinghoff, eds. *Kleta-Gotta Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 5. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg* (Stuttgart, 1985).
- Korneli Heck, «Bibliografia Polska z r. 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rossyjską», *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»* 10 (1882), p. 1038-1054, 1094-1128.
- Jozef Kieczynski, «Stosunki włościan w Galicji», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* 7, 1 (Lwów, 1881), p. 1-86.
- Konrad Oksza Orzechowski, *Przewodnik statystyczno-topograficzny i Skorowidz obejmujący wszystkie miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi W. X. Krakowskiem i X. Bukowinie, według najświeższych skazówek urzędowych*. (Lwów, 1872).
- Österreichische Statistick* 61, 11 (Wien, 1904).
- Tadeusz Pilat, «Najważniejsze wyniki spisu ludności w Galicyi w d. 31 grudnia 1880», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* 6,2 (Lwów, 1881), p. 140-182.
- Tadeusz Pilat, «Licytacje sądowe posiadłości włościańskich I małomiejskich w latach 1880-1883 włącznie», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* 8, 3 (Lwów, 1884):137-162.
- Tadeusz Pilat, «Materiały statystyczne do sprawy propinacyjnej», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych II*, 2 (Lwów,1888), p. 1-28.
- Tadeusz Pilat, «Obszar, zabudowa i ludność miast większych w Galicji dla których wydana została ustawa gminna z d. 13 marca 1889,» *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*, 11, 3 (Lwów, 1890), p. 1-18.

Tadeusz Pilat, «Podział terytoryalny Galicyi według stanu z d. 1. stycznia 1883 r. tudzież obszar, ludność i gęstość zaludnienia powiatów», *Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych* 8, 1 (Lwów, 1883), p. 1–45.

Tadeusz Pilat, «Wychodstwo z powiatów podolskich do Rosyi w roku 1892», *Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych* 13 (Lwów, 1892).

«Prześiedłanie się ludności w Galicyi zachodniej do wschodniej», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* 15, 3 (Lwów, 1896), p. 35–76.

Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego. Z. 11. Ludność podług zawodu i sposobu zarobkowania. Ludność przemysłowa. Wykaz przedsiębiorstw przemysłowych w całym kraju (Lwów, 1888).

Ignacy Weinfield, «Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881–1910)», *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* 24, 2 (Lwów, 1912).

Архівні джерела

Державний архів Львівської області

ф. 350 (Дирекція поліції), оп. 1, од. зб. 2375.

ф. 1188 (Дрогобицький повітовий суд), оп. 2, од. зб. 3476.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів

ф. 3 (Іван Франко), од. зб. 207, 1602, 1603, 1604, 1605, 1608, 1615, 1618, 1832, 2322, 2323, 2252, 2556.

ф. 59 (Осип Маковей), од. зб. 1242, 2753.

ф. 100 (Іван Белей), од. зб. 2482.

ф. 132 (Уляна Кравченко), од. зб. 1, 167, 171, 209, 213, 218, 219

Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника

НАН України, відділ рукописів

ф. 1 (НТШ), од. зб. 493.

ф. 11 (Барвінські), од. зб. 3417, 4933, 5190.

ф. 29 (Михайло Возняк), од. зб. 23, 94, 169, 641.

ф. 41 (Грушкевичі), од. зб. 6.

ф. 65 (Адам Лютман), од. зб. 1.

ф. 160 (Михайло Павлик), од. зб. 64.

ф. 167 (Іван Левицький), оп. 2, од. зб. 2102.

ф. 168 (Осип Марков), од. зб. 188.

ф. 192 (Архіви Літературно-меморіального музею І. Франка у Львові), од. зб. 31.

ф. 188 (П. Свистун), од. зб. 188.

ф. 206 (Василь Щурат), од. зб. 340, 922.

ф. 266 (І. Шпитковський), од. зб. 42.

Центральний державний архів державних громадських об'єднань України

ф. 1, оп. 24, од. зб. 2712.

Центральний державний історичний архів України
у Львові

ф. 146, оп. 4 (Галицьке намісництво), од. зб. 3411, 3420, 3694; оп. 6, од. зб. 47–87/д;
оп. 7, од. зб. 4166, 4149, 4312, 4352; оп. 25, од. зб. 483, 3621, 3623; оп. 30, од. зб. 2896;
оп. 55, од. зб. 35, арк. 2.

ф. 152 (Крайовий суд у Львові), спр. 2, од. зб. 14417, 14628, 14392, од. зб. 14496,
14422.

ф. 201 (Греко-католицька консисторія), оп. 4-а, од. зб. 4024, 6144; оп. 4-б, од. зб.
2754.

ф. 242 (Галицько-Карпатське нафтове акціонерне товариство), оп. 1, од. зб. 33.

ф. 255 (Концерн французький нафтових промислових і торгових товариств
«Малопольська»), оп. 1, од. зб. 1631.

ф. 359 (Осип Назарук), оп. 1, од. зб. 351.

ф. 387 (Володимир Левинський), оп. 1, од. зб. 17.

ф. 663 (М. Павлик), оп. 1, од. зб. 154, 179, 225.

Колекція мікрофільмів, ф. 4, оп. 1, од. зб. 78.

Архів Василя Щурата,
який зберігається у сім'ї Сенів-Щурат у Львові

Окремі записи В. Г. Щурата, що стосуються життя і творчості І. Франка», без дати
Записки Щурата про Франка, без дати.

Василь Щурат, [Записна книжка за 1944–1945 рр.].

Archiwum Ojc w Bazylian w. WAW. Zesp XX, B 3/13

Biblioteka Narodowa w Warszawie, Wydział bior w specjalnych, mikrofilmy II 2899,
41253, 41254, 41255, 41256, 41257, 41258, 67675.

Haus, Hof- und Staatsarchiv, Informationsbüro des k.k. Ministeriums der ussern,
1960, 1982, 2406, 2174, 2262, 2411, 2535, 2698, 2883, 2901, 3305, 3306, 3400, 3629, 3783,
3945, 4423, 4559, 4477/70 (1877); 1345, 1656, 1704, 1778, 3087, 3549, 3436/98 (1878).

Інститут літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. Особиста бібліотека Івана
Франка, од. зб. 6012.

Публіковані джерела

В. Антонович, М. Драгоманов, *Историческія пѣсни малоѣрусскаго народа с объ-
ясненіями...* Т. 1. Київ, 1874.

Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. *Листування Київської Старої Громади з
М. Драгомановим (1870–1895 р. р.)* (Варшава, 1938) [=Праці Українського наукового
інституту. Т. 37].

Володимир Гнатюк, упор. *Галицько-руські народні легенди* (Львів, 1902), [=Етно-
графічний збірник, 12].

Олег Турій, ред. *Головна Руська Рада 1848–1851. Протоколи засідань і книги
кореспонденції* (Львів, 2002).

- О. І. Дей, упор. *Коломийки у записях Івана Франка* (Київ, 1970).
- С. С. Кіраль, упор. «...Віддати зумієм себе Україні». *Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком* (Київ–Нью-Йорк, 2004).
- В. Матула, И. Чуркина, ред. *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годов XIX века*, (Москва, 1975).
- Володимир Пилипович, упор., *За віру, нарід і права. Руські Ради Надсяння 1848–1850* (Перемишль, 2005)
- О. Ф. Кістяківський, *Щоденник (1874–1885): У 2 т. Т. 2 (1880–1885)* (Київ, 1995).
- «Листування Івана Панькевича з Антоном Дольницьким у 1940–1944 роках», *ЗНТШ т. 234 (2000): 554–572.*
- М. С. Возняк, упор., *Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова* (Київ, 1928) [=Збірник історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук, Т.52].
- М. Возняк, «Листи Івана Франка до Климентини Попович», *Іван Франко. Статті і матеріали 3 (1952):54–66*
- Іван Бутич та ін., ред. *Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994* (Львів, 2001).
- І. П. Слупський, упор., *Іван Франко. Документальні фотографії*. Вид. 2-е, доповнене. Б. д., б. м. [Львів, 1971].
- Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965* (Київ, 1966).
- Олексій Сухий, упор., *Москвофільство: Документи і матеріали* (Львів, 2001).
- М. Ф. Нечиталюк, «Епістолярна публіцистика (Листи Івана Белея до Олександра Барвінського)», М. М. Романюк та ін., ред. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Вип. 2 (Львів, 1995), с. 380–420.
- Роман Горак, «Листи родини до Івана Франка», *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. Вип. 1 (Львів, 2000), с. 120–208.
- Іван Франко, упор., *Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив...* Т. 1, вип. 1 (А–Відати) (Львів, 1901); Т. 2, вип. 1 (Відати–Діти) (Львів, 1905); Том 2, вип. 1 (Діти–Кпити) (Львів, 1907); Том 2, вип. 2 (Кпити–Пять) (Львів, 1907); Том 3, вип. I (Рабунок–Час); (Львів, 1909) [=Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. 10, 16, 23, 24, 27].
- Іван Франко, упор., *М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших. Т. 1. 1881–1886* (Львів, 1896); Т. 2. 1887–1895 (Львів, 1908).
- Михайло Павлик, упор., *Перетиска Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895), Т. 2–8* (Чернівці, 1910–12).
- Григорій Ількевич, упор. *Галицькі приповідки і загадки зібрані ... Репринтне відтворення з видання 1841 р.* (Львів, 2003).
- О. А. Купчинський, А. Г. Сілецький, Ф. І. Стеблій, упор., *Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849). Документи і матеріали* (Київ, 1974).
- О. І. Дей, упор., *Коломийки в записях Івана Франка* (Київ, 1970).
- Літопис Руський. За іпатським списком переклав Леонід Махновець* (Київ, 1989).
- [Платон Лукашевич], *Малоросійскія Червонорусскія народныя думы и пѣсни* (Санктпетербургъ, 1836),

М. Ф. Нечиталюк, «Епістолярна публіцистика (Листи Івана Белея до Олександра Барвінського)», у М. М. Романюк та ін., ред. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Вип. 2 (Львів, 1995):380–420.

Василь Сокіл, упор., *Народні пісні з батьківщини Івана Франка* (Львів, 2003).

Стенографический отчетъ изъ судовой росправы по дѣлу Ольги Грабаръ и товарищей, обжалованныхъ въ преступленіи головной здрады изъ § 58 бук. в. карн. закона. (Львів, 1882).

Михайло Павлик, «Із переписки М.П. Драгоманова. III. Листи М.П. Драгоманова до Олександра Борковського, редактора «Зорі» (1888–1889), *Житє і слово. Вістник літератури, політики і науки* 3, 6 (декабрь 1896): 453–459.

Михайло Павлик, «Із переписки М.П. Драгоманова з Д-ром Омеляном Огоновським», *Житє і слово* 4, 5–6 (травень-червень 1897), с. 363–400.

Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). Вып. 3 (Москва, 1880).

Прислів'я і приказки. Природа. Господарська діяльність людини (Київ, 1989).

Роман Сербин, Тетяна Слюдикова, упор., *Сергій Подолінський, Листи та документи* (Київ, 2002).

Віктор Короткий, Василь Ульяновський, упор., *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович*: у 3 т., упоряд., Т. 2 (Київ, 1997).

Ф. І. Стеблій, О. А. Купчинський та ін., упор., «Русалка Дністрова». *Документи і матеріали* (Київ, 1989).

О. А. Купчинський, А. Г. Сілецький, Ф. І. Стеблій, упор., *Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849). Документи і матеріали* (Київ, 1974),

М. Номис, упор., *Українські приказки, прислів'я та інше*. *Збірники О. В. Марковича и других. Спорудив...* (С.-Петербург, 1864).

«Царская цензура о произведениях писателя И. Франка. Вводная статья Полянской», *Красный архив* 1(98) (1940): 263–277.

Лариса Чернищенко, «Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка», *Науковий вісник музею Івана Франка*. Вип. 2 (Львів, 2001), с. 145–207; Вип. 3 (2003), с. 173–236.

Bericht der Lemberger Handels- und Gewerbekammer über den Handel und die Industrie, so wie deren Beförderungsmittel in ihres Kammerbezirks für den J. 1861–1865 (Lemberg, 1867).

Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1896 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse (Wien, 1899)

Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1897 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse (Wien, 1900)

Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1898 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse (Wien, 1901)

Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1899 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse (Wien, 1902)

Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1901 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse (Wien, 1904)

Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1902 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse (Wien, 1905)

Berichte der k.k. Bergbehörden über ihre Tätigkeit im Jahre 1904 bei Handhabung der Bergpolizei und Beaufsichtigung der Bergarbeiterverhältnisse (Wien, 1907)

- Berichte der k.k. Gewerbe-Inspektoren über ihre Amstätigkeit im Jahre 1885* (Wien, 1886).
Walburga Litschauer, ed., *Neue Dokumente zum Schubert-Kreis. Aus Briefen und Tagebüchern seiner Freunde*, Bd 2. *Dokumente zum Leben der Anna von Revertera* (Wien, 1993).
Marks i Engels o Polsce: in 2 vols. (Warszawa, 1960).
Alina Molska, ed., *Pierwsze pokolenie marksistów polskich: wybór pism i materiałów źródłowych z lat 1878–1886*: In 2 vols (Warsaw, 1962),
Przegląd Społeczny. 1886–1887. Wstęp i antologię opracował Krzysztof Dunin-Wąsowicz. Bibliografię opracowała Jadwiga Czachowska (Wrocław, 1955).
Stefan Józef Pastuszka, ed. *Szkice programowe Bolesława Wystoucha* (Lublin, 1981).
Stanisław Makowski, Tadeusz Styszko, «Z nieopublikowanej korespondencji Iwana Franki z Adamem Wiślickim», *Sławia Orientalis* 7, 1 (1958), p. 121–129.

Карти

- Administrativ-Karte von den Königr. Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau u.d. Herzogthümern Auschwiz, Zator und Bukovina von Carl Kummers Ritter von Kummersberg* (Wien, 1855).
Prof. A. L. Hickmann's *Geographisch-statistischer Taschen-Atlas von Österreich-Ungarn* (Wien, o.D.).
Paul R. Magocsi, *Historical Atlas of East Central Europe* (Toronto, 1993).

Спогади

- Карло Бандрівський, «Спогади про Франка-школяра» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 49–54.
Генрик Бігеляйзен, «Мої спомини про Івана Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 267–273.
Марія Білецька, «Картина з життя Івана Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 119–123.
Василь Білецький, «Спомини про мої взаємини з д-ром Іваном Франком». У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 59–61.
Вячеслав Будзиновський, «Латинка», *Нові шляхи* 10 (1931), с.314–323.
Семен Вітик, «В часи Івана Франка», *Культура і побут* (16 травня 1926): 3.
Семен Вітик, «Із моїх споминів про Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади Григорій Величко, «Спомини про Івана Франка»* У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 288–292.
Олекса Волянський, «Мої спомини про Івана Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор. *Спогади*, с. 491
Северин Данилович, «Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 177–182.
Богдан А. Д'ядицький, *Своежизньевьи записки*. Ч. 1. *Где-що до історії саморозвиття язика і азбуки Галицкой Руси* (Львов, 1906); Т. 2. *Взглядъ на школьное образование галицкой Руси вѣ XIX ст.* (Львов, 1908).
Антін Дольницький, «Спомини про молодого Івана Франка» У кн.: О. І. Дей, Н. П. Корнієнко, упор., *Іван Франко у спогадах сучасників* (Львів, 1956), с. 99–109.
Володимир Дорошенко, «Іван Франко (Зі споминів автора)», *Свобода*, №145 (6 червня 1957 р.).

Список літератури і джерел

Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914)* (Виннипег, 1949).

Михайло Драгоманов, *Австро-руські спомини (1867–1877)* (Львів, 1889).

Михайло Драгоманов, „Автобіографическая заметка» У кн.: *Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис його творів*, ред. М. Павлик (Львів, 1896), с. 331–379.

Гнат Житецький, «Одруження І. Я. Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 161–163.

Іван Кобилецький, «Дещо про Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 37–42.

Іван Косак, «Іван Франко та його брати» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 44–49.

Уляна Кравченко, *Спогади учительки* (Коломия, 1936).

Володимир Кузьмович, «З юних літ Франка» *Новий час* 30 (239) (2 травня 1928): 8–9.

Іван Куровець, «До початків «Діла», *Діло* 10 (14 січня 1928): 8.

Іван Куровець, «Іван Франко у моїх спогадах» У кн.: *Спомини про Івана Франка* (Львів, 1927), с. 17–29.

Іван Куровець, «Іван Франко в моїх згадках» У кн.: *Михайло Гнатюк, упор., Спогади про Івана Франка (Львів, 1997)*, с. 68–74.

[Василь Левицький], «Перший редактор “Діла” Володимир Барвінський», *Діло* 10 (14 січня 1928): 4–5. — Підпис: Василь Лукич.

Болеслав Лімановський, «З часів першого арешту» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 93–94.

Осип Маковей, «Із щоденника» У кн.: О. І. Дей, Н. П. Корнієнко, упор., *Іван Франко у спогадах сучасників* (Львів, 1956), с. 213–217.

Осип Маковей, *Історія одної студентської громади* (Львів, 1912).

Іван Макух, *На народній службі. Спогади* (Київ, 2001).

Василь Нагірний, «З моїх споминів», *Нагірні, Леви – історія родини. Статті спогади, наукові розвідки, архівні матеріали* (Львів, 2000), с55–110.

Лонгин Озаркевич, «Мої спомини про Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 92–93.

Софія Олесків-Фредорчакова, «Із спогадів про Івана Франка» У кн.: *Михайло Гнатюк, упор., Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 433–437.

Євген Олесницький, «З- понад четвертини століття. Картка з історії української університетської молоді» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 65–69.

Євген Олесницький, *Сторінки з мого життя. Т. 1 (1860–1890); Т. 2 (1890–1897)* (Львів, 1935).

Климентини Попович, «Спомини про Івана Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 123–131.

Михайлина Рощкевич (Іванець), «Спогади про Івана Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 108–118.

Михайло Рудницький, *Ненатисані новели* (Львів, 1966).

- Михайло Рудницький, *Письменники зблизка (спогади)* (Львів, 1958).
- О. Соляк, «Мої спогади про І.Франка» У кн.: *Іван Франко в школі: Зб. Матеріалів* (Дрогобич, 1957), с. 150–174.
- «Спомини Петра Берегуляка про Івана Франка» У кн.: О. І. Дей, упор., *Іван Франко у спогадах сучасників. Книга друга* (Львів, 1972), с. 43–47.
- Кирило Студинський, «Як я став учеником Франка». У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка (Львів, 1997)*, с. 100–104.
- о. Филимон Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і в першій декаді ХХ сторіччя*. Упоряд. і зредагували д-р Анатоль Марія Базилевич і Роман Іван Данилевич (Торонто, 1981).
- Антоніна Трегубова, «Дещо з життя Ольги Франкової», *За сто літ*. Кн. 5 (Харків–Київ, 1930), с. 264–271.
- О. Твардовський, «Василь Франко розповідає про свого стрийка Івана Франка» У кн.: Лука Луців, ред. *Дрогобиччина – земля Івана Франка*. Т. 2. (Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1978), с. 78–82 [=Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів. Т. 32].
- Кирило Трильовський, *З мого життя* (Київ–Едмонтон–Торонто, 1999).
- Іван Труш, «З моїх споминів про Франка», *Дзвін* 3 (2003), с. 124–127.
- Корнило Устиянович. М. Ө. *Раевський и російській панславизмъ. Споминки з пережитого и передуманого* (Львів, 1884).
- Тарас Франко, *Про батька. Статті, оповідання, спогади. Вид. 2-е, доповнене і перероблене* (Київ, 1964).
- Андрій Чайковський, «Як то було при народинах «Діла»», *Діло* 10 (14 січня 1928): 4–5.
- Володимир Чапельський, «З родинної хроніки», *Америка*, 1171 (18 липня 1966).
- Володимир Чапельський, *Я любив їх усіх. З минулого Дрогобиччини* (Дрогобич, 1997).
- Сергій Шелухин, «Українство 80-х років ХІХ ст. і мої зносини з Ів. Франком» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 184–199.
- Василь Шурат, «Франковий спосіб творення» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 280–282.
- Іван Яцуляк, «Спомини з дитинних літ Франка» У кн.: Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 42–44.
- Kazimierz Chłędowski, *Pamiętniki*. Т. 1: *Galicja 1843-1880*. (Wrocław, 1951); Т. 2: *Wiedeń 1881–1901* (Kraków, 1957).
- Ignazy Daszyński, *Pamiętniki: W 2 t.* (Kraków, 1925).
- Antoni Knot, ed., *Galicyskie Wspomnienia Szkolne* (Kraków, 1955).
- Ludwik Krzywicki, *Wspomnienia. Przygotował do druku Stanisław Stempowski*. Т. 1. *1859–1885* (Warszawa, 1947).
- Bolesław Limanowski, *Pamiętniki: W 2 t.* (Warszawa, 1958).
- Marian Tyrowicz, *Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1991).
- Władysław Zawadzki, *Pamiętniki życia literackiego w Galicji. Przygotował do druku wstępem i przepisami opatrł Antoni Knot* (Kraków, 1961).

Marja Wysłouchowa. *Wspomnienie rozgonne* (Lwów, 1905).
Stefan Zweig. *The World of Yesterday. An Autobiography* (New York, 1943).

Преса

Батьківщина 1880–1886.
Вѣстникъ для русиновъ австрійскою державы 1850.
Воля 1903.
Діло 1880–1886, 1928, 1932, 1934, 1937.
Другъ 1874–1876.
Зеркало 1882–1883, 1886, 1889–1890.
Зоря 1880–1887.
Краківські вісті 1943–1944.
Нове зеркало 1883–1885.
Новий пролом 1886.
Основа 1871.
Правда 1867, 1873, 1878, 1893.
Свобода 1958.
Русскій глас 1932.
Русскій Сіон 1878.
Слово 1862–1886.
Czas 1886.
Dodatek tygodniowy do Gazety Lwowskiej 1868.
Dziennik Polski 1877, 1878.
Gazeta Naddniestrzańska 1884–1889.
Gazeta Polska 1877.
Der Israelit 1886.
Kurjer Lwowski 1884–1886.
Praca 1878–1892.
Robotnik 1897.
Przegląd Społeczny 1886–1887.
Przegląd Tygodniowy 1881, 1884.
Słowianin, Dwutygodnik Polityczny 1869.
Strażnica. Tygodnik dla obrony spraw ekonomiczno-społecznych 1878–1879.

Наукова література і публіцистика

Вадим Ададуrow, «Львів у наполеонівську епоху». У кн.: Мар'ян Мудрий, ред. *Львів: місто–суспільство–культура. Збірник наукових праць*. Т. 3 (Львів, 1999), с. 209–231.

Вікторія Артем'єва, *Українські студентські гуртки у Львові в 1870–1882 роках (Дипломна робота. Львівський національний університет ім. Івана Франка)* (Львів, 1996).

Володимир Барвінський, *Бесіда виголошена на музикально-декляматорській вечері у Львові в ХІV. Роковини смерті Тараса Шевченка* (Львів, 1875).

[Олександр Барвінський], «Огляд словесної праці австрійських Русинів за рік 1881», *Діло* 1, 2 ((12) січня 1882):1–4.

- І. І. Басс, *Іван Франко. Біографія* (Київ, 1966).
- І. І. Басс, А. А. Каспрук, *Іван Франко. Життєвий і творчий шлях* (Київ, 1983).
- Е. Бернштейн, «Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського». У кн.: Михайло Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний кружок* (Женева, 1922), с.153–161.
- О. І. Білецький, І. І. Басс. О. І. Кисельов, *Іван Франко. Життя і творчість* (Київ, 1956).
- Микола Бевз, «Урбаністичні трансформації центральної частини міста Львова у ХІХ–ХХ ст.». У кн.: Богдан Черкес, Мартін Кубелік, Елізабет Гофер, ред. *Архітектура Галичини ХІХ–ХХ ст. Вибрані матеріали міжнародного симпозіуму 24–27 травня 1994 р., присвяченого 150-річчю заснування Державного університету «Львівська політехніка»*, (Львів, 1996), с. 51–69.
- Петро Белз. «Сторінки життя української шляхти та її відображення у творах А.Чайковського». У кн.: *Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження*. Т. 3 (Львів, 2002), с. 367–375.
- Осип Бодянский, «Предисловие». До кн.: Денис Зубрицкий, *Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. Перевод съ польского д. члена Осипа Бодянского. Издание общества истории и древностей Российскихъ при Московском Университетѣ* (Москва, 1845), с. v–xxii.
- М. А. Бутрин, «Цензурна історія збірки «Молот» (1878)», *Українське літературознавство* 12 (1971): 46–50
- В. Р. Ваврикъ, *Народная словесность и селяне-поэты* (Львов, 1929).
- Г. І. Вервес, «Іван Франко у робітничій газеті “Ргаса”». У кн.: І. О. Гуржій, П. М. Каленченко та ін. ред. *Іван Франко як історик* (Київ, 1956), с. 114–138.
- Іван Верхратський, «З первих літ народовців (1861–1866)», *ЗНТШ* 122 (1915): 79–101.
- Іван Верхратський, *Злобні думки д-ра Івана Франка* (Львів, 1907).
- Михайло Возняк, «Журнальні плани Франка в рр. 1884–1886», *Україна* 3 (1927): 17–88.
- Михайло Возняк, «З першого заарештування Івана Франка», *Нові шляхи*. 10 (1931): 53–58, 170–182.
- Михайло Возняк, «Іван Франко в добі радикалізму», *Україна*, 6 (1926), с. 115–163.
- Михайло Возняк, *Ів. Белей і Ол. Кониський. До зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною в 80. рр. ХІХ в.* (Львів, 1928).
- М. Возняк, «Із страху перед життєвою незабезпеченністю. Коли розходились Іван Франко й Ольга Білінська», *Назустріч* 11 (83) (1 червня 1937): 2.
- Михайло Возняк «Німецька доповідь Франка для шведа про Україну» *Львівські вісті* 133(257) (18 червня 1942): 2.
- Михайло Возняк, «Франко як дослідник і історик української літератури», *Українська література* 3 (1945): 92–111.
- Михайло Возняк, «Хто спричинив арештування Франка й товаришів в 1877 р.?», *Життя й знання* 5 (104) (1936): 134–136.
- Михайло Возняк, *Як дійшло до першого жіночого альманаху* (Львів, 1937).
- Іван Волчко Кульчицький, *Історія села Кульчиць і села Драго-Сасів (700-ліття села і 1000-ліття роду)* (Дрогобич, 1995).

Ірина Вушко, «Еволюція читацьких інтересів львів'ян у другій половині XIX століття (за даними про діяльність Бібліотеки Оссолінських)», *Україна модерна* 8 (2003), с. 127–141.

Вальтрауд Гайндль, «Модернізація та теорії модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії», *Україна модерна* 1 (1996): с. 89–100.

Г. Ю. Гербільський, *Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст.* (до 1848 р.) (Львів, 1964).

Александр Герцен, *Собрание сочинений: в 30 т.* Т. 2 (Москва: Изд-во АН СССР, 1954); Т. 7 (Москва: Изд-во АН СССР, 1956).

М. Гвоздевич, *Культ Маркіяна Шашкевича у середині XIX – на початку XX ст. Курсова робота.* Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, 2004).

Андреас Грациози, *Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях* (Москва, 1997).

Іван Глинський, «Іван Франко і Юліуш Словацький» *Всесвіт* 1 (січень 1965): 85–86.

Михайло Грушевський, «1825-1925», *Україна*, 6 (1925), с. 3–4.

Михайло Грушевський, «Апостолові праці», у Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997). с. 199–220.

В. А. Гошовская, *Становление и развитие рабочей прессы в Восточной Галиции в последней трети XIX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук* (Киев, 1983).

Володимир Гнатюк, *Купанє й паленє відьм у Галичині* [окрема відбитка, б. м., б. д.]

Володимир Гнатюк, *Нарис української міфології* (Львів, 2000), с. 39, 224–231, 234–235.

Михайло Гнатюк, «У колі друзів і приятелів» у Михайло Гнатюк, упор., *Спогади про Івана Франка* (Львів, 1997), с. 3–37.

Іван Головацький, *Іван Горбачевський. 1854–1942. Життєписно-бібліографічний нарис* (Б. м. в [Львів], 1995).

Я. Ө. Головацькій, «Великая Хорватия або Галичско-Карпатская Русь», Івань Б. Ө. Головацькій, упор., *Вънок русинамъ на обжинки уплълъ...* Ч. 2 (Відень, 1847), с. 133–206.

Яковъ Головацькій, «Карпатская Русь. Географическо-статистическіе и историко-этнографическіе очерки Галичины, Северо-Восточной Угрии і Буковины», *Славянскій Сборникъ*, Т. 1 (Санктъ-Петербургъ, 1875), с. 1–30; Т. 2 (Санктъ-Петербургъ, 1878), с. 55–84.

Роман Горак, Ярослав Гнатів, *Іван Франко*. Кн. 1. *Рід Якова* (Львів, 2000); Кн. 2. *Цілком нормальна школа* (Львів, 2001); Кн. 4. *Університет* (Львів, 2004)

Роман Горак, «Легенди про народження Івана Франка», *Літературна Україна* (30 серпня 2001): 2.

Роман Горак, *Марія, мати Франкова: У 2 ч.* (Трускавець, 1994).

Роман Горак, *Тричі мені являлася любов* (Київ, 1983).

Роман Горак, «Я є мужик, пролог, не епілог». *Повість-документ*, *Київ* 9 (1985): 49–75.

Ярослав Гординський, «Сучасне Франкознавство, 1916–1932», *ЗНТШ* т. 153 (Львів, 1933), с. 83–97.

Василь Грабець, *З бубальщини Нового Села коло Чесанова в Галичині 1826–1944* (Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1967) [=Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів, XVIII].

Б. Грінченко – М. Драгоманов, *Діалоги про українську національну справу* (Київ, 1994), с. 38 (=Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19-початку 20 ст. Вип. 1).

Галина Гром, *Назуєвичі* (Дрогобич, 2002).

Валянціна Васильєувна Грыгор'єва, Алена Мікалеувна Філатава, «Конфесійнає сташновішча на Беларусі. XIX стагоддзе». У кн.: Jan Skarbek, ed., *Samoidentyfikacja tniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Problematyka atlasowa*. Lublin, 1998, s. 82–88.

Євген Грицак, *Вибрані українознавчі праці. Зібрав й до друку підготував Володимир Пилипович* (Перемишль, 2002).

Я. Грицак, «...Дух, що тіло рве до бою...». Спроба політичного портрета Івана Франка (Львів, 1990).

Я. Грицак, «Іван Франко в еволюції української політичної думки», *Сучасність* 9 (1994), с. 114–126.

Я. Грицак, «Історична основа повісті І. Франка “Борислав сміється”» *Українське літературознавство: Іван Франко. Статті та матеріали*. 44 (1985), 3–9.

Я. Грицак, «І. Франко та М. Павлик про роль греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Галичини», *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Збірник наукових праць* (Київ, 1991), с. 245–263.

Ярослав Грицак, *Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання* (Дрогобич: Коло, 2005). [=Українське Богословське Наукове Товариство, Науково-культурологічне товариство «Бойківщина». Цикл культурологічних бесід. Бесіда 19].

Ярослав Грицак, «Поширення поеми “Марія” в Галичині», *Радянське літературознавство* 3 (1986): 51–54.

Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом* (Київ, 2004).

Ярослав Грицак, «Ще один «жмуток» до історії «Зів'ялого листя»: коментарі Уляни Кравченко до свого листування з Іваном Франком», *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 2 (Київ–Львів, 2004), с. 493–526.

Ярослав Грицак, «Яких-то князів були столиці в Києві?...: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки», *Україна модерна* 6 (2001): 77–95.

Я. Й. Грицак, С. М. Трусевич, «Іван Франко і робітничий рух у Східній Галичині у 70–80-х роках XIX ст.», *Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.)*. І. І. Лукінов, М. В. Брик та ін. (ред.), (Київ, 1990), с. 343–347.

Ярослав Грицак, «Іван Франко про політичну самостійність України», *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 103 (1993): 45–53.

Я. Грицак, «Забутий польський перекладач Т. Г. Шевченка», *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Вип. 2 (1995–1997) (Львів, 1999), с. 111–116.

Ярослав Грицак, «Молоді радикали» у суспільно-політичному житті Галичини», *ЗНТШ* 221 (2001): 71–110.

Ярослав Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття* (Київ, 1996).

Я. Й. Грыцак, *Рабочие Бориславско-Дрогобычского нефтяного бассейна во второй половине XIX – начале XX вв.: Формирование. Положение. Классовая борьба. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук* (Львов, 1986).

Ярослав Грицак, «Українське національне відродження в Галичині 19 – поч. 20 ст.: порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп», *Краківські Українознавчі Зошити* 5–6. (1996 – 1997), с. 283–285.

Борис Грінченко, *Шевченків «Кобзар» на селі* (Київ, 1914).

Борис Грінченко, *Кулішові твори і сільські читачі*. [Б. м., б. д.] [написано у Києві, 1906].

М. С. Грицюта, *Селянство в українській дожовтневій літературі* (Київ, 1979).

Михайло Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний кружок* (Женева, 1922)

Михайло Грушевський, «Місія Драгоманова», *Україна* 2–3 (1926):3–28.

Тамара Гундорова, *Франко-не Каменяр* (Мельборн, 1996).

М. О. Демчук, *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XVI–XVIII ст.* (Київ, 1988).

Я. Р. Дашкевич, «Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець 19–початок 20 ст.)», *УІЖ* 10 (1990): 63–73.

Я. Р. Дашкевич, «Михайло Драгоманов і Закарпаття», *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Збірник наукових праць*. Р. С. Міщук (ред.) (Київ, 1977), с. 200–231.

Богдан Фьдицький, *Михаиль Качковскій и современная галицко-русская литература*, 1 (Львів, 1876).

О. І. Дей, *Іван Франко. Життя і діяльність* (Київ, 1981).

О. І. Дей, *Спілкування митців з народною прозою. Іван Франко та його оточення* (Київ, 1981).

О. І. Дей, Журнал «Товариш» (Епізод із журналістської діяльності І. Франка)», *Дослідження творчості Івана Франка* 2 (1959): 103–132.

І. Денисюк, «До цензурної історії «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота», Іван Франко. Статті і матеріали 6 (1958): 49–73.

Іван Денисюк, *Михайло Павлик* (Київ, 1960).

Іван Денисюк, «Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи». У кн.: *Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин* (Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 25–27 вересня 1996 р.), (Львів, 1998), с. 12–18.

І. Підкова, Р. Шуст, ред. *Довідник з історії України. А–Я* (Київ, 2001),

Вол[одимир] Дорошенко, *Великий Каменяр* (*Життя і заслуги Івана Франка*). *З нагоди 100-ліття народження й 40-ліття смерті* (Вінніпег, 1956).

Володимир Дорошенко, *Огнище української науки. Наукове Товариство імени Т. Шевченка* (Нью-Йорк, Філадельфія, 1951).

Володимир Дорошенко, «Що знали на Полтавщині про Галичину у 80–90 рр. у XIX в.», *Наша Батьківщина* 9 (1937): 197–201.

М. П. Драгоманов, *Вибране. ...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні* (Київ, 1991).

Михайло Петрович Драгоманов, «Література російська, великоруська, українська і галицька», у його ж, *Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Т. 1* (Київ, 1970), с. 80–220.

Михайло Петрович Драгоманов, «Шевченко, українофіли й соціалізм», у його ж *Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Т. 2* (Київ, 1970), с. 7–133.

М. Драгоманов, *Историческая Польща и великорусская демократия* (Женева, 1882).

Микола Дубина, *Шевченко і Західна Україна* (Київ, 1969).

О. І. Дей, *Словник українських псевдонімів та криптонімів* (Київ, 1969).

О. І. Дей, *Українська революційно-демократична журналістика. Проблеми виникнення і становлення* (Київ, 1959).

Роман Дзюбан, «Невідомі листи Івана Франка до Целестини Журавської-Зигмунтовської», *Україна модерна* 10 (2006, у друці).

Ігнат Житецький, «Київська громада за 60-тих років», *Україна* 1 (1928): 91–125.

О. С. Забужко, *Філософія української ідеї та європейський контекст*. Київ, 1992.

Ігор Захара, «Позитивізм у соціальної філософії Івана Франка» У кн.: *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин (Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996 р.))* (Львів, 1998), с. 180–186.

Андрій Заярнюк, «Руські патріоти в галицькому селі 1860–1870-х років: святоюрці, обрядовці, патерналісти і популісти (на прикладі Самбірської околиці)», *Україна модерна* 8 (2003), с. 107–126.

Андрій Заярнюк, *Формування соціальних і національних ідентичностей українського селянства у габсбургській Галичині, 1846–1914 (на прикладі Самбірщини). Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності історія, підготований для перекладації на науковий ступінь кандидата історичних наук в Україні* (Львів, 2005)

Михайло Зубрицький, «Імена, назви і прозвища у селян с. Мшанця, Старосамбірського повіта», *ЗНТШ* 79 (1907): 142–154.

Михайло Зубрицький, «Тісні роки. Причинки до історії Галичини 1846–1861 рр.», *ЗНТШ* 26 (1898): 1–16.

Р.П. Іванова, *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.)* (Київ, 1971).

Ярослав Ісаєвич, *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура* (Львів, 1996)

Василь Інкін, *Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси* (Львів, 2004).

Р. Ф. Кайндль, *Гуцули: їх життя, звичай та народні перекази* (Чернівці, 2000).

К. Г. Каковський, *На шляху до Великого Жовтня. Страйковий рух в Галичині кінця XIX–початку XX ст.* (Львів, 1970).

- В. І. Калинович, *Політичні процеси Івана Франка та його товаришів* (Львів, 1967).
- Андреас Капелер, *Росія як поліетнічна імперія, Виникнення. Історія, Розпад* (Львів, 2005).
- [Степан Качала], *Політика Русинів* (Львів, 1873).
- Роман Кирчів, «Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського» У кн.: *Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження*. У 3 т. (Львів, 2002), 3: 351-366.
- О. Р. Кісь, *Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ - початку ХХ століття: гендерні аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук* (Львів, 2001).
- Юрій Кміт, «3 сільських відносин у Галичині в середині ХІХ в.», *ЗНТШ* 54, 4 (1903): 1-8.
- Ірина Книш, *Іван Франко та рівноправність жінки* (Вінніпег, 1956).
- Ірина Книш, *Смолоскип у темряві. Наталя Кобринська й український жіночий рух* (Вінніпег, 1957).
- Стефан Ковалів, «Продукція нафти (скельного олію) в Бориславі», *ЛНВ* Т. 22 (1903): 100-113. – Підпис: Стефан П'ятка.
- Г. І. Ковальчак, *Економічний розвиток західноукраїнських земель* (Київ, 1988).
- П. Й. Колесник, *Іван Франко: Літературний портрет* (Київ, 1964).
- Ф. Кон, «Драгоманов и Франко в польському рабочем движеніи», *Грядущий мир* 1 (1922): 238-239.
- [Олександр Кониський], «Галичина и Русины. Изъ дорожныхъ замѣток и наблюдений», *Вѣстник Европы*, 1886, вересень, с. 111-139 – Підпис: Кн.
- С. І. Копчак, *Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис)*. Дожовтневий період (Львів, 1974).
- В. Коряк, *Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство* (Київ, 1929).
- І. В. Косик, *Еволюція шлюбу та сім'ї в Галичині у другій половині ХІХ століття (за матеріалами метричних книг). Магістерська робота Львівський національний університет ім. І. Франка* (Львів, 2003).
- М. Косів, «Іван Франко проти реакційних критиків (з виступів на сторінках «Kurjera Lwowskiego»), *Іван Франко. Статті і матеріали*. Зб. 9. Присвячується 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка (Львів, 1962), с. 130-139.
- М. О. Коялович, *История воссоединения западнорусских униатов старых времен (1800 г.)* (Минск: Лучи Софии, 1999).
- М. М. Кравець, *Класова боротьба у східногалицькому селі навколо сервітутного питання – реалістична основа оповідання І. Я. Франка «Ліси і пасовиська» (Методична розробка для студентів)* (Вінниця, 1981).
- М. М. Кравець, *Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст.* (Львів, 1964).
- Іван Красовський, *Прізвища галицьких лемків у ХVІІІ ст. За матеріалами Йосифінського поземельного кадастру 1787-1788 рр.* Центральний державний історичний архів у Львові, фонд № 19 (Львів, 1993).

[Агатангел Кримський], [Рец. на:] «В поті чола. Образки з життя робучого люду. Написав Іван Франко. Львів, 1890», *Зоря* 12 (1891): 77 – підпис: А. Хванько.

А. М. Круглашов, *Драма інтелектуала. Політичні ідеї Михайла Драгоманова* (Чернівці, 2000).

Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України (збірник статей)* (Мюнхен, 1959).

П. Кудрявцев, «Єврейство, євреї та єврейське справа в творах Івана Франка». У кн.: А. І. Кримський, ред. *Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії*. Т. 2. (Київ, 1929), с. 1–81.

Володимир Кузьмич, «3 юних літ Франка», *Новий час* 30 (239) (2 травня 1928): 9.

Олег Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти* (Львів, 2004).

І. Ф. Курас та ін., ред. *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник* (Київ, 1987).

[Анатолій Курдидик], «Іван Франко і жидівське питання», *Краківські вісті* 112 (850) (28 травня 1943): 3–4 – Без підпису.

Й. Куриленко, «Заборона творів І. Франка царською цензурою», *Радянське літературознавство* 1 (1959): 137–141.

П. В. Лазечко, *Строительство железных дорог и его влияние на социально-экономическое развитие Восточной Галиции (1861–1914 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук* (Львов, 1990).

Василь Лев, *Іван Франко та польські позитивісти* (Львів, 1937).

[Іос. Аґвіцький], *Беседа говорена дня 22 мая 1848 року въ Дрогобичи при основаніи комітета русского* [б.м., б.д.].

Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1841–1919. На підставі споминів* (Львів, 1926).

В. І. Ленін, *Повне зібрання творів: у 50 т.* (Київ, 1974). Т. 40,

Л. Лепкий, «Борислав», *Ілюстрована Україна* 3(1914): 53–54.

В. М. Лесин, С. І. Дігтяр, «Літописець революційного Борислава». У кн.: Стефан Ковалів, *Твори* (Київ, 1958), с. 3–33.

Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*. Т. 1–2 (Київ, 1994).

Іван Лисяк-Рудницький, «Сторіччя першої української політичної програми», *Сучасність* 3 (219) (березень 1979): 91–115.

Д. Лукіянович, «Листи Ольга Рошкевич до Івана Франка», *Іван Франко. Статті і матеріали* 6 (Львів, 1958), с. 5–48.

Д. Лук'янович, «Листи Франка до Уляни Кравченко», *Іван Франко. Статті і матеріали* 5 (Львів, 1956): 132–178.

Денис Лукіянович, «Хто мав вирішальний вплив на національний характер І. Франка?», *Краківські вісті*, 73 (811) (7 квітня 1943): 5–6.

Юрій Луцький, «Роздуми над словом “Україна” у народних піснях», *Сучасність*. 8 (серпень 1993): 117–122.

В. І. Мазепа, *Культуроцентризм світогляду Івана Франка* (Київ, 2004)

Олег Мазурок, «Плата за вільнодумство. Нововиявлені документи про зв'язки Михайла Драгоманова та інших галицьких діячів із Закарпаттям», *Новини Закарпаття*, 20–21 (1232–1233) (8 лютого 1997): 4.

Список літератури і джерел

- В. Макаєв, *Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст.* (Львів, 1968).
- Осип Маковей, «Стефан Ковалів», *ЛНВ* Т. 11, кн. 2 (1900): 81–91.
- Оксана Маланчук-Рибак, *Українські жіночі студії: історіографія та історіософія* (Львів, 1999).
- Євген Маланюк, *Книга спостережень. Проза* (Торонто, 1962).
- П. Т. Манзенко, *Суспільно-політичні і філософські погляди М.Павлика* (Київ, 1962).
- К. Маркс і Ф. Енгельс, *Твори*. Т. 23 (Київ, 1963).
- Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, *Маніфест комуністичної партії* (Київ, 1987).
- Орест Мацюк, *Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні* (Львів, 1997).
- Владимир Меламед, *Евреи во Львове (ХІІІ – первая половина ХХ века) События, общество, люди* (Львов, 1994).
- Ярослава Мельник, *З останнього десятиліття Івана Франка*. Львів, 1999.
- Володимир Менджецький, «Селяни у націтоворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття», *Україна модерна* 6 (2001), с. 59–76.
- Володимир Микитюк, *Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог* (Львів, 2000).
- А. И. Миллер, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в. (Санкт-Петербург, 2000).
- Володимир Міяковський, «Київська Громада (з історії київського громадського руху 60-х років)» У його ж, *Недрукована й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література* (Нью-Йорк, 1984), с. 264–286.
- П. Н. Милюков, *Очерки по истории русской культуры*: В 3 т. Т. 2, ч. 2 (Москва, 1994).
- Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. *Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис його творів*, ред. М. Павлик (Львів, 1896), с. 331–379.
- [В. Міяковський], «З оповідань Ореста Івановича Левицького», *Науковий збірник Української Вільної Академії Наук у Сполучених Штатах Америки*. Т. 1. (Новий Йорк, 1952), с. 104–110 – Підпис: В. П.
- О. А. Мончаловский, *Життя и діяльність Івана Наумовича* (Львов, 1889).
- М. О. Мороз, «Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку його діяльності)», *Народна творчість та етнографія* 6 (1983): 42–45.
- М. О. Мороз, «До питання атрибуції творів І.Франка в газеті “Kurjer Lwowski”», *Питання текстології. Іван Франко* (Київ, 1983), с. 188–216.
- О. Н. Мороз, *Іван Франко. Семінарії*. Вид. 2-е, доповнене і перероблене (Київ, 1977).
- М. Мольнар та М. Мундяк, упор., *Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками* (Б.м. [Братіслава], 1957).
- Михайло Мочульський, «З останніх десятиліть життя Франка, 1896–1916. Спогади і причинки», *За сто літ*. 4 (1929): 226–284.
- Маріян Мудрий, «Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми», *Вісник Львівського університету. Серія історична* 35–36 (2001): 571–604.

Мар'ян Мудрий, «Поняття “наша земля”/“наш край” в українському русі Галичини ХІХ – початку ХХ століття». У кн.: *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франко. На пошану професора Константина Кондратюка* (Львів, 2004), с.160–177.

М. Н. Мундяк, *Рассказы и повести Ив. Франко из крестьянской жизни как произведения критического реализма. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата филологических наук* (Київ, 1954).

М. М. Мундяк, «Оповідання і повісті Івана Франка з селянського життя як твори критичного реалізму» У кн.: І. П. Крип'якевич, ред. *Дослідження творчості Івана Франка* (Київ, 1956), с. 108–118.

Володимир Навроцький, *Твори. Выдане посмертно зъ портретомъ и житєписомъ. Заходомъ «Етнографично-статистичного кружка»*. Т. І (Львів, 1885).

Осип Назарук, *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим*. Львів, 1936.

Євген Наконечний, *Украдене ім'я. Чому русини стали українцями* (Львів, 2001).

Д. С. Наливайко, «Борислав сміється» Івана Франка в порівняльно-типологічному аспекті» У кн.: *Іван Франко – майстер слова і дослідник літератури (до 125-річчя народження)* (Київ, 1981). с. 332–362.

Осип Назарук, *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим* (Львів, 1936).

І. Наумовичь, «Назад къ народу!», Слово, 48 (5 (17) мая 1881):1; 54 (19 (31) мая 1881):2; 57 (28 мая (9 июня) 1881): 2–3; 130 (5 (17) декабря 1881):1.

І. Наумовичь, «О Галицкой Руси», *Славянский Сборник* Т. 1, С.-Петербургъ, 1875, с. 31–43.

Вільям Нолл, *Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років* (Київ, 1999).

Омелян Огоновській, *Історія літератури рускою*. Т. 2 (Львів, 1889); Т. 3 (Львів, 1893).

Олександр Оглоблин, *Люди старої України* (Мюнхен, 1959),

Кость Одовець, «Освіта на західно-південній Україні», *Зоря* 13–14 (8 (20) липня 1887):234–236; 15–16 (8 (20) серпня): 259–262.

С. П. Павелко, «Традиція і релігія як мотиви вибору імені у гуцулів» У кн.: *Записки з ономастики. Збірник наукових праць* 1 (Одеса, 1999), с. 22–28.

Григорій Павленко, «Іван Франко і царська цензура (90-і рр. ХІХ ст.)» *Українське літературознавство. Республіканський міжвідомчий збірник. Іван Франко. Статті і матеріали* 26 (Львів, 1976), с. 23–30

Григорій Павленко, «Іван Франко і царська цензура (1909–1914 рр.)», *Carpathica-Carpatika* 6 (Ужгород. 1999), с. 204–209.

Михайло Павлик. *Про русько-українські народні читальні* (Львів, 1887).

Олег Павлишин, «Соціально – політичний портрет проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 рр.» *Україна модерна* 4–5 (2000-2001):187–245.

Олег Йосифович Павлишин, *Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР-ЗОУНР (жовтень 1918-червень 1919 рр.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Львів, 2000).

Список літератури і джерел

- С. П. Павлюк, *Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Історико-етнографічне дослідження)* (Київ, 1986).
- С. П. Павлюк, *Традиційне хліборобство: агротехнічний аспект* (Київ, 1991).
- Іван Панькевич, «Ще раз про питання рішального впливу на характер Франка в 1874-6 роках», *Краківські вісті* 113 (851) (24 травня 1943): 4.
- М. М. Пархоменко, «Іван Франко – студент Львівського університету», *Іван Франко. Статті і матеріали*, 5 (1956): 181–190.
- В. Ю. Пастущин, *Быт рабочих Бориславского нефтяного района (1915–1953). Диссертация ... канд. истор. наук* (Киев, 1954).
- Володимир Пашук, *Заробітчани Правобережної України. Друга половина ХІХ ст.* (Львів, 2001).
- О. Петраш, «Зв'язки Івана Франка є бориславськими робітниками», *Жовтень* 2 (1959): 112–117.
- Зенон Пеленський, «Між двома конечностями. Причинки до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами» У кн.: *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с.502–524.
- Олег Арсенович Полянський, *Крестьянское восстание 1846 г. в Галиции (Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук)* (Львів, 1985).
- У. Походзіло, *Робітнича тематика в творчості Івана Франка. Посібник для вчителів середніх шкіл* (Київ, 1956).
- «Просвітний поступь Галицкой Руси за последнее десятилетие», *Зоря* ч.13–14, 8 (20) липня 1887 р., с. 231–234.
- Ю. П. Присяжнюк, «Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.)», *УІЖ* 3 (1999): 23–33.
- Ю. П. Присяжнюк, *Українське селянство ХІХ–ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навчальний посібник для історичних факультетів* (Черкаси, 2002).
- Стефанія Пушак, «До питання про співпрацю Івана Франка з польськими часописами», *Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukrai skich Uniwersytet w Lublin*, 2003), s. 52–55.
- Н. А. Пушкарева, «Семья, женщина и сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода», *Этнографическое обозрение* 3 (1995): 55–70.
- Софія Рабій-Карпинська, «Говори Дрогобиччини. З углядженням говірки с. Нагуєвичі, Івано-Франківської області». У кн.: *Євген Федоренко, ред. Іван Франко – мистець і мислитель. Збірник доповідей для відзначення 125-річчя народин і 65-річчя смерті Івана Франка*, ред. (Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1981), с. 128–138 [=ЗНТШ. Т. 198. Філологічна секція].
- Василь Расевич, *Українська національно-демократична партія (1899–1918). Диссертация ... канд. исторических наук* (Львів, 1996).
- Юліан Костьович Редько, *Словник українських прізвиськ. Т. 2* (Львів, у друці).
- А. И. Рейтблат, *Как Пушкин вышел в гении. Историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи* (Москва, 2001).

Михайло Рудницький, «Трагедія гумориста» У кн.: Вячеслав Будзиновський, Як чоловік зійшов на пана. Автобіографія автора (Львів, 1937), с. 7–11.

Сава Савич, «Де-що про Німців-колоністів в Галичині», Діло 180 (12 (24) серпня 1891): 1–2; 182 (14 (26) серпня, 1891): 1–2; №183 (14 (26) серпня 1891): 1–2.

Євген Сверстюк «Іван Котляревський сміється», Сучасність 1972, травень, № 5, с. 35–49.

Ф[илип] С[вистун], *Чьмъ есть для насъ Шевченко? Критичное розсужденіе* (Львов, 1885).

І. Свенціцький, «Дещо про науку, літературу і мистецтво Галицької України за останніх 40 літ», Діло 10. 14 січня 1928 р., с. 15.

С. І. Світленко, *Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії* (Дніпропетровськ, 1999).

М. І. Сенів, «Особові власні імена церковно-слов'янського походження (український жіночий іменник 14-поч. 19 ст.», Л. М. Помпа, ред. *Українська історична та діалектна лексика* (Київ, 1985), с. 137–144.

Роман Сербин, «Життя й діяльність Сергія Подолинського: біографічний нарис». У кн.: Роман Сербин, Гетяна Слюдикова, упор. *Сергій Подолинський. Листи та документи* (Київ, 2002), с. 43–100.

Ліля Сирота, «Від Франкових образів до образів Івана Франка», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 9 (2001): 556–566.

Франк Сисин «*Отчизна* в українській політичній культурі початку ХVІІІ ст.», *Україна модерна* 10 (2006, у друці).

М. Степняк. «Іван Франко та Б. Прус (Ще до історії “Боа констріктор”», *Червоний шлях* 1 (1929): 174–186.

В. Стефаник, «Поети і інтелігенція», *ЛНВ Т. 2*, кн. 6 (червень 1899): 23–24.

О. С. Стрижак, «Франки (матеріали до “Етимологічного словника етнонімів України)”». У кн.: І. Є. Єфименко, ред. *Актуальні питання антропоніміки. Збірник матеріалів наукових читань пам'яті Юліана Костянтиновича Редька* (Київ, 2005), с. 218–229.

Кирило Студинський, «Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878», *Україна* 6 (1926): 56–114.

Остап Терлецький, *Галицько-руське письменство 1848–1865 на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції* (Львів, 1903).

Омелян Твардовський, «Нагуєвичі – село Івана Франка» У кн.: Лука Луців, ред. *Дрогобиччина – земля Франка*. (Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973), с. 328–341 (=Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Т. XXV).

Богдан Тихолоз, «Іван Франко – філософ (До характеристики стилю та еволюції мислення)», *Сучасність* 12 (грудень 2002): 106–119.

О. Ю. Турій, *Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848–1867. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидати історичних наук* (Львів, 1994).

[Д. Танячківч], *Соціялисты межи семинаристами?! Студія на нашомъ церковно-народномъ поли* (Льв в, 1877), с. 37 – підпис: О. Обачный.

Список літератури і джерел

Торжественный Литературно-музыкальный вечер посвященный памяти И. Г.Наумовича въ 100 лѣтнюю годовщину в дня рождения 26.1.1826–26.1.1926. Програма (Львів, 1926).

І. І. Трійняк, *Словник українських імен* (Київ, 2005).

Мирослав Трофимук, «Національна свідомість через призму життя і творчості Андрія Чайковського» У кн.: Андрій Чайковський. *Спогади. Листи. Дослідження*. Т. 3 (Львів, 2002), с. 332–342.

Українські пісні-гімни. Історія та родовід (Тернопіль, 1992) [=Тернопіль. № 1 (5). 1992].

Андрій Франко, «Григорій Ількевич як етнограф», *ЗНТШ* Т.109 (Львів, 1912), с. 91–122.

Зіновія Франко, «Передмова» До кн.: З. Т. Франко, М. Г. Василенко, упор., *Іван Франко, Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах* (Львів, 2001), с. 4–20.

Іван-Павло Химка, «Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772–1918», *Киѳотос/Ковчег. Збірник статей з церковної історії* 1 (1993): 67–99.

Іван-Павло Химка, «Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології», *Україна модерна* 6 (2001):7–24.

Я. С. Хонігсман, *Проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Західної України* (Львів, 1958).

Л. С. Худаш, *Вивчення повісті «Борислав сміється» в школі* (Київ, 1957).

Г[ригорій] Ц[еглинський], [Рец. на]: «З вершин і низин. Збірник поезій Івана Франка. Львів, 1887», *Зоря* 13–14 (8 (20) липня 1887): 241–242.

Лев Шанковський, «Нарис історії Стрийщини», у *Стрийщина*. Т. 1 (Нью Йорк, 1990), с. 69–193.

Теодор Шанин, «История поколений и поколенческая история». У кн.: *Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России, сост. Ю. Левада, Т. Шанин* (Москва, 2005), с. 17–38.

Ю. Г. Шаповал, *«Діло» (1880–1939 рр.): поступ української суспільної думки* (Львів, 1999).

Степан Шах, *Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений Гіням забутих Львов'ян*. Т. 1–2 (Мюнхен, 1955).

Я. І. Шуст, «Участь Івана Франка у прогресивному журналі «Przegląd Społeczny» (1886–1887)» У кн.: *Питання слов'янознавства: Матеріали першої і другої славістичних конференцій. До V Міжнародного з'їзду славістів* (Львів, 1962), с. 131–149.

С. Н. Щеголевъ. *Украинское движеніе, какъ современный этапъ южнорусского сепаратизма* (Київ. 1912).

Василь Щурат, «Іван Франко й тайні кружки в академ. гімназії», *Українська школа* 2(11), 13–14 (55–56) (1926): 6–12.

Василь Щурат, «Німецький п'яниця в українському одягові» У кн.: О. І. Дей, упор. *Іван Франко у спогадах сучасників*. Кн. 2 (Львів, 1972), с. 94–96.

С. В. Щурат, *Бориславський цикл художньої прози Івана Франка (Джерела, проблематика, майстерність і метод). Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук* (Львів, 1970).

С. В. Щурат, «Іван Франко і Василь Щурат у літературних зв'язках та листуванні», *Дослідження творчості Івана Франка* 1 (1956), с. 205–255.

Степан Щурат, «Іван Франко і російські революційні народники», *Дослідження творчості Івана Франка* 2 (1959): 91–102.

Степан Щурат, «Перші літературні спроби Івана Франка. З додатком його листів до редакції журналу “Друг” і Василя Давидяка», *Іван Франко. Збірник статей і матеріалів* 2 (Львів, 1949): 87–145.

С. В. Щурат, *Повість Івана Франка «Борислав сміється»* (Львів, 1966).

С. В. Щурат, «Повість Івана Франка “Петрії і Довбуцуки”» *Іван Франко. Статті і матеріали* 5 (1956): 191–215.

Юліян Чайковський, «Володимир Стебельський», *ЛНВТ*. 23, кн. 12 (грудень 1905), с. 81–109.

Антін Чарнецький, «До історії робітничого і соціалістичного руху в Галичині», *Нова культура* 5 (1929): 61–71.

Василь Чепурний, «Іван Франко і фонди Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського», *Наукові записки Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського*. Випуск 1, (Чернігів, 1996) с. 107–110.

В. К. Чичагов, *Из истории русских имен отечеств и фамилий* (Москва, 1959).

Роман Чмелик, *Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ ст.: структура і функції* (Львів, 1999)

Ростислав Чопик, «Причинки до флори і фауни Франкового Львова». У кн.: Тарас Возняк ред. *Львів. Leopoldis. Lubw. Lemberg. Genius loci*, (Б.м. [Львів], 2004), с. 204–211 [= *Ї. Незалежний культурологічний часопис* (2004)].

Ігор Чорновол, «Маркіян Шашкевич: механізми культу», *Критика*, 1–2 (січень–лютий 2005): 30–31.

Ігор Чорновол, «Між археологією та політикою. Володимир Антонович і польське суспільство (до 170-річчя від дня народження)», *Молода Нація. Альманах* 3 (2004): 91–174.

Ігор Чорновол, «Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи». У кн.: *Олександр Барвінський, 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського*. Львів, 14 травня 1997 р. (Львів, 2001), с. 32–44.

Ігор Чорновол, «Політичні концепції київської «Старої Громади», *Молода Нація. Альманах* 1 (2000): 24–39.

Что читать народу? Критический указатель книгъ для народнаго и дѣтскаго чтенія. Т. 3. Москва, 1906.

Богдан Якимович, *Книга, просвіта, нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80 роках ХІХ ст.* (Львів, 1996).

В. М. Яковенко, «До співробітництва Франка в «Зорі», *Українське літературознавство*. Вип. 1 (Львів, 1966), с. 64–69.

Наталя Яковенко, *Українська шляхта з кінця ХІV до середини ХVІІ ст.* (Волинь і Центральна Україна) (Київ, 1993).

Б. М. Янишин, *Народовецький рух у Галичині як суспільно-політична течія (70–80-ті роки XIX століття). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук* (Київ, 2003).

Н. В. Ястребов, *Галиція накануне Великой Войны 1914 г., Сь картой Галиції и Буковины сь Угорської Русью* (Петроградъ, 1915).

П. Ящук, *Михайло Павлик* (Львів, 1959).

Maciej Abramowicz, «Patrie – “Ojczyzna”» In: Jerzy Bartmiski, ed. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (Lublin, 1993), p. 241–248.

Henry Abramson, *A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge, 1999).

Emma Adler (Wien, 1989).

Shmuel Almog, «Alfred Nossig – a reappraisal», *Studies in Zionism* 7 (1983), p. 1–29.

David Althoen, «Natione Polonus and the Naród Szlachecki. Two Myths on National Identity and Noble Solidarity», *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 52 (2003): 475–508.

David Althoen, *That Noble Quest. From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth 1550–1830*. Ph.D. Dissertation. Vol.1 (University of Michigan, 2001).

Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. edition (London, New York, 1991).

Robert T. Anderson, *Traditional Europe: A Study in Anthropology and History* (Belmont, CA, 1971).

Olga Andriewsky, *The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912. A Thesis presented in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History* (Harvard University, 1991).

John A. Armstrong, «Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness» In: Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekunin, eds. *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992), p. 125–139.

I. M. Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh, 1990).

Shlomo Avineri. «The Presence of Eastern and Central Europe in the Culture and Politics of Contemporary Israel», *Eastern European Politics and Societies* 10, 2 (Spring 1996): 163–172.

Klaus Bachmann, *Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914)* (Wien, München, 2001).

Ł. H. Baik, «Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły w Galicji» In: Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski, eds. *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 3. Nauka i oświata (Rzeszów, 1995), s. 151–161.

Aleksander Birkenmajer, «Franko z Polski», in *Polski Słownik Biograficzny. T. VII. Firlej Jan – Girdojć Kazimierz* (Kraków, 1948-1958), p. 93.

Daniel Beauvois «Mit “kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres» In: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* (Wrocław, 1994), p. 93–105.

Daniel Beauvois, *Szkolnictwo Polskie na ziemiach Litwesko-Ruskich 1803–1832. T. II. Szkoły podstawowe i średnie* (Lublin, 1991).

Ewa Bem, «Termin “ojczyzna” w literaturze XVII XVII wieku. Refleksje o języku», *Odrodzenie i reformacja w Polsce* 34 (1989): 131–157.

Isaiah Berlin, *The Hedgehog and the Fox. An Essay on Tolstoy's view of history*. With an introduction by Michael Walzer (New York, 1986).

Regina Bendix, «Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the *Kronprinzwerk*» In: Nancy M. Wingfield, ed., *Creating the Other. Ethnic Conflicts and Nationalism in Habsburg Central Europe* (New York, Oxford, 2003), p. 149–166.

Iván T. Berend and György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries* (New York and London, 1974).

Isaiah Berlin, *Dwie koncepcje wolności i inne eseje* (Warszawa, 1991).

Mark R. Bessinger, «The Persisting Ambiguity of Empire», *Post-Soviet Affairs* 11, 2 (1995): 149–184.

Joachim Beug, «Pogroms in Literary Representation» In: Anna Fuchs, Florian Krobb, eds. *Ghetto Writing: Traditional and Eastern Jewry in German-Jewish Literature from Heine to Hilsenrath* (Rochester, NY, 1999), p. 83–96.

David Biale, «Masochism and Philosemitism: The Strange Case of Leopold von Sacher-Masoch», *Journal of Contemporary History* 17 (1982):305–323.

Józef Bieliński, «Wilno» In: Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, eds. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T.4 (Warszawa, 1883), p. 492–532.

Z. Bielski, «W sprawie starszeństwa przemysłu naftowego», *Przemysł naftowy* 4 (1932): 89–91.

Leon Biliński, *O istocie, rozwoju i obecnym stanie socjalizmu* (Kraków, 1883).

Harald Binder, «Eine Provinzstadt in Galizien: Drohobycz in den letzten fünfzig Jahren österreichischer Herrschaft» [*separatum*]

Harald Binder, *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik* (Wien, 2005).

Harald Binder, «Making and Defending a Polish Town: “Lwów” (Lemberg), 1848–1914», *Austrian History Yearbook* 34 (2003):57–81.

Aleksander Birkenmajer, «Franko z Polski» In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. VII. *Firlej Jan - Girdovoję Kazimierz* (Kraków, 1948–1958).

Stanislaus A. Blejwas, *Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland* (New Haven, 1984).

Martha Bohachevsky-Chomiak, “How real were nationalism and feminism in the 19th century Galicia?» In: Sophia Kemlin, ed., *Geschlecht und Nationalismus in Mittel- und Osteuropa* (Osnabrück, 2000), p.143–152.

Martha Bohachevsky-Chomiak, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939* (Edmonton, 1988).

Pierre Bourdieu and Loïc J.D. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology* (Chicago, 1992).

Tadeusz Boy-Żeleński, *O Mickiewiczu* (Kraków, 1949).

Jerzy Brandes, *O czytaniu. Odczyt wygłoszony d. 26 listopada r. 1898. w sali ratuszowej we Lwowie* (Lwów, 1899),

Fernand Braudel. *The Identity of France. Vol. I. History and Environment*. Transl. from the French by Sian Reynolds (New York, Cambridge, Philadelphia, San Francisco et al., 1988).

Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 1 (New York, Evanston, San Francisco, and London, 1972).

Peter Brock, *The Slovak National Awakening* (Toronto, Buffalo, 1976).

Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1867–1917* (Princeton, NJ, 1985).

Daniel R. Brower, «A Sociological Analysis: Fathers and Sons in Tsarist Russia» In: Anthony Esler, ed., *The Youth Revolution. The Conflict of Generations in Modern History* (Lexington, Massachusetts. Toronto, London, 1974), p. 62–81.

David R. Brower, «Urban Revolution in the Late Russian Empire» In: Michael F. Hamm, ed. *The City in Late Imperial Russia* (Indiana, 1986), p. 319–353.

Maria Brykalska, *Aleksander Świętochowski. Biografia*. T. 1 (Warszawa, 1987).

Franciszek Bujak, *Galicja*. T. 1 (Lwów, Warszawa, 1908).

Franciszek Bujak, *Rozwój gospodarczy Galicji* (Lwów, 1917).

Franciszek Bujak, *Z odległej i bliskiej przeszłości. Studia historyczno-gospodarcze* (Lwów-Warszawa-Krakow, 1924).

Franciszek Bujak, *Żmijca. Wieś powiatu Limanowskiego* (Kraków, 1903).

Tadeusz Burdewicz, «Sprawy narodowościowe w utworach Jana Lama» In: Kazimierz Karolczak i Henryk W. Zaliński, eds. *Galiczyjskie Dylematy. Zbiór rozpraw* (Kraków, 1994), p. 76–92.

Józef Burszta, *Wieś i karczma. Rola karczmy w życiu wsi pańszczyznanej* (Warszawa, 1950)

Józef Buszko, *Galicja 1859-1914. Polski Piemont?* (Warszawa, 1989) [=Dzieje narodu i państwa polskiego, T. III].

Józef Buszko, *Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukovina* (Wien, 1978).

Paul Bushkovits, «The Ukraine in Russian Culture 1790–1860: The Evidence of the Journals», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropa* 39, 3 (1991): 339–363.

Robert Brubaker, «Myths and misconceptions in the study of nationalism» In: John A. Hall, ed., *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism* (Cambridge, 1998), p. 272–306.

Vira Byy, *Tradition under the Challenge of Modernization: Baptismal Practices among Greek Catholic Ruthenians in the 19th century Austrian Galicia*. M.A. Thesis. Central European University (Budapest, 2002).

Alina Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864-1897). Postawy. Konflikty. Stereotypy* (Warszawa, 1989).

V. G. Chernukha, B. V. Ananich, «Russia Falls Back, Russia Catches Up: Three Generations of Russian Reformers» In: Theodore Taranowski with the assistance of Peggy McInerney, eds. *Reform in Modern Russian History. Progress or Cycle?* New York, 1995. P. 55–96.

Jerzy Chłopiecki, «Galicja – skrzyżowanie dróg» In: Jerzy Chłopiecki, Helena Madurowicz-Urbańska, eds. *Galicja i jej dziedzictwo. T.2. Społeczeństwo i Gospodarka*, (Rzeszów, 1995), s. 27–48.

Eugeniusz Chmielowski, *Czarownicy, strzygi, mamony czyli wierzenia i zabobony ludu galicyjskiego zebrane przez ... w pierwszej połowie roku 1890* (Nowy Sącz, 1987).

Oleh S. Ilnytskyj, George Hawrysh, eds. *A Concordance to the Poetic Work of Taras Shevchenko: in 4 vols.* (Edmonton, 2001).

M. Confino, «Revolte juvénile et contre-culture: Les nihilistes russes des “années 60”», *Cahiers du monde russe et soviétique* 4 (1990): 561–521.

Olgierd Czerner, «Przekształcenia architektoniczne Lwowa w latach 1772–1848», У кн.: Богдан Черкес, Мартін Кубелік, Елізабет Гофер, ред. *Архітектура Галичини ХІХ–ХХ ст. Вибрані матеріали міжнародного симпозіуму 24–27 травня 1994 р., присвяченого*

150-річчю заснування Державного університету «Львівська політехніка», (Львів, 1996), p. 71–86.

Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths* (New Haven and London, 1961).

Walter Connor, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding* (Princeton, NJ, 1994).

Robert Currie, *Genius. An Ideology in Literature* (London, 1974).

Karel Čapek, *President Masaryk Tells His Story* (London, 1934).

Pamela Davidson, «The Moral Dimension of the Prophetic Ideal: Pushkin and His Readers», *Slavic Review* 61, 3 (Autumn 2002): 490–518.

Norman Davies, *Orzeł biały. Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920* (Kraków, 1997).

John Davis, «An interview with Ernest Gellner», *Current Anthropology* 32, 1 (February 1991): 63–72.

Paul Debreczeny, *Social Functions of Literature. Alexander Pushkin and Russian Culture* (Stanford, CA, 1997).

Karl Deutsch, «Social Mobilization and Political Development» *American Political Science Review* 55, 3 (September 1961): 493–514.

Kazimierz Dobrowolski, «Peasant Traditional Culture» In: Theodor Shanin, ed., *Peasants and Peasant Societies* (Middlesex. Engl., Baltimore, M.D./US, Ringwood, V. I./Australia, 1971): 277–298.

Krzysztof Dunin-Wąsowicz, «Bolesław Limanowski a kwestia ukraińska» [*Separatum. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Odbitka z «Międzymorze»*, 1995], s. 69–76.

Krzysztof Dunin-Wąsowicz, *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji* (Warszawa, 1956).

Armand Dumreicher, *Die Verwaltung der Universitaeten seit dem letzten politischen Systemwechsel in Oesterreich* (Wien, 1873).

Renata Dutkova, *Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875)* (Kraków, 1995).

Lu. Dz., «Nahujowice» In: Filip Sulimierski, Bronisław Chmielowski, Władysław Wasilewski, eds. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Vol. 6 (Warszawa, 1885), p. 880–882.

Ludwik Dziedzicki, «Lwów» In: Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, eds. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 5 (Warszawa, 1884), p. 496–554.

Piotr Ebelhardt, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej* (Lublin, 2004).

Artur Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim* (Warszawa, 1988).

Shmuel N. Eisenstadt and Wolfgang Schluchter, 'Introduction: Paths to Early Modernities – A Comparative View', in: *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. Summer 1998, «Early Modernities». Issued as Vol. 127, no 3 of the Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences (Cambridge, MA, 1998), p. 1–18.

Josef Ehmer, *Was there an «European pattern»? Some critical reflections on John Hajnal's model*, conference paper, Vienna, 2000.

Geoff Eley, «Nations, Publics and Political Culture: Placing Habermas in the Nineteenth Century» In: Nicholas B. Dirks, Geoff Eley, Sherry B. Ortner, eds., *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social History* (Princeton, NJ, 1994), p. 297–335.

Leila P. Everett, «The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905–1907» In: Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn, eds. *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia* (Cambridge, MA, 1982), p. 149–177.

Mircea Eliade, *Myth of the Eternal Return, or Cosmos and History*. Transl. W.R. Task (Princeton, 1965).

H. J. Eysenck, *Genius. The Natural History of Creativity* (Cambridge, 1995).

George Fedotov, *The Russian Religious Mind*: in 2 vols. (Belmont, MA, 1975).

Wilhelm Feldman, *Stan ekonomiczny Galicyi. Cyfry i fakty* (Lwów, 1900),

Wilhelm Feldman, *Stronniczwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906*. T. 1–2 (Kraków, 1907).

Daniel Field, «Peasants and Propagandists in the Russian Movement to the People of 1874», *Journal of Modern History* 59 (September 1987), p. 415–438.

Orlando Figes, «The Russian Revolution of 1917 and Its Language in the Village», *The Russian Review* 56 (July 1997): 323–345.

A. Fischer, *Zarys etnografii polski południowo-wschodniej* (Lwów, 1939).

Wolfram Fischer, ed. *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg* (Stuttgart, 1985) [=Kletta-Gotta Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Vol. 5].

Karl Flanner, «Sozialistenprozesse in Wiener Neustadt 1870–1894» In: Karl R. Stadler, ed., *Sozialisten-Prozesse. Politische Justiz in Esterreich 1870–1936* (Wien, München, Zürich, 1986), p. 31–52.

Etienne François, «Das Kaffehaus» In: Heinz-Gerhard Haupt, ed., *Orte des Alltages. Miniaturen aus der europäischen Kulturgeschichte* (München, 1994), p. 111–118.

Zbigniew Fras, *Galicja* (Wrocław, 2000).

Alison Fleig Frank, *Austrian El Dorado: A History of the Oil Industry in Galicia, 1853–1923. A thesis presented to the Department of History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History. Harvard University* Cambridge (MA), 2001).

Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution. Vol. 1. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924* (Princeton, 1989).

Stanisław Gąbiński, «Biliński Leon» In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 2 (Kraków, 1936), p. 97–98.

Cecylia Gajkowska, «Czasopiśmiennictwo literackie XIX wieku» In: Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa, eds. *Słownik Literatury Polskiej XIX wieku* (Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 2002), p. 144–156.

A. Garlicka, *Spis tytułów prasy polskiej 1865–1918* (Warszawa, 1978).

Tomasz Gąsowski, «Galicja – “żydowski matecznik”» In: *Galicja i jej dziedzictwo. T. 2. Społeczeństwo i Gospodarka*, eds. Jerzy Chłopiecki, Helena Madurowicz-Urbańska (Rzeszów, 1995), s.125–135.

Tomasz Gąsowski, «Struktura społeczno-zawodowa mieszkańców większych miast Galicyjskich w okresie autonomicznym», *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 123 (1997), p. 113–135.

Peter Gay, *Freud, Jews and Other Germans. Masters and Victims of Modernist Culture* (Oxford, New York, Toronto, Melbourne, 1978).

Ernest Gellner, *Nation and Nationalism* (Oxford, 1983).

Alexander Gershenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays* (Cambridge, MA, and London, England, 1962).

H. Gintl, *Galizische Petroleum und Ozokerit* (Wien, 1873).

Zvi Gitelman, «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991» In: Lucjan Dobroszycki, Jeffrey Gurock, eds. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945* (Armonk, N.Y, 1993), p. 3–28.

Jacques Le Goff, *History and Memory* (New York: Columbia University Press, 1992).

George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko* (Cambridge, MA, 1982).

George G. Grabowicz, «Province to Nation: Nineteenth-Century Ukrainian Literature as a Paradigm of the National Revival», *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16, 1–2 (1989): 117–132.

Maryan Gorkowski, *Wskazówki do objaśnienia jedynastu obrazów Jana Matejki przeznaczonych do Politechniki lwowskiej* (Kraków, 1895).

Stanisław Grodziski, *W Królestwie Galicji i Lodomerji* (Kraków, 1976)

Henryk Grynberg, *Drohobycz, Drohobycz. Zwölf Lebensbilder. Aus dem Polnischen und mit einem Nachwort von Martin Pollack* (Wien, 2000).

Steven L. Guthier, «The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917», *Slavic Review*, Vol. 38, No 1 (March 1979):30–47.

Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence (Cambridge, UK 1989).

Adam Wandruszka and Peter Urbanitsch, eds. *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*, ed.. Bd. 3. *Die Völker des Reiches*. 1. Teilband (Wien, 1980).

Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791–1792 und 1793 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen. Bd. 3 (Nürnberg, 1794).

Mark von Hagen, «The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921» *The Harriman Institute Forum* 7,5 (1994): 7–11.

Emil Haecker, *Historia socjalizmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim* (Kraków, 1933).

Michael F. Hamm, *Kiev. A Portrait, 1800–1917* (Princeton, NJ, 1993).

Chris Hann, «Nationalism and civil society in central Europe: from Ruritania to the Carpathian Euroregion», in John A. Hall, ed. *The State of the Nation*, (Cambridge, New York, 1998), p. 243–257.

Mitchell B. Hart, «Moses the microbiologist: Judaism and social hygiene in the work of Alfred Nossig», *Jewish Social Studies* 2, 1 (1995): 72–97.

Adrian Hastings, «Holy Lands and their political consequences» *Nation and Nationalism* 9 (1), 2003, p. 29–54.

Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge, 1997).

Waltraud Heindl, *Gehörsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780–1848* (Wien- Köln-Graz, 1990).

Heimat Galizien (Stuttgart, o.d. [1959?]).

Josef Lanz und Rudolf Unterschütz, eds. *Heimat Galizien im Bild* (Stuttgart-Bad Cannstatt, 1983).

- Patricia Herlihy, «Ukrainian Cities in the Nineteenth Century» In: Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981), p. 135–155.
- Leonid Heretz, *Russian apocalypse, 1891–1917: Popular Perceptions of Events from the Year of Famine and Cholera to the Fall of the Tsar. A Thesis presented in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History* (Harvard University, 1993).
- Theodor Herzl, *Briefe und Tagebücher*. Bd. 4–5 (Frankfurt, 1990).
- Alexadner Hertz, *The Jews in Polish Culture* (Evanston, IL, 1988).
- John-Paul Himka, «The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions» In: Ronald G. Suny and Michael D. Kennedy, eds. *Intellectuals and Articulation of the Nation* (Ann Arbor, 1999), p. 109–164.
- John-Paul Himka, «Dimensions of a Triangle: Polish-Ukrainian-Jewish Relations in Austrian Galicia», *Polin. Vol. 12. Focusing on Galicia: Jews, Poles, and Ukrainians, 1772–1918* (London, Portland (Oregon), 1999), p. 25–48.
- John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Edmonton, 1988).
- John-Paul Himka, «Hope in the Tsar: Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire», *Russian History/Histoire Russe* 7, 1–2 (1980): 125–138.
- John-Paul Himka, «On the Left Hand of God: «Peoples» in Ukrainian Icons of the Last Judgment» In: Janusz Duzinkiewicz and others, eds. *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski* (New York, 2004), p. 317–350.
- John-Paul Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900* (Montreal & Kingstone, London, Ithaca, 1999).
- John-Paul Himka, *Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890)* (Cambridge, MA, 1983).
- John-Paul Himka, «Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside during the Late Nineteenth Century» in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1988), p. 111–158
- John-Paul Himka, «War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora» (paper presented at the conference *Gespaltene Geschichtskulturen? Die Bedeutung des Zweiten Weltkrieges für die Etablierung Nationalstaatlicher Symboliken und Kollektiver Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa*, L'viv, 30. Mai –1. Juni 2003).
- Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914* (New York, 1987).
- Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe. 1000–1950*. (Cambridge, Mass., London, England, 1985).
- Jerzy Holzer, «“Von Orient die Fantasie, und in der Brust der Slawen Feuer...” Jüdisches Leben und Akkulturation im Lemberg des 19. und 20. Jahrhunderts» In: Peter Fäßler, Thomas Held and Dirk Sawitzki, eds. *Lemberg-Lwów-Lviv. Ein Stadt in Schnittpunkt europäischer Kulturen* (Köln-Weimar-Wien, 1993), p. 75–91.
- Jerzy Holzer, «Zur Frage der Akkulturation der Juden in Galizien im 19. und 20. Jahrhundert», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 37,2 (1989): 217–227.
- Elżbieta Hornowa, *Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895* (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968).
- Geoffrey Hosking, *Russia. People and Empire. 1552–1917* (Cambridge, MA, 1997).
- Stanisław Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914* (Lwów, 1935).

Stella Hryniuk, *Peasants with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900* (Edmonton, 1991).

Jarosław Hrycak, «Między filosemityzmem i antysemityzmem – Iwan Franko i kwestia żydowska», in Krzysztof Jasiewicz, ed., *Świat NIEpożegnany. A World We Bade No Farewell. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku. Jews in the Eastern Territories of the Polish Republic from 18th to 20th century* (Warsaw, Londyn, 2005), p. 451–480.

Yaroslav Hrytsak, «Crossroads of East and West: Lemberg, Lwów on the Threshold of Modernity», *Austrian History Yearbook* 34 (2003): 103–109.

Yaroslav Hrytsak, «Lviv: A Multicultural History through the Centuries», John Czaplicka, ed., *Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture* (Cambridge, MA, 2002), p. 47–73 [published as *Harvard Ukrainian Studies*, 24 (2000)].

Yaroslav Hrytsak, Victor Susak, «Constructing a National City: The Case of L'viv», in John J. Czaplicka and Blair A. Ruble, eds. *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*, (Washington, DC, Baltimore and London, 2003), p. 140–164.

Marian Jakóbiec, «O programie badań twórczości Iwana Franki», *Slavia Orientalis* 1 (1958): 3–22.

Maciej Janowski, *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914* (Warszawa, 1996).

Jerzy Jarowiecki, „Prasa ugrupowań politycznych we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej (1867–1918)“ In: Jerzy Jarowiecki, ed. *Kraków-Lwów. Książki czasopisma biblioteki XIX–XX wieku*. T. 5. (Kraków, 2001), p. 395–426.

Kerstin Jobst, *Zwischen Nationalismus und Internationalismus. Der polnische und ukrainische Sozial-Demokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätenfrage im Habsburgerreich* (Hamburg, 1996).

Hildegard Binder Johnson, «Geography in German Literature», *The German Quarterly* 24, 4 (November 1951): 230–238.

Robert E. Johnson, «Peasant and Proletariat: Migration, Family Patterns, and Regional Loyalties», in Ben Eklof, Stephen Frank, eds. *The World of the Russian Peasant: Post-Emancipation Culture and Society* (Boston, 1990), p. 81–99.

Ernest Jones, *Sigmund Freud*. Edited and abridged by Lionel Trilling & Steven Marcus (New York, 1961).

Stefan H. Kaszyński, «Der jüdische Anteil an der Literatur in und über Galizien» In: Mark H. Gelber, Hans Otto Horch, Sigward Paul Scheichl, eds. *Von Franzos zu Canetti. Jüdische Autoren aus Österreich. Neue Studien* (Tübingen, 1996), p. 129–140.

Daniel H. Kaiser, «Naming Cultures in Early Modern Russia» In: Nancy Shields Kollman, Donald Ostrowski, Andrei Pliguzov, Daniel Rowland, eds. *Камень Крабъгъльнъ. Essays presented to Edward Keenan on his sixtieth birthday by his colleagues and students* (Cambridge, MA, 1995) [=HUS 19], p. 271–291.

ks. Waleryan Kalinka, *Dzieła*. T. 4, cz. 2 (Kraków, 1894).

Ersnt H. Kantorowicz, «Pro Patria Mori in Medieval Political Thought», *The American Historical Review*, 56, 3 (April 1951): 472–492.

Michael Kearney, *Reconceptualizing the Peasantry. Anthropology in Global Perspective* (Boulder, Colorado; Cumnor Hill, Oxford, 1996).

Kazimierz Kelles-Krauz, *Pisma Wybrane*, T. I. (Warszawa, 1962).

Kilka słów z powodu «Listu otwartego młodzieży akademickiej w sprawie artykułu Dra Iwana Franki» (Lwów, 1897).

- Maria Kłańska, *Aus des Shtetl in die Welt 1772 bis 1938. Ostjüdische Autobiographien in deutscher Sprache* (Köln, Weimar: 1994).
- Antonina Kłoskowska, *National Cultures at the Grass-Root Level* (Budapest, 2001).
- Antoni Knot, «Czerkawski Euzebiusz», *Polski Słownik Biograficzny*. T. 4 (Kraków, 1938), p. 333–334.
- Antoni Knot, «Wstęp» In: *Kazimierz Chłędowski, Pamiętniki. [T.1] Galicja 1843–1880*. (Wrocław, 1951), p. iv–xxiv.
- Jacek Kochanowicz, *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej* (Warszawa, 1992)
- J. G. Kohl, *Austria, Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube; Galicia, Styria, Moravia, Bukovina and the Military Frontier* (London, 1844).
- Hans Kohn, «Arndt and the German Character of German Nationalism», *The American Historical Review*, 54, 4 (July 1949): 787–803.
- Hans Kohn, *Nationalism. Its Meaning and History*. Rev. ed. (Malabar, Florida, 1967).
- Gabriel Korbut, *Literatura Polska od początków do wojny światowej. Książka podręczna informacyjna dla studujących naukowo dzieje piśmiennictwa polskiego. T. IV. Od roku 1864 do 1919*. Wyd. 2. (Warszawa, 1931), p. 224–225.
- [A. Koniski], «Zarys ruchu literackiego Rusinów» *Atheneum* 3 (1885): 87–98; 335–359.
- Natalie Kononenko, *Ukrainian Minstrels. And the Blind Shall Sing* (Armonk, N.Y., London, Englang: M.E. Sharpe, 1998).
- Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815–1849* (Edmonton, 1986)
- Zofia Kozłowska-Budkowa, «Franko, biskup polski» In: *Polski Słownik Biograficzny. T. VII. Firlej Jan - Girdowoję Kazimierz* (Kraków, 1948–1958), s. 82.
- Halina Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia Pozytywizmu galicyjskiego, 1864–1881* (Wrocław, Warszawa. Kraków, Gdańsk, 1978).
- Józef Kozłowski, «Iwan Franko a polski ruch robotniczy w Galicji w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych wieku XIX» *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego* 1(6) (1954): 93–108./
- Maciej Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919* (Kraków, 1990).
- Jadwiga Kowalikowa, «Słowo – Galicja – dawniej i dziś, czyli habent sua fata verba» In: Halina Kurek, Franciszka Teleszkiewicz, eds. *Inteligencja Południowo-Wschodnich Ziem Polskich* (Kraków, 1998), p. 211–219.
- Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815–1849* (Edmonton, 1986).
- Janusz Krajewski, «Ochorowicz, Julian» In: *Polski Słownik Biograficzny*, T. 13/1 (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978), p. 499–505.
- Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (London, 1985).
- Alexander H. Krappe, *The Science of Folklore. A Classic Introduction to the Origins, Forms, and Characteristics of Folklore* (New York, 1964).
- Zvonimir Turina Křevan, *Liber roda Turinskog i Franko od nastanjanja u primorskom kraju, te of 1673–1969* (Rijeka, 1971).
- Rita Krueger, «Nationalizing the Public» In: Zvi Gitelman, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka, Roman Solchanyk, eds. *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*, Cambridge, MA, 2000, p.359-372 [=HUS, Vol. 22].
- Andrzej Kudłaszyk, *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wysłoucha 1855–1937* (Warszawa-Wrocław, 1978).

- Jan Kucharski, «Poślowie» In: Artur Gruszecki, *Tam, gdzie się Wisła kończy* (Gdańsk, 1979), p. 267–313.
- Walter Kuhn, *Die jungen deutschen Sprachinseln in Galizien. Ein Beitrag zur Methode der Sprachinselforschung*. Mit einem Vorworte von Univ.-Prof. Dr. Eduard Winter in Prag (Münster in Westfalen, 1930).
- Janina Kulczycka-Saloni, «Geografia literacka polski pod zaborami» In: Stefan Kieniewicz, ed. *Polska XIX wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*, (Warszawa, 1977), s. 466–508.
- Janina Kulczycka-Saloni, «Poeta mendax – i prawda polskich dziejów» In: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin* (Warszawa, 1967), s. 439–449.
- Janina Kulczycka-Saloni, «Zapomniane polonikum lwowskie, powieść Jan Prorok Alfreda Nossiga» In: ejusd., *Na Polskich I europejskich szlakach literackich. Z pism rozproszonych 1985–1998* (Warszawa, 2000), p. 199–213.
- Zdzisław Kultys, *Historia Gimnazjum Drohobyckiego* (Drohobycz, 1908).
- Mikołaj Kupłowski, *Iwan Franko jako krytyk literatury polskiej* (Rzeszów, 1974).
- Ewaryst Andrzej hr. Kuropatnicki, *Geografia albo dokładnie opisanie królestw Galicyi i Lodomerji*. Wydanie powtórne. (Lwów, 1858), p. 63–65.
- S. R. Landau, *Unter jüdischen Proletarern. Reiseschilderung aus Galizien und Russland* (Wien, 1898).
- Ignaz Leichner, *Erdöl und Erdwachs. Ein Bild galizischen Industrie* (Wien, 1898).
- Michał Łesiów, «Bał'kiwyszczyna, witczyzna, ridnyj kraj. Ojczyzna w języku ukraińskim» In: Jerzy Bartmiński, ed., *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (Lublin, 1993), p. 93–104.
- Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700* (Ithaca and London, 1989).
- Edmund Lewandowski, *Charakter narodowy Polaków i innych* (London and Warszawa, 1995).
- Bolesław Limanowski, *Galicja przedstawiona słowem i ołówkiem*, z rys. W. Tetmajera (Lwów, 1892).
- Xaver Liske, *Der angebliche Niedergang der Universität Lemberg. Offenes Sendschreiben an das Reichsrathsmittglied Herrn dr Eduard Suess prof. an der Universität Wien* (Lemberg, 1876).
- Roman Loth, *Młodość Jana Kasprowicza. Szkic biograficzny* (Poznań, 1962).
- Susanne Luber, *Die Herkunft von Zaporoger Kosacken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen* (Berlin, 1983).
- George S. Luckyj, *Between Gogol' and Ševčenko. Polarity in the Luterary Ukraine: 1798–1847* (München, 1971) (= Harvard Series in Ukrainian Studies. Vol. 8)
- Barbara Łuczyńska, «Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w integrowaniu nauczycieli szkół średnich Galicji 1884–1909» In: *Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski, eds. Galicja i jej dziedzictwo. T. 3. Nauka i oświata* (Rzeszów, 1995), p. 253–268.
- Antoni Mączak, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku* (Gdańsk, 1998).
- Helena Madurowicz-Urbańska, «Perspektywy nowych badań nad społeczeństwem galicyjskim» In: *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Cz. 1* (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1986), s. 139–149.
- Maciszewski [sic!], «Kraków» In: Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, eds. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 4* (Warszawa, 1883), p. 587–604.

Friedrich Genmeich, ed., *Magistri Franconis Ars Cantus Mensurabilis. Ausgabe von E. de Coussemaker nebst Zwei Handschriftlichen Fassungen* (Darmstadt, 1957).

Paul R. Magocsi, *Galicja. A Historical Survey and Bibliographic Guide* (Toronto, Buffalo, London, 1990).

Paul Robert Magocsi, *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicja as Ukraine's Piedmont* (Toronto, London, Buffalo, 2002)

Raphael Mahler, «The Economic Background of Jewish Emigration from Galicja to the United States» In: Deborah Dash Moore, ed., *East European Jews in two worlds: studies from the YIVO annual* (Evanston, IL, 1990), p. 125–137.

S. Makowski, «Musij Wernyhora i jego prorocтва w świetle badań polskich i ukraińskich» In: Ярослав Ісаєвич, Ярослав Грицак, ред. *Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1* (Львів, 1994), с. 154–161.

J. Malinowski, «150-lecie przemysłu naftowego – nowe spojrzenie na dawne dokumente», <http://www.orpatowski.pl/lib/kopalnictwo.htm> (last visited November 15, 2004)

M. Maśłowski, «Le Mythe de Wernyhora. Une Prophetie Polonaise sur la Coexistence de l'Ukraine et de la Pologne» In: Ярослав Ісаєвич, Ярослав Грицак, ред. *Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1* (Львів, 1994), с. 146–154.

Mieczysław Marasé, *Gospodarzcze stosunki w Galicji* (Warszawa, 1874).

A. Marczak, Motywy i wątki «naftowe» w twórczości literackiej, «*Technika Naftowa i Gazownicza*, 2–3 (1989):13–15; 3–4 (4–5) (1989):54–56; (1991) 1 (8) (1991): 8–10; 3–4 (10–11) (1991): 42–44; 2 (13) (1992):14–17).

Rudolf A. Mark, *Galizien unter Österreichischer Herrschaft. Verwaltung-Kirche-Bevölkerung* (Marburg, 1994).

Rudolf A. Mark, «Polnisches Bastion und ukrainisches Piemont». Lemberg 1772–1921» In: Peter Fäßler, Thomas Held and Dirk Sawitzki, eds. *Lemberg–Lwów–Lviv. Ein Stadt in Schnittpunkt europäischer Kulturen* (Köln–Weimar–Wien, 1993), S. 46–74.

Wilhelm Marr, *Der Weg zum Siege des Germanenthums über das Judenthum* (Berlin, 1879).

John W. Mason, *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867–1918* (London, New York, 1985).

Arno J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime Europe to the Great War* (London, 1981).

Włodzimierz Mędrzecki, *Młodość wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji* (Warszawa, 2002).

Włodzimierz Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku* (Warszawa, 2000).

Tom Digby, ed., *Men Doing Feminism* (New York–London, 1998).

Ezra Mendelsohn, «From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig», *The Slavonic and East European Revue* 49, 117 (October 1971): 521–534.

Ezra Mendelsohn, «Jewish Assimilation in L'viv: The Case of Wilhelm Feldman» In: Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, eds. *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicja*, (Cambridge, MA, 1982), p. 94–110.

Ezra Mendelson, *Painting a People. Maurycy Gottlieb and Jewish Art* (Hannover and London, 2003).

Teofil Merunowicz, *O metodzie i celach rozpraw nad kwestią żydowską* (Lwów, 1879).

- W. Mickiewicz, *La Pologne es provinces meridionales* (Paris, 1863).
- John Stuart Mill, *August Comte und der Positivismus* (Leipzig, 1874).
- Czesław Miłosz, *The History of Polish Literature* (London, 1969).
- Boris Mironov, *The Social History of Imperial Russia, 1700–1917*. In 2 vols. (Boulder, Col., Cumnor Hill, Oxford, 2000).
- Włodzimierz Mokry, «*Ruska Trójca*». *Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w pierwszej połowie XIX wieku* (Kraków, 1997).
- Jan Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość* (Warszawa, 1999).
- Hans Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. Bd. I. Das Ringen um die supernationale Integration der zisleitanischen Arbeiterbewegung (1867–1907)*. (Wien, 1963).
- David Moon, *The Russian Peasantry, 1600–1930. The World the Peasants Made* (New York, 1999).
- Alexandr J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1989* (New York, 1980).
- Jozef Muck, *Der Erdwachsbergbau in Borystaw* (Berlin, 1903).
- Frank Muir, *An Irrelevant and Thoroughly Incomplete Social History of Almost Everything* (New York, 1976).
- Mykoła Muszynka, «Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki i jego rola w narodowym odrodzeniu Ukraińców na terenie Galicji» In: Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski, eds. *Galicja i jej dziedzictwo. Tom 3. Nauka i oświata* (Rzeszów, 1995), p. 69–78.
- Tom Nairn, «The curse of rurality: limits of modernization theory», in: John A. Hall, *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism* (Cambridge, New York, 1998), p. 107–134.
- Walentyn Najdus, *Ignacy Daszyński. 1866–1936* (Warszawa, 1988).
- Walentyna Najdus, «Kształtowanie się nowoczesnych więzów społeczno-organizacyjnych ludności ukraińskiej Galicji Wschodniej w dobie konstytucyjnej» In: Henryk W. Żaliński, Kazimierz Karolczak, eds. *Lwów. Miasto. Społeczeństwo. Kultura*, vol. 2. *Studia z dziejów Lwowa* (Kraków, 1998), p. s. 136–181.
- Walentyna Najdus, «Początki socjalistycznego ruchu robotniczego w Galicji (lata 70–80 XIX w.)», *Z pola walki* 1 (9) (1960): 3–34.
- Walentyna Najdus, *Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890–1919* (Warszawa, 1983).
- Tadeusz Namowicz, «Galizien nach 1772. Zur Entstehung einer literarischen Provinz» In: Friedrun Rinner, Klaus Zerinschek, eds. *Galizien als Gemeinsame Literaturlandschaft. Beiträge des 2. Innsbrucker Symposiums polnischer und österreichischer Literaturwissenschaftler* (Innsbruck, 1988), p. 65–74.
- Heiko Haumann, *Geschichte der Ostjuden* (München, 1999).
- Arnulf Nawratil, *Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1885* (Wien, 1886).
- Walerian Nekanda-Trepka, *Liber generationis Plebanorum*. Wyd. 2-e. (Wrocław, 1995).
- William Noll, «The Social Role of Economic Status of Blind Peasant Minstrels in Ukraine», *HUS* 27, 1–2 (June 1993), p. 45–71.
- Alfred Nossig, *Materialien zur Statistik des Jüdischen Stammes* (Wien, 1887).
- Alfred Nossig, «Proba rozwiązania kwestji żydowskiej», *Przegląd Społeczny. Pismo naukowe i literackie*. T. 2 (Lwów, 1887), p. 130–143, 219–232, 286–293, 352–363, 407–419.

Ursula Philipps, «The 'Jewish Question' in the Novels and Short Stories of Eliza Orzeszkova», *East European Jewish Affairs* 25, 2 (1995): 69–90.

Mary Pickering, *August Comte. An Intellectual Biography*. Vol. 1 (Cambridge (England). New York (New York), Oakleigh (Australia), 1993).

Bianka Pietrow-Ennker, *Rußlands «neue Menschen». Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution* (Frankfurt/Main, New York, 1999).

J.D.Klier and Szlomo Lambroza, eds. *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (New York, 1992).

Pasquale Policastro, «Patria, patriotyzm i lokalizm we Włoszech. Treści społeczne i polityczne» In: Jerzy Bartminski, ed. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (Lublin, 1993), p. 229–239.

Polifem, «Obrazki z Borystawia», *Nafta* 15 (1895): 138–139; 16 (1895): 145–146; 17 (1895): 151–153.

Martin Pollack, *Galizien. Eine Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina* (Frankfurt am Main, Leipzig, 2001).

I. Pollo, *Nauka i szkolnictwo wyższe w Polsce, a odzyskanie niepodległości* (Lublin, 1990).

Paul Bairoch, Jean Batou et Pierre Chèvre, *La population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats 800–1850* (Genève, 1988).

Brian Porter, *When Nationalism to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland* (New York, 2000).

Jerzy Potoczny, *Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867–1918)*. (Rzeszów, 1998).

Omeljan Prits and John S. Reshetar, «Ukraine and the Dialectics of Nation-Building.» *From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation* (Cambridge: MA, 1984), p. 5–36 (second pagination).

Alexander Victor Prusin, *Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and anti-Jewish Violence In East Galicia, 1914–1920* (Tuscaloosa, 2005).

Kl. Przed., «Kijów» In: Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, eds. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4 (Warszawa, 1883), p. 61–94.

[Edward Przewóska], «Iwan Franko», *Przegląd Tygodniowy* 49 (27 listopada (7 grudnia 1894): 567–568. – Підпис: Nie-Eol.

Zbigniew Pucek, «Galicyjskie doświadczenie wielokulturowości a problem więzi społecznej» In: Jerzy Chłopiecki, Helena Madurowicz-Urbańska, eds. *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 2. *Spółczesność i Gospodarka* (Rzeszów, 1995), p. 11–25.

Józef Putek, *Mroki średniowiecza. Obyczaje. Przesady. Fanatyzm. Okrucieństwa i ucisk społeczny w Polsce* (Warszawa, 1985),

Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany & Austria. Revised ed.* (London, 1988).

Antoni Podraza, «Uwarunkowania historyczne rozwoju kultury na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej», in Jerzy Wyrozumski, ed. *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy i Ukrainy* (Kraków, 1996), p. 19–27.

Sidney Pollard, *The Idea of Progress. History and Society* (Harmodsworth (Middlesex, England), Baltimore (Mariland, US), Ringwood (Victoria, Australia), 1971)

Polska Encyklopedia Szlachecka. T. VII. Warszawa, 1937

Józef Półciwiartek, «Miejsce religii w kształtowaniu oblicza etnicznego społeczności miast południowo-wschodnich obszarów Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych» In: Jerzy Wyrozumski, ed. *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy i Ukrainy* (Kraków, 1996), p. 211–230.

Marc Raeff, «Aftwerword» In: Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank Sysyn, and Mark von Hagen, eds, *Culture nation and identity. The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945* (Edmonton, Toronto, 2003), p. 375–378.

Alexander Sixtus von Reden, Josef Schweikhardt, *Eros unter Doppeladler. Eine Sittengeschichte Altösterreich* (Wien, 1993).

Andreas Renner, *Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875* (Köln, Weimer, Wien, 2000).

Alfred Rieber, «Struggle Over the Borderlands» In: S. Frederick Starr, ed., *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (New York, London, 1994), p. 61–90.

Marvin Rintala, «Generations in Politics» In: Anthony Esler, ed. *The Youth Revolution. The Conflict of Generations in Modern History*, (Lexington, MA; Toronto, 1974), p. 15–20.

Roman Rosdolsky, *Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichische Reichstag 1848-1849* (Wien, 1976).

Roman Rosdolsky, *Fridrich Engels and the «Nonhistoric peoples: The National Question in the Revolution of 1848*. Transl., edited and with an introduction by John-Paul Himka (n.p., 1987).

Gunther E. Rothenberg, *Army of Francis Joseph* (West Lafayette, IN, 1976).

Isabel Röskau-Rydel, «Galizien» In: Isabel Röskau-Rydel, ed., *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galizien. Bukowina. Moldau* (Berlin, 1999), p. 15–212.

Jerzy Rudzki, *Świętochowski* (Warszawa, 1963).

M. Sander, «Mehrdeutigkeit des Raum- die Einbruch der Modern als Problem der literarischen Topographie am Beispiel von Ivan Franko und Bruno Schulz». У кн.: *Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993. Доповіді і повідомлення. Літературознавство* (Львів, 1993), с. 266–267.

David Saunders, «Russia's Ukrainian Policy (1847–1905): A Demographic Approach», *European History Quarterly* 25, 2 (April 1995):181–208.

David Saunders, «What Makes a Nation a Nation? Ukrainians since 1600», *Ethnic Groups. International Periodical of Ethnic Studies*. 10, 1–3 (1993): 101–123.

G. Schindler, *Geognostische Bemerkungen über die Karpathischen Gebirge in dem Königreich Galizien und Lodomerien* (Wien, 1815),

A. Schreiner, *Borylsaw und seine Producte. Entdeckung und Entwicklung derselben* (Drohobycz, 1886).

James Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven, 1994).

Ihor Ševčenko, *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century* (Edmonton, 1996).

Ostap Sereda, *Shaping of a National Identity: Early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia, 1860–1873 (Dissertation in History Presented to the Faculties of the Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy)* (Budapest, 2003).

- G. Y. Shevelov, «Language, Ukrainian» In: Danylo Husar Struk, ed., *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. 3 (Toronto, Buffalo, London, 1993), p. 36–44.
- George Shoepflin, «The Political Traditions of Eastern Europe», *Daedalus*, 19, 1 (Winter 1990): 55–90.
- Edward Shorter, *The Making of Modern Family* (Glasgow, 1977).
- Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton, NJ, 2004).
- Leszek Śliwa, «Gimnazja Galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji Polskiej» In: Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski, eds. *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 3 (Rzeszów, 1995), p. 163–169.
- Michał Śliwa, *Bolesław Limanowski. Człowiek i historia* (Kraków, 1994).
- Michał Śliwa, «Ruch Socjalistyczny w Galicji w historiografii polskiej», *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*. 126, 13 *Studia z dziejów Małopolski w XIX i XX wieku* (Kraków, 1992). S. 153–175.
- Anthony Smith, «Adrian Hastings on nations and nationalism», *Nation and Nationalism* 9 (1), 2003, p. 25–28.
- Krzysztof Ślusarek, «Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX wieku: wzajemne relacje», *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* Z. 126 (1999), p. 117–124.
- Stanisław von Smolka, *Die Reusische Welt: Historisch-politische Studien* (Wien, 1916).
- Timothy Snyder, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905)* (Cambridge, MA, 1997).
- Hernando de Soto, *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else* (London, 2001).
- A. Środka, P. Szczawiński, eds. *Biogramy uczonych polskich*. Część I: Nauki społeczne, z. 3: P–Z (Wrocław, 1985).
- Roman Szul, «Perspektywy regionalizmu Galicyjskiego w Polsce na tle tendencji między-narodowych,» in Jerzy Chłopecki and Helena Madurowicz-Urbańska, eds. *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 2. *Spółczesność i Gospodarka* (Rzeszów, 1995), p. 73–91.
- Fred Stambrok, «The Golden Age of the Jews of Bukovina, 1880–1914», in *Working Paper 03–2, Center for Austrian Studies at the University of Minnesota (October 2003)*.
- Keely Stauter-Halsted, *The Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914* (Ithaca and London, 2001).
- Herbert Steiner, ««Die Wiener Hochverratsprozeß 1870»» in Karl R. Stadler, ed., *Sozialisten-Prozesse. Politische Justiz in Esterreich 1870–1936* (Wien, München, Zürich, 1986), p. 13–30.
- Micheal C. Steinlauf, «Whose Poland? Returning to Alexander Hertz», *Gal-Ed* 12 (1991): 131–142.
- Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia. Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860–1930* (Princeton, NJ, 1978).
- Bohdan Strumiński, «Stereotyp Polaka w przysłowiaach ukraińskich» in Teresa Walas, ed. *Narody i stereotypy* (Kraków, 1995), p. 137–145.
- Kai Struve, «Gentry, Jews, and Peasants. Jews as Others in the Formation of the Modern Polish Nation in Rural Galicia during the Second Half of the Nineteenth Century», in Nancy M. Wingfield, *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* (New York, Oxford, 2003), p. 103–126.

Willard Sunderland, «An Empire of Peasants: Empire-Building, Interethnic Interaction, and Ethnic Stereotyping in the Rural World of the Russian Empire, 1800–1850s», in: Jane Burbank, David L. Ransel (eds), *Imperial Russia. New Histories for the Empire* (Bloomington, Indianapolis, 1998), p. 174–198.

Franz K. Stanzel, *Europäer. Ein imagologischer Essay. 2., aktualisierte Aufl.* (Heidelberg: Winter, 1998).

Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia. Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860–1930* (Princeton, NJ, 1978).

Norman Stone, *Europe Transformed, 1878–1919* (Cambridge, MA, 1984),

Augustus Hopkins Strong, *The Great Poets and Their Theology* (Philadelphia, Boston, Chicago, St. Louis, Toronto, 1897).

Kai Struve, *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugerhörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 2005).

Kai Struve, «Gentry, Jews, and Peasants. Jews as Others in the Formation of the Modern Polish Nation in Rural Galicia during the Second Half of the Nineteenth Century», in: Nancy M. Wingfield, ed., *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2003), p. 103–126.

J. Szajnocha, *Plody kopalne w Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie*. T. 2 (Lwów, 1894).

Stanisław Szczepanowski, *Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego* (Lwów, 1888).

Wasył Szczurat, «Wtedy było to jeszcze wrzmięnką», *Chwila poranna*, 6601 (5 lipca 1937): 5.
Kazimierz Szmyd, *Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku akademickim Lwowa (1860–1939)* (Rzeszów: 2003).

Józef Szocki, *Księgozbiory Domowe w Galicji Wschodniej (1772–1918)* (Kraków, 2001).

Roman Szporluk, *Communsim and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List* (New York, Oxford, 1988).

Roman Szporluk, «In Search of Drama of History: Or, National Roads to Modernity», *East European Politics and Society* 4(1) (1990): 134–150.

Roman Szporluk, «The Ukraine and Russia», in Robert Conquest, ed., *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future* (Stanford, CA, 1986), pp. 151–182.

Roman Szporluk, «Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State», *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Science* 126, 3 (Summer 1997): 85–119.

A. J. P. Taylor, *Bismarck. The Man and the Statesman* (New York, 1967).

A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918* (Oxford, 1991).

William I. Thomas and Florian Znaniecki, «A Polish Peasant Family» In: Theodor Shanin, ed., *Peasants and Peasant Societies* (Middlesex. Engl., Baltimore, M.D./US, Ringwood, V.I./Australia (1971), p. 23–29.

Francis J. Thomson, *The Reception of Byzantine Culture in Medieval Russia* (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, 1999).

Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1997).

Swietłana N. Tołstaja, «Ojczyzna w ludowej tradycji słowiańskiej» In: Jerzy Bartmiński, ed. *Pojęcia ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (Lublin, 1993), p. 17–22.

Stefan Treugutt, «Geniusz» In: Józef Bachórz i Alina Kowalczykowska, eds. *Słownik literatury polskiej XIX wieku* (Wrocław, Warszawa, Kraków, 2002), p. 318–321.

Marian Tyrowicz, «Kostecki Platon» In: *Polski Słownik Biograficzny. Kopierincky Izydor – Kozłowska Maria*. T.14 (Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968-1969), p. 340–341.

Daniel Unowsky, «Our gratitude has no limit». Polish Nationalism, Dynastic Patriotism, and the 1880 Imperial Inspection Tour of Galicia», *Austrian History Yearbook* 34 (2003): 145–171.

Mirosław Ustrzycki, *Ziemia Polscy na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw* (Kraków, 2006).

Nicholas Vakar, *Belorussia. The Making of a Nation* (Cambridge, MA, 1956).

Y.Vinograd, *Otzar hasefer haivri*. Vol. 1 (Jerusalem, 1995).

Andrzej Walicki, *Poland between East and West. The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland* (Cambridge, MA, 1994).

Piotr Wandycz, «The Poles in the Habsburg Monarchy» In: Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, eds. *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, (Cambridge, MA, 1982), p. 68–93

Roman Wapiński, *Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuchu II wojny światowej* (Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994)

Theodore R. Weeks, «Polish “Progressive Antisemitism”, 1905–1914», *East European Jewish Affairs* 25, 2 (1995): 49–67.

Wiktor Weintraub, «Poeta» In: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Pod. red. Józefa Bachórze i Alina Kowalczykowej (Wrocław, Warszawa, Kraków, 2002), s. 711–715.

Hans-Ulrich Wehler, *Die Gegenwart als Geschichte. Essays* (München, 1995).

Anna Vernonika Wendland, *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland 1848–1915* (Wien, 2001).

Ewa Wiegandt, *Austria Felix, czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej* (Poznań, 1998).

Basil Willey, *Nineteenth Century Studies. Coleridge to Matthew Arnold* (New York, 1966).

Asher Wilcher, «Ivan Franko and Theodor Herzl: To the Genesis of Franko’s Mojsej», *HUS* 6 (1982): 233–243.

E. Windakiewicz *Das Erdöl und Erdwachs in Galizien* (Wien, 1875).

Robert S. Wistrich, «The Jews and Nationality Conflicts in the Habsburg Lands», *East European Politics and Societies* 9, no 2 (Spring 1995): 119–140

Larry Wolff, «Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partiotioned Poland», *Slavic Review* 63, 4 (Winter 2004): 818–840.

Christine D. Worobec «Temptress or Virgin? The Precarious Sexual Position of Women in Postemancipation Ukrainian Peasant Society», *Slavic Review* 49, 2 (1990): 227–238.

Piotr Wróbel, «The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869–1918», *Austrian History Yearbook* 24 (1994): 97–138.

Kazimierz Wyka, «Gruszecki Artur» In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 9 (Wrocław, Warszaw, Kraków, 1960–1961), p. 59–61.

K.Wyka, «Warunki i przebieg rozwoju kultury polskiej w drugiej połowie XIX w.», Żanna Kormanowa, Irena Pietrzak-Pawłowska, eds. *Historia Polski*, T. 3, cz.1. (Warszawa, 1967), s. 735–767.

Charles Wynn, *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dniepr Bend in Later Imperial Russia, 1879–1905* (Princeton, 1992).

Zofia Zaks, «Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską, 1918–1923», *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały* 4 (1969): 37–60.

A. Załęski, Włod. Korotyński, J. Banzamer, Br. Chlebowski, «Warszawa», in: Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, eds. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13 (Warszawa, 1893), p.18–99.

Krzysztof Zamorski, «Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku», in: Jerzy Chłopiecki, Helena Madurowicz-Urbańska, eds. *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 2. (Rzeszów, 1995), p. 95–110.

Andrii Zayarniuk, *The Dobrivliany Affair of 1886: A Nodal Approach to Consciousness Formation*, http://www.univie.ac.at/spacesofidentity/_Vol_4_3/_HTML/Zayarniuk.html

Andriy Zayarniuk, *Framing the Ukrainian peasantry in Habsburg Galicia: 1846–1914 (with focus on the Sambir area)*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History (Edmonton, Alberta, Fall 2003)

Mark Zborowski, Elizabeth Herzog, *Life is With People. The Culture of the Shtetl* (New York, 1964).

Zbigniew A. Żechowski, *Socjologia Bolesława Limanowskiego* (Poznań, 1964).

Jan Zeh «Początki przemysłu naftowego w Galicji», *Czasopismo towarzystwa aptekarskiego* 12 (1889), p. 203–205.

Natalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge, 1983).

Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays* (Stanford, CA, 1977).

Andrzej Zięba, «“Gente Rutheni, Nazione Poloni”. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji», in: *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności*. T. 2 (Kraków, 1995), p. 61–77.

Benedykt Zientara, *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy postkarolińskiej* (Warszawa, 1985),

A. Zipper, *Führer durch Lemberg und die allgemeine Landes-Ausstellung* (Lemberg, 1894).

R. Zuber, “Borysław i tegoż przyszłość”, *Nafta* 5 (1894): 57–60.

Sergei I. Zhuk, *Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917* (Washington, Baltimore and London, 2004).

Aleksander Zyga, «Monat Henryk» In: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21 (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1976), p. 641–642.

Aleksander Zyga, «Pisarstwo polskie o początkach przemysłu naftowego» In: Stanisław Cy-narski, ed., *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu* (Rzeszów, 1995) , p. 173–198.

Інтерв'ю

Інтерв'ю з Володимиром Дібровою, 25 липня 2001 року, Кембридж (США), зберігається у приватному архіві автора.

Список ілюстрацій

1. «Коломийки зь образками». <i>Зеркало</i> , 1890, 15 (27) жовтня, №20, с. 4.....	9
2. «Галичина перед автономією, Галичина по двадцяти літах». <i>Нове зеркало</i> , 1885, 1 (13) грудня, №1, с. 4.....	25
3. Типи галицьких селян і євреїв. Малюнок із книжки: Bolesław Limanowski, <i>Galicja przedstawiona słowem i ołówkiem</i> , Lwów, 1892, с. 20	43
4. Іван Франко – учень третього класу Дрогобицької гімназії (з групової фотографії), 1870 р. Із книжки: І. П. Слупський, упор., <i>Іван Франко. Документальні фотографії</i> , вид. 2-ге, доповнене. Б. д., б. м. [Львів, 1971], с. 17.....	61
5. Іван Франко (в центрі) з Ярославом Рощкевичем та Іполитом Погорецьким, Дрогобич, 1875 р. Із книжки: І. П. Слупський, упор., <i>Іван Франко. Документальні фотографії</i> , вид. 2-ге, доповнене. Б. д., б. м. [Львів, 1971], с. 23	79
6. Ілюстрація зі збірки: Wincenty Pol, <i>Pieśń o ziemi naszej z ilustracyami Juliusza Kossaka</i> , Kraków, 1888.....	103
7. Карта. Susanne Lubber, <i>Die Herkunft von Zaporoger Kosacken des 17. Jabrbunderts nach Personennamen</i> , Berlin, 1983, с. 109.....	127
8. «Таке становище займає “молоде покоління” у людей, а таке хоче займати у нас». <i>Зеркало</i> , 1890, 1 (13) квітня, №7, с. 4	145
9. Іван Франко, 1881. Із книжки: І. П. Слупський, упор., <i>Іван Франко. Документальні фотографії</i> , вид. 2-ге, доповнене. Б. д., б. м. [Львів, 1971], с. 27.....	175
10. Карикатура «Начало борбы о пренумаротѡв на годѡ 1883» <i>Зеркало</i> , 1882, 15 листопада, №22, с. 176.....	199
11. Майстерня Яна Матейка. Фрагмент розпису Львівського політехнічного інституту. Із книжки: Marjan Gorkowski, <i>Wskazówki do objaśnienia jedynastu obrazów Jana Matejki przeznaczonych do Politechniki lwowskiej</i> , Kraków, 1895, с. 8.	219
12. Карикатура з журналу <i>Нове зеркало</i> , 1885, 15 (27) серпня, №16, с. 4.....	243
13. Нафтові й озокеритні шахти у Бориславі. Малюнок із книжки: Bolesław Limanowski, <i>Galicja przedstawiona słowem i ołówkiem</i> , Lwów, 1892, с. 98.....	275

Список ілюстрацій

14. Карикатура з журналу *Зеркало*, 1882, 1 січня, №1, с. 6 303
15. Швинделес Пархенблит, герой назакінченої Франкової поеми «Швинделеса Пархенблита вандрѣвка...». *Нове зеркало*, 1884, 1 (13) марта, №5, с. 2 335
16. Карта продукування періодики, підготовлена на підставі: Korneli Heck, «Bibliografia Polska z r. 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rossyjską», *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»*, 1882, №10, с. 1096 365
17. «Обжаловани о державну зраду передъ судомъ». Малюнок із журналу *Зеркало*, 1882, №13, 1 липня, с. 100–101 385
18. Анонімна сербська поштівка кінця ХІХ ст., що в алегоричній формі зображає долю молодого поета. Зберігається в архіві Івана Франка..... 407
19. Зигмунт Айдукевіч, «Руський лірник». Репродуковано за виданням: Irene Kohl, Emil Brix, *Galiziern in Bildern. Die Originalillustrationen für das «Kronprinzwerk» aus den Beständen der Fideikommitbibliothek*, Wien, 1997, с. 44 433

Список скорочень

- ВР ІА – Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України
- ВР ЛНБ – Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки
ім. Василя Стефаника НАН України
- г. – гора
- губ. – губернія
- ЗНТШ – *Записки Наукового Товариства імені Тараса
Шевченка*
- ЛНВ – *Літературно-науковий вістник*
- м. – місто
- міст. – містечко
- пов. – повіт
- р. – річка
- с. – село
- УІЖ – *Український історичний журнал*
- ЦДІА – Центральний державний історичний архів України у
Львові
- BN, wzs – Biblioteka Narodowa w Warszawie, Wydział zbiorów
specjalnych
- NHS Informationsbüro – Haus, Hof- und Staatsarchiv, Informations-
büro des k.k. Ministeriums der Äussern
- HUS – *Harvard Ukrainian Studies*
- JUS – *Journal of Ukrainian Studies*

Показчик імен*

- Аверсперг, Адольф Карл
Даніель фон 184
- Аврамко, Франків приятель дитинства
346
- Ададуrow, Вадим 470, 569
- Адлер, Віктор 360–361
- Адлер, Емма 531, 583
- Аксельрод, Павел 236
- Александр II, російський імператор
39, 288, 327, 350, 502
- Александр III, російський імператор 397
- Андерсон, Бенедикт 13, 136, 450, 477,
583, 595
- Андерсон, Роберт 475, 583
- Андраші, Дюла 222, 240
- Андрусевич, дяковчитель Франка 72
- Андрухович, Михайло 94, 96
- Антоневич, Микола 91
- Антонович, Володимир 115, 163–164,
210–211, 327, 329, 472, 477, 484, 492,
497, 523, 563, 565, 582
- Ардт, Ернст Моритц 109–111, 122, 125
- Артем'єва, Вікторія *див.* Середа,
Вікторія
- Арутюнова, Ніна 458
- Архімед 16
- Багрій, Юлія 66
- Базилевич, Анатоль Марія 461, 568
- Байрон, Джордж Ноел Гордон 392
- Байтала, селянин із Нагуєвич 49
- Бальзак, Оноре де 325
- Бандрівський, Карло 57, 82, 85, 96, 320,
460, 463–467, 504, 512, 566
- Барабаш, Станислав *див.* Кобилянський,
Еразм
- Барвінський, Володимир 177, 190, 206–208,
237, 288, 316, 374, 381, 393, 396, 488, 496,
508, 513, 537, 551, 557, 567, 569
- Барвінський, Олександр 375, 378, 381, 473,
496, 508, 532, 534, 535, 551, 552, 564,
565, 569, 582
- Басс, Іван 451, 464, 512, 513, 570
- Бауер, Клара 101
- Бах, Йоган Себастьян 517
- Бачинська, жебрачка з Ясениці Сільної
55
- Бачинський, Мелітон 190
- Бачинський, Юліан 429
- Бебель, Август 190
- Бевз, Микола 480, 570
- Белей, Іван 172, 202, 203, 205–208, 211, 262,
372, 377, 395, 413, 495, 496, 514, 535, 539,
540, 551, 562, 564, 565, 570
- Белз, Петро 456, 570
- Берегуляк, Гринь 257, 259, 263, 461, 506
- Берегуляк, Петро 257, 272, 505, 506, 508,
515, 568
- Бережницькі, шляхетський рід 54
- Беренштам, Вільям 485

* Показчики уклали Степан Захаркін і Тарас Романюк за участі Миколи Климчука та Ярини Цимбал.

- Берлін, Ісає 221, 232, 489, 501, 583, 584
 Бернштайн, Едуард 232, 501, 570
 Белінський, Віссаріон 155, 420
 Бжезінський, Едмунд 183
 Билина, Іван 457
 Бігеляйзен, Генрик 214, 500, 566
 Білецький, Василь 320, 536, 566
 Білецький, Олександр 451, 513, 570
 Білінська, Марія 325, 326, 521, 566
 Білінська, Ольга 258, 306, 323, 325, 326,
 508, 518, 570
 Білінський, Леон 154, 156, 157, 178, 482,
 488, 584, 587
 Білоус, Михайло 97, 551, 552
 Біндер, Гаролд 21
 Бісмарк, Отто Фердинанд Леопольд фон
 222, 240, 424
 Блян, Люї 191
 Боднар, Володимир 22
 Бодянський, Осип 122, 474, 570
 Бой-Желенський, Тадеуш 305, 469, 517,
 584
 Бокл, Генрі Томас 227, 230, 231, 402
 Боков, Пьотр 520
 Боплан, Гійом Ле Васер де 138
 Борковський, Олександр 380, 497, 565
 Брандес, Георг 372, 532, 584
 Брик, Михайло 494, 552, 572
 Брикнер, Александер 154
 Бродель, Фернан 135, 449, 477, 584
 Бронте, Шарлота 316
 Брюкнер, Александер *див.*
 Брикнер, Александер
 Будзиновський, Вячеслав 418, 429, 430,
 467, 519, 524, 533, 536, 541, 552, 560,
 566, 580
 Бурдьє, П'єр 19
 Бурлака, Галина 22
 Бутич, Іван 485, 564
 Бутрин, Мирослав 492, 570
 Буяк, Францішек 105, 143, 270, 447–449,
 479, 503, 504, 507, 511
 Ваврик, Василь 508, 538, 570
 Вагилевич, Іван 118, 119
 Вагилевич, Михайло 101, 479, 560
 Валет, Елен де 325
 Варинський, Людвік Тадеуш 125, 192, 235,
 239, 493, 520
 Василевський, Станіслав 380
 Василович (псевд. Сапогівський), Лев
 377, 492
 Васільчиков, Іларіон 484
 Вахнянин, Анатоль 252, 382
 Величко, Григорій 523, 524, 566
 Величко, Самійло 475
 Венгляр, Шая 133
 Венцлевський, Зигмунт 153, 154
 Вервес, Григорій 493, 500, 570
 Вергілій Марон, Публій 16, 109
 Верхратський, Іван 91, 93, 94, 96, 97, 168,
 169, 393, 394, 466, 467, 486, 537, 570
 Вислоух, Болеслав 213, 214
 Вислоух, Марія 213
 Височанські, шляхетський рід 54
 Вілянд, Кристоф Мартин 92
 Вінцковський, Дмитро 94, 551
 Вісконті, Емілія *див.* Гвідобоні-Вісконті,
 Емілія
 Вітгенштайн, Людвіг 228
 Вітик, Семен 257, 478, 505, 507, 566
 Вітос, Вінцентій 105
 Вовк, Федір (Хведір) 262, 454, 523
 Возняк, Михайло 69, 306, 446, 454, 457, 459,
 462, 474, 489, 491, 495–497, 518, 521,
 523, 525, 535, 562, 564, 570, 582
 Волчко Кульчицький, Іван 456, 570
 Вольтер 11
 Вушко, Ірина 22, 445, 532, 571
 Габермас, Юрген 201
 Габсбург, Рудольф Франц Карл Йозеф
 фон, ерцгерцог (архікнязь) 350, 470
 Габсбурги, династія 12, 30, 32, 33, 37, 51,
 99, 111, 112, 140, 141, 246, 392; *див.*
також Марія Терезія; Рудольф; Фер-
 динанд II; Франц Йосиф I;

- Гаврилик, Гринь 66, 69, 74, 284, 310, 459, 513
Гайндль, Вальтрауд 447, 571
Гайне, Гайнрих 86, 360
Гамалаяк, Василь 268
Ганська, Евеліна 325
Гарбінський, Михайло 260
Гарбінський, Павло 259
Гвоздевич, Маркіян 537, 571
Гвоздецький, Іван 57
Гекслі, Томас Генрі 227
Геник, Кирило 194
Гербільський, Григорій 472, 571
Геродот 85
Гертц, Александер 363, 527
Герцль, Теодор 359, 512, 512, 525, 589, 600
Гехт, ван, інженер 298, 299
Гітлер, Адольф 339
Глинський, Іван 499, 571
Глинський, Теофан 467
Гнатів, Ярослав 451, 454, 455, 458–460, 480, 504, 571
Гнатюк, Володимир 460, 478, 552, 563, 571
Гнатюк, Михайло 21, 454, 456, 459–461, 463–468, 473, 482, 483, 485, 490–492, 494, 495, 500, 504–507, 512, 515, 519–524, 532, 535, 536, 542, 566–568, 571
Гогенцолерни, династія 111
Гоголь, Микола 160, 370
Головацький, Іван 489, 571
Головацький, Яків 118, 119, 137, 155, 247, 448, 477, 551, 571
Гомер 16, 85, 86, 393, 403
Горак, Роман 21, 51, 451, 454–460, 462, 463, 480, 495, 504, 518, 521, 523, 564, 571
Горацій Фляк, Квінт 86, 107, 109
Горбачевський, Іван 183, 489, 571
Горовіц, Давид 87
Гортинська, Ольга 522
Гортинський, П. 522
Гофер, Елізабет 447, 480, 570, 595
Гофман, Ернст Теодор Амадей 92, 171
Гошовська, В. А. 521, 571
Грабар, Ольга 395, 396, 538, 565
Грабець, Василь 572
Грабовенський, о., парох 260
Грабович, Іларіон 394
Гриневичева, Катря 473
Грицак, Євген 523, 572
Грицак, Ярослав 443, 445, 457, 466, 471–473, 480, 482, 484, 494, 502, 505, 506, 508, 509, 513, 514, 518, 526, 538, 572, 573, 590, 593
Грицюта, Михайло 458, 504, 573
Грінченко, Борис 76, 265, 266, 462, 497, 507, 519, 551, 552, 564, 572, 573
Гром, Галина 453, 459, 460, 572
Грушевський, Михайло 428, 451, 473, 482, 489, 501, 502, 513, 542, 552, 570, 571, 573
Грушкевич, Теофіль 84, 94, 464, 465, 468, 562
Гудец, Юзеф 493
Гуржій, Іван 493, 570
Гушалевиц, Іван 118, 412–416, 473, 540, 541, 551, 560
Гюго, Віктор Марі 391
Гюкель, Едвард 90, 465
Гарібальді, Джузеппе 461
Гвідобоні-Вісконті, Емілія 325
Гей, Пітер 362, 531, 587
Гелнер, Ернст 13, 15, 112, 447
Гер, Мартин 11, 12
Герцен, Александр 167, 403, 469, 502, 571
Гете, Йоганн Вольфганг фон 92, 97, 203, 370, 383, 404, 468
Гловінський, меценат 56
Гольдгаммер, Герш 282, 290, 514
Гонта, Іван 338
Готліб, Маврицій (Мориц) 91, 94, 95, 346
Гоцинський, Северин 252
Граціозі, Андреа 504, 571
Грис, Зеев 480
Грушецький, Артур 298–301, 516
Гудзяк, Борис 22, 450

- Давидяк, Василь 97, 100, 147, 395, 465, 582
- Данилевич, Роман Іван 461, 568
- Данило Галицький, галицько-волинський князь 124, 421, 422
- Данилович, Северин 500, 566
- Данилюк, Йосип 191, 193, 197, 494
- Данте Аліґ'єрі 403, 484
- Дарвін, Чарлз Роберт 91, 229, 304, 318, 406
- Дашинський, Ігнацій 214, 258, 261, 279, 290, 401, 493, 506, 514
- Дашинський, Фелікс 325, 378, 381, 401, 536
- Дашкевич, Ярослав 21, 488, 530, 573
- Дей, Олексій 451, 454, 456, 474–478, 492, 493, 495, 496, 499, 501, 505, 512, 515, 522, 529, 532, 557, 564, 566–568, 573, 574, 581
- Демчук, Марія 457, 573
- Денисюк, Іван 445, 492, 498, 506, 520, 573
- Дефо, Даніел 370
- Дзвонковська, Юзефа 305, 322, 323, 325, 518
- Дзедушицький, Маврицій 471
- Дзековський, М. 551
- Дзержковський, Юзеф 92
- Дзюбан, Роман 499, 518, 523, 574
- Дикенс, Чарлз 92
- Димет, Михайло 119
- Дідицький, Богдан 320, 551, 552
- Дікштейн, Шимон 192
- Діоклетіян, римський імператор 50
- Доброграєва, Олена 328, 522
- Добролюбов, Ніколай 155, 167, 309
- Довбуш, Олекса 173
- Дольницький, Антін 160, 170, 171, 173, 456, 482, 483, 485, 532, 564, 566
- Домс, Роберт 278
- Дородницький, Анемподит 379
- Дорошенко, Володимир 445, 451, 458, 483, 529, 566, 573, 574
- Дорошенко, Дмитро 446, 519, 567
- Дорошенко, Петро 476
- Достоевський, Фьодор 11, 484
- Драгоманов, Михайло 85, 101, 102, 120, 123, 125, 154, 162–174, 178–184, 186–189, 192, 202, 206, 207, 210–212, 214, 221, 228, 231–236, 238, 239, 245, 262–264, 288, 296, 317, 319, 326, 327, 348, 350, 360, 361, 373, 377, 380, 382, 393, 402–404, 415, 418, 425, 428, 446, 451, 461, 462, 464, 473, 474, 477, 481, 482, 484–488, 491, 492, 496, 497, 501, 502, 506, 508, 519, 520, 522, 523, 531, 537–539, 551, 563–565, 567, 570, 572–577
- Дронжек, Анджей 91
- Дубина, Микола 473, 574
- Дудко, Віктор 22
- Дурмрайхер, Арман 152
- Духінський, Францішек 114
- Дюма, Александр 92
- Енгельс, Фридрих 124, 232, 288, 400, 541
- Ердгайм, Клавдія 22, 516, 528
- Єкатеріна II Велика, російська імператриця 33
- Єфименко, І. Є. 455, 580
- Жданович, Олег 507
- Житецький, Ігнат 485, 523, 567, 574
- Заклинський, Леонід 188
- Захара, Ігор 500, 574
- Захаріясевіч, Ян 92
- Захаркін, Степан 22
- Заярнюк, Андрій 21, 461, 503–505, 574
- Зборовський, прокурор 185
- Зег, Ян 278, 509
- Зигмунтовська, Циліна (Целестина) 305, 306, 330, 499, 518, 523, 574
- Зібер, Микола 231, 232, 338, 402
- Зінківський, Трохим 497, 564
- Зрудловський, Фердинанд 153
- Зубрицький, Денис 120, 224, 474, 570
- Зубрицький, Михайло 57, 75, 138, 259, 265, 401, 448, 459, 466, 528, 574

- Зубрицький, Панас 229, 259
Зубрицькі, шляхетський рід 54
- Іванець, Степан 306
Іванов, Г. *див.* Успенський, Глеб
Іванова, Раїса 485, 574
Іловайський, Дмитрій 183
Ількевич, Григорій 142, 472, 479, 487,
564, 581
Ільницький, Василь 382, 551
Ільницький, Лука 485
Ільницькі, шляхетський рід 54
Інкін, Василь 453, 574
Інлендер, Адольф Владислав 193, 348
Інлендер, Людвік 193, 213, 348, 376,
381, 529
Ісаєвич, Ярослав 21, 449, 450, 471, 472,
574, 593
Ісус Христос 50, 262, 263, 393, 506, 552
- Йосиф II, австрійський імператор 99
- Кайндль, Раймунд Фридрих 529, 574
Каленченко, П. М. 493
Калинович, Володимир 488, 489, 490, 500,
575
Калінка, Валеріян 378, 471, 590
Калужка, Михайло 133
Капуцак, Іван 504
Караджич, Вук 121
Каракозов, Дмитрій 416
Карачевська, Юлія 325
Каспровіч, Ян 214
Каспрук, Арсен 451, 570
Каутський, Карл 230
Качала, Степан 169, 486, 529, 575
Качановський, Йосафат 73
Качковський, Михайло 97, 251, 252, 371,
393, 395, 472, 536, 537, 538, 554, 573
Кебузинська, Ксеня 22
Келес-Крауз, Казімеж 230, 233
Кживіцький, Людвік 401
Кирчів, Богдан 405, 406
Кирчів, Роман 456, 575
- Кисельов, Олександр 451, 513, 570
Кірраль, Сидір 497, 564
Кістяківський, Олександр 400, 423, 425,
484, 485, 534, 538, 541, 560, 564
Кісь, Оксана 21, 457, 518, 519, 575
Кляйст, Гайнрих 92
Кльонович, Себастьян 252
Кміт, Юрій 479, 575
Книш, Ірина 519, 520, 522, 575
Кобилецький, Іван 255, 269, 456, 505, 507,
519, 532, 567
Кобилецький, Михайло 269, 270
Кобилиця, Лук'ян 533
Кобилянський, Еразм (псевд. Станислав
Барабаш, Михайло Котурницький)
181–184, 186, 490
Кобринська, Наталія 206, 212, 224, 225,
305, 317, 324, 325, 330, 377, 378, 380, 519,
520, 523, 524, 535, 536, 560, 575
Ковалів, Стефан 299, 300, 452, 510, 511,
516, 517, 560, 575–577
Ковальчак, Григорій 503, 575
Ковбасюк, селянин 29
Когут, Зенон Євген 508, 597
Коженювський, Юзеф 370
Колар, Ян 121
Кон, Фелікс 239, 240, 502, 575
Кониський, Олександр (псевд. Кость
Одовець) 202, 206, 210, 211, 349, 375,
378, 381, 409, 411, 415, 474, 495, 496, 529,
533, 535, 540, 552, 570, 575, 578, 591
Конопницька, Марія 381
Конт, Огюст 227–231
Копернік, Ніколай 16
Копітар, Єрней 472
Копчак, Степан 459, 575
Кордасевич, Лев 459
Коріневич, Михайло 459, 461, 463,
465–467
Корнієнко, Н. П. 456, 515, 522, 532,
566, 567
Коростенський, Іван 461
Короткий, Віктор 472, 484, 565
Корчинські, шляхетський рід 54

- Косик, Ігор 21, 445, 549, 575
 Косів, Михайло 497, 575
 Коссак, Іван 402, 454, 460, 506, 514
 Костецький, Платон 115, 116, 467, 472
 Костомаров, Микола 93, 526, 559
 Котляревський, Іван 445, 551, 552, 580
 Котурницький, Михайло, *див* Кобилянський Еразм
 Коцовський, Володимир 259, 313, 315, 325, 326, 328, 519
 Коцюбинський, Михайло 459, 582
 Кошицька, тітка Франка 57, 88
 Коялович, Міхаїл 507, 575
 Кравець, Михайло 476, 503, 504, 575
 Кравченко, Уляна *див.* Шнайдер Юлія
 Красінський, Зигмунт 392
 Крашевський, Юзеф Ігнацій 370, 393
 Кримський, Агатангел (псевд. А. Хванько) 380, 525, 535, 552, 576
 Крип'якевич, Іван 458, 535, 578
 Круглашов, Анатолій 484, 507, 576
 Круцінський, професор Коломийської гімназії 467
 Крушельницькі, шляхетський рід 54
 Кубелік, Мартін 447, 480, 570, 595
 Кудрявцев, Петро 358, 525, 529, 530, 576
 Кузів, Іван 259
 Кузьмович, Володимир 452, 460, 462, 487, 567, 576
 Куліш, Пантелеймон 370, 413, 507, 526, 540, 551, 552, 559, 573
 Кульчицька (у шлюбі Франко), Марія 55, 56, 66, 74, 310
 Кульчицька, Людвіка 53, 55, 56, 77, 312
 Кульчицький, Іван 57
 Кульчицький, Ігнатій 77
 Кульчицький, Павло 77, 460
 Кульчицький, Юрій 53, 54, 455, 456
 Кульчицькі, шляхетський рід 53, 54, 57, 66
 Купер, Джеймс Фенімор 370
 Купчинський, Олег 21, 453, 455, 472, 504, 505, 518, 537, 564, 565, 572, 576
 Курас, Іван 502, 576
 Курдидик, Анатоль 526, 576
 Куриленко, Йосип 533, 576
 Куровець, Іван 491, 494, 496, 536, 538, 567
 Кшивіцький, Людвік 458
 Лабаш, Степан 160, 551
 Лаврівський, Юліян 117
 Лавров, Пьотр 232, 501
 Лам, Ян 38, 450
 Ласаль, Фердинанд 230, 232, 500
 Лацько, Гринь 292
 Левицький (псевд. Нечуй), Іван 237, 254, 375, 377, 379, 551
 Левицький Василь 567
 Левицький, Володимир (псевд. Василь Лукич) 206, 482, 483, 486, 496, 567
 Левицький, Володимир Ем. 159, 160, 378, 552
 Левицький, Іван Ем. 369, 478, 532, 540, 541, 550, 551, 557, 562
 Левицький, Кость 495, 576
 Левицький, Орест 485, 577
 Левицький, Осип (Йосиф) 251, 462, 551
 Лепкий, Данило 259
 Ленін, Владімір 234, 239, 427
 Лермонтов, Міхаїл 524
 Липинський, Вячеслав 115, 221
 Лисенко, Микола 225, 551, 552
 Лисяк-Рудницький, Іван 234, 359, 449, 471, 472, 474, 488, 498, 501, 525, 528, 530, 531, 576
 Лібкнехт, Карл 190
 Лімановський, Болеслав 125, 150, 151, 178, 183–185, 187, 191, 196, 214, 228, 230, 235, 490–493, 498, 520, 567
 Лімбах, батько Франкового шкільного товариша 92, 347
 Ліпе [Ліппе], Карпель 355, 358
 Ліске, Ксаверій 152–154, 156, 481
 Лозинський, Владислав 92
 Лукасевич, Ігнатій 278, 509
 Лукашевич, П. *див.* Тучапський, Павло
 Лукашевич, Платон 132, 475, 477, 564

- Лукич, Василь *див.* Левицький, Володимир
- Лукінов, Іван 494, 572
- Лукіянович, Денис 306, 457, 476, 482, 518, 519, 521, 524, 560, 576
- Луців, Лука 459, 462, 568, 580
- Луцький, Юрій 132, 475, 576
- Людовік XVIII, французький король 110
- Люїза, коханка Оноре де Бальзака 325
- Лянге, Фридрих Альберт 190, 318
- Магочій, Павло Роберт 411, 479
- Мазепа, Володимир 498, 576
- Мазепа, Іван 108
- Мазурок, Олег 488, 489, 576
- Маковей, Осип 300, 367, 368, 382, 429, 430, 479, 517, 522, 532, 538, 552, 562, 567, 577
- Максим'як, Іван 405, 417, 514
- Макух, Іван 462, 465, 466, 505, 567
- Маланчук-Рибак, Оксана 520, 577
- Маланюк, Євген 534, 577
- Мальтус, Томас Роберт 157
- Мандичевський, Іван 184, 186, 491
- Манковський, Антоній 191
- Мар, Вільгельм 343
- Марбуті, Кароліна 325
- Марія Терезія, австрійська імператриця 33, 99, 141
- Марков, Осип 91, 139, 376, 378, 418, 461, 466, 478, 534, 535, 562
- Маркс, Карл 27, 124, 125, 163, 192, 223, 228–232, 239, 261, 280, 285, 286, 288, 400, 424, 436, 446, 474, 499, 501, 504, 510, 512, 541, 577
- Мартович, Лесь 466
- Масарик, Томаш 50, 105, 360, 361
- Масляк, Володимир 368, 394
- Матейко, Ян 220, 223, 603
- Магула, Владімір 482, 564
- Маус, Йозеф 155
- Махновець, Леонід 475, 564
- Мацюк, Орест 577
- Меламед, Володимир 527, 577
- Мельк, учитель Дрогобицької гімназії 463
- Мельник, Антін 322, 325
- Мельник, Атанасій 260, 261, 263, 272, 507, 514
- Мельник, Ярослава 445, 518
- Мендельсон, Мозес 526, 530
- Менджецький, Володимир 460, 502, 541, 577, 593
- Мерунович, Теофіль 343, 357, 527, 593
- Метерніх, Клеменс Венцель фон 110
- Мельніков, Леонід 525
- Микитюк, Володимир 481, 492, 577
- Милорадович, Єлисавета 483
- Мирний, Панас 254, 368, 375, 542
- Мискин, Єва 58
- Мискин, Мирон 58
- Митуса, співець 422
- Міл, Джон Стюарт 228, 230, 261, 500, 594
- Міллер, Алексей 22
- Мілош, Чеслав 392, 537, 594
- Мілюков, Павел 450, 577
- Міронов, Боріс 453, 459, 594
- Міхонський, Едвард 91, 465
- Міцкевіч, Адам 93, 95, 113, 121, 125, 252, 392, 393, 402, 406, 471, 528
- Міцкевіч, Владислав 115
- Міщенко, Федір 484
- Міяковський Володимир 484, 485, 577
- Могильницький, Іван 472
- Мольнар, Михайло 534, 577
- Момзен, Ганс 239, 502, 594
- Монат, Генрик 91, 347, 528
- Мончаловський, Осип 473, 538, 577
- Мороз, Мирослав 458, 465, 468, 483, 495, 497, 509, 525, 532, 535, 542, 556, 557, 577
- Мороз, Олексій 451, 556, 557, 577
- Мох, Рудольф 320
- Моцарт, Вольфганг Амадей 388, 517
- Мочульський, Михайло 473, 514, 577
- Мудрий, Мар'ян 469, 470, 472, 569, 577, 578
- Музиль, Роберт 112

- Мук, Йозеф 280
Мундяк, Мирослава 504, 534, 577, 578
Мусоргський, Модест 520
- Навроцький, Володимир 401, 402, 473, 496, 539, 560, 578
Нагірний, Василь 207, 462, 530, 567
Надрага, Олександр 519
Назарук, Осип 332, 483, 524, 563, 578
Найдус, Валентина 192, 447, 493, 512, 594
Наконечний, Євген 21, 472, 473, 578
Наполеон I, французький імператор 14, 461
Нарольський, Адольф 208, 209, 496, 497
Наумович, Володимир 187, 406, 539, 540, 559
Наумович, Іван 121, 187, 208, 224, 251, 349, 371, 382, 383, 386, 394–398, 411–413, 423, 455, 473, 474, 478, 499, 529, 538, 551, 560, 577, 578, 581
Негребецький, Іван 456, 463
Неканда-Трепка, Валеріан 456
Нечуй-Левицький, Іван *див.* Левицький, Іван
Ніколай I, російський імператор 33, 166
Німентовський, Антін 306
Нобелінг, Карл 191
Новосельський, комісар скарбничої сторожі у Дрогобичі 82
Нол, Вільям 461, 478, 578, 594
Номис *див.* Симонов, Матвій
Носіг, Альфред 214, 354–357, 359, 448, 525, 526, 530, 539, 583, 588, 592–594
Ньютон, Айзек 16, 388
- Обручева, Марія 520
Оглоблин, Олександр 476, 578
Огоновський, Омелян 63, 153–155, 165, 168, 169, 187, 229, 288, 445, 458, 481, 482, 492, 496, 500, 513, 519, 530, 551, 565, 577, 578
Одовець, Кость *див.* Кониський, Олександр
Ожеховський, Станіслав 115, 472
- Ожешкова, Еліза 360, 361, 381, 399, 533
Озаркевич, Володимир 320, 321, 325
Озаркевич, Лонгін 523, 567
Окуневський, Теофіль 331, 524
Олесницький, Євген 151, 387, 481, 483, 492, 496, 533, 536, 567
Олеськів, Йосип 320
Олеськів-Фредорчакова, Софія 523, 567
Ольга, велика княгиня київська 161, 483
Онишкевич, Ігнатій 167
Осовський, Станіслав 129, 144, 475
Осташ, Роман 21, 455
Остен-Сакен, нім. мандрівник 183
Островський, Александр 309, 318
Охоровіч, Юліан 154, 156, 157, 228, 232, 482
Охримович, Ксенофонт 91, 514
- Павелко, С. П. 578
Павленко, Григорій 533, 578
Павлик, Анна 168, 184, 186, 187, 194, 213, 261, 272, 322, 323, 325, 401
Павлик, Михайло 76, 101, 102, 125, 146, 154–156, 159, 160, 166, 168–170, 172, 173, 179–181, 184, 185–194, 197, 207–210, 212, 213, 230, 232, 233, 236–238, 252, 256, 258, 288, 289, 317–320, 322, 323, 325, 326, 330, 331, 348, 349, 373, 378–380, 382, 400, 404, 416, 418, 443, 461, 464, 466, 468, 474, 478, 482, 483, 485–489, 491–498, 504–506, 508, 520–523, 529, 532, 533, 537–539, 551, 552, 554, 557, 560, 562–565, 567, 572, 573, 577, 578, 583
Павлишин, Олег 21, 457, 538, 542, 578
Павлюк, Михайло 181
Павлюк, Степан 459, 503, 579
Панькевич, Іван 468, 532, 564, 579
Партицький, Омелян 195, 209, 394, 422, 486, 551
Пархоменко, Михайло 482, 579
Пасичинський, Володимир 169
Пасичинський, Ізидор 93, 94, 97
Пеленський, Зенон 460, 579

- Пеліко, Сильвіо 392
Перебендовський, Антін 184
Пета (Пайдар, Байдар), хан, монгольський темник 418
Петлюра, Симон 240
Петрушевич, Антоній 116, 551
Перовська, Соф'я 416
Пилипович, Володимир 479, 523, 564, 572
Підкова, Ігор 21, 464, 502, 573
Піلسудський, Юзеф 239, 240
Пільц, Еразм 534
Плеханов Георгій 214, 236, 237
Площанський, Венедикт 395, 396, 551
Плутарх 85
Погодін, Міхаїл 224, 499, 565
Погорецький, Іполит 80, 99, 100, 466, 468, 603
Подолінська, Наталія 523
Подолінський, Сергій 179, 232, 238, 288, 402, 484, 501, 523, 565, 570, 580
Полянський, Василь 320
Полянський, Олег 504, 579
Поль, Вінцентій 104, 114
Попович, Кліментина 305, 323–326, 519, 521, 522, 532, 564, 567
Потоцький, Альфред 183, 488
Присяжнюк, Юрій 461, 462, 503, 507, 579
Прус, Болеслав 295, 516, 580
Птолемей, Клавдій 16
Пулюй, Іван 454, 508, 560
Пушак, Стефанія 497, 579
Пушкарьова, Наталія 518, 579
Пушкін, Александр 118, 121, 125, 160, 393, 396, 402, 474, 495, 533, 537, 541, 560, 579
Пчілка, Олена 207, 377
Пшевуський, Едуард 498, 534
Пьотр I Великий, російський імператор 108
Раєв, Марк 451, 508, 583, 597
Раєвський, Міхаїл 155, 568
Расевич, Василь 448, 579
Распутін, Грігорій 305
Редько, Юліан 455, 579, 580
Рейтблат, Абрам 495, 533, 537, 579
Рекам'є, Жанна Франсуаза Жулі Аделаїда 322
Ренан, Ернест 227
Репін, Ілья 520
Рикардо, Дейвід 157
Римар, Гринь (Григорій) 187, 257, 259, 260, 263–265, 271, 461, 466
Рогош, Януш 297, 298, 300, 301
Ролян де ля Плятьєр, Марі Жанна 322
Романови, династія 12, 33, 37, 117, 140; *див. також* Александр II; Єкатеріна II Велика; Ніколай I; Пьотр I Великий
Романський, Ясько 88
Романчук, Юліан 344, 382, 492
Романюк, Мирослав 496, 564, 565
Романюк, Тарас 22
Рошкевич (у шлюбі Озаркевич), Ольга 100, 147, 181, 188, 192, 230, 231, 254, 286, 305, 306, 312, 313, 320–322, 324, 325, 327, 379, 492, 518, 521, 522, 576
Рошкевич, Михайлина 254, 368, 504, 519, 523, 567
Рошкевич, Михайло 100, 101, 320
Рошкевич, Ярослав 80, 100, 254, 603
Рубінштейн, Адольф 485
Рудницька, Ева 21, 22
Рудницька, Мілена 332
Рудницький, Михайло 440, 482, 495, 508, 515, 516, 533, 542, 567, 568, 580
Рудницький, Петро 519
Рудольф *див.* Габсбург, Рудольф Франц Карл Йозеф фон
Сагайдачний, Петро 54
Салінз, Пітер 144
Сангушко, Євстахій 177
Санд, Жорж 170, 316
Сапогівський, Лев *див.* Василович, Лев
Свентоховський, Александер 28, 157, 213, 381, 534
Свенціцький, Іларіон 533, 580
Свенціцький, Павлин 373, 473

- Свистун, Филип 119, 370, 415, 416, 424, 425, 473, 532, 537, 540, 562
Світленко, Сергій 484, 502, 580
Сельський, Щасний 97, 98, 181, 184, 186
Сембратович, Йосиф 100, 161, 180, 468, 489, 551, 559
Сембратович, Сильвестр 161, 489, 551
Сенів, Марта 22, 580
Сербин, Роман 484, 501, 565, 580
Середа (дів. прізви. Артем'єва), Вікторія 22, 445, 474, 483, 569
Сенкевіч, Генрик 370
Сеченов, Іван 520
Сикора, Францішек 91
Симонов, Матвій 475, 565
Сирота, Ліля 469, 580
Сисин, Франк 22, 449, 469, 475, 508, 510, 518, 580, 587, 593, 597, 600
Сісецький, Анатолій 505, 564
Скаміна, Кароль 186, 491
Скерль, Август 183
Скрутень, Йосафат 464
Словацький, Юліуш 93, 226, 392, 499, 561, 571
Слупський, І. П. 62, 80, 176, 468, 487, 564, 603
Слюдикова, Тетяна 484, 501, 565, 580
Созанський, Антін 489, 490
Сокальський, професор Дрогобицької гімназії 467
Сокіл, Василь 475, 565
Солецький, Едмунд Леон 259, 264, 290, 292, 514
Сологуб, Мариня 268
Софокл 86
Спауста, Болеслав 499
Спенсер, Герберт 227, 228, 230, 231
Сталь, Анна Люїза Жермена де 316, 322
Станіславський, Майкл 480
Старицький, Михайло 485, 551
Стебельський, Володимир 123, 124, 394, 474, 537, 582
Стеблій, Феодосій 472, 504, 505, 565
Стефан I, св., угорський король 32, 35
Стефаник, Василь 454, 457, 458, 461, 466, 528, 537, 560, 562, 580
Стефанович, Олександр 168
Стрижак, Олексій 455, 580
Струсевич, Михайло 259
Студинський, Кирило 306, 429, 489–492, 536, 568, 580
Ступак, Іван 259
Суес, Едуард 152
Сухий, Олексій 483, 564
Сушкевич, Корнило 177
Сю, Ежен 92, 171
Таафе, Едуард 184, 203
Танячкєвич, Данило (псевд. О. Обачний) 184, 404, 490, 551, 580
Тарнавський, Филимон 133, 424, 425, 461, 476, 530, 535, 538, 539, 541, 568
Тарчанін, учитель Дрогобицької школи 82
Твардовський, Омелян 459, 462, 568, 580
Телесницький, учитель Дрогобицької школи 82
Теодорович, Йосип 461
Терлецька, Марія 66,
Терлецький, Остап 166, 179, 181, 182, 184–186, 322, 325, 398, 416, 448, 488, 490, 491, 494, 539, 580
Тихолоз, Богдан 499, 580
Тігерман, Ісаак 91, 346, 528
Толстая, Светлана 458, 475, 599
Толстой, І. І. 458
Толстой, Лев 221
Торонський Олексій 91
Трегубов, Єлисей 327, 328
Трегубова, Антоніна 328, 460, 463, 519, 522–524, 568
Трильовський, Кирило 331, 398, 467, 524, 534, 568
Трійняк, Іван 455, 581
Трофимук, Мирослав 456, 581
Трусевич, Степан 494, 572
Труш, Іван 306, 454, 568
Тургенєв, Іван 398, 403

- Турчинський, Емерик 90, 465
 Турчинський, Юліуш 90, 94, 467
 Тучапський, Павло (псевд. П. Лукашевич) 534
 Тшасковський, Броніслав 89, 90
- Удалович, соціяліст 494
 Ульяновський, Василь 472, 484, 565
 Успенський, Глеб (псевд. Г. Иванов) 168, 486
 Устянович, Корнило 161, 162, 393, 396, 409, 410, 411, 450, 483, 508, 520, 535, 537, 540, 560, 568
 Устянович, Николай 38, 120
- Файджес, Орландо 267
 Федькович, Осип-Юрій 93, 160, 393, 394, 551
 Фельдман, Вільгельм 401
 Фенцик, Євгеній 416, 541
 Фердинанд II, австрійський імператор 155
 Фліршайм, Міхаель 272
 Флоря, Боріс 472
 Фогт, Карл 318
 Фокшей, Дмитро 194
 Франи *див.* Франки, хорватський рід
 Франк, Йоган 181
 Франки (Франи, Франкопани), хорватський рід 455
 Франки, український рід 48, 51, 52, 53
 Франко Баамонде, Франсиско 52, 455
 Франко Тевтонський (Франко з Кельна) 455
 Франко, Андрій 479, 581
 Франко, Захар (Михайло) 59, 60, 66, 78, 462
 Франко, Зіновія 525, 526, 581
 Франко, Марися 311, 312
 Франко, Онуфрій 66, 74, 78, 388, 389
 Франко, Параска 66
 Франко, Тарас 288, 513, 568
 Франко, Теодор (Федь) 52
 Франко, Тетяна 66
- Франко, Юліанна 66
 Франко, Яків 50, 51, 55, 56, 58, 59, 66–69, 72, 74, 310, 462
 Франко-Ключко, Анна 522, 524
 Франкопани *див.* Франки, хорватський рід
 Франц Йосиф I 33, 140, 478, 481, 513, 552
 Фредро, Александер 92
 Фридрих II Великий, пруський король 33
 Фройд, Зигмунд 27, 85, 390, 446
- Хванько, А. *див.* Кримський, Агатангел
 Химка, Іван-Павло 411, 449, 451, 468, 476–478, 483, 488, 491–496, 501, 503, 505–508, 515, 524–527, 532, 538, 540, 553, 581, 589, 591, 597
 Хмельницький, Зиновій Богдан 108, 338, 341, 457, 476
 Хоружинська, Ольга 305, 327–330, 333, 453, 459, 460, 518, 522, 523, 565
 Хрущов, Нікіта 338
- Цвайг, Стефан 314
 Цеглинський, Григорій 368, 379, 380, 382, 405, 406, 532
 Цицерон, Марк Тулій 107, 109, 131
- Чайковський, Андрій 98, 188, 314, 402, 456, 466, 468, 492, 496, 519, 535, 539, 560, 568, 570, 575, 581
 Чайковський, Міхал 370
 Чайковський, Юліян 537, 582
 Чайковські, шляхетський рід 54
 Чапельська, Наталя 323, 324, 326
 Чапельський, Антін 258, 260, 326, 461
 Чапельський, Володимир 466, 505, 519, 521, 568
 Чарнецький, Антін 466, 490, 582
 Челіні, Бенвенуто 92
 Чепурний, Василь 459, 582
 Червінський, Болеслав 191, 193, 213
 Черєпахін, Александр 179, 180
 Черкавський, Євсебій 153, 481

- Черкес, Богдан 447, 480, 570, 595
 Чернишевський, Ніколай 155, 167, 319–321, 403, 436, 501, 520
 Чернишенко, Лариса 453, 459, 523, 565
 Чернявський, Міхаїл 137
 Чингісхан Темучин, монгольський великий хан 240
 Чичагов, Васілій 457, 582
 Чмелик, Роман 458, 461, 582
 Чорновол, Ігор 22, 448, 473, 478, 484, 537, 582
 Чуркіна, Іскра 482, 564
- Шанковський, Лев 468, 490, 581
 Шаповал, Юрій 496, 581
 Шах, Степан 479, 581
 Шашкевич, Маркіян 118, 119, 170, 252, 393, 402, 537, 571
 Шевельов, Юрій 455, 508, 598
 Шевченко, Ігор 450, 451, 597
 Шевченко, Тарас 63, 93, 115, 119–121, 125, 133, 159, 160, 163, 168, 209, 224, 252, 253, 255, 262, 263, 265, 266, 270, 306, 312, 370, 373, 375, 379, 382, 387, 392, 393, 396, 403, 404, 406, 414, 415, 417, 429, 436, 452, 453, 459, 462, 467, 470, 473, 483, 488, 499, 500, 501, 504, 506, 507, 514, 532, 537–539, 541, 551, 552, 560, 564, 568, 569, 572–575, 580
 Шекспір, Вільям 11, 93, 388, 403
 Шелі, Персі Біші 391, 392
 Шелухин, Сергій 523, 568
 Шендеровський, Василь 454, 560
 Шептицький, Андрей, митрополит 40, 41, 552
 Шефле, Альберт Ебергард Фридрих 190
 Шилер, Фридрих 93, 97, 113, 370, 393
 Шмердяк, Мирон 457
 Шнайдер, Юлія (псевд. Уляна Кравченко) 182, 206, 258, 305, 306, 313, 315, 323, 324, 325, 326, 330, 371, 404, 405, 406, 463, 473, 488, 489, 495, 496, 497, 508, 518, 519, 521, 522, 524, 531, 532, 539, 560, 562, 567, 572, 576
- Штернбах, Леон 91, 347
 Штремаєр, Карл фон 481
 Шульц, Бруно 296
 Шуст, Роман 464, 502, 573
 Шуст, Ярослав 498, 581
 Щепановський, Станіслав 27, 177, 446, 487, 527, 561, 599
- Щурат, Василь 305, 306, 429, 430, 458, 460, 461, 465, 466, 500, 504, 505, 507–509, 512, 517, 522, 528, 535, 536, 538–540, 552, 562, 563, 581
 Щурат, Степан 465, 486, 515, 521, 535, 582
- Юзефович, Михайло 484
- Яворський, Йосиф 260
 Якимович, Богдан 22, 372, 496, 532, 560, 582
 Яковенко, Володимир 496, 582
 Яковенко, Наталя 456, 582
 Янишин, Богдан 22, 445, 520, 522, 539, 583
 Янковська, Марія 520
 Яновський, Мацей 22, 499
 Яременко, Василь 526
 Яремко, Танаско 268
 Яросевич, Роман 331, 524
 Ястрембський (Ястшембський), Сергій 179
 Ястребов, Ніколай 122, 474
 Яцуляк, Іван 74, 255, 565, 568
 Ящук, П. І. 506, 583
- Abramowicz, Maciej 469, 583
 Abramson, Henry 528, 583
 Adler, Emma див. Адлер, Емма
 Almog, Shmuel 530, 583
 Althoen, David 469, 472, 495, 583
 Anderson, Benedict *див.* Андерсон, Бенедикт
 Anderson, Robert *див.* Андерсон, Роберт
 Andriewsky, Olga 534, 583

- Armstrong, John 451, 583
Aronson, Irwin Michael 529, 583
Aster, Howard 589
Avineri, Shlomo 526, 583
- Bachmann, Klaus 448, 583
Bachórz, J zef 495, 536, 537, 587, 600
Baik, Łew 461, 464, 492, 583
Bairoch, Paul 452
Banzamer, J. 479, 601
Bartmiński, Jerzy 469, 470, 475, 583, 592, 599
Batou, Jean 452
Beauvois, Daniel 464, 471, 583
Bem, Ewa 469, 583
Bendix, Regina 471, 584
Berend, Iván 443, 450, 584
Berlin, Isiah див. Берлін, Ісая
Bessinger, Mark 449, 584
Beyrau, Dietrich 450, 595
Biale, David 458, 584
Biliński, Leon див. Білінський, Леон
Binder, Harald 446, 448, 465, 480, 584
Birkenmajer, Aleksander 455, 583, 584
Blejwas, Stanislaus 449, 500, 584
Bohachevska-Chomiak, Martha 520, 521, 523, 584
Boy-Zeleński, Tadeusz див. Бой-Желєнський, Тадеуш
Brandes, Jerzy див. Брандес, Георг
Braudel Fernand див. Бродель, Фернан
Brooks, Jeffrey 463
Brower, Daniel 538
Brower, David 452
Brykalska, Maria 534
Bujak, Franciszak див. Буяк, Францішек
Burbank, Jane 477, 599
Burdiewicz, Tadeusz 450
Burger, Thomas 494, 588
Burszta, Józef 446
Bushkovits, Paul 485
Buszko, Józef 446, 448
Buzek, Józef 527, 561
Byu, Vira 457
- Caro, Leopold 503, 527, 561
Charles, Wynn 529, 601
Cherniavsky, Michael 451, 477, 586
Ch vre, Pierre 452
Chlebowski, Bronisław 454, 479, 584, 586, 592, 601
Chłędowski, Kazimierz 446, 469, 471, 481, 499, 519, 532, 539, 568, 591
Chłópiecki, Jerzy 447, 453, 471, 587, 598, 601
Chmielowski, Bronisław 453, 460, 586
Chmielowski, Eugeniusz 460
Confino, Michael 539
Connor, Walter 479, 586
Conquest, Robert 501, 599
Crichton, Michael 499, 560
Currie, Robert 536, 586
Czachowska, Jadwiga 498, 566
Czaplicka, John 480, 590
Czerner, Olgierd 480
- Daszyński, Ignacy 493, 506, 511, 514, 568, 594
Davidson, Pamela 537, 586
Davies, Norman 449, 586
Davis, John 443, 586
Davis, Natalie Zemon 443, 463, 601
Deak, Istvan 446
Delivanis, Dimitrus 450, 595
Deutsch, Karl 586
Digby, Tom 523, 593
Dirks, Nicholas 495, 586
Dobroszycki, Lucjan 525, 588
Dobrowolski, Kazimierz 443, 447, 454, 586
Dobrowski, Patrice 451
Dunin-Wąsowicz, Krzysztof 498, 501, 504, 566, 586
Dutkova, Renata 465
Duzinkiewicz, Janusz 476, 589
Dziedzicki, Ludwik 454, 479, 586
- Ebelhardt, Piotr 471, 586
Ehmer, Josef 451, 586
Eisenbach, Artur 526, 586

- Eisenstadt, Shmuel 444, 586
Ekloff, Ben 452, 590
Eley, Geoff 495, 586
Eliade, Mircea 451, 541, 587
Everett, Leila 510, 525, 528, 587
Eysenck, Hans J rgen 536, 587
- Fäßler, Peter 471, 480, 589, 593
Fedotov, George 450, 587
Feldman, Wilhelm 447, 493, 494, 503, 518, 587, 593
Field, Daniel 507, 587
Fischer, Adam 456, 587
Fischer, Wolfram 446, 450, 452, 453, 561, 587
Flanner, Karl 489, 587
François, Etienne 456, 587
Frank, Stephen 453, 590
Fras, Zbigniew 446, 456, 471, 587
- Gajkowska, Cecylia 495, 587
Garlicka, Anna 534, 587
Gay, Peter *див.* Геї, Пітер
Gąbiński, Stanisław 482, 587
Gaşowski, Tomasz 453, 587
Genmeich, Friedrich 593
Gershenkron, Alexander 502, 588
Gitelman, Zvi 495, 525, 588, 591
Gorkowski, Maryan 220, 498, 588, 603
Grodziski, Stanisław 487, 588
Gurock, Jeffrey 525, 588
Guthier, Steven 508, 542, 588
- Habermas, Jürgen 494, 495, 586, 588
Haecker, Emil 493, 515, 588
Hagen, Mark von 508, 542, 588, 597
Hajnal, John 451, 586
Hall, John 443, 444, 447, 588, 594
Hamm, Michael 452, 480, 482, 588
Hann, Chris 447, 588
Hart, Mitchell 530, 588
Haumann, Heiko 518, 594
Haupt, Heinz-Gerhard 456, 537, 587, 595
- Heck, Korneli 366, 450, 480, 534, 547, 561, 603
Heindl, Waltraud 447, 588
Held, Thomas 471, 480, 589, 593
Heretz, Leonid 451, 462, 475, 477, 478, 589
Herlihy, Patricia 452, 479, 589
Hertz, Alexander 527, 531, 589, 598
Herzl, Theodor *див.* Герцль, Теодор
Herzog, Elizabeth 528, 601
Hickmann, A. L. 446, 465, 480, 566
Himka, John-Paul *див.* Химка, Іван-Павло
Hohenberg, Paul 452, 453, 477, 589
Holzer, Jerzy 471, 527, 589
Hosking, Geoffrey 485, 589
Hoszowski, Stanisław 459, 480, 589
Hrycak, Jarosław *див.* Грицак, Ярослав
Hryniuk, Stella 503, 590
Hüchtker, Dietlind 447
- Jakóbiec, Jan 461
Jakóbiec, Marian 445, 590
Janowski, Maciej 448, 502, 590
Jarowiecki, Jerzy 534, 590
Jasiewicz, Krzysztof 526, 590
Jobst, Kerstin 448, 525, 590
Johnson, Hildegard Binde 470, 590
Johnson, Robert 452, 590
Jones, Ernest 446, 464, 590
Jones, Ernest 446, 464, 590
- Kahan, Arcadius 450, 595
Kalinka, Waleryan *див.* Калінка, Валеріян
Kantorowicz, Ernst 469, 590
Kappeler, Andreas 508, 597
Karolczak, Kazimierz 448, 450, 594
Katz, V. 446
Kearney, Michael 454, 590
Keenan, Edward 457, 590
Kellenbenz, Herman 446,
Kelles-Krauz, Kazimierz 500, 502, 561, 590, 598
Kemlin, Sophia 520, 584
Kennedy, Michael 449, 589

- Kieczynski, Józef 503, 561
 Kieniewicz, Stefan 480, 536, 592
 Kirchner, P. 534, 559
 Kłańska, Maria 447, 527, 528, 539, 591
 Kłoskowska, Antonina 469, 475, 591
 Knot, Antoni 446, 449, 461, 464, 469, 481, 568, 591
 Kochanowicz, Jacek 448, 591
 Kohl, Johann Georg 434, 449, 470, 479, 591
 Kohn, Hans 470, 484, 591
 Kohut, Zenon *див.* Когут, Зенон
 Kollman, Nancy Shields 457, 590
 Koniski, A. *див.* Кониський, Олександр
 Kononenko, Natalie 477, 591
 Korbut, Gabriel 474, 591
 Korotyński Włod. 479, 601
 Kosiecka, Mirosława 536, 556, 557
 Kostkiewicz, Teresa 536, 595
 Kowalczykowa, Alina 495, 536, 537, 587, 600
 Kowalikowa, Jadwiga 471, 591
 Kozik, Jan 473, 484, 503, 591
 Kozłowska-Budkowa, Zofia 455, 591
 Kozłowska-Sabatowska, Halina 500, 591
 Kozłowski, J zef 493, 591
 Kozłowski, Maciej 449, 591
 Krajewski, Janusz 482, 591
 Krappe, Alexander 475, 591
 Krawchenko, Bohdan 452, 484, 591, 595
 Křevan, Zvonimir Turina 455, 591
 Krueger, Rita 495, 591
 Krzywicki, Ludwik 458, 482, 497, 522, 539, 568
 Krzyżanowski, Julian 499, 561
 Kudłazyk, Andrzej 498, 503, 591
 Kuhn, Walter 455, 592
 Kulczycka-Saloni, Janina 480, 530, 536, 537, 592
 Kulmatycki 493
 Kultys, Zdzisław 465, 466, 592
 Kupłowski, Mikołaj 456, 499, 500, 592
 Kurek, Halina 471, 591
 Kuropatnicki, Ewaryst Andrzej 453, 592
 Lanz, Josef 470, 588
 Lawrence, Frederick 588
 Lees, Lynn Hollen 452, 453, 477, 589
 Levin, Eve 518, 592
 Lewandowski, Edmund 456, 592
 Limanowski, Bolesław 44, 276, 474, 479, 480, 490–494, 500, 501, 520, 568, 586, 592, 598, 601, 603
 Lippe, K. 498
 Litschauer, Walburga 479, 566
 Lubert, Susanne 128, 477, 592, 603
 Luckyj, George S. 484, 592
 Łesiów, Michał 469, 475, 592
 Łuczyńska, Barbara 473, 528, 592

 Maciszewski 479, 592
 Madejczyk, Jan 461
 Madurowicz-Urbańska, Helena 447, 448, 587, 598, 601
 Magocsi, Paul Robert 448, 455, 479, 540, 566, 593
 Mahler, Raphael 511, 526, 593
 Makowski, Stanisław 471, 533, 534, 536, 538, 566, 593
 Marassé, Mieczysław 503, 593
 Mark, Rudolf 453, 465, 480, 593
 Markovits, Andrei 449, 510, 518, 587, 593, 600
 Marr, Wilhelm 527, 593
 Masłowski, M. 471, 593
 Mason, John 470, 593
 Mączak, Antoni 477, 592
 Meissner, Andrzej 461, 583, 592, 594, 598
 Mendelson, Ezra 465, 466, 518, 525, 527, 528, 539, 593
 Merunowicz, Teofil *див.* Мерунович, Теофіль
 Mędrzecki, Włodzimierz *див.* Менджецький, Володимир
 Mieck, Iia 446, 561
 Mill, John Stuart *див.* Міл, Джон Стюарт
 Miłosz, Czesław *див.* Мілош, Чеслав
 Mironov, Boris *див.* Міронов, Борис
 Molenda, Jan 502, 594

- Mommsen, Hans *див.* Момзен, Ганс
 Moon, David 502, 594
 Moore, Deborah Dash 511, 593
 Motyl, Alexandr 524, 594
 Muir, Frank 537, 594
 Müller, Michael 447
 Muszynka, Mykoła 473, 594
- Najdus, Walentyna *див.* Найдус,
 Валентина
 Namowicz, Tadeusz 470, 471, 594
 Neuman, Czesław 536
 Noll, William *див.* Нол, Вільям
 Nossig, Alfred *див.* Носіг, Альфред
 Nussenblatt, T. 446, 595
- Orłowski, Hubert 470, 479, 595
 Ortner, Sherry 495, 586
 Orzechowski, Konrad Oksza 505, 561
 Ossowski, Stanisław 469, 475, 595
 Osterrieder, Markus 450, 595
 Ostrowski, Donald 457, 590
 Otwinowska, Barbara 536, 595
- Pascal, Roy 470, 595
 Pastuszka, Stefan Józef 498, 566
 Paul, Johannes 470, 595
 Pawłowski, Krzysztof 447, 595
 Pelech, Orest 484, 485, 595
 Pelenski, Jaroslaw 451, 476, 583, 589
 Petit, Jacques-Guy 537, 595
 Petri, Rolf 447
 Petrovsky-Shtern, Yohanan 531, 595
 Pękacz, Jolanta 447, 449, 456, 595
 Philipps, Ursula 531
 Pickering, Mary 500
 Pietrow-Ennker, Bianka 539
 Pilat, Tadeusz 449, 450, 453, 465, 466, 476,
 527, 561, 562
 Pliguzov, Andrei 457, 590
 Podraza, Antoni 450
 Policastro, Pasquale 469
 Pollard, Sidney 499
 Pollo, I. 481
- Porter, Brian 482, 528
 Potichnyj, Peter 451, 526, 583, 589
 Potoczny, Jerzy 450
 Półwiartek, Józef 449, 597
 Preston, Paul 455
 Pritsak, Omeljan 472
 Prusin, Alexander Victor 448, 526
 Przewóski, Edward 534, 536
 Pucek, Zbigniew 447
 Pulzer, Peter 526, 528, 541
 Putek, Józef 446
- Radziejowski, Leon 469, 561
 Raeff, Marc *див.* Раев, Марк
 Ránki György 443, 450, 584, 595
 Ransel, David 477, 599
 Reden, Alexander Sixtus von 518, 597
 Renner, Andreas 450, 597
 Reshetar, John 472
 Rieber, Alfred 449, 597
 Rinner, Friedrun 470, 594
 Rintala, Marvin 538, 597
 Ritter, Carl Kummers 448, 566
 Röskau-Rydel, Isabel 449, 511, 597
 Rothenberg, Gunther 489, 597
 Rowland, Daniel 457, 590
 Rozdolsky, Roman 501, 504, 597
 Ruble, Blair 480, 590
 Rudnytsky, Ivan 452, 479, 589
 Rudzki, Jerzy 446, 597
- Sacher-Masoch, Leopold von 458, 584
 Sahlins, Peter 451, 479
 Saunders, David 472, 477, 507, 597
 Sawitzki, Dirk 471, 480, 589, 593
 Schmedig 464
 Schmidt-Hartmann, Eva 450, 595
 Schweikhardt, Josef 518, 597
 Scott, James 508, 542, 597
 Sereda, Ostap 445, 468, 473, 495, 550, 597
 Ševčenko, Ihor *див.* Шевченко, Ігор
 Shanin, Theodor 443, 447, 459, 518, 586,
 599
 Shevelov, George *див.* Шевельов, Юрій

- Shoepflin, George 451, 598
Singer, Israel 518
Słowacki, Juliusz *див.* Словацький,
Юліуш
Smolka, Stanisław 449, 598
Snyder, Timothy 502, 598
Solecki, Edmund 506, 507, 514
Soto, Hernando de 477, 598
Spausta, Bolesław 499
Stadler, Karl R. 489, 587, 598
Stambrok, Fred 481, 598
Stanzel, Franz 479, 599
Starr, Frederick 449, 597
Stauter-Halsted, Keely 446, 454, 477, 495,
502, 598
Steiner, Herbert 489, 598
Steinlauf, Michael 527, 598
Stites, Richard 520
Strong, Augustus Hopkins 537, 599
Strumiński, Bohdan 478, 598
Struve, Kai 448, 527, 528, 531, 598, 599
Styszko, Tadeusz 533, 534, 536, 538, 566
Sulimierski, Filip 453, 454, 460, 479, 584,
586, 592, 601
Sunderland, Willard 477, 479, 599
Sunhaussen, Holm 450, 595
Sunny, Ronald 449, 589
Świętochowski, Aleksander *див.* Свентохов-
ський, Александер
Susak, Victor 480, 590
Sysyn, Frank *див.* Сисин, Франк
SzczaWiński, Paweł 465, 528, 598
Szczepanowski, Stanisław *див.* Щепановсь-
кий, Станіслав
Szymid, Kazimierz 481, 599
Szocki, Józef 480, 536, 599
Szporluk, Roman 451, 495, 501, 541, 591,
599
Szul, Roman 471, 598
Śliwa, Leszek 598
Śliwa, Michał 598
Ślusarek, Krzysztof 454, 456, 598
Środka, Andrzej 465, 528, 598
Task, W. R. 587
Taylor, Alan John Percivale 494, 541, 599
Thomas, William 459, 518, 599
Thomson, Francis 450, 599
Todorova, Maria 474, 599
Tołstaja, Swietłana *див.* Толстая,
Светлана
Treugutt, Stefan 536, 600
Tyrowicz, Marian 472, 480, 568, 600

Unowsky, Daniel 495, 600
Unterschütz, Rudolf 470, 588
Ustrzycki, Mirosław 471, 600

Vakar, Nicholas 472, 600
Van Houtte, Jan 446, 561
Vinograd, Yeshayahu 480, 600
Vittinghoff, Friedrich 446, 561

Walewski, Władysław 454, 479, 584, 586,
592, 601
Walicki, Andrzej 470, 600
Wandycz, Piotr 449, 600
Wapiński, Roman 469, 471, 600
Wasilewski, Władysław 453, 460, 586
Wasylewski, Stanisław 498
Weeks, Theodore 531, 600
Weinfeld, Ignacy 465, 562
Weintraub, Wiktor 537, 600
Wendland, Anna Veronika 445, 468, 474, 491,
495, 516, 522, 540, 600
Wiegandt, Ewa 447, 471, 600
Wierzbowski, Jan 464
Wilcher, Asher 525, 600
Willey, Basil 500, 600
Wingfield, Nancy 471, 527, 584, 598, 599
Winter, Eduard 455, 534, 559, 592
Wiślicki, Adam 533, 534, 536, 538, 566
Wolff, Larry 470, 600
Worobec, Christine 518, 600
Wróbel, Piotr 449, 527, 600
Wyrozumski, Jerzy 449, 450, 461, 583, 592,
594, 597, 598

Додатки

- Wyśtouch, Bolesław 498, 503, 566, 591
Wyśtouchowa, Marja 497, 569
Załęski, A. 479, 601
Zamorski, Krzysztof 448, 451, 477, 545, 601
Zawadski, Władysław 449, 482, 494, 568
Zayarnyuk, Andrii 445, 503–505, 601
Zborowski, Mark 528, 601
Zeh, Jan 453, 601
Zekunin, Gleb 451, 583
Zerinschek, Klaus 470, 594
Zęba, Andrzej 472, 601
Zhuk, Sergei 507, 601
Zientara, Benedykt 469, 601
Znaniński, Florian 459, 518, 599
Zweig, Stefan 519, 569
Zydanowicz, Zofia 536, 556, 557
Zyga, Aleksander 516, 528, 601
Żaliński, Henryk 448, 594
Żechowski, Zbigniew 500, 601
Żychowski, Marian 493

Показчик географічних назв

- Австрія 21, 27, 46, 110, 181, 182, 340, 446, 528; *див. також* Богемія; Галичина; Моравія; Нижня Австрія; Тироль
- Австро-Угорська (Габсбурзька) імперія (Габсбурзька монархія) 27–30, 32, 33, 35, 40, 42, 48, 84, 98, 111, 112, 116, 117, 121, 122, 138, 148, 149, 185, 191, 201, 214, 236, 262, 268, 308, 314, 315, 324, 332, 339, 343, 356, 369, 422, 438, 446, 472, 540, 546, 547, 550
- Айзенах, м. 157
- Америка (Північна Америка, Південна Америка) 30, 136, 249, 261, 299, 351, 353, 524
- Англія 122, 135, 202, 392
- Апенінський п-в 29
- Баку, м. 150
- Балкани 29, 33, 40, 46, 130, 131, 132, 136, 162, 182, 234
- Бельгія 446
- Бережани, міст. 98
- Бережниця, с. 54
- Берлін, м. 123, 156, 232, 300, 339, 437
- Бескиди, гори 114
- Бібрка, м. 282
- Біла Русь 117
- Білорусь 117 *див. також* Біла Русь
- Богемія 27, 281, 446, 547
- Болахів, міст. 134
- Борислав, с. 14, 46, 49, 69, 87, 88, 180, 256, 257, 264, 275–289, 291–302, 348, 357, 447, 452, 458, 476, 489, 495, 505, 508–517, 530, 535, 539, 547, 559, 575, 576, 603
- Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн 278, 283, 285, 295, 509, 547, 548; *див. також* Борислав; Волянка; Дрогобич; Східниця
- Британська імперія (Британія) 110, 223, 425; *див. також* Англія; Ірландія; Шотландія
- Броди, м. 37, 134, 148
- Буг, р. 35, 116, 119, 412
- Будапешт, м. 148, 437, 480; *див. також* Пешт
- Буковина 27, 66, 67, 136, 138, 179, 208, 248, 249, 258, 268, 429, 448, 474, 476, 503, 507, 532, 539, 550, 557, 571, 575, 578, 583
- Бурштин, міст. 224, 225
- Варшава, м. 22, 28, 113, 116, 134, 148, 149, 157, 170, 177, 213, 228, 229, 298, 375, 437, 480, 484, 493, 555, 556
- Велике Моравське князівство 32
- Великоросія (Велика Русь) 117, 164; *див. також* Російська імперія
- Венеція, м. 456
- Висоцьке, с. 54
- Відень, м. 22, 28, 33, 34, 67, 97, 107, 111, 116, 119, 121, 134, 135, 148–152, 155, 156, 166, 179–184, 188, 203, 271, 290, 292, 298, 300, 306, 315, 339, 369, 395, 402, 437, 455, 478, 480, 488, 491, 513, 517, 522, 528

- Візантійська імперія (Візантія) 39, 266
 Вільно (Вільнюс), м. 28, 41, 116, 148, 149, 480
 Вірменія 446
 Вісбаден, м. 170
 Вісла, р. 35, 114
 Волга, р. 123, 124
 Волинь 32, 113, 117, 141, 249, 456, 582;
див. також Біла Русь
 Володимир, м. 116
 Волосянка, с. 100
 Волощина 136
 Воля Якубова, с. 256–261, 264–266, 290, 461, 506
 Волянка, с. 279, 292, 293
 Вроцлав, м. 480
- Гадяч, м. 165, 166
 Гайдельберг, м. 123, 156, 232
 Галицька Радянська Соціалістична Республіка 35
 Галицька Русь (Червона Русь) 117, 119, 121, 124, 211, 247, 349
 Галицько-Волинське князівство 32, 35, 36, 48, 116, 124
 Галич, м. 97, 116, 124, 251, 419
 Галичина (Королівство Галичини і Лодомерії) 12, 13, 17, 18, 20, 26–39, 42, 46, 47, 49–53, 57, 59, 60, 66, 67, 75, 82, 84, 86–88, 92, 94, 97, 98, 107, 108, 110–115, 117, 119–125, 132–134, 136–142, 144, 148–150, 152, 166, 167, 170, 171, 173, 177–185, 189–193, 195–197, 201, 202, 204, 208–214, 229, 234–237, 239, 246–250, 256, 261, 264, 265, 271, 272, 274, 277, 278, 281, 282, 284, 285, 291, 293, 296, 297, 300, 305, 308, 309, 315, 316, 323–326, 328–333, 339, 340, 343, 344, 348–358, 363, 370, 371, 372, 374, 375, 378, 380, 387, 388, 393, 394, 396, 397, 399, 404, 410, 411, 415, 422–424, 426, 429, 435, 437, 443–449, 458, 460, 461, 468–474, 476, 477, 479, 480, 487, 488, 490, 493–495, 498, 500, 503–506, 509, 514, 520, 522, 524, 527, 529, 534, 538–540, 545, 549, 553; *див. також* Західна Галичина; Східна Галичина
 Гамбург, м. 300, 456
 Герцеговина й Чорногора 160
 Гетьманщина 108
 Городок-Ягайлонський, м. 269
 Гродно, м. 533
 Грузія 446
 Гуцульщина 349
- Дарданели, протока 266
 Двіна, р. 114
 Діл, гірський хребет 64, 72
 Дніпро, р. 108, 114, 116, 117, 119, 136, 266, 412
 Дністер, р. 114, 116, 119, 120, 124, 412
 Добрівляни, с. 256–261, 263–266, 272, 290, 506
 Дон, р. 120, 124
 Донбас 17, 444, 515
 Дрезден, м. 112, 471
 Дрогобицький пов. (Дрогобиччина) 46, 51, 86, 139, 256, 257, 262, 263, 269, 279, 299, 322, 457, 459, 461, 462, 466, 507, 508, 513, 531
 Дрогобич, м. 46–48, 51, 53, 57, 73, 75, 77, 80, 81, 84, 86–92, 95–98, 100, 102, 106, 141, 158, 194, 257, 258, 261, 263, 264, 281, 286, 287, 289–291, 296, 299, 311–313, 316, 346–348, 430, 463–467, 487, 506, 509, 514, 528, 530, 532, 547, 555
 Дрогобиччина *див.* Дрогобицький пов.
 Дубляни, с. 148, 290
 Дуліби, с. 131
 Дунай, р. 132, 133
- Євразія 35
 Європа 27, 33, 39, 49, 53, 83, 124, 150, 154, 160, 170, 179, 202, 240, 315, 329, 339, 423–425, 455, 456; *див. також* Західна Європа; Східна Європа; Центральна Європа

- Єгипет 130
- Жаб'є, с. 349
- Женева, м. 124, 125, 149, 179, 189, 191,
207, 210, 235, 236, 262, 288, 322, 326,
374, 555
- Закарпаття (Карпатська Русь, Угорська
Русь) 29, 117, 121, 138, 179, 180, 186,
247, 258, 350, 423, 448, 474, 477, 488,
571, 573, 576, 583
- Замостя, м. 67
- Запоріжжя 114, 132
- Західна Галичина 40, 137, 143, 281
- Західна Європа 202, 285, 339, 351
- Збір, р. 64
- Збруч, р. 35, 124
- Зубриця, с. 54
- Іберійський п-в 29
- Ізраїль 480
- Ільник, с. 54
- Ірландія 35, 46, 162, 541
- Іскоростень, м. 483
- Іспанія 122, 455
- Італія 30, 33, 122, 135, 202, 325, 399, 425,
455
- Кавказ 268, 396
- Каліфорнія, штат 279, 280
- Калуш, м. 142
- Карлові Вари, м. 149
- Карпати, гори 35, 66, 100, 111, 116, 124,
133, 248, 308, 416, 418, 503, 531, 541,
579
- Карпатська Русь; *див.* Закарпаття
- Катеринослав, м. 149, 352, 554
- Катеринославщина 266
- Кельн, м. 455
- Київ, м. 22, 32, 41, 105, 108, 114, 116, 119,
121, 134, 138, 139, 141, 148, 149, 165,
166, 179, 210, 236, 326–329, 374, 396,
397, 419, 430, 437, 452, 457, 480, 482,
485, 508, 520, 572
- Київська Русь 32, 35, 121
- Київщина 117; *див.* також Біла Русь
- Кіндратів, с. 75
- Коломийський пов. 194
- Коломия, м. 37, 134, 194, 224, 256, 321
- Королівство Галичини і Лодомерії *див.*
Галичина
- Корчин, с. 54
- Косів, міст. 134, 194
- Косівщина 197, 256
- Краків, м. 22, 37, 49, 113, 134, 138, 141,
148, 152, 298, 480, 490, 556
- Кросненський пов. 282
- Крушельниця, с. 54
- Кукизів, с. 297
- Куликів, с. 77
- Кульчиці, с. 54
- Кути, міст. 134
- Липськ *див.* Ляйпциг
- Литва 67, 113–116, 249
- Ліверпуль, м. 87, 223
- Лівобережна Україна 163
- Лодзь, м. 149, 480
- Лолін, с. 100–102, 181, 309, 320, 325
- Лондон, м. 125, 233, 456
- Лядчина (Лящина) 137
- Ляйпциг (Липськ), м. 156, 157, 493
- Львів, м. 22, 29, 33, 34, 36, 37, 41, 46, 49,
50, 52, 59, 62, 68, 70, 77, 80, 87, 94,
97, 98, 105, 107, 108, 111, 113, 115,
117, 138, 147–156, 158, 159, 161, 165,
166, 176, 179, 180–182, 191, 192, 194,
196, 197, 203, 206–208, 210, 213, 214,
223, 228, 234, 235, 238, 256, 258, 259,
261, 281, 289, 290, 298, 312, 315, 316,
320, 322, 323, 324, 326–328, 340, 350,
367, 370, 374, 395, 401, 402, 409, 410,
437, 445, 458, 459, 463, 470, 480, 483,
487, 488, 492, 494, 499, 505, 506, 508,
510–512, 514, 517, 519, 520, 522, 523,
524, 526, 532, 536, 539–541, 549, 550,
562–564, 569, 570, 575, 582

- Малопольща 32, 113, 563
 Малоросія 117, 132, 163, 164; *див. також*
 Лівобережна Україна
 Манчестер, м. 87, 223
 Марсель, м. 456
 Мінськ, м. 480
 Могила, г. 134
 Монастирське, с. 194, 531
 Моравія 135, 281, 340, 547
 Москалівка, с. 194
 Москва, м. 108, 121, 122, 125, 134, 139,
 149, 162, 375, 437
 Московська губ. 379
 Московське князівство (Московська
 Русь, Московське царство, Москов-
 щина) 39, 108, 121, 137, 450
 Мразниця, с. 279
 Мукачів, м. 180
 Мшанець, с. 138, 574
- Нагуєвичі, с. 45–51, 53, 54, 57–59, 64,
 65, 68–70, 72–74, 77, 81, 100, 132, 134,
 172, 194, 195, 197, 203, 205, 251, 255,
 256, 259, 262, 289, 290, 311, 312, 322,
 345, 452, 453, 459, 460, 462, 463, 475,
 495, 509, 513, 547, 549, 550, 572, 579,
 580
- Нижній Березів, с. 194
 Нижня Австрія 27, 340
 Нижня Померанія 110
 Нідерланди 39, 46
 Німан, р. 114
 Німеччина (Німецька імперія) 46, 110,
 111, 113, 122, 149, 157, 190, 236, 264,
 272, 350, 375, 399, 425, 470
 Новгород, м. 419, 421
 Ноєрдорф (Neuerdorf), с. 53
- Одер, р. 114
 Одеса, м. 148, 149, 236, 480, 554
 Озимина, с. 51–53
 Оломоуц, м. 135
 Османська імперія 160, 182
- Г'ємонт 34, 113, 177, 370, 371, 448
 Палестина 349, 355, 362, 512, 525
 Панонська рівнина 35, 132
 Париж, м. 134, 170, 232, 292, 300, 455,
 474, 516, 522
 Перемиський пов. 263
 Перемишль, м. 37, 49, 116, 148, 260, 290,
 528
 Петербург *див.* Санкт-Петербург
 Пешт, м. 134; *див. також* Будапешт
 Південна Америка *див.* Америка
 Південна Русь 117
 Південно-Західний край 164
 Північна Америка *див.* Америка
 Північна Русь 117, 123
 Північне море 111
 Підгір'я 52, 53, 67, 137, 351, 452
 Підкарпаття 48, 54, 117
 Піренеї, гори 144
 Поділля 67, 113, 135, 247
 Полісся 29, 130, 131, 213
 Полтава, м. 123, 554
 Полтавщина 165, 574
 Польща (Польське королівство) 18, 32,
 33, 35, 39, 108, 113–117, 125, 136, 137,
 140, 141, 160–162, 182, 237, 249, 332,
 498, 501, 505, 574; *див. також* Лядчи-
 на; Малопольща; Річ Посполита
 Помор'я 114
 Пониззя 132
 Попелі, с. 47, 547
 Португалія 46
 Правобережна Україна 163, 177, 579
 Прага, м. 148, 149, 361, 480
 Прикарпаття 30, 37, 46, 130, 247, 453,
 459, 574, 575
 Прусія 28, 30, 110, 122, 223, 281
 Прут, р. 35, 194
 Псков, м. 419, 421
- Радянська Україна 337, 423
 Радянський Союз 525
 Райн, р. 110, 455
 Рим, держава 33, 85

- Річ Посполита 30, 32, 33, 35, 48, 53, 57, 67, 108, 111, 113, 115, 117, 118, 136, 138, 140, 141, 252, 452, 464, 469; *див. також* Польща
- Рогізна, с. 268
- Російська імперія (Росія) 28, 30, 32–35, 39, 40, 42, 55, 57, 67, 77, 89, 108–111, 113–122, 124, 132, 137–141, 148, 149, 154, 156, 160, 162–168, 178–180, 182, 190–192, 202, 204, 213, 215, 224, 232, 234, 236, 239, 240, 249, 262, 265, 268, 274, 294, 309, 315, 322, 324, 326, 328, 339, 343, 350–352, 355, 356, 358, 370, 374, 375, 377, 396–399, 403, 410, 422, 425–428, 430, 431, 435–438, 450, 464, 476, 483, 485, 488, 494, 498, 517, 520, 522, 533, 534, 546, 547, 554, 575; *див. також* Велика Русь; Малоросія; Південно-Західний край
- Румунія 40, 183, 236, 249, 288
- Русь (Руська земля) 18, 32, 42, 96, 116, 117, 137, 138, 140, 143, 161, 224, 397, 413, 416, 421, 472; *див. також* Південна Русь; Північна Русь
- Руське воеводство 138, 140
- Самара, м. 375, 554
- Самбір, м. 47, 48, 57, 86, 87, 90, 134, 258, 260, 298, 455, 465, 489
- Самбірський округ (Самбірський пов., Самбірщина) 45, 54, 115, 281, 452, 459, 462, 503, 574
- Санкт-Петербург (Петербург), м. 33, 34, 121, 149, 164, 236, 437, 475, 522, 555
- Сарматія 111
- Священна Римська імперія 33, 111
- Сербія 46
- Сергіїв Посад 379
- Сибір 28, 150, 375
- Сигет, м. 135, 180
- Силезія 33, 35, 455
- Сицилія 279
- Скалат, м. 142
- Скандинавія 29, 136
- Слобода Рунгурська, с. 282
- Слобода, присілок 45, 47, 51, 256, 452–454
- Словаччина 447
- Спарта 401
- Станиславів, м. 86, 87, 98, 134, 212, 289, 290, 322, 325, 331, 465, 467
- Станиславівський округ 136, 282
- Старосамбірщина (Старосамбірський пов.) 138, 574
- Стрий, м. 47, 86–88, 134, 194, 258, 465
- Стрийський пов. (Стрийщина) 100, 131, 263, 281, 468, 490, 581
- Східна Галичина 36–38, 40, 117, 137, 143, 193, 214, 234, 235, 261, 410, 505, 528, 530
- Східна Європа 12, 17, 18, 29, 41, 46, 66, 106, 135, 136, 138, 148, 166, 202, 232, 233, 236, 239, 245, 250, 339, 344, 350, 359, 391, 392, 435
- Східна Україна 332
- Східниця, с. 49, 279, 547
- Сян, р. 114, 116, 117, 119, 124, 412, 428
- Тернопіль, м. 98, 134
- Тернопільщина 475
- Тироль 446
- Тобольська Русь 121
- Трієст, м. 148
- Туреччина 135, 161
- Турка, м. 134
- Турківський пов. 75, 281
- Тустановичі, с. 47, 49, 279, 547
- Тухля, с. 418, 421, 549, 550
- Тухольщина 419
- Тюбінген, м. 156
- Угорська Русь *див.* Закарпаття
- Угорщина, Угорське королівство (Угорські землі) 32, 33, 135, 137, 232, 249, 258, 281, 350, 352, 532, 547, 550, 557
- Урал, гори 136

Додатки

- Франція (Французька монархія) 33, 46,
110, 122, 135, 178, 202, 267, 415, 425
- Харків, м. 328
Харківська губ. 327
Хортиця, о. 266
Хур, м. 235
- Центральна Європа 18, 29, 41, 202, 232,
233, 250, 344, 391, 392
Центральна Україна 137, 249, 298, 456,
582
Цюрих, м. 317, 402, 555, 556
- Чайковичі, с. 54
- Червен, м. 116
Червона Русь *див.* Галицька Русь
- Чернівці, м. 152, 158, 499
Чехія 66, 248, 340, 446
Чорне море 32, 111
Чортків, м. 134
- Швабія 110, 155
Швейцарія 191, 235, 236, 261, 326, 522
Швеція 46, 122
Шотландія 136
- Щецин, м. 480
- Юзівка, м. 150
- Яворів, м. 134, 367
Ясениця Сільна, с. 46, 53–55, 70, 71, 77,
81, 100, 134, 141, 255, 256, 269, 311,
345, 346, 460, 462
Яси, м. 355, 499

Показчик
продовжуваних видань, альманахів,
установ та організацій

- «Академический кружок», товариство 123, 159–161, 168–170, 185, 381, 398, 487, 536
Антанта, політичний союз 267
«Батьківщина», газета 76, 205, 373, 526
Бібліотека Національного закладу ім. Осолінських 113, 445, 571
Бунд, партія 239
Варшавський університет 156
«Ватра», альманах 206, 372
Віденський університет 152, 158, 166, 183, 228, 516
Віленський університет 156, 464
Всесвітній союз ізраелітів 352, 356
Галицький Соїм 28, 29, 94, 204, 250, 344, 353
Головна Руська Рада 117, 479, 563
«Громада», збірник 189, 210, 234
Громада київська 163–165, 211, 238, 425, 448, 484, 485, 522, 563, 577, 582
«Громадський друг», журнал 189–191, 194, 205, 209, 212, 418, 492
Державна Рада 28, 491
«Дзвін», збірник 190, 191, 194, 263, 491, 573
«Діло», газета 205, 206, 209, 264, 352, 373, 375, 495–497, 508, 513, 524, 529, 532, 533, 553, 567–569, 580, 581
«Дрібна бібліотека», книжкова серія 190, 191, 195, 206, 371, 372, 406, 494
Дрогобицька гімназія 62, 81, 89, 91, 92, 94, 95, 98, 139, 259, 265, 316, 347, 370, 401, 460, 461, 466–468, 514, 557, 603
Дрогобицька школа 81, 83
«Друг», журнал 97, 100, 123, 159, 160, 166–172, 180, 189, 316, 347, 373, 465–467, 479, 483, 485–487, 501, 519, 529, 560, 569, 582
«Дружній лихвар», товариство 98, 159, 160, 188
«Етнографічний збірник» 344, 452, 478, 564
«Зеркало», журнал 146, 200, 206, 304, 353, 373, 386, 496, 507, 529, 530, 554, 569, 603
«Зоря», журнал 195, 202, 206, 209–212, 224, 294, 327, 368, 372, 373, 375, 376, 379, 380, 382, 394, 422, 444, 472, 494, 496, 497, 499, 515, 530, 532, 533, 535, 536, 553, 554, 565, 569, 576, 578, 579, 581, 582
Імператорське Російське географічне товариство 165
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України 453, 500, 525, 562
«Іскра», газета 233
«Кієвлянинь», газета 268
«Кієвській телеграфь», газета 165
«Киевская старина», журнал 138, 478
Київський університет 156, 162, 165
Києво-Могилянська академія 108
Кирило-Методіївське братство 162, 484

- Коломийська гімназія 467
 Комуністична партія Західної України
 239, 457
 «Краківські вісті», газета 337, 457, 468,
 525, 569, 576, 579
 Краківський університет *див.* Ягелон-
 ський університет

 Львівська вчительська семінарія 299
 Львівська духовна семінарія 77, 184, 486
 Львівська політехніка 91, 148, 220, 223,
 447, 494, 603
 Львівський університет 22, 101, 106,
 115, 151–153, 155–158, 213, 228,
 401, 445, 481, 482, 537, 549, 579

 «Молода Ірландія», політична організа-
 ція 162
 «Молода Італія», політична організація
 162
 «Молода Німеччина», політична організа-
 ція (1834–1836, 1845–1850) 162
 «Молот», збірник 190, 261, 263, 464, 492,
 494, 508, 570, 573
 «Московские ведомости», газета 91
 Московський університет 108

 Народний дім 159
 Наукове Товариство імені Шевченка 306,
 429, 452, 459, 462, 483, 564, 568, 572,
 574, 580
 «Нове Зеркало», журнал 353, 498, 530

 Організація Українських Націоналістів
 507
 «Основа», журнал (Львів) 115, 507, 569
 «Отечественные записки», журнал 168

 «Перший вінок», альманах 206, 372, 521
 «Поступ», нездійснений журнал 210,
 212, 372
 «Правда», часопис 159, 178, 188, 205,
 212, 237, 382, 467, 473, 488, 495, 508,
 523, 553, 557, 569

 «Пролетаріят», політична організація
 239, 490, 520
 «Просвіта», товариство 97, 159, 188, 190,
 251, 252, 269, 371, 394, 533, 554

 Російська соціал-демократична партія
 239
 «Русалка Дністровая», альманах 93, 118,
 472, 504, 537, 565
 «Русській Сіон», журнал 161, 188, 508,
 553, 569
 «Руська бесіда», товариство 165, 188
 Русько-Українська Радикальна Партія
 272, 429, 507

 Самбірський окружний суд 263
 «Санкт-Петербурзькі ведомости», га-
 зета 490
 «Світ», журнал 205, 206, 225, 294, 372, 373,
 376, 383
 Священний союз 33
 «Січ», товариство 97, 166, 183, 402, 448,
 528
 «Слово», газета 52, 115, 121, 169, 170, 184, 204,
 205, 371, 395, 397, 455, 467, 474, 478, 486,
 488, 490, 536, 538, 540, 541, 553, 569, 578

 Товариство ім. Михайла Качковського 97,
 251, 252, 371, 395, 536, 538, 554
 Товариство руської шляхти в Галичині 57

 Установчі Збори 272, 427, 542

 Харківський інститут благородних
 дівиць 327

 Чин св. Василя Великого 83, 515
 «Чорний переділ», політична організа-
 ція 236

 Ягелонський університет 91, 148, 481

 «Czas», газета 264, 506, 569

Покажчик продовжуваних видань, альманахів, установ та організації

- «Drohobyczer Zeitung», газета 87, 516
«Dziennik Polski», газета 184, 190, 489–492, 520, 569
«Gazeta Narodowa», газета 183, 244
«Gazeta Naddniestrzańska», газета 87, 259, 291–293, 300, 373, 464–466, 506, 511, 514, 515, 517, 529, 554, 569
«Głos», газета 356
«Gwiazda», товариство 196
«Israelit», газета 355, 516, 530, 569
«Kraj», газета 213, 376, 381, 405, 497, 534
«Kurjer Lwowski», газета 208, 213, 376, 381, 453, 465, 496, 497, 499, 534, 536, 540, 559, 569, 577
«Ognisko», товариство 183
«Ojczyzna», газета 354, 355
«Praca», газета 192, 193, 208, 214, 225, 229, 237, 261, 289, 293, 348, 376, 493, 494, 499, 500, 506, 511, 514, 515, 539, 569, 570
«Prawda», газета 213, 376, 381, 507, 515, 533, 534, 559
«Przegląd Społeczny», журнал 213, 214, 244, 354–356, 358, 376, 448, 471, 498, 530, 566, 569, 581
«Przegląd Tygodniowy», газета 224, 376, 381, 533, 534, 536, 569
«Słowianin», журнал 122, 474, 569
«Vorwärts», журнал 338
«Die Zeit», газета 528

Науково-популярне видання

Ярослав Грицак
Пророк у своїй Вітчизні
Франко та його спільнота
(1856–1886)

Редактор

Вадим Дивнич

Художньо-технічний редактор

Майя Притикіна

Художник

Ярослав Гаврилюк

Коректор

Надія Маслакова

Комп'ютерна верстка

Тамари Масленнікової

Відповідальний за випуск

Микола Климчук

Підписано до друку 20.08.2006. Формат 70х90/16. Гарнітура «Мысль». Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 46,21. Умовн. фарбовідб. 46,78. Обл.-вид. арк. 42,75.
Наклад 3000 прим. Зам № 6-1284.

Видавець: СП «Часопис «Критика»»

ДК № 2189 від 18.05.2005. Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997
01001, Київ-1, а/с 255

www.krytyka.kiev.ua, krytyka@krytyka.kiev.ua, office@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. + 38 044 278 85 41; тел./факс + 38 044 270 54 00;

Представництво у Львові: тел. + 38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.